ОЛЕНА АПАНОВИЧ

КОЗАЦЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ДЛЯ ЮНАЦТВА

ОЛЕНА АПАНОВИЧ

Козацька ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЛЯ ЮНАЦТВА

Книга статей
про історичне буття
українського козацтва

*Книгу випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
та радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

15431

Київ «Веселка» 2009

ББК 63.3 (4УКР) 46я2
А76

Книгу написала Олена Михайлівна Апанович (1919–2000) видатний історик, архівіст, письменниця, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка та наукової нагороди Фундації Антоновичів (США), яка все своє подвижницьке життя присвятила дослідженню і популяризації козацтва, є автором власних наукових концепцій. В особі Олени Апанович щасливо поєдналися джерелознавець, науковець з енциклопедичними знаннями – і пристрасний публіцист, письменниця, яка досконало володіла художнім словом.

«Козацька енциклопедія для юнацтва» адресована найширшим читацьким колам, насамперед допитливому юнацтву – школярам та студентам. Хоча статті в книжці розміщені за алфавітом, вона не є класичною академічною енциклопедією, оскільки не обтяжена довідковим апаратом та посиланнями на джерела. І це було зроблено авторкою свідомо. Залучення широкого спектра наукових джерел, всебічність охоплення історичної інформації, комплексність аналізу, предметна класифікація явищ у цій праці поєднані з популярністю, художністю, емоційністю, докладністю викладу, що значно полегшує сприйняття, розуміння та засвоєння найскладнішого історичного матеріалу. Саме тому книжка виконуватиме не тільки довідкову, енциклопедичну функцію, служитиме навчальним посібником для школярів і студентів, а й стане захоплюючим читанням для всіх небайдужих до історії рідного народу, сприятиме вихованню національної свідомості, утвердженню в суспільстві української національної ідеї.

Упорядник
Ольга ЯРЕМІЙЧУК,
заслужений працівник культури України,
лауреат премії ім. Олени Пчілки

Науковий редактор, автор післямови
Юрій МИЦИК,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Макет, художнє оформлення
Антона ПШІНКИ

© Сергій Мережинський, спадкоємець О. Апанович, текст, 2009
© Ольга Яремійчук, упорядкування, текстологічна підготовка, 2009
© Юрій Мицик, наукова редакція, післямова, 2009
© Антон Пшінка, макет, художнє оформлення, 2009
© Видавництво «Веселка», підготовка видання, 2009

ISBN 978-966-01-0526-3

Книга, яку для Вас, друзі, підготувало видавництво «Веселка», – особлива. Вона присвячена дослідженню одного із найважливіших періодів національної історії – виникненню козацтва, становленню Української Козацької республіки, без якої не змогла б відбутися Україна як незалежна суверенна держава.

Багато в цій книзі сторінок героїчних, постатей величних і звитяжних, якими ми вправі гордитися, приклад яких наслідувати, пам'ять про яких свято берегти. Багато тут сторінок трагічних, коли чорна зрада, роз'єднаність козацьких ватажків приводили наш народ до поразки, до руїни. І про це ми не маємо права забувати.

Коли Ви прочитаєте цю книгу, до кожного з Вас прийде усвідомлення, що тільки на рідній землі, у власній державі український народ і кожен з нас осібно матиме щасливе майбуття, тільки власна армія зможе захистити нас від ворожих зазіхань.

Ця книга особлива ще й тому, що написала її особлива людина – Олена Михайлівна Апанович, видатний історик і архівіст, дослідник козаччини, яка мала енциклопедичні знання, власні концепції, погляди на історичні явища, що дозволяло їй проникати в суть історичних подій, осмислювати їх внутрішній зміст і проектувати на сучасність.

Олена Михайлівна була людиною духовно незалежною, переконаною в своїй правоті, мала лідерський характер, мужність і наполегливість справжньої козачки, що допомогло їй вистояти в нелегких обставинах суспільного життя, коли історична і наукова правда переслідувались, коли її звільнили з улюбленої роботи в Інституті історії АН УРСР, заборонили друкувати її книжки і навіть згадувати її ім'я. Але Олена Апанович не зламалась, бо жила з усвідомленням свого морального боргу і святого обов'язку – повернути народові історичну пам'ять, розповісти правду про минуле. І насамперед дбала про юне покоління, якому утверджувати українську національну ідею, будувати міцну, справедливу, демократичну державу. Тому й написала цю книгу не як збірник сухих фактів, а як цікаву, захоплюючу розповідь, що зможе запалити в юних серцях іскру любові, яка палала в її люблячому серці.

Валерій СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАНУ,
директор Інституту
історії України НАНУ

І. КОЗАЦТВО – МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Українському козацтву, цьому унікальному явищу світової історії, належить найвидатніше місце в історичному розвитку України. Протягом кількох століть воно відігравало провідну роль в усіх сферах історичного буття українського народу, взявши на себе здійснення найважливіших завдань, що стояли перед українською нацією.

З появою козацтва більше п'яти століть тому, вже на початку його формування, відбувається заселення і відродження спустошених ханськими ордами українських земель Подніпров'я.

Визначальним фактором появи і зростання козацтва стали масові втечі селян з тих українських земель, які були завойовані сусідніми агресивними державами.

На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодально-кріпосницького гноблення та іноземного панування. На цих землях з їхніми невичерпними природними багатствами втікачі могли вільно працювати на власному полі, особисто розпоряджаючись виробленим продуктом. Вони розривали пута феодального ладу, виходили з-під влади чужоземних феодальних держав не за допомогою збройних протистоянь, класової боротьби, повстань, а прагнули досягти цього безкровно. Таких людей називали козаками.

Козацтво поступово повертає втрачені українські землі, колонізує їх, розширюючи життєвий простір українського народу мирним шляхом, без завоювань чужої території.

Козацтво мало напівгосподарчий-напіввійськовий характер. В умовах тривожного прикордоння з Диким Полем, де чигали орди, поселенцям доводилося повсякчас давати відсіч ворожим нападам, поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою. У середовищі козаків складалися своєрідні військові традиції.

Український народ в умовах іноземного панування та відсутності своєї національної держави намагався забезпечити собі існування та розвиток у світі. Шукаючи способів захисту, виробляючи форми самооборони та методи активної воєнної протидії збройним силам експансіоністських держав, народ саме з козацтва створив потужні збройні сили, що є, як відомо, однією з головних ознак держави. Тож саме в збройних силах України, в козацтві, була закладена ідея державності, яка згодом реалізувалася в Запорозькій Січі.

Походження і становлення Запорозької Січі є наслідком розвитку всього українського козацтва. Створена в першій половині XVI століття запорозькими козаками, які були авангардом українського козацтва, Запорозька Січ із військового центру розвинулась у своєрідне державне утворення – козацьку християнську православну демократичну

республіку. Вона мала демократичний соціально-політичний устрій, особливу військову організацію, своєрідний життєвий лад, побут і звичаї.

Влада Запорозької Січі визнавалася не лише на Запорожжі, а й усім українським козацтвом, яке боролося за утвердження національної державності, проти панування в Україні шляхетської Польщі. Отож, козацтво було ініціатором українського державотворення.

Запорозька Січ виступала як суверенна, самостійна національна військово-політична сила України й відігравала величезну роль у житті та національно-визвольній боротьбі українського народу. В Запорозькій Січі склалося Запорозьке Військо, що стало організаційною формою збройних сил України. Запорозьке Військо мало свій флот, армату, кінноту і піхоту. Воно виробило блискуче козацьке військове мистецтво, яке перевершувало стратегію і тактику феодальних європейських армій того часу.

Козацтво – збройні сили України – врятувало українську націю від геноциду з боку Османської імперії та її васала – Кримського ханства, які в XVI ст. різко активізували експансію, що загрожувала всьому європейському розвиткові, а першою їхньою жертвою була Україна. Вона найбільше потерпала від агресорів, які постійно здійснювали руйнівні напади, вбивали старих і дітей, брали в полон для рабської праці на чужині молодих і здорових чоловіків та жінок – цвіт української нації, продавали в гареми дівчат, а підлітків віддавали в яничари. Все це загрожувало українському народові повним фізичним винищенням.

Саме козацтво і передусім його центр – Запорозька Січ – взяли на себе історичну місію захисту рідної землі й порятунку української нації від турецько-татарської агресії.

Козаки укріпили фортифікаціями міста й містечка, створили військові охоронно-захисну, розвідувально-сторожову системи оборони кордонів України, що проіснували три століття.

Постійно діяли пости, форпости, бекети зі сторожовими вартовими загонами, що спостерігали за степовими шляхами і переправами через річки, за допомогою оригінальної сигналізації попереджали населення про просування татарських орд, організовували опір ворогові.

З кінця XVI – у першій половині XVII ст. збройні сили України вели національно-визвольні війни проти Османської імперії та Кримського ханства, переносячи воєнні дії на територію ворога, здійснювали великі морські й суходольні походи, визволяючи тисячі й десятки тисяч невільників. Метою походів козацького флоту на Чорному морі було послаблення військової та економічної сили Туреччини, знищення ворожого флоту, зруйнування найважливіших портів, прибережних міст і фортець, визволення невільників. Неодноразово відчувала на собі козацькі удари й столиця Османської імперії – Стамбул. Уряд цієї найбільшої держави тогочасного світу мобілізував майже всі свої війська і флот проти козаків, розцінюючи боротьбу з ними як найважчу, найскладнішу й найневідкладнішу воєнну і зовнішньополітичну проблему.

Даючи рішучу відсіч турецько-татарській експансії, козацтво примусило ворога певною мірою перейти до оборони. Воно врятувало український народ від загибелі і не допустило, щоб Україна зникла з карти світу, що мало всесвітньо-історичне значення. Врятування кожного народу нашої планети зберігає етнофонд людства.

Козацтво також протистояло пануванню Польщі, яка з другої половини XVI ст. значно посилила в Україні феодальний та національний гніт, створюючи фільварки-латифундії, відбираючи у селян землю, закріпачуючи їх, запроваджуючи нерегулярну панщину, жорстоко визискувала й насильно покатоличувала українців, що в ті часи було рівнозначно втраті своєї національності, духовному поневоленню.

Протест українського народу проти феодально-кріпосницького й чужоземного гніту вилився в унікальне, тільки Україні притаманне історичне явище «покозачення», відмови від феодальної та іноземної підлеглості. «Покозачення» по суті було спробою мирним шляхом визволитися з-під влади шляхетської Польщі та перейти під юрисдикцію козацтва, одержати право вільно працювати на власній землі.

Однак, коли внаслідок чужоземного тиску соціальна напруга й національно-релігійні конфлікти в Україні досягали краю й вибухали повстання, козацтво – збройні сили України – вело національно-визвольні війни проти панування шляхетської Польщі.

Козацтво за всю свою історію ніколи не прагнуло загарбати чужу землю, підкорити інші народи, а використовувало військову міць лише для захисту України, для визволення української землі від чужоземного панування, виконуючи другу покладену на нього історичну місію.

Внаслідок Визвольної війни 1648–1657 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького влада Польщі на Україні була повалена. Річ Посполита опинилася на межі катастрофи. Однак історичні умови складалися так, що справа визволення українського народу не була завершена. Та попри все величезним історичним результатом цієї війни було те, що козацтво, згуртувавши навколо себе всі національні сили, витворило нову національну державність – Українську Гетьманську державу. Її будівничим став перший гетьман України Богдан Хмельницький, який розширив та підняв на вищий щабель українську державність Запорозької Січі. Більше століття козацтво наполегливо відстоювало Українську Гетьманську державу в боротбі з російським царизмом.

Геополітичне розташування України визначило її належність до європейських країн. Через козацтво український народ уже з другої половини XVI ст. включається в політичні й суспільні процеси, що відбувалися тоді на Європейському континенті. Дуже активні були торгові зв'язки українського козацтва та міщанства з Європою через балтійські порти, а зі Сходом – через Крим.

В Європі козацтво вважали суверенною військово-політичною силою, яка впливала на міжнародні відносини і навіть визначала за певних обставин хід політичних і воєнних подій, зокрема визнавалося загальноєвропейське значення тривалої і тяжкої боротьби козацтва проти Кримського ханства і Османської імперії.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. протистояння турецькій експансії залишалось однією з найгостріших проблем воєнно-політичного життя Європи. У Західній Європі утвердилось уявлення про Запорозьку Січ, як про аванпост християнського світу на прикордонні з мусульманським Сходом. Вважали, що козацтво створило для Західної Європи заслін від турецько-татарського наступу. Вже в кінці XVI ст. західноєвропейські держави направляли посольства в Запорозьку Січ, залучаючи запорожців до антитурецької ліги і коаліцій.

Національно-визвольні війни козаків, міщан і селян проти панування шляхетської Польщі в Україні також мали загальноєвропейський резонанс і розглядалися як одна із ланок протидії католицькій лізі, котра об'єднувала групу європейських держав, що репрезентували контрреформацію. Її очолював Ватикан, а бастіоном на Сході була Польща, чию могутність і розхитувала Україна.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, в якій основну військову силу становили козаки, була однією з найзначніших подій бурхливої європейської історії, а за своїм розмахом та масовістю, – може, найбільшим повстанням серед національно-визвольних і соціальних рухів тогочасної Європи. В Україні, як і загалом в Європі, всенародна війна за звільнення від чужоземного панування поєднувалася з антифеодальною боротьбою. Український народ боровся за знищення феодально-кріпосницького ладу, за поширення на всі верстви статусу козаків, тобто вільних людей. Маючи одночасно національний і соціальний характер. Визвольна війна 1648–1657 рр. була багато в чому схожа на європейські ранні буржуазні революції.

Козаки, Запорозька Січ ставали на соціальний захист українського селянства, впливали на формування у нього національної самосвідомості, демократичного, державницького світогляду.

Козацтво своїми коренями генетично виростало із селянства. Козак, який ставав хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, ремеслом, був творцем матеріальних і духовних цінностей. Іван Франко справедливо стверджував, що козацтво, будучи самопородженням українського народу, було його

захисником і заборолом і мало подвійну мету своєї боротьби – національне і соціальне визволення рідного народу.

Носій ідеї непідлеглості – вільне від кріпосницької залежності козацтво – навіть в останні часи свого існування в умовах Російської імперії, незважаючи на погіршення суспільно-економічного становища, все ж користувалося певними, хоч і обмеженими, правами та привілеями. Воно залишалося своєрідним соціальним ідеалом, до якого прагнуло закріпачене селянство. Козацтво втілювало народну мрію про волю. Селянський рух, який у XVI–XVII ст. називався «покозаченням», у XVIII ст. трансформувався в рух «шукачів козацтва», тобто тих, хто домагався відновлення козацького статусу.

Навіть у другій половині XVIII ст., у період розгулу в Російській імперії кріпосницького свавілля і поширення феодальної ідеології, український селянин не корився долі, не мав страху перед жорстокою імперською державною машиною і суспільною пірамідою, на вершині якої стояли цар і клас феодалів. Українському селянству були абсолютно чужі царистська ідеологія, монархічні ілюзії, притаманні російському селянству. Український селянин не вважав царську владу божественною, вічною і не вірив у «доброго царя».

Вирішальний вплив на формування в українських селян поглядів на державний устрій справляла Запорозька Січ. Вищу законодавчу владу Січі репрезентувала військова рада, де обиралися глава держави – гетьман – та інші старшини-урядовці, де вирішувалися найважливіші питання тощо. На Запорозькій Січі ніколи не було кріпацтва. Тому, коли у 1775 р. Запорозька Січ була ліквідована, український народ створив багато історичних пісень і дум, у котрих засуджував царицю Катерину II, за наказом якої було зруйноване «славне Запорожжя», називаючи її «клятою, вражою бабою».

Запорозька Січ стала історичною альтернативою тому шляху, яким ішла Російська імперія з її феодально-кріпосницьким гнобленням селян, котрі мало чим відрізнялися од рабів, з її колоніальною політикою денаціоналізації, русифікації, абсолютистсько-необмеженою централізованою царською владою. Історія на прикладі Запорозької Січі давала шанс народам Російської імперії йти шляхом прогресу. Але царський уряд нещадно знищував носія альтернативного шляху.

Не тільки селяни України, а й міщани та духовенство вбачали в козаках захисників рідного краю, які героїчно, наполегливо й невтомно протягом століть виборювали волю від турецько-татарських нападників, польсько-шляхетських поневолювачів, од колоніального ярма Російської імперії. У своїх визвольних боріннях козацтво завжди мало якнайширшу народну підтримку. Навколо козацтва гуртувалися інші верстви і групи українського суспільства.

Для українського народу найповнішим втіленням сутності козацтва були запорожці. У цьому народному погляді відбилася особлива роль Запорозької Січі в історії козацтва і всієї України. Після того як Катерина II зліквідувала гетьманство в 1764 р. і донищувала навіть залишки Української Гетьманської держави, Запорозька Січ залишалась єдиним носієм української державності, останнім оплотом автономії в Україні, оплотом волі, демократизму і національної незалежності, притулком для втікачів од кріпацтва, місцем розвинутої економіки і прогресивних фермерських форм господарювання, вогнищем свободолюбства, героїзму, блискучого військового мистецтва. Запорозька Січ до останнього подиху боролася за державні права і свої землі, на які наступав царський уряд. Саме на Запорозькій Січі розвинувся і удосконалився той особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака, який сформувався в Україні. Запорозький козак відзначався високими морально-етичними якостями, сильним почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі та незалежності, фізичною міццю, витривалістю й вмінням концентрувати енергію. Ці риси закріпилися на генетичному рівні, вплинули на формування всієї української нації, її ментальності. Народ ставився з глибокою повагою і любов'ю до запорожців, які виростали в його очах до символу мужності, людської честі та національної гідності, у своїх піснях і думах оспівав запорозьке козацтво.

Українській жінці-козачці належить величезна роль у козацькому вихованні нації, грандіозному історичному процесі творення українським народом матеріальних, моральних і духовних цінностей.

На покозаченій Україні жінка була рівноправною з чоловіком навіть юридично. Чоловік ішов на Січ, на війну, а жінка – берегиня роду – давала лад господарству й дітям, зберігала в часи лихоліття свою сім'ю. Для дітей вона була прикладом у всьому. Милосердя до бідних і знедолених, доброта й сердечність притаманні українським жінкам-козачкам. Українські жінки були глибоко віруючими християнками, на моральних основах православної релігії виховували дітей. Широка освіченість жінок України вражала іноземців.

Козачка-мати стояла на висоті розуміння інтересів України. Жінки брали участь у різних сферах життя, виступали діячками на полі просвітянському, громадському, навіть державному. В роки борні за волю і незалежність України до козацьких лав поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки.

Українська нація зобов'язана козачкам тим, що виробився яскравий національний жіночий характер, сповнений гуманістичної теплоти, патріотизму, людської гідності та духовної сили.

Козацтво зробило великий внесок у розвиток культури і духовності українського народу. Козацька старшина і козаки побудували багато православних храмів, архітектурний стиль яких одержав назву «козацьке бароко». Козацькі думи та пісні, в яких відбилося героїчне й трагічне життя України і в яких живе гаряча любов до Батьківщини, відзначаються неперевершеною художністю. Вони несли високі й шляхетні ідеали, мали величезний вплив на піднесення національної самосвідомості українського народу, формували його внутрішній духовний світ.

У Запорозькій Січі розвинулося самобутнє, оригінальне, яскраве, різножанрове мистецтво. Культура Запорожжя генетично була зв'язана з усією українською культурою, її джерелом були традиції українського народу. Однак історичні особливості буття запорозьких козаків визначили й особливості їхньої культури. Втікачі прибували на Січ із різних регіонів України. На Січі з'являлися й представники інших народів. Кожен був носієм своїх культурних традицій, які в Запорозькій Січі переплавлялися, немов у горнилі.

Мистецтво Запорозької Січі мало великий вплив на розвиток мистецтва всієї України і міцно ввійшло складовою частиною в духовне життя сучасної української нації.

Проводи на Січ. Художник О. Сластьон. Кінець XIX ст. ХХМ

От: ле. люди,
Наша слава.
Слава
Україні!

II. ПОБУДОВА І ЗМІСТ КНИГИ

Ця книга не є класичною академічною енциклопедією, але в ній присутня енциклопедичність передусім у характері розташування статей за абеткою від «А» до «Я». Автор надає перевагу саме такому жанру й способу побудови історичного матеріалу перед написанням загального курсу історії українського козацтва, який вимагає заради послідовного викладу жертвувати важливими і суттєвими моментами, окремими цікавими фактами в описах явищ і подій, у характеристиці та оцінці історичних персоналій. Енциклопедичність викладу дозволяє подавати кожного разу комплексну, всебічну історичну інформацію, а також дає можливість предметної класифікації історичного матеріалу, що допомагає його кращому сприйняттю, розумінню та засвоєнню.

Однак допускалася певна вибірковість у деяких термінах і позиціях. Наприклад, є загальна коротка стаття «Гетьмани України», а для висвітлення в окремих спеціальних статтях життя і діяльності гетьманів обрані серед них лише ті, які несли ідею української державності і боролись за її втілення: Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Серед численних кошових отаманів статті присвячені тільки трьом: Іванові Сірку, Костеві Гордієнку, Петрові Калнишевському – найвидатнішим за всю історію Запорозької Січі. В книжці показані такі битви і війни, в яких найбільше виявилися особливості та характер козацького військового мистецтва і які мали загальноєвропейський резонанс.

Автор плекає надію на те, що ця книжка виконуватиме не тільки довідкову енциклопедичну функцію, а передусім зможе послужити навчальним посібником для школярів і студентства, а також зацікавить усіх, хто не байдужий до історії рідного народу.

Саме через орієнтацію на широкі читацькі кола статті в книжці не обтяжені довідковим апаратом, немає посилань на джерела та історичні праці ні посторінково, ні в кінці статей, хоча для її підготовки було залучено широкий спектр вітчизняних і зарубіжних джерел та історичної літератури.

Використані також публікації праць українських учених діаспори, що розкривають білі та чорні плями в історії України, спотвореної та сфальсифікованої радянською історіографією.

Автором не фіксується увага читача й тоді, коли висвітлення ряду питань є безпосереднім результатом її власних дослідницьких студій. Водночас у деяких статтях (на противагу тим посиланням, які повторюються в багатьох історичних працях і вже стали хрестоматійними), як виняток, згадуються імена дослідників і назви їхніх праць, якщо вони є першими чи навіть єдиними в науковій розробці даного питання або ж коли висвітлення окремих питань різними авторами має дискусійний характер. І тому для тих, хто забажає користуватися книжкою за конкретними темами, в кінці її подано список статей, які класифіковані за відповідними тематичними рубриками.

Від упорядника

Приступаючи до роботи над цією книгою, Олена Михайлівна Апанович насамперед ретельно і всебічно продумала її зміст, склала список тем, які неодмінно мають бути висвітлені. Над ними вона працювала до останніх своїх днів, навіть перебуваючи в лікарні, але написати або завершити окремі статті, на жаль, не встигла. Тому було вирішено замовити ці статті іншим авторам – їхні прізвища вказані під статтями, а також у змісті.

Наукову редакцію рукопису книги було запропоновано здійснити доктору історичних наук професору о. Юрію Мицику, якого Олена Михайлівна шанувала як молодшого колегу, талановитого вченого, свого учня і послідовника. Необхідні уточнення та доповнення, зроблені науковим редактором та упорядником, подано в тексті у квадратних дужках.

Ольга Яремійчук

АГРОКУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА мала витоки в ментальності українського селянства.

Українці – автохтонний етнос, що тисячоліттями перебуває на тих самих територіях. Земля з прадавніх часів відігравала найвизначнішу роль у життєдіяльності наших предків, хліборобство було головним їхнім заняттям. Рільництво на землях нашої Батьківщини мало свої особливості, які визначають феномен української агрокультури.

Міцний і багатогранний, одухотворений був зв'язок українців із землею. Пошановуючи її як святиню, селянин любив землю, ставився до неї дбайливо і доброчесно. У нас здавна існував культ матері-землі.

В'ячеслав Липинський (1882–1931), український мислитель, історик і соціолог, стверджував, що «любов до землі є основною динамічною силою як української, так і всіх осілих націй».

Природа обдарувала українського селянина ґрунтом дивовижної родючості – чорноземом. Українці ніколи не завойовували чужих земель, усю свою життєву енергію вкладали в плекання рідної.

Своєю працею численні покоління хліборобів нарощували родючість землі, пізнавали закони природи.

Українці підсвідомо виробили звичаєві закони охорони природи, накопичували досвід збереження внутрішньої рівноваги, ритмічності, гармонії в природі, який у наш час розвинутий,

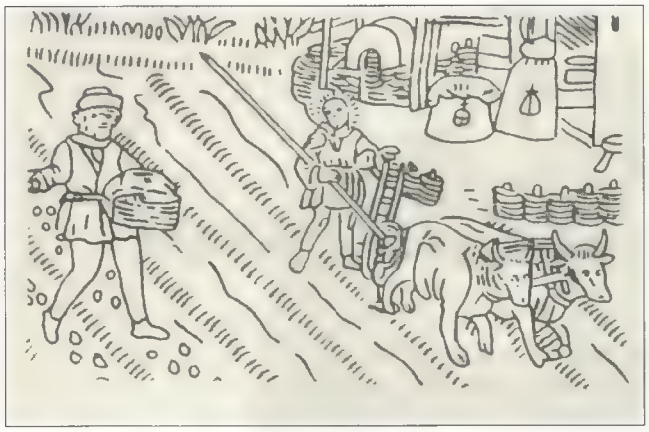

Оранка і сівба. Старовинний малюнок

систематизований наукою екологією. Українець душею відчував Божу всюдисущність.

Земля, праця на землі набувала у наших предків божественного осяяння, символічно-сакрального сенсу. В українців навіть Господь оре ниву і сіє хліб.

Відома новорічна колядка, яку співали в українських селах:

Ой в полі, в полі сам плужок оре,
А за тим плужком сам Господь іде.
Діва Марія ризи носила,
Ризи носила, Бога просила:
– Ой роди, Боже, жито-пшеницю,
Жито-пшеницю, всяку пашницю...

В українського селянина розвинулося й утвердилося почуття господаря, який сподівався на власні сили, виявляв особисту ініціативу. Довкілля і праця на землі формували в нього уявлення про добро і зло, внутрішні моральні засади – норми поведінки. Праця на землі була творчою, потребувала кваліфікації та досвіду. З прадавніх часів в українців прослідковується прагнення до індивідуального землеволодіння і приватної власності.

У народних піснях звучить біль і страждання від підневільної, примусової праці на чужому, не власному полі:

Ой, він оре чуже поле,
Мені за ним жити горе!
Ой, він робить чужу працю.
Я не живу, тільки плачу.

Сватай, козаченьку,
Мене, молоденьку,
Щоб я по наймах не ходила,
Щоб чужого діла з сили не робила.

Століттями Україна була роздерта на частини між державами, які воювали за її землі, віками потерпала від колоніального гноблення, національного й соціального гніту, переслідування й нищення її культури та духовності. У тих умовах найбільше страждало селянство.

Посполитий (селянин). Художник С. Васильківський. Зимівник козацький. Орач. Віньєтка. Художник М. Самокиш. Бл. 1899 р.

Гайдамаки. Гонта в Умані. Художник В. Касіян. 1949 р.

Українські селяни. Художник Т. Калинський. 1778–1782 рр.

В історії цивілізації з селянством взагалі пов'язаний сумний парадокс.

Селянство, яке своєю працею на землі годує людство і вже через це мусило б займати пріоритетне місце в суспільстві, в дійсності було найбільш приниженою, безправною, пригнобленою, переслідуваною його частиною.

Славетний церковний проповідник Іоанн Золотоуст ще в IV ст. зауважив, що кожна людська праця годує тільки себе і єдина, яка годує й інших, є праця селянина на землі.

Водночас,– сказав Золотоуст,– ніхто так не переслідується, не гнобиться і не грабується, як селянин.

В українського селянства Польща, Московія (Російська імперія, Совєтський Союз) забирали землю, нещадно його експлуатували, закріпачували, наступали на його національну духовність, культуру.

У визвольній боротьбі українського народу – козацько-селянських повстаннях кінця XVI – 30-х рр. XVII ст., Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, селянських повстаннях XVIII–XIX ст., перших двох десятиліть XX ст. – селянство виступало передусім за волю та повернення у свою власність землі, що була для нього джерелом не тільки біологічного існування, а й духовного життя.

* * *

Велику роль у розвитку агрокультури українського народу відіграло козацтво. Як уже зазначалося у вступі, завдяки козацтву розвивається процес повернення втрачених українських земель, їхня колонізація та розширення життєвого простору українського народу. В умовах тривожного і небезпечного прикордоння з Диким Полем козацтво набуло напівгосподарського-напіввійськового характеру, воно змушене було поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою проти турецько-татарсько-польських нападів. Тому козак, будучи хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, був творцем матеріальних і духовних цінностей.

У покозаченій Україні в результаті вільної праці на власній землі розвинулися інтенсивна економіка, висока агрокультура, поширеною формою господарства були козацькі хутори. Коли в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на українських землях, захоплених Польщею, відбувалося обезземелення і покріпачення селян, виникло унікальне, тільки Україні притаманне історичне явище, так зване «покозачення».

Селяни окремих регіонів України відмовлялися від феодальної та іноземної підлеглості, прагнули перейти під юрисдикцію козацтва,

одержати право працювати вільно на власній землі.

Українська Гетьманська держава, що склалася в ході Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, дала волю селянам, і вони стали дрібними землевласниками («кріпацтво було скасовано козацькою шаблею»).

В умовах московського панування селянський рух «покозачення» у XVIII ст. трансформувався в рух «шукачів» козацтва, тобто тих, хто домагався від царського уряду відновлення козацького статусу.

Запорозька Січ взагалі ніколи не знала кріпацтва, зберігала автономне становище навіть у межах України, залишалася носієм української державності й після ліквідації гетьманства. У XVIII ст., коли настала відносна стабілізація життя, а особливо за часів Підпільненської (Нової) Січі (1734–1775) мала розвинуту інтенсивну економіку.

Основною формою господарства на Запорожжі був хутір-зимівник.

У XVIII ст. зимівники перетворилися на великі багатогалузеві господарства, де поряд із хліборобством розвивалися скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство та інші промисли, а також ремісництво.

Зимівник запорозьких козаків був першим у Європі господарством, тип якого у наш час називається фермерським.

Господарство зимівників мало товарний характер, було орієнтовано на ринок. Коні, воли, вівці експортувалися до Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Росії, Силезії, Гданська.

Мешканці зимівників перебували віч-на-віч з природою і вчилися дбайливому до неї ставленню. Як свідчать документи Архіву Коша Запорозької Січі (XVIII ст.), запорозьким урядом була розроблена система природоохоронних заходів, зокрема упорядкованого й регульованого земле- і лісокористування. Жоден козак, який збирався заснувати власний зимівник, не отримував від Коша дозволу, доки попередньо не давав письмового зобов'язання дотримуватися сівозміни на полі, зберігати і примножувати навколишній ліс. На кожну вирубку лісу для зимівника або на продаж теж вимагався спеціальний дозвіл Коша. Не дозволялося вирубувати найцінніші породи дерев, такі як дуб, липа – медоносне дерево, ясень – з нього виробляли деталі возів, а також плодові дерева.

Козацьке подвір'я. Художник С. Васильківський

Сергій Подолинський (1850–1891)

Володимир Вернадський (1863–1945)

В'ячеслав Липинський (1882–1931)

Заборонялося виловлювати дрібну рибу і бити молоду звірину.

Культура козацького хліборобства, вільна праця на власній землі, козацькі хутори, запорозькі зимівники – багатогалузеві господарства фермерського типу, орієнтовані на ринок,– усе це позначилося на високій агрокультурі всього українського селянства. Це дало право письменникові Олесеві Гончару назвати українського селянина геніальним хліборобом.

Розгляд такого історичного феномену, як українське козацтво, в світлі ідей Сергія Подолинського (1850–1891) й Володимира Вернадського (1863–1945) дає підставу говорити про світове значення української агрокультури.

Найпріоритетнішою, найпродуктивнішою, найкориснішою людською працею видатний український вчений-економіст Сергій Подолинський вважав хліборобство.

Воно дає людині їжу. Хліборобство – це по суті добування їжі, потрібної людям за будь-яких умов. Тільки їжа дає їм змогу здійснювати всілякі інші роботи, які ведуть до загального збільшення енергетичного обміну, тобто до задоволення людських потреб.

Через їжу рослинний світ постачає людині трансформовану сонячну енергію. Земна поверхня завжди накопичує певні запаси енергії, які вона дарує без усякої участі людини. Але ці запаси мізерні, порівняно з тими, що добуваються людською працею.

Однак такий вид праці, як рільництво, що дає фантастично переважаюче збільшення енергії, вимагає від людини великих витрат її власної енергії, які компенсуються тільки в кінці, під час споживання їжі. Механічна робота витрачається на розпушування ґрунту, що не надає йому ніякої енергії, однак сприяє проникненню у ґрунт сонячного проміння й повітря.

Людина кидає в землю вже готовий запас енергії у вигляді насіння, а отже, вона не може користуватися цим запасом майже цілий рік і до того ж повинна вносити у ґрунт ще й добрива. Ці речовини не придатні для людського харчування, але містять певний запас перетворюючої енергії.

Усі наступні хліборобські роботи, а також перероблення продуктів (збирання врожаю, перевезення хліба, молотьба, мелення зерна, випікання хліба) розсіюють ту енергію, яка вже була до того накопичена в людському організмі. Однак у кінцевому результаті всі ці втрати сторицею винагороджуються під час споживання того запасу перетворюючої енергії, яка накопичилася в продуктах хліборобства.

Сергій Подолинський був, до певної міри, попередником Володимира Вернадського, автора найбільшого наукового синтезу XX ст. – вчення про біосферу. Вернадський визначив, що людина, людство, його свідомість і розум є новою геологічною силою в історії Землі, здатною змінювати обличчя планети.

Учений розкрив закономірність, еволюційну неминучість переходу біосфери в своєму розвитку в новий, вищий, якісний етап – ноосферу, сферу розуму.

Головним і визначальним фактором цього є людина, здатна розумно впливати на процеси природи й соціальну організацію суспільства. Ноосфера є «такого роду стан, – пише Вернадський,– у якому з'явиться розум і спрямована ним праця людини як нова, небувала на планеті геологічна сила».

Ноосферний етап тільки зароджується, але тенденцію, шляхи, окремі кроки до ноосфери

Гість із Запоріжжя. Художник Ф. Красицький. 1916 р. НХМУ

можна спостерігати навіть у далекому минулому.

Спираючись на визначення Вернадського правильної поведінки людини, соціуму в природі (цим правилам також відповідає козацьке хліборобство), можемо сказати, що український народ в особі козацтва зробив значний поступ у ноосферну перспективу, і це підносить його до планетарного рівня, а оскільки тут присутні активнодіючі фактори – космос, сонячна енергія, то – на космічний рівень.

Але в часи колоніального владарювання Російської імперії та Совєтського Союзу ті набутки українського хлібороба було знищено й сільське господарство України відкинуто на кілька століть назад.

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ (1637–1642).

О 4 годині дня 18 червня 1637 р. злетів у повітря найнепохитніший мур турецької фортеці в Азові. Крізь цей пролом в укріплення ввірвалися запорозькі й донські козаки. Рукопашний бій був недовгий, але запеклий. Козаки оволоділи Азовом. І відтоді почалося п'ятирічне козацьке володіння цією султанською твердинею, яке закарбувала історія під назвою Азовського сидіння.

Османська імперія 1471 р. перетворила старовинне слов'янське місто на свій військовий форпост для наступу на Північний Кавказ, Поволжя та країни Сходу.

З часу виникнення донського козацтва й заснування Запорозької Січі між ними налагоджуються міцні зв'язки. Українські та російські козаки мали схожі соціально-економічний лад та військову організацію. І запорожці, й донці – це було вільне населення, що складалося з втікачів, які не хотіли далі терпіти феодально-кріпосницького гноблення. Вони заселяли, освоювали та обживали південні землі України й Росії, спустошені татарськими наскоками. До того ж серед донців-низовців домінував український етнос. Загрозливе сусідство з хижими ордами, постійна потреба в обороні, захисті рідного краю – усе підносило козаків до нечуваного на той час рівня бойового мистецтва.

У цій боротьбі запорожці й донці підтримували незалежні самостійні, дружні взаємини між собою, навіть коли Московія й Польща перебували в стані війни. Навіть тоді донське козацтво допомагало запорожцямм у їхніх повстаннях. Водночас у всіх битвах російських

козаків та селян із боярами, поміщиками та царем завзято виступали запорожці.

Звичайним явищем вважали перебування донців на Січі, а запорожців – на Дону. Тут не існувало будь-яких обмежень щодо тривалості й кількості. І запорожці, приходячи на Дон, і донці – на Запорожжя, потрапляли в рідне для себе середовище.

Часто, особливо в 20–30-х рр. XVII ст., запорозькі козаки вирушали в морські походи разом із донцями із Запорожжя або з Дону. Їх збиралося від кількох десятків до багатьох тисяч. Відбувалися спільні морські рейди на Чорне й Азовське моря та походи до Криму сушею, Доном і морем.

Нападу донців і запорожців зазнавав і могутній Трапезунд (відомі спільні походи 1615, 1623, 1626 та двічі 1631 року), Сіноп (у 1615, 1623, 1632 та інших роках), Риза (у 1621, 1627 та наступних роках). Не раз відчував на собі козацьку звитягу Константинополь (Стамбул) – столиця Туреччини. Запорожці та донці загрожували Кафі, Старому Кримові, Карасу-Базару, Балаклаві, Керчі та багатьом татарським улусам у Криму й у ногайських ордах.

У першій половині XVII ст. козаки панували між Босфором та Лиманом, а гарнізони султанських портів тремтіли від постійного страху перед запорожцями. Особливо часто нападали козаки на оплот турецької сили на Дону – Азов. У 1593 р. запорожці й донці зробили першу спробу спільно захопити цю фортецю. З року в рік вони не припиняли свого наступу на це місто.

Навесні 1637 р. запорозькі й донські козаки розпочали нову боротьбу за Азов. «Повість про здобуття Азова» XVII ст., яка подає історично правдиву картину боїв за турецьку фортецю, повідомляє, що задум походу виник ще раніше. Упродовж зими 1636–1637 рр. кілька разів збиралося військо на Монастирському острові (на території сучасного Дніпропетровська) й докладно обговорювало майбутній похід.

Уже в січні 1637 р. було надіслано листи в усі донські городки. Козаків запрошували виступити проти Азова.

Низове козацтво почало збиратися навесні. Разом із донцями до походу готувалися й запорожці, які перебували на Дону. Вони оселилися там після 1634 р., коли уряд Польщі внаслідок підписання мирної угоди з Туреччиною посилив утиски запорозького козацтва. А напередодні виступу, десь у середині квітня, на Великдень, приєдналася ще одна велика група запорожців воювати Азов. Усього виступило 4 тисячі запорожців, а також кілька тисяч яїцьких і терських козаків.

Поспішали взяти приступом цю турецьку фортецю, яка на той час опинилася в певній ізоляції: ногайські татари відійшли за Дніпро до Криму, а Туреччина не могла тоді дати козакам відсічі, ведучи війну з Персією.

План штурму Азова був детально розроблений на Дону. Спершу здійснили глибоку розвідку: до фортеці надіслали загони для захоплення «язика». У боях біля міста взяли кількох полонених. Від них роздобули відомості про склад залоги, кількість гармат, запаси пороху.

На військовій раді, як заведено за традицією, «усе велике Донське військо» та запорозькі козаки відслужили молебень та обрали на отамана Михайла Татаринова. За ухвалу про здобуття Азова проголосували одностайно.

«І з'їхалося все військо в єдине коло, й задумали воднодум Азов узяти». Михайло Татаринов виступив із промовою: «Отамани, й козаки, і все велике Донське і Запорозьке Військо. Ідемо ми, отамани й козаки, під той град посеред дня, а не вночі крадькома, своєю славою великою не всоромимо лиця свої від безсовісних бусурманів».

21 квітня в супроводі молебного співу пішли донські й запорозькі козаки походом на Азов. Йшли двома шляхами: кіннота просувалась берегом, піхота на суднах пливла річкою.

Того ж дня кинулися козаки на Азов. Спроба взяти фортецю приступом не мала успіху, змушені були взяти місто в облогу. Козацьке командування поділило своє військо на чотири полки. Кожен із них обрав собі полковника та осавула.

Добре знаючи фортифікаційне мистецтво, козаки, а надто запорожці, вміли будувати свої укріплення, вести облогу і штурмувати ворожі фортеці, що вони й продемонстрували під час облоги. Були викопані рови, зроблені підкопи під фортечні мури, виготовлені плетені тури й засипані землею. Під цим прикриттям козаки так близько підійшли до міста, що могли вже метати каміння до фортеці. У відповідь на них летів кам'яний град. Ця дуель тривала і вдень, і вночі й спричинилася до значних жертв з обох сторін. Під артилерійським та рушничним обстрілом козаки не припиняли й на мить робити підкопи.

Спочатку вояки з турецького гарнізону глузували з козаків: «Стривайте, хоча б як ви хотіли, а міста не візьмете: скільки в мурах каменів, стільки ваших голів ляже під фортецею».

Козакам, справді, випала скрута. Турки закликали на підмогу орду. Тому козакам довелося, крім облоги фортеці, відбивати на Кагальнику наступ татар.

Погіршало з продовольством. Майже за два місяці облоги у козаків вичерпалися запаси харчів та гроші. Особливо бідували запорожці, які прибули здалеку.

Зрештою, наприкінці четвертого тижня, завершивши підкоп, козаки заклали під фортецю міну. Це вчинили запорожці, які були вмілими мінерами. Своє мистецтво вони проявили і згодом, під час оборони Азова.

Могутня стіна фортеці впала й накрила собою турків, що були поблизу. Серед ворогів зчинилося замішання. Козаки не дали ні на мить отямитись гарнізонові. Загін добірних воїнів на чолі з отаманом Татариновим блискавично вдерся крізь пролом до фортеці. Інші козаки видиралися на мури по приставних драбинах під смертоносним шквалом куль і каміння, несли один одного на плечах. Фортеця стала полем бою. Наскільки навальний був цей натиск козаків, настільки шалено й несамовито оборонялися гарнізон і мешканці Азова. Артилерія припинила вогонь, вона не могла стріляти, коли на вулицях точилися бої. Виручали тільки піщалі й рушниці. А потім і вони замовкли. Спалахнула сутичка врукопаш, коротка, але відчайдушна. Дзвеніли шаблі, виблискували кинджали й ножі.

Нарешті турецькі лави схитнулися, турки почали тікати з Азова в степ. Михайло Татаринов наказав оточити фортецю й не дати ворогові відступити. Майже десять верст переслідували турків козаки, розігнавши рештки чотиритисячного азовського гарнізону.

Однак незначна частина зачинилась у замку й не хотіла здаватися. Три дні витримували турки атаки козаків. Кидали з мурів їм на голови величезні камені, відбивали наступ козаків вогнем гармат і рушниць. Але самі всі загинули.

Так фортеця Азов стала козацькою.

2 тисячі невільників-бранців, що поневірялись на рабській роботі у турків, утішилися волею.

Перемога козаків викликала лють у султана. За його наказом кримський хан здійснив у вересні 1637 р. спустошливий і руйнівний напад орд на землі Московії.

Царський уряд відмовився прийняти здобуте місто у своє підданство й надіслати туди постійний гарнізон, хоча козаки кілька разів зверталися зі своїм проханням до Москви. Але це означало б оголошення війни Туреччині. А Московія за тих міжнародних умов не могла зважитися на цей крок у своїй зовнішній політиці. Цар лицемірно доводив перед світом свою непричетність до захоплення Азова козаками, мовляв, вони зробили це із власної ініціативи,

План турецької фортеці в Азові. 1698 р.

«без государевого повеління»,– відповідали урядовці послам Туреччини.

Насправді ж цар хотів, щоб козаки утримали захоплену фортецю у своїх руках як опорну базу для боротьби з татарсько-ногайськими ордами. Упродовж п'ятирічного Азовського сидіння московський уряд допомагав козакам. До Азова щоразу в більших розмірах надсилали «царське жалування». 1638 р. на Дон прибуло 200 четей житнього борошна, 150 четей крупи, 50 четей толокна, 150 відер вина, 300 пудів рушничного й гарматного пороху, 200 пудів свинцю для куль, грошове жалування 500 карбованців, – як на той час, це були дуже великі гроші. Воєводи прикордонних міст вільно пропускали «торгових та охочих людей» із різними товарами та харчами.

В Азові розпочалася багатолюдна торгівля. Вона охопила Азовське й Чорне моря та поширювалася далі на схід. Припливали до Азова купецькі судна з Тамані, Темрюка, Керчі, Кафи, далекої Персії. Якорилися навіть турецькі кораблі, навантажені одягом, сап'яном, чоботами, кинджалами та іншою зброєю, овочами тощо.

10 липня 1638 р. в Москві донський отаман Денис Парфеньєв доповідав, щоб припасів хліба, м'яса, риби у фортеці вистачить на цілий рік. Старшина Донського війська дбала про збільшення населення Азова. Сюди перебралися навіть жінки з дітьми донських козаків. У російське прикордоння та в Україну їздили люди, що кликали всіх селитися в цьому місті.

Протягом усього Азовського сидіння зростала кількість запорозьких козаків в Азові. До запорожців, що входили до складу гарнізону, щорічно приєднувалися нові козаки. У кінці 1637 р. сюди прибуло «на життя» 700 запорожців. Наступного року отаман донців Михайло Татаринов хвалився в Москві, що українських козаків на Дону й в Азові 10 тисяч, стільки ж і донських і що «запорозькі черкаси (козаки) ідуть до Азова безперестанку». Зокрема він

переповів такий епізод: «Коли вони їхали до Москви, то на Дінці Сіверському зустріли запорозьких черкас, чоловік із 50, ідуть вони рікою Дінцем стругами, а берегом п'ятеро чоловік гонять коней дванадцять, а сказали їм, що вони ідуть до них у Азов». Про збільшення числа запорожців в Азові в 1639 р. свідчив і донський отаман Сидір Алфімов. А згодом, у 1640 р., коли нависла загроза нападу турецьких військ на фортецю, туди на підмогу прибули півтисячі українських козаків. Напередодні облоги військо знову підсилили – з'явилося кілька тисяч запорожців.

Царський уряд навіть висловив побоювання щодо «засилля» запорозьких козаків. Донські отамани не поділяли цих осторог. І справді, козаки спільно відновили зруйновані фортифікаційні споруди Азова навесні наступного року, після захоплення міста, хоч обсяг робіт був дуже великий.

Козаки мали намір довго триматися в Азові, щоб стати незалежними від царського уряду; вони мали ще й далекосяжну мету – відвоювати у ворога Темрюк, Керченську протоку й вийти в Чорне море.

Султан прагнув будь-що повернути Азов і вже 1638 р. вирушив штурмом відбити фортецю в козаків. Був задум водночас ударити з суші й моря. Кримський хан мав зібрати не тільки свої, а й ногайські орди, а також залучити до бою гірських черкесів.

Спочатку направили флотилію із 60 галер, щоб перекрити вихід у Чорне море й не допускати торгових людей до Азова. Майже місяць стояла флотилія між Керчю й Таманню. Проти турецьких суден вийшло сорок стругів із двохтисячним військом. 14 липня відбулася битва. Однак переважали ворожі сили. Козаки змушені були відступити в Обиханський лиман у гирлі річки Кубані. Турки кинулися їх переслідувати. Знову зав'язався морський бій. Крім турків, на козаків тиснули із суходолу татарські орди, які хан перекинув із Кримського півострова та ногайських степів на Північний Кавказ. Козаки зазнали тяжкої поразки.

«Повість про здобуття Азова» подає останній бій цієї морської трагедії. Коли козаки знесиліли, вони, не кидаючи зброї, подалися в очерети. Але їх переловили татари й захопили в полон багато поранених. Усіх було продано на каторги. Лише одному козакові пощастило сховатися в Черкеських горах і звідти пробитися до Азова.

Саме тоді азовське командування довідалося, що на фортецю суне величезне ханське військо й 42 турецькі галери в супроводі безлічі дрібних суден. Треба було терміново поповнювати козацьку залогу. Гукнули донців, які жили в своїх городках. Кінні посланці вирушили з військовою грамотою до «отаманів і молодців»; їх кликали «стати брат за брата», щоб «слави козацької не втратити». Просили їхати до фортеці спішно, не зупиняючись, «день і ніч».

Уже наприкінці липня 1638 р. підступили до Азова передові загони ворожих військ, а 1 серпня вони розпочали облогу фортеці. Місто трималося впродовж трьох місяців. Мешканці Азова билися героїчно й відігнали нападників. Виснажливі, кровопролитні бої не зломили духу захисників, однак серед козаків були великі втрати. Вичерпалися набої й харчі, від фортечних мурів залишилися одні руїни. Торішнє перекриття бойових веж попадало, завалилися мости між ними.

Відновлення фортеці потребувало великого напруження сил і ще більших коштів. А тим часом матеріальне становище в місті значно погіршало. Занепала торгівля. Султанський уряд, готуючись до нового наступу на Азов, зміцнив Темрюк, Керч, Тамань, Перекоп і вислав каторги до Керченської протоки. За наказом із Стамбула хан знову вирушив на Азов. Усе це бентежило гарнізон, багато мешканців міста пішли геть. На початку 1641 р. у фортеці залишилося близько тисячі козаків.

Донська старшина раз у раз просила царя взяти Азов до складу Російської держави, надіслати сюди своє військо, допомогти козакам «царським жалуванням». Інакше їм доведеться відступити: «А коли ти, государю, міста Азова у свою вотчину взяти не велиш і своїм царським жалуванням нас не пожалуєш, розбрестися нам. холопам, з голоду без одягу світ за очі».

Царський уряд не хотів втрачати Азова, хоча дипломатично приховував свої справжні наміри. Щоб утримати козаків у фортеці та збільшити її військо, цар вдався до надзвичайного, як на той час, кроку: 15 січня 1640 р. підписав грамоту, яка дозволяла козакам без будь-яких перешкод вербувати «вольних охочих людей». А усним наказом дозволив не видавати боярських кріпаків, хоча досі уряд завжди вимагав від козаків повертати втікачів власникам.

Враховуючи значення Азова для захисту Дону і взагалі південних кордонів Російської держави, цар вважав, що не слід шкодувати коштів на відбудову фортеці. Тому збільшував «царське жалування»: харчові запаси та боєприпаси в чотири рази, грошей спочатку надіслано шість тисяч карбованців, а згодом – вісім тисяч. Частину цих грошей роздали старшині й

козакам, донцям та запорожцям, решту ж використали на відновлення укріплень.

З відбудовою треба було квапитися. Туреччина, яка переможно завершила війну із Персією, готувалася кинути військові сили на Азов.

Однак нагла смерть султана Мурада VI 1 березня 1640 р. і міжусобна боротьба придворних угруповань відстрочила на деякий час наступ Оттоманської Порти на Азов.

Щоправда, турецький уряд зробив спробу без зброї повернути собі Азов. Козакам запропонували величезну суму грошей і, на додаток, безвиплатне відпущення бранців. Цю пропозицію обговорювали на військовій раді в Азові, де запорозькі козаки мали рівне право з побратимами-донцями. З почуттям гідності була висловлена одностайна відмова: «Буде вам, кримському й азовському царям, Азов-місто потрібне, а ви його також добувайте, як і ми, своїми головами та своєю кров'ю».

Наступного 1641 р., влітку, турецькі війська суходолом і морем підійшли до Азова та взяли його в облогу. Перед наступом посилилися спустошливі наскоки ханських орд, які невдовзі приєдналися до султанських військ. Почалася безприкладна героїчна оборона шеститисячного козацького гарнізону, хоча турецькі полчища майже в 20 разів переважали кількість захисників Азова. Головнокомандувачем козацького війська під час облоги був донський військовий отаман Наум Васильєв.

У липні того ж року донський отаман Бєляй Лук'янов, учасник Азовського сидіння, розповідав у Москві, в Посольському приказі: «Отамани й козаки всі хочуть в облозі сидіти міцно, хоча б усім до одної людина вмерти, а Азовом не поступитися».

Перебіг подій, крім «Повісті про здобуття Азова» та свідчень козацьких посольств і гінців у Москві, розкривають відомості російських посланців, що приїздили до Азова, а також повідомлення Евлія-ефенді, мандрівника по Європі, Африці й Азії, який супроводив султана в перському поході і був муедзином у головнокомандувача турецькими силами під Азовом Делі-Хусейн-паші. Хоч Евлія-ефенді й дістав прізвисько «Гафіза» за те, що знав напам'ять Коран та був фанатичним мусульманином, що позначилось на його розповіді про війну за Азов між козаками й турками, однак він доволі правдиво висвітлює бойові дії, достовірно показує військове мистецтво запорозьких та донських козаків, відзначає їхню видатну хоробрість, а також змальовує картину турецького табору.

Турецьке командування, використовуючи досвід успішних боїв за Багдад, спробува-

Штурм козаками Азовської фортеці. Діорама, м. Азов

ло насипати велетенський вал, вищий за мури фортеці, щоб обстрілювати з гармат внутрішні укріплення та придушувати козацьку артилерію у фортеці. Козаки робили по три-чотири підкопи, спрямовували на вал гармати й розбивали його. Коли ворог хотів підкопатися, то козаки застосовували якісь спеціальні пристосування, які називали «слухами». Вартуючи весь час уздовж рову, козацькі патрулі виявляли місця, де робилися підкопи, і знешкоджували їх підривними роботами. Почалась справжня мінна війна. Під час облоги турки провели 241 підкоп, козаки – кілька десятків. Мінні підривні роботи козаки здійснювали за умов облоги. Вони були великими майстрами у веденні мінної війни. Евлія-ефенді підкреслював винахідливість запорожців, які вдавалися навіть до підводного мінування: «Будучи також вправними мінерами, вони не перестають навіть робити міни під річкою з допомогою намащених смолою човнів». «За весь час облоги,– вів далі Евлія-ефенді,– жодна з сімнадцяти спроб не вдалася. У відповідь на кожен наш підкоп невірні заглиблювалися під землю, і висадити їх у повітря міною було неможливо. Землю, яку копали для ретраншементів, вони кидали у воду».

Марно султанські й ханські війська намагалися взяти Азов штурмом за допомогою драбин, які приставляли до фортечних мурів. Козаки, що весь час чатували на мурах, обстрілювали ворога, скидали на нього згори каміння, палаючі смолоскипи, заливали киплячою смолою, розхитували драбини і разом з нападниками штовхали додолу. Козаки не допускали й того, щоб ворог, обстрілюючи гарматними ядрами, пробивав фортечні мури. У тих місцях, куди міг влучити ворог, козаки ставили «коші» (так фортифікаційні споруди називали запорожці,

в донців це – «ізби»), заповнені землею, і в них застрявали ядра.

Після першої невдачі поновити вал, який козаки зруйнували, турецькі паші наказали спорудити новий, мобілізувавши на це яничарів. Керували фортифікаційними роботами іноземні спеціалісти – італійці, французи, венеціанці, яких залучив турецький уряд.

«Спорудили вал яничари,– розповідається в «Повісті про здобуття Азова»,– у висоту вище Азова-міста, а ширина – як кинути двома каменями». На цьому широкому валу турки розмістили артилерію і всю піхоту, близько 80 тисяч яничарів, а до них приєднали ще й ногайську орду, яку попередньо зсадили з коней.

Артилерійський обстріл не припинявся «ні на одну годину». Били, по фортеці «безперестану вдень і вночі», «16 днів і ночей,– розповідають очевидці,– од гармат їхніх страшний грім стояв, і вогонь, і дим ішов од них до неба».

Козацькі гармати вели вогонь у відповідь. На сьомий день цієї стрілянини в проломи продерися турки й поставили на стіні зелений прапор Османів. Помітивши це, козаки вмить кинулися на турків, поскидали їх зі стіни, причавивши їх ще й тяжкими кошами із землею. Однак деякі яничари втрималися на стіні, і в семи місцях майоріли турецькі прапори. Тож козаки знову зібралися із силами та з криками: «Не бійся!»– розповідає Евлія-ефенді,– скинули вниз мусульманських переможців».

У цей час на допомогу обложеному Азову надійшли 4 тисячі запорозьких козаків на 40 чайках. Їх зустріли турки гарматним вогнем, створивши суцільну вогневу заслону, яка не давала їм змоги навіть близько підійти до фортеці. У бою запорожці втратили понад тисячу чоловік, як твердить Евлія-ефенді. І тут же переповідає про надзвичайну винахідливість запорожців, які знайшли спосіб, що допоміг пробратися до фортеці. «Незважаючи на велику пильність,– засвідчує Евлія-ефенді,– багато невірних козаків зуміли проникнути до фортеці, стрибаючи, роздягнувшись, у Дон і пливучи під водою на спині з очеретиною в роті. Зброю й амуніцію вони складали у шкіряні мішки, які тягли за собою пливучи, і так підтримували фортецю». Коли турки побачили це, поставили в річці частокіл, перегородивши Дон так, що й риба не проникла б крізь нього.

На шістнадцятий день безперервний вогонь турецької артилерії зруйнував мури укріплень. «Усі наші азовські укріплення,– писав автор «Повісті про здобуття Азова»,– стіни й вежі всі, і церкву Івана Предтечі, й палати, всі до єдиної, розбили в нас до самого підніжжя і снаряд наш гарматний переламали весь». Лише Свято-Нікольська церква, яка стояла біля самісінького моря під горою, частково збереглася.

Козаки ховалися за кошами в укріплених окопах. Під ворожим валом вони викопали «покій великий і двори собі потайні великі поробили». Звідти козаки підвели 28 підкопів під турецький табір. Коли спускалася ніч, загасали табірні вогнища і все огортала темрява, козаки виходили зі своїх підземних переходів, нападали на турецькі війська і, за свідченням «Повісті про здобуття Азова», на турків нагнали великого страху та завдали великих втрат.

Турки хотіли використати досвід козаків («підкопні мудрощі, осадні промисли»), щоб і собі розгорнути підземну війну. Від свого табору вони провели 17 підкопів під фортецю, намагалися потай вдертися в окопи козаків і своїми численними силами розчавити їх. Однак дозорці знайшли за допомогою своїх «слухів» усі підкопи й у вузьких підземних проходах знищили тисячі яничарів. Переконавшись, що змагатися з козаками в мінній війні неможливо, турки знову застосували артилерію. Тепер вогонь гармат вони спрямували на земляні укріплення, де засіли захисники. Летіли якісь особливі вогняні ядра, виготовлені німецькими спеціалістами. Гинуло багато захисників Азова. Але фортеця трималася.

Коли й цей обстріл шанців не зломив козаків, тоді турецькі паші кинули на штурм, який тривав чотирнадцять діб, загони яничарів загальною чисельністю близько 10 тисяч. Билися цілий день. Вночі вони відпочивали, а їм на заміну ставали нові загони з 10 тисяч яничарів, які воювали до світанку. «Ні на одну годину не дають нам спокою, щоб своєю невтомністю здолати нас»,– скаржився автор «Повісті про здобуття Азова».

Кілька тисяч козаків, які залишилися живими, не мали зміни. Їм доводилося захищатися і вдень, і вночі, без сну, без відпочинку. Той

Пам'ятник козакам в Азові

же автор доповнює: «Від тяжких ран своїх та від всіляких лютих осад, злигоднів та від смороду, від трупів людських їх обсіли хвороби люті. Уже наші ноги під нами підламуються, і руки наші вже не слухають нас, од утоми уста наші мовчать, від безперестанної стрілянини очі наші випалило порохом, язик наш во успіху наших бусурманів закричати не ворухне, таке наше безсилля, не можемо в руках своєї зброї тримати, залишаємо себе ми мертво, замертво».

Чи думали запорозькі і донські козаки, що доведеться усім їм голови свої тут покласти? Тож і розпочали вони один з одним прощатися. «Почали вже ми, отамани й козаки, завзяті молодці, й усе велике Донське та Запорозьке люте Військо прощатися».

І все ж таки зважилися козаки на ще одну вилазку, і доволі вдалу. Ця козацька надлюдська стійкість, безмежна хоробрість, надзвичайна завзятість викликали забобонний страх у турків. А тут ще чутка, нібито російський цар із 20-тисячним військом іде до Азова, – хоча це й була неправда, але вона викликала переляк у ворога. Командування турків зібрало розширену військову раду. Тут вперше прозвучало, що здобути цитадель неможливо. Після тривалих нарад вирішили провести останній генеральний штурм фортеці.

А перед ним турки зробили ще одну спробу підкупити козаків. Випустили з луків стріли із «грамотою», в якій пропонували передати Азов за викуп. Розмір запропонованого викупу був дуже великим: по 300 талерів і 200 золотих червінців «на кожного молодця». Козаки відповіли, що вони нізащо не здадуть Азова: «Не добро нам ваше срібло й золото собаче, нахабне, бусурманське, в нас в Азові й на Дону золота й срібла свого много».

Уранці вишикувалося все турецьке військо. Прочитали перший розділ Корану, роздали зброю – 7 тисяч мечів, 2 тисячі щитів, 2 тисячі мушкетів, 5 тисяч луків, 40 тисяч стріл, 6 тисяч алебард, 5 тисяч гранат та багато іншої зброї,– і військо ринуло на штурм. Турки вдерлися до фортеці, проникли аж у самісінький центр, поставили свій прапор, виголосили «молитву ісламу»; впродовж семи з половиною годин,– як розповідає Евлія-ефенді,– «мусульмани лютували в замку, наче вовки серед овець, і були заплямовані кров'ю, як м'ясники».

Турецькі паші переконували мусульманське військо, що воно перемогло. Насправді ж це було не так. Козаки, які ховалися під землею, підірвали міни й «послали таким чином на той світ велику кількість нападаючих»,– розповідає Евлія-ефенді. Крім того,– повідомляє він,– козаки били з бійниць так, що «мусульман довели до крайньої скрути». І хоча за цей штурм було роздано багатьом челенги (відзнаки), зіамети (маєтки), тимари (земельні ділянки), грошові винагороди за кожну голову козака, ця величезного напруження атака зрештою захлинулася.

Облога тривала, але вже без одностайності й завзяття. Зруйнована і спустошена фортеця стояла нескорена. У тяжкому становищі опинився гарнізон, який зазнав великих втрат; разом із козаками та тими «торговими людьми» з Московії, які «сиділи» в Азові, загинуло три тисячі чоловік вбитими. Ледве вистачало харчів, спалахнули епідемічні хвороби.

Та й у турецькому таборі було нелегко. Довготривала облога знесилила війська, які, за свідченням Евлія-ефенді, втратили 70 тисяч під Азовом. Ще раз зібралася рада, остання в цьому таборі. «Вже ніхто не мав сумніву щодо неможливості оволодіти замком»,– робить сумний висновок Евлія-ефенді.

У ніч проти 27 вересня вся турецька армія почала відступати з-під Азова. Козаки знайшли ще в собі сили переслідувати її. 9 жовтня вони зав'язали бій із турками й навіть захопили в них великий військовий корабель.

Ще диміли руїни, не загоїлись рани у козаків, а вже у фортеці закипіли відбудовчі роботи. На військових радах більшість козаків наполягала на тому, щоб споруджувати земляні укріплення, які стійкіші перед гарматним обстрілом, аніж кам'яні: «Кам'яне місто попсує великий заряд».

Однак 18 червня 1642 р. козаки змушені були залишити Азов з наказу російського царя Михаїла Романова, який віддав його Туреччині, зважаючи на складну й гостру для Московії міжнародну обстановку.

Народна пісня «Ой що то за крячок» оспівує взяття в 1637 р. донськими та запорозькими козаками Азова. Це поетична розповідь про те, як козаки вдалися до хитрощів і, переодягнувшись чумаками, привезли до фортеці замість товару озброєних воїнів.

Історії здобуття Азова присвячений давній рукопис «Гистория о Азовском взятии и о осадном сидении от турецкого царя Абрагима донских казаков атамана Наума Васильева и есаула Ивана Зыбина с товарищами 1635 года». Тут викладено ті ж події, що й у пісні. Напевно, події 1635 р. в пісні перенесені на 1637 рік.

Ой що то за крячок,
Що по морю літає?
Ой що то за бурлачок
Да молодців збирає?

Збирайтеся, братця,
Все народ майстеровий,
Зділаємо, братця,
Півтораста возів.
Да накупимо ми, братця,
Півтораста пар волів!
Посадимо ми, братця,
По семи молодців,
А по восьмому –
Поганяльничку,
По дев'ятому –
Кашоварничку.
А по десятому –
Для сторожності!
Поїдемо, братця,
У славний город у Азов
І станемо ми, братця,
У дванадцять рядів!
Виходять, братця,
Азовськії купці:
Показуйте ви,
Славні чумаченьки,
Славний товар із возів.
«Ой єсть у нас
Лисиці, куниці
Ще й чорні соболі,
Да до завтрого не покажем».
Ой купці пішли ночувать...
А вставайте, милі братця,
Потихесеньку,
Заряджайте ружжя
Помалесеньку!
Да тоді тряхнули
Да й узяли Азов!

Одна з найпопулярніших українських народних дум «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі» (відомо понад 50 записів), що відзначається високою художністю, не пов'язана з конкретною історичною подією – взяттям Азова в 1637 р. донськими і запорозькими козаками. Однак дума нагадує про турецький Азов – невільницьке місто, звідки втікали брати-невільники, і розповідає про трагічні події на їхньому шляху.

АКАДЕМІЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА – перший вищий навчальний заклад в Україні й у всій Східній Європі. Вона була центром освіти, наукового та культурного життя не лише України, а й Білорусії, Росії та південнослов'янських країн. Виникла з Київської братської школи, початком якої слід вважати 15 жовтня 1615 р., коли високоосвічена українська шляхтянка, киянка Гальшка (Лизавета) Гулевичівна передала свою землю на Подолі Київському православному братству та його школі.

У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася з Лаврською школою, створеною архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою, і почала називатися Києво-Могилянською колегією. У Гадяцькому договорі, підписаному гетьманом Іваном Виговським з Річчю Посполитою 1658 р., Києво-Могилянська колегія прирівнювалася до вищих навчальних

Братський монастир. Гравюра невідомого художника. Середина XIX ст.

Києво-Могилянська академія. Художник О. Штанко.
Ілюстрація до кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика» (К.: Веселка, 1994)

закладів Європи того часу: «Академію в Києві дозволяє її королівська милість мати, яка ж такими прерогативами і свободами може захищатися, як і Академія Краківська».

У 1694 р. за царською грамотою, підтвердженою ще й у 1701 р., колегія одержала статус вищого навчального закладу та почесний титул академії. У документах XVIII ст. колегія вже називалася Києво-Могилянською академією, або Київською академією.

Спудеї (студенти) здобували тут вищу світську й духовну освіту, опановували мови – старослов'янську, тодішню українську книжну, латинську, грецьку та польську, а також оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом (класи поетики й риторики), вивчали філософію, богослов'я, основи математики, природознавства, географію. У перших десятиліттях XVIII ст. до програми було введено нові предмети: французьку, німецьку, староєврейську, російську мови, вищу математику з основами фізики, астрономію, архітектуру, а також економіку й медицину.

У Київській академії був о вісім класів. Курс навчання тривав 12 років. У XVIII ст. кількість студентів одного року досягала двох тисяч. До Академії приймали дітей козаків і місцевої аристократії, українського шляхетства й козацької старшини, гетьманів і міщан, духовенства і навіть селян. Вихідці з козаків і козацької старшини складали значну частку української молоді в академії.

За 150 років існування в ній здобули освіту понад 25 тисяч студентів – вихідців із Лівобережжя, Слобожанщини, Запорожжя, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття.

Києво-Могилянська академія відігравала роль міжслов'янського культурного центру. Тут вчилася молодь з Росії, Білорусії, Сербії, Молдови, Валахії, Греції, Болгарії. Вихованці Академії відкривали школи й друкарні, працювали вчителями, друкарями й перекладачами книг.

Академія була не тільки вогнищем освіти, а й центром науки та мистецтва. В її стінах зріла філософська думка, що визначала розвиток філософії в Україні. Її носіями були Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іоанн Максимович, Григорій Кониський, Григорій Сковорода. Із стін Академії вийшли автори історичних творів XVIII ст.– Григорій Полетика, Микола Бантиш-Каменський, Максим Берлинський, Степан Лукомський, Яків Маркович, Петро Симоновський, а також вчені, які зробили значний внесок у розвиток природознавства у Східній Європі. Так, учений-енциклопедист Нестор-Амбодик Максимович був основоположником акушерства, ботаніки та фітотерапії. Першими

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник. Київ. XVIII ст. НІМУ

докторами медицини і професорами в Росії були вихованці Києво-Могилянської академії, зокрема Іван Андрієвський – доктор ветеринарних і медичних наук, Костянтин Щепин – доктор анатомії, фізіології та хірургії. Біля витоків епідеміології в Росії стояли Д. С. Самойлович, П. Погорецький, К. П. Ягельський. Максим Парпура – офтальмолог і терапевт – був не тільки

Друкарня Києво-Печерської лаври. Гравюра XIX ст. Друкарня спочатку розміщувалася у дерев'яному будинку, на місці якого у 1701 р. збудували одноповерховий кам'яний. Під час пожежі 1718 р. будинок згорів, у 1721–1722 рр. його відновили, а в 1772–1773 рр. надбудували другий поверх. У 1851–1856 рр. замість дерев'яного другого поверху збудовано кам'яний. Будинок оформлений у стилі українського бароко. Нині тут – Музей книги

Митрополит Ростовський (Дмитро Туптало) (1651–1709). Невідомий художник. XVIII ст. НХМУ

лікарем, а й культурно-освітнім діячем. Іванові Фальковському належала чимала заслуга в розвитку математичної науки в Україні.

Навчався тут і Михайло Ломоносов.

В академії склалася й літературна школа. Творчість Інокентія Гізеля, Дмитра Туптала (Дмитрія Ростовського), Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Лазаря Барановича, Григорія Сковороди, Митрофана Довгалевського, Лаврентія Горки, Василя Капніста, Михайла Козачинського, Семена Дивовича, Павла Коропчевського, Опанаса Лобисевича, Михайла Миклашевського, Федора Туманського, Симона Тодоровського, Григорія Кониського позначилася на розвитку всієї української літератури XVIII ст.

Розвивалися тут також малярство й музичне мистецтво.

З Академією пов'язане й становлення українського театру. Вона славилася хором (понад 300 хористів).

В академічному оркестрі грали сотні музикантів. Саме тут були зроблені перші художні обробки українських народних пісень.

Її вихованцями були відомі українські композитори Максим Березовський і Артем Ве-

Григорій (Георгій) Кониський (1717–1795)

дель, художники-живописці й гравери Данило Галятовський, Григорій Левицький, Леонтій Тарасевич, Іван (у чернецтві – Іларіон) Мігура, архітектор Іван Григорович-Барський. У 1765–1769 рр. у Київській академії на-вчався П. Ф. Чайка – дід славетного композитора П. І. Чайковського.

Бібліотека Києво-Могилянської академії була однією з найбільших в Україні.

Академія була своєрідною кузнею нової української еліти. На чолі Української Козацької держави стояли діячі, які здобули освіту в

Студенти Києво-Могилянської академії. Академічний тезис. Фрагмент. 1739 р.

Інокентій Гізель (бл. 1600–1683), ректор Академії, архімандрит Києво-Печерської лаври

Феофан Прокопович (1681–1736), ректор Академії

Києво-Могилянській академії та європейських університетах. У Києво-Могилянській академії вчилися майбутні гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа та його племінники Іван Обідовський і Андрій Войнарський, а також Іван Самойлович, Пилип Орлик, Павло Полуботок. Віддавала своїх дітей до Академії і правляча знатна козацька старшина.

Академія готувала військових керівників різних рангів, а також кадри української адміністрації, судочинства, духовенства, тогочасну українську інтелігенцію з різних верств.

Для Києво-Могилянської академії надзвичайно багато зробила Запорозька Січ.

Українські гетьмани розуміли роль Київської братської школи, колегії, а згодом академії в культурному, суспільному, громадському й державному житті України, а тому всіляко підтримували, охороняли, відстоювали її права, забезпечували матеріально.

Ще козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у 1620 р. разом із 20-тисячним Військом Запорозьким вступив до Київського православного Богоявленського братства, взяв його разом з Київською школою під політичний і збройний захист. Він залишив малий гарнізон у Києві, щоб захищати братство і школу від нападок з боку місцевої польської адміністрації.

Гетьмани Юрій Хмельницький, Павло Полуботок, Іван Скоропадський – випускники Києво-Могилянської академії

Тріумфальне знамено. Теза на честь ректора Києво-Могилянського колегіуму Прокопа Колачинського. Художник І. Щирський. Мідьорит. 1698 р. Тут зображено студентів Академії

Сагайдачний жертвував Київській школі і Братському монастирю великі суми грошей із козацької скарбниці. До кінця своїх днів гетьман був їхнім опікуном. Перед смертю, в 1622 р., Сагайдачний заповів велику частину свого майна на потреби школи, що послужило прикладом для його наступників.

Коли створювалася Києво-Могилянська колегія, гетьман Війська Запорозького Іван Петражицький випустив універсал («Лист військовий») від 12 березня 1632 р., де обіцяв її засновникові Петру Могилі підтримувати колегію.

За часів гетьманування Богдана Хмельницького Києво-Могилянською колегією опікувалася козацька адміністрація. Хмельницький передав їй у володіння ліквідований католицький домініканський монастир у Києві, села Ксавери, Мухоїди, Плесецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиходи і Базар. Крім фінансування, гетьман гарантував існування колегії у своїх трактатах з поляками. До текстів Зборівського та Білоцерківського договорів з Річчю Посполитою він включав вимогу, щоб колегія залишалася «при колишніх правах згідно з давніми привілеями». За умовами Гадяцького договору 1658 р. «могилянка» набула статусу Академії.

Але найбільше зробив для розвитку й піднесення Києво-Могилянської колегії (академії) гетьман Іван Мазепа. Протягом 20 років гетьманування Мазепи із державної скарбниці щорічно для неї виділялася тисяча дукатів. У кінці XVI ст. гетьман надав у володіння їй та Києво-Братському монастирю три села, містечко Стайки, 16 дворів з садибами в Києві, а також повернув колегії те, що надали їй попередні гетьмани. На місці дерев'яної церкви побудував кам'яний Києво-Братський Богоявленський храм. Розпочав спорудження двоповерхового навчального будинку, його й досі називають Мазепиним корпусом.

Після Полтавської катастрофи 1709 р. розпочався занепад Академії.

Студенти були розігнані, маєтності Академії сплюндровані московським військом.

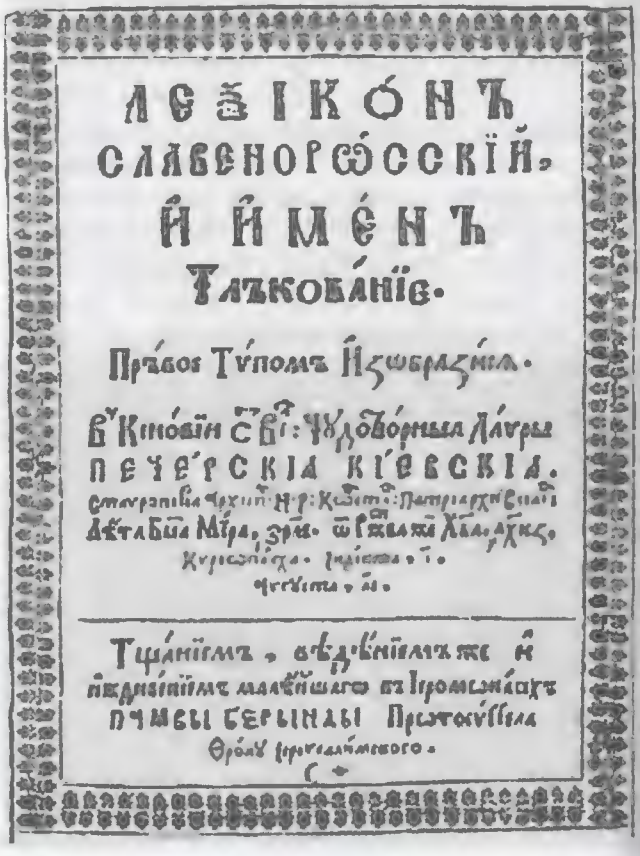

ЛЕ҃ІКО́НЪ
СЛАВЕНОРОССКІЙ,
И ИМЕ́НЪ
ТАЛЪКОВА́НІЕ.

Пра́вое Ти́помъ И҆зобразе́нное.

В҃ Києвѣ С҃вѣ: Ѹ҆до́бо́рнѣе Ла́вры
ПЕЧЕ́РСКІА КІ́ЕВСКІА.

П. Беринда. «Лексикон славенороссскій и имен толкованіе». Київ, 1627 р. Це перша українська енциклопедія

Академічній друкарні було заборонено друкувати книжки українською мовою, студентів з Правобережжя не допускали до навчання в Академії, а патронів академії було скеровано на північ, у ряди вищого московського духовенства та на службу новій імперській адміністрації в Петербурзі.

Величезну роль відіграли Києво-Могилянська академія та її вихованці в розвитку освіти, науки і культури Московської держави. Починаючи з 40-х років XVII ст., московський уряд запрошував українських учених і митців, доручав їм важливі справи. Петро I, який намагався підняти Московію до європейського рівня, використовував українських діячів культури, іноді вдаючись навіть до примусового їх переселення. У 1701 році він доручив вихованцю і професору Києво-Могилянської академії Стефанові Яворському реорганізувати Московську слов'яно-греко-латинську школу. Яворський став першим протектором Московської академії, писав для неї підручники, книжки, доклав чимало зусиль для налагодження роботи друкарні. Водночас він був призначений митрополитом рязанським і муромським, а також намісником патріаршого престолу.

З 1701 р. по 1762 р. до Московської академії за наказом Синоду було запрошено 95 викладачів і студентів Києво-Могилянської академії. Її вихованці-українці, які займали різні церковні посади в Росії, протягом XVIII ст. заснували школи й семінарії в Архангельську, Астрахані,

Пам'ятник гетьману П. Сагайдачному. Скульптори В. Швецов, Е. Кунцевич. Архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко. Київ. 2001 р.

Університет «Києво-Могилянська академія». Циркульний (Ковнірівський) корпус. Сучасне фото

Старий навчальний корпус Київської академії, Благовіщенська церква– пам'ятка архітектури 1703–1740 рр. Фото С. Клименка. 2006 р.

Бєлгороді, Вологді, Володимирі-на-Клязьмі, В'ятці, Іркутську, Казані, Костромі, Новгороді, Пскові, Рязані, Ростові Великому, Сівську, Смоленську, Суздалі, Твері, Тобольську, Устюзі, Холмогорах.

Вихованці Київської академії отримували також високі державні посади в Російській імперії. У 1817 р. царський уряд закрив Київську академію.

В її приміщенні в 1817–1819 рр. розміщувалася духовна семінарія, а з 1819 р. упродовж цілого століття – Київська духовна академія, яка була ліквідована більшовицькою владою в 1919 р.

Після здобуття Україною незалежності, у 1991 р., був створений Національний університет «Києво-Могилянська академія», який розташовується в корпусах колишньої академії та Братського монастиря.

АРМАТА (АРТИЛЕРІЯ) КОЗАЦЬКА

як окремий рід військ існувала в козаків уже з другої половини XVI ст. Вона складалася з «фальконетів» (дрібнокаліберних гармат), «армат» (великих гармат) та «можжир» (мортир). За розмірами гармати поділялися на «малі» й «потужні», за калібрами – на трифунтові, шестилотові тощо.

Запорозька артилерія була здебільшого легка й рухлива, що зумовлювалося необхідністю швидко пересуватися степовими просторами, а також порівняно невеликими розмірами козацьких суден. Особливо поширені були гарматифальконети, які використовувались у морських походах. Частину важких гармат закріпляли на лафетах з колесами і без коліс, перевозили на возах, що називалися «палубами» і в які впрягали четверо або шестеро коней.

Гармати були мідні, чавунні й залізні, деякі з них нарізні.

Стріляли гармати чавунними та залізними ядрами, гранатами, запалювальними снарядами, картеччю й зарядами в торбинах, наповнених порохом і кулями.

Козацька артилерія складалася з гармат переважно місцевого виробництва, метал для яких виплавляли на руднях України – київських, чернігівських та інших, а також з трофейних гармат (захоплених у турецьких фортецях, польських прикордонних замках та під час визвольних воєн).

Уперше на українській землі гармати з'явилися у Львові – у 1468 р. тут постала ливарня. А з кінця XVI ст. Львів стає центром виробництва гармат для всієї України.

Козацькі гармати, мортира, ядра.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Гармата з гербом гетьмана І. Мазепи.
Майстер К. Балашевич. 1705 р. Глухів

Ожига – козацька скорострільна гармата. XVII ст.

У великих українських містах: Києві, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверському – здавна існували ливарні, що виробляли гармати. Майстерним виготовленням гармат славилися пушкарі з Білої Церкви та Остра.

Козацька армата розміщувалася в різних містах України – Корсуні, Каневі, Чигирині і Крилові. Козацтво дуже цінувало свою армату, вона вважалася одним із військових «клейнодів» (знаків влади). 1632 р. козацькі гармати освятив сам київський митрополит Петро Могила.

Особливо високим рівнем арматної справи й виробництва зброї відзначалася Запорозька Січ. Ковалі, зброярі, ливарники виготовляли тут рушниці, списи, шаблі, виливали ядра та гармати. Запорозька армата (до сотні гармат) зберігалась у січовій пушкарні. Розвиток козацької армати не відставав від загального європейського прогресу. Гармати оздоблювалися майстрами-художниками.

Упродовж Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. козацька армата чисельно дуже зросла. У 1648 р. повстанці на чолі з Богданом Хмельницьким вийшли із Січі з трьома гарматами. А в битві під Берестечком (1651) козацька армія мала вже понад сто гармат, кількісно і якісно переважала польсько-шляхетську.

Артилерія поділялася на генеральну, полкову, сотенну. При гетьмані було 30, у кожному полку по 5–6 гармат. Крім того, значна частина козацької артилерії стояла у фортецях, зокрема в містах Білоцерківського полку розміщувалося 50 гармат. Для утримання армати були визначені села, в яких від кожного селянського двору брали податок.

Головними містами постою та утримання генеральної армати під час гетьманування Богдана Хмельницького був Переяслав, Юрія Хмельницького – Корсунь, Івана Брюховецького – Лохвиця й Ромни, Івана Самойловича – Короп.

Козацькі гармати з ядрами. Художник М. Самокиш. 1900 р.

Гармаш часів гетьмана І. Мазепи; при ньому вилита за наказом Мазепи мортира, що зберігається нині в Артилерійському музеї С.-Петербурга. Художник С. Васильківський. Козацькі шанці та ретраншементи. Віньєтка. Художник М. Самокиш. Бл. 1899 р.

У цьому місті козацька армата залишалася до кінця існування Гетьманщини. За наказом гетьмана Івана Мазепи в гетьманській столиці Батурині було споруджено ливарню, де вироблялися гармати. У Батуринській фортеці зосереджувалася численна артилерія.

Арматою керував генеральний обозний з гарматною старшиною – осавулом, писарем і хорунжим. Численною була обслуга: пушкарі, гармаші, шипошники, довбиші; ремісники – столярі, стельмахи, слюсарі, римарі, ковалі, шевці; стадники, скотарі, цирюльник, коновали. Для охорони Генеральної артилерії козацького війська призначався загін у кількасот козаків. У розпорядженні пушкаря була арматна команда з 58 канонірів і 29 хурлетів.

Генеральна артилерія виходила в похід під своєю корогвою та зі своїми литаврами.

Нищівного удару українській арматі завдав російський цар Петро І. У 1709 р. він реквізував значну її частину й позабирав гармати з усіх полкових міст. Після зруйнування Січі в 1775 р. царськими військами запорозькі гармати були вивезені до Петербурга. А з остаточним скасуванням у 1784 році козацького устрою

Запорозький старшина. (Портрет В. Тарновського). Художник І. Рєпін. 1880 р.

України і реорганізацією козацьких полків у карабінерні українська артилерія перестала існувати.

АРХІВ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. 1775 рік, 4 червня... Численні царські війська зненацька оточили запорозьку столицю Січ. Під їхнім тиском кошова старшина вирішила здати Січ без опору. Наступного дня, 5 червня, за наказом командувача царськими військами генерал-майора П. Текелі з січових сховищ забрали й вивезли в поле боєприпаси, матеріальні цінності й архів запорозької військової канцелярії тощо. Столиця Запорозької Січі була зруйнована, а її територія – Вольності Війська Запорозького – окупована царськими військами.

Конфіскований архів скасованого Коша (уряду) Запорозької Січі після зруйнування січової фортеці опинився в розпорядженні коменданта Новосіченського ретраншементу (царської військової бази на Запорожжі) Норова. Саме тоді почалося вилучення документів із цього архіву. Потьомкін шукав у запорозькому архіві документи, цікаві особисто для нього. Серед них – копію виданого йому атестата на звання «товариша запорозького куреня Кущівського» і передусім приватні свої листи до кошового отамана Петра Калнишевського, в яких називав його «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом», а після скасування Запорозької Січі з віроломством і жорстокістю, без суду й слідства наказав Калнишевського заслати й довічно ув'язнити в Соловецькому монастирі.

Коли закінчив своє існування Новосіченський ретраншемент, у 1777 р. архів Коша Запорозької Січі був переданий до фортеці св. Єлизавети; однак і ця фортеця була ліквідована в 1784 р. Запорозькі архівні справи опинилися в Катеринославському повітовому суді, де січовий архів, документи якого ще мали практичне значення, використовувався для довідок у справах про землеволодіння на території колишньої Запорозької Січі, оскільки її землі Катерина II роздала російським та українським поміщикам. Згодом, коли «для ведення поточних справ» уже не було потреби в запорозьких документах, чиновники забули про архів Коша Запорозької Січі, і він припадав порохом у підвалах суду, зотлівав...

Однак рядовий канцелярист Спичак, зрозумівши неоціненне наукове значення архіву Коша Запорозької Січі, відібрав і упорядкував його, врятувавши таким чином для нашої історії та культури.

У 1839 р. новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов організував комісію (у складі губернського чиновника для особливих доручень історика А. Скальковського, представників міністерства освіти професора М. Мурзакевича та військового міністерства Розета) з розшуку й збирання матеріалів для історичного архіву, що створювався в Одесі. Катеринославський повітовий суддя Куценко повідомив Воронцову, що Спичак зібрав багато документів Запорозького Коша. Воронцов 11 листопада 1839 р. наказав Куценкові відправляти в Одесу запорозькі матеріали, а Скальковському – прийняти у своє відання справи запорозького січового архіву і «зберігати до розпорядження».

8 грудня 1839 р. суддя Куценко писав у донесенні Воронцову про відправку справ січового архіву і про те, що повітовий суд оголосив канцеляристу Спичаку подяку, яку було

запропоновано Воронцовим. Розпорядження генерал-губернатора Скальковському щодо запорозького архіву так ніколи й не надійшло. Скальковський привласнив архів і шістдесят років тримав у своєму монопольному володінні унікальні історичні матеріали, які були внаслідок цього не доступні для науки. Наукова громадськість вперше дізналася про існування цього архіву саме із тритомної «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» А. Скальковського, яку він надрукував у 1841, 1846 і 1885 рр. Автор книги приписував собі заслугу відкриття запорозьких матеріалів. Ряд статей і документів запорозького архіву він надрукував у журналі «Киевская старина».

Тримаючи запорозький архів як особисту власність, Скальковський не підпускав до нього інших дослідників. Наводячи запорозькі документи у своїй тритомній «Історії Нової Січі...», Скальковський писав: «З моєго архіву». Саме лише через це широке документальне цитування і зверталися вчені до його книги. Нищівну оцінку Скальковському як історикові дав Т. Г. Шевченко («брешеш, людоморе...»). В «Історії Нової Січі...» використана лише незначна частина запорозького архіву. У викладі, який ведеться майже в літописній формі, вмонтовані документи або витяги з них. Звіряючи їх з оригіналами архіву Коша Запорозької Січі, можна переконатися, що Скальковський спотворював архівні матеріали, робив багато скорочень без усяких застережень.

На початку 80-х рр. XIX ст. Новоросійський університет і «Одеське товариство історії та старожитностей» безуспішно намагалися визволити запорозький архів з рук Скальковського. Відомий дослідник історії запорозького козацтва Д.І. Яворницький звернувся до Скальковського з проханням дозволити ознайомитися з архівом, але той зажадав фантастичну суму. За два місяці до смерті, в 1898 р., Скальковський передав архіваріусу скасованого генерал-губернаторського управління в Одесі О. Міллеру весь запорозький архів, який містився у двох шафах: одна була з упорядкованими справами, а друга – з невпорядкованими, без опису. За заповітом Скальковського, Міллер мусив приєднати запорозький архів до архіву генерал-губернатора, що зберігався при канцелярії одеського градоначальника.

Але й після цього архів Коша Запорозької Січі залишався до 1917 р. закритим для дослідників. Історик Кубані П. Короленко чотири роки (1898–1902) добивався дозволу градоначальника працювати над січовим архівом. Врешті-решт йому було рішуче відмовлено. Такий же наслідок мали й клопотання члена «Одеського товариства історії та старожитностей» П. Іванова, який після невдачі в Одесі розшукував запорозькі документи в петербурзькому архіві. У той же час якимсь чином окремі матеріали із січового архіву вилучалися і продавалися спритними гендлярами на чорному ринку в Одесі; до слова, таке траплялося і за життя Скальковського. У 1899 р. професор О. Мурзакевич подарував «Одеському товариству історії та старожитностей», у бібліотеці якого опинилась низка запорозьких документів, лист київського генерал-губернатора Вейсбаха до кошового отамана Івана Білицького щодо умов переходу Запорозької Січі з кримської протекції під російську владу. Документи про цей період відсутні в архіві Коша Запорозької Січі, хоча вони згадуються у Скальковського. Очевидно, вони загинули по приватних колекціях і збірках, а тепер їх можна переказувати лише за скороченими текстами Скальковського.

Після жовтневої революції, коли була проведена націоналізація архівної справи, архів Коша Запорозької Січі ввійшов у систему українських радянських державних архівів: спочатку до складу фондів Одеського крайового історичного архіву, а в 1931 р. був переведений до Харківського центрального історичного архіву.

У 1941 р. архів Коша Запорозької Січі було евакуйовано серед найцінніших архівних фондів, а в 1945 р. привезено до Києва; він увійшов до складу фондів Центрального державного історичного архіву України, де й досі зберігається у фонді 229.

Архів Коша Запорозької Січі, незважаючи на те, що деякі його документи безповоротно втрачені, залишається єдиним цілісним, системним зібранням запорозьких документальних матеріалів часів Нової Січі. Взагалі від усієї трьохсотлітньої історії українського козацтва збереглося не так уже й багато прямих документів, що належали Запорозькій Січі. Так, під час розгрому царськими військами за наказом Петра І Чортомлицької Січі в полум'ї пожежі загинув січовий архів. Царський офіцер Петро Яковлєв зумів, однак, захопити клейноди й частину запорозьких документів і вивезти їх до Петербурга.

Отже, окремі запорозькі документи, а також історичні матеріали про запорозьких козаків входять до складу різних архівних фондів та рукописних збірок, що розпорошені не тільки по архівах України, Москви, Петербурга, а й Польщі, Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини.

Таким чином, архівний фонд, що склався внаслідок діяльності Коша – центрального органу правління Підпільненської (Нової) Січі, в якому всебічно й комплексно відбився останній сорокарічний період існування запорозького козацтва, є унікальним історичним джерелом. Невичерпні багатства документальних даних, які містить цей архів, надають його матеріалам великого значення не тільки для дослідників запорозької історії, а й для вчених, що розробляють інші проблеми історичної науки, а також питання історії мови, літератури, мистецтва, етнографії, фольклору тощо. Архів Коша Запорозької Січі – це справжня перлина української писемності XVIII ст.

Запорозький архів склався в результаті досить розвинутого діловодства на Січі, де існувала канцелярія з кількома канцеляристами, якими керував військовий писар, котрий водночас був і членом уряду – Коша. Внутрішнє офіційне листування Коша з курінними отаманами, військовою і паланковою старшиною охоплює життя Запорожжя в усіх його проявах, зокрема господарство, соціально-правову структуру, культуру, побут, міжнародні зв'язки, а також адміністративні, господарчі, військові заходи запорозького уряду.

Велику частину січового діловодства складає зовнішнє листування Коша з урядовими установами й окремими приватними особами, зокрема з українським гетьманом (у період гетьманату Кирила Розумовського 1750–1764 років) та виконавчим органом управління Лівобережної України – Генеральною військовою канцелярією. Листування мало характер посередництва у зносинах Запорозької Січі з царськими установами – Колегією іноземних справ, сенатом, імператорським двором, з якими Кіш листувався здебільшого самостійно.

Запорозька Січ листувалася з польськими старостами, державцями, губернаторами, як представниками влади Речі Посполитої на Правобережній Україні, яка ще за Андрусівською угодою 1667 р. і так званим Вічним миром 1686 р. була віддана царською Росією під владу шляхетської Польщі. З кримськими ханами та каймаканами, султанами ногайських орд, очаківським пашею листування мало дипломатичний характер, велося у справах прикордонних і торговельних, а також у розв'язанні взаємних претензій на спеціальних паритетних комісіях, зокрема щодо користування перевозами, місцями добування солі, захоплення худоби.

Переважною формою ділових паперів Запорозької Січі ще в 40-х рр. XVIII ст. був звичайний лист, застосовувалась староукраїнська ділова мова. У 50–70-х рр. під впливом зносин із царськими інстанціями та розвитком бюрократії запозичуються тогочасні форми російської дипломатії: «ордер» – писався від вищої інстанції до нижчої; «репорт» – до вищої установи або особи; «промеморія» – коли зносини відбувалися з відповідно рівними інстанціями. Однак і форма звичайного листа теж залишалася. Під впливом царських канцелярій відбувалася

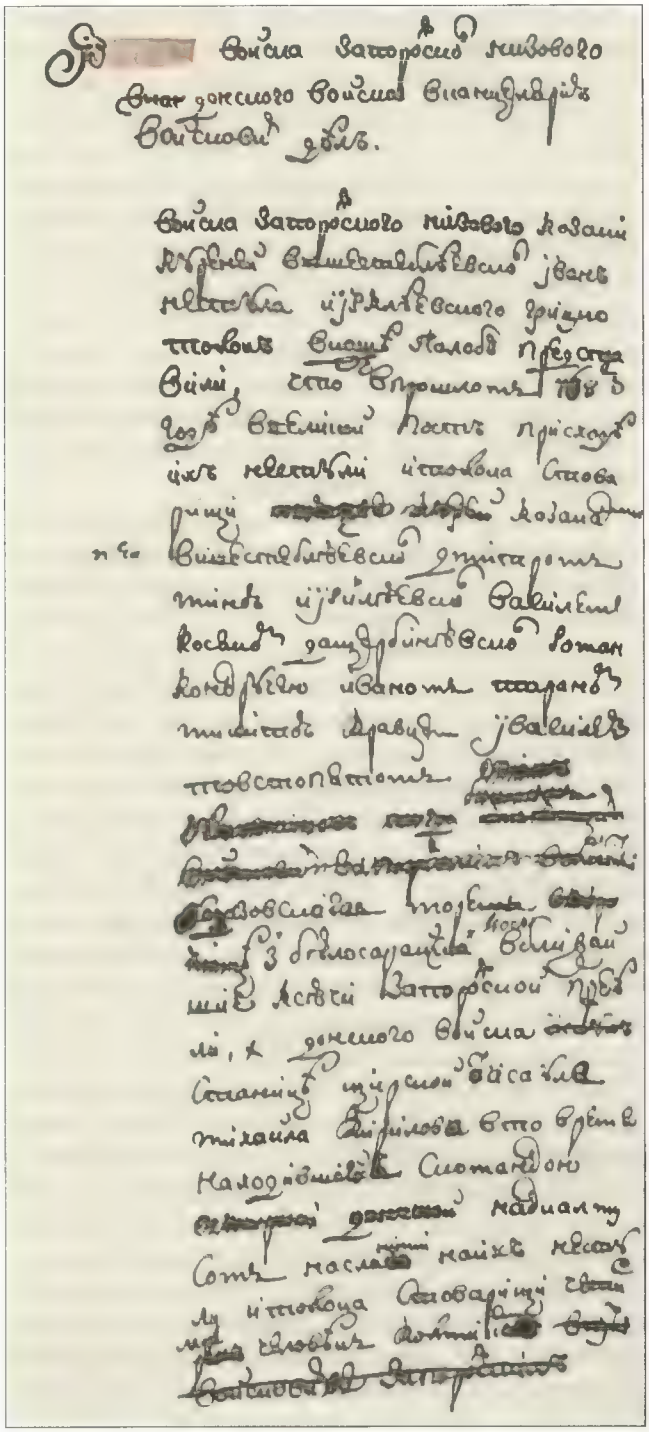

«Справа про забрані у козаків куренів Вищестебліївського Івана Нестулі і Ірклїївського Грицька Толока коні і речі...». ЦДІА, фонд 229, спр. 263

трансформація також і мови документів запорозького архіву. У 60–70-х рр. навіть у внутрішньому листуванні староукраїнська ділова мова поступово витіснялася канцелярською російською мовою.

У такому ж напрямку змінювалася і графіка писемності архіву. В першій половині XVIII ст. ще панувала київська школа скоропису. В класичному, кращому зразку цього українського скоропису букви дрібні, округлі, однакового розміру (кожна могла вписатися в ідеальний квадрат), гранично чіткі, без нажимів, розташовані в рядку рівномірно і вільно, у пропорційному, плавному й гармонійному ритмі. Округлі вигини букв над та під рядком надають художності цьому письму, ніби повторюють бані церков і небесну сферу.

У другій половині XVIII ст. в архіві під впливом цивільного шрифта запанував скоропис, який відзначався прямокутністю і спрощеністю літер. Наприклад, літери «с» і «к» писалися прямими рисками, літера «в» – прямокутником та ін. В архіві є документи, писані турецькою і татарською мовами (за характером письма так званого «діваки»), до яких, як правило, додаються переклади. Ханські ярлики, дбайливо оформлені, мають печатки і тугри. Низка документів польською мовою писані польським скорописом.

Архів Коша Нової Запорозької Січі має 374 справи, в яких міститься близько 40 тис. аркушів. На жаль, до нас не дійшов опис архіву, який був складений у самому Коші, однак ряд даних свідчить, що обсяг архіву в ті часи був значно більший. Первісні номери, що збереглися на деяких справах, дають підстави твердити про значну кількість втрачених і знищених справ.

Архівні матеріали (за незначними винятками) охоплюють період 1734–1775 рр., тобто їхні хронологічні межі збігаються з часом існування останньої Запорозької Січі.

Серед різних за формою і видами документів архіву особливо цінні матеріали із статистичними даними: численні «переписи», «реєстри», «відомості», «описи», «компути», «списки», «екстракти», якими рясніє запорозький архів. Вони містять відомості про кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з дев'яти паланок – тобто адміністративно-територіальних областей, де жили одружені запорожці з родинами та селяни, так звані «військові посполиті», або їх ще називали – «піддані Війська Запорозького».

Для дослідників статистичні документи разом з іншими матеріалами архіву (ордерами, репортами, донесеннями, журналами ревізій, інспекторських об'їздів та ін.) є найважливішим джерелом для вивчення процесів зростання хліборобства, розвитку скотарства, торгівлі на Запорозькій Січі, поширення там промислів (мисливства, рибальства, млинарства, рудництва, добування солі, чумацтва), а також удосконалення ремесел.

Останній період історії Запорожжя позначився помітним економічним піднесенням. Аналіз великого обсягу документальних відомостей дає підстави зробити висновок про фермерський характер запорозьких господарств, у яких не було кріпацтва (що панувало майже в усій Російській імперії) і які базувалися на власній і найманій праці. Запорожці зробили вагомий внесок у заселення й освоєння земель та загалом в економічний розвиток півдня України.

Значна кількість архівних матеріалів, серед яких більшість статистичного характеру, розкривають високий рівень розвитку торгівлі на Запорозькій Січі: внутрішньої (реєстри та описи шинків, базарних яток, лавок та ін.) та зовнішньої – з Лівобережною і Правобережною Україною, російськими містами, а також участь Запорозької Січі в міжнародній торгівлі, передусім – з Кримським ханством і султанською Туреччиною. Традиційним був торговий шлях: Стамбул – Очаків – Січ. Серед чумаків було чимало запорожців. Документи торговельних компаній, копії купчих, векселів та інші, листування з гетьманським урядом, українськими слобідськими полковниками, російськими генерал-губернаторами, польсько-шляхетською адміністрацією, царськими властями, ханським урядом, ногайськими ордами говорять про широкі та жваві торговельні зв'язки Запорозької Січі, про її велику роль у транзитній торгівлі Росії.

Слід зазначити, що розвинута статистична служба Запорожжя була для того часу досить рідкісним явищем і свідчила про певну досконалість системи правління Коша Запорозької Січі. Володіючи узагальнюючою, всебічною інформацією, в якій, ніби у фокусі, сконцентровані були дані про різноманітні явища і події, що відбувалися на запорозьких землях, Кіш мав можливість певною мірою корегувати і спрямовувати процеси їх розвитку. Показовою щодо цього може бути система упорядкованого і регульованого лісокористування, що існувало тоді на Запорожжі. На кожну вирубку лісу для зимівника або на продаж вимагався спеціальний дозвіл уряду – Коша Запорозької Січі. В архіві є ряд наказів Коша про зберігання лісу,

що свідчить про присутність принципів охорони природи у внутрішній політиці уряду. В 1768 р. були зібрані статистичні відомості по паланках про кількість загиблих під час лютої зими 1767–1768 рр. коней, рогатої худоби, овець з переліком сіл, хуторів, зимівників, господарів. Кіш виявив тяжкий стан у скотарстві і вжив заходів на його покращення.

Загальна кількість населення Запорозької Січі, тобто Вольностей Війська Запорозького, досягала 100 тисяч, з них бойових козаків, котрі брали безпосередню участь у військових діях, – 40 тисяч. Як свідчать документи, саме на таку кількість козаків запорозькі депутації до імператорського двору просили виділяти «царського жалування».

Документи архіву дають можливість простежити розвиток диференціації серед козацтва, різку соціальну й економічну нерівність, поглиблення протиріч між різними соціальними категоріями: кошовою старшиною, багатим козацтвом і найбіднішими прошарками – «сіромою», «голотою», наймитами («аргатами»), рядовим козацтвом («черню» військовою, курінною, паланковою).

З документів архіву дізнаємося про мешканців запорозької столиці – міста-фортеці Січі, де перебував Кіш – кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя, а також військова старшина, курінна старшина – отамани та хорунжі. У куренях – своєрідних казармах – мешкали запорозькі козаки січової залоги, переважно найбідніша частина – сірома. Тут же стояв «грецький дім», що призначався для іноземців. Значна кількість населення жила і в торговельно-ремісничому передмісті Січі. У Новосіченському ретраншементі – окремій фортеці – перебували російські солдати запровадженого на Січі царського гарнізону. Січове населення складалося тільки з чоловіків.

Курінні списки в архіві цікаві не тільки зі статистичного боку. На Запорожжі, куди прибували втікачі, існував звичай надавати їм нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати. Зберігалися лише імена. Та й козаки з Гетьманщини, як і лівобережні старшини, які перебували певний період на Січі, на цей час заміняли свої прізвища на прізвиська. І тому Бугаєвський прозивався Гунею, Судима – Медведем, Мальований – Вірменком та ін.

Отже, коли на всій Україні вже в середині XVII ст., як вважають учені, прізвища стабілізуються, то на Запорожжі ще й у другій половині XVIII ст. відбувається процес утворення і формування українських прізвищ, а курінні списки та інші документи архіву дають можливість вивчати джерела та умови виникнення українських прізвищ. Запорожці, придумуючи прізвища, виявляли гумор та винахідливість. У курінних списках відбився цілий шар культури: історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні та національні відносини, побут і звичаї українського народу, розкриваються несподівані грані й аспекти історії запорозького козацтва.

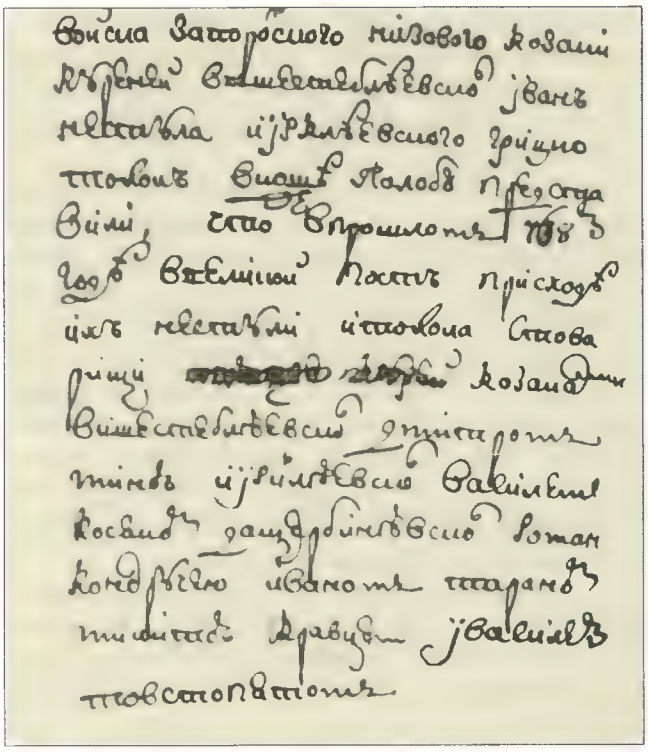

Фрагмент документа з Архіву Коша Запорозької Січі

Певна частина прізвищ може свідчити про походження або тривале перебування запорожця в іноземних країнах, як-от: Лях, Полулях, Гуржуй, Гуржій (так у XVIII ст. в Україні називали грузинів), Сербин, Литвин, Вірменко, Циганко, Московит, Турчин, Волох, Молдовин, Угорець (Венгрин) та ін. Закріплювалася за новим козаком нерідко назва місцевості або міста, села, звідки прибував втікач: Бершадський, Галицький, Кальміуський, Кальницький, Кодацький, Киянин, Криловський, Лебединець, Миргородський, Ніжинець, Полтавський, Самарський, Самарець, Ставицький, Сумський, Чугуєвець та ін.

За прізвищем, наданим на Січі, можна дізнатися про поширені в Україні ремесла, промисли та про характер військової, торговельної діяльності прибульців: Сердюк, Гардовий, Гуртовий, Купчин, Крамар, Кантаржій, Дегтяр, Стаднюк, Свинар, Садовничий, Саловар, Саловоз, Стороженко, Солдат, Слюсар, Скляр, Стельмах, Порохня, Байдала, Попович, Кумпан, Караван та ін.

Найцікавішу групу складають прізвища, в яких закладена характеристика особливостей зовнішності, вдачі, поведінки запорозьких козаків. Спостерігалося найтиповіше, промовисте, що впадало в очі. Для його означення вишукувалося найвлучніше слово, яке по суті змальовувало зовнішній чи внутрішній портрет особи: Головатий, Головко, Чуб, Зуб, Зубатий, Зубенко, Ніс, Носань, Носенко, Губа, Губенко, Борода, Усатий, Синегуб, Косий, Косач, Остроух, Шрам, Горбоніс, Кучера, Сухий, Сторчак, Спичак, Старий, Череватий, Великий, Сухий, Сіроух, Похила, Лантух, Рябий, Рясний, Сморчок, Крючок, Білий, Білан, Чорний, Чорномаз, Стуконіг, Блакитний, Писанка, Сіроокий, Салогуб, Стовбур, Стрижак, Сліпий, Слинько, Статечний, Немилостивий, Нещадний, Хижняк, Святий, Велегул, Хмара, Бистрий, Бистрицький, Біда, Круть, Побігайло, Легкоступ, Циподрига, Свистун, Швидкий, Сновида, Покотило, Холодний, Шморгун, Собачийсин, Скупий, Спорник, Суперека, Солодкий, Горкуша.

Помічаючи схожість якоюсь рисою з представниками фауни, особливо птахами, і флори, запорозькі козаки називали своїх нових товаришів так: Сич, Сова, Сорока, Синиця, Ворона, Снігур, Голуб, Лелека, Селезень, Кулик, Шпак, Чайка, Орлик, Таран, Таранець, Соболь, Шкапа, Чалий, Сивокотило, Сивокінь, Кущ, Лоза та ін.

Запорожці іноді надавали іронічні прізвища, які виражали не справжню ознаку, а її протилежність. Малютою, Малюком називали високу людину, а Махинею – невеличкого зросту.

Пори року, дні тижня, мабуть, коли з'являлися на Січі втікачі, відбилися в новостворених прізвищах – Зима, Засуха, Понеділок, Середа, Субота, Вечірній та ін. Джерелом для прізвищ був одяг – Свита, Столата, страви – Борщик, Кисіль, Куліш та ін. Але основна маса прізвищ створювалася від імен: Іваненко, Петренко, Кононенко тощо, а також Пилипча, Климовець, Стась, Стефан, Сабадан... Є й такі прізвища, що їх важко пояснити: Лабда, Лага, Прандул, Самбок, Халакум та ін.

Дуже цінну інформацію про запорозькі персоналії містять атестати «товаришам» куренів; їх видавав Кіш, засвідчуючи службу в Війську Запорозькому. Атестати включали біографічні відомості щодо походження, вступу до «товариства Війська Запорозького», приписку до певного куреня, виконання курінних обов'язків, участь у військових походах, дипломатичній службі, про місця перебування, одруження запорозьких козаків.

Жонатим запорожцям або тим, які перебували деякий час на Гетьманщині, видавали спеціальні паспорти.

Окремі справи архівного фонду показують наступ царського уряду на автономні права Запорозької Січі. Деякі документи були заведені з приводу втручання у внутрішні справи Запорожжя та свавілля начальника царського гарнізону Новосіченського ретраншементу. Значну частину архіву складають справи про так звану «земельну боротьбу» Запорожжя проти захоплення українською лівобережною і слобідською старшиною та російськими поміщиками запорозьких земель, створення царським урядом за рахунок земельних володінь Запорозької Січі військових поселених полків з іноземців, що переходили в Росію, а також побудову на цих землях Дніпровської оборонної лінії. Про відносини між царським урядом і Запорозькою Січчю свідчать численні документи: «прошенія», «челобитні», «петиції» Катерині II. До них додаються надзвичайно цікаві ретроспективні матеріали – універсали польських королів і українських гетьманів, царські грамоти, сеймові конституції – виписки з міжнародних трактатів. Документи ряду справ розповідають про поїздки спеціальних депутацій старшини до імператорського двору для одержання щорічного «хлібного і грошового жалування», вирішення земельних справ або ж з питань підпорядкування Січі Іноземній колегії, Сенату, Київській губернській канцелярії, гетьману. Серед матеріалів запорозьких депутацій дуже цікаві листи до царських вельмож і реєстр подарунків для них.

Велика справа з 225 аркушів 1767–1768 рр. містить документи про участь депутатів Запорозької Січі в діяльності Законодавчої комісії для складання «Нового уложення», яка не дала ніяких наслідків: то була фальшива гра Катерини II. Однак матеріали запорозької документальної справи дуже цінні: вони розповідають про обрання депутатів на Січі, про накази їм і перебування депутатів у комісії. Наприклад, акти обрання в присутності відрядженого від Рум'янцева полковника Андрія Милорадовича, тексти наказів від Війська Запорозького і окремо від Канівського куреня, списки уповноважених куренів, листи запорозьких депутатів на Січ про початок роботи комісії.

Остання справа фонду розповідає про зруйнування і ліквідацію Запорозької Січі царськими військами генерала Текелі. Реєстри претензій, журнали засідань прикордонних запорозько-татарських комісій відтворюють характер відносин Січі з її агресивними сусідами.

Невелика кількість матеріалів, що залишилась від значного документального масиву, пов'язана з короткочасним перебуванням запорожців під владою Кримського ханства (Олешківська Січ). До цього періоду належать документи татарською мовою, у тому числі ярлики Каплан-Гірея та Іскандер-Гірея про грошові побори з запорожців, про заборону займатись добуванням солі на Козячому мисі тощо. Матеріали тих років містять також листування Коша з представниками царського уряду про повернення запорожців до складу Росії.

В архіві відображено найактивнішу участь запорозького козацтва в гайдамацькому русі на Правобережній Україні й у найбільшому народному повстанні 1768 р.– Коліївщині. Протоколи допитів запорожців яскраво відтворюють з уст самих учасників картини героїчних боїв повсталих.

Ряд документів статистичного характеру подають списки запорозьких козаків – жертв польсько-шляхетського терору на Правобережній Україні. Серед них – «Ведомость, сколько от прошедшего 1733 года даже по настоящий 1748 год казаков Войска Запорожского Низового ляхи повешали, и что в них поотбирали, и как оных казаков звали и прозывали, и каких они куреней, с какими оными товарами ходили, а другие за какими нуждами и где оных повешано».

У «Відомості» вказано, що польські пани, перш ніж вбити людину, яку вони підозрювали в участі в гайдамацькому русі, піддавали її жорстоким тортурам. Так, наприклад, козака Івана Бойка «перше на страстну тягли, а потом на кол посадили».

Значну частину архіву складають так звані «справи походні». Репорти і донесення запорозьких командирів, які надсилались нерідко просто з поля бою, похідні журнали і «реляції» запорозьких «партій» і «команд» відтворюють бойову діяльність Запорозького Війська, участь його в російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр.

Докладно, з яскравими деталями архівні документи розповідають про славнозвісні Дунайські експедиції запорозького флоту, який у 1771–1772 рр. двічі пройшов путь з Дніпра у Дунай.

«Реляція» головнокомандувача Другою російською армією Долгорукого і «Журнал...» 1771 р. відтворюють подвиг запорозьких козаків під час зайняття Криму російськими військами. Під час штурму Перекопських укріплень запорожці зуміли відшукати зручний перехід через Сиваш – затоку Чорного моря. Скориставшись відпливом на Сиваші, вони по його обмілинах, як свого часу Іван Сірко, на світанку 14 червня, пішли в обхід Перекопського валу в авангарді російських кавалерійських частин. Вийшовши на Кримський півострів, вони вдарили у ворожий тил, сприяючи тим самим успіху фронтальної атаки головних сил. Майстерна взаємодія російської армії з козацькими військами в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. сприяла звільненню Причорноморського узбережжя від тяжкого турецько-татарського панування.

Накази, ордери російських командуючих, їх листування з запорозькою старшиною, реляції до Петербурга, справи про нагородження старшин і козаків золотими медалями свідчать про високу оцінку військового мистецтва та бойової сили Запорозького Війська російськими полководцями та державними діячами. Головнокомандуючий російською армією під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. фельдмаршал Рум'янцев говорив, що запорожці уславились «похвально знаменитыми заслугами и преданным отправлением службы». Високо оцінюючи значення Запорозького Війська в боротьбі з турецько-татарськими арміями, він відзначав важливу роль у цьому запорозької піхоти, підкреслюючи її перевагу перед турецькою.

Російські генерали та офіцери вважали для себе за честь записуватись у Запорозьке Військо, ставати його почесними членами, одержувати атестати на звання «курінного товариша». В архіві зокрема є виданий Михайлові Кутузову, тоді ще підполковнику, атестат про включення його в реєстр Запорозького Війська як «значного товарища Іркліївського куреня». Григорій Потьомкін був вписаний у курінні списки під прізвиськом Грицько Нечеса, бо він носив велику перуку. Почесного звання запорожця був удостоєний 4 серпня 1770 р. і всесвітньо відомий астроном Христофор Ейлер.

Кілька архівних справ мають інтригуючу назву – «Секрети Коша Запорозького». Це таємне листування козаків з гетьманом Розумовським, Колегією іноземних справ, Київською губернською канцелярією з приводу збирання відомостей про сусідні держави, в першу чергу про внутрішнє становище і зовнішню політику, зокрема про войовничо-агресивні плани султанської Туреччини, Кримського ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил та ін. Збереглася ціла серія таких звітів від запорозьких козаків, які провадили таємне розвідування. Козак Василь Швидкий прислав до Коша відомості з Криму, куди його спеціально направили у зв'язку з чутками про те, що но-

Обкладинка 2-го тому Архіву Коша Нової Запорозької Січі (К., 2000)

вий хан Крим-Гірей готується до вторгнення на Україну. Запорозькі купці проникали у вищі сфери Кримського ханства або ж збирали відомості серед різних верств населення Криму, Туреччини, ногайських орд. Важливим джерелом інформації були і так звані «распросні речи» невільників, адже через Січ проходило багато українців, білорусів і росіян, які втекли з татарської неволі.

Під час російсько-турецьких або російсько-татарських переговорів запорозькі козаки були товмачами, тобто перекладачами.

Кілька справ розкривають дипломатичну діяльність запорозьких козаків у ногайських ордах за завданням російського уряду, яка сприяла переходу орд від Кримського ханства під російський протекторат у 1770 р., а також розповідають про транспортування і забезпечення харчами цих орд під час перебування їх на території Запорозької Січі.

В архіві майже не збереглося матеріалів, пов'язаних з культурою, яка на Запорозькій Січі мала багато своєрідних і оригінальних рис і досягла високого рівня розвитку. Запорозька Січ зробила значний внесок у справу формування української національної культури.

Кіш дуже дбав і піклувався про створення широко розгалуженої системи освіти. За відомостями документів архіву, а більше за іншими джерелами, при всіх шістнадцяти церквах, що діяли на території Вольностей Війська Запорозького існували церковнопарафіяльні, а також діяли три спеціальні, підвищеного типу, школи.

Існувала на Запорожжі також школа «вокальної музики і церковного співу», яка діяла спочатку в слободі Орловщина (на р. Самарі), а в 1770 р. була перенесена на Січ.

Кілька справ архіву пов'язані з церковним життям Запорожжя, зокрема листування Коша з Межигірським монастирем і київським митрополитом про автономію запорозької церкви, обрання і вибори священиків, систему оганізації церковної справи та ін. Про благодійні традиції Запорожжя свідчать документи, в яких розповідається про приїзд на Січ ченців з різних міст України для збирання коштів.

Багатства документальних даних, які містить архів Коша Запорозької Січі, роблять його матеріали важливими і цінними для багатьох учених – істориків, мовознавців, літераторів, митців, для широкої громадськості, для кожного, кому дороге героїчне минуле нашого народу. Цей унікальний архів, безперечно, має світове значення. Тому не перестає бути актуальним не раз порушувана, але й досі не розв'язана проблема його археографічного видання.

Питання про видання запорозького архіву нерозривно пов'язане з драматичною долею запорозької тематики, піднесення і спад якої визначалися характером політичних періодів історії нашої країни. Кілька разів українські історики збиралися видати архів Нової Січі, і щоразу з Москви надходили негласні заборони. Тільки в незалежній Україні вдалося врешті зрушити справу з мертвої точки.

У 1998 р. Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ видав 1-й том давноочікуваної серії. [У 2000 р. побачив світ 2-й том, потім 3-й, 4-й, 5-й томи, але щоб опублікувати повністю справи фонду № 229 ЦДІА України в Києві, треба щонайменше 20 таких фундаментальних томів! А ще ж маса запорозьких документів зберігається в Москві й Петербурзі. За свідченнями покійної архівістки І. Мощиць, у Архіві Військово-морського флоту в Ленінграді вона бачила в 60-х роках XX ст. цілу кімнату, буквально забиту документами Коша Запорозької Січі. – *Ю. М.*].

Б

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ (1594–1638) розташовувалася на 35 кілометрів нижче по Дніпру від своєї попередниці – Томаківської Січі, на острові біля гирла річки Базавлук. Тут у Дніпро впадали ще три річки – Чортомлик, Підпільна і Скарбна.

Острів Базавлук у заплаві Дніпра був добре укріплений самою природою. Козаки зміцнили його валами, вежами, дерев'яним палісадом, поставили гармати. Перед валом викопали рів, наповнили його водою, а взимку вирубували в кризі ополонки, щоб ворог не міг по ній дістатися на Січ.

1594 р. на Січі кілька тижнів перебував Еріх Лясота – посол австрійського імператора Рудольфа II. Він пропонував запорозьким козакам виступити проти Османської імперії, щоб підтримати таким чином австрійсько-молдовсько-валаські війська, які діяли проти турецької армії на Балканах. Еріх Лясота залишив щоденник, в якому зазначено, що Січ розташована на острові між лиманами Байкушем і Куравлевським. З південного боку вона захищена ровом, який заливається водою, зі східного – річкою і високим берегом, званим Красним Кутом. З півночі її оточує лиман Байкуш, а з заходу, вздовж Дніпра, простягнувся високий і пологий кряж. Лясота розповів про соціальні відносини й політичні події, що відбувалися на Базавлуцькій Січі, описав життя й побут запорожців.

У середині Січі, – розповідає він, – лежить майдан, де збиралися козацькі ради. Тут же

розташовуються будинки військової канцелярії, пушкарні, скарбниці, комори. Далі стоять курені з плетеними з лози стінами, вкриті конячими шкурами. У куренях мешкають по кілька десятків козаків.

Лясота спостерігав бурхливі козацькі ради, помітив протистояння старшини і «черні», рядового козацтва. Він також повідомляє, що 1 липня 1594 р. на Січ прибули посли від керівника козацького повстання Северина Наливайка, який прислав запорозьким козакам півтори тисячі коней з числа тих 4 тисяч, що їх він захопив, розгромивши татар у Валахії. Зустрічався в Базавлуцькій Січі Лясота і з послом московського царя до козаків Никифором (прізвище не названо). У зворотну путь Еріх Лясота відбув разом з козацькими послами до Рудольфа II – Сашком Федоровичем і Ничипором (прізвище не названо).

З Базавлуцькою Січчю пов'язаний період найбільшої воєнної активності козацтва в боротьбі проти турецько-татарської агресії і панування Польщі в Україні, а також інтенсивної дипломатичної діяльності козацької республіки – Запорозької Січі. Саме тоді Запорозьке Військо досягло вершин своєї організації і військового мистецтва, стало однією з найкращих армій світу. З Базавлуцької Січі вирушав у найбільші й найважливіші морські походи запорозький флот, який завдавав нищівних ударів турецьким портам і фортецям на узбережжі Чорного та Азовського морів, підриваючи економічну й військову могутність найбільшої держави тогочасного світу. Зазнавала козацьких нападів і столиця Османської імперії – Стамбул. Козаки в той час фактично контролювали Чорне море.

Морськими походами перших двох десятиліть XVII ст. керував полководець європейського рівня, козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Із Січі робилися також численні суходольні піші походи на володіння Кримського ханства. Так, у 1627 р. талановитий полководець, гетьман реєстрових козаків Михайло Дорошенко водив своє військо в похід на Крим, скориставшись боротьбою за владу між претендентами на ханський престол. Козаки оволоділи столицею ханства Бахчисараєм і майже повністю очистили Крим від турецьких військ. Однак загибель Михайла Дорошенка в битві під Кафою й поява численних турецьких військ, надісланих султаном до Криму, примусили козаків відступити з півострова.

На період існування Базавлуцької Січі припадає зростання міжнародного авторитету запорозького козацтва, яке відігравало дедалі помітнішу роль у духовному житті українського народу. За піклуванням Запорозької Січі і значною мірою на її кошти в 1632 р. була створена Києво-Могилянська колегія.

Базавлуцькій Січі належала провідна роль у національно-визвольних війнах українського народу проти Польщі наприкінці XVI ст. і в 20–30 рр. XVII ст. Вона була базою для повстанських військ. На Січі формувалися військові загони, які на волості відігравали роль досвідченого організуючого ядра повстанського війська. Січ споряджала це військо гарматами і зброєю, забезпечувала тили діючого Запорозького Війська, яке мало можливість відходити туди в разі невдачі. Із середовища запорозького козацтва виходили керівники повстанського війська – полководці, командири. З Базавлуцькою Січчю пов'язані імена таких ватажків козацьких повстань, як Северин Наливайко (1594–1596), Марко Жмайло (1625), Тарас Федорович (Трясило) (1630), Іван Сулима (1635), Павло Павлюк, Карпо Скидан, Дмитро Гуня, Яків Остряниця (1637–1638).

Повстання 1637–1638 рр. було придушене. За наказом уряду Речі Посполитої укріплення Базавлуцької Січі зруйнували, козацькі гармати передали польським гарнізонам, які стояли в Києві та Каневі, а козацькі чайки спалили. Січ було перенесено у Микитин Ріг на правому березі Дніпра, де розташувалася польська військова залога.

Після зруйнування й остаточної ліквідації останньої – Підпільненської Січі в 1775 р. територія Базавлуцької Січі увійшла в ті землі, які Катерина II подарувала генерал-прокурору

План Базавлуцької Січі.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Северин Наливайко. Художник В. Полтавець. 1998 р.

князеві А. А. В'яземському. У XX ст., в радянські часи, місцевість, де розташовувалась Базавлуцька Січ, після пуску Каховської гідроелектростанції повністю вкрили води штучного Каховського моря. Перед затопленням не було проведено археологічного дослідження.

БАТУРИН – столиця Гетьманщини (1669–1708), розташувався на мальовничому високому березі Сейму, притоці Дніпра.

Перші історичні відомості про це українське місто належать до початку XVI ст. Батурин ще за часів польського панування мав Магдебурзьке право, яке було підтверджене і за Гетьманщини. Містом управляв магістрат з виборними війтом і лавниками, бурмістром та райцями.

У 1669 р. за велінням царя Олексія Михайловича Батурин було визначено столицею Гетьманщини (Української Гетьманської держави), резиденцією лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного.

За гетьмана Івана Мазепи Батурин був розбудований на зразок західноєвропейських столиць. Були зведені будинки старшин і величні храми в стилі українського бароко.

Мазепа особисто фундував будівництво церкви святої Трійці та монастиря св. Сави, а також зробив значні пожертви в батуринські храми, планував заснувати в Батурині університет. За гетьманування Мазепи населення міста зросло до 35 тисяч, розвинулась торгівля. Мазепа укріпив його, перетворивши в могутню фортецю. У гетьманській столиці відливали гармати, стояла

генеральна армата. У 1708 р. батуринська фортеця мала 70 гармат.

Резиденція Мазепи була за містом, на Гончарівці. Це був пишний гетьманський палац з великими залами, устаткованими розкішними меблями, прикрашеними картинами та портретами визначних мужів Європи. У палаці містилася велика і дуже цінна бібліотека, найкраща в Україні: з інкунабулами, старовинними рукописами, раритетними, мистецьки оздобленими виданнями багатьма мовами. Зберігалася тут і колекція зброї, яка оцінювалась іноземцями як найкраща в Європі.

Навколо палацу був закладений чудовий парк.

Резиденція Івана Мазепи вражала чужоземців. У Батурині з королівською пишнотою приймали посланців з різних країн.

24 жовтня 1708 р. з Батурина виступило п'ятитисячне військо на чолі з Іваном Мазепою на з'єднання зі шведською армією, за допомогою якої український гетьман хотів звільнити Україну від московського ярма.

Гетьманський будинок на Цитаделі. Тут жили і працювали гетьмани Д. Многогрішний (1669–1672), І. Самойлович (1672–1687), І. Мазепа (1687–1708). У листопаді 1708 р був знищений. Відтворений у 2008 р.

Батурин на початку XVIII ст. Реконструкція В. Коваленка, художник С. Дмитрієнко

Шведський король гарантував вільний козацький устрій і незалежність самостійної Української держави.

1 листопада до Батурина прийшов з царським військом Меншиков, якому Петро І наказав штурмувати і захопити місто. Але козаки хоробро захищали гетьманську столицю, відкидали ворога від міської брами. Запекла битва точилася за міськими мурами.

Але тут на допомогу ворогам прийшла зрада. Прилуцький полковник Ніс, який перебував у Батурині, наказав своєму посланцеві провести

Місто Батурин. XVIII ст. Лубок

Будинок генерального судді Лівобережної України Василя Кочубея в приміщенні Генерального суду кінця XVII ст. Будинок є свідком становлення, розвитку та знищення Батурина

Фрагмент Батуринської фортеці з Цитаделлю

Гетьманська слава. Скульптурна композиція. Гетьмани, які правили в Батурині: Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Кирило Розумовський. 2008 р.

військо Меншикова вночі в місто через потаємний хід. 2 листопада царські солдати вдерлися в Батурин, накинулися на сонних козаків, рубали і кололи їх «без ніякого милосердя»,– писав автор «Історії русів». Козаки й батуринці в перехресному вогні відчайдушно, героїчно оборонялися.

Потім почалося знищення Батурина. Московські вояки палили й грабували місто. Меншиков не жалів нікого – навіть жінок і дітей. «Вибив усіх їх до ноги,– описується в «Історії русів», – не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят». Козаки, які живими потрапили в полон, а особливо старшина, були по-варварськи замучені. Сам Меншиков з катами мучив і вішав людей.

Один із сучасників тих подій свідчив: «Усі жителі перерізані – це звичай нелюдських московитів, Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку про погибель Батурина».

Два дні тривав страшний кривавий розгул Меншикова, безглузде, жорстоке спалення і зруйнування Батурина. Усе місто, всі церкви, урядові будівлі з архівами, арсенал і магазин з воєнними припасами, гетьманський палац з бібліотекою, колекцією зброї були розграбовані, підпалені з усіх кінців і обернені на згарище. Тіла вбитих чоловіків, жінок і дітей були кинуті на вулицях та поза містом. Меншиков не дозволяв їх ховати.

Сам же, захопивши гармати, прапори, відзнаки влади, незліченні коштовності й скарби, вийшов з міста і попрямував на з'єднання з Петром I, спалюючи й руйнуючи селища на

Мати проводжає синів на бій. Скульптурна композиція. Батурин. 2008 р.

Обкладинка кн. «Історія русів». Художник О. Штанко (К.: Веселка, 2003)

своєму шляху, обертаючи їх у пустку. Терор охопив Україну.

«Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії, – продовжував автор «Історії русів».– Загони війська царського, роз'їжджаючи по ній, палили і грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало». Батурин як гетьманська резиденція й столиця Гетьманщини перестав існувати.

Страшні репресії викликали жах в Україні. Люди залишали міста й села, в паніці втікаючи в степи. З острахом і огидою приглядалася Європа до бузувірської різні. Це відбилося навіть у назвах статей французьких газет, що вийшли у 1708 р.: «Страшна різня», «Жінки і діти на вістрях шабель», «Усі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів», «Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає московського варварства».

У 1726 р. імператриця Катерина I пожалувала Меншикову Батурин у «вотчинне» володіння.

Пам'ятник захисникам Батурина 1708 року. Автор А. Гайдамака, скульптор М. Обезюк

Руїна. Художник В. Лопата.
Ілюстрація до кн. Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думах та піснях» (К.: Веселка, 1993)

Археологічні розкопки Батуринської фортеці.

Відновлена Батуринська фортеця. Фото 2008 р.

Церква Воскресіння Господнього.
Знищена в листопаді 1708 р. У 2008 р. відтворена.
Церква має підземне приміщення, що використовується як крипта для поховання останків захисників та мешканців Батурина

Гетьман Кирило Розумовський.
Невідомий художник. XIX ст. НМІУ

Останній гетьман України (1750–1764), російський граф Кирило Розумовський, син незаможного козака з українського села Леміші, спромігся якоюсь мірою стати на оборону державних прав України, намагався перебудувати Гетьманщину на зразок держави європейського типу, хотів повернути гетьманську столицю з Глухова до Батурина, на що одержав дозвіл імператриці Єлизавети Петрівни. Розумовський розпочав будувати гетьманський палац у Батурині, планував відкриття тут університету. Але скасування Катериною II гетьманства в 1764 р. поклало край усім намірам Кирила Розумовського. Натомість як своєрідну компенсацію він дістав ранг фельдмаршала і великі маєтності в Україні, серед них і Батурин.

Розумовський після довгого перебування за кордоном і в Петербурзі з 70-х років оселився в Батурині. Тут він побудував заводи – лісопильний, «листового срібла і золота», свічковий, гончарний, пивоварний та фабрики – суконну, фарбувальну. Вони славилися якістю виробів,

Гетьманський палац К. Розумовського в Батурині.
Друга половина XVIII ст. Архітектори
А. Квасов, А. Рінальді, Ч. Камерон. Сучасне фото

Воскресенська церква в Батурині – усипальниця гетьмана Кирила Розумовського.
Побудована коштом гетьмана. 1799–1803 рр.

Меншиков у Батурині. Художник М. Данченко. 2008 р. Музей археології Батурина

які мали збут по всій Україні та за кордоном, зокрема в Данії.

Тепер колишня столиця є «селищем міського типу» Чернігівської області. На 1985 рік у ньому було 3700 мешканців, працюють лляний та цегельний заводи.

У 1991 р. Іван Мазепа «повернувся» до Батурина після майже трьохсотрічного ганьблення й очорнення його імені та діянь. На початку червня в місті два дні тривало свято, на яке з'їхалися люди з усієї України. Відбулася наукова конференція, мітинг-реквієм. Там, де колись був палац І. Мазепи, встановили пам'ятну плиту гетьману.

[Нині в Батурині створено музейно-меморіальний комплекс «Гетьманська столиця». 2009 року відкрито відреставрований гетьманський палац. – *Ю. М.*]

Пам'ятна плита на місці, де був палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. Встановлена 1991 р.

«БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ» («Статті Богдана Хмельницького») – українсько-московський договір, укладений у Москві в березні 1654 р. після двотижневих перемов між боярами і українським посольством у складі генерального судді Самійла Богдановича-Зарудного, переяславського полковника Павла Тетері, брацлавського осавула Григорія Кириловича, чигиринських отаманів – Германа (Герасима) Гапоновича, Іллі Харитоновича та Кіндрата Якимовича.

Царський уряд доручив провести переговори з українським посольством особам, які займали найвище становище в Московській державі. Це – ближній боярин і намісник, казанський князь О. Н. Трубецькой, один із найвпливовіших московських боярів В. В. Бутурлін, який у січні 1654 р. очолював велике посольство у Переяславі, окольничий і намісник каширський П. П. Головін і думний дяк Алмаз Іванов. Його М. Грушевський у праці «Історія України-Русі» називає «найвизначнішим московським дипломатом того часу».

У перший день переговорів, 12 березня, умови з українського боку, зміст статей були виголошені послами усно. Вони, як і промови та розпитування бояр, були запротокольовані (переважно конспективно) московськими дяками під назвою «Розговорные пункты без всякого решения». Кожна стаття починалася словами: «И посланники говорили...», «И посланникам говорено...». Завершилися переговори першого дня пропозицією українським послам подати свої умови письмово.

14 березня посли подали письмовий текст проекту договору з 23 статей, що фіксували умови, на яких уряд Української Гетьманської держави передбачав об'єднання з Московською державою. Цей документ мав підпис гетьмана України Богдана Хмельницького і печатку Війська Запорозького.

Український проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих військових проблем поточного моменту, зокрема оборони України, мав конституційний характер. Автори цього проекту прагнули забезпечити повноту суверенітуту держави й усунути будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України.

Отже, «Статті» проекту договору 1654 р. стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Московії.

У першій статті йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, тобто прав і вольностей України, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську Гетьманську державу, що складалася в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді й у приватних правових відносинах, зокрема в «добрах», тобто в матеріальній власності. Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська – збройних сил України – 60 тисяч. Третя стаття передбачала підтвердження «прав та вольностей» української шляхти в «добрах», судах (міських і земських) та місцевої адміністрації; вони могли самі обирати своїх урядників і суддів. У четвертій статті була поставлена умова, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, тобто була українська фінансова адміністрація і, таким чином, Україна могла зберегти свої фіскальні права.

У п'ятій статті йшлося про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву; шоста закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана. Стаття сьома декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми. Статті восьма, дев'ята, десята, одинадцята та дванадцята були присвячені питанню виплати грошей і надання млинів та маєтків на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного, а також козацької армати.

У статті тринадцятій була сформульована ідея про непорушність прав, наданих князями та королями духовним та мирським людям.

Чотирнадцята стаття затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорозького з іншими державами. Конкретно йшлося про право «вільно приймати» послів з чужих земель, а царя оповіщати тільки у випадках їх ворожого до нього ставлення.

Статті п'ятнадцята і шістнадцята стосувалися виплати цареві данини у формі трибуту та способів збирання податків для цієї данини.

У статті сімнадцятій мовилося, що права населення України гарантують царські «хартії, писані на вольності козацькі, а другі – на шляхетські». Вісімнадцята стаття зазначала, що посли мають порушити питання про київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана. У дев'ятнадцятій статті викладалися пропозиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами. Двадцята стаття ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України. У двадцять першій статті встановлювалися розміри платні рядовим козакам, полковникам, осавулам військовим, сотникам. У двадцять другій статті говорилося про спільні дії проти нападів татар, а в останній, двадцять третій, – про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону Гетьманщини.

17 березня українські посли і представники уряду зібралися втретє для обговорення статей. З приводу деяких пунктів від українських послів зажадали додаткових пояснень. Зі свого боку бояри висунули дві свої пропозиції.

Москва у XVII ст.

19 березня відбулися ділові розмови з боярами, які зустрілися з послами, щоб вирішити деякі нез'ясовані спірні питання. Думний дяк Алмаз Іванов ознайомив послів з резолюціями бояр і указами царя на кожну з 23-х статей.

Десять статей – перша, друга, третя, п'ята, шоста, сьома, дев'ята, одинадцята, тринадцята, сімнадцята – затверджувалися беззастережно. Статті четверта, восьма, дванадцята, п'ятнадцята, шістнадцята ніби й стверджувалися царським указом, однак із такими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо статей вісімнадцятої, дев'ятнадцятої, двадцять другої, то позитивні їх рішення були висловлені в іншій формі. У статтю чотирнадцяту царським указом внесено обмеження. Стаття десята, двадцята, двадцять третя містили резолюцію «допросить», тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме. А відносно статті двадцять першої бояри і цар вирішили взагалі «отговаривать».

21 березня українські посли подали нову редакцію проекту договору, що містив уже тільки 11 статей. У цю редакцію не були внесені сім статей першого варіанта, п'ять статей було об'єднано в три, а ще три – в одну. У цьому, другому, варіанті ратифіковано всі (за винятком останньої) статті, щоправда, з деякими змінами і поправками.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 р., Україна вже була незалежною державою – вона мала всі ознаки, притаманні поняттю «держава»: територію, що підлягала державній організації; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; збройні сили – козацьке військо, а також самостійні міжнародні відносини.

Для Хмельницького договір 1654 р. був насамперед звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності та не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом. В умовах цієї історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичну для того часу форму договору між двома державами, так звану протекцію, коли вдаються по допомогу до сильнішої держави. Така форма була відома всім монархам та володарям.

Москва спочатку погоджувалась із «протекційним» характером договору і вважала Україну вільною державою. Маючи з Богданом Хмельницьким зносини ще до укладання договору, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, і відав ними Посольський приказ – по суті московське міністерство закордонних справ, що взагалі керувало зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниці.

Але Московське царство за своєю природою і характером було імперією, унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Гетьманщина з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодального примусу, працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. У зв'язку з договором 1654 року в Москві почала виявлятися ідея «повороту» до московського царя «прародительской отторгнутой отчизны Киева». Статус незалежності, суверенності України є тимчасовий, у майбутньому вона мусить бути провінцією Московської держави. Щоб це стало історичною реальністю, треба докладати якнайбільші зусилля.

Уже під час укладання договору це виявилося у більш-менш врахованій тенденції царя і бояр встановити контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю, а також над міжнародними відносинами України. Однак українські посли відповідно до твердих і рішучих настанов Богдана Хмельницького протистояли цій тенденції, хоч у ході обговорень деяких статей доводилось іти на компроміс.

Укладаючи договір з Москвою, Україна, як незалежна держава, ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона – Москва.

У день від'їзду українських послів їм вручили текст договору, що містив 11 статей з царськими і боярськими указами і санкціями під ними, а також царську жаловану грамоту

від 27 березня 1654 року, яка складала зі статтями одне ціле.

Ця грамота, що стисло викладала головне із санкціонованих статей, підтверджувала не тільки ратифікацію другого варіанта редакції з 11-ти статей, а також ратифікувала статті першого варіанта редакції, які не ввійшли до другого варіанта. Таким чином, в грамоті йдеться про підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького, про кількісний склад збройних сил України, про право Війська Запорозького обирати гетьмана, про спадкування козацьких маєтків і прав козаків їх вдовами і дітьми. У додаток були видані ще дві царські грамоти, датовані також 27 березня: на чигиринське староство Богданові Хмельницькому та українській шляхті (всі три в протоколі Посольського приказу називаються «конфирмовательними», тобто ратифікаційними).

Одним із визначальних факторів незалежності Української Гетьманської держави була влада гетьмана. У договорі 1654 р. вона нічим не обмежувалася. Гетьман був верховною владою і головою Української держави. Шоста стаття визначала, що гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався «доживотно» на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів. Царя мали лише сповіщати про вибори, а гетьман повинен був скласти присягу цареві перед царським посланником в Україні. І на майбутнє: після смерті кожного гетьмана козаки мали право, як формулювалося в жалуваній ратифікаційній царській грамоті, «обирати гетмана по прежним их обычаям, самим меж себя».

Щодо питання внутрішньої автономії, зокрема у судочинстві, пропонований українським посольством проект договору вже в першій його статті вимагав: «Підтвердити права і вольності наші військові, як з віків бувало у Війську Запорозькому, які своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах». Суд тоді вважали однією з найважливіших функцій влади, і Військо Запорозьке надавало йому великої ваги: «Щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин своїх щоб товариство судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити». Саме в такій формі була зафіксована теза про цілковиту незалежність від царського уряду Війська Запорозького у сфері судочинства.

Цар 27 березня 1654 р. ратифікував першу статтю договору без жодних змін.

Дискусійного характеру набули переговори, коли вирішувалися питання про податки. З визволенням України з-під польської влади й утворенням Української Гетьманської держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Всі податки, що їх народ України повинен був сплачувати до королівського скарбу, на короля, на католицькі монастирі й церкви, передавалися до скарбу Війська Запорозького, до Української Гетьманської держави. Крім того, товари, які ввозили з інших країн, обкладалися митом. Значний прибуток Українській державі давали податки з меду, пива, горілки.

Український гетьман, укладаючи договір з царем, хотів, щоб весь прибуток і надалі залишався в Україні, за винятком певної грошової данини Москві.

Московські бояри не прийнялн цієї умови у запропонованій редакції. Вони прагнули самі визначати характер і розміри податків, а основне, щоб фіскальні органи належали Москві, щоб податки стягували царські чиновники.

Важко було навіть передбачити, яких масштабів могли набути безконтрольність, свавілля, зловживання московських фіскалів.

У результаті великих дискусій прийшли до компромісної редакції – вирішено було одноразову грошову данину замінити збиранням податків місцевими органами з подальшою передачею їх особам, спеціально призначеним царем. Зберігалися фіскальні права України, залишалася її фінансова адміністрація. Представники Москви тільки приймали зібрану данину. Отже, у справі збирання податків цар зберігав тільки право контролю. І все ж для державного українського скарбу виплата данини, що складала більшу частину безпосередніх податків, була тяжкою втратою, бо позбавляла Українську державу значної частини фінансових засобів.

Царський уряд намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, забезпечивши це введенням у головних українських містах своїх воєвод з військовими залогами. Бояри домагалися зафіксувати таку позицію в договорі 1654 р., однак безуспішно. Посли виявили рішуче небажання бачити у своїй країні московських воєвод. Зрозуміло було, що це є прецедент для створення московських баз на території України і майбутньої її окупації царськими військами. Хоча Богдан Хмельницький ще до укладання договору, звертаючись у 1653 р. до Москви по військову допомогу проти Польщі, запропонував вислати до Києва трьохтисячне військо під командуванням воєводи. Гетьман вважав, що цей акт матиме не тільки військове, а й політичне значення. Поява царських воєвод з військом у Києві могла

стати не тільки фактичним початком московсько-польської війни, а й показувала б іншим державам, зокрема й Польщі, що цар буде боронити Україну всіма засобами Московської держави. Однак на перебування царських воєвод в Україні Богдан Хмельницький дивився лише як на тимчасове.

Статті про міжнародні відносини України мали принциповий характер і важливе державне значення. Український проект договору містив вимогу повної дипломатичної самостійності України, права дипломатичних зносин з усіма державами.

Богдан Хмельницький вважав, що у міжнародній сфері мова повинна йти тільки про взаємне інформування щодо сусідніх держав та їх військово-дипломатичних планів, а при необхідності – про спільні заходи для оборони. Саме такі стосунки встановлювалися між самостійними державами, що укладали взаємооборонний союз. На цьому принципі й ґрунтувалася перша українська редакція статей.

У ході переговорів московська сторона зафіксувала таке: «Коли з яких-небудь країв прийдуть посли у важливих справах, гетьман їх присилатиме до государя; а послів, які приходитимуть у малих справах, нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і тому йому на зле не має». Таке по суті позбавлення Української держави міжнародної діяльності викликало рішучі заперечення з боку українських послів. Тоді царський уряд спробував обмежити дипломатичну діяльність України щодо Туреччини й Польщі.

19 березня бояри оголосили послам царський указ: «Чтоб гетьману с польским королем и турецким султаном не ссылаться». А в наступному указі цар обмежував не тільки активне дипломатичне право України щодо Туреччини й Польщі, а й пасивне –приймати та відпускати послів. Царський уряд прагнув поставити під свій контроль і цю сферу діяльності України.

Однобічне обмеження міжнародних зносин суперечило волі та намірам Богдана Хмельницького. Українська сторона вважала, що при союзних договорах подібні обмеження міжнародних зносин повинні бути двосторонніми і мають поширюватися тільки на стосунки з ворожими обом державам країнами. Тому посли і заявили боярам після 19 березня, що з погляду на взаємні союзницькі обов'язки Москві теж не слід мати будь-яких контактів з цими двома ворогами-сусідами.

Обговорюючи воєнні та військові питання, обидві сторони погодилися, що чисельність українських збройних сил буде становити 60 тисяч козаків. Щодо платні Запорозькому Війську, то вона передбачалася за ситуації, коли козаки будуть на царській службі за царським наказом.

Хоча Москва, укладаючи договір, визнавала Україну самостійною державою, та водночас дивилась на неї, як на майбутній набуток свого царства, ставлячи за кінцеву мету замінити протекторат повною інкорпорацією [приєднанням, включенням до складу. – *Ред.*]. Однак більше трьох років після укладення договору, до самої смерті Богдана Хмельницького, Москва була дуже обережною у спробах обмеження державної незалежності України, не наважувалася порушувати договір. Вона навіть не змогла реалізувати обмежень, внесених указами царя в текст одинадцятистатейного варіанта договору. Дуже великим був авторитет і сильною влада в Україні гетьмана Богдана Хмельницького, який твердо й послідовно протидіяв тискові царизму й відстоював права Української Гетьманської держави.

Умови договору щодо збирання доходів до царської казни взагалі довгий час не здійснювалися, в усякому разі за життя Хмельницького, хоча цар уже в травні 1654 р. направив до України дворян для опису та збирання доходів. Враховуючи розгортання воєнних дій, Богдан Хмельницький попросив відкласти цю справу. У 1657 р. царський посол Бутурлін закидав гетьману, що цар і досі не одержує доходів з України і що царські воєводи не допускаються в її міста.

Не зважав Богдан Хмельницький і на ті додаткові умови договору, що були результатом царських указів і прагнули обмежити державну самостійність України у сфері міжнародних відносин. Гетьман здійснював активну та пасивну дипломатію з чужоземними державами, укладав договори міжнародного характеру, брав міжнародні зобов'язання, зокрема з Фрідріхом-Вільгельмом, курфюрстом бранденбурзьким, Швецією, Угорщиною, Молдовою, Валахією, Кримом, Туреччиною, з якою після приєднання України до Москви Богдан Хмельницький відновив відносини, навіть не повідомляючи про це царя. У гетьманській резиденції Чигирині на початку 1657 р. перебували акредитовані й спеціально надіслані посли до гетьмана Богдана Хмельницького: австрійський, турецький, кримський, два шведські, два – від князя Ракочія, три – з Молдови, три – з Валахії, посол польського короля і окремо – посол польської королеви, посланець Литви, московські посли. Монархи, князі та інші родовиті правителі зверталися до Богдана

Хмельницького, називаючи його «приятелем», «другом», «братом», як це було прийнято в стосунках між володарями. Отже, чужоземні монархи, незважаючи на договір 1654 р., трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана – як самостійного государя.

[Цій темі присвячено також книгу О. Апанович «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність» (К.,1994). – *Упоряд.*].

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ. У жовтні 1596 р. в місті Бересті (нині м. Брест, Білорусія) відбулося об'єднання Української і Білоруської Православних Церков з католицькою. Українська Православна Церква, яка ще з часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства перебувала під опікою держави, мала великі привілеї і посідала високе становище в суспільстві. Після того як Україна потрапила під владу Польщі, православ'я не тільки втратило своє привілейоване місце, а й опинилося перед небезпекою цілковитого знищення.

Наприкінці XVI ст. Українська Православна Церква перебувала у стані кризи, зазнаючи тиску й переслідувань з боку католицької церкви й королівської влади. Українські вищі церковні ієрархи здебільшого полонізувалися й окатоличувалися, ішов процес морального розкладу. Занепад посилювався й зовнішніми обставинами. Після завоювання турками Константинополя (1453) константинопольський патріарх, якому підпорядковувалася Українська Церква, перебував по суті в полоні Османської імперії. Створений у 1589 р. Московський патріархат претендував на поширення свого впливу на всю православну Європу.

У той час і ожила ідея унії, тобто об'єднання православної і католицької церков, які розділилися ще в 1054 р. Прихильники унії в Україні сподівалися, що завдяки їй православну церкву в Польщі буде виведено з приниженого стану, припиняться переслідування та терор з боку католиків.

Один із наймогутніших українських магнатів, ревнитель православ'я Костянтин Острозький, патрон понад тисячі храмів у своїх численних і величезних маєтках на Волині й Галичині, прагнув злуки церков на рівних умовах, а не підкорення однієї другій. Окремі представники українських вищих церковних ієрархій мріяли шляхом такого об'єднання домогтися пільг і привілеїв, якими користувалося католицьке духовенство Речі Посполитої (католицькі церковні вищі ієрархи могли бути, наприклад, членами сенату).

Польський уряд із самого початку підтримував унію, яка, на його думку, мала стати першим кроком до окатоличення, а через нього – і до ополячення українців.

Особливо в унії була зацікавлена римська курія, яка могла таким шляхом впливати на політичні процеси в Україні, взяти під контроль козацтво й використовувати його військову силу проти ісламу. Римський Папа неодноразово намагався вступити з козацтвом у контакт, примирити його з католиками або ж добитися згоди на компроміс – прийняти православно-католицьку унію.

Укладення унії таємно готували кілька українських єпископів. Вони провели кілька таємних нарад і конференцій, налагодили зв'язки з католицьким духовенством, порозумілися з польським урядом і наприкінці 1594 р. передали акт про унію. Згідно з ним духовенство й миряни України мали підлягати в справах віри Римському Папі й прийняти у зв'язку з цим новий календар. Усі релігійні обряди й церемонії православної церкви залишалися без змін. Допускалися мішані шлюби й одруження представників духовенства. Уніатським єпископам дозволялося відправляти службу Божу в римо-католицьких костелах, а католицьким – у церквах. Уніатські єпископи могли претендувати на місця в сенаті й звільнялися від податків. Уніати-миряни допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Хоч як приховували ініціатори підготовку унії, однак їхні наміри набули розголосу й викликали надзвичайне хвилювання та обурення серед православних.

Князь Костянтин Острозький виступив з відкритим листом-зверненням до всіх православних, засуджуючи тактику єпископів-уніатів. Він обстоював принцип соборноправності православної церкви, тобто хотів, щоб справа унії вирішувалась на відкритому соборі шляхом переговорів, за участю патріархів та за домовленістю з іншими православними країнами, зокрема з Молдовою та Московією, а не вузьким колом єпископів.

22 червня 1595 р. дев'ять єпископів підписали листа до Папи Климента VIII про готовність вести переговори щодо об'єднання церков і як уповноважених для цього відправили до Рима єпископів: володимирського – Іпатія Потія і луцького та острозького – Кирила Терлецького. Переговори тривали п'ять місяців.

Активно готувалися до унії єзуїти. Упродовж чверті століття вони через засновані в Україні школи, де зосередили значні інтелектуальні сили, здійснювали денаціоналізацію, католи-

зацію української молоді, утверджували ідею унії, пропагували догмати католицизму.

23 грудня 1595 р. Потій і Терлецький склали перед римською курією «ісповідання віри». Того ж дня папською буллою було проголошено об'єднання церков («Magnus Dominus»). Через два місяці, 23 лютого 1596 р., у папській буллі «Decet Romanum Pontificem» новій уніатській церкві гарантувалися церковні права і привілеї. А польський уряд зобов'язувався надати їй політичні й економічні права (місця в сенаті уніатським єпископам, виділення храмів, майна та ін.).

Було скликано собор, який тривав з 16 по 20 жовтня 1596 р. у Бересті. Однак на соборі одразу ж стався розкол. Духовенство поділилося на дві антагоністичні групи: за і проти з'єднання з Римом, тобто фактично відбувалися два окремі собори, які засідали в різних місцях.

Православний собор засідав у домі князя Костянтина Острозького.

У ньому брали участь українські єпископи: львівський – Гедеон Балабан і перемишльський – Захарій Копистенський, а також архімандрити, ігумени та понад 200 осіб білого духовенства. На собор приїхало багато світських людей: воєводи – київський Василь Костянтин Острозький, волинський – князь Олександр Острозький, каштелян новгородський; шляхетні депутати від Київського, Руського, Волинського, Брацлавського воєводств, Перемишльської землі та Пінського повіту, Литовського Трибуналу (загалом 23 особи) і ще чимало окремих представників шляхетського стану без мандатів. Були й представники міщанства зі Львова, Вільна та інших міст.

Константинопольський і Александрійський патріархи відправили на Православний собор своїх екзархів, протосинкелів, колишніх професорів Падуанського університету Кирила Лукарса і Никифора. Крім них, на собор прибули ще кілька грецьких єпископів і сербський митрополит. Православні засідали за грецьким звичаєм: миряни та духовні окремо.

Прихильники унії зібралися в церкві св. Миколая. В їхньому соборі брали участь київський митрополит, п'ять українських єпископів та кілька римо-католицьких, четверо найвідоміших єзуїтських проповідників, а також троцький воєвода, берестейський староста, канцлер Сапіга і деяка шляхта.

Кожний собор прийняв своє рішення. Екзарх патріарха Никифор із хрестом і Євангелієм у руці оголосив, що митрополит Рогоза і п'ять єпископів (володимирський, луцький, полоцький, холмський та пінський) позбавляються сану за самовільне підданство Папі. Уніатський собор затвердив об'єднання церков, публічно проголосивши унію. Про це повідомлялося в пасторському листі до народу, а двом єпископам і всьому духовенству, яке брало участь у Православному соборі, проголошувалося прокляття.

Обидві сторони нагадували справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати і обози.

К. Острозький привів із собою численне військо. Воно охороняло протосинкелів та інших греків, яких король наказав заарештувати.

На підтримку рішення Уніатського собору король Сигизмунд III видав універсал.

Константинопольський патріарх затвердив постанову Православного собору.

Отже, Берестейська унія остаточно розколола українську церкву та український народ і на століття викликала запеклу ворожнечу між обома сторонами. Більшість українського духовенства, шляхти, міщан, братств та селян залишилися при вірі предків. Польська влада стояла цілком на боці уніатської церкви. Король Сигізмунд III тільки її вважав легітимною, поступово знищував православну вищу ієрархію, обсаджуючи її уніатськими єпископами, відбирав у православних храми, церковні маєтки, монастирі й віддавав їх уніатам. Отже, ліквідація православ'я йшла також у низах – парафіях та монастирях. Українська шляхта на чолі з князем Острозьким намагалася перенести питання про захист православної церкви, так би мовити, на парламентський ґрунт, виступаючи з цього приводу на сеймиках і в сеймі, але без жодних наслідків.

Розгорілася також релігійна літературна полеміка між православними, з одного боку, та католиками й уніатами – з другого. З обох боків виступали видатні, талановиті автори. Їхні твори, які поширювалися переважно в рукописах, були перейняті глибоким почуттям патріотизму. Художньою та публіцистичною силою вони викликали захоплення в читачів.

Православна полемічна література була сильною зброєю, що протистояла католицькому та уніатському наступам. Відомий діяч Львівського братства Юрій Рогатинець так починав свій твір: «Пересторога, зіло потребная на потомниї часи православним християнам, аби відали, яко некоторие єпископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і дочасних пожитков от своєго патріарха одступили, і римському папежові в послушенство ся отдали, і великії замешанія в людях учинили».

Ненависть до унії посилювалася, зростало бажання за будь-яку ціну зберегти батьківську

Церква Святого Миколи в Бересті, де в 1596 р. була підписана Берестейська унія

віру. Найширші верстви українського народу на собі відчували, яким шляхом провадиться з'єднання церков, до якого насильства вдаються урядові кола, щоб перемогти православ'я. Виникали міщанські й селянські рухи, посилювалася опозиція православних братств.

На початку XVII ст. на допомогу Православній Церкві, як представниці української національної ідеї, виступило козацтво, яке на той час уже було провідною верствою українського суспільства. Ставши на оборону релігійних і національних прав українського народу, вважаючи церковну справу однією з головних у політичній і соціальній боротьбі, козацтво солідаризувалося з духовенством, міщанством, селянством, українською шляхтою і взяло на себе відповідальність за майбутнє української нації.

Козацтво взяло під свою опіку Київ – центр національного релігійного життя. У 1610 р. козацький гетьман Григорій Тискеневич уперше прилюдно й гостро виступив від імені Війська Запорозького проти уніатів, що мали намір прибрати до рук церкви.

«Разом з народом православної віри, старовинної релігії, – заявив зокрема гетьман, – хочемо стояти при духовних особах, що не відступили і не відкинулись її, і проти завзяття напасників головами своїми її боронити». Намісника уніатського митрополита Іпатія Потія, священика Грековича, якого той прислав, щоб схилити київське духовенство до унії, козаки втопили в Дніпрі. Така ж доля спіткала пізніше ще одного посланця митрополита – шляхтича Околінського.

1620 р. славетний козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний узявся за відновлення вищої православної ієрархії. Він зумів переконати єрусалимського патріарха Теофана, який перебував у той час в Україні, висвятити нових єпископів. Висвячували їх у Києві, конспіративно, вночі, при тихому співі, вікна в церкві були забиті дошками. Митрополитом тоді став Йов Борецький – ректор Київської братської школи, а єпископами – найвизначніші люди з числа українського громадянства, зокрема Мелетій Смотрицький.

Польська влада оголосила незаконним це висвячення. Теофана назвали турецьким шпигуном і хотіли заарештувати. Однак Сагайдачний зі своїми козаками взяв патріарха під охорону й супроводжував аж до кордону. Новопосвячений митрополит Йов Борецький і єпископи у своїх посланнях заявляли: «Ми не шпиги, ані ховаємо шпигів. Ми громадяни цієї землі, добре і чесно уродзоні... Заступаємось за те, що лишили нам наші предки, до чого нам дають право Божі і людські закони та звичаї і більше як шістсотрічне вживання. Проповідуємо ту саму віру, що й попередники наші. Ні на чиє життя і ні на чиє майно не наступаємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Кривд, злочинств, насильства не чинимо. На війну християн не зазиваємо, убивати не вчимо... Не на панування і розкоші пішли ми, і ніякий страх, ні кари, ні муки не відвернуть нас від справжньої віри і служби Богові». Водночас вони застерігали від насильства, яке ніколи не дає добрих наслідків, а веде до руїни: «Щоб через такі вчинки, в кривді і безправності так значній, нарід руський не прийшов до якогось розруху».

У 30-ті рр. XVII ст. політична, соціальна, національна, ідейна конфронтація в Україні досягла особливої гостроти й вибухнула козацько-селянськими повстаннями, а потім і Національно-визвольною війною під проводом Б.Хмельницького. Одним із гасел повстань була боротьба проти унії.

На оборону православної віри, проти панування поляків став весь український народ.

Треба, однак, відзначити, що, хоча в першій половині XVII ст. унія несла в Україну ідеологію чужоземних феодалів, польських магнатів, шляхти і королівської влади, у майбутньому, з австрійських часів, уніатство пережило певну історичну трансформацію.

Сподівання уніатів зрівнятися в правах з католицьким духовенством не виправдалися. У королівському універсалі від 15 грудня 1596 р. вже

й згадки не було про право уніатських єпископів засідати в сенаті, незважаючи на те, що Папа звертався з цього приводу до короля.

Польська католицька церква дивилася на уніатську не як на рівноправну, а як на неповноцінну і вживала заходів, щоб та цілковито відмовилася від усіх своїх догматів, історичних традицій і обрядів. Королівська влада використовувала уніатську церкву тільки як знаряддя для знищення православ'я. Водночас українська православна громадськість ненавиділа уніатів за зраду.

У 1646 р. відбулася Ужгородська унія, яка стосувалася українських земель, що перебували під владою Угорщини (Закарпаття).

У XVIII ст. унія поширилася на Правобережжя, і це загострило існуючий антагонізм. Навіть втративши після поділів Польщі політичну владу на Правобережній Україні, польські магнати й шляхта все ж зберігали там економічне й духовне панування.

На тій частині українських земель, які після розділів Речі Посполитої потрапили під владу Російської імперії, унія була ліквідована царським урядом у XIX ст. Оскільки уніатська церква сприяла поширенню освіти серед українського народу, захищала його духовність і ментальність, у такій якості вона не сприймалася російськими колонізаторами.

Однак уніатська церква збереглася в Галичині, що була під владою Австрії. На цих теренах унія, як писав митрополит Андрій Шептицький, «рішуче відокремилася від цієї злощасної політики і повернулася до чисто церковної ідеї». Лише за такої умови унія із знаряддя полонізації стала чинником збереження самобутності українців і з кінця XVIII ст. міцно закорінилася в Галичині.

Після Другої світової війни, в 1945–1950 років, радянська влада остаточно знищила греко-католицьку церкву, провівши «з'їзди» у Львові, Мукачеві, Пряшеві. У наступний період греко-католицьку віру могли вільно сповідувати лише на еміграції.Із здобуттям Україною незалежності греко-католицька церква відновлена.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА (1651) – найбільша битва другого періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., а за кількістю її учасників – найчисельніша в історії України з найдавніших часів до XIX століття.

Незважаючи на Зборівську угоду, укладену Богданом Хмельницьким 1649 р. з королем, у

Гетьман України Богдан Хмельницький. Невідомий художник. XIX ст.

січні 1651 р. сейм Речі Посполитої ухвалив відновити з ним війну.

Авангардне 12-тисячне військо під командуванням польного гетьмана Мартина Калиновського в лютому вирушило на Поділля, напало на містечко Красне, а в березні здобуло містечка Стіну та Ямпіль і взяло в облогу Вінницю. Однак йому дав відсіч Іван Богун. Потім Калиновський захопив фортецю Бар і місто Летичів, але затримався в Кам'янці-Подільському. Козаки, відвоювавши Бар, почали атакувати Кам'янець-Подільський.

У травні обидві воюючі сторони з'єдналися зі своїми головними силами: Калиновський між Добротвором і Кам'янкою-Буською – з армією короля; козацькі війська з'єдналися з армією Богдана Хмельницького в селі Колодному поблизу Вишневця (тепер Тернопільська обл.), де гетьман України збирав і впорядковував свою армію. Документальних відомостей про точну кількість військ Богдана Хмельницького немає. За однією версією, крім досвідчених козаків (кількість яких також точно невідома – 60–80 тис.), до Хмельницького приєдналося 170 тис. повсталих міщан і селян. Польський шляхтич повідомляв із Берестечка: «Ворог

має 50 тисяч найкращих стрільців, а черні й охорони – близько 200». Більшість дослідників схиляється до думки, що всіх разом в армії Хмельницького було ймовірно 100–110 тис. та ще 40–50 тис. союзників-татар.

Історичні джерела свідчать, що український гетьман мав у цьому поході 15 полків, до кожного з них входило приблизно по 6–8 тис. козаків. Отже, до складу армії Хмельницького входили: Брацлавський, Вінницький (або Кальницький), Київський, Корсунський, Кропив'янський, Миргородський, Паволоцький, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський та Чигиринський полки. Очолювали їх полковники: Михайло Громика, Іван Нечай, Іван Богун, Іван Гуляницький, Філон Джалалій, Матвій Гладкий, Іван Куцевич-Миньківський, Федір Лобода, Мартин Пушкар, Тимофій Носач, Йосип Глух, Яків Воронченко, Михайло Криса. Полковник Мартин Небаба керував з'єднанням свого Чернігівського полку з частинами Чигиринського і Кропив'янського, яке захищало північний фронт від наступу литовських військ. Козацька армата складалася з полкової (при кожному полку налічувалося 5–6 гармат) і гетьманської (у безпосередньому віданні Богдана Хмельницького було 40 гармат).

Король Ян-Казимир збирав і впорядковував свої війська протягом місяця поблизу Сокаля (тепер Львівська обл.). Чисельність його складала 150 тис., а з урахуванням озброєної і боєздатної челяді – близько 200 тис. Польська армія складалася з регулярних королівських частин, які укомплектовувалися шляхтичами

Тугай-бей. Фрагмент картини Я. Матейка «Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом». 1885 р.

Король Ян II Казимир. Художник Я. Матейко. XIX ст.

корінної Польщі та Литви, посполитого рушення (шляхетського ополчення) з усіх кінців Речі Посполитої, приватних магнатських військ, а також німецьких, французьких і угорських найманців.

При польській армії налічувалося півтора мільйона коней і півмільйона обозних возів. Отже, Річ Посполита виставила проти козаків майже всі свої збройні сили.

Польська армія вирушила із Сокаля 5 червня і через чотири дні прибула до Берестечка. Переправившись на правий берег річки Стир, поляки стали табором, укріпивши його з трьох боків валами й ровами з 12-ма бастіонами; із західного (четвертого) боку протікала річка Стир. Табір мав форму прямокутника із закругленими кутами і займав велику територію. Міст через Стир з'єднував табір з Берестечком.

Згодом король наказав зруйнувати міст, щоб перешкодити шляхті посполитого рушення тікати з поля бою.

Військо Богдана Хмельницького прийшло на Берестецьке поле пізніше за армію Речі Посполитої. Український гетьман попереду відправив татар з невеликою кількістю козаків.

Татари розпочали бойові дії 18 червня. Вранці вони спалили ближні села, шляхетські двори

Схема Берестецької битви

та містечко Лешнів і напали на королівську челядь, яка, всупереч забороні своїх господарів пасла коней за милю-дві від польського табору. Татари захопили багато коней, а також дві королівські упряжки, забрали в полон чимало людей.

Однак татар атакували загони Олександра Конецпольського. Полки Яреми Вишневецького та Стефана Чарнецького гнали їх цілу милю, притиснули до рибного ставу, багатьох потопили, а 20 вояків узяли в полон.

Уночі 19 червня підійшла українська армія. Скориставшись дощем і туманом, Хмельницький переправив її в Козин та разом із татарами атакував ліве крило королівських військ. Відгукнулися польські гармати. Полки Станіслава Лянцкоронського і Станіслава Потоцького відтіснили козаків і татар з поля бою. Але близько полудня вони ще дужче вдарили вже по правому крилу польських військ. Розпочалися хаотичні бої. Деякі шляхетські полки відірвалися від своєї армії й потрапили в оточення. Полк Лянцкоронського зокрема опинився в потрійному оточенні, з якого вийшов з великими втратами. Лише керівників шляхтичів полягло того дня 300. Майбутнього польського короля Яна Собеського врятували його охоронці. Загинув Лада – хорунжий великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, прапор якого захопили козаки.

О 4-й годині дня бій припинився. Та незабаром татари переправилися через Стир, напали на тили королівської армії й захопили в полон чимало шляхтичів.

Однак і татари, й козаки також зазнали втрат – близько тисячі осіб. Загинули Махмет-Гірей (родич хана), Тугай-бей, перекопський мурза, давній союзник Богдана Хмельницького, а ханський підскарбій Муфарак-мурза потрапив у полон. Поле бою між Лешневом і Берестечком було вкрито тілами загиблих.

Надвечір поранених і загиблих почали збирати.

Уночі й уранці 20 червня Богдан Хмельницький у тумані завершив передислокацію своїх військ перед вирішальною битвою. Основна частина військ під його безпосереднім командуванням, як і селянські загони, складали центр і правий фланг козацької армії. Козацьке військо розташувалося на горбкуватій місцевості, у межиріччі Стиру та його притоки Пляшівки, між селами Пляшеве, Острів, Митниця та Берестечком. За наказом Хмельницького козаки розпочали будувати табір на підвищенні лівого берега річки Пляшівки у чагарниках та частково на низині. Ще один табір розташували в межиріччі Пляшівки та Плясняви. На Берестецькому полі табір побудували у вигляді великого прямокутника з десяти рядів возів, який у разі потреби міг стати за добру фортецю. Гармати встановлювалися між рядами в спеціально підготовлених місцях. Піхота перебувала в середині табору, поперед неї стояла кіннота.

На пагорбі з лівого флангу, між селами Острів і Пляшеве, в неукріпленому таборі, що мав форму півмісяця, розташувалися татарські війська й невеликий загін турків із Силістрії. У середині цього табору був поставлений ханський намет, а біля підніжжя пагорба розмістили гармати. Бойовий стрій української армії разом із загонами кримського хана простягався на 7–8 км.

Польська армія дислокувалася вздовж річки Стир. Вона була поділена на три частини. Лівим крилом, звернутим на південь (де були зосереджені коронна і шляхетська кіннота й полк німецької піхоти, а позаду полки посполитого рушення з дев'яти воєводств), командували М. Калиновський та Я. Вишневецький. На правому крилі, повернутому на північ, перебували полки великих магнатів, воєвод і старост, великого коронного маршалка, підканцлера литовського, а також посполите рушення

ще із двох воєводств. Функції командувача виконував Лянцкоронський. Центром польської армії командував сам король. Його війська складалися з іноземної піхоти, найманої кінноти, королівського гусарського полку й усієї артилерії.

Уранці 20 червня густий білий туман огорнув Берестецьке поле. Люди на відстані списа не бачили одне одного. Кожен тільки відчував присутність ворога. О другій годині дня туман розсіявся, учасники битви побачили один одного, однак ще дві години стояли, вичікуючи, хто перший її розпочне. Нарешті з лівого флангу за дозволом короля рушив Я. Вишневецький. Під звуки сурм і барабанів 12 корогов стрімко ринули супроти козаків. За ним подалися ще десять польських добре озброєних корогов, а незабаром в атаку втяглося й посполите рушення.

Зав'язалася кровопролитна січа. «Більш як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому натовпі,– писав один із польських вояків,– було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не вернеться». Король надіслав Вишневецькому на допомогу німецьку піхоту під командуванням Хубальда й наказав посилити гарматний обстріл козацьких позицій. Війська Вишневецького вдерлися в ще не укріплений козацький табір, але їх швидко відтиснули звідти; козаки, селяни-повстанці й татари перейшли в контратаку. Козацький табір зімкнувся. Вишневецький з військом почав тікати, втративши прапор; його переслідували аж до найдальших окопів. І тільки німці-найманці стримали натиск козаків і татар. Але нурадин-салтан з татарською кіннотою не тільки допоміг козакам відбити актаку Вишневецького, а й оточив сандомирське, краківське та ленчицьке посполиті рушення, завдавши їм великих втрат.

Хан двічі посилав свої орди в атаку на центр польської армії, обстрілював його з двох гармат. Але зламати польські ряди не зміг, хоч одне з ядер і влучило в коліно коня короля Яна-Казимира. Раптом поляки розпізнали на пагорбі білий прапор хана. Гарматний вогонь усієї польської артилерії було спрямовано проти татар. Вони зазнали значних втрат. Був смертельно поранений родич хана Амурат. Він упав головою в напрямку до своїх, а це вважалося в татар поганою прикметою.

Хан запанікував і, зрадивши козаків, ганебно втік з поля бою до Лешнева. За ним подалися головні з'єднання, а потім і вся орда. Тікали панічно, скидаючи із себе зайвий одяг, кожухи, сідла з коней, залишаючи намети, килими, казани, зброю, а також, всупереч звичаям, убитих і поранених. Польські жовніри й шляхтичі з посполитого рушення не зуміли затримати татар, які встигли проскочити через праве крило, і лише із запізненням почали їх переслідувати.

Б. Хмельницький передав на деякий час командування кропив'янському полковнику Філону Джалалію. «Тримайтеся і тримайте укріплення, поки я не повернуся», – сказав він полковнику Мартинові Пушкарю і кинувся разом з Іваном Виговським, Лук'яном Мазирем та ще трьома козаками слідом за ханом, щоб умовити його повернутися на поле бою. Вони наздогнали хана за милю від табору. Але розлючений хан наказав зв'язати гетьмана і забрав його з собою. Татари прорвалися через переправу, спалили містечко Козин, мешканців вирізали й подалися через українські землі до Криму, грабуючи й беручи в ясир населення. Хан звільнив Хмельницького тільки через деякий час.

Утеча хана відіграла фатальну роль у перебігу Берестецької битви. Лівий фланг козацької армії був оголений, і це дало змогу шляхті охопити її півколом облоги. Крім того, українська армія залишилася без головнокомандувача. Досі остаточно не з'ясовано справжніх причин зради і втечі хана. Ряд дослідників вважає, що, очевидно, дався взнаки релігійний звичай мусульман – не воювати в час свята байраму, що випадало саме на ті дні. Можливо, зрада хана була наслідком і незадовільного морального стану ординських військ, які були неспроможні вести затяжні бої проти озброєного регулярного польського війська. До того ж хан боявся змови проти нього козаків з королем, підтвердження чому він нібито угледів у тому, що Ян-Казимир усіма своїми силами й артилерією наступав на ханські війська, а не на козаків.

Цілком імовірною й аргументованою є, на наш погляд, версія, викладена в книжці В. Смолія і В. Степанкова «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет». Автори вважають, що мав місце попередній зговір Іслам-Гірея з польським королем, оскільки це відповідало політиці хана стосовно українсько-польських відносин. Хана більше лякала можливість перемоги української армії й здобуття Україною цілковитої незалежності. Це підтверджує й сепаратний договір, укладений Іслам-Гіреєм з Польщею під час Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р.

Після втечі хана король спрямував свої війська проти козацького табору. Однак козаки під захистом табору – «рухомої фортеці»,

Подвиг трьохсот під Берестечком. Художник О. Данченко. 1953–1954 рр. ▶

Битва під Берестечком. Художник В. Полтавець. 1967 р.

відбиваючися від навальних атак ворога, відійшли з пагорба в долину, до берега річки Пляшівки, де болота й хащі могли прикрити їхні тили. За визнанням анонімного польського автора – сучасника тих подій, «козаки дуже добре трималися і вистояли».

Лише вночі, коли стало зовсім темно, польські корогви за наказом короля змушені були припинити штурм українських позицій і відступити. До того ж раптовий дощ вивів із ладу вогнепальну зброю і паралізував дії кінноти. Однак польське військо простояло всю ніч напоготові під зливою, маючи намір вранці розпочати штурм.

Тим часом козаки й селяни цілу ніч продовжували зміцнювати свій табір з возів на новому місці. Вони досить швидко насипали вали заввишки понад два метри, викопали глибокі рови.

Богдан Хмельницький обрав для табору зручне місце: з трьох боків його оточували болота і тільки з одного – твердий ґрунт. У центрі стояв намет гетьмана, а поруч – намет коринфського митрополита, колишнього екзарха Пелопоннесу і блюстителя єрусалимського патріаршого престолу Йоасафа. Його відправив до України константинопольський патріарх Парфеній. [Йоасаф доводився йому родичем, тож не випадково привіз благословення Хмельницькому на визвольну війну і навіть меч, освячений на гробі Господньому в Єрусалимі.– *Ю. М.*]. Це Йоасаф вітав Хмельницького, коли гетьман, повернувшися з-під Замостя після переможного походу проти поляків, у грудні 1648 р. урочисто вступив до Києва. Саме гетьман запросив Йоасафа взяти участь у поході 1651 р.

Йоасаф був родом з Еласона (Греція), добре володів українською мовою, був чудовим оратором і ревним захисником православної віри від наступу католицизму. Перед наметом Йоасафа стояли три хрести. З десяти наметів спорудили похідну церкву, і там щоденно цей церковний ієрарх за допомогою грецького ченця Павла відправляв богослужіння, до якого скликали трьома великими дзвонами.

Розпочалися тяжкі для козаків дні облоги. Поляки збудували нижче й вище табору за течією Пляшівки і на другому її березі окопи й редути. Із Бродів, Львова та Дубнівської фортеці привезли важкі гармати.

Українське військо мужньо оборонялося протягом десяти днів. Наказним гетьманом було обрано кропив'янського полковника Філона Джалалія, потім – миргородського полковника Матвія Гладкого і нарешті – Івана Богуна.

Козаки здійснювали сміливі, раптові для ворога вилазки, завдаючи йому значних втрат. Але траплялося, що й самі зазнавали поразок.

22 червня козаки атакували полк на чолі з брестським воєводою Шимоном Щавинським. Наступного дня 2 тисячі кіннотників напали на коронні війська, які з великими втратами відбилися.

24 червня королівські війська оточили козацький табір з півдня і зайняли пагорб, на якому під час попередньої битви стояв намет хана. На цьому пагорбі й було поставлено намети короля, польного й коронного гетьманів, князів Вишневецьких та розташовано ряд полків. Того дня під час чергової вилазки козаки вбили кількох шляхтичів, ще кількох поранили, але і серед них були втрати.

У ніч на 25 червня зробили ще кілька вилазок. Однак місячна ніч перешкодила їх успішному завершенню. Лише зі східного краю табору козаки під проводом Івана Богуна тихо перепливли річку й непомітно підповзли до редуту на правому березі. Там вони вбили 8 рейтарів і захопили дві гармати. Жовніри спросоння кинулися в річку. Загавкав собака і розбудив німецьких піхотинців, які на чолі з Хубальдом кинулися на допомогу, відсікли козаків і відбили одну гармату.

26 червня почалися переговори про мир. Пополудні до короля прибули козацькі посли: полковники: миргородський Матвій Гладкий та чигиринський Михайло Криса, а також військовий писар – мазовецький шляхтич Іван Петрашевський. Їх прийняв коронний гетьман Микола Потоцький. Король пообіцяв дати відповідь наступного дня. Михайла Крису залишили заручником. Король виставив по суті ультиматум: вислати заручниками 17 полковників, яких він затримає доти, доки козаки не видадуть Богдана Хмельницького, Тимоша й

Битва під Берестечком 30 червня 1651 р. Гравюра XVII ст. Прорисовка барельєфа на саркофазі Яна-Казимира в Парижі

Богун під Берестечком. Художник М. Івасюк. 1919 р. НМЛ

генерального писаря Івана Виговського, віддадуть зброю не тільки з табору, а й з усієї України, а також одержані від короля клейноди – прапор, гетьманську булаву, бунчук і бубни. Їх передбачалося надати новому, призначеному королем гетьманові Війська Запорозького. Чисельність козацтва визначить сейм, а поки вони повинні дотримуватися Куруківської угоди, за якою вона мала складати 6 тисяч. Від козаків також вимагалося видати шляхту, яка «разом з ними бунтувалася», розірвати союз з татарами та повернути селян польським панам.

Дві години відвів король на відповідь козацьким послам. Однак вони заперечили: відповідь могла бути тільки після вирішення цього питання на загальній козацькій раді, тобто наступного дня.

28 червня король одержав письмову відповідь, у якій відкидалися всі його вимоги. Тоді король наказав обстрілювати козацький табір із усіх гармат.

29 червня козацькі розвідники дізналися, що польське командування збирається обійти обложений табір з тилу та, за порадою перебіжчика – полковника Криси, насипати греблі на річці Пляшівці, підняти в ній воду й затопити табір козаків. Того ж дня Станіслав Лянцкоронський перевів три полки (2 тис. вояків) на

правий берег Пляшівки, займаючи тили козацько-селянського війська та обсаджуючи козацькі переправи. Козаки скликали раду, скинули наказного гетьмана Філона Джалалія та обрали Івана Богуна. Надзвичайно винахідливий Богун, який завжди знаходив вихід з найскрутніших воєнних ситуацій, вирішив будь-що вивести військо з лещат облоги. Шлях до відходу лежав тільки через болота. За одну ніч болота загатили кожухами, кунтушами, опанчами, бочками, мішками, повстями, наметами, возами, попонами. Вдосвіта 30 червня двотисячний кінний загін на чолі з Богуном з двома гарматами переправився через три мости.

На жаль, селянські повстанці, що стояли окремим табором і не були на козацькій раді, вирішили, що козаки їх покинули. Безладно, в паніці, вони рвалися через переправи, втягуючи у свій потік і козацькі полки, які не встигли перейти через мости. Частина їх втопилася в болоті.

Лянцкоронський злякався, коли побачив, що тисячі людей сунуть на правий берег Пляшівки. Вирішивши, що це військова вилазка, він утік до переправи в Козині, що була на відстані двох миль. Отямившись, Лянцкоронський приєднався до переслідувачів утікачів.

Поляки вирішили, що відступ – це якась хитрість, і не одразу увірвалися до табору. Та коли вже потрапили туди, нещадно порубали шаблями всіх, хто ще там залишався, разом з мирними мешканцями села Острів, жінками й дітьми. Кілька тисяч козаків, яких Богун виділив для прикриття табору, чинили героїчний опір жовнірам. Тим часом основні сили української армії вирвалися з пастки. Вдалося врятувати більшу частину артилерії.

Митрополит Йоасаф з хрестом у руці намагався стримати оскаженілих переслідувачів. Та один з магнатських челядників убив його з лука. Потім митрополиту відрубали голову і принесли її королю разом з його митрою із срібла з позолоченими бляхами і табличками, відлитим із срібла посохом, хрестом з яшми, Євангелієм у золотій оправі, свічниками та чашами. Король відкупив у вбивці ознаки духовного сану й передав їх уніатському священику Якову Суші, що правив службу в польському таборі. Разом з Йоасафом було забито і диякона Павла.

Зброя козацько-селянського війська під Берестечком

Михайлівська церква на полі Берестецької битви. Середина XVII ст.

У наметі Хмельницького захопили скриньку з печаткою Війська Запорозького і важливими документами, серед яких були оригінал українсько-польської Зборівської угоди 1649 р., грамота, видана турецьким султаном Богданові Хмельницькому на володіння Руським воєводством, листи володарів іноземних держав: кримського хана, турецького султана, московського царя, семиградського князя Юрія II Ракоці. До рук грабіжників потрапила й скарбниця Війська Запорозького.

У наметі Богуна забрали 15 прапорів, зокрема два з них даровані польськими королями: Владиславом IV – блакитний з біло-червоним орлом і Яном-Казимиром – червоний з білим орлом і двома православними хрестами, а також прапор коронного гетьмана Миколи Потоцького, здобутий козаками в боях 19 червня. 60 козацьких гармат перейшло до королівського війська та ще сім бочок пороху до них, багато возів з наметами, коней, сідел, рушниць, три дзвони, військові котли – тулумбаси, багато худоби.

Польські вояки переслідували козаків та селян і на переправах. Українці вмирали зі зброєю в руках, навіть загрузнувши по коліна або й по пояс у болоті, періодично вступали в бій. Загинуло кілька тисяч чоловік, більше селян-повстанців.

Трисотенний загін козаків-піхотинців влаштував засіки на острові, що утворився на місці злиття річок Стир і Пляшівка. Захищений грузьким болотом, він мужньо захищався,

Георгіївська церква. Храм-пам'ятник на могилах козаків, які полягли під час Берестецької битви

намагаючись прикрити відступ своїх і затримати ворога. Польська піхота атакувала козаків. Вони відійшли й продовжували хоробро битися, вважаючи за краще загинути, ніж здатися ворогові.

Козакам пропонувалося помилування, грошові винагороди, коли вони складуть зброю. Але вони з презирством відкинули умови ворога, висипали зі своїх гаманців гроші в болото, демонструючи тим, що над усе цінують волю. Усі до одного вони полягли в нерівному бою. Останній з козаків, вскочивши у рибальський човен, що гойдався на озерці, оточений з усіх боків, поранений чотирнадцятьма кулями, упродовж трьох годин відстрілювався з мушкета, а витративши увесь свій порох, продовжував завзято боронитися косою. Король Ян-Казимир, який спостерігав за цією одноосібною обороною, був здивований мужністю козака. Він обіцяв подарувати йому життя, коли він складе зброю. Але той з гідністю відповів, що про життя не дбає, а хоче померти як справжній воїн. Шляхтич, зайшовши по горло в воду, поранив козака косою, а німецький рейтар добив його списом.

Після розгрому козацького табору король Ян-Казимир планував організувати переслідування решти козацького війська, яке вийшло з табору. Однак польська шляхта з посполитого рушення, яка ще раніше вимагала від короля відпустити її додому, відмовилася це робити. Вона скликала під Берестечком «коло» (король його не визнав), учасники якого, загрожуючи сенаторам порубати їх шаблями, ухвалили вертатися додому, що і здійснили 2 липня. 4 липня король вирушив із Берестечка. Він з К. Хубальдом, Б. Радзивіллом, полковником Майделем виїхав до Кременця, а далі через Львів і Люблін попрямував до Варшави.

Берестецька невдача не зламала духу українських повстанців. Вже 7 липня Богдан Хмельницький видав універсал, у якому наказував білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському й поволоцькому полковникам прибути зі своїми вояками до Білої Церкви. Сам же український гетьман збирав інші полки під Корсунем, організовуючи оборону проти наступу польсько-шляхетських військ. Козацька армія готувалася до нових битв із ворогом. Її бойовим ядром були частини, які вийшли з-під Берестецької облоги.

Про Берестецьку битву написано багато. Однак тільки в 1993 р. вийшла велика наукова монографія вже покійного І. К. Свєшнікова, спеціально присвячена одній із найвизначніших подій війни, – «Битва під Берестечком». Цю книжку можна назвати енциклопедією Берестецької битви.

Писемні джерела І. Свєшніков істотно доповнив речовими пам'ятками, результатами археологічних досліджень, які проводилися під його керівництвом Рівненським краєзнавчим музеєм на Берестецькому полі. На порівняно невеликій глибині, під трав'яним покровом і шаром торфу, виявлено кістки загиблих, їхніх коней, вогнепальної і холодної зброї, багато особистих речей – сумки, гаманці, взуття, кінське спорядження тощо. Усе це потрапило в болото після десятої години ранку 30 червня 1651 р., тобто це унікальні своєю достовірністю козацькі й селянські речі середини XVII ст. У торф'яному ґрунті збереглися до наших часів вироби з дерева і шкіри, тоді як в інших умовах вони, як правило, повністю розкладаються. Кістяки загиблих зі слідами ударів від шабель, свинцевих куль відтворюють картину останнього трагічного дня Берестецької битви.

Археологи під самим берегом знайшли кістяки й двох хлопчиків – восьми і дванадцяти років. Старший спробував меншого нести на плечах, але не втримав, обидва впали. На грудях старшого знайшли оздоблену кістяними пластинками коробочку, а в ній – 44 свинцеві кулі. Це був, мабуть, джура.

Отже, археологічний матеріал дає можливість розкрити справжній характер битви, дати їй повнішу та об'єктивнішу характеристику, відтворити ряд не відомих досі історичних фактів, а також допомагає дослідити побут, обладнання, озброєння козацької армії періоду Національно-визвольної війни, засвідчує високий рівень розвитку багатьох ремесел в Україні в середині XVII ст.

Берестецьку битву зберегла пам'ять народна. Про неї складено багато легенд, пісень, дум, переказів. Вона завжди притягувала увагу людей, які шанували українську історію, національних героїв Батьківщини. Протягом XIX ст. багато освічених людей – патріотів України – відвідало це історичне пам'ятне місце. У 1844 р. видатний історик Микола Костомаров оглядав і вивчав поле Берестецької битви. Він відшукав залишки польського і українського таборів, знайшов острів, на якому захищалися ті 300 легендарних козаків, та помітив місце козацької переправи через річку Пляшівку.

Тарас Шевченко, перебуваючи далеко від рідної землі, на засланні, написав вірша, присвяченого Берестецькій битві:

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
– Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати.

Перед Першою світовою війною на місці битви побудували храм-пантеон, де в склепах помістили зібрані на місці побоїща останки козаків. Ініціатором побудови пам'ятника жертвам Берестецької битви був архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко), який запропонував щорічно відзначати пам'ять загиблих у дев'яту п'ятницю після Великодніх свят та оголосив збір пожертв на побудову храму-пам'ятника. Місцем для нього було визначено острів Журавлиху в заплаві лівого берега річки Пляшівки.

План Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»

У 1908 р. на поминки козаків зійшлося 10 тисяч люду, у 1909 прибуло вже близько 50 тисяч, а в 1910 на закладенні церкви-пам'ятника, крім духівництва і представників військових частин, зібралося понад 60 тисяч людей з багатьох регіонів: Волині, Холмщини, Полісся, Поділля, Київщини. Хресні ходи на болота річки Пляшівки супроводжувалися співами церковних хорів, величавими панахидами і проповідями. Під час урочистостей українські організації й товариства покладали тернові вінки героям-мученикам. Проект храму-пам'ятника, названого церквою св. Георгія, розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища В. Максиков, учень професора О. В. Щусєва. Роботами керував інженер-будівельник Володимир Леонтович. Георгіївську церкву побудовано в стилі українського бароко. У 1912 р. на острів Журавлиху перевезли із сусіднього села Острів дерев'яну Свято-Михайлівську церкву, побудовану 1650 р. настоятелем Іваном Береговичем.

У підземній церкві св. Параскеви навпроти іконостаса міститься саркофаг з останками жертв Берестецької битви. Бічні сходи ведуть із Георгіївської церкви на хори третього ярусу храму, в східній частині яких розташовано вівтар третьої церкви Бориса і Гліба з одноярусним іконостасом.

Влітку 1914 р. відбулося урочисте відкриття всього меморіального комплексу, названого «Козацькими могилами». Тоді ж було оголошено постанову Ради ордена св. Георгія про посмертне і безіменне присвоєння трьомстам козакам-героям, які загинули 1651 р. на острові, звання Георгіївських кавалерів. Перша світова війна припинила будівництво комплексу.

З 1921 р., коли Волинь відійшла до Польщі, власті переслідували учасників вшанування пам'яті полеглих козаків. Однак події і факти, пов'язані з Берестецькою битвою, міцно увійшли у громадське і культурне життя українців.

18 червня 1935 р. волинський воєвода Юзефський спеціальним розпорядженням заборонив під карою штрафу в тисячу злотих або ув'язнення на шість тижнів будь-які збори на «Козацьких могилах». Однак люди йшли, обминаючи поліцейські застави; декому за це довелося поплатитися навіть своїм життям.

У радянські часи, після Другої світової війни, проводити зібрання, демонстрації, маніфестації на Берестецькому полі було заборонено. У 1964 р. за рішенням місцевої районної адміністрації

Пам'ятник козакам-героям на полі Берестецької битви. Скульптор А. Кущ. 1991 р.

ліквідували й монастир на «Козацьких могилах». Територію, що йому належала, віддали місцевому колгоспу ім. Богдана Хмельницького, який розмістив на ній ізолятор для хворої на ящур худоби. Георгіївську церкву перетворили в сховище зерна та цукрових буряків, Михайлівську відвели під курник. Тільки втручання обуреної української патріотичної інтелігенції, зокрема публікація в пресі листа, підписаного М. Рильським та іншими письменниками, примусило радянський уряд оголосити територію «Козацьких могил» державним заповідником, який 1 січня 1966 р. передали Рівненському краєзнавчому музею. 17 червня 1967 р. було відкрито спеціальний Музей-заповідник «Козацькі могили», який розмістився в колишньому монастирському будинку.

Нині Музей-заповідник щорічно відвідують десятки тисяч екскурсантів з різних областей України та зарубіжжя. 11 січня 1990 р. урочисто відкрили відновлену Свято-Георгіївську церкву, яку музей повернув місцевим парафіянам. З початку 90-х років XX ст. урочистості з вшанування пам'яті героїв Берестецької битви стали вже традицією і відзначаються щорічно.

БОГУСЛАВКА МАРУСЯ – героїня козацької думи, легендарна українська жінка, яка випустила з турецької в'язниці козаків-невільників.

Про походження Марусі Богуславки говорить її ім'я: «дівка-бранка, попівна Богуславка». Жила колись в українському місті Богуславі у родині священика дівчина. Налетіли хмарою татари й захопили її в полон. Подолала вона тяжкий шлях від рідного міста до Криму, пережила весь жах невільницького торгу й була продана в Туреччину.

Можна припустити, що вона – жінка турецького паші. У думі розповідається, що паша довіряв їй ключі від тюрми-темниці, в якій знемагало 700 козаків-невільників:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало
сімсот козаків,
Бідних невільників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу,
Сонця праведного у вічі собі не видають.

Маруся Богуславка приходить до невільників і нагадує їм, що наступного дня буде найбільше свято – Великдень. Козакам було тяжко й гірко згадувати про Великдень у неволі:

То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі й не мала,
Як ти нам святий празник,
Роковий день Великдень сказала!»

Дума свідчить, що в Марусі Богуславки не згасла любов до рідної землі, про яку вона незмінно каже «наша». Вона вболіває за долю невільників і прагне їм допомогти. Дівчина старанно готується і на Великдень, коли турок їде до мечеті й залишає їй ключі, здійснює свій ризикований задум:

То на святий празник,
роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,

Маруся Богуславка. Художник Г. Якутович. Ілюстрації до кн. М. Пригари «Козак Голота» (К.: Веселка, 1966)

Добре дбає –
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невільників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви бідні невільники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте».

На прощання вона просить невільників:

«Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»

І от саме те, що автори думи не спрощено, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації показали патріотизм української жінки-полонянки, робить образ Марусі Богуславки особливо цікавим і привабливим. І хоч Маруся «потурчилась, побусурманилась», автори думи не дорікають їй за це, бо в її серці горить незгасний вогонь любові до своєї Вітчизни.

Дума про Марусю Богуславку є історично правдивою і характером своєї героїні, і сюжетом, і побутовими подробицями, і загальним колоритом подій.З великої кількості історичних документів, що дійшли до нас, особливо так званих «распросних речей», тобто розповідей бранців, які звільнилися з полону, дізнаємося про трагічну долю українських жінок-бранок. Ці ж документи свідчать, що українські полонянки, назавжди відірвані від рідної землі, сумували, мріяли про повернення на Батьківщину.

Про трагедію української жінки в неволі свідчить такий історичний факт. Українська полонянка була завезена аж до Єгипту, де її заточили в гаремі паші. Позбавлена можливості повернутися додому, вона переконала свого сина Османа, що він має жити на землі своєї матері. Із великими перешкодами той добрався до Києва. Його розповідь, запротокольована в «распросних речах», зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві.

Дума про Марусю Богуславку користувалася надзвичайною популярністю. Відомо близько ста варіантів цієї думи. Вона перекладена на російську, чеську, німецьку, англійську, французьку та інші мови. З народної поезії Маруся Богуславка перейшла в художню літературу й мистецтво.

Образ української жінки, що визволяє з неволі своїх співвітчизників, надихав поетів, письменників, композиторів.

Про Марусю Богуславку написані поеми, романи, п'єси.

Український композитор Свєшніков створив балет, а Вериківський – ораторію.

Микола Лисенко мав намір створити на цей сюжет оперу.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ – низинна, частково багниста місцевість у володіннях Запорозької Січі, що тягнулася на сотню кілометрів від острова Хортиці вниз по Дніпру й була від 3 до 25 кілометрів завширшки. Великий Луг займав понад мільйон десятин землі. Великий Луг дослідив і описав, об'їхавши його неодноразово, Андріан Кащенко – автор прекрасних краєзнавчих і белетристичних творів з історії запорозького козацтва. У 1917 р. в Січеславі (Катеринославі, тепер Дніпропетровськ) побачила світ його книжка «Великий Луг запорізький».

Щороку у весняну повінь Великий Луг, окрім підвищень, заливався водою. Після повені на ґрунті лишався шар надзвичайно родючого намулу. Великий Луг був укритий лісом, буйнотрав'ям, високими очеретами, порізаний протоками, озерами, лиманами. Щовесни сюди йшла на нерест риба. Було її так багато, що, як писали в XVI ст., «встромиш у воду списа – він стоїть у товщі риби». У річках Великого Лугу ловилися велетенські білуги, соми, осетри, севрюги, стерляді, коропи, щуки, судаки, лящі, карасі, окуні, лини, вугри, тарань, язь та морена, сила-силенна раків.

Зі звірів у Великому Лузі водилися вовки, вепри, олені, дикі кози (сайгаки), лисиці, дикі свині, дикі коти, зайці, борсуки, горностаї, бобри, куниці, тарпани (дикі коні).

Особливо привільно жилося у Великому Лузі птаству, гніздились там морські чайки, лебеді, гуси, баклани, качки, журавлі, лелеки, чаплі,

кулики, горлиці, зозулі, тетереви, одуди, сороки, стрижі, солов'ї, чижі, соколи, яструби, шуліки, велетні орли. У дуплах дерев роїлися бджоли. Вони давали стільки меду, що на Січі його вживали щодня як приправу до соломахи й вивозили на продаж. Січ годувалася рибою й дичиною, добутими у Великому Лузі.

Неприступні для татарської кінноти пущі, протоки, безліч річок, озер, багнищ Великого Лугу захищали козаків. Татари завжди оминали Великий Луг. Навіть коли вони наступали на Січ, запорожці могли переховуватися у його криївках.

Великий Луг мав виняткове значення для господарства запорозьких козаків. Чудові природні умови (унікальні пасовиська не вигорали протягом цілого літа), невтомна, наполеглива праця вільних від феодального примусу й кріпацтва запорозьких козаків, найефективніша форма господарювання – зимівник, відносна безпека від татарських нападів – усе це перетворювало Великий Луг у постійно діючий господарський механізм, який значною мірою сприяв швидкому економічному розвитку Запорозької Січі в останні десятиліття її існування.

Попри нелегкі умови життя (мошва, комарі, весняні повені, необхідність переходу з місця на місце) незліченні багатства Великого Лугу давали можливість незаможному козакові й навіть наймиту, який мав право тримати на пасовиськах у господарських стадах і отарах свою худобу, за два-три роки стати самому господарем, сісти на землю, закласти свій зимівник. Такий козак у Великому Лузі міг підтримувати себе ще й необмеженим рибальством.

Приборкання коня. Художник Ю. Брандт. Друга половина XIX ст. ЛГМ

Отже, Великий Луг сприяв утворенню середнього прошарку запорозького козацтва, що був економічною основою Запорозької Січі.

Щороку, 1 січня, на раді між куренями розподілялися угіддя Великого Лугу: курінні отамани тягнули жереб, щоб кращими місцями не володіли весь час одні й ті ж курені, – на Січі дбали про справедливість.

Великий Луг посідав особливе місце у духовному житті козацтва. «Ой Січ – мати, ой

Карта Великого Лугу

Січ – мати! А Великий Луг – батько!» – співали запорожці. Передаючи козацькі настрої, Тарас Шевченко писав:

А піду одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити...

Після скасування Запорозької Січі її величезну територію Катерина II поділила між своїми вельможами. Верхня частина Великого Лугу була «пожалувана» князеві Потьомкіну, а потім перейшла у спадщину до його племінниці – графині Скавронської. У неї купив ці землі катеринославський генерал-губернатор Миклашевський, який у свою чергу перепродав їх разом із тими, які він придбав у Кирила Розумовського, різним землевласникам. Околиці Великого Лугу залюднювалися кріпаками з Росії.

Однак деякі запорозькі козаки, саме з тих, які сиділи зимівниками навколо Великого Лугу по балках і байраках, не визнавали себе кріпаками, кидали свої садиби та йшли у Великий Луг. Там, на сухих горбах і в урочищах, вони побудували нові хати і, доживаючи віку, рибалили та викохували бджіл. Іменами цих запорозьких дідів околишні селяни називали річки, озера й урочища. У Великому Лузі після 1775 р. протягом майже півстоліття ховалися від кріпацтва, рятувалися від лютих панів утікачі з сім'ями, священиками. Жили в куренях, землянках.

Природні скарби Великого Лугу, що їх запорозьке товариство завжди непорушно й послідовно зберігало і якими обережно та розумно користувалося, зазнали руйнації, нищення з кінця XVIII ст., коли володарями запорозьких земель стали поміщики та німці-колоністи.

Нині майже всю площу колишнього козацького Великого Лугу вкрило штучне гниле Каховське море. І тільки на лівому березі Дніпра та у південно-східній частині острова Хортиці збереглися клапті цієї унікальної землі – загалом кілька сотень гектарів.

ВЕЛИЧКО Самійло (1670–1728) – український літописець, автор монументального історичного й літературного твору, довга назва якого починається словами: «Сказаніє о войні козацкой з поляками...». А далі визначається головна тема – Визвольна війна під проводом Богдана

ОВОИНѢ
КОЗАЦКОЙ ЗПОЛЯКАМІ
УРЕЗЪ
СЫНОВІЯ БОГДАНА ХМЕ
ЕТМАНА ВОИСКѢ ЗАПОРОЖСКИХЪ
ВЛАДѢНІЕ ДОБРОВОЛНѢ ПОДАЛСА
ЖАВТОРОВЪ
ОУЕЗДУ ПОЛТАВСКОГО. РОКУ 1720.

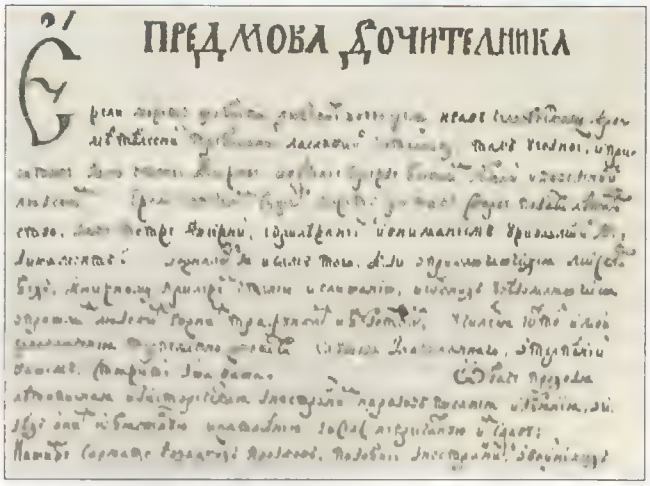
ПРЕДМОВА ДОЧИТЕЛНИКА

Титульна та перша сторінки літопису С. Величка «Сказання про війну козацьку з поляками». 1720 р.

Хмельницького, вказується ім'я автора – Самійло Величко, згадується його колишня посада – «канцелярист негдісь Войска Запорожского», місце і час написання твору – «в селі Жуках уїзду Полтавського року 1720».

Літопис дає широку панораму подій в Україні за 1648–1700 рр.

Автор книги, крім назви, ще кілька разів побіжно повідомляє про себе також і в тексті. На жаль, це все, що ми знаємо про автора одного з найвидатніших українських творів XVIII ст.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького з літопису С. Величка. 1720 р.

Марно шукати бодай найменшої згадки про нього в будь-якому іншому джерелі. «Схований в сутінках історії чоловік», – влучно зауважив дослідник літопису, український письменник та історик Валерій Шевчук.

Однак і ці скупі особисті висловлювання дають можливість відтворити хоча б приблизно біографію Величка. А про його світогляд, переконання, душу, характер найвиразніше говорить сам твір.

Самійло Величко походив з козацького роду. Учився в Києво-Могилянській колегії. Знав кілька мов: польську, латинську, старослов'янську, німецьку. Службову кар'єру почав у генерального писаря Василя Кочубея. Служив у нього 15 років. У 1705 р. Величко потрапляє до Генеральної військової канцелярії – вищого органу виконавчої влади Гетьманщини, працює там військовим канцеляристом. Високоосвічені військові канцеляристи складали значний прошарок тодішньої української світської інтелігенції

Портрет гетьмана Івана Виговського з літопису С. Величка. 1720 р.

з патріотичними й певними демократичними поглядами. До військових канцеляристів ставилися високі моральні вимоги.

Працюючи в Генеральній військовій канцелярії, Величко мав доступ до державних, урядових та інших офіційних документів політичного, економічного та соціального характеру: судових актів, гетьманських універсалів, королівських привілеїв, царських грамот, дипломатичного і приватного листування. Копії деяких з них він вставив у свою книгу. У нього була власна бібліотека. Сім книжок із його зібрання виявила українська дослідниця Вікторія Колосова в московських архівах. На книгах зберігся автограф: «З книг Самійла Величка, канцеляриста». Величко брав участь у військових походах, зокрема був у козацькому війську, яке Петро I посилав на допомогу полякам проти шведів.

Кінець 1708 р. став фатальним для Величка. Він каже про це на сторінках своєї книги так: «За ту мою довгочасну і вірну службу моя недоля заплатила мені крайнім нещастям», – і обіцяє читачам розказати детальніше про свої бідування далі, під вищеназваним роком. Але його літопис закінчується 1700 р., обриваючись на півслові. Ми знаємо, що він потрапив до в'язниці, однак за що, за яких обставин – невідомо. Величко просидів у тюрмі кілька років. Український дослідник літописів Самовидця й Величка Ярослав Дзира робить припущення, що автор «Сказання про війну козаків з поляками...» був звільнений у 1715 р. за клопотанням сина Василя Кочубея.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького з літопису С. Величка. 1720 р.

З того часу до кінця своїх днів Величко живе в селах Жуки і Диканька, що були у володінні родини Кочубеїв. Своє існування забезпечує вчителюванням і наполегливо пише книгу з історії України. 1728 р. Величко перекладає «Космографію» – грубезний том у 866 сторінок. На схилі віку він осліп.

Не знаємо ми, й коли саме відійшла у вічність ця дивовижна людина.

Оригінал твору Величка – рукопис (зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки в Петербурзі) – складається з двох томів, кожний має свою передмову. Перший том, який зберігся дуже погано, починається 1648 р. описом повстання Богдана Хмельницького. Вступна частина тому, в якій висвітлюється попередній історичний період, містить неопрацьований матеріал, мабуть, підготовлений автором для написання остаточного тексту.

Другий том, обсягом утричі більший, має такий авторський заголовок: «Повість літописна про малоросійські та частково інші події, забрані і тут описані» і починається часами гетьманування Юрія Хмельницького, 1660 р., а уривається 1700 р. В оригіналі це незакінчене речення, в якому повідомляється про лист київського митрополита Ясинського. В єдиному відомому списку літопису Величка, який належав українському історикові XIX ст. М. Судієнку, обірване речення завершене і далі наводиться цей лист.

Самійло Величко використовував найрізноманітніші джерела, друковані та рукописні. Серед них праці польських істориків: «Війна домова» Самуїла Твардовського (надрукована в 1681 р. в Каліші), «Щоденник» Окольсь-

Портрет гетьмана Павла Тетері з літопису С. Величка. 1720 р.

кого, «Хроніка» Олександра Гваньїні (видана 1611 р.), «Хроніка» Марціна Кромера (видана в другій половині XVI ст.), а також друковані конституції варшавських сеймів; краківські газети, книга німецького автора Самуеля Пуфендорфа «Введення в історію європейську» (Петербург, 1718), твори українських авторів: «Синопсис» (1680) Пантелеймона Кохановского; «Костел західний», «Скарбниця» (Новгород-Сіверський, 1678) Іоаникія Галятовського; «Четьї-мінеї» Дмитра Туптала; твори Лазаря Барановича, Іоанна Максимовича. Величко користувався і зібраними ним оригіналами й копіями козацьких діаріушів, хронічок та окремими нотатками подій.

Особливу цікавість викликає «Діаріуш» секретаря Б. Хмельницького Самійла Зорки. Величко каже, що Зорка був одним із двох запорозьких писарів на Січі, котрі уславилися як «писарські мастаки». Вони досконало володіли, крім української, ще й старослов'янською та польською мовами. Зорку Січ відпустила разом з Богданом Хмельницьким, коли той після обрання його гетьманом на Січі вирушив проти польського авангардного війська, що прямувало на Запорожжя.

Зорка вів щоденник (діаріуш), який не зберігся. З нього автор літопису наводить розлогі цитати, уривки, зокрема й зворушливу промову Зорки на похороні Б. Хмельницького. Однак такий секретар гетьмана в жодному з численних джерел про Хмельницького не згадується, і тому деякі дослідники вважають, що Величко вигадав його і сам написав і промову Зорки, й уривки з його щоденника.

Портрет гетьмана І. Брюховецького з літопису С. Величка. 1720 р.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка з літопису С. Величка. 1720 р.

Джерелами для літописця слугували також особисті спогади й розповіді старих людей – очевидців описуваних подій, усні перекази, що іноді мали легендарний характер. Однак Величко спирався переважно все-таки на писемні свідчення. Отже, маємо перед собою історичну працю, що ґрунтується на досить широкому колі різноманітних джерел з елементами критичного підходу автора до них. С. Величко виступає як старанний і прискіпливий дослідник. Проте треба мати на увазі досить вільне поводження його з деякими джерелами. Поряд з автентичними документами він переказує по пам'яті й ті, які колись тримав у руках. Трапляється, що й свідомо вигадує документи й факти, от хоча б листування гетьманів із Запорозькою Січчю.

Твір Самійла Величка – синкретичний. Величко написав історичну працю (по суті це перший систематичний виклад історії Козацької держави) і водночас високохудожній літературний твір.

«У ньому змагається, – пише Валерій Шевчук,– історик і митець: історик примушує шукати історичної правди, а митець вимагає вбрати всі факти і звістки у вибагливу мистецьку одежу... Він дбає, щоб його було цікаво читати, бавить читача вставними новелами, віршами, цікавинками, що не стосуються розповіді,

Оборона Чигирина. Мініатюра з літопису С. Величка. 1720 р.

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного з літопису С. Величка. 1720 р.

Портрет гетьмана Михайла Ханенка з літопису С. Величка. 1720 р.

розуміючи, що одноманітна розповідь, а ще така, як у нього, густо насичена документами, стомлює». Уже саме визначення жанру в назвах обох книг – «Сказання» і «Повість літописна» – є ознакою їх літературності.

За стилем мислення й засобами творення книга Величка належить до українського літературного бароко. Естетика майбутнього автора сформувалася в стінах Києво-Могилянської колегії. Він побудував свій літопис згідно законів риторичного мистецтва, які опанував у колегіальному класі риторики.

«От звідки,– продовжує Валерій Шевчук,– ота пристрасть до високого мовлення, до піднесених періодів, оте постійне дбання про красу зовнішньої форми, ота дбалість вислову й розросла, наче барокове ліплення, структура речення». У результаті твір Самійла Величка справляє велике естетичне враження. Однак художні завдання були не головними. На першому плані стояла мета науково-історична.

У заглавній назві автор визначає, що твір свій він написав «стилем гісторичним». Справді, літопис Величка – передусім видатний історичний твір; а друга його частина до певної міри сама може вважатися історичним джерелом, автор описує події і факти, сучасником і очевидцем яких був сам.

Художніми засобами Величко користувався для того, щоб його твір став дохідливішим, і тому дбав не лише про науковий виклад, а й про естетичний ефект твору.

До того ж для автора поезія, пісня, легенда були своєрідним історичним джерелом, тому він досить часто їх цитує. Самійло Величко сказав про себе: «Я – письменник і оповідач цих літописних діянь».

Органічною частиною Величкового літопису є вмонтована в нього антологія віршів. За жанрами – це панегірики, політичні вірші, описи битв, епітафії, думи різного художнього рівня. Наприклад, він використовує четверту пісню поеми італійського поета доби Відродження Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим». Величко переробляє поему на прозу, вводить елементи українського фольклору, а місце дії переносить до лісу, в урочище Медобори на Поділлі під Кам'янцем, де, за народними переказами, збиралася нечиста сила. Величко розповідає, як міфологічна істота – сатир, що жив у Медоборах, став свідком демонського збору на чолі «князя тьми і стародавнього начальника злих духів» Люципера. Сатир почув, що ця «демонська сила знамірюється навести біди і злопригоди православному християнському українському народові.., винищення тогобічних козаків із Чигирином та іншими українськими містами, що залишилися».

Величко пояснює читачеві появу цього оповідання так: «Приступаючи до опису злопригод і крайнього через турків спустошення та розорення Чигирина й усіх решток тогобічної козацької України, вирішив покласти перед цим нещастям для забави тобі, ласкавий читальнику, оцю нову обробку «Сатирикової повісті», вклавши в неї частково пригожі речі з четвертої пісні волоського автора Торквата Таса».

Описуючи похід султанських і ханських військ на гетьманську столицю Чигирин у 1677 р., Величко наводить у літописі поему

Портрет гетьмана Івана Самойловича з літопису С. Величка. 1720 р.

Портрет гетьмана Івана Мазепи з літопису С. Величка. 1720 р.

«Чигирин» Олександра Бучинського-Аскольда, яка була надрукована в 1678 р. в Новгороді-Сіверському. Присвячена вона гетьману Іванові Самойловичу і тому зветься «панегіриком». Як пише Величко в одній з преамбул, «поетична муза козацького панегіриста Олександра Бучинського-Аскольда в панегірику, названому «Чигирин», співає такими римами». Хоч поема написана польською мовою, але її автор був справжній патріот України, тож недарма Величко наділяє його епітетом «козацький». Олександр Бучинський-Аскольд мав великий поетичний дар. Високою поезією відзначаються й епітафії Лазаря Барановича, присвячені гетьману Іванові Брюховецькому та київському митрополитові Йосифу Тукальському.

Твір Самійла Величка дає можливість скласти уявлення про світогляд і моральні принципи автора, його політичні й соціальні ідеали, переконання та історичні погляди, його емоційне, мистецьке сприйняття історичного процесу.

Великий патріот України, Величко сам себе називав «истинний Малія Росії син і слуга». Він, до слова, перший в українській історіографії і літературі визначив і детально обґрунтував поняття «Україна» і «український народ» як територіально і національно усталені категорії. Відчуваючи в собі внутрішній поклик просвітника й розуміючи величезне значення для народу знання рідної історії, яку він порівнював «з ліками від усякої туги і скорботи», Величко поставив перед собою життєву мету – написати твір про історію України. Він виявив гаряче завзяття й дивовижну працездатність.

Гуманіст і демократ, Величко був гарячий прихильник козацтва, вважав його справедливим оборонцем України, захисником національних і демократичних «вольностей і прав» українського народу. Козацький літописець безкомпромісно й різко негативно оцінював міжусобну боротьбу за гетьманство, що призвела до руїни в його Батьківщині, розколола козацтво на ворожі табори, чим і користалися Польща, Москва й Туреччина, щоб утвердити своє панування в Україні. І хоч Запорозька Січ була для нього втіленням ідеї демократії й волі, він, однак, справедливо засуджував запорозьких козаків за їхню підтримку Івана Брюховецького й Петра Суховія, які у своїй жадобі влади й збагачення несли в Україну біду й розбрат. Особливістю козацького літописця було толерантне ставлення до інших народів, навіть до татар і поляків, хоч він і розумів, яке зло вони несли в його рідний край.

Свій твір Величко написав мовою, яку він називає «козакоруською», або «нарічієм малороссійским». Це – українська книжна, канцелярська мова XVII–XVIII ст. У ній є чимало елементів і живого розмовного українського мовлення, зокрема народних приказок, як і латинських слів, церковнослов'янізмів і полонізмів.

Більшість дослідників вважають, що перша частина літопису написана Величком власноруч скорописом так званого київського письма, яке відзначалося своєрідним художнім оформ-

ленням. Тут відчувається вправна, досвідчена рука військового канцеляриста, звиклого до писання. Натомість друга частина, яку диктував Величко, написана чотирма різними почерками недбало, допущено багато помилок, зроблено чимало вставок і правок.

У рукописі Величка намальовано тушшю з сепією десять портретів українських гетьманів: Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Михайла Ханенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи.

Твір Величка був надрукований більше ніж через сто тридцять років після написання Київською археографічною комісією чотирма томами в 1848, 1851, 1855, 1864 рр. У 1926 р. було видано на високому рівні І-й том літопису.

Друге повне видання здійснене 1991 р. Валерієм Шевчуком у видавництві «Дніпро» (Київ) у перекладі сучасною українською мовою. Книга широко проілюстрована автентичними історичними матеріалами й містить наукові коментарі. В. Шевчук здійснив величезну роботу, звірив з історичними документами всі дати й перебіг подій, описаних в літописі Величка (3344 примітки).

ВЕРТЕП – український ляльковий переносний театр. Його вистави з'явилися в Україні в першій половині XVII ст., у XVIII ст. поширилися на Запорозькій Січі. Вертеп був найбільш розповсюджений у другій половині XVIII ст. Вертепники – це здебільшого мандровані дяки.

Вертеп. Художник Ф. Гуменюк. 1990 р.

Скринька Сокиринського вертепу. Волинь. Кінець XVIII ст.

Але у XVIII ст. число вертепників поповнювалося передусім вихованцями Києво-Могилянської Академії. Натхнені ідеями Григорія Сковороди і своїх учителів, вони йшли в міста й села популяризувати серед народу українські вертепні вистави.

Вертепне дійство розігрувалося в спеціальній невеликій скриньці, в якій влаштовувалася двоярусна сцена. Вертепник пересував на дротиках дерев'яні ляльки і, змінюючи відповідно голос, говорив за кожну дійову особу. Варіантів вертепних вистав існувало дуже багато. Найвизначнішими можна вважати Сокиринський, Батуринський варіанти та Межигірський – на Запорожжі. Вистави вертепу показували в Січі й у паланках: у куренях, у січовому передмісті Гасан-Баші, на базарах і по хатах запорозьких козаків і посполитих селян.

Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну і світську (трагічну і комічну). Зразком для цього служила шкільна драма, яка ставилася і в Києво-Могилянській Академії (до середини XVIII ст.). Шкільна драма складалася з «серйозної частини» (різдвяний сюжет) та інтермедії (побутова комічна частина). У вертепі починалися вистави на верхній сцені дійством на Різдво Христове, а потім на нижньому ярусі розігрувалися комічні п'єси із сучасного глядачам життя, що мали національне забарвлення. Персонажі розмовляли

соковитою українською мовою. Типажами були Дяк, Баба, Москаль, Циган, Шинкар, Єврей та ін. Найпопулярнішим і головним героєм серед них був Запорожець – лялька більша від інших, рухливіша. Запорожець завжди перемагав. Його роль була просякнута жартами з елементами сатири.

ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович (?–1664) – гетьман України (1657–1659), один із найвизначніших українських державних діячів середини XVII ст., полководець, дипломат.

І. Виговський походив із української шляхти, яка мала власний герб «Абданк». Його батько, Остап Виговський, володів невеликим маєтком в Овруцькому повіті на півночі Київщини. У роки Визвольної війни він переїхав до Києва, де став намісником Київського замку.

О. Виговський був письменною людиною, служив у Петра Могили – київського митрополита.

Батько віддав Івана вчитися до Києво-Братської школи. Великих успіхів він досяг, опановуючи латину, що тоді була мовою європейської науки, літератури, політики, дипломатії, юриспруденції. Добре засвоїв Виговський і курси риторики та піїтики, оволодів ораторським мистецтвом, проявляв особливу майстерність у складанні державних, судових, адміністративно-господарчих та інших документів. Він прославився також своєю досконалою каліграфією, як тоді казали, «вправністю у писарських справах».

Закінчивши Києво-Могилянську колегію, наприкінці 30-х років XVII ст. Виговський розпочав службову кар'єру, спочатку юристом у гродському суді в Луцьку, а потім намісником луцького підстарости – завідував канцелярією луцького земського суду. Вже тоді Іван Виговський виявив себе великим ревнителем православної віри, вступив до Луцького православного братства, яке в Речі Посполитій обстоювало права української мови і православної церкви.

Початком військової кар'єри була служба в королівському кварцяному війську. Відзначився в боях з татарськими й ногайськими ордами. З 1638 р. Виговський посів значну посаду в Києві – служив писарем при комісарі Речі Посполитої Яцеку Шемберку, який за так званою «Ординацією» 1638 р., прийнятою сеймом Речі Посполитої, був поставлений над козацтвом замість українського гетьмана. Саме тоді, мабуть, і познайомився Іван Виговський з Богданом Хмельницьким.

Портрет і герб гетьмана Івана Виговського. Художник С. Якутович. 1994 р.

У 1648 р. Виговський перебував у складі польського авангардного війська, яке коронний гетьман Микола Потоцький відправив під проводом свого сина Стефана Потоцького й комісара Шемберка проти Богдана Хмельницького, що підняв повстання на Запорожжі. У першій битві Визвольної війни – Жовтоводській – польське військо зазнало нищівної поразки. Виговський потрапив у полон.

Український історик Юрій Мицик у досліджуваних ним історичних джерелах виявив свідчення сучасника: «Ротмістр Виговський брав участь у битві під Жовтими Водами й у вирішальний момент (бій біля Княжого Байрака 16 травня 1648 р.) стояв супроти повстанців до

останнього. Коли під верхівцем загинув кінь, Виговський бився пішо й припинив опір лише тоді, як утратив свідомість. Поранення і значна кровотеча... Якийсь запорожець, що підібрав непритомнілого, продав його татарину. Одначе з полону Виговський утік. Але його знову спіймав інший запорожець і проміняв іншому татарину на поганенького коня. Виговський і цього разу з неволі втік, та знову був спійманий і переданий самому ханові, очевидно, вже після Корсунської битви (26 травня 1648 р.). Кримський хан Іслам-Гірей III наказав прикувати в'язня до гармати, і тоді бранця врятував Богдан Хмельницький, який відносно його порозумівся з ханом».

Від себе Юрій Мицик додає: «Виговський дав гетьману присягу вірно служити і в принципі додержав її. Принаймні за життя Богдана Хмельницького не бачимо якихось серйозних розходжень між ним і Виговським».

З часом Виговський став найближчою довіреною особою Богдана Хмельницького. Спочатку він був особистим писарем гетьмана, а згодом зайняв одну з найвищих старшинських посад – генерального військового писаря. Ця посада була якнайтісніше пов'язана зі сферою зовнішніх відносин, дипломатією, а також з адмініструванням. Виговський був канцлером (так найчастіше називали його іноземці) і стояв на чолі Генеральної військової канцелярії при гетьмані, яка згодом виконувала урядові функції. Як вважав дослідник держави Богдана Хмельницького Іван Крип'якевич, гетьман керував і контролював усі основні державні справи, а їх виконання, зокрема все листування, довірив генеральному писарю. Іван Виговський виховав цілий ряд талановитих українських урядовців, адміністраторів і канцеляристів.

У 1649 р. Іванові Виговському доручили складання унікального державного і міжнародного документа. Називався він «Реєстра всього Війська Запорозького» і був створений на основі Зборівської мирної угоди 1649 р. між Україною і Польщею.

Роботу зі складання реєстру очолювали Іван Виговський і генеральний обозний Іван Чернята, в полках і сотнях – полковники і сотенна старшина. Козацькі писарі безпосередньо на місцях з уст козаків занотували 40 тисяч імен і стільки ж прізвищ. За твердженням українського філолога й історика Ярослава Дзири, який багато років вивчав Зборівський козацький реєстр, Виговський виступив також і реформатором українського правопису, основоположником національної української діалектології. Він запровадив і утвердив фонетичне письмо, звукова система якого відповідала літерній, що в той час було новаторством серед східнослов'янських мов.

Виговський завжди допомагав Богданові Хмельницькому в міжнародній політиці, активній дипломатичній діяльності. Під їхнім керівництвом сформувалася школа українських дипломатів, загальна кількість яких доходила до ста осіб.

Юрій Мицик у статті «Іван Виговський» (збірник «Володарі гетьманської булави», Київ, 1994, с.191–235) розкриває видатну роль генерального писаря у безпосередній реалізації планів і діяльності гетьмана Богдана Хмельницького в організації розвідки й контррозвідки в Україні та поза її межами. Без Виговського не освячувалася жодна найважливіша і найпотаємніша справа в Українській державі. Численною була агентура самого генерального писаря. Виговський мав «своїх друзів» у Польщі, Білорусії, на Волині і в Поліссі, котрі інформували його про плани польської дипломатії, наміри султана, кримського хана, молдовського і волоського господарів.

Генеральний писар був невідлучно поруч з гетьманом Богданом Хмельницьким майже в усіх битвах Визвольної війни: і на полі бою, і на переговорах з польськими комісарами та послами інших держав.

Під час Берестецької битви, в її найдраматичніший момент, коли кримський хан Іслам-Гірей III ганебно втік з усією ордою з поля бою, Виговський і Хмельницький кинулися услід, щоб переконати хана повернутися. Але їм не вдалося зупинити орду, їх самих полонив хан.

Пізніше Виговському вдалося визволитися й він подався до Паволочі, де зібрав нове військо. Коли Виговський їхав по Україні, то бачив, що ханська орда, повертаючись у Крим, забирала в неволю людей. У трьох боях козацьке військо, очолене Виговським, розгромило кілька десятків тисяч ординців, вісім тисяч їх знищило й відбило весь захоплений ними ясир. Виговський, повідомляючи хану про свої успіхи, ультимативно вимагав від нього звільнення Богдана Хмельницького. У разі невиконання цієї вимоги погрожував погромити ординців на переправах. На хана також тиснули мурзи, які засуджували порушення ним угоди з Хмельницьким. Іслам-Гірей III вимушений був відпустити гетьмана, якого з почестями провели до Паволочі.

Гетьман разом з Іваном Виговським, Іваном Богуном (який вивів із-під Берестечка, з обложеного табору, значну частину головної

козацької армії) та з іншою старшиною формували нову армію для відсічі польським силам, які рушили до Білої Церкви. У жорстоких боях тут їм було дано відсіч. Почалися довготривалі переговори, які відбувалися на тлі бойових дій, що не припинялися.

28 вересня 1651 р. український гетьман Богдан Хмельницький і польський коронний гетьман Микола Потоцький уклали в Білій Церкві мирну угоду, характер якої визначався невдалою для козаків Берестецькою битвою 1651 р. Білоцерківська угода була для України значно обтяжливішою порівняно зі Зборівською.

У травні 1652 р. Б. Хмельницький відновив війну з Польщею і Білоцерківська угода втратила силу. Остаточно її перекреслила перемога військ Богдана Хмельницького під селом Батіг на Поділлі.

Батозька перемога, в якій брав участь Іван Виговський, сприяла завершенню справи з династичним шлюбом сина Богдана Хмельницького Тимоша з дочкою молдовського господаря Василя Лупула Розандою і встановленню таким чином українсько-молдовського союзу. Цей союз відігравав значну роль у міжнародних планах Богдана Хмельницького – створити лігу з подунайськими князівствами, в якій Україна мала б вирішальний вплив. У реалізації цього плану чільне місце відводилося Виговському. Разом з Павлом Тетерею і Тимошем Носачем він очолив шеститисячний загін, що супроводжував Тимоша Хмельницького, та успішно провів переговори, які спочатку мали напружений і драматичний характер. Нарешті 30 серпня відбулося весілля Тимоша й Розанди.

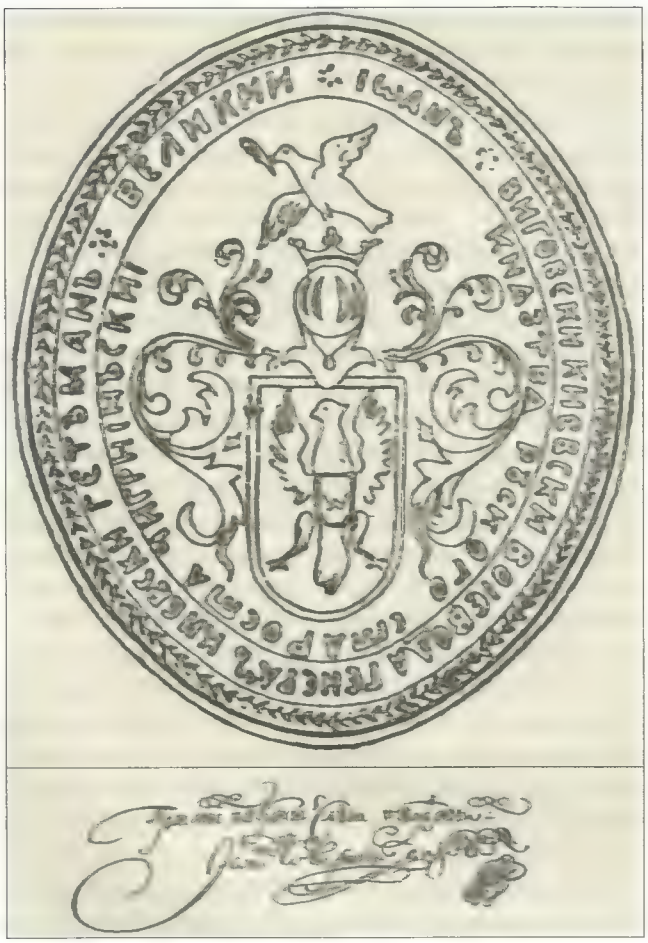

Печатка. Факсиміле підпису І. Виговського

Але, на жаль, молдовські плани Богдана Хмельницького не вдалося здійснити, хоч ним було проведено чотири походи. У битві під Жванцем (поблизу Кам'янця-Подільського) польське військо опинилося у безвихідному становищі, але хан знову зрадив українське військо і проти волі Богдана Хмельницького розпочав сепаратні переговори з Яном-Казимиром. Богдан Хмельницький послав до Кам'янця-Подільського козацький загін на чолі з Іваном Виговським. Разом з ним вирушили полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Григорій Лісницький, Федір Джеджалій і Мартин Пушкар, а також генеральний суддя Самійло Зарудний. Хан довго ухилявся від переговорів з українськими депутатами, але змушений був погодитися на тристоронню зустріч у складі генерального писаря І. Виговського, коронного канцлера С. Корицинського і Сефер-Кази-аги. Наслідком цих переговорів було відновлення Зборівського миру...

По смерті Богдана Хмельницького в Чигирині на старшинській раді 23–26 серпня 1657 р. гетьманом обрали генерального писаря Івана Виговського. 16-літній Юрій Хмельницький, син Богдана, відмовився від гетьманської влади (гетьманом його обрали п'ять місяців перед тим, коли тяжко хворий Богдан скликав старшинську раду й порушив питання про свого наступника).

Оскільки рада відбулася на гетьманському дворі за зачиненими ворітьми, з обмеженою кількістю учасників, це викликало нарікання серед козаків. Виговський, прагнучи додержатися козацьких порядків, призначив нову раду. На початку жовтня 1657 р. в Корсуні скликали загальновійськову Генеральну раду за участю генеральної, полкової і сотенної старшини, делегатів від рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. Корсунська рада підтвердила гетьманство Виговського.

Тоді ж, у жовтні 1657 р., на Корсунській раді було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за часів Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув забезпечити Україні повну самостійність: «Визнати і оголосити Запорозьке Військо

Гетьман Іван Виговський.
Невідомий художник. XIX ст. НМІУ

з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ». Україна, твердилося в договорі, має стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія – республіки, яким за Вестфальським миром по завершенні 30-річної війни в Європі було гарантовано самостійність.

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Обидві сторони застережували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу й зобов'язалися повідомляти одна одну про плани ворогів, а також укладати мирні договори тільки за взаємним погодженням. Умови договору стосувалися також торгівлі та інших питань. Обидві країни мали право вільно виходити на торговельні ринки через Пруссію. Україні дозволялося наймати військо й офіцерів у шведських провінціях, а також ремісників і механіків, придбавати зброю та амуніцію.

Однак найважливішим було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її волю та незалежність. Шведський король Карл X Густав зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України, а також приєднання до неї західноукраїнських земель, зокрема тих, які визнали протекторат Української Гетьманської держави під кінець гетьманування Хмельницького. Це – Волинь, Полісся, а також Білорусія. Виговський мав намір утримати в межах козацької держави всі українські землі до Вісли та кордонів Пруссії.

На Корсунській раді було укладено перемир'я з Польщею, від якої Україну відділяла смуга між Случчю й Горинню. Одночасно Виговським був поновлений союз із Туреччиною. Новий гетьман продовжив політику Богдана Хмельницького щодо Кримського ханства.

Узагалі ж Виговський прагнув підтримувати приязні стосунки з усіма сусідніми державами, не віддаючи жодній із них особливої переваги. Він вважав, що система міжнародної рівноваги забезпечить Україні незалежність.

На Корсунській раді 1657 р. виявилися розбіжності в політичній орієнтації української козацької старшини.

27 жовтня 1657 р. в Києві, на Подолі, у Братському монастирі, відбулася урочиста церковна церемонія освячення виборів нового гетьмана в присутності царських воєвод. Чернігівський єпископ Лазар Баранович покропив свяченою водою гетьманські клейноди – булаву, шаблю і бунчук.

Тут був присутній царський посол Артамон Матвєєв. Він привіз царську грамоту, в якій Виговський називався не гетьманом, а генеральним писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, посилаючись на однобічно внесену царським урядом поправку до «Статей Богдана Хмельницького» (тобто українсько-московської угоди 1654 р.). Ця поправка вимагала повідомляти царя не після обрання гетьмана, як застережувалося в цій угоді 1654 р., а перед обранням, на яке слід було одержати спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково у присутності царського представника.

Тож із Москви вислали окольничого Богдана Хитрово, який мав скликати нову козацьку раду, яка б санкціонувала обрання гетьмана. Хитрово мусив запевнити Виговського, що метою місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як випливає із самого царського наказу, він мав завдання зовсім інше – домогтися згоди гетьмана на призначення царських воєвод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву та Миргород і на утримання цих воєвод з «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів.

Нова рада відбулася 7 лютого 1658 р. у Переяславі. Вона одноголосно підтвердила обрання Виговського. Козаки високо цінували його діяльність під час війни («голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи»). Крім питання про воєвод та їх утримання, царські

Гетьман Іван Виговський.
Художники О. Владимирова, В. Прядка. 2007 р.

посли від імені царя висунули вимогу про скасування козацького полку в Білорусії, а також зажадали, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Москвою, погрожуючи розірванням союзницьких відносин зі Швецією. Виговський зі старшиною змушені були погодитися з вимогами Москви. Хитрово прийняв присягу Виговського і вручив йому гетьманську булаву.

Іван Виговський гетьманував усього два роки. Багато часу та зусиль витратив на збройну боротьбу з претендентами на гетьманство, а також на війну з Москвою.

Гетьман І. Виговський зберігав провід над усім козацьким військом, кількість якого (60 тис. чоловік) була визначена договором 1654 р., хоча насправді вона досягала майже 100 тисяч. Як і раніше, після гетьмана найвище керівне становище у війську займали генеральний обозний та два генеральних осавули.

Ще Хмельницький виношував план піднести боєздатність армії шляхом створення найманих частин із німців, сербів, татар з іншою військовою організацією. Виговський зробив спробу організувати регулярне наймане військо. На військову службу було прийнято чимало сербів, залучено шведських військових інструкторів і техніків.

Гетьманською резиденцією за Виговського лишався Чигирин. Туди приїхала й дружина гетьмана Олена з маленьким сином Остапом. Вона була дочкою українсько-білоруського православного шляхтича, сенатора і новоградського каштеляна Богдана Стеткевича, який родичався з князями. За переказами, батьки не хотіли віддавати Олену «за козака». Виговський викрав дівчину за її згодою з рідного дому й повінчався з нею в Києві в 1656 р.

Слід зазначити, що рідні Олени Виговської були ревнителями православ'я. Так, її батько заснував Кутеїнський православний монастир, був покровителем Києво-Могилянської колегії. Брати Олени (рідний – Михайло, високоосвічена людина, фундатор Борколабівського монастиря, двоюрідний – Юрій) приєдналися у свій час до Богдана Хмельницького і брали участь у Визвольній війні. За це польський король Ян-Казимир конфіскував у Михайла Стеткевича його маєтності в Пінському повіті. Сестра Олени була дружиною шляхтича Івана Суходольського – помічника білоруського полковника Івана Нечая, брата славнозвісного Данила Нечая – сподвижника Богдана Хмельницького.

Олена Стеткевичівна була другою дружиною Івана Виговського. Про його перший шлюб відомо дуже мало. Джерела середини 50-х рр. XVII ст. свідчать, що дочка Івана Виговського Мар'яна була одружена з Михайлом Гунашевським, який у роки Визвольної війни служив у Генеральній військовій канцелярії, виконуючи дипломатичні доручення гетьмана Б. Хмельницького, пізніше був священиком, склав «Львівський літопис».

Спочатку Виговський не мав наміру розривати союз з Москвою, а лише домагався, щоб вона ставилася до України, як до рівноправної держави. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна –Україною, ми є військо непереможне», – так відповів він московському послові на заяву, що нібито Україна – це «гілля, відламане від природного кореня Великоросії». Виговський прагнув не допускати втручання Москви у внутрішні справи України, зокрема у військові, фінансові справи й соціальні відносини. Він також гостро виступав проти запровадження царських воєвод із залогами в українських містах.

Виговський домагався, щоб царський уряд тільки гетьмана визнавав репрезентантом найвищої влади в Українській державі.

Московський уряд вдався до підступних дій, намагаючись внести розбрат у середовище старшини й використовуючи для цього гасло всіх диктаторів і поневолювачів: «Розділяй і владарюй». Хитрово, прийнявши на Переяславській раді присягу від Виговського і вручивши йому гетьманські клейноди, тут же подався в Полтаву до полковника Мартина Пушкаря, обдарував його соболями і запевнив у царській до нього милості. Мартин Пушкар претендував на гетьманську булаву і надсилав царю доноси на Виговського. Царський посол запевняв, що Москва воліє бачити на гетьманстві саме його. Пушкар домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви; а московський уряд провадив таємні переговори водночас і з Пушкарем, і з Барабашем, підштовхуючи їх до повстання.

Здійснюючи соціальну політику, Виговський спирався тільки на старшину та українську покозачену шляхту, тому передусім сприяв розвитку старшинського і шляхетського землеволодіння. Частина старшини, в руках якої зосереджувалася економічна, політична, адміністративна, судова та військова влада, використовувала своє панівне становище, щоб примушувати селян відбувати «послушенство», запроваджувалися чинши та данини. Рядове козацтво було невдоволене тим, що старшина прибирала до своїх рук кращі ґрунти, луки й луги. Спостерігалося розшарування в середовищі самого козацтва: формувалися нібито дві партії – старшинсько-аристократична й козацько-демократична.

Пам'ятник І. Виговському на батьківщині гетьмана в с. Вигів Коростенського р-ну Житомирської обл.

Виговський вважав опорою держави саме старшинсько-аристократичну частину українського суспільства. Селянсько-козацьку масу він намагався утримати в покорі адміністративними методами. Відверта підтримка гетьманом панівної старшинсько-шляхетської верхівки обурювала козацтво, міщанство й селянство, в середовищі яких ще не згасли ідеї недавньої спільної переможної боротьби проти чужоземного гноблення та соціальної несправедливості.

Серед нижчих прошарків українського населення розгорнувся рух протесту. Царський уряд втрутився в соціальні протистояння й міжусобну боротьбу старшини за владу, використовуючи ситуацію для встановлення свого панування в Україні.

Барабаш і Пушкар підняли заколот проти законно обраного гетьмана. Пушкар зібрав на Полтавщині так званих «дейнеків» – бездомних і безземельних наймитів, «гультяїв» – робітних людей із промислів. До них приєдналися запорожці на чолі з Барабашем. Їх об'єднувала спільна мета – помста старшині, заможним козакам, маєтки і садиби яких вони громили і грабували, а власників убивали.

Виговський марно шукав шляхів мирного порозуміння з опозицією, однак не хотів проливати крові й згодом удався до блокади Запорожжя й Полтави, не допускаючи туди зброї та харчі. На кордонах Запорожжя були поставлені Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький та Іркліївський полки. Було дано наказ: хапати і карати на смерть кожного, хто пробирався на Запорожжя.

Однак це не вгамувало повстанців. Заколот поширився на все Подніпров'я. 40 тисяч заколотників на чолі з Пушкарем і Барабашем виступили проти Виговського. Вони розбили направлені гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував інші полки (20 тисяч козаків), приєднавши до них своїх нових союзників – татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм). Полтаву було взято в облогу. 15 травня, через два тижні боїв, бунтівників розбили. З їхнього боку полягло 15 тисяч, у тому числі й Мартин Пушкар. Якова Барабаша повісили, Полтаву спалили. Татари захопили в неволю багато людей. Виговський велів козакам

відбивати бранців. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло, щоб стати залогами в Києві, Чернігові та Ніжині. Воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми на територію Московської держави. Тільки Шереметєв зумів укріпитися в Києві.

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, цього разу вона забрала 50 тис. людських жертв: кільканадцять тисяч полягло в бою; татари, що прийшли на допомогу Виговському, вивели з Лівобережжя багато ясиру. Почався розпад збройних сил України. Порушилася їхня монолітність: вперше козацькі полки воювали один проти одного. Ситуація, що склалася, певною мірою була наслідком підступної, дворушницької політики Москви, яка, розпалюючи громадянську війну, використовувала її у своїх цілях. Агенти Москви нав'язували думку, що слід обмежувати владу гетьмана й старшини, посадити в містах царських воєвод, віддати Україну цілковито під владу царя, який нібито тільки і спроможний захистити народ. Намагаючись ослабити Українську державу, прискорити перетворення України в свою провінцію, царський уряд підтримував опозицію, спрямовану проти законно обраного гетьмана,– спочатку потаємно, а потім і відверто надавав їй допомогу військовою силою.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що, незважаючи на його лояльне ставлення до Москви, союз з нею веде його особисто, а головне – Україну до згуби. Гетьман вирішує розірвати союз із Москвою.

Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина. Вони добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були освічені люди, які прославилися в минулому в боротьбі українського народу проти поляків: генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний, генеральний осавул Іван Ковалевський, генеральний писар Іван Груша, обозний Тиміш Носач, полковники – Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Богун, Іоаникій Силич, Герман Гапонович, Остап Гоголь, Михайло Зеленський, Михайло Ханенко, Нестор Морозенко, Іван Лизогуб, Федір Лобода, Іван Вертелицький, брати Виговського – Данило (чоловік доньки Богдана Хмельницького Катерини), Костянтин та Федір і їхній дядько – овруцький полковник Василь та небіж Ілля Виговський.

Виховані на поняттях політичної свободи, старшина і козаки з острахом приглядалися до суворого московського абсолютизму, брутальних і жорстоких звичаїв, нетерпимості та релігійного фанатизму. Їх лякала перспектива обернутися на «царських холопів», позбавлених будь-яких політичних прав, і залежати виключно від милості самодержця. Проте чимало старшин усе ж трималися Москви.

Заодно з патріотично настроєною старшиною стояло і духовенство, яке опиралося домаганням Москви скасувати давній звичай соборноправності виборності в Українській православній церкві – вільними голосами обирати нового митрополита і всіх архієреїв, а також спробам царського уряду підкорити Українську Церкву московському патріарху.

Міщани також відстоювали незалежність України. Вони вже почали відчувати на собі наступ Москви на Магдебурзьке та інші надані їм права.

Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи в ньому причини, що призвели до повного розриву з Москвою.

У маніфесті спочатку декларувалося, що з Польщею Україна (використовувався термін «Військо Запорозьке» як визначення Української держави) воювала тільки для здобуття волі й захисту Православної Церкви, для чого й укладалися союзи з кримським ханом та шведським королем: «Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимся. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський... Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не українці несуть відповідальність за нову війну, яка вже розпочалася, і що козаки та старшина «примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи».

Оскільки Швеція, про союз із якою домовлявся ще Богдан Хмельницький, на той час припинила війни й пізніше формально замирилася з Москвою та Польщею, Виговський зі старшиною, а також вище православне духовенство з київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз із Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, знову намагалася приєднати Україну, обіцяючи їй самостійність у межах Речі Посполитої.

6 вересня 1658 р. під містом Гадячем було укладено українсько-польську угоду про

державно-федеративний союз. За Гадяцькою угодою Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського мала входити на рівних правах як незалежне Велике князівство Руське у федерацію з Польщею і Литвою на чолі із спільно обраним королем. Гадяцький трактат формально не був спрямований проти Москви, навпаки,–вона могла бути прийнятою до федерації як її четвертий незалежний член. Фактично ж Гадяцька угода денонсувала (скасовувала) українсько-московський договір 1654 р.

Цар вирядив в Україну велике військо під проводом князя Трубецького. Громадянська війна в Україні переросла в українсько-московську війну.

Гетьман спробував вигнати воєводу Шереметєва та його ратників із Києва, послав проти нього військо на чолі зі своїм братом Данилом. У його складі був і Богун зі своїм полком. Вони мусили з'єднатися з київським полковником Павлом Хмельницьким. Але воєвода дізнався про наступ, вийшов з київської фортеці проти козаків і розгромив їх під Києвом.

Наприкінці серпня 1658 р. Виговський перейшов кордон з Московією, але затримався на місяць через облогу Кам'янського. Союзники-татари вчинили напад на Недригайлів та Цареборисів, а потім повернули на Крим. Полковник Іван Нечай розбив царські війська на Стародубщині, поблизу міста Мглина; глухівський сотник Пилип Уманець узяв в облогу загін царських військ під Новгородом-Сіверським.

Тим часом воєвода Ромодановський встиг об'єднатися з величезною армією князя Трубецького, і рано навесні 1659 р. більш як 100-тисячна армія під проводом О. Трубецького, Г. Ромодановського, С. Пожарського, Ф. Куракіна та С. Львова вирушила в Україну, руйнуючи все на своєму шляху.

З московським військом йшов Іван Безпалий з козаками. Під містечком Срібним Петро Дорошенко з козацьким загоном спробував затримати це величезне військо, але безуспішно. Сам ледве врятувався. Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у Срібному.

Протягом 70 днів, починаючи з 21 квітня 1659 р., ніжинський полковник Григорій Гуляницький із 5-ма тисячами козаків свого та Чернігівського полків витримували облогу 100-тисячного московського війська в Конотопі.

Успішна довготривала оборона Григорієм Гуляницьким Конотопа дала змогу Іванові Виговському виграти час і зібрати військові сили: козацькі полки, наймані війська (серби, поляки, німці, волохи), польські корогви під проводом Андрія Висоцького (загалом 60 тисяч вояків). На підмогу Виговському прибув кримський хан з 40-тисячною ордою.

Битва відбулася 28–29 червня під селом Шаповалівка поблизу річки Соснівки, за 15 верст від Конотопа. Іван Виговський, який пройшов полководницьку школу Богдана Хмельницького, застосував у Конотопській битві його стратегічні й тактичні прийоми, однак не сліпо копіюючи, а враховуючи загальну обстановку, характер місцевості, стан і особливості ворожих сил та інші фактори, тобто показав себе визначним полководцем.

Розгром царського війська був цілковитий: полягло 30 тисяч чоловік. 15 тисяч, серед них 50 воєвод, були взяті в полон. Майже повністю загинула важка московська кіннота. Трубецькой з частиною війська, що стояла під стінами Конотопа, відбиваючись від козаків і татар, відступив до Путивля, де й сховався. Вдалося втекти й воєводі Ромодановському.

Українське військо втратило чотири тисячі козаків, татари – 6 тисяч ординців.

Тремтіла царська столиця Москва, над якою нависла загроза завоювання її українським козацьким військом. Виговський після переможної битви під Конотопом очистив від ворогів

Пам'ятник І. Виговському в Конотопі. 2009 р.

Бій під Конотопом. Художник П. Андрусів. 1977 р.

Ромни, Лохвицю та інші міста й мав намір іти на Москву, щоб закінчити там війну й вирвати Україну із царських лабет.

Та раптом кошовий отаман Іван Сірко із запорожцями завдав удару ногайським улусам, заподіявши їм великих збитків. Хан залишив Виговського і зі своїми ордами повернувся додому. Виговський без татар не міг продовжувати наступ на Москву.

Тим часом київські воєводи Шереметєв і Борятинський відновили військові рейди з Києва. Данило Виговський з козаками, яких гетьман послав відвоювати Київ, удруге зазнали невдачі. Активізувалася опозиція, основу якої складала старшина лівобережних полків на чолі з Василем Золотаренком (братом третьої дружини Богдана Хмельницького), Якимом Сомком (дядьком Юрія Хмельницького) та Тимошем Цюцюрою. Вони організували змову проти гетьмана Виговського й висунули на гетьманство Юрія Хмельницького.

Змовники використали невдоволення значної частини українського суспільства Гадяцькою угодою і підняли повстання проти Виговського.

Повстання почалося в Переяславі, який захопив Тиміш Цюцюра. Він викликав поодинці прихильників Виговського і кожного страчував. Після цього заколотники зненацька оволоділи Ніжином, скориставшися від'їздом Григорія Гуляницького до Корсуня. Там за годину знищили всіх прихильників Виговського і п'ять польських хоругов. На черзі був Чернігів. Повстання охопило значну частину Лівобережної та Чернігово-Сіверської України.

Змовники закликали на Україну Трубецького з рештками його армії. Він зібрав свої полки і з'явився з ними на Лівобережжі.

Івану Виговському вдалося врятуватися від змовників, які хотіли його вбити. Від нього поступово відходили лівобережні козацькі полки. Тільки в гетьманській столиці – Чигирині – невелика залога під проводом Гуляницького охороняла дружину Виговського Олену із сином. У Смілі переховувалася дружина Данила Виговського. Гетьман спробував звернутися до ради, яка зібралася в Германівці на Київщині 11 вересня 1659 р. Але це була «чорна» рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Виговський мусив вдатися до втечі.

Значна частина гетьманського війська перейшла на бік Юрія Хмельницького. З Виговським залишилися тільки його наймані війська й поляки. Братів Сулиму та Верещаку, яким гетьман звелів прочитати на раді Гадяцькі пакти, козаки зарубали. Рада розійшлася й зібралася через деякий час у Жердеві, поблизу Канева, вже без Виговського. Гетьманом обрали Юрія Хмельницького. Виговський добровільно передав булаву й бунчук його посланцям – полковникам канівському Лизогубу й миргородському Лісницькому – зі словами: «Я не для себе її (булаву) тримав». Але висунув при цьому умову, щоб його дружину Олену Виговську з маленьким сином Остапом випустили з Чигирина.

На той час царська армія загарбала все Лівобережжя. Юрій Хмельницький, якого знову було обрано гетьманом, потрапив фактично в становище заручника Трубецького й мусив прийняти так звані Переяславські статті, в яких, крім інших обмежень української державності, встановлювався контроль царя над військовими справами козацтва. Крім того, обмежувалися влада гетьмана і права старшинської адміністрації.

Майже всіх родичів Виговського заарештували. Братів Данила, Василя, Юрія та небожа Іллю забрали спочатку до Москви, а потім заслали в Сибір. Данило Виговський по дорозі, в

Калузі, не витримавши мордувань, помер. Сам Іван Виговський опинився в Білій Церкві.

Переяславські статті 1659 р. викликали гостре незадоволення козацтва та обурення серед старшини, значна частина якої після цього відійшла від Москви, зокрема й деякі найбільші її прихильники. Утвердившись на Лівобережжі, царський уряд поставив за мету анулювати Гадяцьку угоду і продовжити експансію на Правобережну Україну. Він направив туди, на порушення Віденської угоди з Польщею, 20-тисячну добре озброєну й вимуштрувану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметєва і 20-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Цюцюри. Гетьман Юрій Хмельницький з 30-тисячним козацьким військом мусив до них приєднатися по дорозі.

Поляки оточили Шереметєва під містечком Любарем. Після кількаденних боїв Шереметєв відійшов до Чуднова, де його війська були взяті в облогу. Юрія Хмельницького атакували під Слободищами. Козаки відбили атаки, і тоді польський гетьман Юрій Любомирський запропонував переговори. Старшина охоче пішла на них. Тут-таки, в полі, уклали Слободищанський трактат.

Разом з польськими військами під Слободищами, а потім під Чудновим був і Виговський із двома полками. Він не втрачав надії реалізувати Гадяцьку угоду, однак хоч вона й лягла в основу Слободищанського трактату, але без засадницьких статей, якими визначалося автономне, рівноправне з Польщею «Велике князівство Руське» і забезпечувалася самостійність України.

Король щедро обдарував Івана Виговського, настановив його київським воєводою та сенатором і подарував два староства (Любомль на Волині з 25-ма селами та Барське на Поділлі, до якого входило 30 сіл і місто-фортеця Бар) та маєтність у Галичині, поблизу Жидачева, із селами Руда-на-Стриї, Волиця й Кохавина.

До Виговського нарешті повернулася дружина із сином Остапом. Спочатку вони оселилися в Руді-на-Стриї, а потім перебралися в інший свій маєток у Барі, ближче до козацької України. Іван Виговський не хотів бути осторонь політичного життя, уболівав за долю рідного краю.

Україна тоді вже фактично була поділена на дві частини – Лівобережну і Правобережну. Кожна з них мала свого гетьмана. На Лівобережжі гетьманував демагог і царський прислужник Іван Брюховецький, який сам просив царя надіслати воєвод, а на Правобережжі – Павло Тетеря, який, домагаючись булави, умовив Юрія Хмельницького зректися гетьманства і зайняв посаду правобережного гетьмана під егідою Речі Посполитої. На козацькій раді в Чигирині підкуплена Тетерею старшина обрала його гетьманом, а король затвердив це обрання.

Павло Тетеря використовував своє становище передусім для збагачення й відзначався безмежним егоїзмом та жорстокістю. Народ його ненавидів. В особі Івана Виговського Павло Тетеря вбачав суперника й ворога, претендента на правобережне гетьманство, хоча колись удавав із себе його приятеля, однодумця. Вони були навіть родичами: сестра Виговського була дружиною Тетері. Після її смерті Тетеря одружився з Оленою, дочкою Богдана Хмельницького, вдовою брата Виговського – Данила. Між Виговським і Тетерею виникли гострі майнові суперечки.

Наприкінці 1663–1664 рр. польський король востаннє спробував захопити Лівобережну Україну. Польські коронні й наймані війська та козацькі полки очолив тоді Тетеря. Однак Польща не досягла своєї мети.

Виговський не втручався в антипольське повстання, яке розгорнулося на Правобережжі. Хоча пізніше на допиті один з керівників повстання Сулимка зізнався, що ініціатором «всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський». Польські магнати і шляхта недолюблювали Виговського. Їм не до вподоби були український патріотизм колишнього козацького гетьмана, його ідея самостійної України.

На початку березня 1664 р., перебуваючи у Фастові, воєвода Виговський видав універсал, у якому скликав шляхту Київського воєводства на сеймик до Житомира. Однак розіслані Тетерею листи із звинуваченням Виговського в тому,

Смерть Івана Виговського. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (Краків, 1908)

що він нібито був організатором повстання на Правобережжі проти Польщі й таємно підтримував московського царя, зробили свою справу. Шляхта скрізь уже поширювала чутки, що Виговський – зрадник.

Тетеря разом із польським полковником Маховським заманили Виговського до Корсуня. З кількома своїми прибічниками вони нібито скликали військову раду й засудили Виговського до страти. Він намагався спростувати сфальсифіковані звинувачення, довести, що їхній вирок беззаконний і безпідставний, що його, як воєводу й сенатора, мають судити тільки король та сенатори.

Але все було даремно. Йому не дозволили написати королю, не виконали навіть прохання дати можливість умерти, як годиться християнинові, й не прислали православного священика, щоб він міг висповідатися і причаститися. Коли на світанку 9 березня 1664 р. прийшли по нього, він читав акафіст Пресвятої Богородиці. Його витягли з хати й на порозі розстріляли. Лиходійний вчинок викликав обурення міщан і козаків Корсуня. Маховський мусив тікати з міста.

Дружина Виговського з великими труднощами добула тіло свого чоловіка й поховала його в скиті Руди Гніздичевської, у склепі Хрестовоздвиженської церкви. Через три місяці вона померла, заповівши поховати її поруч із чоловіком.

Іван Виговський був однією з найвидатніших особистостей в історії України козацької доби, найближчим помічником Богдана Хмельницького в розбудові Української держави. Ставши гетьманом, він не зміг утриматися на державницькому рівні свого геніального попередника. Патріот України, Іван Виговський прагнув прислужитися їй, але запропонований ним шлях розвитку не відповідав тодішнім історичним умовам і не дістав підтримки українського народу.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА.

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу.

В близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами, а в далекі – зі значною кількістю возів, їх могло бути до 10 тисяч. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного

Зиновій-Богдан Хмельницький, славетний гетьман України. Художник С. Васильківський.
Козацький загін у поході. Віньєтка.
Художник М. Самокиш. Бл. 1899 р.

полку йшла музика, а за нею несли полковий прапор. Сотенні значки несли кожний при своїй сотні. Звичайно на чолі полку йшов полковник, усередині – хорунжий, а позаду – курінні отамани.

На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував сторожі, або чати.

Зупиняючись біля води, щоб відпочити та попасти коней, козаки ставили намети або будували курені. Коли обоз після довгого постою рушав далі, козаки підпалювали те, що залишалося. Обоз обслуговували погоничі, ремісники та інші цивільні, які брали участь у побудові укріплень і табору. При потребі все це могли робити й самі козаки.

Військо рушало в путь зі своїми священиками, нерідко возило з собою і похідну церкву. З військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим. Тяжко пораненими козаками опікувалися церковні православні братства в містах.

Під час походу, особливо морського, дотримувалася найсуворіша дисципліна, забороня-

лося пити горілку; до порушників військовий суд застосовував різноманітні покарання: їх били киями, приковували до гармати й навіть засуджували до страти.

Запорозькі козаки виробили систему оригінальних бойових порядків, що визначалася особливостями історичних і природних умов, а також силою ворога. Бойові порядки запорожців свідчили про високий рівень їхнього військового мистецтва.

Трашеренговий бойовий порядок козацької піхоти під Берестечком 1651 року. Фрагмент барельєфа на саркофазі Яна-Казимира в Парижі. Скульптор Ж. Тібо

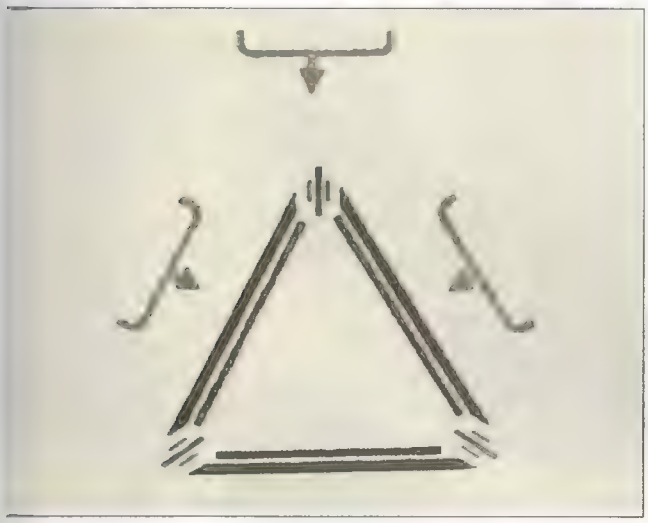

Схема розташування козацьких військ триангулою

Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі. 1651 р. (Репродукція з копії XVIII ст.)

Козацька піхота шикувалась у три шеренги. Стріляла тільки перша шеренга, друга після кожного пострілу подавала їй (виконавши деякі підготовчі операції) заряджені третьою шеренгою рушниці. Завдяки цьому козаки досягали великої щільності та безперервності рушничного

Атака лавою

Козацькі загони в бойовому наступі на ворога. Художник Ф. Рубо. 1881 р.

Запорожці викликають ворога на герць. XIX ст. Художник А. Кандауров. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (Краків, 1908)

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Штурм запорожцями Кодацької фортеці. Художник А. Базилевич. Ілюстрація до кн. В. Голобуцького «Гомін, гомін по діброві» (К.: Дитвидав, 1963)

Запорозький пластун у засідці. Гравюра Ю. Шюблера з малюнка І. Їжакевича. Кінець XIX ст.

Козацький стрій таборовий

Козацький табір у битві. План битви під Лоєвом 1649 року. (Фрагмент). Художник К. Айгірд. З книги «Theatrum Europaeum». 1652 р.

вогню. Водночас визначальним у бою був прицільний, а не залповий вогонь. Щільний вогонь піхоти звичайно вирішував долю битви. Мушкетного обстрілу ворожа кіннота не могла довго витримати й тікала, зазнаючи значних втрат. Тоді в бій вступала козацька кіннота, яка переслідувала втікачів і підтримувала нову атаку піхоти.

Найчастіше козацька кіннота вела наступ «лавою» – розгорнутою напівколом лінією, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи в його тили та замикаючи в кільце оточення.

Козаки застосовували і розсипний стрій, в якому кожен окремий козак проявляв особисту ініціативу, що свідчило про загальну демократичність запорозького козацтва. В Європі на той час панував лінійний стрій, що позбавляв будь-якої ініціативи. Під час оборони козаки шикувалися у форму трикутника («триангули»).

Найпопулярнішим бойовим порядком був так званий табір – найважливіший елемент козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості на марші, в наступі та в обороні.

Бій гетьмана Михайла Дорошенка з мурзою Кантеміром. Художник Г. Акулов. Ілюстрація до кн. С. Тельнюка «Яром-долиною» (К.: Веселка, 1991)

Гетьман Іван Сулима. Художник О. Штанко. Ілюстрація до збірника «Над Кодацьким порогом» (К.: Веселка, 1992)

В основі козацької тактики лежали універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактитки.

Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в пітьмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі, майстерно заманюючи супротивника й повною мірою використовуючи елемент раптовості для перемоги над переважаючими силами ворога.

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру – охоплення противника з флангів і вихід у його тил. У фронтальні атаки кидалися з холодною ручною зброєю після рушничного обстрілу або артилерійської підготовки, зруйнувавши передні ряди ворожих військ.

Козаки намагалися не оголяти свій фронт і не підставляти авангардні частини під удари польської кінноти, яка була основною ударною ланкою польських збройних сил.

У сутичках з окремими татарськими загонами запорожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою.

Іноді перед битвою відбувалися так звані герці, тобто поєдинки. Кілька десятків кіннотників рушали до ворожого табору й викликали ворога на герць. У відповідь збоку ворога виїжджали герцівники, і бій розгортався майже по цілому фронту. Ворогові завдавалися відчутні втрати. Коли увага ворога зосереджувалася на герцях, з табору виходила піхота, яка завжди відігравала вирішальну роль у козацькому війську, непомітно підходила до ворожих позицій, і починалася загальна битва.

Свої раптові концентровані удари по ворогові козаки завдавали, використовуючи особливості місцевості: стрімкі береги річок, яри та ін. Французький хроніст середини XVII ст. П'єр Шевальє зазначав, що козаки «звичайно використовують болота й ріки для прикриття свого пересування під час маршів». Шведський посол Гільдебрант, побувавши на Запорожжі в 1656 р., зауважив, що, «маючи перед собою якийсь корч, кожний

з них [козаків] міг би успішно битися з чотирма татарами».

У козаків здавна був поширений засіб індивідуального захисту від ворожого обстрілу, тоді ще не відомий у Західній Європі, – самоокопування. Цей засіб козацтво виробило в умовах південних степів під загрозою повсякчасного нападу татар. Він був надійніший, ніж панцирі та кольчуги польської шляхти й солдат-найманців, передусім німців. У часи вогнепальної зброї вони вже мало захищали. «Кожний має свій захист – яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють із рушниць; а коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить», – писав мандрівник середини XVII ст. Павло Алеппський.

Козаки взагалі добре вміли будувати земляні укріплення. Папський нунцій Торрес, котрий відвідував Польщу та Україну, зауважив: «Козак воює стільки ж мушкетом, скільки й мотикою та лопатою. Козак має ці обидва знаряддя на одному держаку, прив'язаному до пояса; ними він насипає землю й робить укріплення проти кінноти серед безмежних рівнин свого краю». Блискавично споруджували запорожці вали, рови, засіки, шанці, редути, табір. «Немає в світі війська, яке б уміло краще будувати шанці, ніж козаки, – писав тогочасний трансильванський літописець Кравс. – Як тільки викопає собі укріплення над якоюсь річкою, – продовжував літописець, – козак цілком стає неприступним».

У козацькій тактиці чільне місце належало арматі. Виконуючи самостійно різні бойові завдання, армата створювала також умови для навального наступу козацької піхоти й кінноти. Козаки під час штурму використовували різноманітні укриття. Зокрема гуляй-городи – спеціальні рухомі пристрої з дерев'яних щитів на колесах або полозах з абразурами для рушниць та гармат.

У раптових нападах, засідках, які викликали розгубленість і паніку в стані ворога, армата влучним безперервним вогнем остаточно дезорганізовувала ворожі війська.

Козацька стратегія мала яскраво виражений активний, наступальний характер. Стратегічно Запорозьке Військо перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни.

На поєдинок! Художник В. Полтавець. 1998 р.

Повернення козаків з перемогою.
Художник Ю. Брандт. Кінець XIX ст.

Стратегія концентрованого удару була головною рисою козацького військового мистецтва. Козаки добивалися перемоги переважно в польових битвах. Велику майстерність виявляли вони під час облоги та штурму фортець.

Західноєвропейські армії, на відміну від козацької, використовували оборону та облогу фортець і ухилялися від битви, оскільки польові бої завдавали втрат найманим військам, які дорого оплачувалися (найманці – професійні військові з різних країн – у феодальних арміях Європи, зокрема Польщі, становили значну частину).

Бувало, що й козаки ухилялися від рішучого бою, але лише в несприятливих для них умовах. Вони намагалися нав'язувати супротивникові невигідну для нього позицію. Запорозьке Військо часто застосовувало резерв, яким козаки морально пригнічували ворога й добивалися перелому в битві на свою користь. Розробляючи стратегічні плани, козацькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. До останньої хвилини приховуючи свої сили, Запорозьке Військо прагнуло захопити ворога зненацька, несподіваним наступом перемогти його.

У стратегічних планах козацького війська періоду визвольних воєн кінця XVI – першої половини XVII ст. враховувалася активна участь у боротьбі селян і міщан. Козацька стратегія мала переваги над польсько-шляхетською. Високі моральні якості козаків були зумовлені ще й справедливим характером їхньої боротьби проти іноземних завойовників і феодального гноблення. Козакам були притаманні взаємодопомога і взаємовиручка, згуртованість, а мужність і стійкість у боях поєднувалися з бойовим досвідом, невтомністю, широкою ініціативою окремих вояків.

Один з головних напрямів військового мистецтва козацтва полягав у поєднанні воєнних дій з дипломатичними переговорами, у взаємозв'язку і взаємовпливі зовнішньої політики та воєнної стратегії. Це великою мірою визначило загальноєвропейську роль воєнної діяльності козацтва: опір турецько-татарському наступу та пануванню в Україні Речі Посполитої виливався в національно-визвольні війни, які мали міжнародний характер і впливали на політичну ситуацію в Європі та Азії.

ВІЙСЬКОВІ КАНЦЕЛЯРИСТИ були вищим щаблем апарату Генеральної військової канцелярії (центрального органу виконавчої влади Гетьманщини), входили до її персонального складу поруч із «служителями» – протоколістами, копіїстами, товмачами (перекладачами).

Службове, професійне визначення цієї категорії людей далеко не вичерпує оцінки ні того важливого місця, яке вони посідали в українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст., ні їхньої громадської ролі, а головне – значення в розвитку культури Гетьманщини.

Персонал військових канцеляристів комплектувався переважно з вихованців Києво-Могилянської академії. Освічені юнаки приходили до Генеральної військової канцелярії зі знанням кількох іноземних мов, прослухавши курси граматики, синтаксису, піїтики, риторики, філософії, логіки, богослов'я, математики.

Однак і державна установа, в якій вони працювали, і умови цієї праці теж відігравали неабияку роль у формуванні соціальної групи українського суспільства, яку називали «станом військових канцеляристів». У Генеральній військовій канцелярії вони одержували й поповнювали юридичні, військові та історичні знання, удосконалювали фахову майстерність. Нащадок генерального обозного Івана Ломиковського, прибічника Івана Мазепи, Василь Ломиковський, історик, етнограф, агроном, у своїй праці «Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посади чиновників, за абеткою»

(1808) присвятив окрему статтю військовим канцеляристам. Він свідчив, що у військові канцеляристи «втрапити було нелегко»: належало не тільки мати достатньо доказів про засвоєну науку в Києво-Могилянській академії, а й бути ще людиною «чесної поведінки і доброї моралі». Після прийому у військові канцеляристи юнак приводився до присяги. Ломиковський пише, що звання «військовий канцелярист» визначалося як «кандидат, гідний усіх чинів» («Candidatus omnium dignitatum»). Автор статті також повідомляє, що військові канцеляристи «в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гуслях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обов'язок займати крилоси під час нічних служб і літургій і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (краглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і поведінку їх дуже шанували і нерідко запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогвами, з усіма військовими почестями.., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче. Із їхнього стану виходили всі відомі в історії люди».

Військові канцеляристи були свідками, а іноді й учасниками багатьох подій, що відбувалися в політичному, економічному й суспільному житті України. Нерідко їм доводилося брати участь у обговоренні господарчих, земельних, адміністративних, дипломатичних, державних справ та в розслідуванні скарг. Маючи доступ до державних та інших офіційних документів, вони не лише зналися на механізмах і підводних течіях сучасного їм політичного життя, а й були обізнані з історією України.

У власних бібліотеках канцеляристів було чимало рукописних книг – літературних та історичних збірників, що були дуже популярні у XVIII ст. на Гетьманщині. Їх створювали для себе читачі, зокрема й самі канцеляристи, які переписували з друкованих чи рукописних книг твори або їх частини і навіть тільки окремі уривки, що їм сподобалися. Це були своєрідні хрестоматії в одному томі. Переписуючи, вони нерідко доповнювали текст фактами та подіями, пов'язаними з певною темою, називали джерела, де ця тема також висвітлювалася, скорочували текст, виправляли дати, фіксували свою безпосередню реакцію на прочитане, іноді дуже емоційно. Додавали власні передмови до скопійованого, де могли й висловитися про просвітницьку мету, котру вони ставили

Військовий канцелярист. Художник Т. Калинський. Друга половина XVIII ст.

перед собою, переписуючи твори. Документальні матеріали вони використовували як історичне джерело, вносячи до своїх збірок хроніки й літописи, доповнювали і продовжували їх або ж самі створювали історичні праці, взявши на себе обов'язок викласти історію Батьківщини (як, наприклад, військовий канцелярист, славнозвісний козацький літописець Самійло Величко).

Військові канцеляристи Григорій Покас у 1751 р., а Олексій Дівович у 1756 р. переписали до своїх рукописних збірників «Дві гісторії о козацьком народі». Першу з двох «гісторій» – «Короткий опис Малоросії», що є конспективним викладом твору козацького літописця Григорія Граб'янки, Покас продовжив висвітленням історичних подій, які відбувалися в Гетьманщині з 1734 по 1751 р. Дівович продовжив Покаса до 1754 р.

У передмовах обидва військові канцеляристи звертаються до читачів і свідчать, що вони керувалися високою патріотичною ідеєю. Попас запевняє «любомудрого» читача, що, читаючи «безпристрастно і уважно міркуючи, всі обставини оного народа і великость малоросійської нації ясно увідать возможете». Дівович роз'яснює читачеві важливість цих творів для пізнання своїх українських коренів, свого родоводу: «...сії гісторії не тільки достойні, а й потрібні і особливо корисні знанню людини, яка от роду в сих гісторіях своє першобитіє і перебування має». Автор закінчує передмову поясненням, що він, переписуючи «гісторію», мав і просвітницькі наміри: «не токмо собственно для себе, но ради всіх, хто би не пожелал сих гісторій ползоваться».

Автором великого патріотичного літературно-історичного віршованого твору «Розмова Великоросії з Малоросією на честь, славу і захист Малоросії» (1762) був перекладач Генеральної військової канцелярії Семен Дівович, який також закінчив Києво-Могилянську академію. Високохудожній твір Дівовича написаний у формі діалогу між Україною і Росією, яка,

Художник М. Самокиш. Бл. 1899 р.

нічого не знаючи про минуле України, просить її розповісти про свою історію. Україна з почуттям національної гідності доводить свої права на історичну суверенність. Автор «Розмови...», володіючи глибокими знаннями з української історії, висвітлює героїчну визвольну боротьбу козацтва проти турецько-татарського наступу й польського панування. Особливу увагу приділяє Національно-визвольній війні 1648–1657 років під проводом Б. Хмельницького. Семен Дівович у цьому творі висловлює ідею національної державної самостійності України та свій протест проти московської централістської політики в Гетьманщині. Він стверджує, що Великоросія і Малоросія – різні країни, рівноправні між собою, пов'язані лише «персоною спільного монарха», і підкреслює, що Україна добровільно вступила в персональну унію.

Військові канцеляристи в Генеральній військовій канцелярії працювали над створенням діаріушів (щоденників) та журналів, у яких щодня фіксувалися адміністративна діяльність цієї установи, короткий зміст постанов, розпоряджень, резолюцій на скарги від населення, інструкцій, указів, урядових листів, «промеморій» та інших документів, що надсилалися звідти у відповідні інстанції. В діаріуші та журнали повністю вносилися копії судових та державних документів, зокрема гетьманських універсалів, імператорських указів і царських грамот.

Свої особливості мали діаріуші, чи протоколи, пов'язані з поїздками українських гетьманів до Москви або Петербурга. В окремих зошитах описувалися дипломатичні церемонії, представництва, аудієнції при імператорському дворі й водночас робилися щоденні записи про надіслані в Україну царські грамоти, гетьманські універсали з коротким викладом їхнього змісту.

Діаріуші й журнали виконували насамперед діловодську функцію. Однак, будучи своєрідними документальними хроніками, вони нерідко включали живі, емоційні, не позбавлені художньої вартості описи подій адміністративно-політичного, соціально-громадського життя Гетьманщини, а також матеріали судових справ: суперечки старшини за землю, скарги козаків, міщан, селян. Колоритними деталями заповнені діаріуші гетьманських відвідин російських імперських столиць – Москви, Петербурга. Іноді записувалися буквальні вислови відомих історичних діячів. Хоч значна кількість записів у діаріушах і журналах наближається до протоколів, однак за інформаційною насиченістю і майстерністю викладу,

Військовий писар. Художник С. Васильківський. Кінець XIX ст.

влучністю формулювань та вишуканістю стилю вони якісно відмінні від протокольного жанру.

Ці рукописні діаріуші й журнали, які створювалися для службового користування, зберігалися в Генеральній військовій канцелярії, до них не мали доступу сторонні. Але окремі документи, витяги з них і навіть цілі журнали іноді потрапляли до приватних рукописних історичних і літературних збірників саме завдяки військовим канцеляристам. З цих рукописних книг іншими читачами робилися нові й нові копії, нові редакції, варіанти.

Переписуючи історичні твори (часто це були козацькі літописи Самовидця і Григорія Граб'янки та конспективний виклад останнього – «Короткий опис Малоросії»), військові канцеляристи доповнювали, ілюстрували, хронологічно продовжували їхні тексти гетьманськими універсалами, царськими грамотами, урядовими, дипломатичними, воєнними та іншими документами, офіційними та приватними листами, в яких відбилися соціально-економічні, політичні явища та події, що відбувалися в Гетьманщині.

У таких рукописних історичних збірниках офіційна фактографічність документа поєднувалася з динамічними емоційними розповідями козацьких літописців.

Багаторазово переписані документи втрачали свою первісну юридичну й діловодську функцію й перетворювалися на історичне джерело. Розвиваючи концепцію, що йшла з XVII ст., про винятково важливу роль історичних знань в освіті й вихованні людини, військові канцеляристи піднімалися до усвідомлення необхідності документування історичного викладу, підтверджуючи цим його історичну достовірність. У 1706 р. в Києво-Могилянській академії її ректор Феофан Прокопович прочитав курс риторики, в якому шоста книга була присвячена історії, – «Про методи написання історії та про листи». Прокопович стверджує там таку патріотичну думку: автор історичної праці мусить показати світові, що «історія його Батьківщини не позбавлена доблесті». Безперечно, військові канцеляристи – вихованці Києво-Могилянської академії – не могли стояти осторонь ідей Феофана Прокоповича.

З великої кількості діаріушів, журналів, оригіналів справ та окремих документів, що належали Генеральній військовій канцелярії, канцеляристи обирали такі, що складали тематичні документальні компакти, тобто усталені набори текстів, що повторювалися в кількох рукописних історичних збірниках. За тематикою пріоритетне місце в збірниках займають так звані «Статті гетьманські» – міждержавні договори, що визначали устрій Української Гетьманської держави та порядок її взаємовідносин з Московською державою в другій половині XVII–XVIII ст. Крім текстів статей, наводилися документи про відправку царським урядом посольства або свого представника в Україну, про обговорення статей (протокольний запис), про обрання на козацькій раді гетьмана і про його (разом із старшиною) присягу (присяжні списки), ратифікаційні та інші царські укази і грамоти.

Другий компакт документів був пов'язаний з періодами міжгетьманства, коли вибори гетьмана заборонялися царським урядом, який впроваджував на цей час імперські установи управління: Малоросійську колегію (1722–1727) і Правління гетьманського уряду (1734–1750). До складу цього компакту входять, на-

приклад, документи про звернення козацьких старшин на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком до Петра І з проханням ліквідувати Малоросійську колегію та дозволити вибори гетьмана, а також документи про жорстоку розправу російського царя з українськими депутатами.

В окрему рукописну книжку якийсь військовий канцелярист переписав повністю «Журнал» Генеральної військової канцелярії за 1745 р., в якому йдеться про перебування українських депутатів при імператорському дворі та про їхні клопотання вже в другому періоді міжгетьманства відновити гетьманську владу. Представлена «Челобитна малоросійського народа» імператриці Єлизаветі Петрівні.

Отже, проблеми Української Гетьманської держави, її суверенності, автономії були предметом особливої зацікавленості українського суспільства XVIII ст.

Документи з компакту економічного характеру за століття (1654–1755) про внутрішні й загальноімперські податкові збори на Україні були животрепетними і для військових канцеляристів, і для тих, хто копіював ці документи в свої збірники.

В окрему рукописну книжку був повністю переписаний «Журнал шествия ее императорского величества... из Москвы в Киев в июле месяце 1744 года», де дуже докладно описаний маршрут подорожі Єлизавети Петрівни, яка прихильно ставилася до України, церемонія її зустрічей.

Компакт про вибори гетьманом Кирила Розумовського включає 25 документів за 1745–1750 рр. Опис процедури обрання призначеного імператрицею гетьмана (в рукописі це називається «театром») поєднується з розпорядженнями нового гетьмана Генеральній військовій канцелярії та генеральним старшинам. Вміщені також імператорські грамоти та переклади з французьких газет про ці вибори й виписки з Литовського статуту.

Використовуючи матеріали Генеральної військової канцелярії, канцеляристи створювали суто документальні збірники, комбінуючи документальні компакти з окремими судовими, дипломатичними, торговельними матеріалами, зокрема копіями друкованих царських грамот і маніфестів, сенатських указів тощо. Такі документальні збірники та копії з них були прообразом української археографії (спеціальної історичної дисципліни про видання історичних матеріалів, зокрема архівних документів). Хоч це були недруковані документальні матеріали, але вони тиражувалися в рукописних збірниках. До слова, українська традиція оповіщати населення про державні й урядові документи в церквах, на майданах тощо називалася «публікацією».

Каламарі (чорнильниці) військового писаря

Грубезні томи (в 400–600 аркушів) діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії заповнювалися кількома особами (їх могло бути від двох до десяти). Але вони не залишали своїх імен. Рідкісним винятком є імена двох канцеляристів у діаріуші за 1722–1723 рр. Пилип Борзаківський сам назвав себе «писателем сього діаріуша» (він його вів з 3 липня 1722 р., тобто від початку, до 1 березня 1723). Його продовжив з 1 березня 1723 р. другий військовий канцелярист – Павло Ладинський, який, зазначивши своє авторство в акровірші, вказує на труднощі писання діаріушів. Воно вимагало, за його твердженням, розмислу, майстерності побудови викладу, вміння коротко, але точно описувати зміст подій, справ, а також потребувало енергії і бажання займатися такою справою.

Планет княжич небесних місяц март начася,
Когда сей діаріуш мні писать казася,
А именно о всяких ділах общих, знатных,
Монарших и войсковых, тайных
и приватных,
Во время правления, помежду гетманством.
. . . . . .
Діаріуш сей писать и аки в зерцалі
Кратко а раздумливо пишемся зріти.
Да бодрость и охоту ко тому ж іміти,
Іміти и искусство и вежливость знати,
Як і в якой что сим и почем писати.

Пісумовуючи характеристику діяльності військових канцеляристів, можна зробити висновок, що ці службовці центрального органу виконавчої влади в Гетьманщині були не просто функціонерами, чиновниками, а й високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, розповсюджувачами історичних знань.

Вони відіграли велику роль у розвитку української історіографії та джерелознавства XVIII ст. Їм належить велика заслуга у

Писар. Ескіз костюма. Художник С. Якутович. 2006 р.

формуванні громадсько-політичної і національної свідомості українського суспільства.

Таким чином, військові канцеляристи складали особливе коло світської української інтелігенції з розвинутою національною самосвідомістю й демократичними поглядами. Михайло Грушевський назвав їх «козацькою інтелігенцією», підкреслюючи, що «стан військових канцеляристів виховала Київська академія». Видатний український історик вважав, що канцеляристи посіли почесне місце в літературному процесі України XVIII ст. і «готували національне українське відродження XIX ст. Вони залишались об'єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів».

Слід зауважити, що з військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії водночас формувалася українська адміністративна еліта. Частина з них потрапляла до прошарку козацької старшини, а згодом входила в середовище знатного козацтва. Вони могли одержувати рангові села за службу, їх висували до складу правлячої сотенної або полкової старшини; найчастіше вони займали посади сотника, полкового писаря або ж їх включали в особливу привілейовану групу й надавали звання бунчукового товариша; вони підлягали тільки владі гетьмана, знаходились під його бунчуком. Вливаючись у середовище правлячої старшини – урядовців регіональної влади Гетьманщини, військові канцеляристи вносили в це середовище освіченість та інтелігентність.

Яскравим прикладом може бути постать Степана Лукомського (1701– кінець 70-х рр.), вихідця з козацької родини, вихованця Києво-Могилянської академії, військового канцеляриста, сотника Яготинської, Переяславської, Переволочанської сотень. Він здійснював переклади з польської і латинської мов творів, у яких описувалися події на теренах України. Також склав три історичні праці, присвячені українському козацтву. «Заради полізного удовольствованія зацікавленого читача»,– засвідчує Лукомський просвітницьку мету своєї діяльності, водночас підкреслюючи, що таким чином він задовольняє й свій інтерес до історії Батьківщини.

На схилі літ, перебуваючи у відставці, Лукомський записав, що перекладацькою діяльністю, виписками із «Бесід Іоанна Золотоуста», він займався «для власної своєї пользи, маючи нудну годину». Отже, цей козацький інтелігент XVIII ст. засвідчував, що він не може існувати без інтелектуальної і духовної праці.

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ репрезентувало збройні сили України в XVI–XVIII ст. Воно склалося в Запорозькій Січі в 20–30 рр. XVI ст. Тих, хто оселявся на Запорожжі, на неприступних островах і стрімких берегах, грізні дніпровські пороги, Великий Луг захищали від наступу ворогів – військ польської шляхти та ханських орд. Умови для існування і ведення господарства тут були ще складніші й суворіші, ніж на волості. Деякі з козаків перебували на Запорожжі тимчасово, взимку вони поверталися додому на волость. Називали таких козаків уходниками, або добичниками. Пізніше вони почали називатися запорожцями, запорозькими козаками.

Життя поодинці за порогами було неможливе, добичники, уходники об'єднувалися у

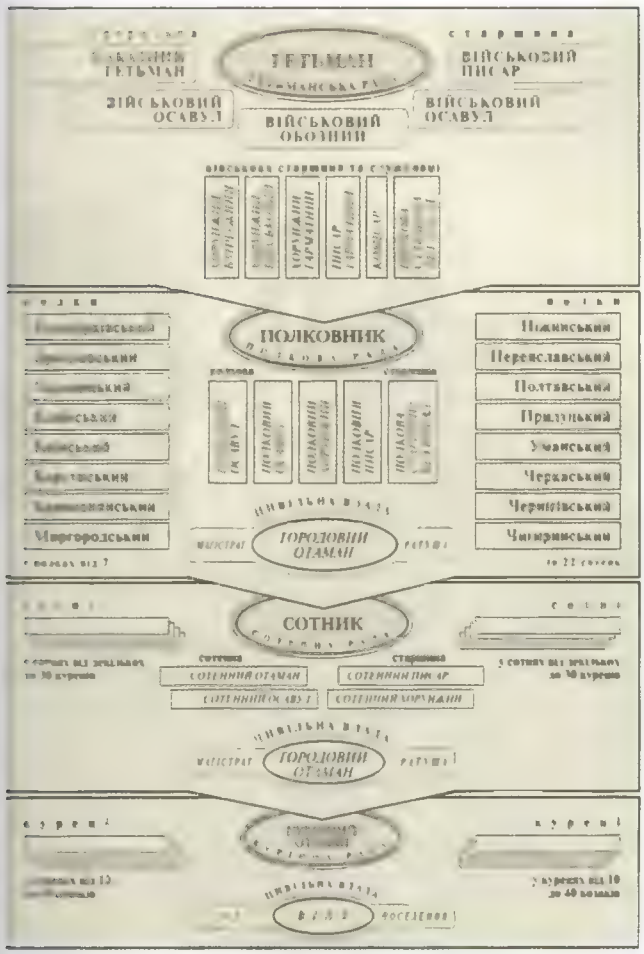

Схема полково-сотенного устрою держави Б. Хмельницького та її збройних сил за Зборівським договором 1649 р. Автор І. Стороженко

господарсько-військові організації – ватаги. На демократичних засадах розвивалося життя цих первісних осередків Запорозького Війська, його військового і господарського укладу. Козаки у ватагах обирали зі свого середовища отамана, якого називали ватагом. Взаємодопомога, взаємовиручка, побратимство були характерними

Козаки. Гравюра XVII ст.

для відносин у ватагах. З об'єднання таких ватаг і розвинулося згодом Запорозьке Військо, яке в свою чергу об'єднало діюче козацтво з усієї України.

Запорозькі ватаги для захисту свого поселення будували укріплення, які складалися з рову, земляного валу та засік (дерев'яних конструкцій). Ці укріплення будувалися за прообразом земельних фортифікацій Української держави княжої доби – Київської Русі. Вважають, що саме від слів «засіка», «сікти» походить назва «Січ» – укріплений військовий табір за дніпровськими порогами. У процесі становлення й розвитку збройних сил України Січ стала правити за їх військову базу.

Згодом, перетворившись на місто-фортецю, Січ набула значення військового й політичного центру українського народу, а ще пізніше стала столицею козацької демократичної республіки – Запорозької Січі. Саме Запорозька Січ дала назву українському козацькому військові, яке часто іменувалося Запорозьким Військом, хоча складалося не тільки із козаків, що жили за порогами, а й із козаків з волості, так званого городового козацтва, яке кількісно перманентно зростало.

До середини XVII ст. між запорозькими і городовими козаками не було розмежування. Отже, в першій половині XVI ст. формується Запорозьке Військо – досконала військова організація із самобутньою системою управління, командування і забезпечення, з раціонально продуманими, оформленими структурами, оригінальним військовим мистецтвом. Комплектувалося козацьке військо вихідцями з українського селянства та міщанства, людьми, які зголошувалися бути козаками і які вже мали певний військовий досвід. Однак не всі, хто ставав козаком, обов'язково служив у війську. Тільки здорові й молоді чоловіки брали участь у походах та козацько-селянських війнах проти Польщі. Служили у війську добровільно, апарату примусу не було. Тому й виник термін «охотне козацьке військо».

Масовій воєнізації населення Південно-Східної України сприяли до певної міри уряд Речі Посполитої, її воєводи і старости, які залучали до воєнних дій селян і міщан, організовуючи їх силами захист кордонів південних українських земель, окупованих Польщею, від турецько-татарських набігів. Обкладаючи міщан податками, поборами й повинностями, старости зобов'язували їх ще й нести військову службу.

Військо вирушає у похід. Художник С. Якутович. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». 2003 р.

Гетьман. Полковник. Художник Т. Калинський. Друга половина XVIII ст.

Так було в Переяславському, Корсунському староствах. А в Білоцерківському, Богуславському і Черкаському міщани не давали навіть і чиншу, а відбували лише військову службу.

У королівських володіннях в Україні, так званих «королівщинах», і в приватних магнатських і шляхетських маєтностях, куди входили малі й великі міста, міщани мусили, крім багатьох інших феодальних повинностей, виконувати так звану замкову службу, яка була по суті військовою повинністю. Міщани зобов'язані були охороняти місто й замок із гарнізоном, а також захищати фортецю. До військових міщанських повинностей належала не тільки сторожова служба, а й допоміжна, фортифікаційна – будівництво й ремонт міських і замкових фортифікацій, а також мостів, шляхів, вироблення і перевезення селітри та пороху. Наприклад, у 30-х рр. XVII ст. очолювані старостою міщани Переяслава на конях стали на оборону замку й міста зі своєю міською хоругвою, на якій була зображена вежа з червоним хрестом на білому полі. Чотири рази на рік переяславські міщани мусили з'являтися на військовий огляд.

Крім того, великі магнати створювали так звані надвірні війська, куди залучали селян-кріпаків зі своїх володінь-маєтків на Україні. У воєнних походах надвірні війська виконували допоміжну військову службу, а іноді й брали участь у боях.

Такі категорії українського населення прилучалися до військової діяльності, набували певних навичок у військовій справі, які їм ставали в нагоді, коли вони разом з козаками брали участь у національно-визвольних війнах та антифеодальних виступах. Значна частина селян, міщан, яка взяла до рук зброю, пройшла

Сотник. Виборний козак. Козак-підпомічник. Художник Т. Калинський. Друга половина XVIII ст.

потім у Запорозькому Війську справжній бойовий вишкіл.

На непримусовий принцип комплектування та мобілізації в козацькому війську (навіть у період Визвольної війни 1648–1657 рр.) звертав увагу український історик XVIII ст. Петро Симоновський: «Охотного війська було без числа, яко увесь народ український одним ім'ям називася «козаки», і волю мали чи в козаки служити, або вільним жити, в підданстві панському бути ніхто не бажав». Діюче Запорозьке Військо об'єднувало більшість українського козацтва.

Козацтво перетворюється в головну прогресивну силу українського суспільства того часу, на яку орієнтувалися селянство, міщанство та інші соціальні верстви українського народу, що прагнули визволитися від національного гніту, протистояти могутнім збройним силам шляхетської Польщі, Османської імперії та її васала – Кримського ханства. Український народ переймав і запроваджував у життя адміністративно-політичну й військову організацію козацтва, його досвід і побут, визнавав тільки козацьку юрисдикцію. У результаті покозачення українського населення, як тоді називався цей процес, Запорозьке Військо кількісно зростало і завжди мало резерв для поповнення своїх рядів.

Уже на початку XVII ст. Запорозьке Військо було дисциплінованою могутньою військовою силою. Його кількісний склад не був постійний, в окремі періоди до середини XVII ст. можна назвати тільки приблизні цифри. Наприкінці XVI ст. старшина повідомляла, що в далекий похід вона може відправити шість тисяч «відібраних» козаків, без урахування покозаченого населення. У повстанні 1596 р. брало участь десять тисяч козаків, у 1620 р. Запорозьке Військо вступило до Київського братства в кількості 20 тисяч. У 1621 р. в Хотинській війні чисельність Запорозького Війська була понад 40 тисяч козаків. До діючого війська включали досвідчених козаків, які вже бували в сухопутних і морських походах, а також тих,

Козак-переможець. Художник Т. Калинський

що могли хоч якось забезпечити себе зброєю й екіпіруванням.

1625 р. в козацькій армії було 30 тисяч вояків. Польський історик Шимон Старовольський писав у 1628 р.: «Самих козаків було 15 тисяч, але з новаками виходить сорокатисячне військо». В 1630 р. проти польської армії виступило 37-тисячне козацьке повстанське військо, очолюване гетьманом Тарасом Трясилом. У Московський похід 1633 р. вирядилося також 37 тисяч козаків. У повстанні 1637 р. козацький гетьман Павлюк під своєю орудою мав 23 тисячі.

У період Визвольної війни 1648–1657 рр. запорозькі козаки складали найдосвідченішу, загартовану частину збройних сил, створених Богданом Хмельницьким. Українське козацьке військо мало нечувану доти чисельність. У Пилявецькій битві (1648) вона досягла 100 тисяч, під Львовом – 200 тисяч. У Зборовській битві і облозі Збаража (1649) взяло участь, як пізніше називав Богдан Хмельницький московським послам, 360-тисячне військо.

В українсько-московській угоді 1654 р. обумовлювався 60-тисячний склад збройних сил Української Гетьманської держави, тобто козацького війська.

Лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний, прийнявши «Глухівські статті», погодився на 30-тисячну кількість козацького війська. Ця цифра фігурувала й далі у «Статтях», прийнятих під час обрання й затвердження царем гетьманів Івана Самойловича (1672) та Івана Мазепи (1687). Фактично ж чисельність козацького війська була значно більша. Наприклад, у документах 1723 р. зафіксовано, що в полках нараховувалось 55241 козак та ще одна тисяча «охотницького» (найманого) війська. У процесі формування Української Гетьманської держави, вже в ході Визвольної війни, термін «Військо Запорозьке» набув державного значення, виступав як назва держави. «Гетьман з Військом Запорозьким» – так підписував Богдан Хмельницький державні документи, зокрема українсько-московську угоду 1654 р. У цій угоді говорилося про підтвердження «прав і вольностей Війська Запорозького», а малася на увазі Україна. Це можна вважати фактом визнання Української самостійної незалежної держави, що укладає договір з другою стороною – Московською державою.

Козак на коні. Художник М. Самокиш. 1899 р.

Типи запорожців. Художник С. Васильківський. Кінець XIX ст.

Після створення Української Гетьманської держави Запорозька Січ поступово почала втрачати своє провідне становище в політичному житті України, але в другій половині XVII ст. вона ще продовжувала грати в ньому важливу роль і користувалася певною автономією. Запорозьке Військо вже було збройними силами тільки Запорозької Січі, діяло окремо від загальноукраїнського козацького війська, що підлягало гетьману. Запорожці здійснювали походи на турецько-татарські володіння, виступали проти панування Польщі в Україні, мали власну позицію в міжусобній старшинській боротьбі.

Козацька армія за родами військ поділялася на піхоту, кінноту (з часів Богдана Хмельницького), армату (артилерію) і флот.

Перший гетьман України Богдан Хмельницький, організовуючи свою армію, використав досвід реєстрового війська: військово-територіальний поділ на полки й сотні, укомплектування козаками з певної місцевості, отже, і назву кожний полк одержував за назвою центрального міста тієї території. Богдан Хмельницький доповнив військово-територіальний поділ України ще й адміністративно-територіальним. Отже, полковники були не тільки військовими командирами полку як одиниці військової структури, а й керували цивільними справами на території свого полку, тобто виконували державно-адміністративні функції, підлягали безпосередньо гетьманові. Відповідно подібні функції покладалися на сотника, але вже на території сотні він підлягав полковникові.

Кількість полків, організованих Богданом Хмельницьким, у 4–5 разів перевищувала ті шість реєстрових полків, які польська влада дозволяла мати реєстровцям і які послужили основою для формування збройних сил у Визвольній війні. Це Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський полки.

Запорожці. Ескізи костюмів. Художник С. Якутович. 2006 р.

Козацькі полки у Визвольній війні створювалися в міру її розгортання. Деякі полки формувалися, потім ліквідовувалися, згодом могли відновлюватися. Це визначалося стратегічними потребами.

Тому в джерелах є різні дані про кількість полків в армії Богдана Хмельницького, наприклад: 26 полків влітку 1648 р., 35 полків, які взяли в облогу Львів восени того ж року. Кілька полків продовжували існувати й після війни, кілька були створені гетьманами пізніше.

За Зборівською угодою 1649 р. був складений 40-тисячний реєстр козаків збройних сил України, зведених у 16 полків: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський.

Нові полки було створено в другій половині XVII ст.: Глухівський, Зіньківський, Кременчуцький, Стародубський. Правобережна Україна, яка у 80-ті рр. XVII ст. знову повністю (крім Києва та його околиці) опинилася під владою Польщі, була спустошена і знезлюднена. Внаслідок турецько-татарських навал, міжусобної старшинської збройної боротьби, в яку втручалися Польща, Московія і Туреччина, міста й села лежали в руїнах. Правобережного козацтва вже не існувало. За угодою Польщі з Московою (Вічний мир, 1686) залишалася пусткою ціла смуга землі, що простяглася вздовж правого берега Дніпра від Києва до Чигирина.

Однак Польща намагалася заново колонізувати Правобережну Україну. Для забезпечення охорони своїх українських «провінцій» від татарських нападів польський король Ян Собеський видав у 1684 р. універсал, яким дозволив козакам оселятися на місцях, де колись існували старі міста – центри козацьких полків, зокрема в Корсуні, Чигирині, Умані.

У наступному, 1685, році сейм прийняв постанову про офіційне відновлення знищеної козаччини, наділивши козаків усіма колишніми правами й привілеями.

Правобережна Україна інтенсивно заселялася переселенцями з Лівобережжя, Волині, Полісся, Галичини, Молдови. Вони запису-

валися в козаки, одержували землю. Формувалися козацькі полки та сотні. Полковники Самійло Самусь (пізніше – наказний гетьман), Андрій Абазин, Захар Іскра, Семен Палій створили полки Богуславський, Брацлавський, Корсунський, Фастівський (Білоцерківський).

У 1699 р. сейм постановив скасувати козацтво в межах Польщі. Коронний гетьман Яблонський наказав козацьким полковникам під загрозою смертної кари негайно розпустити козаків, здати укріплені міста польським командирам і залишити королівську, шляхетську й церковну власність. Українські полки не підкорилися. Вибухнуло повстання, яке тривало чотири роки й вилилося в могутній народний рух, який польський уряд приборкав із великими труднощами. У цей час московський цар наказав лівобережному гетьману Іванові Мазепі зайняти Київщину й іти на допомогу царському союзникові – польському королю Августу II. Мазепа з лівобережним козацьким військом використав ситуацію, щоб об'єднати частини України – Лівобережну і Правобережну. Він узяв під свою опіку чотири правобережні (козацькі)

Привітання степу. Художник Ю. Брандт. 1877 р.

полки та ще Чигиринський, Уманський і Могилівський полки. За Прутським договором Петра I з Туреччиною (1712) цар мусив вивести свої війська з Правобережної України. На цьому й завершилася історія правобережних козацьких полків.

Лівобережна Гетьманщина впродовж усього XVIII ст. мала усталений адміністративно-територіальний поділ: десять полків, яким відповідало десять військових полкових формувань: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Прилуцький, Полтавський, Стародубський, Чернігівський.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. царський уряд законодавчим актом 1735 р. затвердив поділ українських козаків на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби: на заможний прошарок козаків, які почали називатися «виборними козаками», і на збіднілу категорію, за котрими ще раніше закріпилася назва «підпомічники». За указом 1735 р. переглядалися полкові компути (реєстри, списки); по суті з козацького війська вилучалися збіднілі козаки-підпомічники, що не могли забезпечити себе необхідним оснащенням. Виборні козаки, яких залишилося в компутах лише 20 тисяч, несли військову службу.

Підпомічники постачали виборним провіант, зброю, коней, одяг і навіть обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу. З підпомічників також комплектувалася величезна армія погоничів для козацького обозу та російських регулярних військ. Вони поставляли провіант коней також для найманих військ.

Підпомічники приписувалися не до кожного виборного. Виборні поділялися на дві групи: виборні козаки «без усякої підмоги» і виборні, яких частково або повністю повинні були забезпечувати підпомічники («з підмогою»). Спеціальна інструкція («форма») Генеральної військової канцелярії чітко встановлювала ступені матеріального забезпечення козака і належність його до тої чи іншої групи виборних.

Під час щорічної мобілізації, при поновленні кожної воєнної кампанії складалися найрізноманітніші відомості, списки, реєстри козаків та підпомічників по полках, сотнях, куренях. Для прикладу: в 1737 р. в Ніжинському полку підпомічників було 3971, виборних – 3146. Відомість перепису населення Гетьманщини згідно з ревізією 1764 р. свідчить, що кількість підпомічників у окремих полках перевищувала число виборних у два – два з половиною рази, хоча в межах сотні це співвідношення збільшувалося утроє і вчетверо. Водночас у полках – Переяславському, Прилуцькому, Лубенському, Гадяцькому, Миргородському – підпомічників навіть було менше, ніж виборних. У всіх десяти козацьких полках Гетьманщини від загального числа записаного населення обох статей – 1024023 – налічувалося: виборних козаків – 176886, підпомічників – 198295.

У слобідських полках категорія підпомічників юридично оформилась ще раніше, ніж у

Гетьманщині. В грамоті Петра І Харківському полкові 28 лютого 1700 р. вже визначалася зверху точна кількість виборних козаків, решта іменувалися підпомічниками. За наказом Петра І підпомічники офіційно виключалися із козацького війська. На них покладався обов'язок «допомагати» в службі кінним виборним козакам.

1784 р. російський уряд скасував козацький устрій України, попередньо, в 1781 р., запровадивши загальноросійський устрій у Гетьманщині, розділивши її на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Таким чином було ліквідовано полково-сотенний територіальний поділ.

Десять козацьких полків – українських військових формувань – перетворили на десять регулярних карабінерних полків, які поповнювалися за загальною російською рекрутською системою. В кожному карабінерному полку було по шість ескадронів. Разом карабінерні полки складали окремий корпус – Малоросійську кінноту. У 1788 р. ці карабінерні полки були поділені за родами військ на «важкокінних» (Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський та Гадяцький) і «легкокінних» (Лубенський, Переяславський, Миргородський, Прилуцький, Полтавський). Карабінерні полки в Україні зберігали назви козацьких полків. Рядовий склад здебільшого становили колишні козаки старого полку. Командний склад був замінений російськими офіцерами, за нечисленними винятками.

Запорожець. Художник А. Манастирський. 1932 р.

«ВІРШІ НА ЖАЛОСНИЙ ПОГРЕБ ЗАЦНОГО РЫЦЕРА ПЕТРА КОНАШЕВНЧА САГАИДАЧНОГО,

гетмана Войска Єго К[оролевської] М[илости] Запорозкого». Таку назву має книжка, видана в Києві друкарнею Києво-Печерської лаври в рік смерті (1622) козацького гетьмана. У ній вміщено вірші, складені ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем (1578–1647), який закінчив дві академії – Замойську і Краківську. «Вірші...» були зачитані двадцятьма студентами школи на похороні Сагайдачного. Твір Саковича є своєрідним панегіриком-некрологом.

Спочатку подаються дуже стислі відомості про народження, виховання в православній вірі й навчання в Острозькій школі-академії Петра Сагайдачного.

На Січі, розповідає Сакович, Сагайдачний виявив свій полководницький талант. Запорожці обрали його гетьманом і під його керівництвом перемагали турецьких і татарських нападників. Бойові успіхи і славу Сагайдачного поет вважає за необхідне поширити на всіх козаків, бо «гетман не сам през ся, леч войском есть славный... Гетман без войска – што ж єсть? Войско теж без него. З чола нічого не єсть єдин без другого». Тому Сакович опис життєвого шляху Сагайдачного поєднує з розповіддю про славні воєнні діяння Запорозького Війська. Поет відзначає хоробрість запорожців, які готові без вагань віддати життя за свободу Вітчизни – «За вольность єси і свой живот положити».

Автор вважає, що слід вести тільки оборонні війни і що в такій війні треба йти на самопожертву, бо хто не захоче вмирати за Вітчизну, той потім примушений буде разом з Вітчизною гинути.

Сакович стверджує, що козак – це лицар, завжди готовий служити Вітчизні, за її волю віддати життя в бою з ворогом; проголошує славу і здравницю Запорозькому Війську й високо підносить його воєнні подвиги в боротьбі проти ворогів християнства, «неприятелів ойчистих», яких воно перемагало «морем, сухом, частокроть пішо і тиж конно». Складаючи хвалу «зацнесилному запорозскому рицерству», він

вважає козаків оборонцями Вітчизни, заслоною від турецько-татарського наступу.

Гетьман Сагайдачний, на думку Саковича, уособлює найхарактерніші риси козацтва – безприкладну мужність у боротьбі з ворогами Батьківщини й готовність віддати за неї життя. Сакович відзначає, що гетьман був «вож славний, неприятелям Ойчизни страшний.., способний і прудкий до бою», мудро керував військом, був справедливий, уникав воєн з християнами.

Твір Саковича – єдине українське історичне джерело, яке містить безпосереднє свідчення про керівництво саме Сагайдачним морською експедицією запорозького флоту 1616 р., коли козаками було спалено й потоплено багато турецьких каторг, взято Кафу – центр торгівлі невільниками в Криму й визволено багатьох бранців. Автор вважає, що за звільнення з неволі християн Бог благословляє Сагайдачного та запорожців і уготовляє їм після смерті місце на небі в раю.

У книжці Саковича вміщено три гравюри невідомого художника. Одна з них присвячена битві за Кафу. На ній зображено штурм турецької фортеці козаками на чайках. На задньому плані – могутні укріплення та мури фортеці. На передньому – козацькі човни атакують турецькі галери. Козаки вже захопили ворожі кораблі й скидають турків з галер. Запорожці почали висаджувати десант, дехто з них уже приставив до мурів драбини і піднімається вгору.

Взяття Кафи козаками.
Гравюра з книжки К. Саковича. 1622 р.

ВѢРШѢ
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
ЗАЦНОГО РЫЦЕРА
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАЙДАЧНОГО, ГЕТМАНА
КОЙСКА ЕГО К: МЛСТИ
ЗАПОРОЗКОГО.
ЗЛОЖОНЫЙ ПРЕЗЪ ИНОКА
КАСІАНА САКОВИЧА
РЕКТОРА ШКОЛЫ КІЕВСКОЙ.
С ЕРЕЧЕТА.

Титульна сторінка
книжки К. Саковича. 1622 р.

Про перемоги козацтва під проводом Сагайдачного в суходольних битвах Сакович розповідає у зв'язку з Хотинською війною 1621 р., де козаки виступали разом з поляками проти турків і татар. Поет показав майстерність Сагайдачного-полководця в боях, висловив загальновизнану на той час думку, що саме козаки забезпечили перемогу під Хотином над кількасоттисячним турецько-татарсько-ногайським військом.

У книжці відзначається також і той значний внесок, який зробив гетьман Петро Сагайдачний у розвиток української духовності, культури, освіти. Широковідомі були його пожертви на шпиталі, монастирі, церкви й особливо школи.

Високо оцінюючи вступ у 1615 р. Сагайдачного разом з усім Запорозьким Військом до Київського братства, автор нагадує і про матеріальну допомогу, яку гетьман надавав братству і його школі.

Сакович розповідає про видатну подію в духовному житті України – відновлення за ініціативою гетьмана Сагайдачного і козаків скасованої польським урядом вищої православної ієрархії в Україні, котру здійснив на прохання гетьмана єрусалимський патріарх Теофан, висвятивши українських єпископів і київського митрополита.

Польський уряд видав наказ про арешт новопоставлених українських вищих православних

Гравюра з поховальної хоругви П. Конашевича-Сагайдачного. З книжки К. Саковича. 1622 р.

Герб Війська Запорозького.
Гравюра з книжки К. Саковича. 1622 р.

архів. Козацтво стало на їхню оборону. Сагайдачний з козацькими полками супроводжував патріарха Теофана до кордону з Валахією.

Отруєна татарська стріла, що влучила в гетьмана ще на самому початку Хотинської битви, під час сутички з татарами, стала причиною хвороби Сагайдачного.

Слабим повернувся він після закінчення Хотинської війни до Києва, впродовж п'яти місяців перебував у критичному стані. Ліки, на які не скупився навіть король, мало допомагали, вони ще більше в хворобу «затягали».

З печаллю й ніжністю звертається до помираючого Сакович, називаючи його «гетьмане милий», і запевняє, що за мужню оборону Вітчизни, за самопожертву він буде в раю небесному.

Сагайдачний відійшов у вічність, залишивши після себе вічну славу, – пише Сакович і продовжує, що смерть гірка невчасно забрала славного лицаря, через що слід сльози проливати «серцями, устами і шатами жаль свій освідчати». Вічну славу Сагайдачний здобув, – робить висновок Сакович, – зі славним запорозьким лицарством, у якого він був славним вождем, справжнім державним мужем.

Несмертелной славы достойный, гетмане.
Твоя слава в молчаню нікгди не зостане,
Поки Дніпро з Дністром многорыбные плынути
Будуть, поты ділности теж твои слынути.

Безсмертя справи Петра Сагайдачного Касіян Сакович порівнює з подвигами античних героїв. Тому Сакович вважає, що коли б якийсь поет зажадав вичерпно описати подвиги славного гетьмана, він мусив би вчитися у самого Гомера і Демосфена.

У творі Саковича вперше в українській давній поезії подано образ ідеального національного героя. Автор вважає, що «с того гетмана кождый рыцер нех ся учит».

Хоч твір і викликаний сумною подією – смертю Сагайдачного, провідний мотив його – життєстверджуючий: не оплакування, а хвала «зацне сильному запорозкому рыцерству» і славному гетьману.

Друга з трьох гравюр в книжці Саковича є портретом Петра Сагайдачного, сучасник якого, анонімний український художник-гравер, зобразив запорозького гетьмана на коні. Він використав стародавню традицію мистецтва – возвеличення людини засобом кінного портрета. Кінь став своєрідним п'єдесталом для лицаря, хороброго і доблесного воїна, який, осідлавши коня, мовби підноситься над буденністю життя.

Портрет Петра Сагайдачного реалістичний. У поставі гетьмана, що сидить на коні, немає стрункості, відчувається, що це літня вже людина. Він тут подібний до старого козака, і лише булава в руці та герб Сагайдачного свідчать про його високе становище.

Фахівці вважають, що ця гравюра є повторенням мальованого, можливо, домовинного, портрета гетьмана.

На звороті титулу книжки вміщено третю гравюру, на якій зображено козака з мушкетом та шаблею. Це – емблема Війська Запорозького, його герб.

«Вірші...» – це книжка невеличкого формату, яка складається з передмови, 17 віршів-діалогів, що призначалися для декламування студентами (театралознавці вважають їх початком української шкільної драматургії), та епілогу.

У ліричних відступах (наприклад: «Вітром було моє на світі мешканє») Сакович використовує яскраві епітети, що створюють емоційну напругу, підкреслюють героїзм славних запорозьких воїнів та їхнього гетьмана: «Гетман Петро Сагайдачный... справ рыцерских дільностю всюди слыл», «о цный гетмане, славный в людіх по всі віки».

У творі Саковича чимало фольклорних елементів, ряд епітетів він узяв з української усно-розмовної та народнопоетичної мови: «добре здоровя», «великий жаль», «живий чоловік», «хвороба смертна», «напои коштовныє», «хліб білий».

Українська книжка 1622 р. є першим історико-поетичним твором про Сагайдачного.

Згодом у різних країнах з'явилося чимало творів, де розповідалося про українського гетьмана.

Після переможного завершення Хотинської війни авторитет і слава запорозьких козаків та їхнього керманича поширилися по всій Європі.

Козак їде в Січ. Художник Л. Жемчужников. 1887 р. НХМУ

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО – таку назву мала територія останньої Запорозької Січі – Підпільненської (Нової) (1734–1775) у межах сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської областей.

Ця територія займала близько 80 тисяч квадратних кілометрів. На півночі й північному заході вона межувала з Правобережною Україною: вдовж річки Буг та його притоки Синюхи з Виссю і притоки Дніпра – Тясмину; на північному сході – з Гетьманщиною: вздовж Дніпра та його притоки Орілі; із Слобожанщиною: на вододілі Дніпра з Дінцем; на південному сході – із землями Донського війська; на півдні – з татарськими володіннями: заглиблювалась у степи й доходила між річками Берда та Кальміус до Азовського моря.

Вольності Війська Запорозького Низового ділилися на дев'ять адміністративних одиниць, так званих паланок, яким керували полковники. У селах і слободах мешкали зі своїми сім'ями запорозькі козаки й селяни – «військові посполиті». Їх ще називали піддані Війська Запорозького.

У зимівниках-хуторах запорожці вели багатогалузеве господарство.

Центром – столицею «Вольностей Війська Запорозького» – була Січ, своєрідне місто-фортеця.

Назва Вольності Війська Запорозького певною мірою відбивала історичну ситуацію, що склалася на той час.

Санкціонуючи подібне визначення для володінь Запорозької Січі, царський уряд визнавав тим самим своєрідність, самостійність її адміністративно-політичного та соціально-економічного ладу, а також її автономію.

Запорожжя періоду Нової Січі стрімко набувало обрисів держави.

Російський царизм не міг терпіти держави в державі, особливо після оволодіння Північним Причорномор'ям, узяв курс на повне знищення запорозького козацтва.

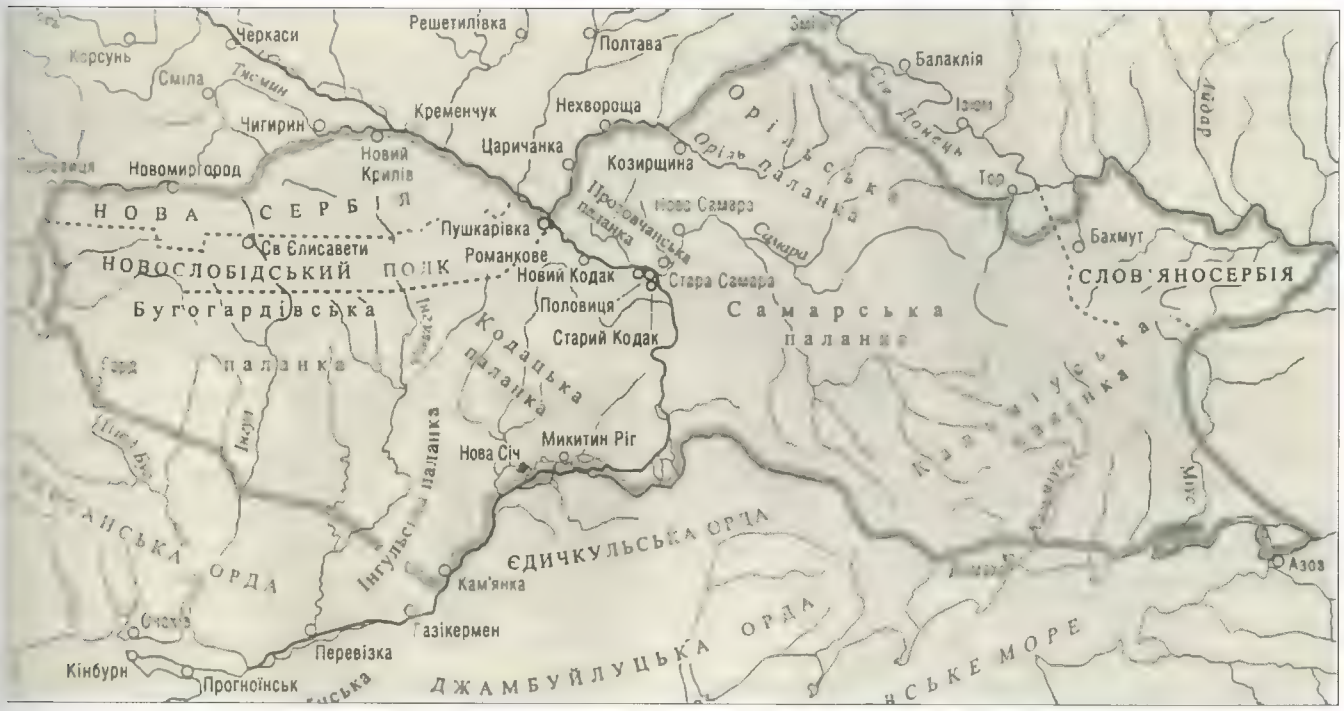

Вольності Війська Запорозького Низового періоду Підпільненської (Нової) Січі (1734–1775). За І. Крип'якевичем

Сторожа запорозьких вольностей. Художник С. Васильківський. Бл. 1890 р. НХМУ

ГАДЯЦЬКА УГОДА – українсько-польський договір, укладений в Гадячі 16(6) вересня 1658 р.

Гетьман Іван Виговський зі старшиною, вище православне духовенство з київським митрополитом Діонісієм Балабаном після розриву з Москвою прийняли пропозицію про союз із Річчю Посполитою, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. Серед польських політиків уперше почали лунати (щоправда, поодинокі) голоси, які закликали визнати в якійсь формі українську державність. Як приклад можна навести меморіал познанського воєводи Лєщинського: «Що досі ми не прийшли з ними до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей, – не те, що як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани – що так завзято стояли за свої вольності, що годилися краще загинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Справді, треба їх визнати за націю, а не за партію; даймо ж їм спокій та ніяким штучним та неприродним способом не викликаймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай з ними буде така унія, як литовська; нехай один народ над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються

Гадяч. Фото кінця XIX ст. З колекції В. Костюка

держави, а підвищення одного народу над другим приносить розлад».

З боку України для переговорів від кожного полку було прислано спеціальних представників, які обмірковували пункти договору та скріпляли його своїми підписами. Польську сторону в переговорах очолювали королівський секретар, волинський каштелян, Станіслав-Казимир Беньовський та смоленський каштелян, білорус Казимир-Людвик Євлашевський.

Переговори з українського боку очолили Юрій Немирич (який і був справжнім творцем Гадяцького трактату) і переяславський полковник Павло Тетеря.

Юрій Немирич – український шляхтич, знатного роду, виходець із північної Київщини, здобув блискучу освіту в Голландії, Оксфорді, Кембриджі, Парижі. Талановитий автор праць з історії й теології, дипломат (був послом польського сейму). У складі польського війська брав участь у війнах зі Швецією й Москвою. Аріянин за релігійною конфесією, Немирич повернувся до православ'я – віри своїх предків. У 1655 р. вступив на українську дипломатичну службу, був щирим і палким прихильником політичних планів Б. Хмельницького, виконував ряд його відповідальних доручень: їздив послом до шведського короля й до семигородського князя Ракочі. Мав великий вплив на І. Виговського. Оцінюючи політику Москви щодо України, Немирич бачив, що державно-політична автономія України поступово перетворювалася на міф. Зростала небезпека для України з боку Московської держави, яка поглинала «царство по царству», перетворюючи цілі народи на рабів.

Немирич бажав утілити в Україні свій політичний ідеал – союз на рівних правах трьох федеративних вільних республік, об'єднаних між собою лише особою короля, який обирався б усіма членами союзу. Немирич сподівався, що на підставі Гадяцької угоди утвориться новий державно-федеративний союз – Польща, Велике князівство Литовське і Велике князівство Руське, тобто Україна. Велике князівство Руське мало б свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, своїх урядовців, власну державну скарбницю, свою монету (для її карбування передбачалося відкрити монетний двір у Києві), свою армію – 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого регулярного війська.

Києво-Могилянська колегія діставала статус академії й такі ж самі права, які мала Краківська. Другу академію планували заснувати в іншому місті України й теж з університетськими правами. Дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовами навчання, взагалі різні українські школи – «скільки їх буде треба». Гарантувалося цілком вільне книгодрукування.

Законодавча влада, передбачалося, належатиме Раді, своєрідним національним зборам депутатів від усіх земель Великого князівства Руського й від усіх станів – козаків, шляхти, духовенства, міщан. Селяни не бралися до уваги. Козакам забезпечувалися давні соціальні права, а на пропозицію гетьмана з кожного полку по сто козаків діставали шляхетство. На чолі Руського князівства мав бути гетьман, що обирався на Раді пожиттєво із затвердженням цього рішення королем. Водночас гетьман вважався київським воєводою й сенатором. Берестейська церковна унія цілковито скасовувалася в усіх трьох державах – Україні, Литві, Польщі. Православній Церкві поверталися храми, землі, майно. У спільному сенаті мали дістати місця київський митрополит і чотири православні єпископи. Католицькій церкві та іншим релігійним конфесіям гарантувалася повна толерантність.

У першому розділі Гадяцького договору визначалася також спільна міжнародна політика. Усі три республіки мусили об'єднати зусилля для здобуття берегів Чорного моря й відкриття на ньому вільної навігації, взаємно допомагати одна одній у війні, зокрема проти Москви, якщо вона не поверне тих литовських і білоруських земель, які були нею приєднані. На випадок угоди Московської держави з Річчю Посполитою Московія може бути прийнята як четвертий незалежний член федерації.

У Гадяцькому договорі була зроблена спроба дати нову назву й визначення Українській державі – Велике князівство Руське, яке об'єднувало б воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське. На переговорах українці домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського входили й західні українські землі – воєводства Волинське, Подільське, Руське та Белзьке, а також Пінський та Мстиславський повіти. Однак польські посли виявили щодо цього непоступливість.

Польща з самого початку розглядала Гадяцьку угоду як вимушену поступку Україні. Характерним було обговорення на сеймі питання про ратифікацію даного договору. У травні 1659 р. у Варшаві на сеймі король і всі стани Речі Посполитої врешті підтвердили присягою Гадяцький договір, надавши невеликій частині козаків шляхетство, але це відбулося після майже місяця бурхливих дебатів. Обурення магнатів і шляхти було викликане тим, що Україна домагалася урівняння в політичних і державних правах із Польщею. Тільки цинічне запевнення Беньовського, що треба домогтися прилучення козаків до Польщі, а згодом можна буде й повернути старі порядки, схилило сейм до присяги. Сенатори на чолі з королем свідомо йшли на клятвопорушення, відмову в майбутньому від своєї присяги.

Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди, незважаючи на її переваги з державного, політичного, юридичного погляду. Неприйнятним здавався союз із Польщею, з-під гніту якої люди тільки-но визволилися. Українці небезпідставно боялися, що польські магнати й шляхта повернуться, знову заведуть кріпацтво, панщину, триватиме покатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство Польщі була нестерпною.

У цей час полковники Тиміш Цюцюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко, змагаючись за гетьманську булаву, організували змову проти законного гетьмана Івана Виговського й ініціювали та використали в своїх цілях повстання проти нього.

Не тільки селяни, а й частина козаків, окремі міста й старшини, зокрема вінницький полковник Іван Богун і кошовий Іван Сірко, взяли участь у повстанні проти Виговського. Жертвою його став Юрій Немирич, якого селяни зарубали біля села Свидовець Козелецького повіту. В результаті повстання й позбавлення Виговського гетьманства був покладений кінець чинності Гадяцької угоди. Її, щоправда, пізніше пробували відновити представники українського уряду другої половини XVII ст., але ситуація для України вже значно погіршилася, й Польща навіть не збиралася повертатися до своїх старих обіцянок. Тільки в XX ст. в середовищі прогресивної польської інтелігенції, в т. ч. й серед істориків, залунали голоси про перспективність Гадяцького договору, навіть про те, що якби цей договір було укладено не в 1658 р., а приблизно на 40 років раніше, в часи Сагайдачного, то не довелося б обом народам схрещувати шаблі у кривавому й затяжному двобої, який виснажив їх обох і приніс вигоду тільки третій стороні – насамперед Російській імперії...

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вищий центральний орган виконавчої влади Гетьманщини, який виник спочатку як канцелярія при гетьманові України Богдані Хмельницькому. Очолив Генеральну військову канцелярію генеральний писар Іван Виговський (майбутній гетьман України), який підніс значення канцелярії, перетворивши її на важливу складову частину системи управління Українською Гетьманською державою.

У Генеральній військовій канцелярії зосереджувалася військова, політична й міжнародна інформація з усієї України та з-за кордону. В цій установі під керівництвом гетьмана розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні питання. Звідси відправлялися численні посольства й гінці. Тут вироблялися і зберігалися державні акти, велося діловодство з усіх сфер внутрішнього й міжнародного життя України.

Писар. Малюнок Т. Калинського в книзі О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России». 70-ті рр. XVIII ст.

Універсал Генеральної військової канцелярії. 1748 р. НІМУ

При гетьмані України Іванові Мазепі Генеральну військову канцелярію очолював генеральний писар Пилип Орлик, видатний державний діяч, політик, дипломат, один з найосвіченіших людей свого часу. Пилипа Орлика також обрали гетьманом, але вже в еміграції.

Переживши суттєві зміни впродовж свого існування (друга половина XVII–XVIII ст.), Генеральна військова канцелярія з часом перетворилася в самостійну інституцію, до якої перейшли функції ради генеральної старшини. Однак Генеральна військова канцелярія завжди залишалася органом при гетьмані, який за її допомогою здійснював свою цивільну та військову владу.

Генеральна військова канцелярія, яка в XVIII ст. перебувала в місті Глухові – тодішній столиці Гетьманщини, складалася з двох частин: розпорядчої і виконавчої, тобто апарату канцелярії. До розпорядчої входили гетьман, генеральні писар і суддя та ще двоє генеральних старшин (найчастіше то були обозний та осавул). У Генеральній військовій канцелярії знаходились усі важелі безпосереднього практичного керівництва Гетьманщиною і козацьким військом у XVIII ст.: адміністративного, судового й фінансового; тут складалися гетьманські державні документи – універсали, велося дипломатичне листування, розглядалися судові та цивільні справи козаків, селян, міщан. Під орудою гетьмана та за його санкції приймалися остаточні рішення. За тимчасової відсутності гетьмана Генеральна військова канцелярія керувала Гетьманщиною від його імені.

У періоди тимчасової ліквідації гетьманства Генеральна військова канцелярія підлягала імперським установам: Першій Малоросійській колегії (1722–1727) і «Правлінню гетьманського уряду» (1734–1750). Серед генеральних старшин тоді з'явилися російські члени канцелярії, яку очолював уже царський генерал.

Під час воєнних дій, зокрема в ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр., Генеральна військова канцелярія відала комплектуванням, озброєнням та забезпеченням козацького

війська, керувала мобілізацією козаків. Отримуючи від російського командування наряди на все козацьке військо, розподіляла їх серед десяти лівобережних козацьких полків Гетьманщини. Під час походу Генеральна військова канцелярія здійснювала загальне керівництво козацьким військом. Безпосереднє керівництво похідним військом, без командних функцій, передавалося спеціально створюваній на цей час Похідній Генеральній військовій канцелярії.

На виконавчий персонал Генеральної військової канцелярії, кількість якого протягом XVIII ст. зросла майже до 200 осіб, було по-кладено безпосереднє діловодство. Штат канцелярії складався зі старших військових канцеляристів, військових канцеляристів, просто канцеляристів і служителів: підписків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, товмачів (перекладачів). Позаштатною була група без посад і без оплати, яка зараховувалась для навчання письму та діловодству. Старших військових канцеляристів було двоє, і вони вважалися начальниками канцелярського персоналу; до 1729 р. головою – правителем усього персоналу – був «реєнт» Генеральної військової канцелярії.

Канцелярські працівники вели та оформляли справи, листування, складали, переписували й копіювали документи, зокрема найважливіші державні акти, наприклад, гетьманські універсали, імператорські грамоти, укази та ін.

Генеральна військова канцелярія була своєрідною вищою школою підготовки фахівців – знавців канцелярської справи, які володіли досконалою для того часу технікою письма, знали формуляри різних типів документів. Еліта виконавчого персоналу Генеральної військової канцелярії – військові канцеляристи – комплектувалася найбільше з вихованців Києво-Могилянської академії. Із остаточним скасуванням гетьманства в 1764 р. Генеральна військова канцелярія перестала існувати.

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ. У процесі формування гетьманської влади як української державної інституції в назву «гетьман» [запозичене через пол. *hetman* із середньо-верхньонім. *houbetman, Hauptmann* – командир, командувач, головний. – *Ред.*] до 1648 р. вкладалося поняття найвищого військового керівника козацтва.

У 1648 р. Богдан Хмельницький був обраний гетьманом України – державним правителем Гетьманщини.

За визволення! Художник А. Базилевич. Ілюстрація до кн. В. Голобуцького «Гомін, гомін по діброві». 1963 р.

Михайло Грушевський у «Ілюстрованій історії України» подає складений ним «Порядок українських гетьманів», називаючи першими гетьманами тих козацьких керівників, котрі діяли з середини XVI ст. Імена цих людей, хоч вони й не мали гетьманського титулу, згадуються в історичних джерелах.

Учений починає список з Дмитра Вишневецького, православного князя, родовід якого пов'язаний з Рюриковичами й Гедиміновича-

Запорозька Січ. Вибори кошового отамана. З книги О. Рігельмана. 70-ті рр. XVIII ст.

ми – литовською правлячою династією. Вишневецький прагнув звільнити південні українські степи від панування ханських орд, знищити турецькі фортеці в пониззях Дніпра, а згодом і оволодіти Чорноморським узбережжям. У середині XVI ст. він побудував замок-фортецю на Малій Хортиці, звідки ходив у походи проти татар і на турецькі фортеці.

Офіційно термін «козацький гетьман» або «гетьман Запорозького Війська» почали використовувати з 70-х років XVI ст., з часів виникнення реєстрового козацтва (так називалася частина українського козацтва, яка перебувала на державній військовій службі в Речі Посполитій). Під час великих походів і повстань влада реєстрового гетьмана поширювалася на все козацтво. Проводирі великих козацько-селянських повстань 30-х років XVII ст., спрямованих проти панування Польщі в Україні, теж називалися козацькими гетьманами. Їхні імена були широковідомі, про них багато говорилося в історичних джерелах.

Над усіма гетьманами періоду до Богдана Хмельницького, як недосяжна вершина, височить постать Петра Конашевича-Сагайдачного (?–1622). Під його проводом козацтво оформилося в могутню військову силу, запанувало на Чорному морі. Він очолив національно-визвольну війну проти найбільшої держави тогочасного світу – султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства, увів козацтво в європейський історичний процес.

Українська Гетьманська держава за 116 років свого існування (1648–1764) мала 17 гетьманів. Назвемо їх усіх поіменно: Богдан Хмельницький (1648–1657); Іван Виговський (1657–1659); Юрась (Юрій) Хмельницький (1657, 1659–1663); Павло Тетеря, правобережний гетьман (1663–1665); Іван Брюховецький, лівобережний гетьман (1663–1668); Степан Опара, правобережний гетьман (1665); Петро Дорошенко (1665–1676); Петро Суховій, кошовий гетьман (1668–1669); Дем'ян Многогрішний, лівобережний гетьман (1668–1672); Михайло Ханенко, правобережний гетьман (1669–1674); Іван Самойлович (1672–1687); Іван Мазепа (1687–1709); Іван Скоропадський (1708–1722); Пилип Орлик, гетьман в еміграції (1710–1742); Павло Полуботок, наказний гетьман (1722–1724); Данило Апостол (1727–1734); Кирило Розумовський (1750–1764). [Цей список потребує уточнення. Так, варто вказати на гетьманів 80-х рр. XVII ст. Стефана Куницького та Андрія Могилу. – Ю.М.].

З-поміж гетьманів України, що діяли в період існування Української Гетьманської держави та автономії України, для висвітлення в окремих статтях енциклопедії обрано Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепу та Пилипа Орлика. Цих гетьманів об'єднувало найважливіше – вони були носіями ідеї незалежної, самостійної Української держави. Втіленню цієї ідеї присвятили все своє життя, поставивши за мету попередньо вибороти звільнення українського народу від панування чужинців. Діяти цим гетьманам довелось у найскладніших, найтяжчих, іноді найтрагічніших для України історичних умовах. Такі великі держави, як Польща, Османська імперія – Туреччина, Кримське ханство, Московія (пізніше Російська імперія), домагалися повного загарбання України, вели між собою війни за оволодіння її землями.

Богдан Хмельницький (1595–1657), під проводом якого український народ у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. повалив польське панування в Україні, був творцем, будівничим і найвищою владою Української Гетьманської держави, першим гетьманом України. Він забезпечив Україні, як незалежній самостійній державі, численні міжнародні зв'язки, політичні союзи. В останні роки життя Богдан Хмельницький мав намір відійти від союзу з Москвою, котра порушувала українсько-російський договір, наступаючи на права та вольності України.

Гетьман Іван Мазепа (1639–1709) намагався зробити з України європейську державу, підняти й зміцнити значення й престиж гетьманської влади, який сильно занепав за десятиріччя Руїни [таку назву отримав період в історії України 60–70 рр. XVII ст.– *Ред.*] . Жодний із гетьманів не зробив так багато, як Мазепа, для розвитку культури та духовності українського народу. Його спроба вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної, самостійної Української держави зазнала краху. Але протягом трьох століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу. Корені сучасної незалежності України певною мірою лежать у великій ідеї Мазепи.

Гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа належали до тих не таких уже й численних історичних постатей, чиїми іменами називають епохи. Отже, в історії України була доба Сагайдачного, доба Хмельницького і Мазепина доба.

Гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Пилип Орлик були видатними державними й політичними діячами, талановитими дипломатами. Вони боролися за визволення Вітчизни від чужоземного панування, за відродження

Посвячення в гетьмани. Художник Ф. Гуменюк. 1988 р.

Української незалежної держави. Прямуючи до єдиної мети, ці гетьмани обирали різні шляхи її реалізації. Для Виговського та Дорошенка вони виявилися фатальними.

Гетьман Іван Виговський (?–1664) – наступник Богдана Хмельницького – намагався продовжити його справу. Протидіючи наступові Москви на Україну, Виговський завдав під Конотопом нищівної поразки стотисячній царській армії. Однак інспіроване Москвою повстання опозиції в тилу гетьманських військ, яке переросло в громадянську війну, новий наступ московських військ призвели до відставки Виговського і втрати незалежності Гетьманщини. Не допомогла Виговському й Гадяцька угода з Польщею 1658 р., хоч вона й була укладена на основі федеративного союзу, який надавав Україні внутрішньої самостійності.

Гетьман Петро Дорошенко (1627–1698) поклав за мету відновити Українську державу, подолати Руїну, котра була наслідком Андрусівського перемир'я (1667), за яким Москва віддавала Польщі Правобережну Україну. Разом із кошовим отаманом Іваном Сірком Дорошенко очолив народне повстання й на деякий час об'єднав розірвану на частини Україну. Водночас для протидії Польщі та Москві Дорошенко вимушений був погодитися на залежність від турецького султана з умовою невтручання останнього в справи України. Але султан спустошував і руйнував Правобережну Україну, знищував її населення. Народ, який раніше вітав Дорошенка як визволителя, відвернувся від нього.

Гетьману Пилипу Орлику (1672–1742) довелося діяти в еміграції, за межами України. Він

доклав багато зусиль, щоб включити питання визволення України в європейський політичний процес, організувати коаліції європейських держав проти завойовницької політики Російської імперії, був автором першої в світі конституції («Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська»), укладеної на еміграції (під Бендерами) 5 квітня 1710 р. під час обрання П. Орлика гетьманом України.

Гетьманів обирали і скидали на козацьких радах – загальних зібраннях козаків. Гетьманство було скасоване Катериною II в 1764 р.

ГЕТЬМАНЩИНА – назва, яка позначала в 1648–1764 рр. Українську Гетьманську державу та її територію. Вона виникла внаслідок вибуху Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої. За задумом вождя Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького Гетьманщина мала охопити всі етнічні українські землі. Однак внаслідок контрнаступу Речі Посполитої, на боці якої стояла вся католицька Європа, українським війська довелося відступити на схід. Тому Гетьманщина згідно із Зборівським договором 1649 р. не обіймала собою всіх історичних та етнічних українських земель. Так, на Заході до її складу не увійшли Галичина, Холмщина і Західна Волинь, на Сході – Слобідська Україна. Не увійшли і Закарпаття та Північна Буковина.

На Півдні поза кордонами Української Гетьманської держави лишалася та частина українських південних земель, які тоді входили до володінь Османської імперії та її васала – Кримського ханства. У той же час на півночі були включені до Гетьманщини деякі етнічні українські землі, які нині не входять до складу Української держави (Стародубщина).

За Білоцерківською угодою 1651 р. після невдалої для України воєнної кампанії територія Гетьманщини повинна була ще більше скоротитися, обіймаючи лише Київське воєводство. Однак переможна для козацької армії битва під Батогом у 1652 р. перекреслила і Зборівську, і Білоцерківську угоди, а внаслідок переможних походів 1654–1657 рр. територія Гетьманщини знов розширюється. Вона, щоправда, не сягнула на захід так далеко, як у 1648 р., зате включила до свого складу деякі етнічні білоруські землі (на півдні Білорусі), наприклад, Бихівський полк.

Відроджуючи Українську державу, Богдан Хмельницький спирався на історичний досвід

Хмельницький з полками.
Невідомий художник. XVIII ст. (Оригінал не зберігся). Опис за каталогом колекції В. В. Тарновського 1898 р.: «На картині зображений гетьман в повний зріст з булавою. Ліворуч від гетьмана зображено козаків з прапорами та у верхній частині напис. З іншого боку – герб Війська Запорозького, намет, де сидить писар і стоять вартові, а нижче стоять поляки на колінах і просять помилування. Біля ніг гетьмана зображена р. Дніпро з рукавами і розкиданими по березі булавами, які означають місцезнаходження полків. Портрет знаходився в Суботівській церкві над місцем поховання гетьмана Богдана Хмельницького, звідки був знятий внаслідок розпорядження про вилучення з церков світських портретів». (Цит. за кн.: «Україна–Козацька держава». – К.: Емма, 2004. – С. 289)

насамперед Запорозької Січі і розвинув його. Гетьманщина була республікою, хоча Богдан Хмельницький (зрештою, не тільки він) бачили її як монархію, влада в якій мала переходити в спадок представникам гетьманської династії. Панівним станом стало козацтво.

Однак інші стани (шляхта, міщанство, православне духовенство) мали значні права. Селянство хоча й залишалося в залежності й не мало особливих прав, однак його становище значно поліпшилося в Гетьманщині.

До того ж маса селян перейшла до козацького стану, і цей процес не припинявся до кінця існування Гетьманщини, хоча й не набирав уже ніколи таких масштабів, як за часів Богдана Хмельницького.

Герб Києва. Серія «Герби міст України». Художник С. Якутович. 2000 р. ▶

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА середини XVII ст.
УКРАИНСКОЕ КАЗАЦКОЕ ГОСУДАРСТВО середины XVII в.
UKRAINIAN COSSACK STATE, mid–17th c.
Масштаб 1:4 000 000

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (ПОДІЇ 1648 – 1657 рр.)

- Проголошення Б. Хмельницького гетьманом (30 січня 1648 р.)

Походи української козацької армії у 1648 – 1649 рр

- до Замостя у 1648 р.
- до Зборова у 1649 р.
- Облога міст козацькою армією. Львів, 26 вересня – 16 жовтня 1648 р. Замостя, 27 жовтня – 14 листопада 1648 р. Збараж, 30 червня – 27 липня 1649 р
- Місця мобілізаційних зборів українського козацького війська у роки визвольних змагань
- 1649 Переговори Б.Хмельницького з польською комісією Адама Киселя (10 – 16 лютого 1649 р.)
- 1649 Зборівський мирний договір між Україною і Річчю Посполитою 8 серпня 1649 р.
- Кордони Української козацької держави за Зборівським мирним договором 1649 р
- ЧИГИРИН Резиденція гетьмана України
- Умань Межі полків і полкові міста станом на 1654 р.
- Чиг 1648 49 Полки, що існували нетривалий час (роки їхнього існування)
- Лінія дислокації козацьких прикордонних застав за умовами Зборівського договору 1649 р.

Походи української козацької армії у 1651 – 1655 рр.

- до Берестечка у 1651 р
- походи 1652 – 1653 рр.
- спільні походи українських та російських військ 1654 – 1655 рр.

Місця та дати найважливіших битв Національно-визвольної війни

- 1648 Перемога повстанського війська на Жовтих Водах 5 – 6 травня 1648 р.
- 1648 Розгром коронного війська Речі Посполитої під Корсунем 15 – 16 травня 1648 р
- 1648 Розгром шляхетського ополчення Речі Посполитої під Пилявцями 13 вересня 1648 р.
- 1649 Битва українських військ наказного гетьмана С. – К. Кричевського з литовською армією гетьмана Я. Радзивілла 31 липня 1649 р.
- 1649 Битва під Зборовом 5 – 6 серпня 1649 р
- 1651 Поразка козацького війська у битві під Берестечком 18 – 30 червня 1651 р
- 1652 Розгром українськими військами польського війська під Батогом 22 – 23 травня 1652 р
- 1653 Оточення польської армії під Жванцем, грудень 1653 р.
- 1655 Битва українсько-російських і польсько-татарських військ під Охматовом 19 – 20 січня 1655 р
- Райони найбільших втрат цивільного населення у 1651 – 1653 рр
- Райони найбільших втрат цивільного населення у 1654 – 1655 рр
- 1651 Білоцерківський мирний договір між Українською державою та Річчю Посполитою 18 вересня 1651 р.
- 1653 Жванецька (Кам'янецька) угода між кримським ханом Іслам-Гереєм і королем Яном Казимиром (грудень 1653 р)
- 1654 Переяславська рада 8 січня 1654 р.
- Території, що перебували у складі Української держави у 1654 – 1657 рр

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНСТВА І.ВИГОВСЬКОГО та Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (серпень 1657 – грудень 1662 рр.)

- Обрання гетьманом І.Виговського (23 – 26 серпня 1657 р.)
- 1657 Союзна угода Української держави зі Шведським Королівством (6 жовтня 1657 р)
- 1658 Розгром козацькою армією разом з військом кримських татар збройної опозиції на чолі з М. Пушкарем і Я. Барабашем у червні 1658 р.
- 1658 Гадяцький договір між Українською державою та Річчю Посполитою (6 вересня 1658 р.)
- Кордони Великого князівства Руського за Гадяцьким договором (1658 р.)

Московсько-українська війна 1658 – 1659 рр.

- Наступ московської армії на Україну навесні 1659 р.
- Похід української козацької армії гетьмана І.Виговського на початку літа 1659 р.
- 1659 Відновлення І.Виговським союзної угоди з Кримським ханством (24 червня 1659 р.)
- 1659 Розгром московської армії під Конотопом 28 – 29 червня 1659 р.
- Міста, що зазнали штурмів й облог московськими військами навесні – влітку 1659 р
- Обрання на гетьманство Ю.Хмельницького на Генеральній Раді 28 вересня 1659 р.
- 1659 Переяславські договірні статті між гетьманським та царським урядами
- Похід українсько-російської армії на Правобережжя у вересні – жовтні 1660 р
- 1660 Бої під Любарем, Чудновом та Слободищами
- 1660 Угода уряду Ю.Хмельницького з Річчю Посполитою щодо повернення України під владу польського короля (17 жовтня 1660 р.)
- Чернігів Центри українських козацьких полків, що наприкінці 1660 р відмовилися визнавати зверхність гетьманського уряду Ю.Хмельницького

Карту взято з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

Державні кордони станом на 1643 р.
Столиці держав
Межі та центри воєводств Речі Посполитої
Володіння Османської імперії (а) та її васала (б)
Слобідська Україна
Міжнародні відносини
Держави, з якими Б. Хмельницький вів дипломатичні переговори
Перебування посольств
Шведського короля (січень – лютий 1657 р.)
Шведського короля (червень 1657 р.)
Трансильванського князя (червень 1657 р.)
Центри торгівлі та ремесла
Р О С І Й С Ь К А
Д Е Р Ж А В А
З А П О Р О Ж Ж Я
К Р И М
БАХЧИСАРАЙ
О Р Д А

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОБЕРЕЖНИЙ ГЕТЬМАНАТ у 60-х рр. XVII-на поча

УКРАИНСКИЙ ПРАВОБЕРЕЖНЫЙ ГЕТМАНАТ в 60-х гг. XVII в.–в начале XVIII в. ▲ UKRAIN

Масштаб 1:4 000 000

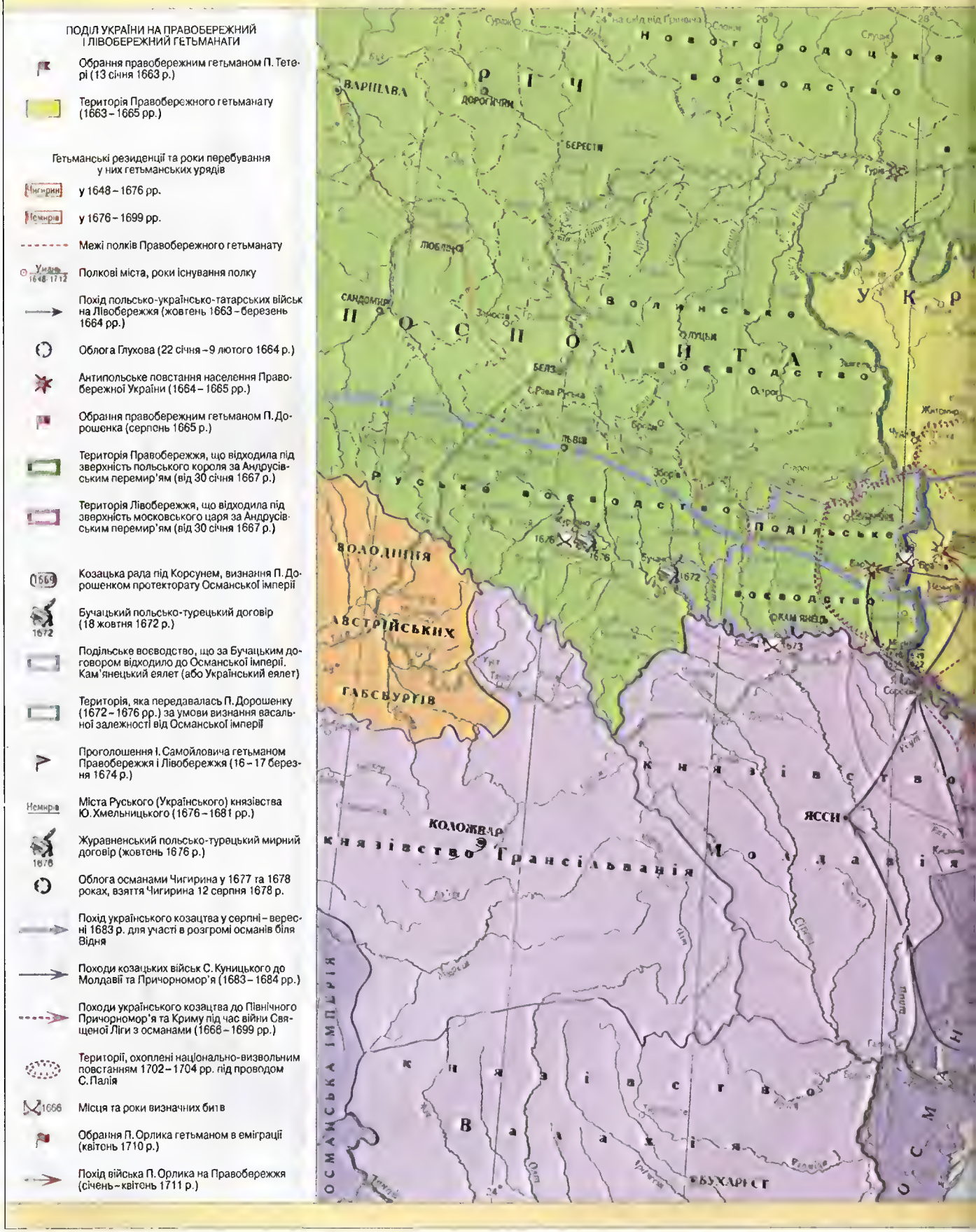

Карту взято з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

HETMANATE in the 1660s–early 18th c.

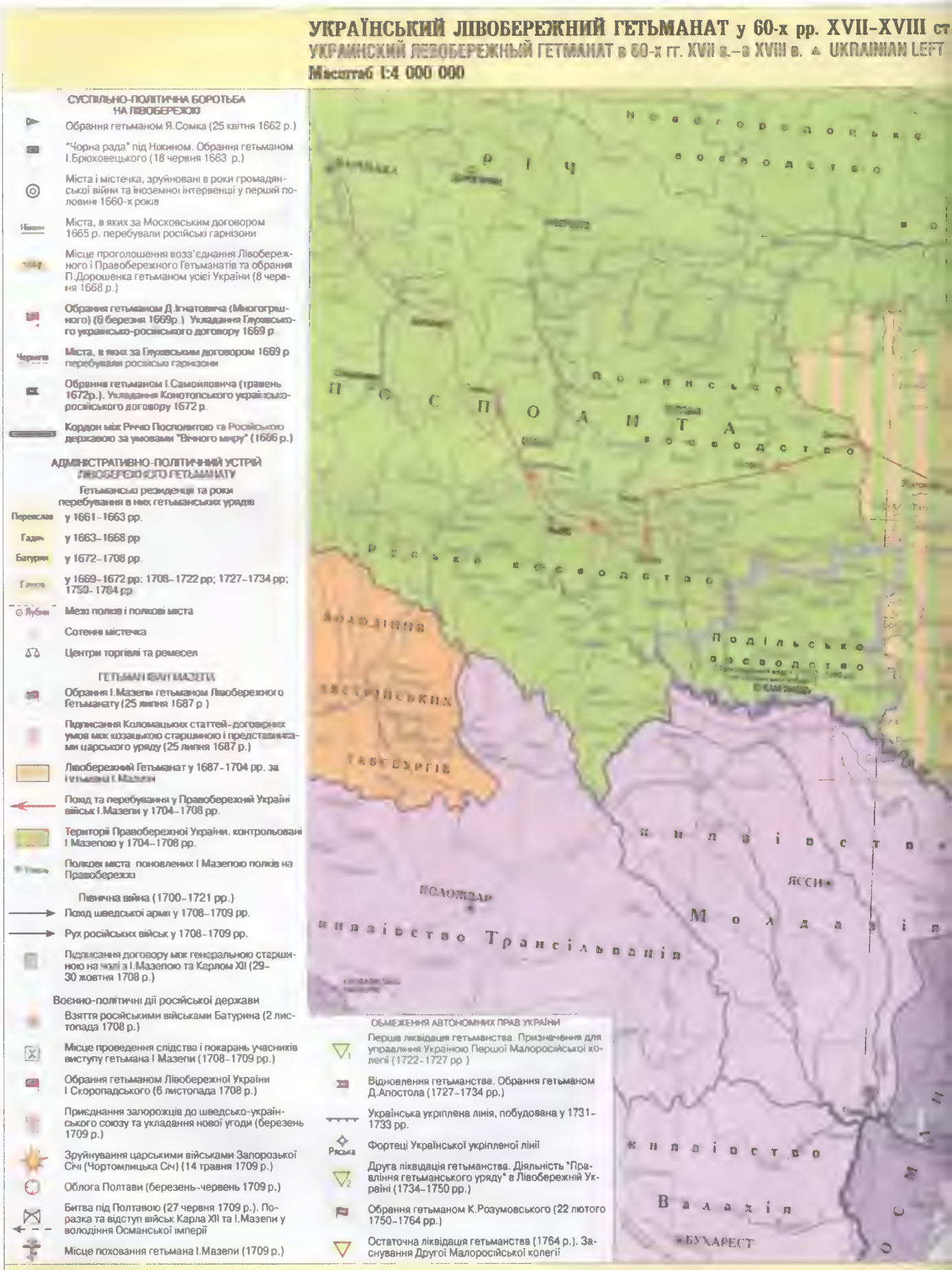

Карту взято з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

TE in the 1660s–18th c.

Карту взято з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007. – С. 65–73)

Функції законодавчого органу виконувала загальновійськова рада, однак її поступово витісняла старшинська рада. Посади всіх владних структур були виборними, існував полково-сотенний адміністративний устрій. Гетьманщина мала практично всі ознаки держави (територія, кордони, своя влада, як центральна, так і місцева, збройні сили, суд, дипломатичне визнання тощо).

[Про полковий адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини див. статтю «Військо українське козацьке». С. 104–115. – *Упорядник*].

З 1654 р. внаслідок укладення російсько-українського договору посилився тиск Москви на Гетьманщину.

Царський уряд прагнув перетворити Гетьманщину на свою провінцію. По смерті Богдана Хмельницького (1657) внаслідок поразки України в російсько-українській війні 1658–1659 рр. Гетьманщину на підставі Переяславського договору 1659 р., укладеного Юрієм Хмельницьким, перетворено на автономну одиницю у складі Московської держави. Спроба вирватися з-під її влади, здійснена під час подій походу 1660 р., завершилася укладенням нерівноправного договору з Річчю Посполитою (Слободищенського трактату 1660 р.). На його підставі Гетьманщина перетворювалася на автономну одиницю у складі Речі Посполитої.

Після цього, в 1662–1663 рр., Україна була розколота на дві Гетьманщини, які вже не були незалежними, а тільки автономними: Правобічну й Лівобічну, кордон між якими пролягав по Дніпру (за винятком Києва, що входив до складу Лівобічної Гетьманщини). Внаслідок свого географічного положення, деяких причин соціально-економічного та політичного порядку Правобічна Гетьманщина переважно перебувала під польською зверхністю, хоча на деякий час (гетьманат П. Дорошенка) вона перейшла під зверхність турецьку. Лівобереж-

на Гетьманщина опинилася в залежності від Московської держави. Андрусівський польсько-московський договір (1667) і «Вічний мир» (1686) юридично закріплювали поділ України на дві частини.

Спроби українських гетьманів відновити цілісність України, об'єднати дві Гетьманщини, розділені Дніпром, були, на жаль, нетривкими й у цілому безуспішними. Правобережний гетьман Петро Дорошенко, маючи такий намір, на початку 1668 р. з'явився на Лівобережжі, де після Андрусівського перемир'я розгортався антимосковський рух. Населення радісно вітало його, і 8 червня Петро Дорошенко був проголошений гетьманом Правобережжя і Лівобережжя. Україна ставала цілісною. Однак Дорошенкові невдовзі довелося спішно покинути Лівобережну Україну, щоб організувати на Правобережжі відсіч польському наступові. Залишений ним наказним гетьманом полковник Дем'ян Многогрішний прийняв підданство Москви; в середині березня 1668 р. його обрали лівобережним гетьманом. Козацька Україна знову розпалася.

Лівобережний гетьман Іван Самойлович, який мріяв про владу над усією Україною, скликав 17 березня 1674 р. в Переяславі раду, де його обрали гетьманом обох сторін Дніпра. Правобережний гетьман пропольської орієнтації Михайло Ханенко добровільно здав свої клейноди Самойловичу. Правобережний гетьман Петро Дорошенко, який перебував під турецьким протекторатом, тільки в результаті воєнного тиску з боку Самойловича і царського воєводи Ромодановського через два роки, в 1676 р., прийняв присягу царю й віддав гетьманські клейноди Самойловичу. Але іменування Самойловича «гетьманом обох сторін» не відповідало реальній ситуації. Над Правобережною Гетьманщиною владарювали Польща й Туреччина, які вели між собою війну за цілковите утвердження тут своєї влади. Річ Посполита, яка потребувала постійної охорони своїх українських володінь, у 1685 р. дозволила відновити козацтво. Полковники Семен Палій, Захар Іскра, Андрій Абазин і наказний гетьман Самусь організували швидке й інтенсивне заселення правобережних земель, які внаслідок Руїни були спустошені, і створили чотири козацькі полки, котрі були і військовими, і адміністративно-територіальними одиницями. Однак після Карловицького договору 1699 р., за яким Поділля відходило до Польщі, сейм скасував правобережне козацтво, ліквідував правобережні козацькі полки.

Через п'ять років правобережне козацтво відродив Іван Мазепа. Весною 1704 р. він з 30-тисячною козацькою армією перейшов Дніпро, зайняв Київщину й Волинь, доходив з походами до Львова та Замостя, а в жовтні цього року, залишивши на Правобережжі козацькі загони, повернувся до Батурина як справжній володар України. Іван Мазепа вживав титул – «гетьман обох сторін Дніпра». Однак державна і воєнна діяльність Мазепи була перервана подіями 1708–1709 рр.

Увесь подальший період – це історія згасання Гетьманщини, внаслідок постійного обмеження Російською імперією її автономії аж до повного знищення в часи Катерини II.

З другого десятиліття XVIII ст. термін «Гетьманщина» до кінця існування козацтва позначав тільки Лівобережну Україну (з Києвом). Вона перебувала під владою українського гетьмана. Територія Гетьманщини була поділена на десять усталених полків. Управління краєм на різних рівнях здійснювала козацька старшина – генеральна, полкова, сотенна.

Козацький устрій набирав у Гетьманщині завершених форм, охопивши все життя суспільства, в тому числі побут та культуру, й був визначальним в історичному розвитку цієї частини України. Тому хоч царський уряд і наступав на державність України, всіляко обмежував її автономію; завдяки козацькому адміністративному, військовому ладу, правлінню козацької старшини навіть у період міжгетьманства, коли вибори гетьмана заборонялися (1722–1727, 1734–1750), вдавалося якоюсь мірою протистояти московському тискові й впливу.

Національний герб – козак з мушкетом. Середина XVIII ст. ЦДІАУ. Київ

Мапа України Гійома Левассера де Боплана. 1648–1651 рр. З кн. Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків». Т. І

Після остаточного скасування гетьманства в 1764 р. протягом певного часу в суспільно-економічному, громадському й культурному житті Лівобережної України традиційно зберігалися національні особливості. Залишалися полки, сотні як військові й адміністративно-територіальні одиниці, а також деякі козацькі установи – суд тощо.

Але в наступні три десятиліття Російською імперією були знищені рештки своєрідного козацького устрою в Україні.

Катерина II хотіла, щоб «саме ім'я гетьманів було забуто», а назва «Гетьманщина» походила саме від слова «гетьман».

Наприкінці 1780 р. за її наказом на Гетьманщині запроваджувався загальноросійський устрій. Усю територію в 1781 р. було поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, якими керували російські адміністративні й судові установи.

1783 року було скасовано козацьку військову організацію, остаточно знищено збройні сили України.

Козацькі полки було перетворено на десять регулярних карабінерних полків російської армії.

У цьому ж році в Україні було запроваджено кріпацтво, заборонено перехід селян від одного власника до іншого.

Отже, було скасовано рештки українського державного ладу.

Російська імперія остаточно поглинула цю українську територію. Зникла не тільки назва «Гетьманщина», а й національна назва «Україна». Її замінили терміном «Малоросія», а потім і взагалі Лівобережну Україну називали «Юго-

Мапа «Україна, або Козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії, зображена Йоганном Баптистом Гоманном. 1712 р. Нюрнберг
На гравюрі вгорі мапи зображено реєстрового козака Гетьманщини. Обіпершись об великий чувал (мішок) з [illegible], він спокійно палить тютюнову люльку, поважно випускаючи димок, «щоб дома не журились», та й гадає [illegible] думку. Ліворуч, нахиливши голову і докоряючи та погрожуючи шаблею в правиці, стоїть лях з Речі Посполит[illegible]. За його спиною – московський солдат з прапором. Праворуч від козака сидить кримський татарин і, викаж[illegible] невдоволення, вказує правицею на козака. Вище стоїть яничар турецької армії і підпирає козака шаблею [illegible]. За татарином стоїть січовий запорожець з оселедцем на голові та спостерігає за подіями. (Цит. за виданням: «Україна – Козацька держава». – К.: Емма, 2004. – С. 54)

Западным краем» Росії або «южнорусскими губерниями», вважаючи їх провінціями Російської імперії.

ГЛУХІВ – остання столиця Гетьманщини (1708–1764) й резиденція українських гетьманів: Івана Скоропадського (1708–1722), Данила Апостола (1727–1734) і Кирила Розумовського (1750–1764).

Це стародавнє українське місто розташоване над річкою Есманню, притоком Сейму, тепер районний центр Сумської обл. Як свідчать археологічні дослідження, поселення тут виникло на межі X–XI ст. Місто відігравало помітну роль ще в період Київської Русі. Вперше згадується в літописах під 1152 р., а в XIII ст. стає центром окремого князівства. Уже в другій половині XVII ст. Глухів був культурно-історичним, економічним та торговельним центром Лівобережної України.

Глухів, як і багато інших українських міст, був водночас фортецею. Складна система зовнішніх і внутрішніх укріплень (кілька рядів валів з дубовим частоколом і ровів, сухих і заповнених водою, п'ять дерев'яних брам з надбрамними рубленими вежами й мостами через рови) робили місто неприступним. Це засвідчила, між іншим, і невдала облога Глухова польською армією на чолі з королем Яном-

Казимиром у 1663 р. Страшна пожежа 1743 року знищила більшу частину міста й усі його дерев'яні укріплення. Однак вони в найближчі роки були відновлені.

У 1669 р. в Глухові був обраний гетьманом Дем'ян Многогрішний, який уклав з московським урядом «Глухівські статті» – документ міждержавного характеру, що визначав устрій Української Гетьманської держави та її взаємини з Московією. Вони значно обмежували українську автономію порівняно зі статтями Богдана Хмельницького (1654).

З кінця XVII ст. Глухів разом із Ромнами, Коропом і Кролевцем став місцем постійної дислокації військової армати – артилерії козацького війська. Тут вироблявся порох, відливалися гармати й церковні дзвони.

Глухів з наданням йому з початку XVIII ст. статусу гетьманської столиці стає центром державного й адміністративного життя Гетьманщини. Тут широко розгортається будівництво, розвиваються ремесла, розміщується канцелярія Генеральної армати. Нею керував генеральний обозний – друга особа після гетьмана. Йому підлягали всі артилерійські справи козацького війська. У Глухові перебувала й Генеральна військова канцелярія, що була органом управління при гетьмані, а за його відсутності безпосередньо керувала Гетьманщиною.

Архітектура Глухова XVII ст. несла на собі відбиток українського бароко й риси класицизму. Гарною та величною була забудова міста. Розкішним оздобленням та вишуканістю відзначався гетьманський палац. Деякі будинки старшини, як і палац, прикрашалися ліпленням ззовні й живописним розписом усередині. Монументальні споруди урядових установ теж мали оздоблення, як, наприклад, будинок Генеральної військової канцелярії.

Московський прочанин, що прямував до Святої землі, священик Йоанн Лук'янов, проїжджаючи Глухів у 1703 р., зазначав, що це на той час сотенне містечко Ніжинського полку «лучше Киева строением»; «строение в нем преузорочное, светлицы хорошие, ратуша зело хороша и рядов много... Зело лихоманы хохлы затейливые к хоромному строению».

29 квітня 1722 р. Петро I ще за життя гетьмана Івана Скоропадського запровадив Малоросійську колегію як центральний орган імперського управління Гетьманщиною, зокрема й нагляду та контролю за діяльністю українського гетьманського уряду. Розмістив її цар у гетьманській столиці, у Глухові. Малоросійська колегія складалася з президента-бригадира Вельяминова, шести офіцерів-командирів розташованих на Лівобережній Україні окупаційних царських полків і прокурора. Усіх їх призначав особисто цар. У цивільних справах Малоросійська колегія підлягала Сенату в Петербурзі, у військових – головнокомандувачу російськими військами в Україні.

м. Глухів. Фото 1900 р.

Після смерті Івана Скоропадського Петро I заборонив вибори нового гетьмана. Малоросійська колегія узурпувала права українського уряду й діяла як найвища адміністративна, судова й фінансова установа, що викликало невдоволення й протести козацької старшини. Так звана Перша Малоросійська колегія проіснувала з 1722 до 1727 р., коли було відновлено гетьманство.

Для Малоросійської колегії в 1722–1723 рр. була зведена будівля, що стояла на ярмарковій площі при Київському шляху. Архітектура її була надзвичайно пишна й вибаглива. Пантелеймон Куліш у романі «Михайло Чернишенко» відтворює вигляд цього будинку через сприйняття його головним героєм твору. Не можемо з певністю стверджувати, чи цей опис відповідав історичним реаліям, чи був витвором художньої фантазії письменника. Однак опис дуже цікавий і відтворює, хоч і в гіпертрофованому й еклектичному вигляді, дух доби українського бароко:

«...Мовчки він дивився на протилежний бік вулиці, що на всю довжину заставлена була довгою стіною кам'яниці з гостроверхими вікнами, з численними й найрізноманітнішими колонами, пілястрами, фронтонами та галереями.

...Над глибокими нішами, в яких чинно були розставлені величезні Мінерви, Феміди, Марси, стародавні оратори й філософи у сусідстві з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широких горностаєвих мантіях,– красувалися в різноманітних групах українські військові клейноди, перемішані з Купідоновими луками і сагайдаками, з лірами Аполлона, Меркурієви-

ми жерлами. В інших місцях – стародавні мечі з пташиною голівкою на держалні, довгі мушкети та бойові келепи козацькі в лаврах стояли обіч з грецькою арфою, бичачою головою та тризубцем Нептуна, заквітчані й перевиті силою квітів, серед яких український соняшник був на першому місці. Тут нічого не було забуто: вибагливий український архітект вирішив збудувати будинок усім землякам своїм на диво й виснажив усю свою винахідливість, щоб його прикрасити. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, панцери, ковші, змії, винизані гостряками булави, птахи, турецький півмісяць і зірки квітчали капітелі колон та пілястрів, оточували вікна, висіли фестонами, спліталися в гірляндах, вилися по карнизах і під карнизами. Але все це було розташовано з таким химерним смаком, з такою неочікуваною сміливістю і дикою строкатістю, що не хочеться вірити, ніби чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів...»

Наприкінці очі героя роману спинилися на прикрасі головного фронтону. Два запорожці з довгими чубами тримали величезний щит, на якому був герб України – козак з усією зброєю, в заломленій набакир шапці. Ця будівля проіснувала до 1784 р. і згоріла під час пожежі.

З остаточним скасуванням гетьманства Катериною II в 1764 р. почала діяти Друга Малоросійська колегія. Вона складалася з восьми постійних членів, яких призначав царський уряд: чотирьох українців з числа генеральної старшини й чотирьох росіян. Президентом Другої Малоросійської колегії був призначений Петро Рум'янцев, царський правитель України: водночас він був генерал-губернатором України й головнокомандувачем усіх військ на її території, йому підлягало також Запорожжя. Він провадив особливо жорстоку, брутальну імперську політику щодо України. У 1782 р. у зв'язку з

Миколаївська церква. 1693 р.

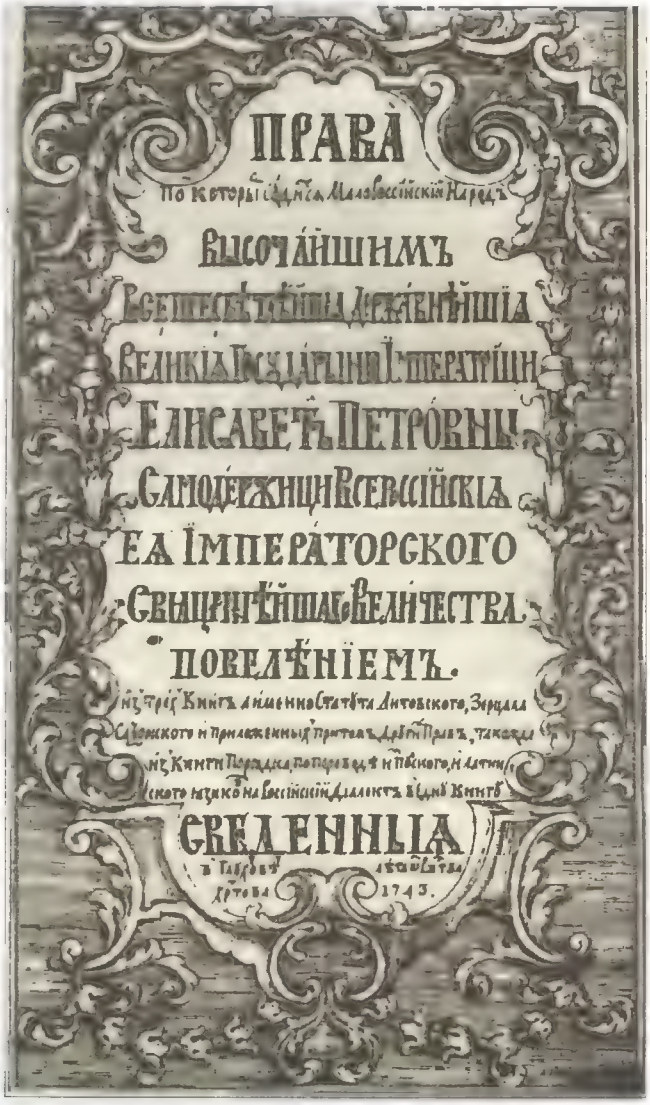
ПРАВА
По которымъ судится Малороссійскій Народъ
ВЫСОЧАЙШИМЪ
ВСЕПРЕСВѢТЛѢЙШАЯ ДЕРЖАВНѢЙШАЯ
ВЕЛИКАЯ ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА
ЕЛИСАВЕТЪ ПЕТРОВНА
САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССІЙСКАЯ
ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО
СВЯЩАННѢЙШАГО ВЕЛИЧЕСТВА
ПОВЕЛѢНІЕМЪ.
СВЕДЕННЫЯ
1743.

Титул кн. «Права, по которим судится Малороссійский народъ». Глухів, 1743 р.

утворенням на Гетьманщині трьох намісництв Друга Малоросійська колегія вступила в ліквідаційний період, що тривав до 1786 р.

За наказом Рум'янцева для нової Малоросійської колегії розпочали споруджувати за проектом архітектора Андрія Квасова будинок у центрі Глухова. Будівництво в основному було завершено 1774 р. До 1782 р. тривали опоряджувальні роботи. Колегія стала найбільшою спорудою в тогочасній Україні. Вона була П-подібною в плані, двоповерховою. Довжина чільного фасаду сягала 140 метрів. Архітектурний стиль будівлі мав ознаки бароко і класицизму. Будинок спіткала така ж доля, як і більшість споруд гетьманського Глухова: його дуже пошкодила пожежа 1784 р. У 1834 р. почали обвалюватися стіни й стеля, будинок зруйнували, його цеглою вимостили вулиці міста.

Окрасою Глухова, як і інших великих міст України, були храми. Найдавніші з них – дві дерев'яні церкви: Михайлівська, яка згадуєть-

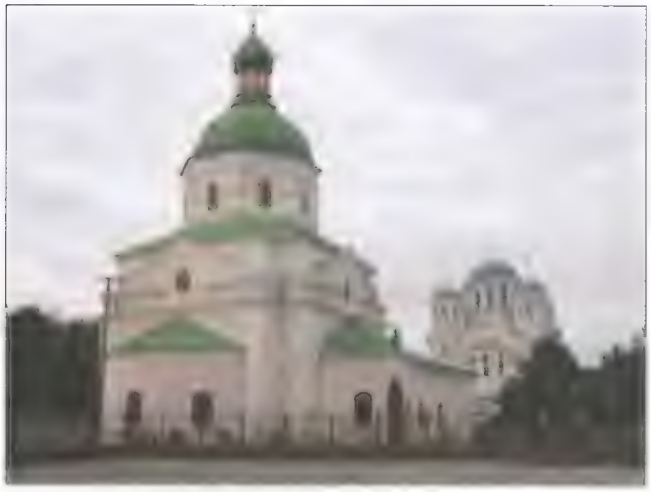

Спасо-Преображенська церква. 1765 р.

Панорама сучасного Глухова

ся вперше в 1654 р., і Троїцька, що будувалася з 1657 р. сім літ, однак остаточно так і не була завершена.

Успенський собор у дівочому монастирі – це по суті перша мурована споруда в Глухові. Будівництво храму розпочалося 1686 р. коштом і стараннями гетьмана Івана Самойловича. У наступному році новий гетьман Іван Мазепа виділив 10 тисяч золотих для завершення будівництва. Глухівський Спасо-Преображенський (пізніше він дістав назву Успенського) дівочий монастир був заснований 1670 р. З кінця XVII ст. монастир перетворено на внутрішню міську цитадель, яка мала не лише земляний оборонний вал, а й дерев'яні стіни з вежами. На початку XVIII ст. монастир оточили потужним цегляним муром з наріжними круглими вежами та надбрамною оборонною дзвіницею, а також збудували муровану Вознесенську трапезну церкву.

Глухівський дівочий монастир підлягав Київському Вознесенському жіночому монастирю. Обома монастирями керувала ігуменя Марія-Магдалина Мазепина, мати великого гетьмана Івана Мазепи. Ці монастирі стали визначними осередками мистецтва гаптування. Деякі зразки цього дивовижного мистецтва майстринь Глухівського монастиря зберігаються в музеях дотепер.

На початку 90-х років XVII ст. було поставлено дві муровані церкви: Михайлівська (1692) – полковником стародубським Михайлом Миклашевським і Миколаївська (1693) – на замовлення глухівського сотника Федоровича. Миколаївська церква – дуже гарної архітектури – правила за соборну для всього міста й була головною спорудою Радного майдану. Перед цим храмом відбувалися козацькі ради. Саме тут обрали на гетьмана Івана Скоропадського, Данила Апостола і Кирила Розумовського. У Миколаївській церкві в 1708 р. за наказом Петра I було виголошено анафему великому українському патріоту гетьману Іванові Мазепі.

У 1765 році був зведений Спасо-Преображенський собор.

У Глухові XVII–XVIII ст., окрім мурованих, було багато дерев'яних храмів: у центрі – Варваринська, Воскресенська, Іллінська церкви, а також у передмістях: Зішестя Святого Духа, Покровська, Різдва Богородиці, св. Захарія і Єлизавети, Всіхсвятська.

Дерев'яні церкви з часом занепадали, руйнувалися, їх заміняли мурованими. Під наглядом Квасова в 1768 р. почали будувати мурований храм Різдва Богородиці, який закінчили в 1799 р. Ще довше, на 80 років, розтягнулося будівництво Троїцького собору, яке закінчилось у 1806 р. На заваді стали й смерть гетьмана Івана Скоропадського, й дві страшні пожежі 1746 та 1784 рр., а також катастрофа – побудована раніше величезна дзвіниця впала і розколола собор.

До нашого часу збереглися тільки Миколаївська і Спасо-Преображенська церкви. За радянських часів було знищено ряд церков Глухова, зокрема чотирьох'ярусна дзвіниця Троїцького собору, що була головним висотним акцентом міста.

Дивом уціліла одна з п'яти брам, так звана Київська (її ще називають Тріумфальною), яка будувалась у 1761–1769 рр. Це – унікальна пам'ятка оборонного зодчества Гетьманщини.

У козацьку добу Глухів був також центром мистецтва в Україні. З 30-х рр. XVIII ст. тут діяла музично-хорова школа. За царським наказом 1738 р. вона призначалася для підготовки співаків придворного імператорського хору. Українці здавна славились як митці-співаки. Спеціальні посланці з царського двору роз'їжджали селами України та відбирали обдарованих співаків. У Глухівській музично-хоровій школі навчали-

ся видатні українські композитори XVIII ст. Д. Бортнянський і М. Березовський. У Глухові був створений і перший в Україні театр, який належав гетьману Кирилу Розумовському і мав свою хорову капелу, оркестр, балетну трупу.

Глухів також славився майстрами-ювелірами, був одним із центрів художнього поліхромного керамічного виробництва. Глухівська кераміка імітувала фаянс і прикрашалася барвистими емалями.

Герб гетьманської столиці Глухова, затверджений у 1730 р., мав такий вигляд: картуш, розділений під кутом на чотири частини, кожна з них позначає символи влади Української Гетьманської держави – зверху дві булави, з боків – бунчук і прапор, внизу – військова печатка. Картуш зверху обрамлено фрагментом фортечної стіни.

У 1782 р. Глухів перетворено на повітове містечко Новгород-Сіверського намісництва, а згодом Чернігівської губернії.

У квітні 1845 р. Глухів відвідав Тарас Шевченко. Його враження: «Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком».

У 1861 р., коли везли покійного Тараса Шевченка в труні з Петербурга в Україну, в Глухові його відспівали у церкві Різдва Богородиці. У 1991 р. на місці цієї церкви встановлено пам'ятний знак.

З 60-х р. XIX ст. Глухів стає центром хлібної торгівлі, пожвавлюється міське життя, споруджуються будинки для купців і поміщицькі торгові ряди, садиби, муровані крамниці. Переважали двоповерхові будинки, перший поверх мурований, другий – дерев'яний.

У 80-х роках навколо Глухова виникли цукроварні. Завдяки меценатству родини українських промисловців Терещенків місто прикрашають великі капітальні споруди: Учительский інститут, чоловіча гімназія з пансіоном, жіноча гімназія, Федорівське ремісниче трикласне міське училище, ремісниче училище ім. М. Терещенка в трьох корпусах, комплекс міської лікарні, Дворянське зібрання. Ці будинки мали прекрасну архітектуру, деякі були прикрашені скульптурою й удекоровані вишуканим дерев'яним різьбленням.

На початку XX ст. в Глухові збудовано триповерхові муровані казарми 175-го піхотного Батуринського полку, будинок земства на місці колишньої Малоросійської колегії. Цей будинок зберігся і є однією з найвизначніших будівель сучасного Глухова.

Пам'ятники Максиму Березовському (1745–1777) і Дмитру Бортнянському (1751–1825), видатним українським композиторам, уродженцям Глухова. Скульптор І. Коломієць

Старовинний герб м. Глухова на фасаді будинку. XIX ст.

Серед багатого скульптурного декору фасаду на центральному фронтоні є ліплення старовинного герба гетьманського Глухова – козацькі клейноди на щиті під короною.

За сімдесятирічного радянського панування в Глухові спромоглися лише на одну монументальну споруду – монолітну залізобетонну вежу міського водогону (1927). Натомість радянська влада зносила церкви та іншу історичну забудову Глухова. З кінця 60-х рр. почалася бездумна забудова міста. Численні п'ятиповерхові коробки житлових і адміністративних будинків спотворили архітектурне обличчя Глухова. Вони влізли на фундаменти Троїцького собору, на цвинтар, обступили зусібіч Миколаївську церкву так, що тепер головний храм гетьманської столиці опинився не посеред Радної площі, а в дворі житлових будинків.

Київські архітектори Віктор Вечерський та Володимир Ленченко ще в 1984 р. розробили історико-архітектурний опорний план міста з проектом зон охорони всіх пам'яток культури. 1992 р. В. Вечерський завершив проект створення Національного Глухівського історико-культурного заповідника.

Київська (Тріумфальна) брама. 1760–1769 рр.

Сучасний герб м. Глухова

Піднесення соціально-культурного статусу Глухова до рангу Національного заповідника має забезпечити не лише охорону культурної спадщини, а й цивілізований розвиток стародавньої столиці Української Гетьманської держави, що була уособленням українського автономізму і є скарбницею нашої культури.

«ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ» – договір між новообраним лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним і московськими царськими представниками, укладений у Глухові 16 березня 1669 р. Двадцять сім «Глухівських статей» далі обмежували українську державну автономію. Марними були зусилля гетьмана і старшини добитися від царського уряду звільнення Гетьманщини від воєводського урядування. Щоправда, Москва, відчуваючи, що її влада на Україні захиталася (розгорнулося антимосковське повстання, правобережний гетьман Петро Дорошенко об'єднав під своєю булавою обидві розірвані частини України), все ж таки пішла на деякі поступки. Були скасовані «Московські статті», укладені з Іваном Брюховецьким. Згідно з «Глухівськими статтями» значно зменшувалася кількість воєвод. Вони залишалися тільки в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі та Переяславі. Їхні функції обмежувалися командуванням гарнізонами, вони не могли втручатися в міське й козацьке управління. Обумовлювалася обов'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви. Однак заборонялася самостійна міжнародна політика, гетьман не мав права вести дипломатію з чужими державами.

ГОПАК – український народний танець, який виник на Запорозькій Січі й виконувався тільки чоловіками. У ньому була закладена складна цілісна система прийомів двобою, що застосовувались у військовому мистецтві запорозького козацтва. Рухи гопака також використовувався як вправи бойового вишколу.

Згодом запорозький бойовий гопак перетворився на український народний танець.

Запорозький бойовий гопак був засобом фізичної і технічної підготовки козаків до рукопашного поєдинку. Фізичний гарт гармонійно поєднувався з моральним, духовним та патріотичним вихованням, і в комплексі це було психофізичною системою вдосконалення людини.

Більшість технічних елементів були запозичені з живої природи й наслідували особливості рухів та поз птахів, тварин, а також окремих видів діяльності людей.

Перед початком вправ або двобою козаки робили стійки. Перша з них – це вітання з партнером. Решта – бойові стійки гопака з виразними ставами, які відрізнялися положенням рук і ніг: «свічка», «шерега» та ін. (Ці та інші визначення зроблені сучасними творцями школи «бойового гопака»).

У залежності від зміщення центру ваги тіла на ту чи другу ногу, вперед чи назад бойові стійки поділялися на наступальні («вой», «щит») та захисні («мур», «вежа»). Симетрична стійка – «вершник», перехідна стійка з опорою на одну ногу – «журавель», стійка із піднятими догори руками (психологічний прийом залякування супротивника) й зігнутими в колінах ногами – «ведмідь» тощо.

Пересувалися під час поєдинку в гопаку, використовуючи бойові кроки, відплиги, наплиги, повзунці та елементи акробатики. Усі ці прийоми відігравали практично-бойову роль. Кроки були атакуючі (напад), м'які, ковзні, відступальні, схресні. Наприклад, крок «чесанка» специфічними рухами ніг відволікав увагу супротивника від основних намірів бійця.

Козацький танець.
Художник Т. Калинський. 1778–1782 рр.

Найважливішими елементами техніки бойового гопака були способи враження супротивника ударами частинами тіла (руками, тулубом, головою, ногами) і предметами (палицею, бунчуком, списом, шаблею). Удари рукою, залежно від їхнього спрямування (в голову, тулуб або ноги супротивника), завдавалися долонею, передпліччям, ліктем, плечем прямо, збоку, знизу і зверху.

Докладно було розроблено техніку удару частинами долоні витягнутої руки, що давало змогу не підпускати до себе супротивника занадто близько («крижень», «ляпас», «злич», «сікач», «чикольник», «гупан», «тумак», «зап'ясток», «дріль», «штрик» та інші).

Особливо різноманітними були способи завдавання ударів ногами (ступнею, гомілкою, коліном, стегном; однією ногою або двома зразу; на місці або в стрибку, в повітрі). «Повзунці», наприклад, були способом ведення боротьби ногами проти нижньої частини тіла супротивника.

Віртуозно козаки завдавали ударів ногами у стрибку в повітрі («копняки» й «пинки»). Вони включали такі елементи: «розніжка» – удар у стрибку обома ногами проти двох суперників, «щупак» – удар у стрибку двома ногами

Реконструкція бойового мистецтва козаків. Художник О. Бадьо. Журнал «Український світ», № 1–3, 1996 р.

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Київська Козацька лицарська школа відроджує традиційні козацькі види занять: українське бойове мистецтво «Гопак», човнову справу, кінне джигітування, здійснює вишкіл та літнє таборування дітей, прагнучи ввести принципи козацької педагогіки в державну систему фізичного та патріотичного виховання молоді. Фото 2009 р. www.hopak.kiev.ua

вперед, «голубець» – удар однією ногою у стрибку вбік, «чорт» – удар у стрибку з поворотом тіла на 360°, «коза» – удар у стрибку з обертанням тощо.

У техніці бойового гопака також докладно були розроблені способи ефективного захисту проти кожної можливої наступально-атакуючої дії супротивника. Вони включали ухиляння від ударів (відходи, відскоки, присідання, вихиляси), затуляння та відбиття ударів.

Сучасний український народний танець гопак виконують під занальну музику, у швидкому темпі. Разом із чоловіками танцюють і жінки, хоча провідною все ж залишається чоловіча партія. Головні танцювальні рухи в сучасному гопаку – стрибки, присядки, дрібушки (з імпровізаційними елементами) – зберігають виразні риси бойового запорозького гопака.

Тепер в Україні ентузіасти створюють спортивні секції бойового гопака, який органічніший і природніший для українців, аніж східні двоборства – «у-шу», «кунг-фу» тощо.

ГОРДІЄНКО Кость (?–1773) – найвидатніший після Івана Сірка кошовий отаман Запорозької Січі за всі часи її існування. Запорозькі козаки обирали його кошовим отаманом дванадцять разів.

Рік і місце народження Костя Гордієнка, його родинне походження, час появи на Запорожжі невідомі. В історичній літературі існують дві версії. А. А. Скальковський вважав, що К. Гордієнко походив з Волині, з українського шляхетського роду Гординських, а Д. Яворницький – що майбутній кошовий отаман – виходець з Полтавщини, був високоосвіченою людиною. Однак жодна з версій не підтверджена посиланнями на документальні історичні джерела. А. Кащенко на основі напису на надмогильному хресті кошового отамана – «Константин Гордієвич» – робить висновок, що батька його звали Гордієм (а звичай за іменем батька давати прізвище чи прізвисько був поширений переважно на Лівобережній Україні). Тому Кащенко вважає, що версія Д. Яворницького переконливіша. Д. Яворницький, посилаючись на С. Мишецького (російський офіцер та історик середини XVIII ст.), припускає, що справжнє прізвище кошового отамана було Головко чи Гординський (Городецький).

Про високу освіченість Костя Гордієнка свідчать історичні джерела. Зокрема відомо, що свою вітальну промову перед шведським королем він виголосив латиною. Відомо також, що кошовий отаман брав участь разом із гетьманом України в екзилі [еміграції. – *Ред.*] Пилипом Орликом у складанні Конституції України 1710 р. в Бендерах.

Кость Гордієнко був політиком стратегічного мислення, визначним полководцем, особисто дуже хороброю і рішучою людиною, патріотом, а також безкомпромісним захисником Запорозької Січі. Ставлячись з надзвичайною відповідальністю до обов'язків кошового отамана, він вважав головною метою свого життя й діяльності збереження вольностей і незалежності Запорозької Січі.

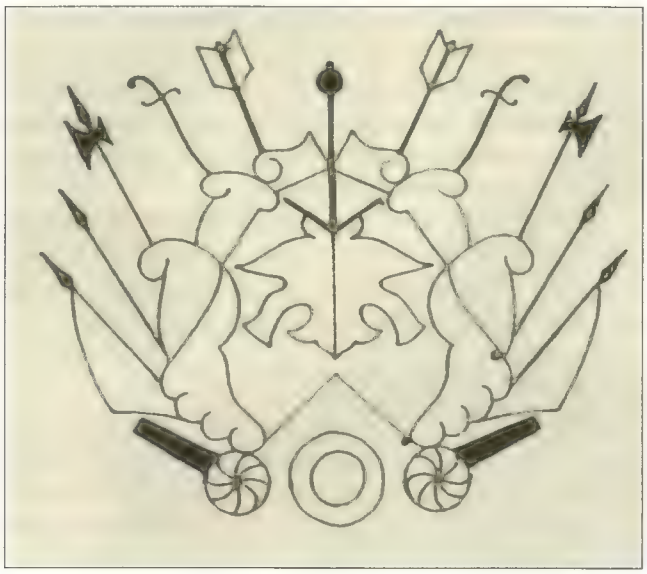

Родовий герб Костя Гордієнка. Прорис з намогильного хреста

Тому К. Гордієнко все своє життя непримиренно, послідовно й рішуче боровся проти Москви.

Розпочинаючи свою кар'єру на Запорожжі, К. Гордієнко записався до Платнірівського куреня й залишався в його списках навіть тоді, коли очолював запорозьке товариство. Згадуваний вище С. Мишецький пише, що в кошового отамана був син Василь, який після смерті батька жив у тому ж Платнірівському курені.

В історичних документах ім'я Костя Гордієнка вперше згадується під 1696 р., коли він був ще рядовим запорозьким козаком, але вже тоді, очевидно, дуже завзятим. У складі загону запорожців на чолі з колишнім кошовим отаманом Іваном Гусаком він брав участь у добуванні «язика». Козаки наштовхнулися на татарський загін, висланий ханом із такою ж метою. В урочищі Токмак відбувся бій. Козаки знищили ханський загін, полонили татарина Булая. Його відомості про плани і дії хана були настільки важливими, що Костеві Гордієнку, Федорові Макляку та ще кільком доручили супроводжувати Булая до гетьмана, який у свою чергу повідомив про все царя.

У 1699 р. Гордієнко був у складі запорозького посольства з 76 козаків різних куренів, яке везло листи гетьману Мазепі й царю Петру I.

Уперше Костя Гордієнка запорожці обрали кошовим отаманом в 1701 р. Це був час, коли посилився наступ царизму на Запорозьку Січ.

Московська держава, яка ставила за мету скасування Запорозької Січі, ще наприкінці XVII ст. розпочала створення військових баз на її землях. Споруджувалися фортеці з царськими залогами, насаджувалися поселення, найчастіше з іноземців. Першу таку фортецю – Богородицьку – було збудовано в 1688 р. на місці запорозьких рибництв, пасік та мисливських угідь у пониззі Самари.

Будівельними роботами із залученням лівобережних козаків керував український гетьман Іван Мазепа, якого до цього зобов'язувала видана на гетьманство царська грамота. Поява царської фортеці із солдатами, а також чужих поселень на землях Січі викликала бурхливий протест у запорозьких козаків.

У 1699 р. царські власті вирішили звести фортецю вже зовсім недалеко від Січі для контролю над нею. Фортецю заклали на лівому березі Дніпра, в урочищі біля Кам'яного Затону, поблизу річки Білозірки, напроти Микитиного Рогу.

Боротьбу проти цього наступу на запорозькі землі очолив новий кошовий отаман Кость Гордієнко. Діяв він рішуче, непохитно, з гідністю захищаючи права і вольності Запорозької Січі. У часи його кошового отаманування вкрай загострилися суперечності між Запорозькою Січчю та гетьманом Іваном Мазепою, аристократична спрямованість політики якого не сприймалася демократичним запорозьким козацтвом. А. Кащенко вважав, що ворогування між Мазепою і Гордієнком мало ще й якісь особисті причини.

Кость Гордієнко до, а особливо після обрання його кошовим отаманом завжди відверто, навіть при царських посланцях, виступав проти московської зверхності й тим завоював прихильність і довіру запорозького товариства. Взагалі запорожці ненавиділи царських офіцерів і солдатів, які побудували в Кам'яному Затоні фортецю.

Часто ця ненависть переходила у відверту ворожнечу і навіть локальні збройні конфлікти.

23 вересня 1702 р. на ім'я кошового отамана Гордієнка було надіслано царську грамоту з наказом не перешкоджати московським «роботним і ратним людям» брати в різних місцях Запорожжя матеріали, придатні для будівництва Кам'янозатонської фортеці, ламати камінь і випалювати вапно.

Д. Яворницький, який на основі архівних джерел описує перебіг тогочасних подій на Січі, наводить тексти царських грамот і листів запорожців до нього. «Грамоту цю відіслали,– пише Яворницький,– спочатку гетьманові Мазепі, й від нього козак Антон Гречаник доставив її у Січ 20 жовтня. У Січі грамоту прийняли, а гетьманського посланця прикували ланцюгами до гармати й поставили біля нього сувору варту, і хоч того посланця опанувала якась хво-

В похід! Художник В. Руденко. Ілюстрація до кн. «Діти Козацької Матері» (К.: Веселка, 2004)

роба, але його вдень відпускали з вартою, а на ніч, міцно скувавши, знову до гармати садовили й нікого до нього не допускали». Запорожці знали, що гетьман засилав шпигунів на Січ, оскільки Петро І і його вищі урядовці вимагали від нього постійної інформації про становище на Запорожжі.

23 жовтня 1701 р. запорозькі козаки зібралися на військову раду, склали цареві листа й відіслали його гетьманові Мазепі для відправки до Москви, підписавши: «Вашої царської величності Війська Запорозького Низового отаман кошовий Костянтин Гордієнко з усім посполитством з Січі Запорозької». Лист, безперечно, був зініційований Гордієнком. Запорожці рішуче заявляли, що вони не допустять спорудження фортеці у Кам'яному Затоні. У листі також ішлося про скарги й претензії, які вони мали до царя.

Петро І нічого не відповів на цей лист. Він уже розпочав війну зі Швецією, і запорожці були йому потрібні як висококваліфікована боєздатна сила. Побоювався він і союзу Запорозької Січі з Кримським ханством, що міг вплинути на позицію Туреччини. Більше того, він послав з боярином Протасьєвим на Січ жалування й коштовні дарунки, звелівши Протасьєву прийняти від запорожців присягу на вірність.

5 травня, коли посланці наблизилися до запорозької столиці, біля могили Сірка їх зустрів кошовий отаман Кость Гордієнко з військом і попросив стольника подати йому царську грамоту. Взявши її в руки, кошовий поцілував прикладену до неї печатку й повернув стольникові. Той віддав піддячому Хохлову й наказав нести її перед собою. Протягом цієї процедури військо стріляло з ручної зброї. А коли посланці входили в Кіш, козаки стріляли з гармат.

Потім усі зібралися в церкві й слухали молитовні співи та урочисту літургію. Того ж дня кошовий отаман скликав раду, наказавши Протасьєву бути на ній. На раді стольник від імені царя «за наказом», тобто по-сучасному «за протоколом», спитав про здоров'я спочатку кошового отамана, а потім усього Війська Запорозького. Вони дякували цареві «за милість». Стольник вручив кошовому царську грамоту, її прочитали всім на раді.

Отримавши жалування, кошовий, старшина і курінні отамани «били чолом великому государю за його милість, виявлену війську».

Протасьєв сказав, щоб кошовий, старшина і курінні отамани, «бачачи до себе прещедру монаршу милість, служили государеві вірно й поцілували на те хрест перед святим Свангелієм», тобто прийняли присягу на вірність царю Петру І. Однак запорожці заявили посланцям, що питання про присягу вирішуватиметься на спеціальній раді протягом цілого дня і що постанову цієї ради оголосять стольнику.

На 6 травня припадало свято Вознесіння Господнього. У церкві під час літургії стольник сказав кошовому, що саме час прийняти присягу. Гордієнко відповів, що без обговорення й рішення ради вони присяги приймати не будуть. Протасьєва, Скоропадського і піддячих Гордієнко запросив до себе в курінь, де зібралися старшина та всі курінні отамани «для розмови про справи».

Запорозьке керівне товариство, що зібралося в Платнірівському курені, заявило, що Військо присягати царю не бажає, оскільки військові «права і вольності утруднені» фортецями – Новобогородицькою й у Кам'яному Затоні. Потім прочитали грамоту ще часів одночасного царювання Іоанна та Петра про будівництво Богородицької фортеці й нагадали, що їх тоді запевняли в тимчасовому її існуванні, на період війни з Кримським ханством. Нині настало перемир'я з турецьким султаном, кримський

хан перебуває в підданстві султана, а Новобогородицька фортеця й досі стоїть. А до того ще ведеться будівництво в Кам'яному Затоні. Потім писар перечитав посланцям видані Запорозькому Війську універсали колишніх польських королів. Наприкінці старшина, курінні отамани, Гордієнко повторили своє рішення: запорожці приймуть присягу царю тільки після знесення фортець з поселеннями на Самарі й у Кам'яному Затоні. Протасьєв заявив, що «не випадає їм у тому будівництві монархові своєму вказувати й суперечити». І знову запропонував прийняти присягу. Гордієнко знову повторив, що вирішити це може тільки загальновійськова рада.

Таку раду скликали 7 травня, куди запросили Протасьєва з почтом. У ній брали участь і деякі старшини та «знатні» козаки, зокрема прибічники колишнього кошового отамана Петра Сорочинського, які висловилися за прийняття присяги. Однак більшість учасників ради категорично виступила проти, аж поки не буде виконано їхніх умов щодо знесення фортець. На цьому й закінчилася рада. Козаки розійшлися по куренях. Протасьєв та його супровід виїхали з Січі.

Мазепа, обурений «непокорою запорожців», писав царю, що призвідцем усього є кошовий отаман Кость Гордієнко і що необхідно вжити рішучих дій: послати солдатів і захопити фортецю Кодак, відкинути всі претензії запорозьких козаків на самарські землі, оскільки запорожці не мають на них царської грамоти. Мазепа надіслав на Січ своїх агентів для підбурювання запорожців, щоб ті скинули з кошового отаманування Костя Гордієнка. Це вдалося зробити.

На щорічній першосічневій раді 1703 року козаки обрали кошовим Герасима Крису, якого підтримував Мазепа і який був промосковської орієнтації. Царський уряд поквапився скористатися моментом і швидко завершив будівництво фортеці в Кам'яному Затоні.

Спорудження царської фортеці побіля самої Січі запорозькі козаки вважали утиском своїх вольностей. Змиритися з цим вони ніяк не могли. Тому в грудні того ж року знову обрали кошовим отаманом Костя Гордієнка. Він продовжив свій рішучий, активний, безкомпромісний захист запорозьких земель від імперських зазіхань і агресії Петра І. Наприкінці червня 1704 р. Гордієнко вирядив із Січі на Самару три тисячі запорожців з наказом зруйнувати всі самарські московські городки й витіснити поселенців, які не належали до Війська Запорозького.

Запорожці штурмом здобули Новосергіївський городок, спалили околиці Новобогородицької фортеці, яку не змогли взяти, оскільки не мали великих гармат; захопили чимало коней і худоби, що належали московським залогам. Потім пішли на Оріль, зігнали з її лівого берега всіх поселенців, серед яких також були вихідці з Московщини. Одночасно Гордієнко наступав і на Кам'янозатонську залогу та російських поселенців у ній.

І все ж царський уряд, незважаючи на відверто ворожі дії Гордієнка, не загострював відносини із Запорозькою Січчю. Така поблажливість пояснюється ще й тим, що Петро І, ведучи війну зі шведами, дбав про безпеку Росії на півдні і за будь-яку ціну хотів не допустити запорозько-татарського союзу та війни з Туреччиною. Заради додержання миру царський уряд погодився на розмежування земель з Туреччиною та встановлення південної прикордонної лінії, яка мала пролягати між запорозькою територією і кочів'ями ногайських орд, які підлягали кримському ханові. Згідно з царською грамотою думний дяк О. І. Українцев та два представники від гетьмана Мазепи – козацькі старшини Григорій Карпович і Дмитро Максимович – зустрілися на Бузі з турецьким комісаром.

Українцев, вирушаючи на Буг, надіслав 21 травня 1705 р. з урочища Мишурин Ріг листа на Січ до кошового отамана Костя Гордієнка, повідомляючи про призначення прикордонної комісії. Прийшов на Січ й універсал гетьмана Мазепи з подібним повідомленням. Кошовий Гордієнко скликав одну за одною дві загальновійськові ради. У відповіді від імені ради висловлювалось невдоволення, що Запорозькому Війську не повідомлено ні про статті, на основі яких розмежовуватимуться землі, ні про умови, за якими думний дяк з турецьким представником здійснюватимуть межування. Запорожці вимагали царської грамоти, «аби ми, вичитавши, вирозуміли про... викладені статті і який... з комісаром турецьким матиме договір».

Думний дяк відправив листа запорожців Петру І, і той надіслав 10 червня Костеві Гордієнку грамоту, в якій закликав запорожців «не противитись комісіальній справі» і заспокоював, що їхнє майно і ґрунти не постраждають. Мазепа в свою чергу в універсалі наказував не суперечити царській волі, щоб не накликати тим монаршого гніву, й запевняв, що від розмежування Військові Запорозькому «ні в вольностях, ні в правах, ні у звіриних і рибних здобичах збитків і спину не буде». Усі ці запевнення були настільки невиразні й невизначені, що запорожці

Повернення з походу. Художник С. Васильківський

знову й знову надсилали Мазепі листи зі своїми претензіями. Ініціатором їх, безумовно, був Гордієнко, який протестував проти межування запорозьких земель без згоди і навіть без участі Запорозького Коша. Стежачи за межуванням, кошовий переконався, що представники царя не обстоюють перед турецьким комісаром інтересів Запорозької Січі.

Концепція Гордієнка щодо запорозьких кордонів відбивала усталені уявлення запорозьких козаків і стародавні традиції чорноморської орієнтації населення українських земель. Він зокрема доводив, що з часів литовського князя Вітовта останнім пунктом запорозьких володінь на південному сході було городище Старого Очакова поблизу річки Буг і лівого берега Дніпровського лиману, біля урочища Сто Могил. Далі кордон ішов морем. «Та ще й море було наше доти, запустившись з берега конем, аж доки копитом землі не зможе досягнути, до того місця водою з турецькою Портою в ті часи позначена є границя,– писав К. Гордієнко. – Дніпро ж завжди був запорозьким, і ніяких меж на ньому не було». І тому в усіх листах від запорозького товариства й думному дяку, й гетьману наполегливо повторювалася вимога: «Аби в Дніпрі ніякої границі не було».

Російський уряд проігнорував усі ці протести й віддав татарам і туркам пониззя річок Інгул, Вісуня, Інгулець, зробивши межу по лінії від річки Буг «полем просто до гирла річки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро». Однак встановлення прикордонної російсько-турецької лінії не було остаточно завершено й за три роки. Гордієнко ще раз переконався, що російський уряд, вимагаючи від запорожців кривавої служби імперії, про інтереси Запорозької Січі зовсім не дбав і міг зрадити її повсякчас, коли з того можна було мати користь.

У 1706–1707 рр. на Запорожжі взяли гору помірковані, угодовські кола. Кошовими отаманами в той час були Петро Сорочинський та Лукаш Тимофієнко. У жовтні 1707 р. там з'явився донський козак Кіндрат Булавін, який умовляв запорожців підтримати його і приєднатися до повстання, яке він піднімав

проти московської влади. Тричі в Січі збиралася з цього приводу рада, й щоразу голоси розділялися. Кошовий отаман Петро Сорочинський, який рішуче виступав проти приєднання до Булавіна, примусив його виїхати. Булавін, залишивши Чортомлицьку Січ, піднявся вище за течією Дніпра, до Кодака, а потім переправився з правого берега на лівий і зупинився на річці Вороній, звідки розсилав свої закличні до повстання грамоти. Зібравшись на раду, січовики скинули Сорочинського і обрали замість нього кошовим знову, вже вчетверте, Костя Гордієнка. Вони вважали, що за давнім звичаєм треба було подати допомогу донцям, які в минулому ходили із запорожцями в морські походи, допомагали в боротьбі проти поляків. Проте Гордієнко не згодився вести запорожців на Дон, хоча Булавін надіслав йому кілька листів із проханням про допомогу. Гордієнко не хотів лишати Запорожжя беззахисним перед царськими військами, які стояли в Кам'яному Затоні і Новобогородицькій фортеці.

На початку 1708 р. Булавін повернувся на Дон. Тут він, розправившись з Лук'яном Максимовим, проголосив себе отаманом усього Війська донських козаків. 17 травня Булавін написав Гордієнкові листа, де повідомляв про ті події і про концентрацію царських військ, що мали виступити проти повстанців, і знову просив допомоги. Кошовий отаман Кость Гордієнко оголосив на раді, що за давнім звичаєм дозволяє охочим запорожцям під проводом отаманів Безпалого і Драного іти на Донець на поміч Булавіну. Однак успіх Булавіна був тимчасовим, його загони було розбито. Доля запорозьких козаків, що взяли участь у повстанні, виявилась трагічною. Більшість їх було знищено царськими військами.

Восени 1708 р. сталися події, які докорінно змінили ситуацію в Україні. Шведи, які воювали проти Росії, вступили на територію України. Гетьман Іван Мазепа за Десною приєднався з українським військом до армії шведського короля Карла XII.

6 листопада відбулася рада в Глухові. Гетьманом «обох сторон Дніпра» проголосили стародубського полковника Івана Скоропадського. Про це на Січ надійшла друга царська грамота від 12 листопада, в якій він знову закликав не слухати Мазепу, а визнати свою підлеглість новому гетьману. Разом із грамотою посланці Петра I – царські стольники Гаврило Кисленський і Григорій Теплицький – привезли велику суму грошей: 500 червінців – для кошового отамана, 2 тисячі – для запорозької старшини і 12 тисяч – для курінних отаманів.

Вручення булави кошовому отаману.
Художник А. Базилевич. Ілюстрація до кн. В. Голобуцького «Гомін, гомін по діброві» (К.: Дитвидав, 1963)

Іван Мазепа, який прислав на Січ «знатну особу» зі своїм гетьманським універсалом і листом для всього Запорозького Низового Війська, переконував запорожців, щоб вони скористалися щасливою нагодою і приєдналися до нього, щоб скинути з себе московське ярмо, стати назавжди народом вільним, для оборони і захисту Вітчизни. Гетьман радив запорожцям зруйнувати фортецю Кам'яний Затон і самарські городки.

Гордієнко у відповідь на царську грамоту написав за згодою січової ради довгого листа, в якому захищав не тільки права Війська Запорозького, а й усієї України. Він звинувачував московських царів у порушенні договору 1654 року, коли Україна, визволившись без допомоги Московської держави, своєю волею приєдналася до неї. Від царя вимагали, щоб в усьому краї панували демократичні порядки, як на Запорозькій Січі, щоб російське і українське панство було ліквідовано, а козацтву й селянам повернуто волю і давні права. Вимагалося, щоб Запорозька Січ знову одержала перевози на Дніпрі, млини і щоб усі московські городки на Самарі та в Кам'яному Затоні були негайно знищені.

У той вирішальний час на Січі відбувалися дуже бурхливі військові ради. Більшість дійшла згоди, що слід йти війною проти царя, щоб здобути Україні волю і давні права.

Кошовий отаман вирішив приєднатися до Мазепи і таким чином здійснити останню спробу повернути Україні волю. Кость Гордієнко підтримував велику загальнонаціональну ідею Івана Мазепи щодо необхідності побудови незалежної, самостійної, вільної Української держави. Він не зважав на колишні їхні розходження, діяв спільно, залишився з Мазепою й після полтавської катастрофи, до кінця життя великого гетьмана. Кошовий отаман відіслав листа Карлу XII, в якому разом із старшинами просив у того заступництва, висловлюючи готовність прийти в будь-який час на допомогу.

1 січня 1709 р. Гордієнка вшосте обрали кошовим отаманом. Він відрядив 6 тисяч козаків до Старого та Нового Кодаків щоб не дати російським військам захопити там фортеці й перетнути запорожцям шлях в Україну, на з'єднання із шведськими та мазепинськими козацькими військами.

1 березня Гордієнко залишив на Січі наказним отаманом Михайла Симодченка, а сам на чолі тисячного загону запорожців, приєднавши по дорозі 6 тисяч висланих уперед раніше, попрямував на Переволочну. Там відбулася велика рада, в якій узяла участь також і запорозька переволочинська залога з полковником Нестулієм. Козаки ухвалили на раді приєднатися до Мазепи й шведів. До табору шведського короля Карла XII, що розмістився у Великих Будищах, вислали посольство від кошового отамана Костя Гордієнка й запорозького товариства. У ньому повідомлялося про прийняття опіки шведського короля, готовність іти з ним на жертви заради здобуття волі. 19 березня Карл XII прийняв запорозьких послів.

Водночас під керівництвом Костя Гордієнка запорожці розгорнули бойові дії проти царських військ, що змінило на краще воєнну ситуацію для гетьманських козаків і шведів. Проти Гордієнка під Царичанкою виступило 3 тисячі російських драгунів під командуванням бригадира Кемпеля. Це була частина тих царських військ, з якими Меншиков зайняв Омельник, Кременчук, Манжалю та населені пункти по Орелі, щоб перетнути Гордієнкові шлях в Україну.

Козаки рішуче атакували драгунів, понад сотню порубали їх, стільки ж захопили в полон, решту розігнали. Потім вони розгромили російське військо під Келебердою і здобули Маячку, Нові Санжари та інші населені пункти по Орелі й Ворсклі, очистивши таким чином територію до Дніпра. Кость Гордієнко розіслав листи всім, у кого міг знайти підтримку, і закликав українців приєднуватися до війська, очоленого Іваном Мазепою, та до шведів. На чолі 8-тисячного Запорозького Війська кошовий отаман Кость Гордієнко 26 березня прибув до Диканьки, де перебував гетьман Іван Мазепа. Їх урочисто зустріли 2 тисячі гетьманських козаків на чолі з двома полковниками. Мазепа приймав Гордієнка з його почтом у колишньому маєтку Кочубея. Кошовий отаман вирішив забути свою неприязнь до Івана Мазепи й визнати його старшинство як гетьмана України. Кошовий отаман і гетьман обмінялися промовами. Гордієнко висловив подяку Мазепі за те, що він, як гетьман України, уболіває за тяжке становище Батьківщини, заповзявся визволяти її від московської навали і саме для цього, а не для власної користі попросив протекції шведського короля. Тому Запорозьке Військо, наголосив Гордієнко, вирішило йому допомогти, незважаючи на небезпеку життя, і готове виконувати накази гетьмана, щоб досягти бажаної мети. Відповідаючи кошовому, Мазепа подякував Запорозькому Війську за довіру й запевнив, що він з'єднався зі шведським королем, бо вже не мав сили терпіти жорстокі утиски царя.

Наступного дня Гордієнко з Мазепою й запорозькою старшиною вирушили з Диканьки до Великих Будищ, де відбулася їхня зустріч з Карлом XII. Гордієнко, звернувшись до Карла XII латиною, подякував йому від імені всього Війська Запорозького за те, що він прийшов допомагати визволяти Україну, обороняти український народ від спільного ворога. Державний секретар короля Гермелін також латиною висловив запорожцям подяку від короля за хоробрість, виявлену під Царичанкою, високо оцінивши військове мистецтво і підкресливши престиж цього національного війська, і радив скористатися ситуацією, щоб здобути собі давно омріяну волю та права. Цю промову було переказано слов'янською мовою, щоб її зрозуміли всі запорожці. Після промов відбувся урочистий обід. Наступного дня гетьман склав з кошовим договірну умову, до якої шведський король приєднав своє зобов'язання – не укладати з Москвою миру, доки не визволить Україну та Запорожжя з-під її влади. Мазепа склав присягу у своїй резиденції, а запорожці – в місцевій церкві. Потім відбулася спільна нарада, на якій обговорювався план воєнних дій. У той саме час, коли в головній квартирі шведського короля йшли переговори, запорозький загін розбив військове з'єднання під командуванням московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею і доставив Карлу XII кількасот полонених. Взагалі приєднання запорожців

Зустріч гетьмана Івана Мазепи з Костем Гордієнком. Художник П. Андрусів. 1968 р.

до шведів мало велике політичне й воєнне значення. Запорозьке Військо під проводом Гордієнка забезпечувало українського гетьмана військовою силою високої боєздатності. Розраховували також використати шляхи безпосередньо через Січ і Дніпрові острови для контактів з Кримом і Туреччиною, з якими Карл XII проводив переговори, намагаючися втягнути їх у війну з Московією.

Союз Запорозької Січі з гетьманом Мазепою і шведами мав також велике моральне значення. Запорожці, які завжди боронили козацькі вольності, православні церкви, захищали селянство від панів і боролися проти панування чужинців, користувалися любов'ю і довірою українського населення. Участь запорожців у цьому союзі підтвердила його справедливий характер для народу України. Ось чому приєднання запорожців до Мазепи і шведів викликало повстання на підтримку цього виступу проти царя. Повстав майже весь Полтавський полк, завжди тісно пов'язаний із Запорожжям, частина Слобожанщини і Правобережної України. Між Ворсклою і Оріллю діяло 15 тисяч повстанців. До Мазепи приєдналося багато добровольців, селяни забезпечували їх харчами.

Після закінчення нарад у Великих Будищах Гордієнко перевів своє військо, обминувши Полтаву, де перебувала московська залога, до Нових Санжар і розташувався табором, розмістивши в прилеглих містечках невеликі загони запорожців. На нього розпочав наступ із 7-тисячним військом драгунів і піхоти російський генерал Рене. Він витіснив невеликі загони запорожців із Маячки й Нехворощі на Орілі, вирізав там усіх мешканців, у тому числі жінок і дітей, а всі оселі попалив, помстившись у такий варварський спосіб за допомогу запорожцям. Потім Рене перейшов до Сокілки на Ворсклі, ставши там табором. 17 квітня на допомогу запорожцям підійшов шведський генерал Крузе з трьома тисячами вояків. Вони взяли росіян в облогу, а потім атакували їхній табір. З великими труднощами Рене вдалося вирватися з оточення. При цьому він втратив півтори тисячі своїх солдатів.

Через бої на Орелі й Ворсклі Гордієнко не мав змоги перетнути шлях російському війську під командуванням Яковлєва, яке за наказом Петра I рухалося з Києва по Дніпру для зруйнування Січі.

Запорожці, які залишалися в Січі, героїчно захищали свою столицю від наступу ворожого війська, яке кількісно переважало. Тільки зрадливість Гната Ґалаґана, колишнього запорозького старшини, який згодом був полковником у Мазепи і разом з ним перейшов до шведів, а від них переметнувся до росіян, дала змогу Яковлєву з військом вдертися в Січ. Він зруйнував і спалив її дощенту. З лютою жорстокістю й садизмом розправлялися російські офіцери та солдати із січовиками. Дійшли до

того, що навіть порозкопували на січовому кладовищі могили і вчинили наругу над тілами небіжчиків.

27 червня 1709 р. під Полтавою відбулася головна битва між шведсько-українськими та російськими військами. Поразка під Полтавою стала для українського народу початком довголітнього рабства і колоніальної залежності від Російської імперії.

Розбиті полки Карла XII мусили відступити від Дніпра у володіння турецького султана. З ними пішли у вигнання Кость Гордієнко із запорозькими козаками, Іван Мазепа з частиною гетьманських козаків, генеральних старшин і полковників, які з ним залишилися. Їхав з численною родиною, дружиною і дітьми, генеральний писар Пилип Орлик. Ворожі війська невідступно переслідували втікачів. Шведський король вирядив К. Гордієнка із запорожцями вперед до Переволочної, щоб вони підготували переправу через Дніпро. Ризикуючи життям, кошовий організував переправу, дав змогу відступити частині військ.

На світанку наступного дня в Переволочній з'явився Меншиков з 10-ма тисячами піхотинців і кіннотників. 10 тисяч шведів (у тому числі 3 тисячі хворих) на чолі з генералом Левенгауптом залишилися на лівому березі. З ними було 3 тисячі гетьманських козаків, 220 запорожців, які не встигли переправитися, а також повстанці, що приєдналися до Мазепи. Левенгаупт капітулював. При цьому Меншиков не включив до умов капітуляції козаків, не бажаючи їх розглядати як рівноправних. Запорожці кинулися в Дніпро. Більшість із них загинула. Гетьманських козаків і повстанців півроку мордували у в'язницях, катували на шибеницях, колесували, четвертували, частину заслали до Сибіру на каторгу. Одна з французьких газет, повідомляючи про ці події, писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосердний цар був спраглий української крові».

Царська кіннота переправилася через Дніпро й продовжувала гонитву. Шлях утікачів через безлюдний південний степ був дуже тяжким: бракувало їжі й води, виснажувала спека. Шведські солдати – мешканці півночі – були менш витривалими, ніж запорожці. Вони так перевтомлювалися, що засинали на ходу й падали уві сні з коней. Запорожці, які знали південні степи і були вмілими мисливцями, могли добувати їжу. Вони мали змогу повернути у Великий Луг і там заховатися, але Гордієнко, людина чесна, порядна й шляхетна, не кинув у біді союзників, які без опіки запорожців неодмінно загинули б в степу. Він повів їх понад річкою Омельник, далі через верхів'я Інгульця та понад Інгулом на південь і нарешті 6 липня вивів до Бугу, за 25 верст нижче його гирла. Буг мав тут ширину зо дві версти, жодних засобів для переправи не було. Тільки через кілька днів за величезні гроші дістали в бендерського паші корабель і ледве встигли переправитися біля Очакова, як до Бугу наблизився з драгунами Волконський. Запорожці, які ще не встигли переправитися, повернули і врятувалися в байраках Дикого Поля. Згодом вони приєдналися до запорозького товариства, яке після зруйнування Чортомлицької Січі зосередилося під проводом кошового отамана Петра Сорочинського в гирлі річки Кам'янки. Тут зібралося понад 8 тисяч козаків. Кількість їх майже щодня зростала за рахунок утікачів, які рятувалися від терору, що його вчинив Петро I в Україні. Козаки заснували тут Кам'янську Січ.

Мазепа, Карл XII, козацька старшина, Гордієнко з запорожцями зупинились в Бендерах. Після смерті Івана Мазепи козацька старшина й запорозькі козаки, яких недоля закинула на чужину, на козацькій раді під Бендерами 5 квітня 1710 р. обрали його наступником генерального писаря Пилипа Орлика, якого ви-знали гетьманом і шведський король, і турецький султан. У день виборів між новообраним гетьманом, старшиною й козацтвом було укладено угоду-договір – «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Це була, власне, перша в світі конституція. Пройнята демократичним духом, вона визначала прогресивний історичний напрям державних реформ. Провідна роль в її складанні належала Пилипу Орлику. Конституція мала статті, які відбивали інтереси запорозьких козаків і які, безумовно, були подані Костем Гордієнком.

Пилип Орлик і Кость Гордієнко вважали, що ні турецький султан, ні шведський король не допустять посилення військової могутності Росії, а Україна за допомогою Туреччини та Швеції здобуде незалежність і стане самостійною державою. А поки що Гордієнко добивався від султана дозволу заснувати Запорозьку Січ на землях кримського хана. Такий дозвіл був одержаний.

Кримський хан виділив для цього місцевість на лівому березі річки Конки (рукав Дніпра) та в Кардашівському лимані, поблизу стародавнього міста Олешки.

Звістку про це Кость Гордієнко привіз на початку листопада 1710 р. на Кам'янську Січ. Однак він не радив поки що переходити на Олешківську Січ, оскільки мала розпочатися війна Туреччини з Росією і невідомо, яким міг

бути перебіг подій. Після бурхливої ради запорожці знову обрали Костя Гордієнка кошовим отаманом.

9 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Петру І. Для визволення Правобережної України спланували зимову військову експедицію об'єднаних сил кримського хана, буджацьких татар, поляків і козаків. Загальне керівництво нею було доручене гетьману України в екзилі Пилипові Орлику. 31 січня 1711 р. запорожці зі своїм кошовим отаманом Костем Гордієнком та командувачем походу Пилипом Орликом вирушили з Бендер. Неподалік Рашкова вони об'єдналися з поляками, яких очолював Йосип Потоцький, а також з буджацькими та бєлгородськими ордами під командуванням сина кримського хана – султана Мегмет-Гірея. Тільки-но царське військо перейшло за Дністер, Гордієнко зі своїми запорожцями перерізав йому шлях і почав захоплювати царські обози.

Об'єднані козацько-польсько-татарські війська, чисельність яких досягала 40 тисяч (з них 30 тисяч татар), швидко просувалися Правобережною Україною.

Під Лисянкою військо гетьмана Орлика розбило військо генерального осавула Бутовича, яке за наказом царя направив гетьман Скоропадський. Бутович здався в полон. Але невдачею закінчилися триденна облога і штурм Білоцерківської фортеці, де сиділа численна царська залога. Фортечна артилерія у кілька разів перевищувала армату війська Орлика.

Водночас кримський хан з 50-тисячною ордою досить успішно воював з московськими залогами на Слобожанщині, здобуваючи там місто за містом. Населення зустрічало його як визволителя. Але хан відмовився від походу в глиб Гетьманщини, повернув до Криму, беручи українців у полон і знищуючи оселі. Таким чином військова операція визволення Правобережної України закінчилася нічим, хоч у результаті успішного переможного походу Орлика було досягнуто чималих успіхів. Однак Орлик змушений був зняти облогу Білої Церкви та й відійти разом з Гордієнком за Дністер.

Запорожці продовжували там стояти на шляхах просування російського війська і сприяли тому, що туркам вдалося оточити Петра І на берегах Пруту. Йому загрожували полон і неминуча капітуляція або ганебний мир. Російський цар відкупився в турецького візира Баталджі-паші за великі гроші, і той випустив Петра І з військом із оточення. Складаючи мирну Прутську угоду 1711 р., цар змушений був повернути туркам Азов, Таганрог, зруйнувати фортеці на Самарі та в Кам'яному Затоні.

Москва зреклася Запорожжя та Правобережної України. Про Лівобережжя в угоді йшлося нечітко і двозначно. Тому російський віце-канцлер Шафіров у Константинополі доводив, що з договору не випливає, ніби цар відмовляється від Лівобережної України.

Козацька делегація, яку турки запросили до Стамбула у складі кошового отамана Костя Гордієнка, прилуцького полковника Дмитра Горленка, а також генеральної старшини – судді Клима Довгополого, писаря Івана Максимовича, осавула Григорія Герцика, діяла за інструкцією Орлика. Головною тезою її було твердження, що за Прутською угодою вся Україна (з обох берегів Дніпра) визволяється з-під влади Москви й здобуває незалежність, а з усіх її земель виводяться царські війська.

Однак Росія не хотіла втрачати Україну і досягла своєї мети.

Влада Орлика над Правобережною Україною не була реальною. Там по суті порядкувала Польща. Найбільшу правобережну фортецю – Білу Церкву – Росія, виводячи війська, віддала Польщі. 22 квітня 1714 р. посол польського короля Августа II уклав у Стамбулі договір з турецьким урядом, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею. Проте козаки вперто трималися рідної землі, не хотіли віддавати її Польщі. Їх підтримувала Запорозька Січ з кошовим отаманом. Ще в 1712 р. Гордієнко поставив запорозькі залоги на південь від Білої Церкви і призначив полковником в Умань курінного отамана Поповича. Однак утримувати свій вплив на Правобережжі Гордієнкові було дуже важко. Поляки відвойовували місто за містом. Крім того, Січ перебувала в Олешках, тодішніх володіннях кримського хана, і була відірвана від України. І все ж поки Кость Гордієнко був кошовим отаманом, тобто до 1715 р., влада Запорозької Січі на Правобережжі частково ще трималася.

У Січ в Олешках Гордієнко прибув тоді, коли повернувся з козацьким посольством із Стамбула. З річки Кам'янки січовиків зігнали російські війська під час Прутського походу Петра І. Олешківська Січ була ще не впорядкована, і саме Гордієнкові довелося будувати там курені та церкву. Суха, піщана місцевість, яку відвів хан під Січ, не подобалася запорожцям. Вони страждали, що їх відірвано од Великого Лугу – «батька їхнього», як вони співали в піснях. І тому все робилося ніби тимчасово, навіть стіни церкви св. Покрови були з очерету, а замість даху нап'ято тканину.

Закінчивши будівництво, запорожці розійшлися на промисли в луги, степи та лимани.

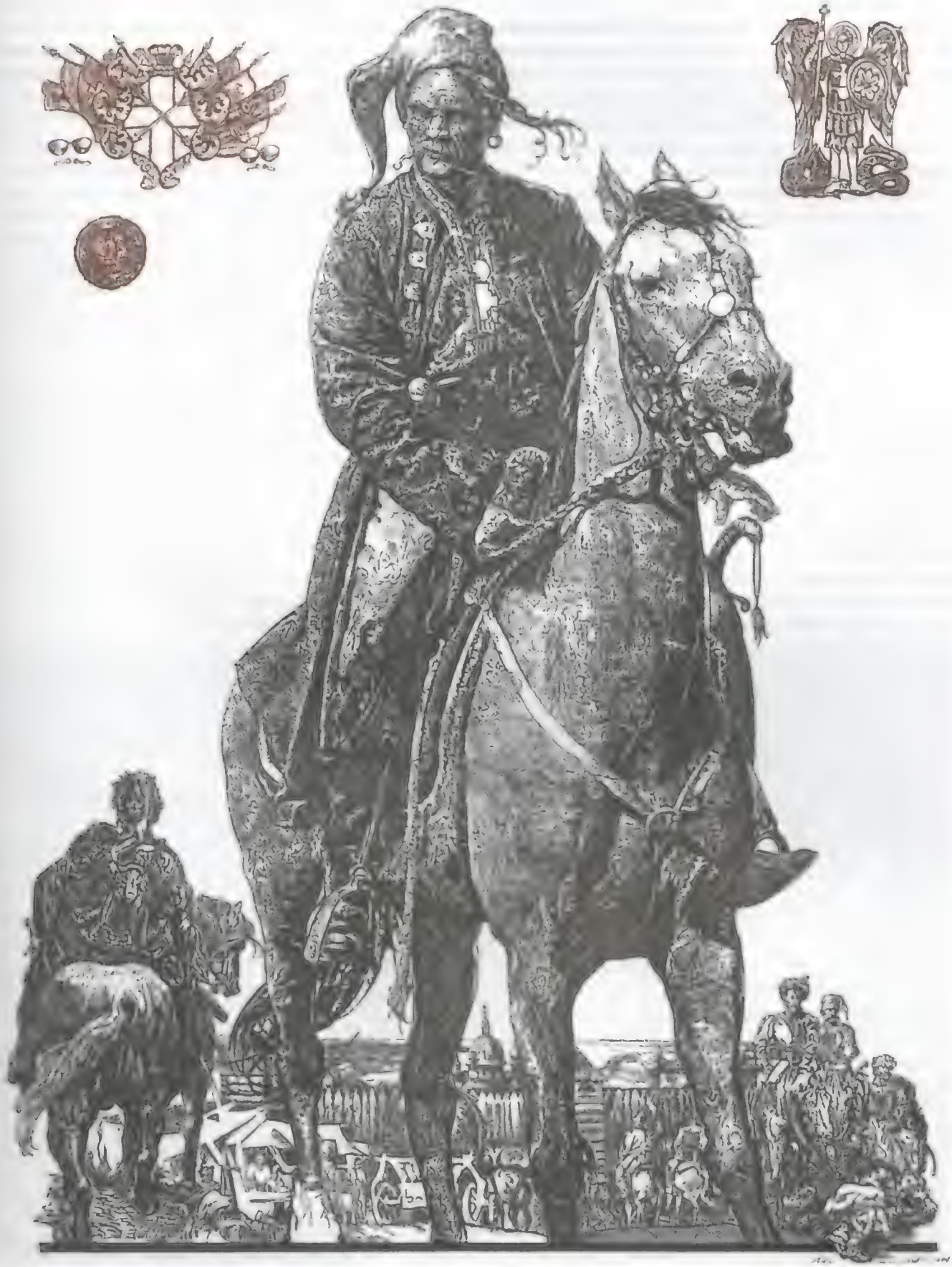

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Частина подалася до Самари, де царські війська змушені були за Прутським договором зруйнувати свої фортеці.

Олешківська Січ виявилася незахищеною. Гордієнко знайшов у пониззях Дніпра гармати, закопані там у пісках колишнім кошовим отаманом Морозом під час повернення з морського походу 1696 р., і мав намір озброїти ними Січ. Хан пригрозив, що він забере ці гармати, і запорожці знову закопали їх.

Життя запорожців під ханською зверхністю було дуже тяжким. Хан наклав на них мито за видобування солі в Прогноях, хоча за стародавнім звичаєвим правом вони добували тут сіль без будь-яких обмежень. А солі запорожці потребували дуже багато, щоб солити рибу. Рибальство було в них одним з найважливіших промислів. Вони харчувалися рибою і взимку, і влітку, багато йшло на продаж у Гетьманщину та до Польщі. Крім того, хан примушував запорожців воювати з його ворогами. Дуже прикро було запорожцям проливати кров за ханські орди, які чинили напади на українські землі.

Такі обставини призвели до того, що на Олешківській Січі посилилися промосковські настрої. Дехто із запорозьких козаків і старшини прагнули повернутися на рідні землі. Замість Костя Гордієнка кошовим отаманом обрали Івана Малашевича, прихильника Москви. Рада ухвалила пропозицію Малашевича послати цареві через гетьмана Самойловича прохання прийняти Військо Запорозьке «під свою руку». Не одержавши відповіді, Малашевич від імені запорозького козацтва звернувся до царя вдруге. Але цар не міг їх прийняти, розуміючи, що султан без нової війни не віддасть Військо Запорозьке. Крім того, Петро І, який утискував автономію України, а козацтво мордував і знищував, посилаючи на землекопні та канальні роботи всюди – від Петербурга до Волги, від Волги до Дону, і чути не хотів про вільнолюбних запорожців.

Гордієнко намагався переконати козаків, що, віддаючись «на царську ласку» без усяких умов, Запорозьке Військо не зможе зберегти свої стародавні права і вольності. Щоб полегшити становище запорожців у Олешківській Січі, Гордієнко поїхав до хана переконувати, що через його утиски запорожці можуть знову піддатися цареві. Гордієнка добре знали і хан, і султан, рахувалися з його високим авторитетом у Запорозькій Січі. Каплан-Гірей подарував Олешківській Запорозькій Січі Кизикерменський перевіз з усіма його чималими прибутками. За Прутським договором запорожці могли користуватися своїми землями від Висі, Синюхи, Бугу до Донця й до гирла Дону. До Січі в Олешках доходили вістки про страхіття, що чинилися в Україні. У 1723 р. після смерті Скоропадського Петро І взагалі заборонив вибори гетьмана в Україні. Тому і в Олешківській Січі значно зменшилось прибічників повернення під владу царя.

Але з поновленням гетьманства у 1727 р. на Січі зміцнилися позиції Івана Малашевича та Івана Гусака – ініціаторів московської підлеглості. 19 жовтня новий кошовий отаман Павло Федорович за згодою ради, незважаючи на застереження Гордієнка, відправив до нового гетьмана Данила Апостола листа з проханням, щоб цар «прийняв запорожців під свою руку». З того прохання, як і з попередніх, нічого не вийшло, і Олешківська Січ продовжувала існувати.

Однак у грудні 1727 р. відбулася подія, яка докорінним чином змінила ситуацію. Калга-салтан (друга особа після хана) несподівано прибув з військом на Буг, де запорожці займалися рибальством та полюванням, і наказав, щоб загін з двох тисяч озброєних козаків йшов з ним, нібито за наказом хана, в Буджак для приборкання Білгородської орди. Запорожці, виконуючи наказ, на чолі з калга-салтаном воювали в Буджаці. Але, як виявилося, насправді калга-салтан повстав проти хана. Навесні в Буджак прибув хан з великим військом, захопив калгу-салтана й відправив його до Стамбула, де його було страчено. Запорожців роззброїли й продали в неволю на галери.

До Січі звістка про всі ці події дійшла із запізненням, і 28 травня 1728 р. Костя Гордієнка в одинадцяте обрали кошовим отаманом. Коли ж стало відомо, що запорожців продали на галери, обуренню січовиків не було меж. Прихильники повернення під владу російського царя, які згуртувалися на Самарі навколо Івана Гусака, на байдаках спустилися Дніпром та річкою Кінською в Олешківську Січ, скликали там раду, забрали клейноди в Гордієнка, дорікаючи йому, що Військо Запорозьке доведене до такої недолі і ганьби.

Гордієнко намагався виправдатися, говорив, що збирався їхати до хана, а коли треба, то й до султана, щоб визволити проданих козаків. Але прибічники Малашевича й Гусака не давали йому говорити. Вони навіть побили колишнього кошового отамана Карпа Сидоренка, який виступив на захист Гордієнка і доводив, що московська зверхність доведе й запорожців, як і гетьманських козаків, до канальних робіт, гірших за турецьку каторгу. Гордієнка закували в кайдани.

Прихильники московської зверхності розгромили в Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви ікони та священні реліквії, спалили всі січові будинки й вибралися з Січі. На Кизикерменській переправі вони перебралися на правий берег Дніпра й отаборилися на місці Старої Січі, в гирлі Чортомлику. З Гордієнка кайдани зняли, обрали кошовим отаманом Івана Гусака, який вирядив до Петербурга посланців з тим же проханням – щоб Військо Запорозьке було прийняте «під царську руку». Але відповіді знову не було, гетьману й прикордонним полковникам дано наказ пропускати в Гетьманщину тільки поодиноких запорожців, а їхні військові з'єднання, які намагатимуться перейти річку Оріль, відбивати зброєю.

Запорозькі козаки опинилися між «двох вогнів». Боячись ханської і султанської помсти, вони погрожували вбити Гусака, і він зі своїми найближчими прихильниками потай утік у Гетьманщину. Запорожці покладали надії на Гордієнка, який, маючи вплив на хана, єдиний був здатний врятувати Січ від ханської помсти. Скликали раду і знову обрали його кошовим отаманом. Але Гордієнко відмовився від булави кошового. Однак він і тут показав свою шляхетність і відданість товариству – вирішив врятувати запорожців: поїхав до Бахчисарая і запевнив хана, що місцевість в Олешках не подобається запорожцям, і вони переселилися на свої одвічні землі, де раніше була Стара Чортомлицька Січ. Султан прислав бендерського пашу проінспектувати поселення запорожців у гирлі Чортомлику. Їм було наказано покинути це місце і влаштуватися подалі від російського кордону. Запорожці перейшли до гирла річки Кам'янки й відновили тут Січ. Кам'янська Січ проіснувала до 1734 р.

Того ж року царський уряд, готуючись до війни з Туреччиною, дозволив запорожцям повернутися в рідні місця. Тоді вони заснували на річці Підпільній Підпільненську (Нову) Січ, яка стала останньою Запорозькою Січчю. Її зруйнувала цариця Катерина II в 1775 р.

Кость Гордієнко передбачав сумну, трагічну долю Запорозької Січі в Російській імперії. Тому він завжди неухильно переконував запорожців, що їм ні за яку ціну не слід повертатися під владу російського царя.

Запорозька Січ, розгромлена і знищена за наказом Петра I, як окремішній історичний організм збереглася і продовжувала існувати в межах турецько-татарських володінь ще протягом чверті століття великою мірою завдяки Костеві Гордієнку. До кінця свого життя він перебував у Січі – Олешківській і Кам'янській. Кость Гордієнко помер 5 травня 1733 р. Запорозьке товариство поховало свого старого кошового

Похорон кошового. Художник О. Мурашко. 1900 р. НХМУ

Пам'ятник на могилі Костя Гордієнка. Кам'янська Січ

Хрест на могилі Костя Гордієнка. Сучасний вигляд

отамана урочисто, з гарматним і мушкетним вогнем. Над високою могилою встановили великий кам'яний хрест, який зберігся до нашого часу. В наші дні там спорудили і пам'ятник славетному кошовому отаману.

ГРАБ'ЯНКА Григорій Іванович (?–1738) – козацький літописець, гадяцький полковник. Літопис Граб'янки має довгу назву: «Дійствія презільної брані і от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, з поляки за найяснішиx королей полских Владислава, потом і Казимира, в року 1648 отправоватися начатой и за літ десять по смерті Хмелницкого не оконченной, з розних літописцов и из діаріуша на той війні писанного, в граді Гадячу, трудом Григорія Граб'янки собранная и самобитних старожилов свідетельстві утвердженная року 1710».

Автор цієї книжки був непересічною особистістю, людиною мужньою, освіченою, надзвичайно обдарованою, палким патріотом України, військовим і політичним діячем.

Григорій Граб'янка народився на початку 70-х рр. XVII ст. З 1686 до 1701 р. служив рядовим козаком у Гадяцькому полку, потім пройшов усі щаблі посад сотенної та полкової старшини й уже немолодою людиною сягнув вершини старшинської полкової ієрархії, очоливши полковий уряд. Гадяцьким полковником він був останні вісім років свого життя.

Перебуваючи в уряді полкового судді (з 1717 р.), Граб'янка мужньо і безкомпромісно протистояв гадяцькому полковнику, вихідцю з сербів, якого підтримував Петро І,– Михайлові Милорадовичу, котрий утискував козаків, визискував селян, міщан, втручався в судочинство, хабарництвом, здирствами, прямими грабунками викликав загальну ненависть у Гадяцькому полку. Граб'янка відкрито засуджував правління Милорадовича. Маючи підтримку населення Гадяцького полку, він звертався зі скаргами до генеральної старшини. Милорадович переслідував Граб'янку, кілька разів робив замахи на його життя.

У складі козацьких військ Граб'янка брав участь у походах: Кримських (1687–1689), Азовських (1695–1696), Кизи-Керменському й Таванському (1697), у Північній війні (1700–1721); командував козацьким Гадяцьким полком у російсько-турецькій війні (1735–1739). Під час кампанії 1738 р. загинув.

Граб'янка належав до тієї частини патріотичної козацької старшини, яка добивалася збереження автономії України (за незалежність Гетьманщини легально не можна було тоді боротися) і відновлення гетьманства, оскільки Петро І заборонив обирати гетьмана України після смерті Івана Скоропадського. У складі старшинських делегацій Граб'янка кілька разів їздив до Петербурга. У 1723 р. спроба такої депутації (очолюваної наказним

Герб Війська Запорозького з літопису Г. Граб'янки

гетьманом Павлом Нолуботком) домогтися відновлення гетьманства та ліквідації царської Малоросійської колегії була припинена Петром І у найжорстокіший репресивний спосіб, притаманний його правлінню. За його наказом усіх, серед них і Г. Граб'янку, заарештували та ув'язнили в Нетропавлівській фортеці. Тільки після смерті Петра І козацькі депутати вийшли на волю. Сталося це 8 лютого 1725 р. Григорій Граб'янка повернувся в Україну.

В історію України Григорій Граб'янка ввійшов насамперед як автор великого історичного твору, написаного в 1710 р., який відбив його світогляд, наукові інтереси, історичні погляди, літературні уподобання.

Автор кілька разів сам називає свій твір «історією», окремі глави також іменуються «гісторіями», або «сказаннями», чи «повістями». Справді, з деякими застереженнями працю Граб'янки можна назвати історичною монографією. Уже в назві автор заявляє, що присвячує свій твір опису Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького.

У передмові «Объявление к читателю, коея ради вины сія історія начася писати» пояснюється мета і завдання праці: «Толь знаменитая дійствія... да не прійдуть в крайнее забвеніе, умыслих історію в память послідному роду написати». Автора хвилювало те, що історія його народу забута: «Соболізновал не мало, яко і нашего Отечества, ничим же от иних во воїнских трудах разнствующего, в толикой забвенія пучині діла відя погруженна». Нродовжуючи просвітницькі традиції українського письменства XVII ст., він у зверненні до читача декларував необхідність висвітлення історії своєї Батьківщини та поширення історичних знань, а також передачі їх наступним поколінням. Однак Граб'янка йде далі й намагається з'ясувати причини подій і явищ відповідно до своїх можливостей і до рівня тогочасної історіографії.

Власне, тенденція до створення синтетичної праці, прагнення встановити причини і з'ясувати передумови подій визначили структуру книги Граб'янки. Він пише шість вступних розділів з коротенькою «Передмовою», бажаючи підготувати читача до сприйняття й розуміння головної теми. Спочатку подається коротка характеристика козацтва, висвітлюються його побут і воєнна діяльність. Автор розповідає про встановлення іноземного панування на Україні, описує козацько-селянські повстання, що передували Національно-визвольній війні, попередньо повідомляючи про причини цих повстань. До свого твору Граб'янка включив огляд біографічних матеріалів про Богдана Хмельницького, його родину, діяльність до 1648 р.

Описові війни автор присвятив 16 розділів. Вони складають основну, найбільшу за обсягом і центральну за змістом частину твору. Окремі розділи присвячені майже всім великим битвам (під Жовтими Водами, Корсунем, Нилявцями), походом козацьких військ під Броди, Львів і Замостя; Збаразькій і Зборівській перемогам, молдовському походу, Батозькій, Жванецькій і Дрижипільській битвам. Розповідається про два останні роки життя Богдана Хмельницького. Загальна характеристика гетьмана України подається Граб'янкою в героїко-романтичному дусі.

Третя частина книги структурно поділяється на 15 невеличких розділів, які охоплюють піввіковий період в історії України після смерті Б. Хмельницького і закінчуються першими роками XVIII ст.

З середини останньої частини автор відходить від жанру історичної монографії; виклад подій (починаючи з 1664 до 1708 р. включно) набуває характеру нотаток про кожен рік окремо, а обсяг інформації (з наближенням до періоду, сучасного автору) дедалі скорочується. Зустрічаються ще й тут поодинокі розповіді-повісті, але надто стислі. Однак і щорічні записи не мають суто літописного характеру. В одному місці автор, викладаючи події більш раннього

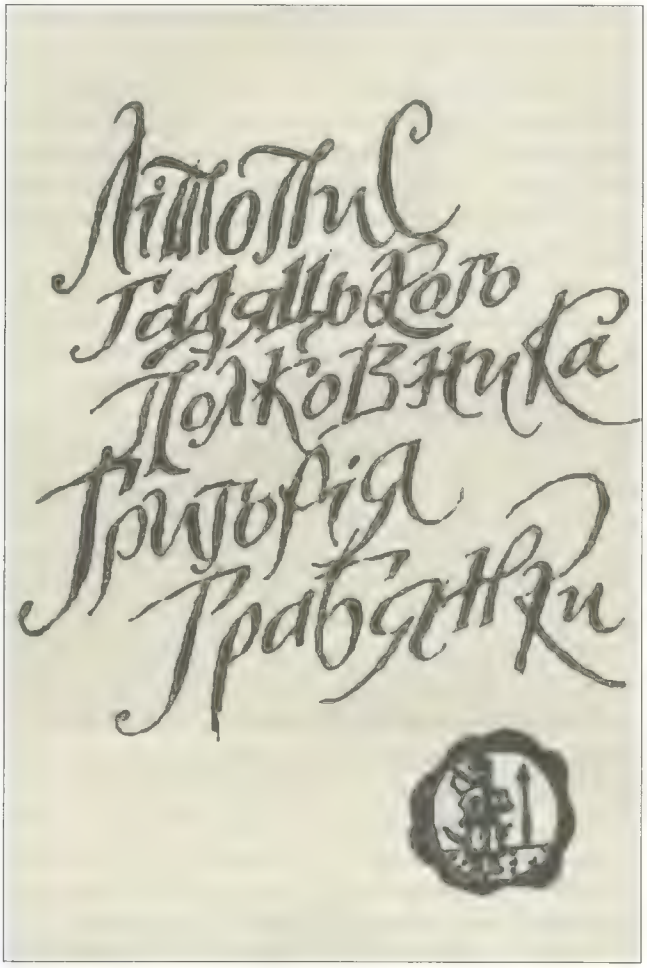

Обкладинка сучасного видання

періоду, посилається у зв'язку з ними на рік 1709. Оскільки праця Граб'янки датована 1710 роком, маємо вагомий доказ того, що він сам до кінця писав свої «Дійствія презільної брані...».

Граб'янка досить виразно вказує в «Объявлении к читателю», що історію свою він писав на основі джерел: «...От достовірних историков написанная и от очевистих свідетелей сказуемая, собрах і написание предах». Про джерела, які він використав, автор говорить побіжно, але класифікує їх. Він пише, що зібрав відомості від «діаріуша [щоденника.– *Ред.*] наших воинов, в обозі писаного, и мірских літописцов, елико в них возмогох обрісти достовірніе написанного, ово от повіствованіе самобитних тамо свідетелей, еще в живих обрітающихся, их же повесть вероятно літописцов утверждает».

Він також робить посилання й окремі вказівки на ряд авторів (це римські історіографи; польські хроністи – Мартин Кромер, Мартин та Йоахім Бєльські, Мацей Стрийковський, Олександр Гваньїні; німецькі історики – Йоганн Гібнер і Самуель фон Пуфендорф), однак вплив останніх двох у «Дійствіях презільної брані...» незначний. Із праці Пуфендорфа «Введення в історію європейську», наприклад, було запозичено лише відомості про морські походи козаків.

Третя група джерел, які в «Дійствіях презільної брані...» називаються «повіствованія самобытних тамо свідетелей, еще в живых обрітающихся», доповнювали зібрані Граб'янкою відомості про бойові дії козацького війська, а також давали йому факти з життя, діяльності й побуту Гадяцького полку. До усних джерел, напевно, слід віднести й особисті враження та життєвий досвід самого автора.

Живий голос учасника подій відчуваємо в деяких розділах, пов'язаних з кінцем XVII ст.

Однак головними для твору Граб'янки були такі чотири джерела: українські – «Літопис Самовидця», «Синопсис» (вперше виданий у 1674 р., потім у 1678 і 1680 рр., довгий час слугував своєрідним підручником історії, витримав 30 видань) і польські – поема Самуеля Твардовського «Громадянська війна» («Війна домова», яка була видана в Каліші 1681 р.), «Польські аннали» (латиномовна праця офіційного історіографа польських королів Веспасіана Коховського). Творами Твардовського й Коховського Граб'янка користувався в оригіналі, про що й зауважує в тексті своєї праці.

Із «Синопсиса» автор «Дійствія презільної брані...» переніс до свого твору не лише висвітлення фактів, а й історіографічні ідеї. Через «Синопсис» він сприйняв і деякі теорії Стрийковського, зокрема про походження терміна «козак». Водночас, випускаючи ряд даних, Граб'янка робить посилання: «О чесом обширніе в Синопсисі Киевском, читателю, обрящеши» або «О чесом зри в Кіевском Синопсисі». Він обминув побіжні міркування автора «Синопсиса», а замість цього подав відомості суто воєнного характеру: детальні описи битв, тактики і стратегії воюючих сторін, що цікавило гадяцького полковника в першу чергу.

Більшість фактів Г. Граб'янка черпав з «Літопису Самовидця». Деякі повідомлення він переписував поспіль, а з масиву інших вибирав лише окремі свідчення. Коли виклад автора йому імпонував, копіював його буквально, ряд текстів переказував конспективно.

Часто-густо з одного джерела він брав лише факти, а з іншого черпав ідеї й концепції. Граб'янка, вибірково підходячи до фактів, не завжди зміг розібратися в суперечливих свідченнях різних авторів. Однак він не дозволяв собі відступати від джерел і або зводив їх до спільного знаменника, або зупинявся на одному. Інколи в нього досить-таки відчутно проступає критичне начало. Так, він випускав ворожі й

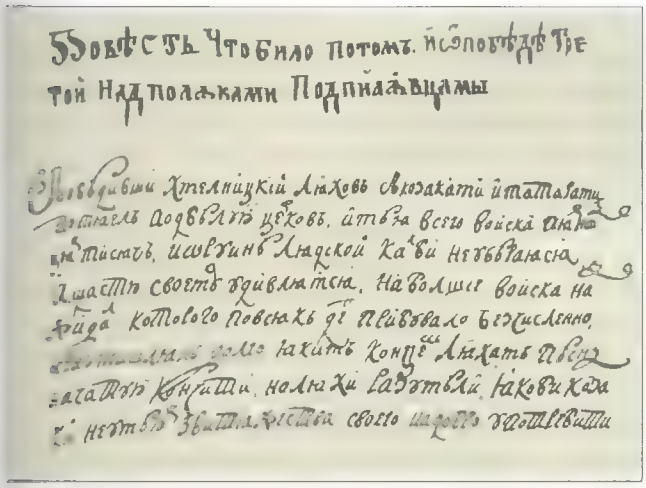

Фрагмент літопису Г. Граб'янки

упереджені характеристики українських діячів польськими авторами, помилки яких іноді виправляв. Але якщо козацький літописець поділяв погляди інших, то відбирав переважно ті, що відповідали його історичній концепції чи політичним переконанням.

У «Дійствіях презільної брані...» автор виявив і власні погляди, прогресивні для того часу. Граб'янка, захисник козацьких старовинних «прав і привілеїв», автономії України, намагався визначити місце України у всесвітній історії, розкрити роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. Він відстоював велике значення історичної науки в житті суспільства, особливо наголошуючи на потребі вивчення рідної історії. Хоч соціальні симпатії Граб'янки адресувалися й рядовому козацтву, однак він тяжіє більше до старшинських верств. Щоправда, він сам ніколи не прагнув до збагачення, не мав маєтків.

Серед історичних діячів для Граб'янки ідеалом державного мужа, політичного вождя, полководця, еталоном видатних людських якостей був Богдан Хмельницький. «Благоразумный, благополучный, зряднейший вождь», «великий побідитель и страшило ляхов» – подібні епітети супроводжують ім'я гетьмана в «Дійствіях презільної брані...». Возвеличення Б. Хмельницького відповідало тодішнім загальним настроям на Україні. Національно-визвольна війна була в очах літописця найважливішою подією історії України, яка залишилась у пам'яті кількох поколінь. Б. Хмельницький з часом набув рис національного героя і наділявся в літературних та історичних творах XVIII ст. ідеальними якостями.

Щоб пробудити в читача інтерес до минулого Батьківщини, Г. Граб'янка використав засоби емоційного впливу. Прагнучи дати читачеві літературно оброблену історію, він белетризував виклад: за власною системою розподілив фактичний фабульний матеріал і сюжетні колізії, художньо драматизував події, літературно опрацював промови історичних діячів. Його стилеві притаманні образність і метафоричність.

У твір включено й віршовані тексти. За авторською передмовою («Объявление к читателю») йдуть таблиці та реєстри: «Собрание гетманов Войска Запорожского в Малой России, пред Хмелницким бывших»; «Хмелницкого гетманство и его военніе дійства», «Імена полковим городам и полковникам по обох сторонах Дніпра, за Хмелницкого будучим»; «Реестр гетманов, по Хмелницкого смерти будучим». Потім іде «Похвала віршами Хмелницкому от народа малоросійського»; після неї в багатьох списках рукописних книг залишалась незаповнененою частина аркуша, де, очевидно, в оригіналі був портрет Богдана Хмельницького роботи Гондіуса, про що свідчить текст вірша: «Богдан Хмелницкий се ізображений...»; далі – заголовок «Печать Малой России» і знову незаповнена сторінка: тут, мабуть, був малюнок запорозького і українського герба (козак з мушкетом на плечі), а нижче – «Вірші на герб малоросійський». Вірші, присвячені перемогам під Корсунем і Зборовом, є й усередині тексту.

Таким чином, праця Граб'янки великою мірою синкретична, що було притаманне українській писемності XVII–XVIII ст. загалом. Будучи своєрідною предтечею такого наукового жанру, як монографія, «Дійствія предільної брані...» є водночас і зразком історичної повісті. В історії літератури праця Григорія Граб'янки іноді кваліфікується як історичний роман, бароковий за стилістикою, естетикою і світоглядом.

Метою художніх барокових творів завжди було прагнення зворушити людину, викликати в неї глибокі переживання. Отож і в Граб'янки бачимо спроби подати емоційний опис дійств, розповісти про драматичні епізоди. Описам він надає форму «Сказанія».

Особливо яскраво й сильно проявився талант козацького літописця в напружених, патетичних описах битв. У них все рухається, постійно змінюється, навіть порушується хронологія подій. Описи прикрашено метафорами, вишуканими деталями, тон розповіді піднесено-патетичний.

У творі Граб'янки реальне поєднується з ідеальним, тому там зустрічаються іноді й легендарні сюжети. У тих випадках історична правда підмінюється гіпергероїзацією персонажів. Деяких історичних діячів автор малює виключно чорними фарбами, як втілення зла,

тобто символіко-алегорична характеристика заступає історико-реалістичну.

«Дійствія презільної брані...» написано українською книжною мовою, в основі якої – українська редакція церковнослов'янської. У творі зустрічаються також елементи народної мови й польські, чеські, латинські та німецькі слова. Стиль літопису Граб'янки важкий, іноді штучний. Та образність, емоційність, захоплююча форма розповіді, насиченість інформацією і притаманні бароковим літературним творам стилістичні прикраси – гіперболи, антитези – винагороджують наполегливого читача.

Книга Граб'янки справляла найсильніше враження на читачів-сучасників, а також на уяву наступних поколінь, наприклад, на видатного історика Миколу Костомарова.

Український мовознавець П. І. Житецький пояснює «пристрасть Григорія Граб'янки до слов'янської мови» прагненням надати урочистості й значущості викладу героїчних історичних події в Україні, що «відповідало його піднесеному настрою, його серйозному погляду на важливість осіб і подій, які він зображував».

Елементи народної мови у Граб'янки найчастіше з'являються завдяки використанню фольклору. Автор вводить у книгу легенди, народні прислів'я, приказки, порівняння, стихію народної сміхової культури, в його описах відчувається вплив героїчних козацьких пісень і дум. Фольклорні форми не тільки надають афористичності викладу, а й виконують композиційні функції в описах подій, характеристиках історичних постатей, жанрових картинах.

Оригінал «Дійствій презільної брані...» не зберігся. Але існують численні списки з цього твору в рукописних книгах XVIII ст., зокрема в рукописних історичних і літературних збірниках. Незаперечним свідченням популярності в читачів українських творів XVII–XVIII ст. є кількість рукописних книг, у яких вміщені ці тексти в різних списках, редакціях, варіаціях. З цієї точки зору найпопулярнішим, безперечно, був твір Григорія Граб'янки. До нашого часу дійшло понад 50 списків, здебільшого датованих 1750–1760 рр.

Відомі дві редакції «Дійствія презільної брані...» – широка й коротка. Широку редакцію створив автор – Григорій Граб'янка. Вона має 30 розділів. Читачі-переписувачі вважали за краще переписувати її в окрему книгу. Хтось із переписувачів – творець короткої редакції – вилучив значну частину тексту в кінці літопису, а також усі додатки, що йшли за передмовою, не зафіксував ім'я автора, хоча в більшості списків широкої редакції воно вказане. Таким чином, усі списки короткої редакції безіменні й не мають заголовка. Тому до останнього часу деякі списки літопису Граб'янки не були атрибутовані і проходили в описах і каталогах книгосховищ під різними назвами. Коротка редакція переписувалася, як правило, в рукописні історичні та літературні збірники.

Переписувачі в рукописних збірниках комбінували твір Граб'янки з історичними, літературними, релігійними матеріалами, а також копіями урядових, дипломатичних, фінансових, воєнних документів, усвідомлюючи необхідність документування історії свого народу і бажаючи задовольнити інтерес до неї в українському суспільстві. Склалися стабільні тематичні добірки документів, що разом із літописом Граб'янки, переходили зі збірника до збірника і відбивали ті соціально-економічні й політичні процеси, що найбільше цікавили й зачіпали життєві інтереси громадян України XVIII ст. Особливою популярністю користувався комплект документів, що починався так званими «Статтями Богдана Хмельницького 1654 р.», тобто угодою між Українською Гетьманською державою і Московським царством, до яких додавалися протоколи обговорення цих статей представниками обох сторін. У цей документальний комплект входили також «Статті», які приймалися під час виборів гетьманів Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Самойловича та інших.

Інтерес переписувачів до цих документів яскраво свідчив про велике значення, яке надавали в Україні XVIII ст. проблемі національної державності.

Про популярність твору Граб'янки свідчить переробка його тексту шляхом скороченого конспектування, внаслідок чого виникли по суті нові твори – «Короткое описание Малороссии», а також ще більш скорочені «Літописец, или Описание краткое знатнейшіх дійств и случаев», «Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описание», які теж неодноразово переписувались у рукописні збірники, отже, мають багато списків.

Кінцевим результатом конспективного скорочення літопису Граб'янки в українських рукописних збірниках XVIII ст. стали таблиці та хронології – своєрідні історичні мікротвори, які також зустрічаються в рукописних збірниках і відбивають різні читацькі інтереси. Списки хронологій і таблиць відрізняються між собою кількістю пунктів і широтою змісту. Переписувачі додавали свій опис подій, скорочували кількість фактів і т. ін.

У одному з рукописних історико-літературних збірників, укладеному й переписаному священиком Київського Флорівського монастиря Максимом Никифоровичем Плискою у вересні 1763 р., скопійовано й літопис Граб'янки. Копія ця цікава насамперед тим, що автор її спробував передати частину тексту віршами.

Варто відзначити, що з усієї української історичної писемності XVIII ст. тільки два твори були опубліковані в цьому ж столітті. Це – літопис Граб'янки й первісне скорочення-переробка його, тобто «Краткое описание Малоросии». Перше видання пам'ятки здійснено завдяки відомому українському культурному діячеві Федору Туманському (1793). Пізніше цей твір неодноразовно перевидавався, зокрема й у перекладі сучасною українською мовою, отже кожен любитель історії України може прочитати його.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (29(17).09.1866 – 24.11.1934; псевдоніми – М. Заволока, Михайло Заволока, М. Сергієнко, Хлопець) – історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, політичний, громадський і державний діяч. Дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця (1890), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1893), член україно-руського педагогічного товариства у Львові (1894), член-кореспондент Краківської АН (1895), член археографічної комісії Московського археологічного товариства (1900), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901), дійсний член Чеської АН (1914), дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929).

Народився в м. Холм (нині м. Хелм, Польща). Закінчив 1-шу Тифліську класичну гімназію (1886). За сприяння І. Нечуя-Левицького надрукував перший твір «Бех-аль-Джугур» (1886). Закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Київського університету (1890). Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича, написав монографію «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» (золота медаль, 1890) і після закінчення університету був залишений для подальшої наукової та педагогічної роботи як професорський стипендіат. У 1894 р. захистив магістерську дисертацію. За рекомендацією В. Антоновича призначений на посаду штатного професора кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львівського університету (1894).

М. С. Грушевський (1866–1934). Фото 1890-х рр.

У Львові розпочав активну науково-організаторську діяльність у Науковому товаристві імені Шевченка. Очолив історико-філософську секцію НТШ, редагування «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1895–1913), створив і очолив Археографічну комісію НТШ (1896–1913), був головою НТШ (1897–1913). Реорганізуючи НТШ в академічну установу світового рівня (створення бібліотек, музеїв, збирання архівного матеріалу), Грушевський сприяв переходові української науки в Східній Галичині до організованого, колективного і систематичного вивчення історії України. Залучив до співпраці значні наукові сили (І. Франка, В. Гнатюка). До Грушевського ніхто в Східній Галичині спеціально не займався підготовкою наукових кадрів українських національних істориків. Він першим звернув увагу на цю важливу проблему, створивши власну наукову школу істориків України (І. Крип'якевич, В. Герасимчук, С. Томашівський, І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кревецький, Ом. Терлецький).

За роки керування Грушевським НТШ розпочало видавати «Жерела до історії України-Руси» (т. 1–2, 1895–1897), «Матеріали до історії суспільних і економічних відносин Західної України» (1905), «Розвідки і матеріали до історії України-Руси» (1896–1902), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (1910).

Для згуртування літературних сил Грушевський разом з І. Франком заснував і видавав «Літературно-науковий вісник» (Львів, 1898–1905, Київ, 1905–1907), був одним із організаторів Української видавничої спілки (1899), часопису «Український студент» (С.-Петербург, 1913), газети «Рада» (Київ, 1906) і часопису «Україна» (Київ, 1907–1914). Добивався від громадськості грошових пожертв на створення Української Академії наук і незалежного українського університету. Організував публічні університетські курси у Львові, відкрив (1904) на власні кошти приватну вчительську семінарію в м. Коломия. Працював у сфері археології. Провів розкопки в селах Комарники і Чехи. Писав щоденник. 1898 у Львові видав 1-й том «Історії України-Руси», продовженої в наступних 9-ти томах (Львів, Київ, 1899–1936), де охоплено події в Україні від найдавніших часів до 1658 р. (перевидано в Києві в 1991–1998 рр.).

У 1904 р. в С.-Петербурзі Грушевський надрукував статтю «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» в «Сборнике статей по славяноведению», де сформулював концепцію самостійного історичного розвитку українського народу, окремішного від своїх сусідів як походженням, так і політичним, господарським і культурним життям.

Грушевський надрукував кілька популярних курсів загальної історії України, зокрема 1904 р. в С.-Петербурзі – короткий курс історії України російською мовою «Очерки истории украинского народа» (перевидано 1906, 1911, 1913, 1990), а 1911 у Львові й Києві – «Ілюстровану історію України» російською і українською мовами (перевидано 1912, 1913, 1990), зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914). Численні нариси з української історії Грушевського публікувалися болгарською, чеською, німецькою, французькою, англійською мовами. 1904 р. домагався від царського уряду дозволу на розповсюдження в Російській імперії «Історії України-Руси».

Організував археографічні експедиції НТШ до Варшави, Кракова, Москви, Києва, Харкова. Започаткував підготовку багатотомного корпусу документів і матеріалів з історії України козацьких часів та історії українського козацтва.

Після революції 1905–1907 рр. переніс свою наукову діяльність до Києва. У 1907–1913 рр. був головою заснованого ним Українського наукового товариства (УНТ), яке будувалося за зразком НТШ і об'єднало кращі наукові сили Наддніпрянської України.

Обраний редактором періодичного органу УНТ «Записки Українського наукового товариства в Києві» (1908–1914).

Суспільно-політичну і громадську діяльність розпочав у Галичині. Був одним із засновників Української національно-демократичної партії (1899, згодом її полишив). Підтримував ідею автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Політичні погляди Грушевського мали вплив на висновки його історичних студій і розроблювані ним концепції історії України. Розглядав історичні дослідження як теоретичну основу практичної української політики. У березні 1905 р. надрукував у «ЛНВ» статтю «Українство і питання дня в Росії», в якій сформулював завдання українського руху в революції, закликав українців до активної політичної діяльності. У травні 1905 р. у статті «Конституційне питання і українство в Росії» («ЛНВ», № 5) запропонував проект майбутнього конституційного ладу в Росії, де Україні надавалися широкі права національно-територіального самоврядування.

У С.-Петербурзі 1906 р. був одним із засновників часопису «Український вісник» – органу української парламентської громади 1-ї Державної думи. Надрукував зб. «Освобождение России и украинский вопрос».

У вересні 1907 р. за участі Грушевського, який увійшов до його керівництва, створено нелегальне позапартійне громадське об'єднання – Товариство українських поступовців (ТУП), яке гуртувало сили українства і до 1917 було єдиною діючою українською організацією ліберального напряму. Свою політичну платформу Грушевський базував у той час на принципах конституційного парламентаризму й автономії України. Як публіцист, Грушевський активно критикував діяльність українських галицьких політиків, звинувачуючи їх в опортунізмі та угодовстві з пропольськими органами влади краю.

11 грудня 1914 заарештований жандармерією в Києві й звинувачений в австрофільстві та причетності до створення Легіону Українських січових стрільців. Відправлений на заслання до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ), склав головування в УНТ. Завдяки клопотанням Петроградської АН Грушевському було дозволено переїхати до м. Казані (нині столиця Татарстану, РФ) і займатися науковою роботою із забороною викладацької діяльності. 31 березня 1916 р. вчена рада Львівського університету позбавила його посади професора. У вересні 1916 р. переїхав до Москви, де розгорнув активну громадсько-політичну діяльність. Відновив роботу московської філії ТУП, брав

Художник О. Штанко. Обкладинка кн. М. Грушевського «Як жив український народ» (К.: Веселка, 1999)

...ість у виданні «Украинская жизнь». Прагнув об'єднати опозиційні українські сили. Продовжував наукову роботу, працював в архівах над матеріалами до 8-го тому «Історії України-Руси».

Період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) – найвищий злет політичної, громадської і державотворчої діяльності Грушевського.

Він став головним ідеологом української революції, творцем її концепції й разом з УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України.

20(07) березня 1917 УЦР у Києві заочно обрала Грушевського головою (одностайно обраний 19(06) квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі). Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів. 26(13) березня повернувся з Москви до Києва. У Києві намагався надати стихійному українському рухові організованості, ставив питання про культурне відродження українського суспільства. 27(14) березня виступив на Київському кооперативному з'їзді з вимогою національно-територіальної автономії у федеративній Російській республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України. У публіцистичних статтях 1917–1918 рр. («Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність») обґрунтував стратегію досягнення державної незалежності України.

23(10) червня 1917 р. брав участь у проголошенні I Універсалу Української Центральної Ради. Звернувся до всіх українців із закликом самостійно організовуватися та братися до негайного закладення підвалин автономності. Як голова УЦР, добивався від Тимчасового уряду поступок Україні. 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. збройний переворот більшовиків у Петрограді і невизнання ними УЦР поклали край ілюзіям Грушевського про перетворення Росії на федеративну республіку. 20(07) листопада 1917 р. УЦР під головуванням Грушевського III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Наступ більшовиків на Київ викликав появу IV Універсалу УЦР. 22(09) січня 1918 р. (фактично 24(11) січня 1918) на засіданні УЦР під головуванням та на пропозицію Грушевського УЦР проголосила УНР самостійною, вільною і суверенною державою українського народу, проте проголошена самостійність була суперечливою і не мала абсолютного характеру, бо передбачався федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської імперії, а легітимація самостійності покладалася в Україні на майбутні Українські Установчі збори. 1 лютого (25 січня) 1918 р. разом із урядом УНР Грушевський залишив Київ, а 10 лютого (28 січня) 1918 р. прибув до Житомира, де добивався ратифікації мирного договору з Німеччиною та надання УНР військової допомоги в боротьбі з більшовиками. На пропозицію Грушевського 25(12) лютого 1918 р. на засіданні Малої ради в Коростені гербом УНР був затверджений тризуб. 9 березня 1918 р. повернувся до Києва.

Грушевський надавав великого значення конституційному процесові в Україні. Під його керівництвом розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29 квітня 1918), згідно з якою верховним органом влади УНР проголошувалися Всенародні збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу в УНР і формували вищі органи виконавчої та судової влади.

Скликати Всенародні збори і проводити їх мав голова, обраний Всенародними зборами.

У зв'язку з державним переворотом, здійсненим генералом П. Скоропадським 29 квітня

1918 р., Грушевський перейшов на нелегальне становище.

Ліквідація УЦР поклала край державницькій діяльності Грушевського. У підпіллі займався науковою працею, брав участь в обговоренні питання про заснування УАН. Відмовився від пропозиції увійти до складу академії, призначеного гетьманом П. Скоропадським. У лютому 1919 р. переїхав до м. Кам'янця-Подільського, а потім до Станіслава (нині м. Івано-Франківськ). У березні 1919 р. емігрував до Чехословаччини. Жив у Празі, потім у Відні як представник закордонної делегації УПСР. Розгорнув широку публіцистичну й наукову діяльність.

Заснував Український соціологічний інститут (УСІ; діяв спочатку в Празі, потім у Відні), установу, яка поставила своїм завданням стежити за світовим соціальним рухом, соціологічними дослідженнями та популяризувати їх серед українського громадянства. Переглянув свої погляди з питань державного будівництва. Запропонував концепцію української національної держави-республіки з безкласовим соціальним ладом («Початки громадянства. Генетична соціологія», 1921). Розпочав роботу над багатотомною «Історією української літератури».

У травні 1920 р. разом із членами Закордонної делегації засудив Варшавський договір 1920 р. УНР з Польщею. 19 липня 1920 р. направив листа до ЦК КП(б)У, в якому заявив, що УПСР поділяє завдання III Інтернаціоналу, і запропонував КП(б)У піти на співпрацю з УПСР. Висловив бажання повернутися в УРСР. 2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про дозвіл Грушевському повернутися в УРСР. 31 грудня 1923 р. на спільному зібранні ВУАН Грушевського заочно обрано академіком кафедри історії українського народу. 7 березня 1924 р. прибув до Києва, де розгорнув велику науково-організаційну роботу. Прагнув згуртувати представників різних шкіл українських істориків, створюючи для них єдиний координаційний центр. Створив науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН (НДКІУ), очолив Археографічну комісію ВУАН. Редагував відновлений ним часопис «Україна» (1924–1930). Редагував засновані ним видання історичної секції ВУАН «Наукові збірники», «За сто літ», «Студії з історії України НДКІУ», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

На базі НДКІУ створив київську історичну школу (О. Баранович, К. Грушевська, М. М. Ткаченко, С. Шамрай та ін.). Працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури».

Пам'ятник Михайлові Грушевському в Києві

14 квітня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У в постанові «Про Українську Академію наук» висловилося за можливість підтримати кандидатуру Грушевського на посаду президента ВУАН. 3 жовтня 1926 р. відбулося урочисте вшанування Грушевського у зв'язку з 60-літтям від дня народження та 40-літтям наукової діяльності. 12 січня 1929 р. загальні збори АН СРСР обрали Грушевського дійсним членом. 25 квітня 1929 р. на засіданні загальних зборів АН СРСР Грушевський поставив питання про потребу створення в її складі Інституту української історії.

З осені 1929 р. почався погром історичних установ, створених Грушевським. У листопаді – грудні 1929 р. сесія Ради ВУАН почала ліквідовувати комісії, якими керував Грушевський (остаточно ліквідувала 1933 р.). У вересні 1930 р. закрито НДКІУ. 11 грудня цього ж року партійний осередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоріями. Більшість співробітників і учнів Грушевського було заарештовано й заслано.

7 березня 1931 р. Грушевський переїхав до Москви. 23 березня 1931 р. заарештований

органами ДПУ та звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією «Український національний центр». Переведений до слідчого ізолятора ОДПУ в Харкові. Визнав себе винним. 4 квітня 1931 р. звільнений з-під арешту. Повернувся до Москви, відмовився від попередніх свідчень і своєї участі в контрреволюційній націоналістичній діяльності.

Останні роки працював над українською історіографією XVII–XVIII ст. Написав тези «Про українську історіографію XVIII ст. Декілька міркувань», «Самовидець Руїни і його пізніші відображення», друкувався у виданнях АН СРСР. Керівники КП(б)У (С.Косіор, П.Постишев), історики та філософи-марксисти піддавали наукову спадщину і громадсько-політичні та наукові погляди Грушевського гнучкій критиці. У жовтні 1934 р. з підірваним здоров'ям Грушевський виїхав на лікування до м. Кисловодська (нині місто в Ставропольському краї, РФ), де після нескладної операції раптово помер. Перевезений до Києва й похований на Байковому цвинтарі.

Наукова спадщина Грушевського надзвичайно велика й різноманітна. Він – автор майже 2 тисяч праць у галузі української та світової історії, історіографії, літературознавства, соціології, етнографії, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську й національну науку. Грушевський – творець української наукової історіографії, автор схеми українського історичного процесу від найдавніших часів до 1925 р. включно. Ця схема була покладена ним в основу монументальної «Історії України-Руси», яку автор побудував на суспільно-політичними, господарськими, культурними, релігійними і військовими чинниками, довівши її до середини XVII ст. Час від середини XVII ст. і до 1925 р. в Україні розглядався Грушевським у численних популярних синтетичних курсах з національної історії України і в статті «1825–1925» («Україна», 1925, кн. 6) крізь призму національно-визвольного і культурного руху.

Як історик та історіограф Грушевський формувався під впливом наукових праць М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова і В. Антоновича, які ідентифікували себе з так званою народницькою школою. Власне, сам він був представником народницького напряму в історіографії, бо в центр історичного процесу ставив український народ як етнологічно-історичну цілість, в якій соціальні інтереси домінували над державними. Однак поруч з ідеєю примату народу в науковй творчості Грушевського проходить ідея української державності, що пов'язано з науковими студіями над історією українського козацтва та добою Б. Хмельницького, а також із державотворчою діяльністю самого автора під час української революції 1917–1921, яка привела вченого до ідеї самостійної та незалежної УНР. Концепція території (або ідея єдності українських земель) є провідною в історичній і публіцистичній творчості Грушевського. Наукова схема безперервності українського історичного процесу була засвоєна «державницькою школою», до якої перейшло багато його учнів, і знайшла визнання в російській (О.Пресняков) та польській історіографії.

Важливим етапом у розвитку наукового літературознавства стали фундаментальна багатотомна праця Грушевського «Історія української літератури» (т. 1–5, 1922–1927) і численні літературознавчі статті, які доповнювали історію національної культури, мови, етносу, викладені в «Історії України-Руси». Заслуга Грушевського полягає й у виробленні концепції історії української літератури та періодизації її розвитку від початків словесності в Україні до 17 ст. і пов'язанні цього розвитку з національно-культурним відродженням в Україні. Грушевський розглядав літературу як ключ до пізнання соціального життя суспільства і як важливе культурно-історичне явище.

М. Грушевський – автор збірок оповідань «Оповідання» (1904), «Sub divo» («Проти неба», 1918), «З старих карток» (1918), «Під зорями» (1928), драматичних творів «Хмельницький в Переяславі» і «Ярослав Осмомисл» (обидва – 1917), кіносценарію «Запорожці» (1924).

Ігор Верба

ҐАНЖА АНДИБЕР ХВЕСЬКО, герой народної думи «Козак нетяга Хвесько Ґанжа Андибер», не є реальною історичною постаттю. Цей образ відображає мрію козацької бідноти про гетьмана, захисника інтересів рядових запорожців:

Ой полем, полем Килиїмським,
Битим шляхом Ординським,
Ей гуляв, гуляв козак, бідний летяга,
сім год і чотири,
Да потеряв з-під себе три коні воронії.
На козаку, бідному летязі,
Три серомязі,
Опанчина рогожовая,
Поясина хмельовая;
На козаку, бідному летязі, сап'янці –
Видні п'яти і пальці,
Де ступить – босої ноги слід пише;
А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка –
Зверху дірка,
Шовком шита,
Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає.

Коли три «дуки-сребраники» – «Гаврило Довгополенко переяславський, а другий Войтенко ніжинський, третій Золотаренко чернігівський», багаті старшини з Гетьманщини, – почали в шинку над Хвеськом Ґанжою Андибером збиткуватися-насміхатися, він гукнув запорожців:

«Ой, ріки, – каже, – ви, ріки низовії,
Помошниці Дніпровії!

Або мені помочі дайте,
Або мене з собою візьміте!»
Оттогді один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі надіє;
Другий козак іде,
Боти сап'янові несе,
На його козацькі ноги надіє;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку главу надіє.
Тогді дуки-сребраники
Стиха словами промовляли:
«Ей, не єсть же се, братці,
Козак, бідний нетяга.
А єсть се Хвесько Ґанджа Андибер,
Гетьтман запорозький!
Присунься ти до нас , – кажуть, – ближче,
Поклонимось ми тобі нижче;
Будем радиться,
Чи гаразд-добре на славній Україні
проживати».
Тогді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він теє од дуків-сребраників приймав.
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей, шати, мої шати!
Пийте, гуляйте:
Не мене шанують,
А вас поважають;
Як я вас на собі не мав,
Ніхто мене й гетьманом не почитав».
Тогді-то Хвесько Ґанжа Андибер,
Гетьман запорозький,
Стиха словами промовляв:
«Ей, козаки, – каже, – діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сребраників за лоб, паче волів,
Із-за стола виводжайте,
Перед окнами покладайте,
У три березини потягайте!»
Тогді ж то козаки, діти, друзі, молодці,
Добре дбали –
Сих дуків-сребраників за лоб брали,

Ґанджа Андибер. Художник Г. Якутович. Ілюстрації до кн. М. Пригари «Козак Голота» (К.: Веселка, 1966)

Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед окнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
«Ей, дуки, – кажуть, – ви дуки!
За вами всі луги і луки, –
Нігде нашому брату, козаку-летязі, стати
Й коня попасти! »
Тогді-то Хвесько Ґанджа Андибер,
Гетьман запорозький,
Хоча помер,
Дак слава його козацька не вмре,
Не поляже!..

ДЖУРА. Джурами на Січі називали хлопців-підлітків, що були помічниками і зброєносцями в досвідчених запорозьких козаків і військових старшин, проходячи при них школу військового мистецтва й фізичного й духовного загартування, переймаючи їхній бойовий досвід. Джури також обов'язково навчалися в січовій школі. Коли хлопцеві виповнювалося 16 років, його записували до куреня. Безродинні січовики нерідко мали джуру за прибраного сина, який успадкував їхнє майно, зброю, коней. Мешкав і харчувався джура в тому ж курені, що і його наставник.

Запорозькі козаки залучали на Січ підлітків найбільше з Гетьманщини. Українські хлопчики охоче йшли на Запорожжя. Народ дуже поважав запорозьких козаків як легендарних лицарів, захисників рідної землі. Січове товариство об'єднувало людей високої військової майстерності, відчайдушної хоробрості, безмежної відданості Вітчизні. Тому великою честю було належати до нього. Майже кожен український хлопець мріяв стати запорозьким козаком.

Народна дума «Хведір Безродний» зворушливо розповідає, як постріляний та порубаний ворогами Хведір промовляє до джури:

«Джуронько мій, малий-невеличкий!
Возьми ти мого коня вороного,
І шаблю булатную,
Пищаль семип'ядную».
І свій каптан дорогий із себе скидає,

Обкладинки книжок серії «Козаченьки» видавництва «Веселка». Художники В. Руденко, С. Караффа-Корбут, Б. Михайлов. 2004–2008 рр.

І тяги червонії із себе знімає
Та джурі Яремі на руки оддаває:
«А візьми ж ти, джуронько мій,
Малий-невеличкий Яремо,
Каптан дорогий, од піл до коміра
Золотом гаптований,
І тяги червонії на себе надівай,
І на мого доброго коня сідай,
Та передо мною козацький обичай
увесь обертай;
Чи можеш ти знати
Козацький звичай козакам оддавати?»
. . . . . .
То джура Ярема
Ой да добре дбає,
Да на коня сідає,
Ой да перед ним повертає.
То Хведір бездольний, безродний,
Гей да промовляє словами,
Да обіллється гірко сльозами:
«Ой да благодарю же тебе,
Господа милосердного,
Ой що не ледай-кому,
Гей, моя худоба буде доставати,
То він буде за мене
Господа милосердного прохати».

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – система укріплень, яка була споруджена за наказом російського уряду в 1770–1774 рр. замість застарілої *Української лінії*, на 175–180 км південніше неї. Дніпровська лінія простяглася від Дніпра до Азовського моря майже на 200 верств. Вона пролягала по кордону, визначеному Білгородською російсько-турецькою мирною угодою; цей кордон частково проходив запорізькою територією, оскільки певна її частина була віддана царським урядом Туреччині.

Будівництво Дніпровської укріпленої лінії відбувалося на землях Запорозької Січі і було складовою частиною їх планомірного захоплення Росією. На запорозьких землях будівництво фортець і редутів для царської армії розпочалося відразу після повернення запорозького козацтва в рідні місця й заснування ними Підпільненської (Нової) Січі в 1734 р.

1735 року в самому серці Запорожжя, навпроти Січі, розташовують Новосіченський ретраншемент, царська залога якого мала стежити за життям запорозької столиці.

Дніпровська укріплена лінія

У 40-х рр. Запорозька Січ втратила північні території; в 50-х у неї забрали землі під іноземні поселення – Пово-Сербію і Слов'яно-Сербію. Отже, в цей час Запорожжя оточили кільцем російських укріплень. Російські залоги стояли в Усть-Самарському, Новобогородицькому, Микитинському, Биркутському та Сокольському. У 60-х роках частина запорозьких володінь була захоплена для Новоросійської губернії; у 70-х роках під час будівництва Дніпровської лінії до цієї ж губернії приєднали велику смугу запорозьких земель.

Будівництво Дніпровської лінії супроводжувалося плюндруванням полів, садів, будівель у паланках – селах і зимівниках Запорозької Січі. Командувачі царських залог протягом чотирьох десятиріч втручалися у внутрішні справи запорозького уряду – Коша, поводилися брутально, вчиняли здирства. Кіш намагався легально відстоювати свої права на землі. Надсилали козацькі депутації до імператорського двору з копіями царських грамот, гетьманських універсалів, королівських привілеїв, впливовим вельможам посилали цінні подарунки. Вдавалися запорозькі козаки і до збройної боротьби, зганяючи зі своїх земель чужинців, переселених царським урядом, руйнуючи їхні оселі. В архіві Коша Нової Запорозької Січі є архівна справа під № 260, яка містить матеріали з історії боротьби Запорожжя проти спорудження Дніпровської лінії.

Дніпровська лінія йшла від Дніпра біля гирла річки Московки, починалася фортецею Олександрівською (нині м. Запоріжжя), закінчувалася фортецею св. Петра (пізніше Бердянське) біля нижньої течії річки Берди на Азовському морі. Вона відігравала стратегічну роль у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. Дніпровська лінія була ліквідована.

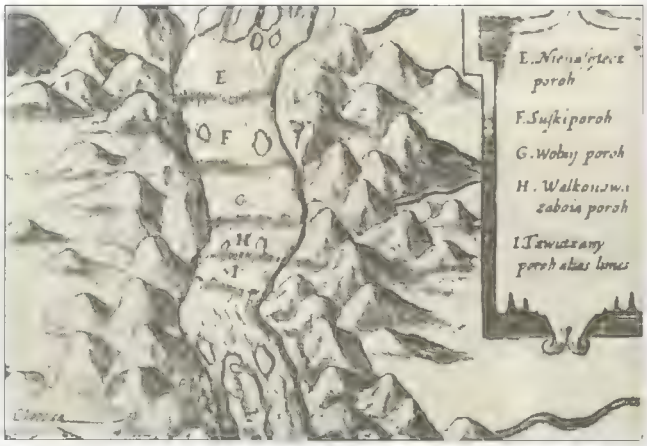

Дніпрові пороги та о. Хортиця.
Фрагмент мапи України, складеної 1650 р. французьким інженером Г. Л. де Бопланом

ДНІНРО ТА ЙОГО ПОРОГИ. На Україну припадає половина течії її головної річки – Дніпра: 1090 кілометрів та ще 115 кілометрів по кордону з Білорусією. І хоч співається в народній пісні:

Ой із устя до Дніпра вершини
Сімсот річок і чотири –
Усі в Дніпрі упали,–

насправді в Україні до басейну Дніпра належало 1156 річок, довших за 10 кілометрів. Тільки в межах Києва до Дніпра впадало понад 30 (!) річок та річечок.

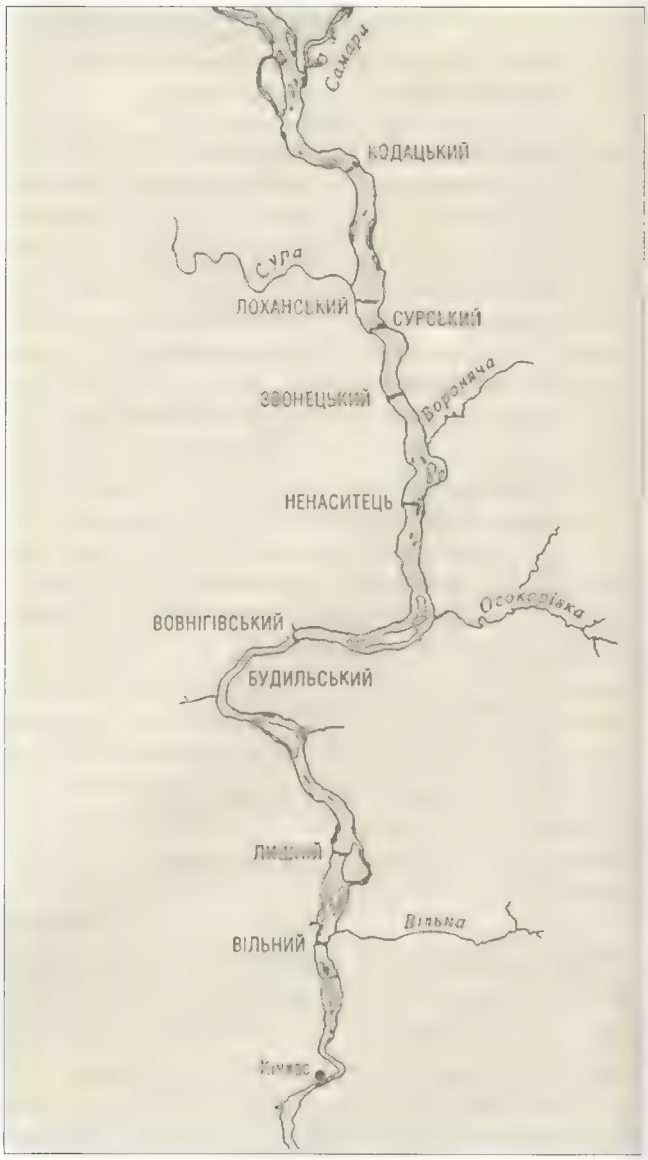

Дніпрові пороги

Поріг Старокодацький. Фото першої третини XX ст.

Поріг Вовнизький. Фото першої третини XX ст.

Поріг Дзвонецький. Фото першої третини XX ст.

Камінь Монастирко. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

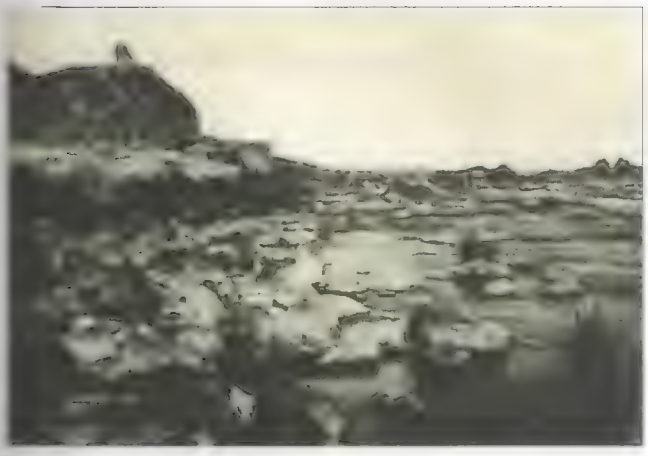

Ненаситецький поріг влітку. Фото першої третини XX ст.

Усе історичне життя нашого народу пов'язане з Дніпром. Саме на ньому побудувався колись Кий, заснувавши наш славетний Київ. Древнім шляхом «із варяг у греки» Дніпром плили човни Аскольда, Олега, Святослава. На його берегах точилися битви з полчищами Чингіса.

По його порогами впродовж трьохсот років існувала могутня Запорозька Січ.

Широкий, повноводний Дніпро, з його притоками, припливами, лиманами та озерами, розкішними плавнями, багатими на всякого звіра, птаство, на ліси, приваблював козаків, і вони селилися на його берегах і островах.

Трохи вище острова Хортиці й далі вниз за течією протягом 40 кілометрів Дніпро перетинали від одного берега до другого грізні пороги – кам'яні поперечні пасма, підводні й надводні скелі, а також забори – підводні скелі й велетенські камені, які там-сям лишали вузькі проходи. Дніпрові хвилі, вдаряючись об пороги, піднімалися вгору, потім падали вниз зі страшним клекотом, переливаючись кількома лавами.

Візантійський імператор, історик Константин Багрянородний, описуючи Дніпрові пороги в середині X ст., розповідав, що руси, прямуючи Дніпром, «висаджують людей на суходіл і тільки самі речі лишають у суднах. Так вони босими ногами лапають дно, щоб десь не наткнутися на камінь, а тим часом інші посувають веслами ніс, зад, середину, корму суден і так з великою осторогою проходять цей перший поріг через дрібні берегові протоки річки». Деякі пороги руси обходили суходолом, судна тягли волоком.

Русло Бористена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від міста Черкаси до гирла й озера Ільмень, через яке він впадає в Понт Евксинський. Автор, видавець Йоан Блау. 1662 р. Амстердам.
З кн. «Україна на стародавніх картах» (К.: ДНВП «Картографія», 2009. – С. 30–31)

Український гетьман Іван Мазепа влітку 1697 р. доповідав царю Петру I, що, долаючи пороги, козацькі й царські судна зазнавали великих втрат, загинули й люди: «На Днепровых порогах неудобная была переправа, на каких порогах как стольника и воеводы, так моего гетманского регименту судна водяные зело з великими многоработними трудностями и тяжконосными ратных людей бедствиями, переправлялись 6 недель с лишком, замешкали, понесши как в суднах, так и в хлебных запасах и оружию немалый убыток, а при том и люди некоторые из войска кончиною смертною отнялись, ибо где о каменные пороги судно разбилося, там и все хлебные и ружейные запасы приходили в утопление и люди попали в небезопаство».

Наприкінці XVIII ст. влітку і восени, коли пороги були непрохідні, купці спиняли судна коло порогів, виймали товари й везли їх 70 верств суходолом до фортеці Олександрівської біля гирла річки Суха Московка; там вантажилися на нові судна і йшли вільно до самого гирла Дніпра.

Тільки вправні й відчайдушно сміливі запорозькі лоцмани проводили судна через пороги і забори.

Видатний знавець Запорожжя академік Дмитро Яворницький під час будівництва в 30-х рр. XX ст. Дніпрельстану, перед затопленням порогів, здійснив експедицію на козацькому човні-дубі й, залучивши велику кількість історичних джерел, склав альбом порогів та заборів, написав географічно-історичний нарис про цю частину Дніпра, її історичне значення, природу та розповів про археологічні знахідки. Вчений описує острови, береги, печери, припливи, протоки Дніпра, балки, що впадають у нього, повідомляючи навіть про зміни назв. Особливо докладний опис поселень на берегах, зокрема численних запорозьких зимівників, імена господарів яких послужили назвами для багатьох місцевостей.

Ілюструючи розповідь історичними документами, Д. Яворницький показує, що десятки, сотні тисяч десятин запорозької землі з поселеннями, які прилягли до порогів, після зруйнування і скасування Січі в 1775 р.

віддавалися царським генералам і офіцерам, російським поміщикам.

За описом Яворницького, перший поріг – Кодацький – простягнувся через Дніпро навпроти села Кодацького. На цьому правому високому березі є залишки фортеці Кодак, яку в 30-х роках XVII ст. побудував французький інженер Гіном Левассер де Боплан.

Через сім верств нижче Кодацького порога Дніпро перетинав Сурський поріг, через який вода падала двома лавами. За ним був Лоханський поріг, один з найнебезпечніших. Вода переливалася через нього трьома лавами. Праворуч цього порога вивищувалися Буздиханові скелі, а біля самого берега Стрільча скеля (Лоханська стрілиця), нижче якої – Стрільчана забора, за нею вниз – два великі камені Богатирі, а між ними ще дві забори – Богатирська і Стрільча.

На відстані п'яти верств від Лоханського порога бушував Дзвонецький поріг. Дніпрова вода спадала тут чотирма лавами.

За шість верств нижче Дзвонецького йшов Ненаситецький поріг, який мав ще назви Ненаситець, Дід-поріг, Ревучий. Це був найбільший і найстрашніший з усіх Дніпрових порогів. Вода тут спадала дванадцятьма лавами.

Камінь Богатир. З кн. Д. Яворницького « Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888.)

Кінгес – місце, де запорожці здавна переправлялись через Дніпро. Літографія XIX ст.

Пороги на Дніпрі

Забора Волошинова. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Найнебезпечнішим тут був вир, який створювався у форватері Дніпра нижче порога, 20 сажнів завглибшки, його називали Пеклом. Ненаситець – єдиний з порогів, вода біля котрого не замерзала взимку, він завжди був укритий піною. За свідченням Яворницького, це була могутня стихійна сила і разом з тим чудове, захоплююче, привабливе видовище.

Тринадцять верств відділяли від Ненаситця Вовнізький (Вовнігівський) поріг, його ще називали Внук-поріг. Він, справді, після Діда-порога, тобто Ненаситця, був найбільшим з Дніпрових порогів. Внук-поріг падав чотирма лавами і в негоду, в бурю перегукувався з Дідом-порогом. Яворницький пише: «Ось реве, шумить, гуде, струшує воду Дід-поріг, коли це зразу циць – і неначе він обірвавсь, та аж глухо застогнав. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде, коли ось і цей зразу циць – і обірвавсь, та аж глухо застогнав. І вп'ять Дід-поріг, а після нього вп'ять Внук-поріг». За Вовнізьким порогом через п'ять верств піднімався Будильський поріг з двома водоспадами – на

Гребля Дніпрогесу. Фото Є. Козлова. 2009 р.

сто сажнів один вище другого. За цим порогом далі по Дніпру був знаменитий Таволжанський перевіз, про який згадує у своєму щоденнику за 1594 р. посол німецького імператора в Запорозьку Січ Еріх Лясота. У XIX ст. тут перевозили чумаків, які їздили до Криму по сіль і рибу. На кожен з двох паромів поміщали по 20 чумацьких возів з волами.

Передостанній, так званий Лишній поріг, перетинав Дніпро на чотирнадцять верств нижче свого попередника – Будильського порога, а падала вода через нього двома лавами.

І, нарешті, останній поріг – Вільний, який лежав на Дніпрі на п'ять з половиною верств нижче від Лишнього. Цей поріг досить великий, вода через нього падала п'ятьма лавами.

* * *

Під час спорудження Дніпрогесу в 1927–1932 рр. дніпровські пороги були затоплені. Протягом 50–70 рр. XX ст. в середній і нижній течіях Дніпро був перетворений у каскад ГЕС і водосховищ: Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське. Негативні екологічні наслідки цього стали очевидними і болісно відчутними у 80–90 рр. XX ст.

Порушена природна рівновага між акваторією і повітряним простором погано впливає на клімат. Штучні моря вкриті товстим шаром синьо-зелених водоростей, що отруюють воду, згубно діють на стан Дніпра, знищують його рибне багатство. Розмиваються береги, затоплені величезні площі родючої землі, луків і пасовищ. Під водою опинилися старовинні українські села, історичні святині нашого народу, козацькі церкви та могили.

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627–1698) – гетьман України (1665–1676), видатний політик, державний діяч, полководець, дипломат, який в умовах Руїни прагнув за всяку ціну об'єднати розірвані частини України, вибороти своїй Вітчизні незалежність і відновити Українську самостійну державу.

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині. Походив із старовинного козацького роду, який, за даними Юрія Мицика, був споріднений з Хмельницькими. Дід Петра Дорошенка – Михайло – був гетьманом Війська Запорозького; його військова і політична діяльність припадала на 20-ті рр. XVII ст. Талановитий організатор, адміністратор і полководець, Михайло Дорошенко брав участь у походах на Москву на початку XVII ст., у Хотинській війні 1621 р., керував походами на Крим, під час одного з них здійснив перехід через Сиваш. Загинув у боях під Бахчисараєм. Батько Петра – Дорофій Дорошенко – був козацьким полковником. Син дуже цінував козацьку родинну традицію, пишався своїми лицарськими предками. «Я з прадіда козак», – любив говорити він.

Майбутній гетьман здобув добру освіту, хоча невідомо, де й коли він навчався, – очевидно, у

братській школі або колегіумі. Там міг вивчити латину й польську мову, які добре знав, а також риторію. П. Дорошенко був блискучим промовцем, а саме риториці приділялася в братських школах особлива увага. Ще одна характерна риса Петра Дорошенка – він був дуже дотепною людиною.

Військову службу молодий Дорошенко почав у козацькому війську. Весною 1648 р. в складі трьохтисячного повстанського загону, очоленого Богданом Хмельницьким, він вийшов із Запорозької Січі на волость. Отже, з перших днів національно-визвольної війни українського народу Дорошенко брав у ній участь. Спочатку був рядовим козаком, а з 1649 р. його записали до реєстру Запорозького Війська гарматним писарем Чигиринського полку, що вимагало високого рівня освіченості й професійного знання гарматної справи. 1657 р. Хмельницький призначив Петра Дорошенка прилуцьким полковником. Так, пройшовши школу Богдана Хмельницького, майбутній гетьман формувався як полководець, політик і дипломат.

Перебування в Чигирині – столиці Української Гетьманської держави, де виникали, розвивалися й втілювалися в життя ідеї української державності,– допомогло Дорошенкові виробити власний широкий погляд на цю справу. Після смерті Богдана Хмельницького Петро Дорошенко продовжує відігравати помітну роль. Український патріот, відданий ідеї визволення України, утвердження її державності, він був наділений могутнього духу, визначного розуму, витримної енергії, твердої волі.

Прилуцький полковник Дорошенко став на бік гетьмана Івана Виговського, котрий прагнув гарантувати самостійність Української держави у федерації з Польщею та Литвою. Брав Дорошенко участь і в Чуднівській кампанії 1660 р., в якій 20-тисячне царське військо капітулювало перед польською армією, а козацькі полки на чолі з Юрієм Хмельницьким (на той час гетьманом) уклали з поляками Слободищенський угоду. За гетьманування на Правобережжі Петра Дорошенко був у нього генеральним осавулом. Перед обранням правобережними козаками Петра Дорошенка гетьманом (1665) він був чигирським полковником.

В тяжкий і трагічний для долі України час прийняв гетьманську булаву Петро Дорошенко. Тоді Україна фактично розпалася на дві частини, кожна зі своїм гетьманом різної іноземної орієнтації. На Лівобережжі, яке залишалося під владою Москви, гетьманом був Іван Брюховецький, на Правобережжі, що перебувало під владою Польщі,– Павло Тетеря. Обидва ці гетьмани, добившись нагору й захопивши владу

Портрет і герб гетьмана Петра Дорошенка. Художник С. Якутович. 1994 р.

інтригами, підкупом, демагогією, підтримкою окупаційних військ, дбали передусім про свою власну користь, свідомо віддавали народ під чуже панування: один – під царя, другий – під короля.

Дорошенко заступив на гетьманстві Тетерю, який поклав булаву і втік у Польщу від народного гніву. У жовтні 1665 р. на свято Покрови до Чигирина з'їхалися правобережні полковники й тимчасово обрали гетьманом Петра Дорошенка. Остаточне затвердження відбулося на загальній раді в Чигирині в січні 1666 р. (на Водохреще). Описуючи цю раду, козацький літописець Самійло Величко повідомляє, що полковниками, старшиною та представниками від

козацтва – «виборнішим товариством» – було «без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, гетьманом. Йому відразу вручено військові клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою: гетьман – військові, а військо – гетьманові». Й далі Самійло Величко робить дуже важливе зауваження: «Того, при якому монархові будуть лишатися – чи російському, чи польському – не визначили».

Петро Дорошенко мав за мету звільнити Україну від московського й польського панування, об'єднати Лівобережжя і Правобережжя, прилучити західноукраїнські землі, – отже, створити незалежну соборну Українську державу, поставити її на широкі міжнародні основи.

Програма гетьмана ґрунтувалася на концепції «цілісності Отчизни». Кордонами української території вона визначала Перемишль та Ярослав, ріки Віслу і Неман на заході, Сівськ і Путивль – на сході. У таких межах була колись «держава, або князівство Руське», й такі ж кордони мала дістати Козацька держава, її спадкоємниця. Щоправда, спочатку Дорошенко намагався здобути для Української держави кордони по р. Случ. Але в подальшому мав надію поширити свою владу також і на західні землі, «як далеко сягає мова руського народу». Саме така позиція була сформульована ним на переговорах з Туреччиною.

Відновлену самостійну Українську державу Дорошенко мав намір поставити в нейтральне й незалежне становище від Москви, Польщі й Туреччини. Самійло Величко називав Петра Дорошенка «нейтралистом».

Програма Дорошенка була пройнята його переконанням про єдність і згоду українського народу: «Хоч Божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам такий прихильний, як ми самі собі є приятелями». Тому він закликав, «щоб в одній раді, а не у розбитті Україна перебувала». 22 лютого 1666 р. правобережне козацтво, що зібралося в Лисянці на раду, ухвалило запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із Правобережжя до Польщі», вступити в союз з кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. Перше завдання, яке поставив собі Дорошенко, було звільнити Правобережну Україну від польських військ. До його здійснення гетьман приступив у жовтні 1666 р., використавши внутрішню міжусобицю в Польщі – бунт магната Любомирського проти короля. Зі своїм військом гетьман провів ряд боїв проти польських залог, які ще залишалися в правобережних містах України, і витіснив їх. У цей час до Дорошенка прийшла допомога – 30-тисячна ханська орда. Польський уряд у грудні 1666 р. послав на Правобережну Україну 6-тисячне коронне військо під проводом Себастьяна Маховського. 19 грудня між Браїловим і Брацлавом війська Дорошенка наздогнали польське військо й розгромили його; Маховський потрапив у полон і був відвезений до Криму. Таким чином, Правобережжя було звільнене від влади Польщі, його територія повністю очищена від ворожих окупаційних військ. Дорошенко цілком оволодів цією частиною України.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Художник С. Васильківський. НХМУ

Тепер першорядною постала проблема звільнення Лівобережної України від панування Москви та влади її полигача Брюховецького. Проти нього наростало загальне обурення. Серед народу викликало велике незадоволення прибуття (на пропозицію лівобережного гетьмана) царських воєвод, які залогами стали по містах. З ними прибули переписувачі, які переписали лівобережне населення, зареєстрували його статки й почали збирати з селян і міщан податки на царя грішми, хлібом, медом та іншими продуктами. Ненавиділа Брюховецького

й старшина, з якою він поводився зверхньо й підступно. Тих, хто з ним не згоджувався, він заарештовував і відправляв до Москви, а звідти білолах засилали до Сибіру.

Дорошенко ще в останні місяці 1665 р. робив спроби закріпитися на Лівобережжі. У відсутність Брюховецького, який у той час був у Москві, правобережний гетьман посилав на лівий берег козацькі загони, поширював там свої універсали, в яких закликав населення визнати його владу і скинути Брюховецького, щоб об'єднати розділені частини України. З початку 1667 р. Дорошенко планував вступити з усім військом на Лівобережжя. Але в січні 1667 р. Москва завдала Україні страшного й підступного удару, наслідки якого український народ відчував не одне століття.

13 січня 1667 р. у с. Андрусів, поблизу Смоленська, було укладено перемир'я між Росією і Польщею строком на 13 років. За цим перемир'ям Лівобережжя України залишалось за Москвою, Правобережжя знову переходило під владу Польщі, крім Києва, який затримувався за Московською державою тільки на два роки. Запорозька Січ повинна була перебувати під владою обох держав. Отже, за змовою двох воюючих держав відбувся поділ України, тобто офіційний, юридично оформлений міжнародним трактатом поділ української території на три частини.

Андрусівська угода мала катастрофічні наслідки для України – вона перекреслювала українсько-російський договір 1654 р., найважливішою і першорядною умовою якого був захист українського народу від ворогів, а також зобов'язання Москви ніколи не віддавати Україну польському королю. Тому передача половини України Польщі, проти панування якої в кількавіковій боротьбі український народ пролив багато крові, було справжнім злочином, підступною, чорною зрадою з боку Москви.

На Андрусівський мир Україна відповіла вибухом патріотичного обурення. Москва готова була порозумітися з правобережним гетьманом Дорошенком, що набував дедалі більшої популярності серед широких кіл українського суспільства. Але Дорошенко вимагав звільнення Лівобережжя від московських воєвод, участі Москви у війні з Польщею й допомоги у вибранні від поляків західноукраїнських земель із Галичем, Львовом, Володимиром, Перемишлем та Ярославом. Це були, на думку московських дипломатів, занадто великі вимоги, і пар залишився при Андрусівському договорі з Польщею.

Після Андрусова вкрай загострилась боротьба серед української старшини за гетьманство. Були моменти, коли в Україні водночас існували три гетьмани різної політичної орієнтації, кожний з яких тягнув за собою козаків свого полку і обов'язково запрошував як своїх союзників ханські орди; посилилися протурецькі й протатарські настрої в середовищі козацької старшини. Руїна досягла апогею, в Україні розпалилася громадянська війна.

Андрусівський трактат став на заваді здійснення програми правобережного гетьмана Петра Дорошенка про злуку обох частин України. Звістка про Андрусівське перемир'я настільки вразила його, що він захворів. Гетьман вирішив, спираючись на підтримку Оттоманської Порти, виступити проти Польщі й вести з нею непримиренну війну доти, доки вона не відмовиться від Правобережної України. До Туреччини Дорошенко спорядив посольство по військову допомогу, яку й отримав.

Воєнні дії проти Польщі розгорнулися влітку – восени 1667 р. й дістали назву Підгаєцької кампанії. Правобережний гетьман, готуючись до війни, розраховував на непідготовленість Польщі. Але польний гетьман Ян Собеський, майбутній польський король, талановитий полководець, котрий стояв на чолі коронних військ, заздалегідь дізнався про наступ Дорошенка. У другій половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24 тисячами козаків, з 40 гарматами й кількома десятками тисяч ординців під проводом калги Карім-Гірея був уже в Галичині. Туди ж прийшло й три тисячі турецьких яничарів з 12 гарматами.

Проти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15 тисяч регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але тут у перебіг подій втрутився запорозький кошовий отаман Іван Сірко, який не визнавав Дорошенка за гетьмана. Він вчинив зі своїми запорожцями диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошенкових союзників – ханських ординців. Собеський укріпився на дуже зручній позиції поблизу Підгайців, і тут на початку жовтня його облягли козаки й татари. Відбивши перший сильний штурм, Собеський близько двох тижнів витримував облогу. Його сили почали слабшати.

Іван Сірко проявив себе за цих обставин обмеженим політиком. Він не усвідомлював загальноукраїнського значення боротьби Петра Дорошенка проти панування Польщі. Звістка про те, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив Північний Крим, викликала паніку в татарських союзників Дорошенка. Багато їх почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії хансько-українських союзів картина. Без відома своїх союзників-козаків Карім-Гірей почав 16 жовтня переговори

з Собеським, які завершилися сепаратним миром. Дорошенко, не маючи вибору, погодився на переговори із Собеським і 19 жовтня 1667 року підписав угоду про підданство Війська Запорозького польському королеві. Отож похід Івана Сірка на Перекоп спричинив невдалий для Дорошенка кінець літньо-осінньої Підгаєцької кампанії.

Правобережний гетьман переконався, що ні Москва, ні Польща ніколи не погодяться на самостійне існування України. Він вирішив досягти своєї мети за допомогою Туреччини. Але мусив приховувати свої плани, чекаючи слушного часу і сприятливих умов.

Політика Дорошенка, його боротьба проти панування чужинців, прагнення об'єднати розірвану Україну знаходили визнання серед найширших кіл української громадськості; його підтримували не тільки на Правобережній, а й на Лівобережній Україні, де він набув великої популярності. Московські агенти доносили царському уряду, що в церквах України молилися за «благочестивого, Богом даного гетьмана Петра». Львівський єпископ Шумлянський, що гостював у Чигирині, писав: «Дорошенко дуже укріпився, панує вповні й має найвищу любов серед народу – злого не чував я про нього слова».

Дорошенко, незважаючи на розруху, на майже постійний воєнний стан, намагався щось зробити для державного будівництва: провів на кордоні нову митну лінію, готувався карбувати власну монету, проводив планову колонізацію спустошених околиць Правобережжя, а на степовому пограниччі утворив новий Торговицький полк.

Велику симпатію правобережний гетьман викликав у козаків тим, що прислухався до голосу народу. Жодної справи він не вирішував, не з'ясувавши попередньо народної думки, яку намагався підготувати, навіть сформувати певним чином. Часто скликав ради: і старшинські, й загальні – генеральні, прагнучи надати їм статус державного органу. Під час голосування на раді гетьман виходив, щоб своєю присутністю не впливати на її рішення. Автор великої дослідницької праці про Петра Дорошенка український історик Дмитро Дорошенко (правнук брата гетьмана) писав: «З усіх українських гетьманів XVII століття Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом».

Найближчим порадником Петра Дорошенка був православний митрополіт Йосиф Нелюбович-Тукальський, супротивник польського та московського втручання в українські церковні справи, автор талановитих, пристрасних

Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Невідомий художник. II половина XIX ст.

проповідей, послань, цікавого листування. Йосиф Тукальський після трирічного марієнбурзького ув'язнення поляками зумів визволитися і втекти на Україну. Посвячений і визнаний Константинопольським патріархом, Тукальський улаштував свою митрополичу резиденцію в Чигирині. Його приїзд сюди був великою моральною підтримкою для Дорошенка, котрому митрополит став вірним другом. Як казали сучасники, «духом Йосифа Тукальського і гетьман живе, і вся Україна».

Андрусівська змова двох агресивних держав за рахунок України, поділ її території викликали обурення і протест усього українського народу – й на правому, й на лівому березі Дніпра. Повстання очолили Петро Дорошенко та Іван Сірко, який на цей раз підтримав правобережного гетьмана. Незважаючи на фатальний кінець цього повстання, воно все ж відіграло певну роль. Москва не досягла тоді своєї мети – інкорпорувати Україну, остаточно ліквідувати Українську державу. Переслідувана, обкраєна, втрачаючи поступово свої права і функції, Українська держава проіснувала після Андрусова ще майже століття.

На початку 1668 р. на Лівобережжі відбулися події, які сприяли оволодінню правобе-

режним гетьманом П. Дорошенком цією частиною України. Лівобережний гетьман Іван Брюховецький вирішив приєднатися до антимосковського руху, який поширювався по всій Україні. Таким чином він бажав запобігти вибуху народного гніву проти нього самого. На раді, яка підтримала його повстання, Брюховецький виговорив собі «княжий престол у Києві». Крім того, до хана був посланий гонець просити допомоги проти Москви. Сім тисяч ординців прибули до Брюховецького. З ними та з козаками він пішов визволяти прикордонне місто Котельву, яке було обложене московським військом під проводом боярина Ромодановського, що вступило на Україну для придушення антимосковського повстання. Брюховецький розіслав універсали, закликаючи виганяти з України царських урядників і військових; воєводам писав, щоб вони добровільно пішли з України. Царські залоги, злякавшись, утікали. Воєводи утрималися тільки в Києві й Чернігові.

На початку літа на Лівобережжі з'явився Дорошенко. Населення радісно вітало його. Це був час найбільшої його популярності. Коли Дорошенко підійшов з військами до міста Опішні, татари покинули Брюховецького, а козаки, які були при ньому, почали грабувати обоз, а потім вбили лівобережного гетьмана. Дорошенко наказав відвезти його тіло до Гадяча й поховати в церкві, яку той збудував.

8 червня 1668 р. Дорошенко був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Це був його найвищий тріумф. Нарешті об'єднувалися розірвані частини України й вона знову була цілісною. Однак переможна ситуація виявилась нетривкою: з усіх боків насідали вороги. Саме в цей час до Дорошенка прийшла несподівана для нього звістка про наступ поляків на Правобережжя, хоч український гетьман дипломатично підтримував постійне приязне листування з Яном Собеським. Українському гетьманові довелося спішно залишити Лівобережну Україну, щоб організувати на Правобережжі відсіч польському наступові. Після цього він втратив Лівобережжя назавжди. Залишений ним наказним гетьманом чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний прийняв підданство Москви. У Глухові в середині березня 1669 р. Многогрішного обрали гетьманом Лівобережної України, тоді ж були прийняті так звані «Глухівські статті».

Так знову розпалася козацька Україна. Проте Лубенський, Гадяцький, Прилуцький полки вперто стояли за Дорошенка аж до весни 1670 р.

Переяславський полк так само був із ним, але потім полковник Дмитрашко Райча (виходець з Молдови пристав зі своїм полком до Многогрішного.

Дорошенко нібито зігнорував обрання лівобережного гетьмана і продовжував підтримувати зносини з Многогрішним, на які далеко не схвально дивилася Москва. Дорошенко прагнув будь-що зберегти цілісність України й свою владу. Він писав і розсилав універсали, переконував українців припинити всякі чвари й одностайно рятувати Батьківщину від загибелі.

Згодом влада Дорошенка захиталася й на Правобережжі. Цього разу удар йому завдали запорожці. На Запорозькій Січі висунули нового претендента на гетьманство – 23-річного Петра Суховія [він був племінником Брюховецького. – *Ю. М.*], який переманив на свій бік союзників Дорошенка – ханські орди. Ця міжусобна боротьба, в яку був утягнутий Дорошенко, тривала більше року й забрала в нього чимало енергії, часу, та сил, які слід було б приділити захисту Батьківщини від ворогів – Москви та Польщі.

Взаємовідносини правобережного гетьмана із Запорозькою Січчю складалися досить драматично. Він спочатку шукав шляхів, щоб зблизитися із Запорожжям. Це відповідало його програмі об'єднання України. Однак Запорожжя його не підтримало. Воно зайняло позицію, рішуче ворожу Оттоманській Порті, стало центром воєнної і політичної диверсії проти неї та Кримського ханства. Однак і серед запорожців не було єдності. У серпні 1668 р., коли на Січі обирали гетьманом Суховія, майже половина учасників ради виявила прихильність до Дорошенка, навіть запрошувала його прийти в Січ на раду.

Рішуче змінив позицію щодо П. Дорошенка І. Сірко, який допоміг правобережному гетьману в його перемозі над Суховієм. Славетний кошовий отаман, усвідомивши національно-визвольні прагнення Дорошенка, його тверді, непорушні принципи щодо об'єднання України та відновлення її державності, приєднався до гетьмана, підтримав його в боротьбі.

Обставини, які склалися після московсько-польської Андрусівської угоди, поставили Дорошенка в трагічне становище. Він змушений був тепер шукати союзника не на сході й не на заході, а на півдні.

Пріоритетним ставав союз з Туреччиною, спрямований на отримання реальної допомоги для об'єднання України. Крім того, Оттоманська Порта мала впливати на своїх васалів – кримських і ногайських татар, без військових сил яких важко було обійтися. Коли татари не виступали союзниками, то їх обов'язково використовувала ворожа сторона.

Правобережний гетьман скликав раду старшин, яка виробляла умови протекторату Туреччини над Україною, викладені в 14 статтях. У них ішлося про те, що козаки бажають вступити в союз з Туреччиною, але не бути при цьому ні невільниками, ні данниками (тобто бути вільними від усяких податків). Гетьман висловив надію, що з турецькою допомогою козаки матимуть змогу визволити увесь український народ на землях від Перемишля, Самбора і Вісли на заході, до Мінської області на півночі та Сівська й Путивля на сході. Щодо міжнародних відносин, то головною умовою було те, щоб Туреччина без порозуміння з гетьманом не укладала жодних договорів ні з Польщею, ані з Москвою. 10–12 березня 1669 р. відбулася загальна військова рада в Корсуні, яка ухвалила «тримати з турками дружбу», хоча на раді виявилась і деяка опозиція турецькому протекторату. Формально турецький султан дав згоду прийняти Дорошенка з козаками під свою протекцію. Під тиском турецького чауша Суховій відмовився від гетьманства, але козаки, що були при цьому, пішли до Умані й проголосили гетьманом уманського полковника Ханенка. Цей же пізніше пішов на Дорошенка війною.

В обох суперників військо складалося, головним чином, з татар. У Дорошенка була орда білгородська, що перебувала під владою силістрійського паші. До Ханенка приєднався Юрій Хмельницький, який на той час скинув своє чернече вбрання. Під містечком Стеблевом Дорошенко здобув перемогу й прогнав Ханенка на Запорожжя. Юрій Хмельницький був пійманий і відправлений у Туреччину, де утримувався в Семибаштовому замку (Єдикуле).

Однак Ханенко не заспокоївся, а висловив готовність стати підданим Польщі за умови визнання його гетьманом Правобережної України й збереження автономії самої лише козацької верстви. 2 вересня 1670 р. польськими делегатами й послами Михайла Ханенка був підписаний договір, за яким Ханенко проголошувався гетьманом Правобережної України. Наприкінці року польський сейм ратифікував цей договір. За допомогою великого коронного гетьмана Яна Собеського Ханенко утвердився в Ладижині, Немирові, Брацлаві, Могилеві, Рашкові, Барі та інших містах. Таким чином, на Україні виявилося водночас три гетьмани: двоє на правому і один на лівому березі Дніпра.

22 лютого 1671 р. Дорошенко скликав у Корсуні раду зі старшин і військової черні (рядового козацтва), де був зачитаний королівський лист до козаків, в якому король закликав не вірити Дорошенкові. Рада відповіла ухвалою повного довір'я до свого гетьмана. У листі до короля вона заявила про солідарність козаків із Дорошенком. Сам він прибув на раду аж під кінець, щоб не впливати на рішення її учасників своєю присутністю. У колективному листі до лівобережних козаків, схиляючи їх знову до спілки з Дорошенком, правобережна старшина писала, що в його особі український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки і дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і розріжнена».

У 1671 р. почалася козацько-татарсько-польська війна, котра в наступному році перетворилася на польсько-турецьку війну. Воєнні дії 1671 р. відбувалися на тлі найгостріших протиріч не лише між ворожими сторонами, а й у середині їх, що ускладнювало політичну й воєнну обстановку на Правобережжі, руйнівно відбивалося на населенні.

На початку вересня 1671 р. Оттоманська Порта переможно закінчила війну з Венецією і здобула острів Крит. Султан вирішив, що настав час звести рахунки з Польщею. Здійснювалась висловлена колись Дорошенком погроза, що він подвигне на Польщу самий Ахерон, тобто пекло. Однак це пекло впало на український народ, заради звільнення якого від чужоземного панування прикликав Дорошенко турків на Україну. Така парадоксальна ситуація стала найбільшою трагедією правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Величезні турецькі сили увійшли в Україну в 1672 р. Військо султана Магомета IV налічувало 200 тисяч чоловік. Оттоманська Порта направила в Україну власне турецькі війська, війська молдовського і валаського господарів, орди кримського хана. Згодом до них приєднався Дорошенко з 12 тисячами козаків. Артилерія турецького війська нараховувала 200 гармат. За указом султана татарські орди були підпорядковані Дорошенкові.

Нечисленне польське військо (6-тисячний корпус) під командуванням Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка, яких направив Ян Собеський, щоб перегородити Дорошенкові шлях до з'єднання з турками, зазнали поразки від правобережного гетьмана під Четвертинівкою на Поділлі в липні 1672 р. Під Кам'янцем Дорошенко приєднався до армії султана.

В Україні головну надію покладали на неприступний Кам'янець, облога якого Магометом IV почалася на початку серпня. Дорошенкові сердюцькі наймані піхотні полки брали участь у битві за Кам'янець-Подільський, виконуючи разом із частиною татарської орди в Орининському степу роль заслону для турецької армії. Три тижні тривала облога Кам'янця-Подільського, але наприкінці серпня польський гарнізон

Гетьман Петро Дорошенко.
Художники О. Владимирова, В. Прядка. 2007 р.

досить несподівано капітулював. Султан разом із Дорошенком урочисто в'їхали до Кам'янця.

Після зайняття міста й ряду невеликих укріплених замків турецькі війська окупували Поділля. Султан розташувався в Бучачі. Татарські орди на чолі з Селім-Гіреєм, турецькі частини під керівництвом Каплан-паші Калебі, молдовські й волоські війська, а також сердюцькі полки Дорошенка султан направив на завоювання Львова. Облога Львова закінчилась угодою про викуп.

Згодом, на початку осені 1672 р., хан, його султани, аги й мурзи прийняли рішення розпустити свої чамбули на Правобережну Україну. З 2 вересня почалося тяжке пограбування українських земель. Татарські чамбули доходили аж до Вісли, Сяну й Карпатських гір.

18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав у Бучачі мир з Оттоманською Портою, за яким Польща зрікалася Правобережної України: Подільське воєводство з фортецею Кам'янць переходило безпосередньо в турецьке володіння, воєводства Київське і Брацлавське віддавалися Дорошенкові як гетьманові України і васалу Оттоманської імперії. Польща зобов'язувалась вивести залоги з Білої Церкви та інших фортець і виплачувати султанові контрибуцію в сумі 22 тисяч червінців щорічно.

Проте становище правобережного гетьмана було надзвичайно тяжким. Здобуття Кам'янця і всього Поділля, де турки обернули костьоли й церкви на мечеті й чинили насильство та знущання над християнською вірою, а також пограбування країни татарами викликали в усіх людей жах. Народ обурювався діями Дорошенка, вважаючи його головним винуватцем страшного лиха.

Дорошенко й сам був вкрай занепокоєний тяжкими результатами турецької інтервенції. З усього Правобережжя в його володіння перейшли тільки напівзруйновані і знелюднені Брацлавщина й Київщина, звідки населення тікало на Запорожжя й Гетьманщину. Гетьман узагалі був глибоко розчарований протекцією Оттоманської Порти. В останні дні 1672 р. Дорошенко зібрав старшинську раду, на якій порушив питання, чи залишатися під протекцією Туреччини. Рада ухвалила не відступатися від турецького султана.

Вважаючи, що поляки, підписавши Бучацький договір, зреклися своїх прав на Правобережжя, Москва вирішила, що її претензії на цю частину України вже не будуть порушувати Андрусівську угоду. Царський уряд відновив переговори з Дорошенком, які проводив з ним і раніше, пропонуючи йому прийняти підданство царя, інакше загрожував правобережному гетьману війною. У свою чергу Польща також намагалася перетягнути Дорошенка на свій бік.

Лівобережний гетьман Іван Самойлович, обраний замість Дем'яна Многогрішного, скинутого старшиною в березні 1672 р. з гетьманства і засланого московським урядом до Сибіру, мріяв про владу над усією Україною. Підтриманий Москвою, він скликав 17 березня 1674 р. в Переяславі раду, де його обрали гетьманом обох боків Дніпра. Михайло Ханенко добровільно здав свої гетьманські клейноди. Дорошенко не погодився підкоритися новообраному гетьманові і через своїх резидентів у Константинополі й Кам'янці просив надіслати на Україну турецькі війська.

У червні цього ж року гетьман Самойлович і царський воєвода Ромодановський з великими силами облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні вони бомбардували місто. Правобережний гетьман завзято оборонявся. Султан на порятунок своєму васалові послав наперед себе кримського хана Селім-Гірея.

Самойлович і Ромодановський переправились з військом назад, на Лівобережжя, спаливши перед тим Черкаси.

На початку серпня 1674 р. на Поділля вторглися війська під командуванням Каплан-паші, а слідом за ними – головні турецькі сили, які захопили міста Бар, Підгайці, Межибіж, Умань та ін., спустошуючи й грабуючи їх, забираючи в неволю мешканців. Особливо трагічною була доля населення Ладижина та Умані, яке разом із козацькими залогами героїчно захищало свої міста. Візир Кара-Мустафа, захопивши Ладижин і Умань, наказав міста спалити, а людей частково вирізати, а решту погнати в неволю. Наче шквал, пройшли турецькі й татарські війська по розореній, залитій кров'ю Правобережній Україні. На осінь султанські сили повернулися за Дністер, а хан з ордами – в Крим.

Таким чином, Дорошенко знову одержав владу на Правобережній Україні, але страшною й кривавою ціною. Повсюдно панувала руїна, багато тисяч людей загинуло, потрапило в татарську й турецьку неволю. Населення сіл і міст із родинами й майном переселялося на лівий берег, у Слобожанщину. Цей еміграційний рух набрав тепер масового характеру.

Немало страждань і руїн додав і Ян Собеський, який став польським королем. Зразу ж після відходу турків і татар він вирушив на Правобережжя, зайняв Рашків, Бар, Могилів, Брацлав. Брацлав, однак, повстав і знову перейшов під Дорошенкову владу. Собеський спалив місто, а його мешканців винищив до ноги. Дорошенко остаточно втратив колишню популярність і прихильність народу, яка обернулася на люту ненависть до нього як винуватця страхітливих подій і руїни. Його покинули близькі люди, навіть родичі. Нечисленна старшина з оточення Дорошенка, що залишилася з ним, згодом теж утекла. Пішов від нього також обозний, переправивши на лівий берег коней і всю худобу гетьмана. Помер у 1675 р. найближчий друг і порадник гетьмана – київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський.

Влітку 1675 р. відбулася нова навала турецько-татарських військ в Україну. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, не допустивши до участі в них представників Дорошенка.

Усіма покинутий, розчарований турецькою політикою, в самоті та відчаї доживав Дорошенко останні дні свого гетьманства серед неприступних укріплень у Чигирині, до меж якого звузилася його влада. Дорошенко прийняв рішення зректися гетьманської булави перед Запорозькою Січчю та її кошовим отаманом Іваном Сірком. Він знав, що запорожці нерідко були вирішальною силою на виборах гетьмана, й сподівався, мабуть, що після прийняття від нього присяги вони підтримають його і він

Могила Петра Дорошенка у Волоколамському монастирі під Москвою. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

залишиться гетьманом Правобережної України під протекторатом Москви. Офіційним мотивом присяги запорожцям було побоювання Дорошенка за своє життя в тому разі, коли він потрапить до рук свого суперника – лівобережного гетьмана Самойловича. Запорозькі козаки та їхній кошовий отаман Іван Сірко пішли назустріч Дорошенкові, оскільки це відповідало домаганням Січі відновити свою пріоритетну роль у виборах гетьмана України.

Після присяги Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, а також шість гармат і дві бочки пороху. Сірко порадив гетьманові інші клейноди зберігати в Чигирині до одержання царського указу. Дорошенко послав у Москву очолюване його братом Андрієм посольство із ста чоловік, яке повезло турецькі санджаки (прапори), одержані свого часу гетьманом від султана. Такі санджаки султан давав тільки кримським ханам. Ці санджаки тоді ж були передані в Оружейну палату.

Лівобережний гетьман Іван Самойлович і московський уряд вважали, що запорожці зазіхнули на царські прерогативи відносно затвердження та усунення українських гетьманів, і тому присяга Дорошенка не була визнана. Йому було запропоновано перейти на Лівобережжя й скласти присягу гетьманові Самойловичу й командувачу царськими збройними силами в Україні Ромодановському.

Дорошенко не виявив бажання скласти присягу перед Самойловичем і Ромодановським. Новий цар, Федір Олексійович, звелів іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30-тисячне московсько-козацьке військо підступило до Чигирина. Після короткого бою Дорошенко вирішив капітулювати. 19 вересня 1676 р. він

зрікся свого гетьманства перед Самойловичем і Ромодановським.

Петро Дорошенко оселився в м. Сосниці, але незабаром (1677), всупереч обіцянкам царських представників, за наказом царя він був вивезений до Московщини. У 1679–1682 рр. він перебував у почесному засланні, був воєводою у В'ятці, але під невпинним наглядом. З 1684 р. жив у наданому маєтку на тисячу дворів у селі Ярополча Волоколамського повіту під Москвою. Там закінчив своє буремне життя 9 листопада 1698 р., там і похований на цвинтарі церкви св. Параскеви. Могила Дорошенка збереглася до нашого часу.

ДУМИ І ПІСНІ КОЗАЦЬКІ. Українська усна народна поезія вже давно здобула загальне визнання в усьому світі завдяки витонченій художній формі і багатому змісту, ідейній та емоційній насиченості, глибокому, щирому ліризму, високим і благородним ідеалам, що в ній втілюються.

«У жодній іншій землі дерево народної поезії не дало таких величних плодів, ніде геній народу у своєму здоровому живому розумі не втілився так, як у піснях народу України... – відзначав німецький поет XIX ст. Фрідріх Боденштедт.– Справді, – продовжував він,– народ, який співав такі пісні і милувався ними, не міг стояти на низькому рівні освіти».

Польський поет Адам Міцкевич також дуже високо оцінював українську народну пісню, особливо її ліризм: «Українські простори – столиця ліричної поезії. Звідси пісні невідомих поетів поширювались часто по всій слов'янщині».

Видатний хорватський філолог-славіст другої половини XIX – початку XX ст. Ватрослав Ягич писав: «Якщо вважати поезію за історію людських сердець, то такою є гарна і найбагатша задушевна поезія українців».

Чи не найпочесніше місце в українській усній народній поезії посідають козацькі думи і пісні. Особливо виразною рисою поезії козацької доби є історизм. На всі тодішні події і явища в громадському, політичному, соціальному, економічному і воєнному житті народ відгукувався піснею, виявляючи в ній свою активність і мудрість. Мабуть, ніхто виразніше за Миколу

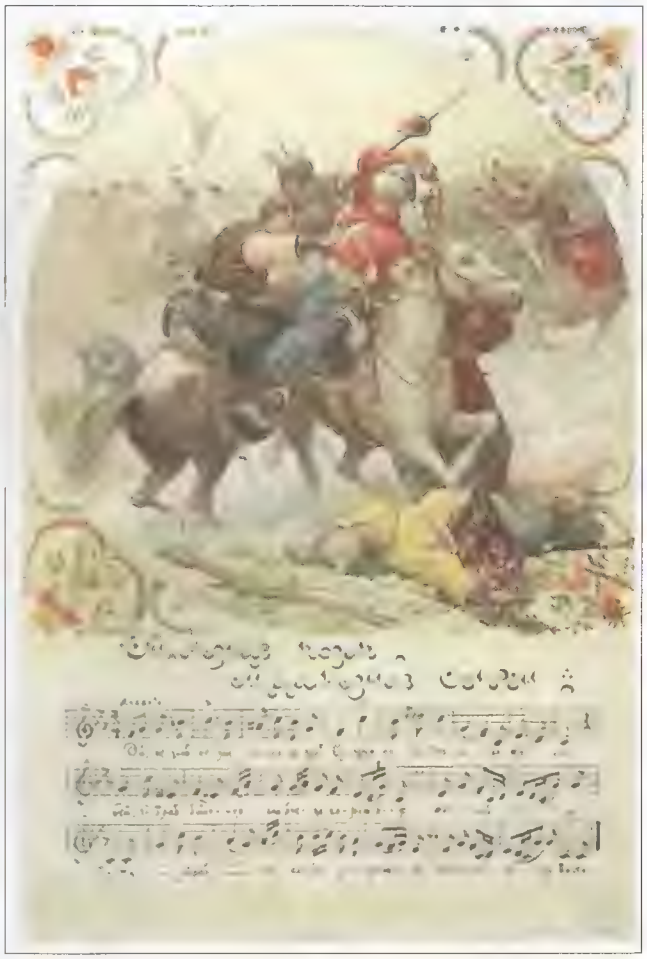

«Ой, у полі могила...». «Ой, не знав козак, ой, та не знав Супрун...». Листівки. Український артист-маляр Амвросій Ждаха. Видавництво «Час» у Києві. 1911–1914 рр.

З джерел. Художник О. Івахненко. 2002 р.

Гоголя не сказав про історичну суть українських пісень. «Це народна історія, – писав він, – жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу... Весь запал, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони – надмогильний пам'ятник минулого, більше ніж надмогильний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле!.. Пісні для Малоросії все: і поезія, і історія, і батьківська могила».

Російський публіцист і критик Микола Добролюбов також відзначав історизм українських дум і пісень: «Відомо, що в пісні вилилися вся минула доля, весь справжній характер України,– пісня і дума становлять там народну святиню, краще надбання українського життя... В них горить любов до Батьківщини, виблискує слава минулих подвигів, у них дихає й чисте ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської».

Найкраще ж про історизм дум і пісень козацьких сказав геніальний Тарас Шевченко:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине,
Ось де, люде, наша слава,
Слава України!

Дійшли до нас і вислови чужинців – сучасників козацької доби – про козацьку пісню. Арабський мандрівник і вчений Пулос аль-Халебі (Павло Алепський), який у 1654 і 1656 роках побував в Україні, захоплено занотував у своїх записках: «Співи козаків радують душу і зціляють від печалі, бо йдуть вони від серця і виконуються наче з одних уст».

Думи та історичні пісні – це лірико-епічні твори, в яких відбилися найважливіші події та явища історії України. Достовірність поєднується в них з душевною схвильованістю. Часом відчувається, що деякі з цих творів складали безпосередні учасники подій, бо їх автори ніколи не виступають як байдужі, пасивні спостерігачі. Вони дають оцінку тому, що діється навколо, висловлюють власне ставлення, свої почуття і думки.

В козацьких думах і пісняхнерозривно переплітаються епічність і ліризм, передається ліричний настрій героїв. Потужний ліричний струмінь вирізняє українську історичну поезію від епосу інших народів.

Ці твори мають глибокий моральний зміст, стверджують демократизм, патріотизм, визвольні ідеї. Народна поезія, в якій втілена ментальність українців, ніколи не проповідувала

Обкладинка кн. «Козак Голота».
Художник Ф. Гуменюк (К.: Веселка, 1990)

людиноненависницьких ідей, немає в ній закликів до загарбання чужих земель, поневолення інших народів. У цьому зв'язку російський критик М. Г. Чернишевський писав: «Їх (українців) патріотизм чистий від помислів про поневолення інших, вони бажають лише того, щоб їм самим було легше жити на вільному світі».

У думах і піснях відбилося героїчне і трагічне в житті козацтва. У них – тяжкі бідування і злигодні українського народу, викликані турецько-татарським нашестям, страшні руйнування нападниками міст і нещадне розорення сіл, знищення і масове полонення українського населення, сумна доля невільників – українських бранців та бранок, їхні поневіряння і страждання в турецько-татарській неволі. Водночас думи й пісні розповідають про героїчну боротьбу козацтва проти турецько-татарської агресії, про козацькі морські й суходольні походи на володіння Оттоманської Порти й Кримського ханства та про визволення невільників.

Багато дум і пісень присвячено Визвольній війні українського народу 1648–1657 років під проводом Богдана Хмельницького. Про нього та його сподвижників – Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая, Морозенка та інших героїв – складено такі пісні і думи, як «Чи не той-то Хміль», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Іван Богун», «Перемога під Корсунем» та багато інших.

Почесне місце серед героїв дум і пісень належить козаку. Італійський професор Доменіко Чамполі, вивчаючи українські думи та історичні пісні, так сказав про героя нашого епосу: «Козаки – це надзвичайно симпатичні типи слов'янського племені, горді й відважні лицарі, які сміливо дивляться у вічі смерті, завжди готові на двобій з небезпекою». І далі: «Шабля – його хрест, перемога – його бог, а пісня є його молитвою... Своїм іменем і серцем він ніс волю, і свідомість волі зробила з нього войовника і поета. Він є зразком творчого героя».

Думи, як вид лірико-епічної української народної поезії, мають риси оригінальності й певної унікальності, відрізняючись передусім способом виконання і формою. Вони не співаються, а виконуються речитативом під музичний акомпанемент на бандурі, кобзі чи лірі. Не мають певної строфічної будови, розпадаються на нерівні періоди, кожний з яких становить закінчене синтаксичне ціле, передає завершену думку. Рядки вірша також мають неоднакову довжину – від чотирьох до сорока складів. Кілька рядків об'єднуються дієслівною римою. Для поетики дум, які відзначаються багатством мови і витонченістю стилю, характерні постійні епітети (буйний вітер, сива зозуля та ін.), а також подвійні синонімічні вирази (плаче-ридає тощо).

Музичний супровід дещо перегукується з голосінням, з яким іноді співвідноситься і текст дум за своїм сумовитим настроєм.

За історичною тематикою думи можна поділити на два цикли. До першого, більш раннього, періоду належать думи про турецьку й татарську неволю: «Втеча братів з Азова», «Маруся Богуславка»; про лицарську смерть козака: «Самарські брати», «Іван Коновченко», «Хведір Безродний»; про визволення невільників – «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матіяш» та інші. Другий цикл дум присвячений Хмельниччині: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Оренди», «Молдовський похід Хмельницького» та інші. Найдавнішими вважаються думи на побутово-моралістичну тематику: «Про вдову і трьох синів», «Про брата і сестру» тощо. Окрему групу становлять думи на соціальні теми: «Дума про Ґанджу Андибера», «Дума про поєдинок козака Голоти з татарином».

Перші писемні свідчення про думи знаходимо в «Анналах» польського історика Сарницького. Під 1506 роком він розповідає про смерть двох братів під час походу на Молдову, на честь яких складено сумні пісні – «думи».

Дослідники пов'язують час і умови виникнення дум з традицією українських поетичних форм XII століття, зокрема зі «Словом о полку Ігоревім».

Видатний знавець старовинної української літератури Павло Митецький створив теорію походження дум. Він вважає, що пісня в XVI–XVII ст. зазнала впливу шкільних силабічних віршів того часу, які були привнесені в неї мандрівними школярами і дяками. Тому в думах багато архаїзмів та церковнослов'янських слів і термінів. Саме тому інший визначний український дослідник давньої української літератури Володимир Перетц назвав думи «гармонійним синтезом культурно-індивідуальної творчості і народної».

У XVIII ст. створено значно менше дум, виконуються думи попередніх століть. Натомість збільшується кількість історичних пісень, у яких прославляється козацтво. Виникають цикли пісень, присвячені окремим подіям і явищам в суспільному житті, наприклад, гайдамацькому руху, в якому активну участь брали запорозькі козаки. Циклом із п'ятнадцяти пісень відгукнувся народ на скасування і зруйнування Запорозької Січі російським царизмом. Народ сумував з приводу знищення останнього оплоту автономії в Україні, оплоту волі, демократизму і національної незалежності, притулку для втікачів від кріпацтва. Катерину II – ініціатора зруйнування Запорозької Січі – у піснях називали «клятою, вражою бабою» і сподівалися, що історія запорозького козацтва ще не закінчена: «Зруйнували Запорожжя – колись буде треба».

У XIX ст. розпочалося збирання й видання дум та історичних пісень. У 20–30 роки побачили світ перші їх збірки завдяки зусиллям Н. Цертелева, М. Максимовича, П. Лукашевича та Д. Метлинського («Народні південноруські пісні», 1854), П. Куліша («Записки про Південну Русь», 1856–1857). Думи та історичні пісні широко використовували у своїй творчості Тарас Шевченко, Євген Гребінка, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш. Народна історична поезія допомагала митцям у

Обкладинка кн. Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думах та піснях». Художник В. Лопата (К.: Веселка, 1991)

написанні літературних та історичних творів і немов починала жити другим життям. Із середини XIX століття запис дум і пісень вже здійснюється за науковими правилами, виявляються їхні варіанти.

З появою видання В. Антоновича і М. Драгоманова «Історичні пісні малоруського народу», в якому було вміщено широкі історичні та порівняльно-літературні коментарі, розгортається наукове вивчення українського поетичного фольклору.

Особливо багато в цій царині зробив П. Житецький.

Перше дослідження музичного характеру українського поетичного фольклору здійснив М. Лисенко: «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень, виконуємих кобзарем Вересаєм» (1873).

«ЕНЕЇДА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО як акт протесту проти знищення Козацької держави.

Державні форми автономної Козацької держави були зліквідовані російським царизмом у 80-х роках XVIII ст., після чого Україна стала провінцією Російської імперії. На сьогодні знаємо чотири твори, з'явлені як акти протесту проти такої цілком протиправної узурпації: вірш Василя Капніста «Ода на рабство», знаменитий історико-політичний трактат невідомого автора «Історія русів», пісня XIV «Саду божественних пісень» Г. Сковороди і, нарешті, «Енеїда» І. Котляревського.

У 1783 р. запротестував на рабство України В. Капніст; «Історія русів»творилася як нелегальний твір і постала приблизно в одному часі з «Енеїдою» – у 90-х роках XVIII ст.; а пісня Г. Сковороди в цьому ряді – найраніша (1782 р.), але саме вона написана із використанням поетики підтекстово-натякової, яку перейняв також і І. Котляревський. Відтак можемо сказати, що «Енеїда» – твір, який має вельми ускладнене, подвійне читання тексту: веселий, гротесково-бурлескний – це перший ряд, видимий, і серйозний, розмисловий – ряд другий, невидимий, який читачем мав пізнаватися через символи, знаки, натяки, накладання тієї чи іншої історії, оповідженої в поемі, на гарячі, животрепетні, сучасні проблеми та події, зв'язані саме з актом падіння Козацької держави. Автор цієї статті зробив докладне

прочитання того, другого, затаєного пласту в книжці «Енеїда» І. Котляревського в системі літератури українського бароко» (Львів, 1998) і тут подає зведення цього досліду.

Безперечним є те, що Еней у поемі подається як провідник українського козацтва без накладання на конкретного гетьмана – це провідник козацтва взагалі, як зібраний образ; при цьому троянці – українські козаки, а історія їхніх блукань – це рух козацтва в часі; відповідно кожна мандрівка – певний період козацької історії; головна ж мета блукаючого козацтва з Енеєм на чолі – збудувати власне царство, зокрема Біле Місто, своєрідний Рим, що його чекає світле майбутнє.

Саме в такому ключі й належить читати перший варіант поеми, який складався з трьох частин. Відтак початок мандрів є аналогією до знищення в 1775 р. Запорозької Січі, коли п'ять тисяч запорожців спустилися на човнах до Чорного моря. В поемі про це вістять рядки: «Він (Еней.– *В. Ш.*), швидко поробивши човни, на синє море поспускав».

Наступна історія з Дідоною бачиться так: Дідона – це персоніфікація Польщі; відтак її самоспалення після того, як Еней із троянцями покинув її, може читатися як натяк на розділи Польщі у XVIII ст., а їх було два в час написання цієї частини поеми – в 1772 і в 1793 роках. Образ бурі після того, як троянці покинули Дідону, символізує Руїну в Україні в другій половині XVII ст.– так бачили той час і давні українські поети, зокрема Ю. Яворський. Під Палінургом угадується Б. Хмельницький, а

Іван Котляревський. Художник В. Касіян. 1969 р.

під Ацестом – цар Олексій Михайлович; відтак поєдинок між троянцем Енея Доресом і троянцем, який був на службі в Ацеста, накладається на змагання П. Дорошенка (звернімо увагу на суголосність прізвищ: Дорес – Дорошенко) із І. Самойловичем, гетьманом російської орієнтації. Переміг, як знаємо з історії, останній, саме тоді було спалено троянські кораблі (власне, знищено козацьку столицю Чигирин). Після того керманичем став Тарас, під яким напевне розумівся І. Мазепа, а під Невтесою-Охрімом можна бачити С. Палія.

На початку третьої частини Еней зветься «сподарем», тобто господарем – так звали молдовських та волоських князів. Цікаво, що хоч віститься про керівників походів інших (Палінург,

Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського. Художник А. Базилевич. 1967 р.

Тарас), але керує всіма таки Еней – позачасова категорія, він керівник українців у «поході нації» в морі того часу. Саме це з'являють друга, третя і четверта строфи третьої частини, при цьому в третій строфі коротко оглядається історія Козацької держави післямазепинського часу від Полтавської битви до російсько-турецької війни 1769–1773 рр., згадуються пікінерське повстання 1769–1770 рр. і висилки козаків у дальні походи, голод, у який не раз потрапляла тоді Україна, особливо в 30-ті роки XVIII ст.

Зупинка Куми може мати аналогію до річки Куми в Прикаспійських степах, куди ходили козаки в Перський похід 1722 р. і де масово погинули. Не можна не звернути уваги, що саме на цій зупинці Еней опускається в пекло, а перед цим Сивілла в образі казкової Баби Яги пророкує Енею й троянцям багато бід і вістить, що й

Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського. Художник А. Базилевич. 1967 р.

козацькі правнуки не збудують своєї держави, але потім її таки створять. Отже, в пекло Еней сходить у час, що визначався петровським геноцидом української нації, який продовжувався і після смерті цього тирана.

Опис пекла в І. Котляревського відходить від опису Вергілія – це своєрідний причинок до історії української демонології, водночас ремінісценція до відомого твору «Ходіння Богородиці по муках», відтак опис пекла створює універсальну картину тогочасного суспільства. Державні урядники тут звуться з часу після знесення Козацької держави (десяцькі, соцькі, писарі, ісправники, начальники, стряпчі, повірені, секретарі), старшина лише згадується. Відповідно Прозерпіна, цариця підземного світу, може розумітися як Катерина II, а Тезифона, фурія – як образ карних органів Російської держави, т. зв. Таємної канцелярії; суддя ж у пеклі Еак може накладатися на котрогось із керівників цієї канцелярії – П.Толстого чи О. Шешковського. Раєм у цьому пеклі є царський палац. Тут-таки Енеєвий батько приводить сина до ворожки, яка знову нагадує йому, що його місія – побудувати Рим, де його народ і житиме, аж доки не поцілує «ноги чиєїсь постола».

Цим і закінчується найдавніший варіант «Енеїди» І. Котляревського, який був виданий у 1798 р. Цікава ознака поеми ще й та, що поняття «москаль» подається тут з неодмінними негативними позначниками. Підтекст у цьому варіанті цільний і постійний, творений на поетиці асоціацій, відтак твір нагадує вертепну скриньку, на горішньому поверсі якої гралося високе бароко (серйозне), а на долішньому – дійство про Ірода та інтермедії, але поет ніби перевернув скриньку догори дном.

І. Котляревський, однак, не вважав свій твір закінченим, тому в наступному виданні, вже власному, додає до поеми частину четверту, в якій ускладнює свою підтекстову поетику, попереджаючи при цьому читача, що Еней тут «замудрує».

І знову Еней із троянцями – у морі часу, де в оповідь уклинюється тема не з «Енеїди» Вергілія, а з «Одіссеї» Гомера, – про острів Еа, де жила Цирцея, яка перетворила Одіссея та його супутників на свиней. Саме ця позиція надихнула поета створити в гротесковій поетиці описи народів сучасної йому Європи – це він чинить у п'яти строфах, подаючи сюди й українців в образі вола, призначення якого – працювати в ярмі.

І тільки після того козаки висадились у Латинській землі.

Годі сказати, хто ховається за Латином,– часом виникають асоціації з Австрією, часом – з Польщею, але під Турном угадується російський цар. Загалом же маємо тут ремінісценції на європейські війни того часу, також і російсько-турецькі. Згадується Гетьманщина, обігруються пісні про Дорошенка та Сагайдачного, подаються описи лубочних картин, згадуються Максим Залізняк, розбійник Гаркуша, йдеться про посольства запорожців до російських царів – і все це в дивовижній сув'язі та мішанині, де спалахують ті чи інші реалії. Таким чином підтекст у цій частині твориться за іншим принципом – саме отих асоціативних спалахів. Тим-то колаж мотивів і тем, створений І. Котляревським у четвертій частині, став відбитком потрясінь, що зазнала Європа в другій половині XVIII ст.: Семилітня війна, французька революція, революційні війни Франції, розділи Польщі, російсько-турецькі змагання із загарбанням Криму – саме в такий спосіб і творилася в гротесково-бурлескному стилі ще одна універсальна картина світу, саме того, що настав після загибелі Козацької держави. Так завершується другий варіант «Енеїди» І. Котляревського.

Але й на цьому автор не зупиняється. П'ята частина починається із зажури, що на Енея постав цілий світ: «Весь мир на нього напустився». І ще раз кладеться пророцтво, цього разу очеретяного діда, який вістить, що тільки Енеєвий син збудує Альбу-град (Біле місто). Еней же має готуватися до битви із Турном (російським царем); його зброя при цьому прикрашається образами героїв народних казок – Телесика, Котигорошка, Івана Царевича, тобто героїв нашого найдавнішого епосу, якими Еней має надихатися. Цим самим Еней символічно перебирає на себе дух української землі та історії. Опис Турнового війська виразно заявляє, що це росіяни: воно складається з корпусів, а Турн звертається до нього: «Ребятушки!». Троянці при цьому обороняють Вітчизну (Нову Трою), а Турн – напасник на неї.

Опис п'ятої частини зветься казкою, про всеєвропейські змагання вже не йдеться, а лише про війну Енея з Турном. Еней Нову Трою (Козацьку державу) збудував, а Турн хоче її зруйнувати. Латинці (Європа) згодом виступлять союзниками Турна.

І, нарешті, частина шоста. У монолозі Зевса верховний Бог наказує іншим богам не втручатись у війну Енея і Турна.

Однак Венера нагадує Енею про його місію будувати Рим. Вона не розуміє, чому троянців проклято, «що всякий єретик скубе», відтак

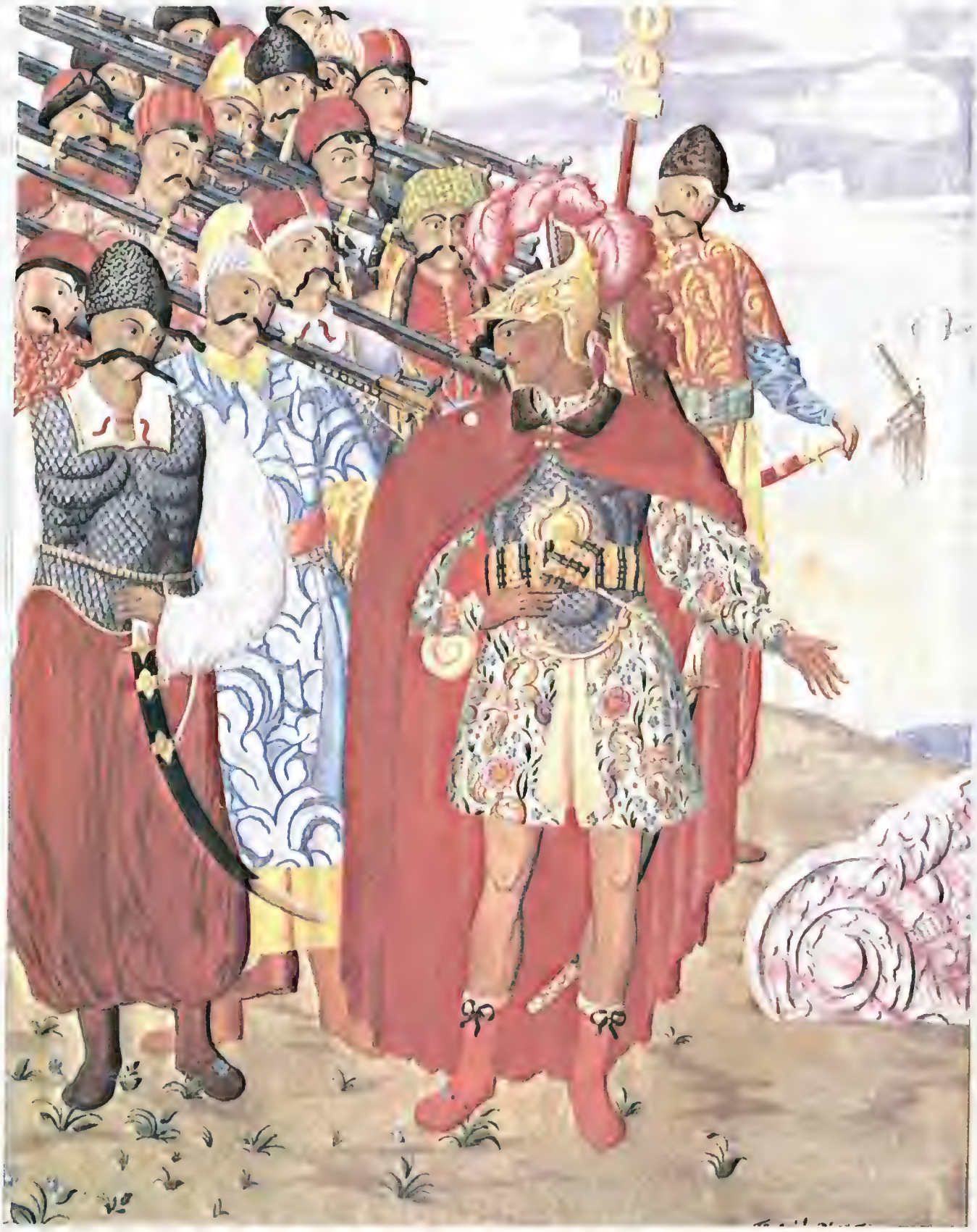

Еней з військом. Художник Г. Нарбут. 1919. ХХМ

Хата І. Котляревського в Полтаві. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

вони терплять гірше Прометея і перебувають у неласці богів (і ці мотиви пізніше розвине Тарас Шевченко).

Такий заспів останньої частини поеми. Потому йде частина візійна. Поет спускається з небес на землю і збирається дивитися на битву Енея з Турном із Шведської могили (Шведська могила – символ поневолення України росіянами). Відтак і війна Енея з Турном, за якою й стежить поет,– символічна, уявна. Сам Еней уже не «парубок моторний, на всеє зле проворний, завзятіший од всіх бурлак», – це тепер вождь, князь, який «один за всіх не спав, а думав, мислив, умудрявся». Разюча тут сцена зустрічі з мавками – духами згорілих кораблів троянців. Отож, підкріплений духами рідної землі, Еней і вступає в бій із Турном, який знову визначається як росіянин.

Сам Еней змагається за «богів домашніх і рідних», а Турнова сила подається як «личина люта, що нас спровадила в війну і ганьбою до всіх надута, походить більш на сатану». Візійна війна завершується поєдинком Енея з Турном. Зрештою, Зевс зглянувся на Енея і став відверто на його бік. В поєдинку перемагає Еней.

Так завершується повна «Енеїда». Поданий кінець свідчить, що І. Котляревський вірив у воскресіння Української держави, відтак Третя Троя, що її бачить у своїй візії Еней та й автор,– це сильна майбутня Українська держава.

«Енеїда» І. Котляревського є завершувальним твором у довголітній дискусії України з Росією, що проходить через ряд творів XVIII ст.: «Діалог Енея з Турнусом», «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дівовича та «Історія русів», але передусім, як вказувалося на початку цієї статті,– це гарячий протест поета проти знищення Козацької держави. За складністю та вишуканістю своєї побудови з різними типами підтекстового читання цей твір не має аналогів у світовій літературі.

Валерій Шевчук

ЄВАНГЕЛІЄ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО – книга Святого Письма, яку подарував військовий суддя (пізніше – кошовий отаман) Запорозької Січі Петро Калнишевський церкві Святої Трійці, що її він побудував на свій кошт у рідному селі Пустовійтівка (нині – Сумська обл.).

Свангеліє має дорогоцінну срібну оправу, яку виконав у 1760 р. найпопулярніший і найталановитіший на той час український золотар – киянин Іван Равич. Ця оправа – шедевр українського золотарства. Орнаментальні мотиви – розетки, пагінці рослин, овальні вінчики – перегукуються з прикрасами полтавських храмів із сіл Великі Сорочинці та Мгара. Оригінально й вишукано виконані стебла стилізованої трави й листя, купками розсипані між ними сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою густого плетива лози.

Понад 16 кілограмів срібла пішло на оправу, довжина якої – півметра, ширина – 32 см, а товщина корінця – 10 см. Книга з оправою коштувала 600 карбованців, на той час це були великі гроші (коня, наприклад, можна було купити за 5 карбованців).

Дарчий напис вигравірувано в нижній частині чільної сторони оправи: «Сія книга Євангелія ізделана коштом Войска Запорожского Низового судді військового Петра Івановича Калнишевського».

Тепер Свангеліє зберігається в Роменському краєзнавчому музеї.

Євангеліє напрестольне в оправі. 1760 р. Москва. Оправа. Майстер І. Равич. 1762 р. Київ. Україна. Вклад військового судді Війська Запорозького Низового, пізніше – кошового отамана Запорозької Січі, Петра Івановича Калнишевського до Троїцької церкви с. Пустовійтівки поблизу м. Ромни.
З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004). © Емма, 2004

ЖІНКА-КОЗАЧКА. На покозаченій Україні жінка була рівноправною з чоловіком. Вона мала юридичне право самостійно виступати на суді, сама розпоряджалася власним майном, вибирала нареченого й могла розлучитися з чоловіком, якщо того забажає.

Поступово самостійність, незалежність характеру жінки-козачки, а також повага до неї стали національною рисою, притаманною всьому українському суспільству, що було значною мірою обумовлене об'єктивними причинами, умовами виживання. Жінка стояла поруч із чоловіком і тоді, коли формувалося козацтво, коли найсміливіші волелюбні українці, не бажаючи терпіти панування чужинців і кріпосницького ярма, тікали й заселяли незаймані землі. Чоловік тримав в одній руці рало, у другій – рушницю, а жінка давала лад господарству і дітям.

Жінка зберігала в часи лихоліття свою сім'ю, свій рід: чоловік ішов на Січ, на війну, а жінка залишалася на господарстві з дітьми, для яких вона була прикладом у всьому. Діти зростали у величезній повазі до неньки.

Взагалі на козацькій Україні існував культ батьків. Діти зверталися до них «пані-матко», «пане-батьку», і тільки на «ви», і навіть у третій особі, розповідаючи про матір говорили не «вона», а «вони».

Жінки не мали доступу на Січ, де все було підпорядковане вимогам воєнних дій. Але коли козак повертався додому, йому й на думку не

спадало верховодити в сім'ї. Там порядкувала дружина, і за нею було останнє слово. Дотепний і справедливий український народ, котрий за всіх умов зберігав здатність щиро сміятися, склав численні пісні та приказки про чоловіка, якому таки частенько перепадало від жінки якщо не макогоном, то гострим словом. Недарма ж виникла така приказка: «Чоловік – голова, а жінка – шия; куди повертається шия, туди повертається і голова».

Різні джерела, а найбільше народна творчість, засвідчують доброту й сердечність українських жінок-козачок до бідних і знедолених. Це їм дотепними й веселими, іноді грубуватими, але сповненими вдячності віршами та піснями дякували школярі, спудеї, мандрівні дяки за хліб і сіль. Мандруючи од села до села, з міста до міста, вони в козацьких хатах завжди знаходили співчуття, увагу, підтримку й тепло. Господині добре годували, ще й багато давали з собою. Громадське значення такого милосердя буде зрозумілішим, якщо взяти до уваги, що з отих школярів і спудеїв формувалась національна українська інтелігенція, така необхідна народові, що утверджував у боротьбі своє право на існування.

Українські жінки були глибоко віруючими християнками, на моральних засадах православної релігії виховували дітей.

У реальному житті було чимало трагічного й страшного, витримати це могли тільки загартовані боротьбою з лихом і тяжкою працею люди. Напади ворогів, воєнні походи козаків, чумакування, прощання й розлука, а то й загибель

Ілюстрація до вірша Т. Шевченка «Хустина». Художник В. Касіян. 1944 р.

Ілюстрація до вірша Т. Шевченка «Хустина». Художник К. Штанко (К.:Веселка, 1989)

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В похід, у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випроводжала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випроводжала сестра свого брата,
А сірому сиротина
Випроводжала: коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила збрую – шаблю золотую
І рушницю-гаківницю...

Дівчина з Поділля.
Художник В. Тропінін. 1804–1812 рр. НХМУ

коханих на чужині – це обставини життя української жінки. Не дивно, що в чистій, як джерело, народній пісні стільки уваги віддано темі любові й вірності, розлуці й зустрічі, нещасливому коханню, смерті.

Свої найсокровенніші почуття жінки виливали в піснях, які часто самі й створювали. Легенда зберегла для нас ім'я української поетеси Марусі Чурай, яка жила в середині XVII ст.:

– Повій, вітре буйнесенький,
з глибокого яру.
Вернись, милий, чорнобривий,
з далекого краю, –

просить дівчина в пісні, складеній, за переказом, Марусею Чурай. Глибокі й щирі почуття жінки вражають. Переживаючи розлуку, вона каже:

– Та як ми ся любили –
То й гай розвивався,
А як ми ся розлучили –
То світ дивувався.

Українська жінка вміла захистити честь і гідність. Численні приклади цього можна знайти в народних піснях та думах. В одній із них розповідається про горду дочку бондаря з містечка Богуслава, що належало панові Каньовському. Бондарівна загинула, бо «воліла в сирій землі гнити», ніж з паном «по неволі на цім світі жити».

І. П. Котляревський у безсмертній «Енеїді» наділив античних богинь незалежним характером українських дівчат і молодиць. Люблячі, віддані, пристрасні й мужні, самостійні в своїх рішеннях, вони здатні боротися за своє щастя з не меншою енергією, ніж чоловіки. Розбишаки-троянці аж ніяк не відчували своєї вищості над ними.

Безмежно трагічною була доля українських жінок-бранок, які потрапляли в полон під час

Маруся Чурай. Пам'ятний знак українській пісні. Полтава. Фото А. Пшінки. 2009 р.

Татари женуть жіночий ясир. Малюнок Погрібняка. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав. 1919)

турецько-татарських нападів на Україну. Вони мусили виконувати тяжку невільницьку працю в маєтках турків і татар, бути наложницями своїх господарів. Вродливими українськими дівчатами заповнювалися гареми різних можновладців.

Окремі українські невільниці з гаремів ставали дружинами султанів та ханів.

Українська дівчина-бранка Настя Лісовська з міста Рогатина, що на Прикарпатті, дочка священика, в середині XVI ст. стала дружиною турецького султана Сулеймана I, якого в Туреччині називали «Законодавцем», а в Західній Європі – «Пишним». Настя Лісовська в Туреччині, крім імені «Хурем» («Радісна»), мала ймення Роксолана, що означає «русинка», тобто українка. Володар наймогутнішої держави тогочасного світу султан Сулейман перебував під її необмеженим впливом. Саме з ім'ям Роксолани пов'язане будівництво багатьох споруд у Константинополі, бо вона була прихильною до вчених і митців.

Дехто з істориків висловлювали припущення, що, можливо, послаблення на певний час турецької агресії проти України залежало від Роксолани. Але це, на жаль, не підтверджується документами.

Зате українка Турхан – мати султана Мухаммеда IV (панував у 1648–1687 рр.), скориставшися малолітством сина, проводила політику позитивного нейтралітету, прихильну до України часів Богдана Хмельницького. Щодо цього є безпосередні свідчення історичних джерел.

Широка освіченість жінок України вражала іноземців.

Арабський мандрівник архідиякон Павло Алепський у середині XVII ст., двічі побувавши

Портрет Роксолани. Невідомий художник. XVI ст.

Портрет Євдокії Журавки – дружини новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки. Художник І. Паєвський. 1697 р.

Шляхетна панна з українського старшинського роду. Українські селянки. Художник Т. Калинський. 1778–1782 рр.

в покозаченій Україні, записав: «По всій землі українській ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони (жінки), за винятком небагатьох, навіть більшість їх, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи».

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. співець міського плебсу, мандрівний дяк і поет Климентій Зинов'їв, виявивляючи водночас як

Портрет Раїни Вишневецької-Могилянки. Копія з втраченого портрета кінця XVI – початку XVII ст. НМІУ

Портрет Параски Василівни Сулими – дружини полковника Семена Сулими. Невідомий художник. 1750-ті рр. НХМУ

Лизавета (Гальшка) Гулевичівна.
Художник В. Федько

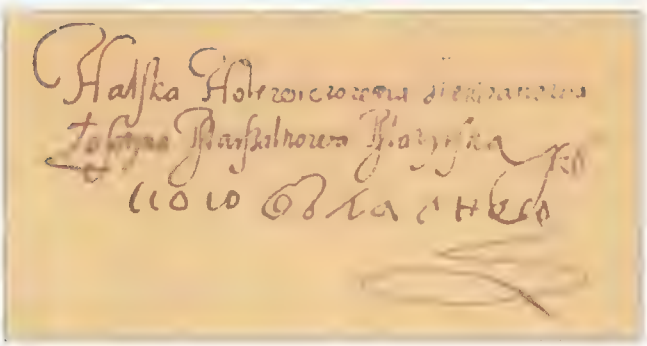

Підпис Гальшки Гулевичівни

толерантність, так і певну обмеженість та консерватизм, заявив, що, хоч жінці наука потрібна, «як собаці мати п'яту ногу», проте заважати їй у навчанні не слід, коли вона хоче, «хай собі вчиться на здоров'я».

Українська нація зобов'язана козачкам тим, що виробився яскравий національний жіночий характер, своєрідний жіночий тип, сповнений гуманістичної теплоти й сили. Були в українських шляхетських і магнатських колах, серед міщанства, в сім'ях священиків розумні, високоморальні, освічені жінки.

Жінки брали участь у всіх сферах життя України, працювали на полі просвітянському, громадському, навіть державному.

Патріотка, українська шляхтянка Гальшка (Лизавета) Гулевичівна передала свою землю в Києві на Подолі, що дісталася їй у спадок, Київському братству та його школі. 15 жовтня 1615р., коли відбувся цей урочистий акт, вважається днем заснування Київської братської школи, з якої розвинулася славетна Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний і науковий заклад у Східній Європі.

Вірним другом, порадником і помічником гетьманові Богдану Хмельницькому була його третя дружина, вона походила з козацько-старшинської сім'ї Золотаренків. До нашого часу

Портрет Олени Виговської (дружини гетьмана Івана Виговського). Невідомий художник.
Початок XVIII ст. Краківський національний музей

зберігся її універсал – державний адміністративний господарчий документ, підписаний Ганною Хмельницькою.

Жінка фастівського полковника Семена Палія вміла гідно вести переговори з іноземними послами, що приїздили у «Палієву державу».

Мати гетьмана України Івана Мазепи Марія-Магдалина походила з українського шляхетського роду Мокієвських, продовжувала в сім'ї традиції українського шляхетства, яке лишалося вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства, по смерті чоловіка постриглася в черниці.

Портрет Марії Мазепини. Копія XVIII ст. з оригіналу= кінця XVII ст. Краківський національний музей

Портрет Наталії Розумовської. Невідомий художник. XVIII ст.

Згодом Марія Мазепа стала ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві; знана під іменем ігумені Магдалини. На її кошти побудована в цьому монастирі кам'яна церква. Водночас вона була настоятелькою Глухівського монастиря, яким керувала через свою заступницю. Ці два монастирі були визначними осередками художнього гаптування. Деякі гапти з цих монастирів зберігаються і тепер у музеях.

Марія-Магдалина мала великий вплив на сина, майбутнього гетьмана, про що він зізнався вже зрілою людиною. Вона послала його вчитися в Києво-Могилянську колегію. Протягом усього життя допомагала синові мудрими порадами. Померла у віці 90 років (1707). Матері Іван Мазепа завдячував відданістю православній церкві, яку він зберігав усе життя.

Розумиха (Розумовська) – проста козачка з-під Козельця на Чернігівщині – була матір'ю чоловіка російської імператриці Єлизавети – Олексія Розумовського. Вона виховала своїх синів добрими і лагідними, розумними і моральними людьми, які багато зробили для своєї Вітчизни. Олексій Розумовський зумів викликати в Єлизавети симпатії до України, не допустив жодного смертного вироку в імперії. Потрапивши до імператорського двору,

Калинова сльоза. Художник О. Івахненко. 2006 р.

ця проста українська козачка трималася з гідністю, виявляла великий розум і тактовність.

Жінка-мати стояла на висоті розуміння інтересів України. Глибоким змістом сповнена народна дума про дружину славетного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Мати втратила на війні з ханськими ордами сина Петра, якого разом з чоловіком благословила на боротьбу з ворогом. Народна дума виразно дає відчути велич і благородство характеру Сірчихи.

У роки борні за волю й незалежність України до козацьких лав поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки. Жінкам, на яких покладена найвища людська й божественна місія – народжувати життя, доводилося воювати, бо був такий страшний, кривавий час. Треба було рятувати українську націю від загрози винищення.

Ми знаємо чимало прикладів героїзму жінок. У листопаді 1654 р., під час оборони від поляків міста-фортеці Буші, Олена Зависна,

дружина сотника, коли майже нікого не залишилося в живих з козацької залоги, підпалила пороховий льох і загинула разом із чималою кількістю ворогів. Відомо, що сестра полковника Івана Донця як кіннотник брала безпосередню участь у бойових діях проти польських військ на Волині у 1649 р., під час однієї з атак вона загинула.

Українській жінці-козачці належить видатна роль у грандіозному історичному процесі творення українським народом матеріальних, моральних і духовних цінностей, у козацькому вихованні.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА (1648) – перша велика битва Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

Військо Речі Посполитої, кероване коронними гетьманами Миколою Потоцьким (великим) та Мартином Калиновським (польним), зібралося на Черкащині, щоб виступити звідти на Низ Дніпра й придушити виступ українських повстанців Богдана Хмельницького в самому зародку. Побоюючися виходу повстанців на «волость», вони розпорошили свої сили й тим самим обрали невдалу тактику воєнних дій.

Відіграла свою роль і недооцінка ворогом повстанських сил.

Отже, головні загони польського війська залишилися разом з обома гетьманами в Черкасах, а на Низ вирушила 21 квітня 1648 р. (за новим стилем) його менша частина, котра через

Обкладинка, ілюстрація до кн. М. Старицького «Облога Буші». Художник І. Манець. (К.: Веселка, 1992)

Жовтоводська битва

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

деякий час також поділилася у Крилові. Одна група, чисельністю 4 тис. вояків, до складу якої входили й козаки-реєстровці Переяславського полку під командуванням сина М. Потоцького Стефана та комісара Речі Посполитої Яцека Шемберка, котрий виконував функції козацького гетьмана, рушила суходолом на Січ. Серед вояків був найславетніший у майбутньому польський полководець Стефан Чарнецький. Друга група (під командуванням осавулів Війська Запорозького Івана Барабаша та Іляша Караїмовича) складалася переважно з реєстровців інших чотирьох козацьких полків та 1200 найманців, разом – 5200 вояків. Реєстровці мали пливти байдаками по Дніпру й спускатися до Микитинської Січі, бо тільки таким шляхом можна було оволодіти січовими укріпленнями. За тиждень військо Стефана Потоцького досягло вододілу Дніпра й Інгульця і вийшло на береги степової річки Жовті Води.

Богдан Хмельницький, зібравши на той час вже досить великі сили (8 тис. козаків та 20 тис. ординців під командуванням перекопського мурзи Тугай-бея), перестрів ворога на Жовтих Водах. 29 квітня об'єднане українське-кримське військо напало на польські загони Потоцького і змусило його сховатися в таборі. Місцем битви під Жовтими Водами були села Пахарівка та Дмитрівка (облога табору) й Григорівка (фінал битви). Хоча військо Б. Хмельницького було чисельніше за польське, проте мало суттєвий недолік: йому бракувало важкої артилерії, а три легкі гармати не давали можливості швидко й без великих втрат оволодіти добре організованим польським табором. За таких умов Хмельницький виявив себе розважливим і холоднокровним полководцем. Він оточив польський табір, регулярно атакуючи його, і чекав на підхід підкріплень та звісток з берегів Дніпра. 30 квітня підійшли загони Сдичкульської орди, очолювані Орали-оглу. Ногайська орда була погано озброєна, нерідко так званими маслаками (киями, в розщепи яких вставлялися гострі кістки тварин; навіть легке поранення таким «маслаком» загрожувало гангреною). Блокада польського табору була настільки щільною, що командування Речі Посполитої не мало ніяких звісток про свій авангард і змушене було залишатися в очікуванні між Черкасами та Корсунем. Повстанці перешкоджали польським гінцям вирватися за межі табору.

Між тим важливі події розгорталися біля Кам'яного Затону, поблизу Микитинської Січі. Послані Хмельницьким козаки прийшли до реєстровців, флот яких стояв біля Кам'яного Затону, і зуміли швидко загітувати їх перейти на бік повстанців.

Хорунжий. Художник С. Васильківський.
Бій козаків з польськими крилатими гусарами.
Віньєтка. Художник М. Самокиш. Бл. 1900 р.

Було скликано «чорну раду». Барабаш і деякі старшини були забиті. Повсталі реєстровці обрали своїм новим старшиною Філона Джалалія, а осавулом Кривенка (за деякими даними – родича Данила Нечая) й виступили суходолом на з'єднання з Хмельницьким. 13 травня це об'єднання відбулося, реєстровці принесли з собою вчетверо більше легких гармат, ніж їх було у Хмельницького. Стефан Потоцький зрозумів, що фортуна відвернулася від нього, і був змушений піти на переговори. Він погодився віддати повстанцям свою артилерію й порох в обмін на обіцянку виходу з облоги, взявши заручників Максима Кривоноса та Михайла Крису. Проте 15 травня під час переходу частина козаків, які ще залишалися в польському таборі, перейшла до повстанців. Заручникам хитрістю вдалося втекти.

Відчуваючи, що наступного дня станеться генеральний штурм табору, Потоцький уночі дав команду відступити на північний схід понад берегом Жовтих Вод, однак приховати відступ не вдалося. На світанку 16 травня 1648 р. українсько-кримськотатарські війська всією силою вдарили по поляках, табір був розбитий, а військо С. Потоцького розгромлено. Одні були вбиті, інші взяті в полон. Решта перейшли до повстанців. Тільки один польський вояк чудом

Під Жовтими Водами. Художник О. Данченко. 1953–1954 рр.

Пам'ятник героям Визвольної війни українського народу. Скульптор А. Білостоцький. Жовті Води.

вирвався з поля бою і приніс звістку про поразку Миколі Потоцькому. До полону потрапили Шемберк, Сапіга, Чарнецький та інші офіцери. Сам Стефан Потоцький був тяжко поранений і став татарським полоненим. На шляху до Криму, десь біля Тавані (сучасна Каховка), він помер від гангрени, а тіло було відвезено до Кодака й там поховано. Пізніше (в жовтні 1648) тіло перепоховали в Києві.

Так закінчилася перша велика битва українських повстанців з військом Речі Посполитої. Б. Хмельницький виявив себе у ній здібним полководцем та організатором.

Вістка про перемогу облетіла всю Україну, і в різних її місцях почали вибухати повстання. Перша велика перемога поклала добрий початок Національно-визвольній війні українського народу 1648–1658 рр. Про цю історичну подію збереглося багато документів, спогадів, народних пісень. Вдячні нащадки дбайливо оберігають історичні пам'ятки того часу. Неподалік від залізничної станції Жовті Води височить старовинна могила, яку в народі називають Богдановою.

Тут, як вважають дослідники, був командний пункт Богдана Хмельницького. Біля станції Савро є легендарна Савур-могила, місце поховання тих, хто загинув у битві під Жовтими Водами. За народними переказами, козаки насипали сюди землю, набираючи її у власні шапки. У приміському селі Миролюбівці встановлено меморіальну плиту в пам'ять битви під Жовтими Водами, а в селищі Жовта Ріка, що було перейменовано на місто Жовті Води, встановлено пам'ятник Богдану Хмельницькому.

До 350-річного ювілею Жовтоводської битви в 1998 р. на її місці було встановлено величний монумент, котрим увічнюється блискуча перемога українських та кримськотатарських військ над польськими силами.

о. Юрій Мицик

Похід Богдана Хмельницького з Тугай-беєм. Художник Ю. Коссак. Середина XIX ст.

3

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ заснована найнепокірнішими запорозькими козаками, які зуміли вислизнути із Підпільненської (Нової) Січі, заблокованої російськими військами, що прийшли влітку 1775 р. її руйнувати. Царський командуючий генерал Текелі залишив неприкритою багнисту місцевість, що прилягала з боку Дніпра до внутрішньої січової фортеці – Коша. Цим і скористалися запорожці. Вночі, навантаживши чайки боєприпасами, хлібом, зброєю, майном, клейнодами, спустилися Дніпром і Чорним морем дістались Дунаю. До них приєдналися запорожці, які пробиралися через царські форпости й втікали на Очаківський степ і за Дунай, що були тоді володіннями Туреччини.

Запорожці-емігранти, яких зібралось близько 10 тисяч, деякий час мандрували в пошуках місця для господарювання. Найкращі ґрунти в гирлі Дунаю, в Добруджі, зайняли донські козаки-розкольники, які втекли з Росії ще за Петра І після придушення повстання Булавіна (їх називали некрасовцями за ім'ям отамана Некрасова, який вивів їх з Дону до Туреччини). Між некрасовцями і запорожцями одразу почалися непорозуміння, що переходили в збройні сутички. Одного разу некрасовці спалили Задунайську Січ. Через конфлікти з некрасовцями за землі запорожці кілька разів міняли місце розташування Січі. Запорозькі козаки протягом 1775–1777 рр. влаштовували тимчасові Січі по річках Тілігул та Березань, на місці

Карта Запорозьких земель за Дунаєм. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб, 1908)

сучасних сіл Вилкового (Липованського), на Пересипі, що стало передмістям майбутньої Одеси. Однак тут вони довго не затримувалися. Але щоразу під час цих переходів на обжитих місцях залишалась якась частина козаків. Як свідчать архівні документи, в 1777 р. багато запорожців знайшли осідок біля Очакова.

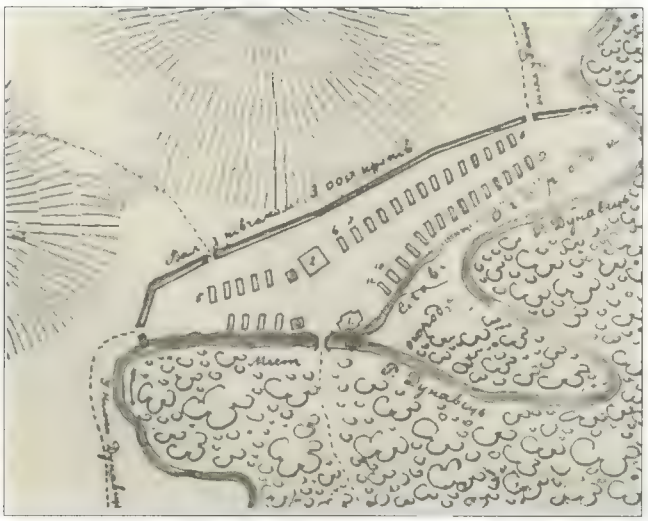

План Задунайської Січі.
З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

1777 р. запорожці були прийняті в турецьке підданство, а 30 серпня 1778 р. при дворі очаківського паші вони присягнули турецькому султанові. Запорожцям віддавалося гирло Дунаю, тобто його широка дельта з численними островами.

Приймаючи підданство Туреччини, запорожці зберігали вірність рідному краю. Як реальний факт передавався з покоління в покоління переказ про те, що козаки вивезли з собою із Запорожжя трохи землі. Коли султан Абдулл-Гамід I звелів запорожцям присягати йому на вірність, вони насипали в чоботи цю землю й поклялись: «На чиїй землі стоїмо, тій і служити будемо».

Після укладення в 1779 р. Айналі-Новакської конвенції Оттоманська Порта (Туреччина) починає переселення запорожців за Дунай. Але й там тривалий час їм не вдавалося влаштувати постійну Січ. Січ перебувала в поселенні Старі Сеймени (урочище на Дунаї недалеко від Гірсового), в Гедерлізі (або Едрелесі – за назвою рукава Дунаю), аж поки запорожці не осіли (приблизно в 1812–1813 рр.) у Великих Дунаївцях, у гирлі Дунаю, де й було засновано традиційну Січ.

Цьому передувала чергова сутичка з некрасовцями. Запорожці взяли штурмом Дунаєвець і вигнали їх. Турецький уряд переселив некрасовців на острів Майнос у Мармуровому морі, а частину з них розселив у Малій Азії.

Ще в 1785 р. від задунайців відділилися вісім тисяч козаків і на заклик австрійського уряду перебралися у володіння Австрії, поселившись у Банаті – між містом Зентою на Тисі й Панчовою на Дунаї. Вони прийняли австрійське підданство, дістали право вільного володіння землею і виборного устрою, платню від австрійського уряду, кошовий отаман прирівнювався до полковника австрійської армії. Але запорожці довго не витримали прискіпливого контролю і причіпок австрійських властей, повернулися в Добруджу та об'єдналися з задунайцями.

Задунайська Січ у Великих Дунаївцях будовою, кількістю та назвами куренів ніби повторювала останню Запорозьку Січ – Підпільненську. Оточена неглибоким ровом і валом, усередині укріплень мала церкву – Покрови Божої матері і будівлі 38 куренів, у яких мешкали нежонаті козаки. У передмісті і на слободах жили сімейні запорожці та переселенці з України.

Запорожці дістали право внутрішньої автономії за своїми старими звичаями. Діяло традиційне козацьке самоврядування. Вищою владою була загальновійськова рада, в якій брали участь усі козаки. На чолі Задунайської Січі стояв кошовий отаман. Він, як і вся правляча старшина, був виборним. Вибирали й курінних отаманів, що контролювали відбування козаками служби, прийняття до козацтва тощо. Турки не втручалися в козацьке самоврядування. Султан надав кошовому отаману ті ж права, які мав володар Молдови, а кожен козак одержував платню, харчі й 170 карбованців на рік – на той час чималі гроші. Кількісно задунайське козацтво досягало 40 тисяч чоловік.

Окрім традиційних господарських занять – хліборобства, скотарства, рибальства, ремесла, мисливства, задунайці освоїли ще й виноградарство. Землі було вдосталь, гирло Дунаю – багате на рибу, плавні – на дичину. Рибу, хліб, м'ясо продавали в Галаці і Браїлові.

Задунайські козаки відбували службу на кордонах султанської Туреччини. Від них також вимагали брати участь у походах і каральних експедиціях турецьких військ для придушення національно-визвольних повстань підневільних народів Балканського півострова. Це викликало протести задунайців.

На Задунайській Січі не було кріпацтва. Вона приваблювала всіх, хто не хотів миритися

Печатка війська Задунайських запорожців

з новими порядками на Запорожжі; сюди тікали і закріпачені селяни з України. Посланці Задунайської Січі приїздили на Україну й вербували молодих хлопців. Якщо царським властям вдавалося заарештовувати таких посланців, їх карали батогами й засилали в Сибір.

З часом втечі селян за Дунай набувають масового характеру. Виникають українські поселення у Вилкові, Катерлезі, Іванчі, Горгові, Беш-Тепе, на острові Лета та ін. Задунайська Січ утрачає свої бойові якості, навіть владу тут перебирають новоприбулі. Супроти волі досвідчених козаків обирають кошовим отаманом Йосипа Гладкого.

Постійна еміграція до Задунайської Січі непокоїла російський уряд. У 1779–1780 рр. неодноразово видавалися царські маніфести із закликом до задунайців і взагалі втікачів вертатися до рідного краю, обіцяючи їм повну амністію. Російські агенти від імені царського уряду намагалися підмовити запорожців до повернення, зваблюючи їх усілякими благами.

1827 р., напередодні нової російсько-турецької війни, царський уряд посилив агітацію серед запорожців, щоб прихилити їх на свій бік. Кошовий отаман Йосип Гладкий легко піддався цим умовлянням. Коли в 1828 р. почалася війна і на Дунаї з'явилася російська армія з царем Миколою I, Гладкий пробував агітувати козаків перейти на бік Росії, але особливого успіху не мав. Більшість задунайців не вірила царським обіцянкам, боялась закріпачення, бо в Туреччині вони мали свої власні господарства.

На вимогу султана запорожці мали приєднатися до турецької армії, яка зосереджувалася біля Силістрії. Йосип Гладкий привів туди дві тисячі козаків з числа тих, які не захотіли переходити на бік російської армії, пообіцявши візиру, що повернеться на Січ, мобілізує козацькі загони й приведе їх до Силістрії. А насправді півтори тисячі козаків та інших мешканців

Задунайський запорожець. Художник С. Васильківський. Дунавецька Запорозька Січ в гирлі Дунаю. Віньєтка. Художник М. Самокиш. Бл. 1899 р.

Задунайської Січі за намовою Йосипа Гладкого, який провадив таємні переговори з російським командуванням і вирішив прийняти російське підданство, втекли з Великих Дунаївців. Козаки кинули своє майно, розібрали похідну церкву, склали її та інші речі в човни і дісталися до Ізмаїла (тепер Одеської обл.). Тут вони віддали грамоти та клейноди, даровані Задунайській Січі султаном, і приєдналися до російського війська.

Російська армія шукала місця для переправи через Дунай. Гладкий, який чудово знав місцевість, указав пункт, де армія могла не поміченою турками перейти на другий бік Дунаю, і особисто керував переправою. Микола I щедро нагородив Гладкого, дав йому звання полковника.

Дослідники вважають, що головною причиною переходу цих козаків до Російської імперії було те, що у деяких з них залишалися на Україні сім'ї (дружина й четверо дітей Йосипа Гладкого жили у Золотоніському повіті).

Втеча півторатисячного загону задунайців мала жахливі наслідки для всього українського населення в гирлі Дунаю. Задунайську Січ було турками зруйновано, спалено, задунайське військо ліквідовано. Тих, кого турецькі війська захопили в Січі, вирізали. Почався погром усього українського населення Добруджі, яке жило там під захистом Задунайської Січі. Турки жорстоко розправилися з селянами: кого вирізали, кого відправили на каторжні роботи. [Частина козаків, однак, залишилася на турецькій службі. Вони брали участь у Кримській війні 1853–1855 рр. та російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Після падіння турецької фортеці Плевна, в обороні якої ці козаки брали участь, уже не існували якісь козацькі частини на турецькому боці.– *Ю. М.*].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр. нечисленна українська людність, що врятувалася від погрому, як і козаки, випущені з тюрми, залишилися в Добруджі й могли займатися тільки рибальством. Їхні нащадки й досі живуть у Добруджі.

Колишні задунайці, що воювали на боці царських військ, хотіли оселитися на Кубані серед нащадків запорожців. Але цього не допустив Йосип Гладкий, який не хотів втрачати верховенства над ними. Отже, за царським указом 1831 р. задунайців поселили на північному узбережжі Азовського моря, між річкою Кальміусом і Бердянською косою, сформувавши з них Азовське військо, яке підлягало Новоросійському генерал-губернатору й губернатору Бессарабії.

Гладкий у ранзі російського генерала був призначений кошовим отаманом.

Азовці змішалися з поселенцями з Чернігівщини, заснували хутори, села, містечка. Азовське військо, звільнене від податків і повинностей, відбувало патрульну службу на човнах Азовської флотилії уздовж кавказьких берегів Чорного моря, перешкоджаючи турецьким контрабандистам постачати зброю войовничим вільнолюбним народам Кавказу, проти яких Російська імперія вела багатолітню криваву війну, прагнучи цілком оволодіти Кавказом.

З середини XIX ст. в Азовському козацькому війську починають встановлювати кріпосницькі порядки.

Частина невдоволених азовців повертається в Туреччину. У 1862–1864 рр. тисячу сімей азовських козаків силоміць переселили на Західний Кавказ між Анапою та Сухумі. Колоніальна політика царизму викликала повстання азовців, яке було жорстоко придушене. 11 жовтня 1865 р. Олександр II видав указ, за яким Азовське козацьке військо скасовувалось, козаки ставали селянами, а старшині надавалося дворянство. Флотилію азовців, їхні клейноди і зброю передали Кубанському козацькому війську.

Йосип Гладкий у 1853 р. пішов у відставку в чині генерал-майора, оселився у місті Олександрівську (тепер Запоріжжя), тут же був похова-

ний (1866); збереглася його могила на території нинішнього університету.

Окремі нащадки запорозьких козаків, серед них і задунайці, входили в невеликі козацькі війська, які створювала Росія з початку XIX ст.

Царський уряд, сподіваючись ослабити Туреччину й припинити втечу українців за Дунай, закликав задунайських козаків повертатися. Нечисленні групи, зокрема і дехто з тих, що оселилися на Банаті, перебралися в Росію.

З них у 1807 р. організували Усть-Дунайське Буджацьке військо, яке нараховувало 500 козаків. Після війни 1806–1812 рр. і це військо було ліквідовано. Частина козаків разом з клейнодами пішла до чорноморців на Кубань, інші розселилися в Буджацьких степах.

У 1828 р. царський уряд із втікачів з України та нащадків запорожців, що жили в Буджаці, створив Дунайське козацьке військо, яке після війни одержало Буджацькі землі й оселилося навколо Акермана. У 1855 р. Дунайське козацьке військо перейменували в Новоросійське, а в 1868 р. розпустили зовсім.

Колишнє місце розташування Задунайської Січі належить нині Румунії.

Історія Задунайської Січі знайшла відображення в народних піснях і переказах, художній літературі, образотворчому мистецтві, музиці. І досі широкою популярністю користується опера С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Подаємо слова однієї з народних пісень про Задунайську Січ:

«Ой устанем рано, братці,
Та помолимось Богу,
Чи не дасть нам Господь
А за Дунай дорогу».
Ой устали братці рано,
Важенько здихнули,
Та підняли паруса вгору,
Та й за Дунай махнули.
Ой припливли, братці, рано
До бережка близько,
Ой поклонилися турасеві
Аж у ніженьки низько:
«Ой дай же нам, турок, землю
Та свою бідність прожити».
«А будете, запорожці,
Мені вірно служити?
Та дарую я вам землю
Вашу бідність прожити».
. . . . . .
Ой писала Катерина
Аж до запорожців листи:
«Ой верніться, запорожці,
На цей лиман риби їсти».
«Ой спасибі, Катерино,
А за твою добру ласку,
Що то спекла на Великдень
Нам гречану паску.
Ой спасибі, Катерино,
За твою добру волю.
А що ти нам показала
За Дунай дорогу».
. . . . . .
У чужім краї, в Туреччині,
Та недобре жити,
За своєю Україною
Будем вік тужити.
Плохо нам у тій Туреччині,
Плохо нам тут жити.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – українська козацька республіка. Виникла і розвинулась на Наддніпрянщині за порогами, в перших десятиліттях XVI ст. Кордони Запорозької Січі до кінця XVII ст. не були окреслені. Протягом XVIII ст. її територія під назвою Вольності Війська Запорозького (Вольності Війська Запорозького Низового) вже мала чітко визначені межі. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів міняло своє розташування, але завжди було за порогами. *[Див. статтю «Січ – столиця Запорожжя»].*

Організаційна структура Війська Запорозького Низового. З кн. «Ілюстрована енциклопедія історії України» (К.: Спалах ЛТД, 1998. – С. 167)

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ у XVI-першій
Масштаб 1:5 000 000

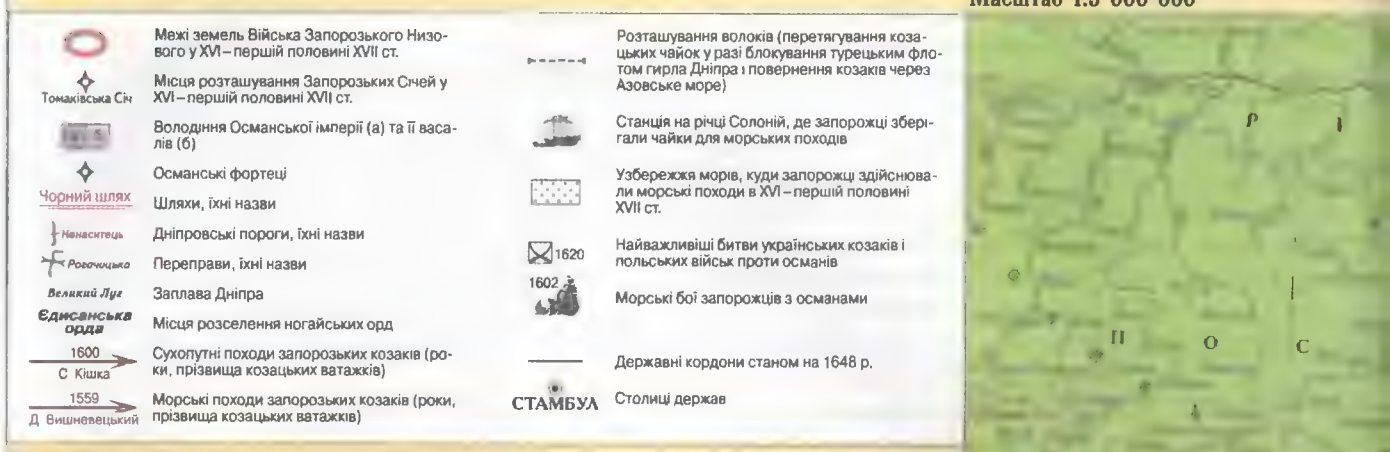

ЗАПОРОЗЬКІ СІЧІ у XVI-XVIII ст.
ЗАПОРОЖСКИЕ СЕЧИ в XVI–XVIII вв.
ZAPOROZHIAN SICHES in the 16th–18th c.
Масштаб 1:1 500 000

Карта з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

XVII ст. ▲ ЗАПОРОЖСКАЯ СЕЧЬ в XVI–первой половине XVII вв. ▲ ZAPOROZHIAN SICH in the 16th–first half 17th c.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ (1709–1775 рр.). РОЗСЕЛЕННЯ ЗАПОРОЗ
ЗАПОРОЖСКАЯ СЕЧЬ (1709–1775 гг.). РАССЕЛЕНИЕ ЗАПОРОЖСКОГО КА
Масштаб 1:4 000 000

Карта з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

КОЗАЦТВА ПІСЛЯ 1775 р.

ПОСЛЕ 1775 г. ▲ ZAPOROZHIAN SICH (1709–1775). SETTLING OF ZAPOROZHIAN COSSACKS AFTER 1775

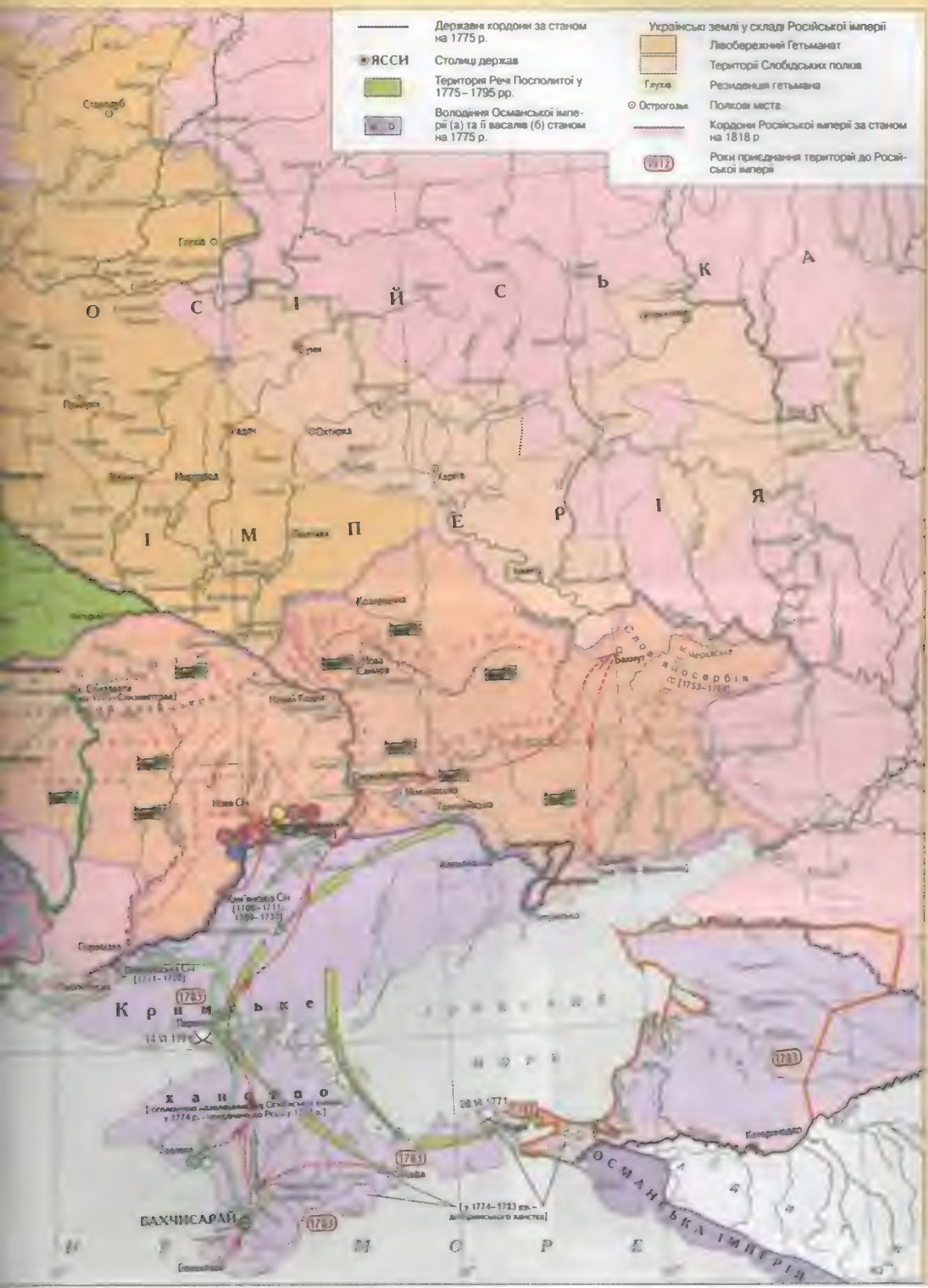

Запорозька Січ. Художник С. Якутович. 2006 р.

Вищою законодавчою владою виступала загальновійськова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Запорозькою Січчю керував Кіш –уряд на чолі з кошовим отаманом, який щорічно переобирався. Вона мала свої збройні сили – Запорозьке Військо.

Запорозька Січ являла собою суверенну, самостійну національно-військову політичну силу України. Їй належить провідне місце у національно-визвольних війнах проти Польщі у першій половині XVII ст. В 1648 р. на Запорозькій Січі почалася Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Одночасно запорозькі козаки вели кількасотлітню героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії. У межах створеної у ході Визвольної війни Української Гетьманської держави (Гетьманщини) Запорозька Січ займала автономне становище, хоча й була частиною України. Вона не підтримувала приєднання України до Росії, її представників не було на Переяславській раді (1654).

Остання рада на Запорожжі. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

Руйнування Січі. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

За умовами Андрусівського перемир'я (1667) над Запорозькою Січчю встановилося двоєвладдя Росії та Польщі. За т. зв. Вічним миром (1686) вона потрапила під владу тільки Московської держави. Ці угоди між Росією і Річчю Посполитою підписувалися без згоди і участі Запорозької Січі.

У 1709 р. за наказом Петра І Запорозька Січ (Чортомлицька) була зруйнована за підтримку козаками акції І. Мазепи. У 1734 р. царський уряд дозволив запорожцям повернутися в рідні місця. Вони заснували Нову (Підпільненську) Січ, якій судилося стати останньою.

Протягом XVIII ст. царизм провадив політику обмеження і поступового скасування прав і вольностей Запорозької Січі, її автономії. У 1775 р. за наказом Катерини II «Вольності Війська Запорозького» були окуповані військами, столиця-фортеця зруйнована, цінності військового скарбу, клейноди, прапори, частина архіву Генеральної канцелярії, гармати тощо були вивезені до Петербурга. Тоді ж вийшов маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА (1649). Наприкінці весни 1649 р. поляки відновили наступ на Україну, порушивши умови перемир'я, яке було укладено взимку цього року в Переяславі. Польські війська перейшли річку Случ, що була демаркаційною лінією, і почали громити українські прикордонні залоги. Під Старокостянтиновом усі шляхетські полки з'єдналися, щоб йти назустріч головним козацьким силам. Одночасно литовські війська рушили в напрямку на Київ. Знову розгорілася війна.

Хмельницький вважав, що настав її вирішальний етап. Він поставив за мету остаточно розгромити головні збройні сили Речі Посполитої, повалити панування Польщі в Україні й утвердити владу Української держави. Хмельницький провів широку мобілізацію. Пізніше він згадував, що у зборівському поході військо налічувало 360 тис. чоловік. Головний козацький табір стояв у Білій Церкві. Звідти український гетьман з армією вирушив на Волинь у напрямку на Старокостянтинів. Щоб відтягнути звідти частину польських військ, він наказав полковникові Данилові Нечаю вдарити на Межибіж.

Польське командування кинуло на допомогу своїм значне військо, якому довелося вступити в запеклий бій з козаками. Але воно змогло тільки вивести з Межибозького замку польську залогу. Місто та фортеця перейшли до рук козаків.

Звістка про те, що Богдан Хмельницький з головними силами наближається до Старокостянтинова (16 червня 1649 р.), була цілковитою несподіванкою для польського командування й викликала розгубленість у нього й загальну паніку у війську. Окремі загони почали тихцем тікати. Польські региментарі вирішили відступати на Чолганський Камінь і далі до Збаража. «Цей наш відступ був рівнозначний утечі»,– відзначалося в одному з тогочасних польських джерел.

17 козацьких полків рушили услід за польсько-шляхетським військом. Вони йшли широким фронтом: у голові колони – кіннота під командуванням брацлавського полковника Данила Нечая, далі – Богдан Хмельницький з головними силами, а замикав похід Миргородський полк на чолі з Матвієм Гладким. Татари йшли на флангах.

Польське військо зосередилося під Збаражем. Колись тут було укріплене місто Галицького князівства. У часи польського панування Збараж належав князям Збаразьким, а з 1631 року – князям Вишневецьким. Вони побудували добре укріплений замок. Високі вали, обмуровані тесаним каменем, мали форму квадрата, на них – кам'яні п'ятикутні бастіони, рови досягали 40 м завширшки. Посередині укріплення були великий майдан і каземати. Командувач Ярема Вишневецький, залишивши частину польського війська в замку, решті наказав стати під замком табором (до милі навкруг).

Укріплення польського табору не було закінчене, коли з'явилася козацька й татарська кіннота. Зав'язався бій. Польське військо зазнало значних втрат, полягло близько двох тисяч найманців з німецької піхоти.

Підійшли козацькі полки й заклали свій табір за чверть милі від польського, насипавши попереду шанці й встановивши гармати.

Схема Зборівської битви

Зборівська битва 15 серпня 1649 р. Діорама. Тернопіль

Увесь Збараж (разом із польським табором поза його стінами) було взято в щільну облогу. Козаки зайняли всі навколишні села, і обложені не мали змоги виходити за провізією і фуражем для коней. Облога велася з одночасним наступом. Козаки дедалі ближче пересували свої шанці до польського табору. Насипали високі вали, а тим часом підкопувалися під польські вали й вдиралися до ворожого табору, відтиснули його під стіни замку.

З високих козацьких валів було видно весь польський табір. Козацькі гармати обстрілювали ворожі позиції.

Під час запеклих боїв під Збаражем козаки також зазнали значних втрат. Було поранено вінницького полковника Івана Богуна, смертю хоробрих поліг корсунський полковник Станіслав Морозенко.

27 липня після гарматного обстрілу польських шанців козаки пішли в генеральний наступ. Попереду рухалися «гуляй-городи» – вежі на колесах, на кожній з яких було по 15 козаків, за ними на кожному з возів ще по 20 вояків. Тримали напоготові штурмові драбини. Першу атаку поляки відбили. Однак козацька лава вдруге вирушила на штурм валу.

Бій тривав три години. Після цього масовий наступ припинився.

Відбувалися лише невеликі сутички. Окремі козаки підповзали під ворожий табір, обстрілювали сторожу, гаками стягали у рів вози, що стояли на валах, кидали у табір мазниці із запаленою смолою, щоб викликати пожежу, підкопувалися під шанці.

До Хмельницького надійшла звістка, що з Варшави вирушило головне польське військо на чолі з новим королем Яном-Казимиром і через Люблін, Замостя, Сокаль, Золочів прямує на допомогу Збаражу. Королю нічого не було відомо про становище в Збаражі.

Як завжди, дуже чітко діяли розвідка й контррозвідка в Богдановому війську. Український гетьман утримував сувору дисципліну у величезному війську, вмів приховувати свої плани і дії від ворога, а про плани та пересування противника завжди своєчасно довідувався. На розвідку посилав тільки довірених і досвідчених старшин та козаків.

Забравши основну частину свого війська з-під Збаража, Хмельницький вирушив з нею назустріч королю. Командування над тими козаками, що залишалися під Збаражем, було доручено генеральному обозному Івану Чорноті. Йому було наказано поводитися так, щоб ворог не здогадався про відхід головних українських військ.

Польське військо рухалося до містечка Зборова. Це стародавнє українське місто розташоване на горбі. Його захищали і природні, і збудовані укріплення. У Зборові були викопані й підземні муровані переходи.

До цього досить значного оборонного пункту наблизився 5 серпня король Ян-Казимир з головними силами. Польське військо, просуваючись уздовж річки Стрипи, розтягнулося довгою лінією вздовж сіл Метенова, Грабківці, Млинівці. Просувалися дуже повільно через тривалі дощі. Дороги перетворились у багнюку. Коли передові сили вже переправлялися через Стрипу, щоб вступити до Зборова, головний табір стояв під Млинівцями, а задні сторожі були ще під Метеновом. Переправа затрималася. Обозних возів нагромадилося стільки, що не можна було рушити ні вперед, ні назад. Річка розлилася, міст зірвало. Інженери зробили три помости для переходу війська. Послані на розвідку загони легкої кінноти не помітили жодних слідів козаків чи татар.

Хмельницький вирішив використати ситуацію й атакувати ворога. Як розповідає польський історик Коховський, український гетьман сам виїздив на розвідку під Зборів. Він виліз на високого дуба, роздивився звідти, як поляки переправляються через річку, підрахував їхні сили, оглянув поле майбутньої битви. Тільки тоді українська і татарська кіннота рушила під Зборів.

Військові дії розпочалися 5 серпня несподіваною для поляків атакою кінних козацьких і татарських загонів. Вони переправилися через річку і вдарили з тилу і флангів на королівські полки, які перебували на марші між селами Метеновом і Млинівці, на північ від Зборова. Заскочені зненацька поляки заметушилися, безладно пішли в бій.

Почалася паніка. Розтягнувшись на вузькій і болотистій дорозі, польські полки не мали можливості допомагати один одному. Отже, не тільки окремі частини, а все польське тилове військо потрапило, як у пастку, в кільце оточення козацької і татарської кінноти. Втрати поляків перевищили 4 тис. вояків. Загинули головний обозний королівської армії, начальник її піхоти та інші вищі офіцери.

«Не битва це була, а скоріше різня,– писав очевидець,– перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога». Половина обозу з різноманітними запасами дісталася татарам.

Тим часом кіннота Богдана Хмельницького атакувала передову частину польських військ, де перебував король Ян-Казимир, саме тоді, коли вони переходили на східний берег річки Стрипи й вступали в містечко Зборів. Козацькі й татарські кіннотники наступали з фронту і з флангів.

За наказом короля в передмісті Зборова Куклинцях було побудовано оборонний табір з обозних возів. У середині великого чотирикутника змогло вміститися все військо. Довкола возів насипали вали.

У Зборові король залишив залогу з 1500 вояків, до яких приєдналося пізніше 400 драгунів. Там же розмістилася обозна челядь. Польська залога обстрілювала татарських кіннотників, що наступали. Під захистом масованого гарматного і рушничного обстрілу поляки перейшли в контратаку. Але Богданові кіннотники накочувалися знову і знову, тиснучи на центр і фланги ворога.

Король вислав резерви. З ранку до вечора точилися бої з перемінним успіхом і втратами з обох сторін. Нарешті поляки не витримали і притихли в оборонному таборі.

Уночі з 5 на 6 серпня Хмельницький перегрупував частини і оточив польський табір та містечко Зборів.

Зранку 6 серпня розпочався третій етап Зборівської битви, в якому головну роль відіграла козацька піхота. Польське військо вже не виходило зі свого табору. В руках поляків була і переправа, завдяки чому вони мали зв'язок із залогою у Зборові.

Козацькі полки одночасно штурмували Зборів і греблю та мости на Стрипі, щоб розірвати сполучення між Зборовом і королівським табором. Керував цією операцією брацлавський полковник Данило Нечай, при ньому був і миргородський полковник Матвій Гладкий. У боях за переправу козаки були в дуже незручному становищі, між двох вогнів: з міста їх обстрілювала залога і водночас сунули війська з польського табору. Кілька разів відкидав їх ворог від греблі. Але вони уперто відновлювали штурм і нарешті здобули її.

Місто козаки атакували з південного заходу, де були міська брама і церква Різдва. Сюди вони підвезли гармати, насипали шанці й вели безперервний прицільний вогонь.

Перший наступ польські драгуни за допомогою челяді відбили. Але козаки продовжували атакувати вали й частокіл, за яким оборонялися драгуни.

За свідченням польського учасника боїв під Зборовом, козаки «наосліп дерлися на вали і паркани». Тоді їм на поміч прийшли зборівські міщани, які вказали місце, де оборона була найслабшою. Сотні Миргородського полку під проводом Матвія Гладкого вдерлися поміж

частоколом на вал, увірвалися до міста і взяли його.

Зайнявши Зборів, Богдан Хмельницький оточив уже окремо королівський табір. Оточення було настільки щільне, що польська кіннота не мала доступу ні до паші для коней, ні до води. Український історик Іван Крип'якевич, який глибоко проаналізував і докладно описав Зборівську битву, а також дослідив поле битви, зробив висновок, що «повне оточення королівських військ на вузькому просторі за дуже короткий час – це надзвичайний стратегічний успіх Хмельницького». Іван Крип'якевич також підкреслює, що організація узгоджених дій артилерії і піхоти в наступальних боях проти королівського табору свідчить про високий рівень військового мистецтва українського гетьмана, характеризує його як «великого полководця» (Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.– Л., 1990; Крип'якевич І. На Зборівськім побоїщі.– Л.: Діло, 1929.– С. 166–168).

За наказом Богдана Хмельницького на зборівських валах, на панівних висотах було поставлено запорозьку артилерію, і вона планомірно зблизька обстрілювала ворожий табір. Найбільшої шкоди завдавали гармати, встановлені на дзвіниці церкви Різдва, що стояла на східній частині валів.

Пам'ятний камінь запорожцям, полеглим у Зборівській битві 1648 року. Встановлено 1990 р.

Польський офіцер записав таке: «Ворог із цієї церкви дуже тяжко наш обоз нагрівав. Татари, які мали свій Кіш під Озерною, безперервно набігали на козацький табір зі сходу. Головний наступ повела козацька піхота з півночі. Під заслоною пригородних Куклиницьких садів своїми гарматами обстріляли польські шанці». Поляк-очевидець оповідає: «Між садами ховалися і наших дуже з гармат псували».

Потім козацька піхота пішла широким фронтом на вали, «добиралася до окопів», завзято їх штурмувала. У тому місці, де польський окоп не був докінчений, козаки майже підійшли до табору.

Польський король особисто організовував оборону. На другу добу облоги, вночі, поширилися чутки, що він покинув табір. Окремі польські загони й челядь кинулися тікати. Ян-Казимир цілу ніч їздив по табору при світлі смолоскипів, щоб заспокоїти військо, а також пішки ходив по табору й палашем виганяв з-під возів шляхту, яка ховалася там, щоб не потрапити до загонів, яких відправляли на вилазку.

Отже, обложене польське військо опинилося в безнадійному становищі. Польща по суті була поставлена на межу катастрофи: Хмельницький міг диктувати свої умови королю й добитися вигідного миру.

Однак кримський хан Іслам-Гірей зрадив гетьмана й переметнувся на бік Польщі. Хмельницький змушений був припинити війну й почати переговори з королем – інакше татари виступили б проти нього. Таким чином, татари перешкодили українському гетьману здійснити намір – розгромити збройні сили Польщі й остаточно визволити Україну від іноземного панування.

8 серпня 1649 р. (за старим стилем) було підписано Зборівську угоду, згідно з якою тільки в трьох воєводствах – Брацлавському, Київському і Чернігівському – встановлювалася влада Української Козацької держави на чолі з гетьманом, а чисельність українських збройних сил обмежувалася 40 тисячами козаків, для чого складався спеціальний реєстр.

ЗБОРІВСЬКА УГОДА (1649) була укладена між гетьманом України Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казимиром 8 серпня 1649 р.

Успішна облога Збаража й переможна для козаків Зборівська битва поставили королівську армію, оточену українськими збройними силами, на межу катастрофи. Але зрада союзника козаків кримського хана Іслам-Гірея, проведені

Гетьман Богдан Хмельницький. Копія з портрета невідомого художника XIX ст. НМІУ

ним сепаратні переговори з королем Яном-Казимиром перекреслили плани українського гетьмана Богдана Хмельницького остаточно розгромити польську армію і покласти край пануванню Польщі в Україні.

У ніч з 5 на 6 серпня Ян-Казимир переслав хану листа з проханням припинити наступ і розпочати переговори. Принагідно король нагадав, що його попередник Владислав IV свого часу звільнив Іслам-Гірея з полону.

Тієї ж ночі Хмельницький відправив листа генеральному обозному Івану Чорноті (він залишив його під Збаражем керувати облогою фортеці), де повідомляв про здобуту під Зборовом перемогу. «Всі вони були у мене в руках», – згадував пізніше український гетьман.

Король вислав два листи Богдану Хмельницькому. У першому листі, дуже невиразно обіцяючи «зробити все, що належить до вільностей і свобод Запорозького Війська, та заспокоїти і задовольнити військо», Ян-Казимир закликав Богдана Хмельницького припинити боротьбу і наказував відвести війська на 10 миль від польського табору. Богдан Хмельницький відповів з удаваною покірністю. Український гетьман тим самим відверто глузував з короля, який сидів у облозі. Хмельницький також з іронією натякнув Яну-Казимиру на всевладдя магнатів і його слабкість, побажавши йому стати «можнішим паном в польській Короні», як його батько і брат, та щоб «не був невільником у Речі Посполитій».

Відповідаючи Хмельницькому у своєму другому листі, Ян-Казимир висловлював готовність визнати його гетьманом за умови, що він виявить «належне підданство», не підтримуватиме стосунків із володарями інших держав, розпустить війська. Король, одержавши згоду хана на проведення переговорів, зайняв позицію диктуючої сторони. Більше того, король не мав наміру вести безпосередні переговори про перемир'я з українським гетьманом, а тільки з ханом. «Про що за тебе буде просити наш брат, цар кримський», – так писав він Богдану Хмельницькому. Отже, перед гетьманом і старшиною не тільки постала загроза укладення сепаратного миру Кримського ханства з Річчю Посполитою – хану до того ж надавалася роль вершителя долі України. У жодному разі цього не можна було допустити.

Хмельницький із старшиною у ніч на 7 вересня розробили проект договору, який увійшов в історію під назвою «Пункти про потреби Запорозького Війська». Цей документ складався із 17 статей. Ішлося насамперед про збереження козацьких прав, вольностей і привілеїв, зокрема незалежного козацького суду.

Мали бути скасовані всі сеймові ухвали, спрямовані проти запорожців. Ішлося також про окрему територію для Запорозького Війська, тобто Української держави, яка утворилася в ході Національно-визвольної війни. Передбачалося, що ця територія охоплюватиме Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства та сусідні частини Подільського й Волинського воєводств. Кордон із Польщею намічався по лінії Бар – Старокостянтинів – р. Случ – р. Прип'ять – р. Дніпро і далі від Любеча на Стародуб і до кордону з Московським царством. Польським військам заборонялося вступати на цю територію. Щодо кількості козацтва, то це питання віддавалося на розсуд гетьмана, «без визначення реєстру». Всі адміністративні посади в судах Брацлавщини та Чернігівщини мали обіймати тільки православні, тобто українці. Шляхтичі могли повернутися до своїх маєтків, але водночас їхнім селянам, які брали участь у повстаннях, пропонувалося дати повну амністію. Також пропонувалося не вважати українських шляхтичів, які приєдналися до Запорозького Війська, бунтарями («ребілізантами»).

Цікавим є національно-релігійний аспект цього козацького проекту польсько-українського договору. Висувалися вимоги скасувати

Конституція Варшавського сейму від 22 листопада 1649 р., на якому було ратифіковано Зборівський мирний договір 12.02.1650 р.

унію та повернути православним усі їхні церкви, захоплені уніатами. Українське духовенство слід урівняти в правах із католицьким, зокрема воно має правити службу й виконувати церковні обряди «по всій Короні Польській і Литві», а отже, треба дозволити православні церкви у Кракові, Варшаві, Любліні. Йшлося також про заборону діяльності єзуїтів і заснованих ними в Києві та інших містах єзуїтських колегіумів.

Викладені в «Пунктах» вимоги мали певною мірою компромісний характер і, звичайно, далеко не відбивали всіх прагнень їхніх авторів, оскільки на козаків здійснював тиск кримський хан, який підтримав польського короля.

8 серпня в середині дня спеціальне козацьке посольство вручило «Пункти» разом із листом Хмельницького польському королю. Богдан Хмельницький хотів, щоб відбулися тристоронні українсько-польсько-татарські переговори про укладення мирної угоди. Однак того дня, але трохи раніше, канцлер Єжи Оссолінський і візир Сефер Казиага в ході сепаратних переговорів дійшли згоди про встановлення між ханом і королем «вічної приязні».

Українсько-польські переговори в другій половині дня 8 серпня з козацької сторони вів Богдан Хмельницький разом з Іваном Виговським і ще п'ятьма козацькими старшинами; з польської – Єжи Оссолінський, Януш Радзивілл, князь Заславський, Адам Кисіль та інші.

Переговори проходили в надзвичайно гострій, напруженій обстановці. Поляки не приймали «козацьких вимог» навіть у компромісній формі. Богдан Хмельницький завзято намагався відстояти хоча б найголовніші вимоги Запорозького Війська. Але з огляду на вже укладену польсько-ханську угоду він мусив піти на поступки, і в ході переговорів були урізані як головні, кардинальні, так і конкретні вимоги. Не змогли українські депутати добитися згоди на необмежену кількість козаків, що дало б змогу затримати у війську селян, які масово в нього вливалися. Хан випередив козаків і домовився з поляками про сорокатисячний реєстр. Полякам це було вигідно – вони сподівалися таким чином розірвати козацько-селянський союз. Козаки – колишні селяни, які не потрапили до реєстру, – повинні були повернутися до своїх панів. Це, безперечно, викликало їхнє невдоволення. Щоправда, селянам, які вступили до Запорозького Війська, дозволялося виїхати зі своїм майном на козацьку територію. Оголошувалася також амністія селянам – учасникам повстання, хоча виникали дуже великі сумніви, що шляхта виконає ці зобов'язання. За Зборівським договором тільки половина території України потрапляла під козацьку юрисдикцію, де утверджувалася українська державність. Західний кордон проходив тільки по лінії Ямпіль – Вінниця – Коростишів.

Національно-релігійні питання взагалі не розглядалися, а відкладалися до винесення окремої ухвали.

В укладеній Зборівській угоді були зовсім відсутні конкретні статті «Пунктів» про передачу церковного майна в присутності старшини Запорозького Війська, про повернення конфіскованих земель, прихильне ставлення королівських канцелярій до прохань українців щодо видачі їм документів-привілеїв тощо. Категорично не погодилися польські делегати з козацькою вимогою, щоб король із представниками сенату та сейму підтвердили присягою договір із Запорозьким Військом. Щодо питання про козацький суд, то Ян-Казимир пізніше видав такий привілей: королівські старости, державці та намісники не можуть судити козаків, це право належить тільки гетьману.

Таким чином, остаточний текст Зборівської угоди дуже відрізнявся від «Пунктів про потреби Запорозького Війська». Хмельницький і старшина вважали (так воно і було) Зборівський акт мирним договором. Польський уряд, щоб прикрити свою воєнну поразку, намагався представити Зборівську угоду як односторонній акт і назвав її «Декларацією ласки його милості короля на пункти прохання Запорозького Війська».

Український народ у більшості своїй не сприйняв Зборівського трактату й вимагав продовження війни. Сам Богдан Хмельницький дуже тяжко переживав з приводу укладеного договору. Історик Іван Крип'якевич наводить свідчення боярського сина з міста Трубчевська – Жаденова, який нібито бачив, що Богдан Хмельницький плакав, розповідаючи про Зборів: «Йому прикро і нелюбий мир, що його він уклав з ляхами».

Однак Зборівський мир можна розглядати і в іншому аспекті. Вперше формулювалися в міжнародному договорі правні основи Української Козацької держави, хоч і в урізаному вигляді. Три наддніпрянські воєводства – Київське, Брацлавське і Чернігівське – стали окремою козацькою територією. Польські війська не мали права вступу на неї. До рук козацтва перейшло управління цією частиною України. Адміністрація складалася з козацької старшини, серед якої були вихідці з українських православних шляхтичів.

Визначення в Зборівському трактаті 40-тисячного реєстру козацького війська (досі найбільшим, на що погоджувався польський уряд, був 6-тисячний реєстр) було визнанням Збройних Сил України. Слід пригадати, що європейські армії, як правило, не перевершували 30–40 тисяч вояків. А збройні сили, як відомо, є однією з головних ознак держави.

Зборівський договір був затверджений польським сеймом у січні 1650 р., але Польща його не додержувалася і згодом відновила війну.

ЗБРОЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА.

Козацтво мало різноманітну зброю для дальнього й близького бою. Особливо добре козацьке військо, яке сучасники називали «вогнистим» або «рушничним», було забезпечене вогнепальною зброєю, перевершуючи в цьому західноєвропейські армії. Козацький піхотинець міг мати кілька рушниць, а кіннотник – кілька пістолів.

Прообразом рушниці у козаків був так званий «кий залізний», досить примітивний зразок вогнепальної зброї, який з'явився ще в XIV ст. Це залізна або мідна трубка, укріплена в ложі для упору в плече, в якій порох запалювався тліючою губкою зверху крізь засипний отвір.

Козацькі порохівниці, мушкет, пістолі

У першій половині XVI ст. з'являється в Україні й розповсюджується серед козаків

Запорожець. Художник С. Якутович. 2006 р.

Старовинна козацька зброя.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

аркебуз, або гаркебуз, у якому дерев'яне ложе вже мало вузький вигнутий приклад.

Поширюється гаківниця – залізна або мідна трубка із залізною чи дерев'яною палицею в тильній частині замість приклада, яку стрілець клав під руку. Для посилення віддачі на дулові був гак, який під час пострілу чіпляли за упор. Порох запалювали через запалювальний отвір тліючим ґнотом вручну, а пізніше для цього пристосували гачок, так званий серпантин. До нього приєднували ґніт, який за допомогою спускового гачка торкався запалювального отвору.

Значним етапом у розвитку ручної вогнепальної зброї було запровадження досконаліших запальних механізмів – ґнотових, а також кремінних замків.

З середини XVI ст. серед козаків поширюються мушкети, здебільшого з кремінними ударними замками нідерландського або французького типу, вагою 8–10 кг. Вони мали більшу пробивну силу, ніж аркебузи, і стріляли на відстань 400 метрів. Пізніше з'являються гаківниці з ґнотовим замком, вагою до 10 кг, що використовувалася для оборони фортець та укріплень. Полегшена гаківниця – це і є, власне, рушниця.

Ще пізніше на озброєнні козацтва з'являються два види коротких легких рушниць: півгак з колісцевим замком – прообраз пістолета – і карабін, або бандолет, з колісцем або ударним кремінним замком. Назва «карабін» походила від арабського слова «караб», що означало легку вогнепальну зброю, а «бандолет» – від назви пояса з гачком, за який вершник прикріплював карабін.

Турецька рушниця-яничарка, або яниченка, з ґнотовим або ударним кремінним азіатським замком особливо широко була розповсюджена

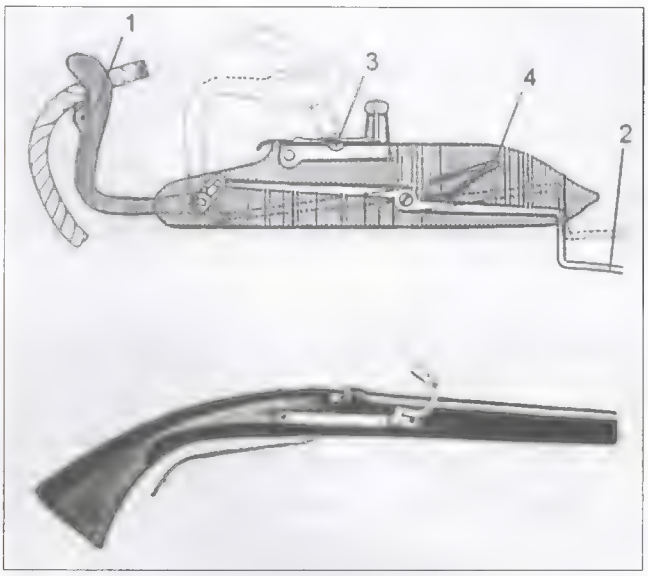

Схема вдосконаленого ґнотового замка: 1 – курок, 2 – спуск, 3 – поличка, 4 – пружина.
Мушкет із ґнотовим замком

Запорозька рушниця з кремінним ударним замком.
НІМУ

Козацькі рушниці та пістоль

Козацькі шаблі

Бойова коса

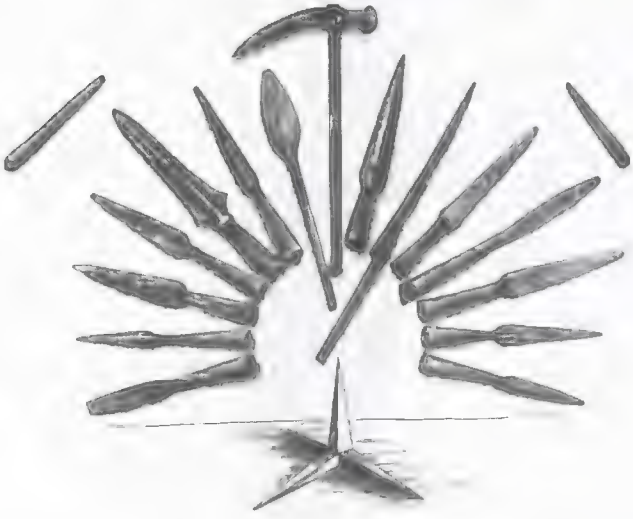

Бойовий келеп. Списи. Якірець. Гравюра кінця XIX ст.

Гаківниці

серед запорожців. І, нарешті, гвинтова рушниця – кульюїнка (гульдинка).

Специфічною зброєю кіннотника були пістолі, кількість яких у одного козака доходила до чотирьох: два за поясом, два у кульбаці.

Самопалом називали всі види вогнепальної зброї, крім мушкетів і карабінів. Назва «пищаль» була загальною і не означала певного типу рушниці. В українській думі співалося:

Він шаблю булатну у руки бере,
Пищаль семип'ядну на плечі кладе,
За військом пішки іде.

Козаки-піхотинці рушницю носили опертою на ліву долоню і плече. Кулі ховали в черес (шкіряний пояс), порох – у спеціальну порохівницю або звичайний ріг.

Великою майстерністю відзначалися козаки у стрільбі, до якої привчалися з дитячих років. Венеціанський посол Віміні із захопленням описував, як козаки «кулею гасили свічку, відтинаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

Є історичні відомості про те, що козаки використовували запалювальні ракети ще на початку XVI ст.

Серед холодної зброї перше місце у козаків, безперечно, належало шаблі, яка набуває широкого розповсюдження вже на початку XVI ст. і стає символом військової доблесті козака. Вона була не тільки наступальною і оборонною зброєю, а також і певною окрасою козацького вбрання. В усній народній поезії неодноразово мовиться про «шаблю гостру», «шаблю булатну». Спочатку переважала східна шабля з тонким, легким, гострим і пружним клинком із булатної сталі, яким можна було колоти, рубати й різати. Згодом розповсюджуються польські, угорські, московські шаблі, а також шаблі місцевого, українського походження, які мають відмінну форму й техніку виробництва. Поступово формується тип «козацької шаблі». Наприклад, у Московії, де українських козаків звали «черкасами», козацьку шаблю називали шаблями «черкасского дела» і дуже цінували.

Шаблю козаки носили в піхвах, дерев'яних, обшитих шкірою, оздоблених. Чіпляли її за ремінець до паска (шкіряного або шовкового) з лівого боку.

На другому місці серед холодної зброї у козаків був спис, який використовували як кіннотники, так і піхотинці. Замість списів піхотинці іноді користувалися косами, особливо коли

вливалася до козацького війська селянська маса й зброї не вистачало.

Для рукопашного бою у козаків були ножі, кинджали, клепи (бойові молотки). Якірці чи рогульки розкидалися степом, де мала проходити ворожа кіннота.

Тривалий час, до кінця XVII ст., на озброєнні козацького війська залишався стародавній лук. Головні воєнні противники Запорозького Війська – татари і ногайці – широко користувалися луком ще й у XVIII ст. До того ж у XVI ст. і навіть у першій половині XVII ст. деяка ручна вогнепальна зброя поступалася перед луком щодо влучності й дальності стрільби. В дощову погоду, коли порох відволожувався, козаки теж брали до рук лук. У козацьких думах згадуються «тугий лучок і стрілочок цілий пучок». Отже, сагайдак, куди вкладалися лук і стріли, був обов'язковим елементом спорядження запорожця.

Перевагою козацького війська перед західноєвропейськими військовими силами було те, що в кожного запорозького козака існувала комбінація наступальної зброї та зброї захисту. Разом із мушкетом він мав, як правило, і спис. Саме в такому напрямку й пішов розвиток вогнепальної зброї, коли до рушниці приєднали багнет – нащадок списа. А в західноєвропейських арміях ще й у XVIII ст. мушкетери були відділені від пікінерів.

В Україні було розвинуте і досягло високого рівня виробництво вогнепальної і холодної зброї.

Козацькі шаблі, кинджали, пістоль

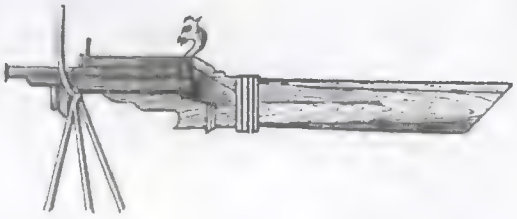

Акербуза

Використовувався метал місцевого виробництва. Його виплавляли в руднях із болотної руди, поклади якої були на Чернігівщині, Київщині та Волині.

К. Блашевич. Гармата. 1717 р.
Гармата полковника І. Черниша та її фрагмент. 1713 р. ЧІМ

Зброя козаків: гармата, ожига, шабля, рушниця, порохівниця, пістолі. XVII–XVIII ст. НІМУ

Запорозький зброяр. Художник В. Лопата. 1991 р.

Серед ремісників-зброярів існувала спеціалізація: стрільники, шабельники, мечники, гармаші, лучники та ін. Центрами зброярства були великі міста – Київ, Львів, а також Запорозька Січ. Технічна і художня досконалість відзначала вироби видатних українських майстрів-зброярів.

Козаки широко користувалися трофейною зброєю – турецькою, іранською, польською, якої чимало потрапляло в Україну. Завдяки торговельним зв'язкам завозилася зброя з Угорщини, Польщі, Московської держави.

Українські майстри часто виготовляли зброю за готовими зразками східного або західноєвропейського походження, але вносили певні зміни, удосконалюючи її. Ще більше творчого, самобутнього вносив майстер в оправу і прикрасу зброї.

Ложа і приклади вогнепальної зброї прикрашались коралами і бірюзою, перламутровими, срібними, мідними інкрустаціями, а стволи й замки покривалися золотом, сріблом та емаллю або насічками з коштовних металів. Також розкішно прикрашали холодну зброю: інкрустацією, позолотою, емаллю, насічками, коштовним камінням.

ЗИМІВНИК – поселення козаків у паланках [адміністративно-територіальних округах, на які поділялася територія Запорозької Січі.– *Ю. М.*], основна форма господарства на Запорожжі. Зимівники – своєрідні хутори, що виникли в першій половині XVI ст. Вони засновувалися козаками на околицях Великого Лугу, в безлюдних тоді українських степах, у небезпечному сусідстві з кочівниками – ногайцями й татарами, які безперервно загрожували нападами. У зимівниках поселялися мужні люди, які змушені були вести господарство у важких умовах і завжди бути готовими дати відсіч ворогові. Зимівники, висунуті далеко на південь, відіграли велику роль в освоєнні українських південних земель.

Сучасний історик з міста Запоріжжя Олександр Олійник, досліджуючи архітектурно-будівельні особливості зимівників, прийшов до висновку про їхнє воєнно-стратегічне значення. Він вважає, що зимівники, до складу яких входили елементи фортифікації, створювали навколо Січі першу лінію оборони запорозької столиці, а на кордонах форпостів деякі зимівники «за своїми зовнішніми ознаками були схожі на маленькі степові фортеці». «А якщо брати до уваги план всього обійстя зимівника в комплексі, – стверджує дослідник, – то поєднання розташування будов колом або півколом, штучна і жива огорожа і напівоточення водою створюють неабиякий фортифікаційний осередок».

Цей господарський комплекс міг стати міцним осередком оборони й самостійною бойовою одиницею, що цілком вписувалося в загальну оборонну доктрину Війська Запорозького.

Такий висновок підтверджує спостереження Євгена Гребінки початку XIX ст. «Ще й зараз, – пише він у романі «Чайковський», – проїжджаючи херсонськими степами, часто можемо бачити подібність запорозьких зимівників або хуторів, в яких жили жонаті запорожці. Та ж огорожа з каменю, досить нерівна, тому що кругляки валунів дикого брукованого каменя завжди неохоче кладуться один близько другого і створюють між собою щілини, які тепер іноді замазують поселяни глиною: за давніх часів вони служили замість амбразур; через них мешканець зимівника часто виглядав у степу друга чи недруга і в разі потреби посилав недругові влучну кулю. І тепер такі огорожі часто прикрашаються густим вінком сухих гілок колючого терена, що здавна було обов'язковою умовою».

Первісною формою будівель зимівника були напівземлянки, які козаки називали бурдюгами, а також маленькі хатки-халупи з повіткою для худоби. Козаки там перебували зиму,

звідти й назва – зимівник. З часом, особливо в Новій (Підпільненській) Запорозькій Січі, обійстя зимівників розширюються, і це вже великі садиби з кількома житловими й господарчими будівлями: будинки власника й господаря-управителя, окремі хати для наймитів. У зимівниках по Інгулу та Інгульцю будівлі були переважно плетені з лози та обмазані глиною, криті очеретом, оскільки існувала постійна загроза їх зруйнування татарами. В Протовчанській, Орільській паланках та інших безпечніших місцях хати були рублені з дерева, мали скляні віконця.

Як усі наддніпрянці, запорожці білили хати і ззовні, і зсередини, оздоблювали, «квітчали» їх, що мало гігієнічне, естетичне, а також культове значення. У зимівниках заможних запорожців, особливо у старшини, багатшим був інтер'єр. У кошового отамана Петра Калнишевського будинок був на кілька покоїв, зі стінами, вкритими шпалерами, з гарними меблями, портретами, килимами, дорогим посудом. Були стайні, кошари, млини.

Зимівник був головною формою землеволодіння на Запорожжі. Козаки засновували зимівники на землі війська з дозволу Коша – уряду Запорозької Січі, але згодом ця земля ставала їхньою власністю. Тільки власна і наймана праця, без феодального примусу і кріпацтва, застосовувалась у запорозьких зимівниках. Власником хутора-зимівника міг стати будь-хто. Численні документи свідчать, що прибулець на Січ міг рік-два працювати наймитом у зимівниках інших козаків, а потім, за бажанням, сідати на землю, закладати свій власний зимівник, вирощувати хліб, випасати худобу.

У період існування Нової Січі зимівники перетворилися на великі багатогалузеві господарства, де поряд із землеробством розвивалися скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство, інші промисли та ремесла. Особливо інтенсивно у запорозьких зимівниках, на природних степових випасах, розвивалося скотарство. У зимівниках культивувалася унікальна українська сіра порода великої рогатої худоби, яка найкраще відповідала умовам степу, характеру господарювання на Запорожжі, де був поширений м'ясний та робочий, а не молочний напрям скотарства. У роботі жодна інша порода великої рогатої худоби не могла зрівнятися з українською сірою. Вона швидко пересувалася, долала три – сім верст за годину, перевозила вантаж, що удвічі перевищував її вагу (тобто 80–90 пудів); можливе було навіть семикратне перевищення ваги. Товста шкіра, стійкість проти хвороб, довгі роги дозволяли утримувати худобу просто неба на підніжному кормі. Вона могла задовольнятися невеликою кількістю води й навіть добувати корм з-під снігу. Українська сіра порода рогатої худоби була справжнім скарбом українських південних степів і складала важливу частину багатства Запорозької Січі.

Великого розмаху в зимівниках набуло також конярство. У степах випасалися численні табуни коней. Петро Калнишевський у 1775 р. мав 15880 голів худоби, в тому числі 639 коней. Під час татарського нападу 1768 р. на Запорожжя в полковника Ковпака було захоплено 1627 коней та різної худоби, а у одного рядового козака (ім'я невідоме) – 250 коней та 5 тисяч голів худоби. Отже, великі скотарські господарства мала не тільки старшина, в якої було до 10–15 тисяч голів худоби, а й рядові козаки.

Господарство зимівників мало товарний характер. Коні, воли, вівці вивозилися на ринки Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Росії, Силезії, Данцига. Через українських та іноземних купців зимівчани вели торгівлю з містами Сходу та Заходу. Особливо цінувалися коні. Прусська кіннота поповнювалася запорозькими кіньми. Коні Калнишевського славилися породою, і до нього часто зверталися покупці. Наприклад, у 1769 р. він продав російським купцям з міста Орла 250 коней. Хліб запорожці також сіяли не тільки для власного вжитку, а й на продаж; головним чином його вивозили до Криму. В запорозьких зимівниках були плуги різних систем, борони, коси. На токах стояли скирти хліба. У зимівниках старшин збиралося по 3 – 5 тисяч пудів хліба.

Кількість зимівників у Вольностях Війська Запорозького, тобто на всій території Запорозької Січі, точно не встановлена. За описом Василя Чернявського 1766 р., їх було 4 тисячі. Проте інші джерела свідчать про значно більшу цифру.

Отже, зимівник був основою господарчої структури Запорозької Січі й найефективнішою формою господарювання, оскільки відповідав вимогам її демократичного устрою та природно-географічним умовам степової України. Зимівник запорозьких козаків був першим у Європі господарством, яке в наш час зветься фермерським.

Важливе місце належало зимівнику і в духовному житті запорозького козацтва, в розвитку народної культури. Тут створювалися вироби ужиткового мистецтва. Широковідомий Петриківський розпис, що ним і в наш час славиться село Петриківка Дніпропетровської обл., був започаткований ще тоді, коли на місці цього

села був зимівник останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Зимівники накладали відбиток на формування фізичного, психологічного й морального типу запорожців. Хлопці-підлітки та юнаки, проходячи тут першу школу господарювання, виховувалися в умовах нелегкого, суворого, небезпечного хутірського життя. Дітей учили, як вижити в екстремальних природно-кліматичних умовах степу та ще й за небезпечного сусідства з ногайськими й татарськими ордами. Виховувалися притаманні запорожцям винахідливість, кмітливість, сміливість і водночас розважливість та вміння підкорятися найсуворішій дисципліні, якої вимагали умови військового походу або війни. Сучасники відзначали також традиційну українську гостинність запорожців-зимівчан.

Слід також підкреслити, що запорозьким козакам були притаманні такі важливі риси української ментальності, як тісний зв'язок з землею, розуміння таємниць природи, дбайливе до неї ставлення, тобто те, що ми називаємо тепер екологічним мисленням.

Краса різноманітних ландшафтів, близькість до природи, постійне спілкування з нею мешканців зимівників впливало на їхню психологію, на розвиток духовності, формувало поетичність вдачі, душевну витонченість, палку уяву, схильність до замріяності. Такі особливі риси запорожців вплинули на формування ментальності всього українського народу.

Історія зимівників не закінчилася із скасуванням Запорозької Січі Катериною II в 1775 році Вони продовжували існувати ще чверть століття в драматичній боротьбі проти політики царського уряду, спрямованої на їх знищення. Цей останній період існування зимівників дослідив історик з міста Запоріжжя, професор А. В. Бойко («Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття». Запоріжжя, 1995).

За наказом генерала Текелі (командуючого тими царськими військами, що зруйнували Січ і окупували запорозьку територію) розпочався опис зимівників, що належали заарештованим кошовим та іншій старшині. Опис здійснювали російські офіцери. У зимівниках почали збиратися ватаги запорожців, а осавули Поляруш та Гараджа розсилали роз'їзди запорожців для охорони від царських військ майна в зимівниках.

У місцевості Барвінківська Стінка отаман Метелка зібрав козаків та близько 3 тисяч калмиків і повів їх на Січ, щоб її відвоювати. Спроба виявилася невдалою. Причетних до цієї справи козаків було покарано: їх прогнали кілька разів через тисячу шпіцрутенів і заслали на

План поселення запорозького старшини Микити Коржа на р. Суха Сура. Малюнок XVIII ст.

каторжні роботи до фортець нової Дніпровської лінії.

Тоді ж з'явилися і поширювалися в зимівниках пісні про зруйнування Запорозької Січі, в яких Катерина II називалася «клятою, вражою бабою», що «степ добрий, край веселий та й занапастила». 30 жовтня 1775 р. Текелі доповів Потьомкіну про одну з таких пісень, яку він схарактеризував як «сплетенную сколь зловредним, столь и к возмущению наклоняющим содержанием». Козака Гадяцького полку Івана Карнауха-Нестеренка, від якого пішла ця пісня (можливо, саме він був її автором), Текелі відправив для покарання до Малоросійської колегії.

Отже, після зруйнування Січі зимівники стають осереддям запорозьких визвольних змагань. Царський уряд, вбачаючи велику небезпеку для себе з боку запорожців-зимівчан, не міг відразу ж застосувати репресивні заходи проти великої кількості зимівників, розкиданих на запорозьких землях. Тому він спочатку намагався встановити контроль над зимівчанами: залучав їх на військову державну службу, записував до пікінерських полків і переселяв у військові слободи.

За наказом Потьомкіна від 18 червня 1775 р. Текелі зобов'язаний був провести перепис усіх зимівників та їх мешканців, визначити бажаючих пересилитися до слобід у межах Дніпровської провінції, яка була створена на запорозьких землях. Місця для влаштування слобід рекомендувалося обирати поблизу великих шляхів для «способного управления» слобожанами, а самі слободи мусили стати пунктами військових постоїв російської армії та забезпечення її підводами.

Запорожці-зимівчани не захотіли перетворюватися у слобідчан і відмовлялися записуватися в пікінери. Та й пікінери з раніше поселених полків уже обзавелися будівлями, землею, худобою і не мали бажання переселятися на нові місця. Тоді Потьомкін вдається до силових методів, санкціонованих Катериною II на початку листопада 1776 р. На державному рівні губернаторами Новоросійської та Азовської губерній провадиться реорганізація пікінерних та інших поселених полків і створюються військові слободи. На запорозьких землях з колишніх запорожців були заново створені два пікінерні полки – Херсонський та Полтавський, які разом з царськими військами Української дивізії повинні були захищати прикордонні райони. Полки утримувалися на жалуванні з повним забезпеченням мундиром і амуніцією. Термін служби тривав 15 років, після чого козаки могли розійтися по своїх домівках.

Заснуванням слобід і заселенням їх займалися відставні російські офіцери, що їх називали осадниками (осадчими). Вони, в залежності від кількості завербованих поселенців, одержували рангові земельні наділи й підвищення в чині. Коли не могли вже служити, то отримували землю у власність і вербовочні гроші. Як правило, ці осадники, щоб полегшити собі роботу, обмежувалися перейменуванням запорозького зимівника у військову державну слободу, тобто переводили зимівник у ранг слободи. В Азовській губернії осадчими й організаторами слобід були переважно колишні запорожці.

Водночас із запровадженням державного контролю над зимівниками йшов процес роздачі поміщикам запорозьких земель разом із зимівниками. До кінця 70-х років усі запорозькі землі були розподілені під державні слободи або віддані поміщикам.

А у 80-х роках відбувався подальший перерозподіл приватних земель через купівлю, дарування, передачу в спадок. Із запорозьких зимівників створювалися поміщицькі селища. На такі селища перетворила свої зимівники і та запорозька старшина, яка була лояльною до царського уряду, отримала офіцерські звання й землі. Щоб заснувати селище на основі зимівника, поміщики призначали осадчими старих запорозьких козаків, що користувалися авторитетом, надавали колишнім запорожцям-зимівчанам певні пільгові роки, після закінчення яких мешканці селищ сплачували податок, що був значно менший, ніж у державних слободах. Отже, ці зимівчани хоч і були поміщицькими підданими, але деякий час вважалися вільними, а їхні зимівники до певної міри зберігали автономність.

Запорозький зимівник. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Саме на ці селища-зимівники з 1779 р. царський уряд розпочинає наступ. Вимагалоться обов'язкове переселення із зимівників у міста та державні слободи, де зимівчани зобов'язувалися побудувати будинки. Поперваx їм дозволялося зберігати зимівники як хутори для утримання худоби. Та оскільки колишні запорожці не бажали переселятися, а продовжували мешкати в зимівниках, проти них застосовувалися каральні заходи: їх силою зганяли з зимівників, а поміщики поспішали записати колишніх козаків у своїх кріпаків. І все ж хоч на середину 80-х років усі запорозькі зимівники були перетворені на хутори при слободах, зимівчани продовжували жити й господарювати в цих хуторах, побудувавши будинки в містах і слободах.

До кінця XVIII ст. боролася Російська імперія із запорозькою спадщиною. 1800 р. за царським іменним указом вимагалося зимівчан – колишніх запорожців – зібрати в одне місце й поселити при трактових дорогах і «отнюдь не називати вольними хуторами, но селениями». Таким чином запорозькі зимівники були остаточно знищені.

Дослідник А. В. Бойко, підсумовуючи, робить висновок, що «історія запорозького зимівника останньої чверті XVIII століття є продовженням боротьби Запорожжя за свої вольності», а «знищенням величезної кількості запорозьких зимівників уряд сам перетворював Південну Україну в «дике поле», щоб потім витрачати величезні кошти для її заселення».

До цього слід додати, що знищувалася прогресивна форма ведення господарства, руйнувалася інтенсивна, розвинута економіка, натомість впроваджувалося малоефективне феодально-кріпосницьке господарювання, а заселення запорозьких земель у значній мірі здійснювалося за рахунок кріпаків та іноземців-переселенців.

ІКОНИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА були яскравим і своєрідним явищем народного мистецтва, що дістало у дослідників назву українського бароко, або ж козацького бароко. Запорозькі ікони, як і храми з їхнім унікальним начинням і оздобленням, були втіленням побожності й любові до краси, душевного піднесення і національної духовності.

Тематика й сюжети запорозьких ікон відзначаються багатством і розмаїттям. На іконах малювали спокійного й величного «Страсного спасителя» з мотивом мучеництва, доброго народного пастиря «Христоса-Виноградаря», могутнього «Христоса-Владаря». Часто зображували на іконах у вигляді лагідного й мудрого старого улюблений запорозький святий Микола, захисник мандрівників і мореплавців. На тлі синього неба з рожевою смугою обрію та розгорнутого за планами архітектурного пейзажу постає святий Микола на іконі запорозької Бабайківської Миколаївської церкви. Життєствердження відчуваємо в пишних іконах з коштовними шатами «Христос на престолі» та «Богоматір – цариця небесна».

На запорозьких іконах переважають урочисті поєднання барв: червоної і зеленої, синьої і золотавої із золоченим квітчастим рельєфним орнаментом. Вимальовувався на запорозьких іконах і характерний придніпровський краєвид. Зустрічаються неканонічні елементи й сюжети. Так, ікона «Христос-Владар» із запорозького Самарського монастиря відтворює

Покрова Богородиці. Художник С. Медицький. Середина XVII ст. м. Стара Сіль (Галичина). Один із найдавніших зразків Козацької Покрови. ЛМУМ

ідилічний світ запорожця: річку, озеро, місток, на воді козацьке судно – чайка, на березі – віз, один запорожець у качку цілить, другий рибу вудить, а третій біля таганка куліш варить.

Ікона XVIII ст. з села Зеленого «Євстахій Плакід» вражає вигадливістю козацької фантазії. Євстахій Плакід – римський полководець, що прийняв християнство, коли уздрів знамення й почув голос Божий. Він став героєм багатьох переказів і вважався у запорожців покровителем мисливства. Ця ікона мала незвичайне оздоблення й серцеподібну форму. Вона була видовбана з грушевої деревини, по берегах різьби – червоні маківки й золотаве листя.

Покрова Богородиці. На іконі зображено гетьмана Івана Сулиму та козацьку старшину. З Покровської церкви с. Сулимівка Київської обл. 1730-ті рр.

Покрова Богородиці. 1760-ті рр. Копія XIX ст. з січової ікони. Справа внизу портретне зображення Петра Калнишевського. Походження із Запорозької Січі

Прикрашена короною, ікона була вправлена в справжні оленячі роги, пофарбовані голубою й золотавою фарбою.

Особливо популярними серед козацтва були ікони на сюжет Покрови: Богородиця накриває своїм покривалом (гіматієм, омофором) віруючих, тобто бере їх під свій захист. Свято Покрови виникло у Візантії і пов'язане з чудодійним захистом Константинополя від нашестя ворожих орд. Марія – матір Божа –зняла з голови покривало й розпростерла його над людьми – і місто було врятовано. Це оповідання було особливо близьке українцям, що постійно боронилися від ворожих нашесть. В Україні свято Покрови набирає великого поширення в XVI – XVII ст. У Києві, наприклад, на честь цього свята були найменовані майже десять церков або престолів у церквах, що мали якесь інше найменування.

В іконах Покрови втілювалась ідея Богоматері як заступниці людства перед Господом. У козацьких «Покровах» вводяться свої елементи. Українські маляри зображували Марію не тіль-

Запорозькі козаки під час молитви. Ікона «Покрова Пресвятої Богородиці» з аналоя січової церкви. XVIII ст. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького

Покрова Богородиці. На іконі зображено гетьмана Богдана Хмельницького та Лазаря Барановича (?) Перша половина XVIII ст. Київщина. НХМУ

Воздвиження Чесного Хреста. с. Ситихів Львівської обл. Друга половина XVII ст. Угорі серед хористів зображено запорозьких козаків

ки на небі, серед хмар, а й просто у церкві, серед пастви. Вона вкриває усіх присутніх омофором, люди стоять поряд з нею. Святі одягнені у ті ж строї, що й прості смертні; це їх зближує зовнішньо, внаслідок чого зникає відчуття відстані між недосяжним небом і земним світом. Вводились також портретні зображення українських історичних діячів.

На «Козацькій Покрові» з Київщини (друга половина XVII ст.) Богородиця накриває плащем віруючих, серед них – Богдан Хмельницький.

Потрапляли до ікон і козацькі полковники, прославлені хоробрістю або побожністю, як, наприклад, лубенський полковник Леонтій Свічка.

Запорозькі козаки вважали Святу Покрову своєю заступницею, захисницею Війська Запорозького. На всіх Січах вони закладали церкви саме на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Покрова була храмовим святом на Запоріжжі.

Для запорозьких козаків ікона Покрови була головною, у своєрідному трактуванні її сюжету втілились властиві Січі демократичність та ідея військового захисту України запорозькими козаками.

На запорозьких іконах Покрови розміщуються постаті рядових козаків, поруч з ними зображуються також військові клейноди запорозького козацтва.

На іконі з аналою Січової церкви XVIII ст. Богородиця накриває плащем священиків і

Розп'яття. Ікона з портретом лубенського полковника Л. Свічки. Художник Й. Іванович. XVII ст.

ІН ЦІ

Ікона «Покрова» з Чернігівщини із зображенням козаків. XVIII ст.

двох вусатих запорожців, які моляться на колінах. На другій січовій іконі Покрови (70-ті роки XVIII ст.) з обох боків симетрично розміщені чубаті запорожці. У центрі групи – гербовий картуш, обрамований козацькими прапорами, гарматами, тулумбасами, вгорі – невелике зображення Богородиці. З правого боку зображений останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Як вважають дослідники, це єдиний його прижиттєвий портрет. Очі кошового атамана зведені догори; він молиться, про що свідчить напис, звернений до Божої Матері.

Після зруйнування Січі в 1775 р. царськими військами ті запорозькі козаки, що втекли за Дунай, взяли з собою і образ Пресвятої Покрови.

За десятиліття радянської влади внаслідок вандалізму комуністичного режиму стосовно

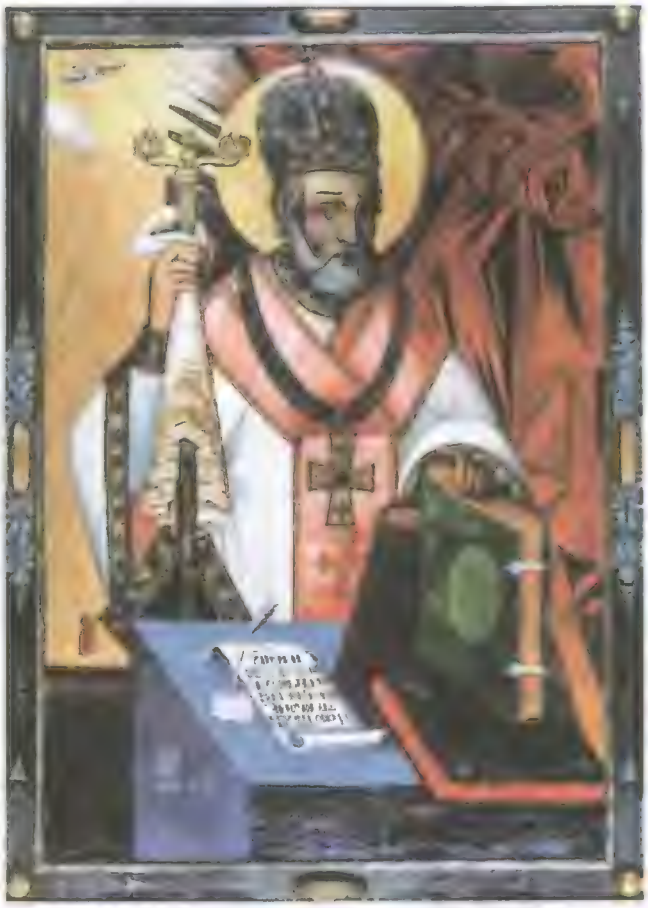

Святий Микола.
с. Михнівка, Волинська обл. Остання чверть XVII ст.

культури й духовності України переважна більшість запорозьких ікон і всі іконостаси втрачені. Їх знищували, прилюдно спалювали, найцінніші – періоду Київської Русі та доби гетьманів – вивозили у Росію. З тих майже 90 запорозьких ікон, що їх розшукав Дмитро Яворницький у 1905 р. і які склали основу унікальної колекції козацької церковної минувшини в Музеї імені Поля, тепер залишилося менше десяти, та й то вони дуже пошкоджені.

Натомість Українська Повстанська Армія (УПА), що склалася під час Другої світової війни як збройна сила проти окупації, обрала собі свято Покрови за День зброї, віддавшись під опіку святої Матері Богородиці.

[Про козацькі ікони див. також статтю «Церква в Запорозькій Січі»].

◄ *Христос -Виноградар. Друга половина XVIII ст.*
с. Ясениця Замкова, Львівська обл.

ЇЖА ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ. Повсякденною їжею запорозьких козаків були: соломаха – житнє борошно, густо зварене на воді й засмажене олією з цибулею; тетеря – пшоно або житнє тісто, зварене на квасі; братко – теж пшоняна каша з додаванням прісного тіста.

Круту тетерю їли з жиром, молоком, звичайною водою або із щербою – риб'ячою юшкою. Варену або печену рибу подавали на стеблях – дерев'яних дошках з видовбаною серединою, щоб не стікала юшка.

Запорожці вживали багато фруктів, городини, різної зелені – кропиву, лободу, чебрець, м'яту, кульбабу, звіробій, листя й коріння суниць. Найбільшою пошаною користувалися часник і цибуля.

Запорожці любили поласувати свіжим м'ясом, салом, птицею, дичиною, варениками, сирниками, гречаними галушками з часником, приправленими салом, що їх готував курінний кухар на спеціальне замовлення і додатково зібрані гроші.

Козаки також вживали рубці, свинину («свинячу голову до хріну та локшину на переміну», – як писав І. Котляревський), мамалигу – тісто з проса чи кукурудзи, котру їли з бринзою, солоним овечим сиром, і загреби – коржі, які клали в напалену піч і загрібали попелом і гарячим вугіллям.

Печеного хліба в куренях на стіл не подавали. Його більше вживали ті запорожці, що

Запорозькі баклажки. Зібрання Я. Новицького і І. Рєпіна. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Кухлі кошового Івана Сірка. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Посуд, яким користувались козаки

жили в передмістях Січі або в паланках у власних хатах.

Мед, пиво, брагу ставили на сирно (стіл) у кінвах (невеликих відрах) з навішеними на них дерев'яними коряками, або «михайликами».

Запорожці їли тричі на день: на сніданок, обід і вечерю обов'язково були гарячі страви, зварені у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гаків на кабиці в сінях куреня.

Їжу в кожному курені готував окремий кухар з помічниками-підлітками, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й різноманітний скляний, дерев'яний, глиняний і металевий посуд: келихи, чарки, кухлі, пляшки, глечики, полив'яні тарелі, кварти тощо.

Під час обіду за стіл сідали всі разом, навіть підлітки, що допомагали кухарям.

На покуті – почесному місці – сідав курінний отаман, а також гості куреня. Козаки розміщувались по старшинству прибуття на Січ.

Перш ніж сісти за стіл, курінні товариші ставали в ряд один біля одного, хрестилися до ікони, читали молитву про хліб насущний.

Закінчивши трапезу, козаки вставали, хрестилися на ікони, дякували спершу курінному отаманові, а потім – курінному кухареві, кидали на стіл дрібні монети для закупівлі необхідних харчів на наступний день.

Дуже важливо й те, що запорожці суворо дотримувалися постів, до того ж за цей час очищувався й оздоровлювався їхній організм.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ Петро Іванович (бл. 1690–1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі.

Прожив довге життя – 112 років. Рубежі трьох століть – XVII, XVIII і XIX – пройшли через його долю. Проте достовірні дані про його діяльність маємо лише за час його перебування в Підпільненській (Новій) Запорозькій Січі, вони підтверджені документами архіву Коша Запорозької Січі. Період 25-річного ув'язнення Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі, де він і закінчив своє життя, відбито в документах архівного фонду архангельського губернатора та інших архівів.

Про ранній період його життя маємо тільки легенди та усні перекази. Впевнено можемо сказати, що народився Петро Калнишевський у селі Пустовійтівка біля м. Ромни. У зрілі вже роки побудував у рідному селі церкву. В документах, пов'язаних із її будівництвом, зафіксовано місце народження Калнишевського та ім'я його батьків: мати – Агафія, батько – Іван.

Ім'я Петра Калнишевського виринає в документах архіву Коша Запорозької Січі з початку 50-х років XVIII ст., коли він займає вищі старшинські посади. Спочатку був військовим осавулом, котрий відповідав за стан і організацію війська, потім – військовим суддею, тобто третьою після кошового отамана особою, яка входила до складу Коша (запорозького уряду).

З 1762 р. він короткий час був кошовим. І, нарешті, в 1764–1775 рр. Калнишевський – беззмінний кошовий отаман. Він керує Запо-

розькою Січчю упродовж десятиліття, що передувало катастрофі – остаточному її знищенню російським царизмом.

Територія Підпільненської Січі називалася «Вольності Війська Запорозького» і займала великий простір на південь від річок Тясмину та Орелі в межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Кіровоградської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей. Назва «Вольності Війська Запорозького» певною мірою відбивала історичну ситуацію, що склалася на той час. Санкціонуючи подібне визначення для володінь Запорозької Січі, царський уряд визнавав тим самим своєрідність, самостійність її адміністративно-політичного та соціально-економічного ладу, а також її автономію.

Історія Підпільненської Січі бере початок з 1734 р., коли помер гетьман Данило Апостол і цариця Анна Іоаннівна знову заборонила гетьманські вибори. Тимчасове відновлення гетьманства в 1750 р. імператрицею Єлизаветою Петрівною, яка ставилася прихильно до України, було остаточно скасоване Катериною II, за часів царювання якої феодально-кріпосницькі відносини в Російській імперії досягли найвищого ступеня розвитку. Насамперед це виявилося в подальшому зростанні дворянського землеволодіння, посиленні процесу закріпачення селян.

Запорозька Січ залишалася своєрідним острівцем в океані феодально-кріпосницького й національного гноблення Російської імперії, останнім оплотом демократизму й національної незалежності. Нові, прогресивні для того часу, буржуазні відносини, які розвивалися на Запорозькій Січі, в Російській імперії пробивали собі шлях із величезними труднощами й перешкодами; їм активно протидіяли соціально-економічні та політичні сили, які на Лівобережній та Слобідській Україні репрезентувалися російськими та українськими феодалами, зокрема значною частиною козацьких старшин, що вже не виступали, як раніше, за збереження автономії України, а вимагали надання їм прав та привілеїв російського дворянства.

Зрозуміло, що саме державне буття Січі з притаманними їй вольностями, демократизмом та антикріпосницькою суттю суперечило основним напрямам колоніальної феодально-кріпосницької внутрішньої й зовнішньої політики абсолютистського уряду Катерини II.

У XVIII ст. Запорозька Січ зберігала автономію й українську державність, які великою мірою базувалися на давніх традиціях і мали коріння в історичному минулому українського народу. Політична автономія, самобутній республіканський лад Січі з його демократичними порядками – частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом,– усе це було історичною антитезою російському самодержавству, абсолютній монархії. Проводячи політику ліквідації автономії України, імперський уряд, зрозуміло, не міг обминути й Запорожжя, розгорнув наступ на його землі, права та особливий устрій. Проте зовнішньополітичні та воєнні інтереси царизму протягом деякого часу не дозволяли йому здійснити цей вирок.

Саме в таких історичних умовах запорозька рада на Січі 1762 р. вручила булаву Петру Калнишевському, обравши його кошовим отаманом. Посівши місце голови уряду запорозької республіки, Калнишевський виявив талант державного діяча й адміністратора, дипломата і воєначальника.

Кошовий отаман дбав про розвиток сільського господарства в Запорозькій Січі, розширення торгівлі, енергійно провадив колонізацію Запорожжя [території Вольностей Війська Запорозького.– *Ред.*]. Завдяки прогресивній, плідній економічній діяльності Калнишевського останній період в історії Запорожжя позначився помітним економічним піднесенням. Значно зросла кількість запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці. Розвиток хліборобства й скотарства на Запорозькій Січі поєднувалися з поширенням там різних промислів (мисливства, рибальства, млинарства, рудництва тощо), а також удосконаленням ремесел.

Запорозька Січ завжди провадила активну й жваву внутрішню і міжнародну торгівлю. У

Вибори кошового. Гравюра з кн. Г. Данилевського «Останні запорожці». XIX ст.

ремісничо-торговельному передмісті Січі – Гасан-Баші – серед численних лавок, яток, шинків можна було побачити багато іноземних купців. Адже Запорожжя лежало на торгових шляхах, де перехрещувалися інтереси сусідніх держав. Чимало запорожців чумакувало. У зовнішній торгівлі переважали зв'язки з Лівобережною і Правобережною Україною, російськими містами, Кримським ханством і Туреччиною.

На Запорожжі існувала розвинута статистична служба, що свідчила про певну досконалість системи управління. Статистичні відомості фіксувалися в численних «переписах», «реєстрах», «відомостях», «описах», «компутах», «списках», «екстрактах», якими рясніє запорозький архів. У них є зведені дані про населення, кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з дев'яти паланок – тобто адміністративно-територіальних областей, де жили сімейні запорожці з родинами та селяни, так звані «військові посполиті», або, як їх ще називали, «піддані Війська Запорозького».

Володіючи узагальнюючою, всебічною інформацією, в якій, ніби у фокусі, були сконцентровані дані про різноманітні явища та події, що відбувалися на запорозьких землях, кошовий отаман Калнишевський мав змогу певною мірою коригувати й спрямовувати процеси їхнього розвитку.

Свою колонізаційну діяльність, зокрема заселення Запорожжя, Петро Калнишевський примушений був поєднувати з боротьбою проти наступу царизму на Вольності Війська Запорозького, захоплення ним запорозьких земель. Обравши курс на поступове скасування Січі, імперський уряд активізував спорудження фортець і впровадження поселень на запорозькій території, прагнучи таким чином відмежовувати Запорожжя від Лівобережної та Правобережної України. Ці поселення залюднювалися переважно іноземцями.

1767 року Січ у своєму Наказі до Комісії по складанню нового Уложення викладала своєрідну історію наступу на запорозькі володіння. У ньому говорилося про «розорення, образи, смертоубивства», що їх чинили загони царських військ, а також про поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлисавети та про створення слободи Нової Сербії, під які «вширину і вдовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято». Козаків Бугогардійської та Кодацької паланок, що господарювали на цих землях, із зимівників вигнали.

Великих збитків зазнали запорожці й під час розмежування російсько-турецьких кордонів, коли в 1746 р. від їхніх володінь відрізали понад 300 верстов степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частину запорозьких земель віддали Донському війську.

Портрет кошового отамана Петра Калнишевського

Із створенням у 1754 р. між Запорожжям і укріпленою Українською лінією нової системи військових поселень, так званої Єлов'яносербії, Військо Запорозьке, за образним висловом Мазепиних сподвижників Федора Мировича і Федора Нахимовського, переказаним на Січі військовим писарем Романовським, було «все в мішок убрато». Романовський спеціально їздив до Криму, щоб побачитися з Мировичем і Нахимовським. Єпостерігаючи наступ царизму на запорозькі землі, вони зробили прозорливий висновок: «Росіяни... нині вже Військо Запорозьке до решти вигубити хотять, для чого знову на сьому боці Дніпра фортеці, як ось Єлісавет і прочія, пороблені, і уж Військо Запорозьке в мішок убрато, і тільки ж ще щоб як то мішок зав'язати, росіяни способу не обрали».

Утверджуючи свої позиції в українських південних степах, царський уряд заснував у 1767 р. Новоросійську губернію на базі Нової Сербії, Слов'яносербії, поселень Слобідського та півтора десятка сотень Миргородського, Полтавського та інших лівобережних полків і запорозьких земель по річці Інгул.

Царський уряд наклав свою руку і на Прогної з соляними озерами, якими користувалися запо-

рожці, а також на перевози, що лежали на водних шляхах до Чорного моря й належали Січі.

1770 року розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги, що починалася біля острова Хортиця, йшла вздовж кордону Запорожжя і Кримського ханства до гирла річки Берда біля Азовського моря. Військові інженери-фортифікатори й коменданти гарнізонів по-хижацькому знищували ліси, байраки, розбирали в зимівниках будівлі. На фортштадтах нових фортець поселяли однодворців, пікінерів, зайд. Крім військових поселень, царські офіцери засновували на запорозьких землях свої власні слободи з селянами, перетворюючись таким чином на поміщиків-кріпосників. Отже, імперський урядовий наступ на Вольності Війська Запорозького супроводжувався загарбанням козацьких земель українськими та російськими поміщиками, представниками лівобережної та слобідської старшини, монастирями.

Боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, українських та російських феодалів, за збереження своїх прав і володінь досягла апогею в останнє десятиріччя існування Січі. Один із істориків – Шиманов – у 1888 р. назвав її «передсмертною поземельною боротьбою Запорожжя», яка спрямовувалася проти кріпосництва, оскільки запорозьке козацтво мало, за твердженням цього дослідника, «більш справедливий суспільний... лад, ніж самодержавна монархія».

Опір козаків наступу царизму на їхні права та землі відбувався в різних формах. Часто за негласними розпорядженнями Коша й особисто Калнишевського, а інколи й відкритих рішень запорозької січової ради заселялися зимівниками кордони; військові запорозькі команди, окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, розкидали будівлі, розганяли пости, спалювали оселі. Збройний характер мали також сутички між запорозькими козаками й слобідськими та лівобережними поміщиками, котрі намагалися засновувати маєтки на землях Січі.

Запорозькі козаки здебільшого прагнули розв'язувати спірні питання мирним шляхом, політичними засобами. Неодноразово кошовий уряд звертався зі скаргами й протестами до царських властей. Писали козаки й малоросійському генерал-губернатору, військовому командуванню під час війни. Безпосередньо звертались до імператриці Єлизавети Петрівни, до Катерини II. Депутати з Запорожжя, що їхали за традиційним регулярним щорічним «жалуванням» Війську Запорозькому до столиці імперії грошове та хлібне утримання, порох та олово для виробництва куль, гармати), під час аудієнцій у цариці та вищих сановників завжди скаржилися на захоплення їхніх володінь. Споряджалися й спеціальні посольства для розв'язання земельної проблеми.

За царювання Єлизавети Петрівни задовольнялися деякі прохання запорозького козацтва щодо його прав на безмитну торгівлю, володіння перевозами, промислами тощо. Водночас земельні претензії Запорозької Січі царським урядом ніколи не задовольнялися. Калнишевський брав участь у трьох таких депутаціях: у першій – як військовий осавул, у другій – як військовий суддя, у третій – як кошовий отаман.

У 1755–1756 рр. у Петербурзі перебувала запорозька депутація в складі військового осавула Петра Калнишевського, Данила Гладкого та Івана Чугуївця, яких обрали на загальновійськовій раді на Січі після одержання дозволу від гетьманської Генеральної військової канцелярії. Запорозький уряд – Кіш – забезпечив їх докладною інструкцією й доручив передати царському уряду петицію з повідомленням про захоплення запорозьких земель Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом. У петиції також викладалося прохання скасувати встановлене у 1755 р. мито на сіль, яку вивозила Запорозька Січ. Узагалі просили дозволити без мита везти із Запорожжя коней, худобу, звіра, хутра, а на Запорожжя ввозити харчі.

Царським сановникам, вельможам, сенаторам Січ, сподіваючись на їхню підтримку, направляла дарунки – горілку, вино, рибу, коштовні речі. Якщо вірити реєстрам, що зберігаються в архіві, посилалися навіть такі екзотичні тварини, як верблюди. Приїхавши, депутати встановили тісні контакти з гетьманом України Кирилом Разумовським, який того часу був у Петербурзі, та канцлером Безбородьком, українцем за походженням. Потім Кіш в особливому посланні дякував їм за підтримку.

Наслідком дипломатичної діяльності Калнишевського та інших депутатів була грамота імператриці Єлизавети від 10 червня 1756 р. з указом задовольнити прохання Запорозької Січі щодо мита, однак відмовити в претензіях на землі. Щоправда, в цій імператорській грамоті було наказано створити змішану Комісію для опису запорозьких земель і розмежування їх із Ново-Сербією та Новослобідським полком. Така комісія була створена в 1756 р. з депутатами від Запорожжя, Гетьманщини, фортеці святої Єлисавети. Комісія діяла протягом 1756–1762 років, п'ять разів збиралася на з'їзди. Однак і під час діяльності Комісії наступ на запорозькі землі тривав.

1759 року на Січі знову зібралася рада, яка постановила відрядити нову депутацію – військового суддю Петра Калнишевського, військового писаря Артема Кумпана і колишнього кошового отамана Павла Кириловича – до імператорського двору клопотатися про грамоту на землі Війська Запорозького. Перед депутатами ставилося завдання, крім земельної проблеми, домагатися також скасування мита з хліба та краму, що ввозиться з Гетьманщини на Січ, а також відправки «жалування» та гармат на Запорожжя.

Як завжди, запорозькі депутати везли листи й дарунки від Коша Запорозької Січі до царських придворних вельмож. І, як завжди, в Петербурзі задовольнили тільки частину претензій.

10 січня 1760 р. була підписана спеціальна грамота імператриці Єлизавети з наказом продовжити опис запорозьких кордонів.

Указ Сенату від 10 травня 1759 р. й царська грамота від 25 січня 1760 р. дозволяли без мита переправляти на Запорожжя з Гетьманщини хліб та харчові продукти для власного споживання. Однак і на цей раз запорозькі депутати були неспроможні добитися імператорської грамоти на захист запорозьких земель від захоплення їх Новослобідським полком та іншими царськими військами й установами.

Останній з'їзд Комісії для опису запорозьких земель відбувся в 1762 р. Запорозька Січ вирядила туди й своїх депутатів – осавула Петра Калнишевського, суддю Павла Кириловича (Козелецького), писаря Артема Кумпана. З'їзд провели після указу Сенату від 7 січня 1762 р., за яким на кордоні утверджувався статус-кво.

Наступ царизму на земельні володіння Запорозької Січі, як і взагалі на її автономію, набув особливої сили після вступу Катерини II на престол у 1762 р. Після безрезультатної 1763 р. запорозької депутації в 1765 р. до імператорського двору прибуло нове запорозьке посольство в складі кошового отамана Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, військового старшини Василя Пишмича з чолобитною Війська Запорозького щодо земель, а також із проханням вилучити Запорозьку Січ зі сфери управління Малоросійської колегії.

Друга Малоросійська колегія була створена царизмом як центральний орган управління Лівобережною Україною після ліквідації тут гетьманського уряду. Січ просила, щоб її питання розглядалися в Колегії іноземних справ. Автори запорозької чолобитної посилалися на грамоту польського короля Стефана Баторія від 1576 р. та універсал Богдана Хмельницького від 1655 р. Щодо земельних претензій, то тут запорозька депутація конкретно ставила питання про знесення з території Запорожжя поселень Нової Сербії та фортеці св. Слисавети. Ці побажання були висловлені й на аудієнції у Катерини II. Депутати відвідали й Олександра Рум'янцева, призначеного генерал-губернатором України після скасування там влади гетьмана.

За указом Катерини II була створена урядова Комісія з числа державних керівних осіб (сенаторів П. Паніна, З. Чернишова, князя О. В'яземського, О. Рум'янцева, К. Глєбова, М. Герандта), яка вивчила «ландкарти» й начебто визначила, що новосербські поселення справді розташовані на запорозьких землях. Крім того, розглядався й проект переселення Нової Сербії. Катерина II теж ознайомилася з «ландкартами». Від неї на Січ надійшла грамота, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запорожцям вирішити справу відповідно до їхнього прохання. Проте Калнишевський у своїх листах на Січ висловлював великі сумніви щодо успіху клопотань запорозьких депутатів.

Через два роки в Наказі Запорозької Січі до Комісії зі складання Нового Уложенія 1767 р. зазначалося, що обіцянки Катерини не були здійснені, із запорозьких земель не були зведені чужі поселення та слободи, залишалися на місці царські війська. Взагалі земельні претензії були однією з головних тем Наказу Січі до згаданої Комісії. Вимога про повернення захоплених володінь аргументувалася тим, що вони – «іздревлє» запорозькі й із ними Запорозька Січ увійшла до складу Російської держави. Посилалися також на історичні документи – «Пункти Богдана Хмельницького», державні договірні умови, про які згадувалося вище.

Прохання про вивід царських військ обґрунтовувалося таким чином. Ці війська розташовані не на кордоні, а «всередині Запорозької землі»; що ж до захисту південного порубіжжя від нападів з боку кримського хана й Туреччини, то запорожці «по присяжної своєї должности» як охороняли, так і далі охоронятимуть це порубіжжя.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозьке Військо неодноразово відзначалося героїчними подвигами і військовою майстерністю, а його землі в цей час продовжували захоплюватись. Запорозькі козаки намагалися протистояти цьому, витісняли зі своїх земель іноземні й військові поселення. Петро Калнишевський продовжував керувати боротьбою за збереження земель, поєднуючи це з командуванням Запорозьким Військом на

Ікона «Покрова Богородиці». Фрагмент із зображенням П. Калнишевського та І. Глоби. 70-ті рр. XVIII ст. Копія 1905 р.

театрі воєнних дій. Він не тільки відстоював кордони Запорозької Січі, а й організовував і стимулював швидке заселення її просторів селянами з Лівобережної та Правобережної України й Слобожанщини. Звільняючи під час боїв бранців, полонеників, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі, запорозькі козаки привозили їх на Січ, допомагали оселитися й улаштуватися на запорозьких землях. Отже, в 1770 р. на території Вольностей Війська Запорозького вже налічувалося 45 сіл, близько чотирьох тисяч хуторів-зимівників.

У 1771, 1773, 1774 рр. Запорозька Січ продовжувала відправляти депутації до імператорського двору, але з тим же негативним результатом. Катерина II «радикально» вирішила земельні суперечки із Запорожжям. «З матерню ніжністю і щедротою», подаючи надію запорожцям і присипляючи їхню пильність, вона доручила водночас своєму офіційному «російському історіографу» німцю Герарду Міллеру «науково» довести, що Січ узагалі не має ніяких прав на володіння своїми землями. Про це стало відомо запорожцям, остання депутація котрих повідомляла на початку 1775 р. у Кіш, що Міллер за завданням Колегії іноземних справ робить виписки з архівних документів про Запорожжя: «Тепер ми сього дійшли, що доручено в Іноземній колегії історику-німцю, полковнику Мійлеру, виписку чинити, з якої вже частина скопійована і посилається».Дві статті Міллера – «Міркування про запорожців» і «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» – були подані уряду як доповідні записки напередодні зруйнування Січі – 10 травня 1775 р. Оцінки Міллера відображали офіційні імперські погляди на запорозьке козацтво. Деякі висунуті ним положення («Січ не має права на існування», «несамовите управління», «злодійський умисел», «політична по-твора») були згодом використані в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

Задовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючися поступово звужувати її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в самостійний внутрішній лад Січі, галузі управління, самоврядування, судочинства, церковні справи. Спочатку дуже обережно, але послідовно обмежувалися демократичні порядки запорозького козацтва. Готувалися проекти реформ, що передбачали насамперед ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядової – кошової, а також заборону рядовим козакам брати участь у радах. Крім того, при кошовому отаманові запроваджувався спеціальний пристав – царський штаб-офіцер.

Ліквідації самоврядування у сфері виборності старшини домагалася й частина запорозької верхівки. Проект скасування виборів і принцип призначення старшини урядом розробив військовий писар Павло Чернявський. Окремі представники запорозької верхівки, догоджаючи царським властям, воліли це робити таємно. Чернявський зокрема, побоюючись розправи з боку козаків, просив не вказувати його прізвище в офіційних документах.

Зі вступом Катерини II на престол втручання царизму в демократичний лад Запорозької Січі, її управління набрало безцеремонного, брутального характеру. 9 вересня 1762 р. на коронацію Катерини приїхала запорозька депутація у складі щойно обраного кошового отамана Петра Калнишевського і військового кошового писаря Івана Глоби. Оскільки Калнишевський не сподобався імператриці, на Січ надійшов наказ усунути його від кошового отаманства. У грудні 1762 р. рішення про вибори лише на старшинських нарадах ухвалила сходка курінних отаманів. Відтоді на посади подекуди обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках і саме тих кандидатів, яких воліли самодержиця або її оточення.

Однак через опір козацьких мас і незгоди в середовищі самої старшини нововведення, яких вимагав царський уряд, не були реалізовані. Демократичні традиції продовжували жити на Запорожжі, й запорозькі козаки на загальновійськових радах обирали кошову та іншу старшину серед тих, кого вони вважали

Покровська церква в Ромнах, побудована П. Калнишевським у 1764–1770 рр. Художник Ю. Химич. 1907 р.

найбільш достойними. Отже, в січні 1765 р. вони вдруге обрали кошовим отамана Петра Калнишевського.

Таке нехтування волею самодержиці в Петербурзі розцінили як «зухвалу непокору і свавілля». Швиденько спорядили комісію, котра протягом лютого-березня провадила слід-ство, яке, щоправда, не дало ніяких результатів. Водночас не на таких далеких обріях вимальовувалася неминучість війни з Туреччиною, протистояти якій без Запорозького Війська російській армії було дуже важко, особливо на такому театрі воєнних дій, як південні степи. Ось чому Петро Калнишевський, який мав величезний авторитет на Запорожжі, десять років залишався кошовим отаманом і протягом семи років війни командував Запорозьким Військом.

Обмежування царизмом самоврядування запорожців у сфері адміністрації, суду і безпосереднього управління Запорозькою Січчю з боку царської державної структури знайшло свій вияв у передачі Запорозької Січі в підпорядкування київського генерал-губернатора, а також у переведенні Січі з відомства Колегії іноземних справ до Сенату, а з 1764 р., коли була знищена Українська держава – Гетьманщина, – до Малоросійської колегії.

Це відповідало імперському русифікаторському напряму політики Катерини II, яка, визначаючи шляхи й мету русифікації України, Ліфляндії, Фінляндії, писала в секретній інструкції генерал-прокуророві О. В'яземському: «Надлежит легчайшим способом привести к тому, чтоб они обрусели й перестали бы глядеть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях».

Наступав царизм і на автономність запорозької церкви, яка була незалежна від Київської митрополії, а підлеглість цієї церкви патріарху була номінальною. Запорозька церква вважалася парафією Межигірського монастиря, який мав право ставропігії, тобто безпосередньо залежав від патріарха й був вилучений із відомства Синоду та київського митрополита. Оскільки ж патріарх був далеко, то Межигірський монастир і його парафія – Запорозька Січ – були взагалі незалежними.

Підлягаючи московському патріарху номінально, запорозька церква була в безумовному віданні Запорозького Коша, уряду Січі, котрий поставив на її чолі «начальника запорозьких храмів» Володимира Сокальського.

Останнє слово у вирішенні церковних справ було за Кошем, а найважливіші справи вирішувалися на раді. Рішення Коша і ради вважалося вищим за розпорядження київського митрополита й межигірського архімандрита. Зрозуміло, що голос кошового отамана Петра Калнишевського мав пріоритетне значення. На раді обирали й священиків від запорозьких громад, а також затверджували священиків, надісланих із монастиря. Питання про будівництво церкви на Запорожжі розв'язувалося також на загальновійськовій раді.

На Січі була ще одна особливість – похідні церкви, які робилися з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорожці возили їх із собою в походи, встановлювали також поблизу сторожових постів – «бекетів». Калнишевський прагнув протидіяти тиску царських урядовців на незалежність запорозької церкви, зокрема під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. 1769 року на противагу наказу Рум'янцева Калнишевський не погодився по-ставити запорозьких ієромонахів, що були в поході, у залежність від російських обер-священиків усієї діючої армії.

На Запорозькій Січі, як і в усій Україні, вирішальне місце в розвитку культури, передусім духовної, належало церкві. Тому будівництво храмів вважалося дуже шанованою діяльністю

й мало велике значення в громадському і моральному житті українського суспільства. Однак за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в цьому з Петром Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, брався за спорудження і оздоблення храмів. Він побудував їх п'ять. [*Див. також статтю «Церква в Запорозькій Січі»*].

У коло обов'язків кошового отамана входило й забезпечення освіти в Запорозькій Січі. Тут існувало три спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. У школах при Святопокровській січовій церкві діти від 12 до 17 років навчалися письму, «цифірі», закону Божому, українській та старослов'янській мовам, іншим наукам. Юнаки-джури, яких запорозькі козаки брали в походи, засвоювали в цій школі суворий курс фізичного й військового виховання. У 1754 р. на Січі з ініціативи кошового отамана Якима Гнатовича була утворена школа, яка випускала паланкових старшин, писарів полкових канцелярій. Існувала на Запорожжі також школа «вокальної музики й церковного співу». Тут навчали партесного співу, готували читців і співаків для церков.

Загальне управління всіма школами зосереджувалось у руках кошового отамана, отже, в останнє десятиріччя існування Запорозької Січі – у Петра Калнишевського. Безпосереднє управління належало начальнику «світської освіти дітей», тобто вибраному на цю посаду запорозькому старшині, якому надавалося звання «військового служителя».

Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорожжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв. Навчання велося на Запорожжі рідною тогочасною українською мовою.

Покарання різками засуджувалися, цінувалися умовляння, роз'яснення, «самовільне каяття», «словесне катування».

У школі існувало «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, причому набагато раніше, ніж його запроваджено у Швейцарії, Англії, Індії, США. *(Див. статтю «Школи в Запорозькій Січі»)*.

Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська». За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали

Церква св. Трійці (церква Калнишевського). 1773 р. с. Пустовійтівка, Роменський р-н, Сумська обл. Відреставровано 2008 р.

«звичаєм узаконену» частину на школу. Доброю справою вважалися пожертви на школи.

Військова діяльність Петра Калнишевського найбільше пов'язана з російсько-турецькою війною 1768–1774 рр. На театрах війни запорозькі козаки були ударною, досвідченою, майстерною й мужньою силою іррегулярних військ російської армії. Запорожці, які здавна знали тактику турецько-татарських військ в умовах причорноморських степів, добре ними вивчених, найкраще могли протидіяти рухливій, легкій азіатській кінноті, що складала основну силу військ противника. Запорозькі козаки особливо майстерно виконували авангардну, розвідувальну службу і не мали собі рівних у переслідуванні розбитого ворога.

Росія в той час не мала виходу до Чорного моря, тому важливу роль у ході війни відігравали козацькі флотилії. Залучаючи запорожців до участі у війні, царський уряд не тільки намагався використати високі бойові якості їхнього війська, але й мав намір таким чином відвернути запорозьке козацтво від боротьби за права і вольності Запорозької Січі, участі в антифеодальних рухах. Катерина II писала Рум'янцеву: «Мы заблагоразсудили для удержання оных запорожских казаков от разных предерзостей сим вам предписать всех их, собрав, употребить против неприятеля за вашим россудом».

З другої половини XVIII ст., зокрема й у роки російсько-турецької війни 1768–1774 роках, у Запорозькому Війську домінувала кіннота. Відомість, складена Кошем 23 березня 1769 р., наводить дані про загальну кількість кінних і піших козаків у Запорозькому Війську на той час: перших тоді налічувалося 7474, других – 5773.

Атака турецького редуту. Художник С. Чайка. 2003 р. Полотно, олія. 110 х 170 см. © Чайка С. М.

Нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського. ДІМ, Москва. Напис на медалі: «Войска Запорожскаго кошевому Калнишевскому за отлично храбрыя противу неприятеля поступки и особливое къ службъ усердіе». П. Калнишевського було нагороджено 1771 р. Катериною II. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004). © Емма, 2004

Кожен «справний козак» служив «о двух конь», тобто мав по двоє коней. Командний (старшинський) склад мав їх ще більше. Військовий старшина виступав у похід із 16 кіньми, полковник – із вісьмома, а полковий старшина – з трьома. У запорожців були чи не найкращі для того часу коні, які вирізнялися силою, витривалістю і швидкістю.

Кошовий отаман Калнишевський, безпосередньо очолюючи кінне з'єднання Запорозького Війська, водночас був командувачем усієї запорозької армії. Крім того, він зберігав і вище адміністративно-господарське і військово-організаційне керівництво на Запорожжі, залишаючи в Січі для вирішення нагальних справ тимчасового заступника – військового суддю.

Протягом усієї війни за кожної кампанії невтомний Петро Калнишевський, якому тоді вже було за 80 років, очолював Запорозьке Військо, виявляючи неабиякий хист воєначальника і військового організатора, талант полководця й особисту хоробрість, а також уміння орієнтуватись у політичній обстановці, надзвичайну дипломатичну гнучкість.

У кампанію 1769 р., крім «маскування» турецької фортеці Очаків, решта запорозьких команд виконували окремі завдання загального стратегічного плану 2-ї російської армії – оборону України з боку Очакова, Бендер і Дністра. Головною метою кампанії 1770 р. була облога фортеці Бендери.

Запорозьке Військо у складі двох корпусів 2-ї російської армії забезпечувало з боку Криму й Очакова її тили й комунікації. У цьому ж році запорозькі козаки розвідкою й агітацією в Криму і в ногайських ордах, а також транспортуванням цих орд через Дніпро сприяли відокремленню їх від Кримського ханства й переходу під російську протекцію.

Починаючи з кампанії 1771 р., запорозьке військо вже діє в складі не тільки 2-ї, а й 1-ї російської армії. На Дунайському театрі війни запорожці брали участь у боях, які мали вирішальне значення.

Запорозька піхота в цій війні виконувала спеціальні завдання царського уряду і російського командування. Особливо уславилася тоді Дунайська експедиція запорозького флоту, проведена двічі – в 1771 і 1772 рр. Запорозький флот у складі 19 чайок (дубів) з тисячною командою козаків-піхотинців, які були водночас і екіпажем суден, пройшов Дніпром повз ворожі фортеці Очаків і Кінбурн у Чорне море, перетнувши північно-західну його частину, вступаючи в бої з зустрічними турецькими кораблями, увійшов у гирло Дунаю й пришвартувався в Кілійському порту.

Запорозька Дунайська експедиція мала не тільки воєнне, а й наукове значення. Під час походу запорожці проводили дослідницько-навігаційні роботи – вивчення дунайських чорноморських шляхів, складання їх перших лоцій. Через те, що царський уряд ставив неодмінною умовою закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. одержання від Туреччини права на вільне плавання російських торгових суден по Чорному морю, запорозька Дунайська експедиція мала значення й для розширення в майбутньому чорноморської торгівлі. Після прибуття на Дунай запорозька флотилія увійшла до складу створеної Рум'янцевим Дунайської флотилії й брала участь у її активних діях.

У складі авангардних військ 2-ї російської армії запорозькі козаки відзначилися при виконанні головного стратегічного завдання кампанії 1771 р.– захопленні Криму. 1771 р. запорозька п'ятисотенна команда на чолі з полковником Опанасом Ковпаком сприяла

успішному закінченню Кримської експедиції не тільки своїми бойовими виправами, а й насамперед знанням шляхів, що вели до Криму, і в самому Криму. Вирішальну роль в оволодінні Кримом російською армією і козацькими військами в 1771 р. мав подвиг запорожців, які під час штурму перекопських укріплень форсували Сиваш і через його обмілини, в обхід валу, пройшли в Кримський півострів, а за ними рушили російські кавалерійські частини.

У ході бойових дій запорозькі козаки, переслідуючи супротивника, сприяли повному розгрому 30-тисячної татарської армії корпусом Прозоровського.

У кампанії 1772–1773 рр. січовики брали участь у «малій війні» – диверсіях на правому березі Дунаю, а також у штурмі турецької фортеці Силістрії.

У кампанії 1774 р., яка закінчилась у середині цього року, запорозькі козаки були призначені Суворовим у резерв біля річки Яломиці. Тут вони здійснювали оборону окремого району лівого берега Дунаю.

Кучук-Кайнарджійська угода Росії з Туреччиною 1774 р., що завершила війну, стала поштовхом для царизму в практичній реалізації смертного вироку Запорозькій Січі. У результаті переможної війни, в чому далеко не остання роль належала Запорозькому Війську, остаточно був покладений край татарським нападам на українські землі. Нові придбання Російської імперії на Півдні, в причорноморських степах, зміцнили владу царизму в Україні. У вищих урядових колах вважали, що Запорожжя вже втратило своє значення форпосту в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорозькі козаки не становлять цінності як військова сила. Подальші події показали, що це твердження було великою помилкою.

Долю Запорозької Січі остаточно було вирішено 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому Дворі. На ній із розробленим планом знищення Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін. Всесильний володар Південної України, фаворит Катерини II відіграв зрадницьку, підступну роль. Деякий час він загравав із козаками, навіть уписався до Кущівського куреня, одержавши прізвисько Грицька Нечеси, але саме він став виконавцем «монаршої волі» й особливо жорстоко розправився із запорозькою вольницею.

Для операції проти Запорозької Січі було використане військо, що поверталося з російсько-турецької війни, загальною кількістю понад 100 тисяч вояків. Командував цими численними силами генерал-поручик Петро Текелі. Царські війська швидко зайняли Запорожжя – завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залоги. Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли. Січ охоронялася трити-

Руйнування Січі. Художник С. Чайка. 2001 р. Полотно, олія. 194 х 330 см. © Чайка С. М.

Кошовий Петро Калнишевський. Художник В. Куткін. 1999 р.

сячним гарнізоном із 20 невеликими гарматами. Залоги в паланках були ще слабкішими.

4 червня, ніде не зустрічаючи опору, піхотно-кінне з'єднання царських військ, ніким не помічене, підійшло до стін січової фортеці. Вартових було знято, артилерію захоплено, на вулицях передмістя поставлено охорону. Після блокування січової гавані на річці Підпільній і захоплення суден, що стояли там, Текелі послав полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою, щоб той прибув до нього.

Старшинська рада з участю духовенства після тривалого обговорення вирішила здати Січ без найменшого опору. Проте переважна частина рядового козацтва мала намір вступити в боротьбу з царськими військами. Багато зусиль доклали кошовий отаман Петро Калнишевський і запорозький архімандрит Володимир Сокальський, щоб переконати козаків скоритися імператорській волі. Небажанням проливати християнську кров пояснили вони свою позицію.

Камера, де був ув'язнений П. Калнишевський

Свято-Преображенський собор Соловецького монастиря, біля вівтаря якого похований П. Калнишевський

Могильна плита П. Калнишевського

Ікона Праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) останнього кошового отамана Запорозької Січі

Старшина виїхала до Текелі. Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі з січових сховищ забрали й вивезли в поле боєприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності й архів запорозької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб, клейноди й частина архіву пізніше були відправлені до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, пушкарню засипали. Вища січова старшина була репресована. Найбільше постраждав кошовий отаман Петро Калнишевський, якого разом із двома кошовими старшинами без суду й слідства відправили в довічне заслання й ув'язнення. Про сумну долю колишніх запорозьких керівників не могли довідатися навіть найближчі родичі. Лише майже через століття дослідники за архівними документами встановили, що кошового Петра Калнишевського заслали в Соловецький, військового писаря Івана Глобу – в Туруханський, а військового суддю Павла Головатого – в Тобольський монастирі. Останній кошовий отаман запорозьких козаків провів чверть століття в нелюдських умовах. Ув'язнення було жахливим: його по суті живцем замурували в кам'яному мішку.

Помер П. Калнишевський 1803 р. у віці 112 літ у цьому ж монастирі, де він добровільно залишився й після «помилування» його Олександром I у 1801 р.

Петро Калнишевський – жертва колоніальної політики Катерини II – був патріотом України, стійким, невтомним, мужнім оборонцем Запорозької Січі – останнього вогнища волі, незалежності й демократизму.

[У 2008 р. останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського було канонізовано Українською Православною Церквою Київського патріархату. – *Ю. М.*]

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ (1709–1711, 1728–1734) була заснована запорожцями після зруйнування царськими військами Чортомлицької Січі. Захопивши із собою деякі врятовані клейноди і похідну церкву, козаки спустилися по Дніпру на човнах і стали табором під проводом кошового отамана Петра Сорочинського в гирлі річки Кам'янки, на правому березі Дніпра, на південному кордоні Великого Лугу (нині це територія села Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.).

Сюди прибули також козаки на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, які перехову-

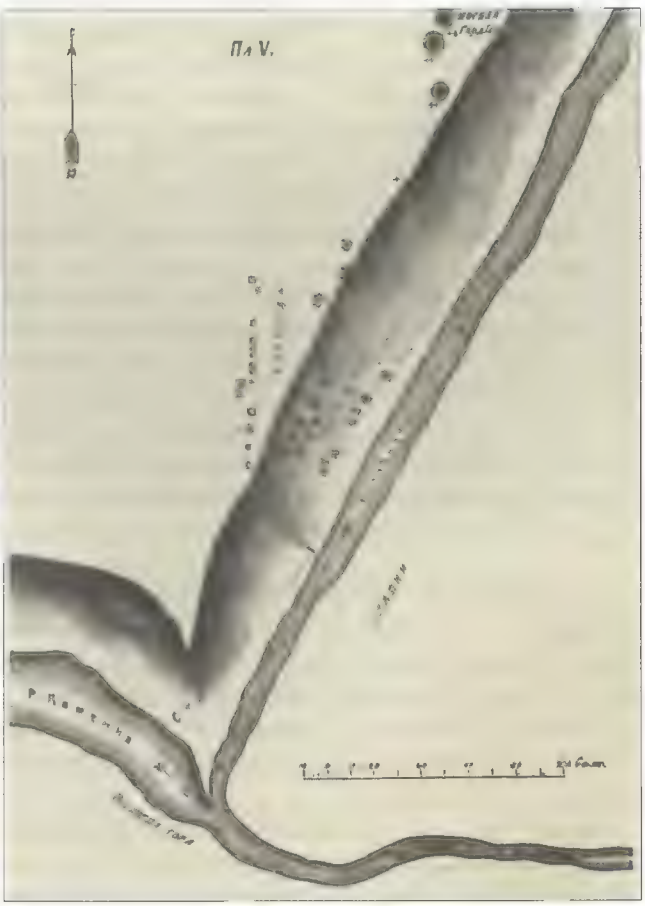

План Кам'янської Січі. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

валися після Полтавської катастрофи 1709 року в турецьких володіннях – Бендерах. Нова запорозька столиця дістала назву Кам'янська Січ.

У 1711 р. Петро І послав проти Кам'янської Січі вісім полків під командуванням генерала Бутурліна та ще полки гетьманських козаків на чолі з гетьманом Іваном Скоропадським. Запорожці вимушені були відступити в межі тодішніх володінь Кримського ханства і заснували Січ поблизу стародавнього міста Олешки.

У 1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, більшість із них повернулася на місце Кам'янської Січі, інші під проводом Івана Гусака оселились на берегах річки Самари. Пізніше запорожці з Самари повстали проти Івана Гусака і, спустившись Дніпром, приєдналися до запорожців Кам'янської Січі. Тут в 1733 році помер і був похований Кость Гордієнко. Надмогильний хрест, хоч і пошкоджений, зберігся до нашого часу.

1734 року царський уряд, який готувався до війни з Туреччиною, дозволив запорожцям повернутися в рідні місця. Тоді запорозькі козаки заснували Підпільненську (Нову) Січ, якій судилося стати останньою.

Археологічне дослідження Кам'янської Січі на початку XX ст. вели видатні українські вчені Д. Яворницький та В. Гошкевич. З 1989 р. працювала спільна експедиція Інституту археології Академії наук УРСР, історико-культурного заповідника на острові Хортиця та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Експедиція встановила межі й розміри Кам'янської Січі, що збереглася майже повністю.

І досі на території Кам'янської Січі простежуються всі три її складові частини: майдан із залишками куренів та скарбниці, передмістя, де стояли ремісничі майстерні, крамниці, шинки, хати, а також козацьке кладовище з могилою Костя Гордієнка. Однак територію Січі інтенсивно розмивають води Каховського моря.

КАЩЕНКО Андріан Феофанович (19.IX (1.X) 1858, хутір Веселий поблизу с. Московки, тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.– 29.III 1921, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) – український письменник (псевдонім – А. Тертишний, А. Будій, Дніпровий Микола та ін.).

Народився в дрібномаєтній дворянській сім'ї. Закінчив (70-ті рр.) юнкерське училище у Катеринославі. Був кілька років на військовій службі.

Вийшовши у відставку, працював на різних посадах у залізничному відомстві в Катеринославі, Пермі, Петербурзі, Туапсе; з 1913 р. знову в Катеринославі – працював головним контролером Катерининської залізниці. Організував у Катеринославі «Видавництво А. Кащенка», де в 1917–1918 рр. видав багато своїх творів. Друкувався в журналах «Рідний край» і «Дніпрові хвилі», декламаторі «Розвага», літературних збірниках «З неволі» та ін. Писав вірші, оповідання, повісті, п'єси.

Обкладинка книжки А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (К.: Веселка, 1992)

У своїх творах порушував соціальні питання: місце інтелігенції в суспільстві, участь її у громадсько-політичному русі, майбутнє українського народу – оповідання «Мрії і дійсність» (1906), «За що» (1907), «Перерід» (1908), п'єса «Зоря нового життя» (1907), повість «Зоряно» (1908) та ін.

Автор історичних оповідань («Запорожська слава», 1906; «На руїнах Січі», 1907; «Мандрівка на пороги», 1916). В історичних повістях «Під Корсунем» (1913) і «У запалі боротьби» (1914) аналізує соціальні, національні й релігійні взаємозв'язки української і польської культур в екстремальних ситуаціях під час Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького; у повістях «З Дніпра на Дунай» (1914), «Зруйноване гніздо» (1919) показав трагічну долю запорозьких козаків після ліквідації Січі.

Андріан Кащенко (1858–1921)

Виступав з популярно-пізнавальними історичними творами («Оповідання про славне Військо Запорожське низове», 1917), історико-краєзнавчими нарисами («Великий Луг запорожський», 1917), історичними портретами національних героїв України: «Над Кодацьким порогом» (про гетьмана І. Сулиму), 1913; «Гетьман Сагайдачний», 1915; «Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запорожжя», 1917.

Н. І. Конотопець

КИЦЕНКО Микола Петрович (1921–1982) – автор ідеї увічнення пам'яті запорозького козацтва на о. Хортиця та в усій Україні.

Микола Киценко народився 4 грудня 1921 р. в селі Куркулак (пізніше – Нижній Куркулак) Токмаківського району Запорізької області. Невід'ємною духовною рисою селян Куркулака було прагнення зберегти історичну пам'ять про своїх героїчних предків – славетних запорозьких козаків. Козацькі пісні й думи, легенди та перекази, побутові традиції стали основою культури мешканців цього краю. Разом із любов'ю до безмежного козацького степу ввійшли вони змалку і в свідомість Миколки, сформували його особистість.

У чотирирічній школі села Показного Миколі Киценку пощастило з учителем – Устином Юхимовичем Халіменчуком. Досвідчений педагог, український патріот прищепив допитливому учневі любов до історії України, а особливо до історії козаччини, Запорозької Січі.

З п'ятого класу Микола ходив до Коханівської школи, щодня відміряючи туди й назад по п'ять кілометрів. І тут він був одним з найкращих учнів. У шкільні роки дуже багато читав, особливо вабила його поезія.

Уже в зрілому віці Киценко казав, що його вихователями і вчителями, поряд з батьками, були й сільські діди, які літніми вечорами після роботи сиділи в холодочку «попід стріхами» і в мудрих розмовах розкривали йому правду життя.

1936 р., після закінчення семирічки, Микола Киценко вперше спорядився в далеку дорогу – вступати до Новомосковського педагогічного технікуму. Йшов до станції Попове пішки, босий. Так і з'явився перед приймальною комісією. Добре підготовлений з мови й літератури, він не дуже опанував математику й відверто зізнався, що не знає, як розв'язати задачу. «А що ти, дитино, знаєш?» – запитав директор технікуму. «А я «Кобзаря» знаю», – відповів Микола. І члени приймальної комісії почули уривки з багатьох творів цієї безсмертної книги.

Під час навчання в технікумі Микола виявив літературні здібності: писав вірші, рецензії, редагував стіннівку. Друзі цінували його товариськість, почуття гумору. Однак на мізерну стипендію жилося сутужно. Бувало, що й голодував. У батьків ніколи не просив. Добре знав, що злидні обсіли батьківську хату.

На канікули приїздив додому. Взимку йшов пішки від станції у подертих черевиках, підв'язаних мотузком. Та ніколи ніхто не чув від нього скарг, прохань про допомогу. Навпаки, умів піднести дух іншим. Він організував у селі драмгурток і оркестр струнних інструментів. Сам добре грав на балалайці, мандоліні та гітарі. У сільському клубі ставив з хлопцями п'єси, під власний акомпанемент майстерно виконував українські народні пісні.

Сім літ життя, починаючи з 1939 р., довелося Киценкові віддати армії. Він брав участь у Другій світовій війні. У боях з японцями був контужений...

У лютому 1946 р. Киценко з дружиною та дев'ятимісячною донькою дістався до районного центру Токмак, а далі – пішки у валянках по мокрому снігу двадцять кілометрів до рідного села, зруйнованого війною. Батьківська хата без даху, вікна закладені цеглою, худоби нема, мати й сестра у шматті, їсти нічого. Батька забрали в трудову армію на шахти Донбасу, там він захворів на сухоти. В Україну прийшов страшний голод 1946–1947 рр.

Микола Петрович влаштувався коректором у районній газеті Токмака. Його літературні здібності, ерудицію помітили й запросили

очолити Верхньохортицьку районну газету. Це дало йому можливість часто бувати на Хортиці, яка вабила ще з дитячих років. Саме з цього часу й почалося ґрунтовне вивчення ним історії острова.

На посаді заступника голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко працював дев'ять років і багато зробив для збереження духовної та матеріальної культури на землях запорозького козацтва. До 150-річного ювілею Тараса Шевченка з ініціативи Миколи Киценка на Хортиці заклали парк на честь великого Кобзаря, посадили 400 дубів.

Завдяки зусиллям голови Запорізької обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Миколи Киценка було засновано музейний комплекс «Кам'яна Могила» під Мелітополем, а також споруджено салон біля 800-річного запорозького дуба у Великій Хортиці.

Ідея увічнення історичної пам'яті про запорозьке козацтво і створення меморіалу на Хортиці – то був зоряний час Микола Киценка. Головним завданням, яке поставив він перед собою, було домогтися надання цій справі державної підтримки. Разом із тодішнім заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком, начальником Запорозького обласного управління культури С. Кириченком та автором цієї статті М. Киценко розробив проект урядової програми увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва, перетворення острова Хортиці на державний заповідник, побудови там історико-меморіального комплексу запорозького козацтва. 18 вересня 1965 р. Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову № 911 «Про увічнення історичних місць запорозького козацтва, оголошення острова Хортиці державним заповідником і побудову історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на острові Хортиця».

Успіху справи Киценка сприяла підтримка її тодішнім першим секретарем ЦК КП України Петром Шелестом. У цього комуністичного функціонера, можливо, десь у підсвідомості жевріло національне почуття. Адже це він, виступаючи на з'їзді письменників України, закликав «плекати рідну українську мову». До того ж хоча хрущовська «відлига» вже закінчувалась, за інерцією ще долинали її відголоски.

Отже, після виходу урядової постанови навколо Хортиці почала розгортатися активна робота; нею керував Микола Киценко, виявляючи організаторський талант, наполегливість, безмежну відданість справі. Поряд з М. П. Киценком у хортицькій справі активно діяв Степан Маркович Кириченко – тодішній завідувач

Микола Киценко (1921–1982)

відділу культури Запорізького облвиконкому, історик, патріот України, людина поетична і душевна, талановитий організатор.

Микола Петрович організував наукове вивчення острова, в якому сам брав безпосередню участь, зумів згуртувати довкола себе прогресивну творчу громадськість міста Запоріжжя та області: істориків, археологів, краєзнавців, географів, філологів, біологів, журналістів, письменників, поетів, художників, архітекторів.

Проводилися пошукові роботи в архівах, здійснювалися дослідження безпосередньо на острові, визначався загальний образ майбутнього історико-тематичного, садово-декоративного парку та його етнографічної частини. Безперечним досягненням було детальне вивчення топографії і топоніміки Хортиці, визначення пам'ятних місць, пов'язаних із видатними подіями, окреслення історико-природних зон. Завдяки невтомному Миколі Киценку на острові було встановлено більше 130 пам'ятних охоронних знаків.

Багато зусиль і часу віддав він проведенню республіканського конкурсу на кращий проект історико-меморіального комплексу.

1 вересня 1970 р. була затверджена дирекція Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця. За спорудженням меморіалу завдяки зусиллям Миколи Киценка стежила вся Україна. Він розшукував діячів науки, літератури, мистецтва, тією чи іншою мірою причетних до розробки козацької тематики, зокрема й автора цієї статі, залучав їх до участі в створенні козацького меморіалу.

Мені пощастило взяти участь у розробці концепції, основних напрямків і плану-програми створення історико-меморіального комплексу на Хортиці.

Довелося також працювати над підготовкою матеріалів для втілення задуму М. Киценка щодо увічнення пам'ятних місць історії запорозького козацтва на всій території України відповідно до постанови уряду від 18 вересня 1965 р. Було виявлено і складено науковий список-реєстр таких меморіальних місць, який був опублікований у семи номерах журналу «Україна» за 1966–1967 рр.

М. Киценко систематично й наполегливо вивчав історію Хортиці, результатом чого стала його історико-краєзнавча, науково-популярна книжка з дослідницькими новаторськими узагальненнями «Хортиця в героїці і легендах». Ця книжка виходила двічі: у 1967 і 1972 роках у видавництві «Промінь» (Дніпропетровськ). Книжка М. П. Киценка стала певним етапом у вивченні й історії Хортиці. У ній вперше правдиво висвітлювалася історія славетного дніпровського острова.

Найбільше сторінок у книжці присвячено героїчному трьохсотрічному козацькому періоду в історії Хортиці. Автор вперше розкрив велике стратегічне значення Хортиці в історії козацтва.

Завдяки запорожцям Хортиця прославилася у віках і ввійшла в історію людства. До написання книжки автор залучив багато історичних джерел, доповнивши їх легендами та переказами козацької Хортиці, пов'язаними з її скелями, берегами, Великим Лугом, Січовими воротами та ін. У книжці справедливо говориться: «На Хортиці немає горбика, ямки, які б не розмовляли з нами мовою століть».

[У 1970 р. Микола Петрович підписав Олені Михайлівні Апанович свою книжку «Хортиця...»: «З багатьма товаришами я ходив у бої. І коли згадую тих, хто завжди був на передньому краї, незмінно виступає Ваша постать – моя добра, енергійна і рішуча побратимка. В знак високої поваги і вдячності до Вас направляю пісню моєї душі – так радісно і так щиро підтриману Вашим єством». – *Упоряд.*].

З ініціативи М. П. Киценка Запорізький облвиконком прийняв ряд спеціальних постанов на захист Державного заповідника острова Хортиці, зокрема про упорядкування землекористування, заборону самовільної забудови її території, звільнення від господарчого навантаження. І не його вина, що ці рішення залишилися на папері.

Після вимушеної відставки Шелеста, приходу до влади Щербицького посилилися російські великодержавні тенденції у політиці Москви на Україні. Почалося цькування Киценка. Сигналом послужила редакційна стаття в газеті «Індустріальне Запоріжжя», де піддавалася нищівній критиці його книжка «Запоріжжя в бурях революції».

На початку 1973 р. з'явилися ще дві статті, в яких гостро і безпідставно критикувалася друга книжка М. Киценка – «Хортиця в героїці і легендах». У журналі «Вопросы истории» (Москва) за прямою вказівкою Суслова, в чому авторка рецензії [Дружиніна. –*Ю. М.*] зізналася директору Хортицького заповідника А. Сокульському, було опубліковано рецензію, написану з позицій колонізаторської політики російського царизму.

Ще одна нищівна і настільки ж необ'єктивна рецензія (автор М. Котляр) з'явилася в «Українському історичному журналі» (Київ). Ця рецензія була реакційнішою, ніж маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі! Саме ці дві рецензії і стали підставою для винесення 20 березня 1973 року Запорізьким обкомом КПУ рішення про усунення М. П. Киценка з посади заступника голови облвиконкому (формально: «за допущенные ошибки в работе») і про заборону його книжки «Хортиця в героїці і легендах», яка спішно була вилучена з бібліотек та книжкової торгівлі і спалена! На цю книгу було заборонено навіть посилатися! Киценка усунули від робіт у заповіднику, а сам Музей історії козацтва спішно перелаштували в Музей «дружби народів»(!).

У травні 1973 р. тодішнє Політбюро ЦК КПУ розглядала доповідну записку секретаря з ідеології «Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на острові Хортиця м. Запоріжжя». Вона мала характер політичного доносу. Зокрема в ній ішлося, що ідейно-тематична спрямованість комплексу на о. Хортиця «не відзначалася належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалася головним чином на моменті національному. Сильно відчутні елементи захоплення козацькою старовиною, її ідеалізація».

З 1973 р. майже десять років М. П. Киценко працював завідувачем відділу трудових ресурсів Запорізького облвиконкому. Як завжди, ставився до роботи відповідально, сумлінно.

Тяжко переживаючи відлучення від справи свого життя, душею вболіваючи за трагічний стан української культури, Микола Петрович не занепав духом. Він продовжував працювати над книжкою, не втрачаючи віри в можливість нового її видання, коли в Україні настануть кращі часи.

На одному з примірників другого видання своєї книжки на початку травня 1974 р. він написав: «Тепер, коли пройшли бурі і грози, які принесли нову трагедію Україні, книжку доповнити тими правками, що помітив на сторінках, і, можливо, одним економічним розділом – про шляхи, переправи, зимівники, чумацтво; решту залишити без змін, не розширювати: тепер уже книжка виступає як історичний документ того, що сталося в кінці 1972 р.– протягом 1973 р.»

Символічно, що Микола Петрович у 1978 році написав вірш-сповідь, присвятивши його Олесеві Гончару. Вірш не потребує коментарів. Тільки душу охоплює безмежний сум, що не дожив автор до того часу, коли Україна стала на омріяний ним історичний шлях, здобувши незалежність.

О. Т. ГОНЧАРУ

Ми винесли все, що на долю гірку
нам дісталось:
Цькування з трибун, підлі, отруйні статті,
Відступи друзів, безчестя,
що правдою звалось,
Ми винесли все, і нам не забути тортури оті.
Ми винесли все за честь, справедливість,
за славу,
За мову твою і чисті, джерельні пісні,
За душу Тараса, давню Козацьку державу.–
Ми винесли все, і зорі нам
будуть світити ясні.
А коли набіжить, настигне
тривожна година,
І серце замовкне в жорстоких шалених боях,–
Нам бронзи не треба!..
Цвіла б і жила Україна,
І правда щоб встала на наших
зотлілих кістках!

10 травня 1982 р. Миколи Петровича не стало. Своїм величним діянням – увічненням історичної пам'яті запорозького козацтва на Хортиці й на всій Україні – він назавжди увійшов в історію нашої держави. Без таких, як Киценко, без їх духовної ноосфери неможливе було б українське національне відродження, яке переживає нині наша країна. Таких людей було небагато, але вони існували навіть у найжахливіші часи в історії України. Пам'ятаймо ж великий духовний подвиг Миколи Киценка, інтелігента з української хліборобської родини, продовжувача роду козацького, що ніколи не втрачав своїх генетичних зв'язків із запорожцями, сина козацького степу.

Тепер, коли Україна стала незалежною, ім'я Миколи Киценка здобуло визнання. Його іменем названі скелі на Хортиці, йому посмертно присуджено краєзнавчу премію імені Дмитра Яворницького, у 1993 р. вийшло третє видання його книжки «Хортиця в героїці і легендах» (видавництво «Січ», Дніпропетровськ).

Однак, на жаль, не просувається і тепер втілення в життя ідеї Миколи Киценка – перетворення прадавньої козацької землі у величний пам'ятник запорозькому козацтву, хоча в 1992 р. Кабінет Міністрів України видав постанову, підписану тодішнім прем'єр-міністром Леонідом Кучмою, про надання острову Хортиці статусу національного заповідника. Однак досі жоден із пунктів цієї постанови не виконується. Більше того, знову мусуються плани збудування мосту через Хортицю, що завдасть непоправного удару цьому унікальному історичному та природному заповіднику...

КІШ – термін тюркського походження, у запорозьких козаків мав два значення.

Кошем називали центральну внутрішню частину фортифікаційної системи столиці Запорожжя – Січі. Кіш-фортеця був оточений ровом і валом з дубовими палями та баштами на ньому, мав кілька виходів. Був осередком громадського і політичного життя Запорозької Січі.

На майдані, де стояла січова церква, відбувалися козацькі військові ради. У 38 куренях – житлових будинках, побудованих навколо майдана,– жили запорожці, які належали до січової залоги. Там же стояли будинки кошового отамана та іншої правлячої старшини, військова канцелярія, пономарня, курінні коморискарбниці.

Кошем називали також і уряд Запорозької Січі, до складу якого входила старшина козацька: кошовий отаман, військовий писар і військовий суддя. Їх обирали на загальній військовій раді в Січі.

Запорозька Січ. Невідомий художник. Малюнок за О. Рігельманом

[Докладний опис Коша – внутрішньої фортеці Січі – подано в статтях «Чортомлицька Січ» і «Підпільненська (Нова) Січ»].

КІШКА (Кошка, Кушка) Самійло (70-ті рр. XVI ст. – 1628) – гетьман реєстрового козацтва. Походив із козацької чи міщанської родини, можливо, з Києва.

На початку XVII ст. Кішка подарував власний будинок у Києві під шпиталь (у 30-х рр. XVII ст., вже по смерті Кішки, цим будинком заволоділи католицькі ченці). Уперше ім'я Кішки з'являється в джерелах 1599 р., коли його обрано гетьманом замість Семена Скалозуба, який загинув під час морського походу проти Османської імперії. Кішка відзначився в цьому поході.

У липні 1600 р. на заклик великого коронного гетьмана Яна Замойського Кішка виступив із запорозьким козацтвом у похід із Базавлуцької Січі. Піднявшись угору Дніпром і подолавши пороги, запорожці через Черкаси – Канів – Білу Церкву – Брацлав – Кам'янець-Подільський рушили проти Молдови, де точилися бої військ Речі Посполитої та молдовсько-валаського господаря Михая Хороброго. Одночасно Кішка послав до короля Сигізмунда III своїх представників (Радкевича та Онопрія), котрі мали добиватися повернення старих прав і вольностей, а також жолду (платні) реєстровому козацтву, зняття баніції з учасників повстання С. Наливайка тощо. Під час молдовського походу Кішка був запідозрений у симпатіях до Михая Хороброго і скинутий з гетьманства. Однак через деякий час, у 1601 році, його було знову обрано гетьманом, і саме він повів запорожців у похід проти шведських військ у Лівонію. Звідти Кішка вислав до короля Сигізмунда III нове посольство, добиваючись задоволення вимог щодо «прав і вольностей», написав ряд листів до короля і членів уряду

Портрет і герб гетьмана Самійла Кішки. Художник С. Якутович. 1994 р.

Церква Миколи Доброго в Києві, заснована С. Кішкою.

Печатка Війська Запорозького «старшого» Самійла Кішки

Речі Посполитої. За деякими даними, Кішку убито в Лівонії, і вже в березні 1602 р. гетьманом обрали Івана Куцьковича.

Однак є підстави твердити, що Кішка залишився живим (можливо, був там тільки поранений), брав участь у Цецорській битві 1620 р., де й потрапив у турецький полон. Був невільником-гребцем, зумів увійти в довіру до турків і в листопаді 1627 р. підняв повстання на турецькій галері в порту Мітіліні (о. Лесбос на Егейському морі). Пізніше він зумів провести галеру до Італії. Було визволено 220 невільників, переважно українців. Пізніше Кішка з групою невільників повернувся на батьківщину.

Цей подвиг оспівано в українській народній думі. Очевидно, невдовзі після повернення Кішка помер. Похований у Каневі.

о. Юрій Мицик

ВТЕЧА САМІЙЛА КІШКИ
ІЗ ТУРЕЦЬКОЇ НЕВОЛІ
(Уривки)

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьома цвітами процвітала, мальована.
Ой первим цвітом процвітала –
Злато-синіми киндяками пообивана;
А другим цвітом процвітана –
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітана –
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алкан-паша,
Трапезонськеє княжа, гуляє.
Має собі ізбраного люду:
Сімсот турків, яничар штириста
Да бідного невольника повчвартаста
Без старшини войськової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий – Марко Рудий, суддя войськовий;
Третій – Мусій Грач, войськовий трембач;
Четвертий – Лях Бутурлак,
ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири як став по волі,
Потурчився, побусурменився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
. . . . . .
Каже Лях Бутурлак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого
За рідного брата пробувати!»
То скоро Кішка Самійло зачував,

Самійло Кішка. Художник В. Лопата. 1993 р.

Словами промовляв:
«Ой Ляше Бутурлаче,
Сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову
християнську покладати;
Ваша віра погана,
Земля проклята!»
Скоро Лях Бутурлак теє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає.
«Ой,– каже,– Кішко Самійлу,
гетьмане запорозький,
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек втроє буду брати!»
. . . . . .

Став Лях Бутурлак дорогії напитки
пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову ключника
розбивати:
«Господи, єсть у мене що і спити, і ісходити.
Тільки ні з ким об вірі християнській
розговорити».
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає.

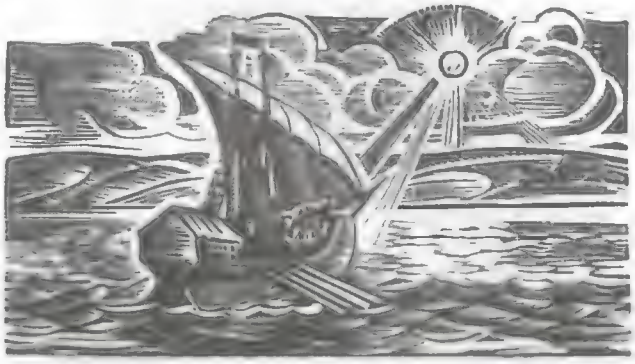

...ка про Самійла Кішку. Художник Г. Якутович. Ілюстрація до кн. М. Пригари «Козак Голота» (К.: Веселка, 1966)

Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки
в руки брав,
То у рукава, то в пазуху, крізь третю
хусту додолу пускав.
Лях Бутурлак по єдиному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти
спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав.
На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаки-панове, добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години ожидайте!»
. . . . . .

Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав.
Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
У галеру входжає, козаків побуджав.
Саблі булатнії на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
«Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте,
Нікоторого турчина в галері не збудіте...»
То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки-молодці, добре, братіє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар впень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!»
. . . . . .

Тоді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
«Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог на час до волі!»
. . . . . .

Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали
Да на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба паювали,
Тоді: злато-синії киндяки – на козаки,
Златоглави – на отамани,
Турецькую білую габу – на козаки, на біляки.
А галеру на пожар спускали,
А сребро, злато – на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського спаса,
На Трехтемирівський монастир,
На святую Січовую Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали;
А другою часть поміж собою паювали;
А третюю часть брали,
Очертами сідали,
Пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла по волі поздоровляли.
«Здоров,– кажуть,– здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»
Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!..

КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ – це відзнаки, регалії, атрибути влади козацьких гетьманів та гетьманів України, кошових отаманів та козацької старшини різних рангів XVI–XVIII ст. Вони є історичними реліквіями українського народу. Клейноди – це передусім корогви (прапори), значки (сотенні та курінні прапори-стяги), бунчуки, булави, пірначі, палиці-жезли, литаври, сурми, печатки, іноді гармати та інша зброя з прикрасами. Клейноди виготовляли кращі майстри, оздоблювали сріблом, золотом, діамантами, коштовними самоцвітами, художнім різьбленням.

Гетьману і Війську Запорозькому клейноди надавалися польськими королями, турецькими султанами на знак визнання ними влади, самоврядування й незалежності офіційних осіб та державних інституцій козацтва і Запорозької Січі.

Клейнодами гетьмана були булава, бунчук, прапор і печатка, кошового отамана – булава.

Булава складалася з дерев'яної палиці й золотого чи срібного навершшя у вигляді кулі чи яблука. Бунчук – довга палиця, іноді срібна, із золотим яблуком або вістрям на кінці, до якого були прикріплені два-три білі кінські хвости, обшиті парчею чи сіткою.

Булава і бунчук вручалися гетьману на загальній козацькій раді, кошовому отаману – на раді Запорозької Січі.

Пернач – ознака влади полковника і запорозьких курінних отаманів. Це невеликих розмірів булава з глибокими рівчаками на сферичній частині.

Лише кілька клейнодів Запорозької Січі зберігається в українських державних музеях – Київському (НІМУ) і Дніпропетровському (ДІМ). Решта потрапили до музеїв Росії, яка відмовляється повернути ці реліквії українського народу. [Є козацькі прапори і в музеях Швеції. – *Ю. М.*].

Запорозькі військові клейноди [бунчук, булава, литаври, печатка, тулумбаси]. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». (СПб, 1888)

Козацькі прапори доби Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Булави та перначі XVII–XVIII ст. НІМУ

Прапор Б. Хмельницького. Середина XVII ст. Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Прапор Війська Запорозького. Друга половина XVIII ст. Затверджений імператрицею Анною 1734 р. У істориків одержав назву «Морський козацький прапор». [Див. ще с. 389]

Прапор із гербом І. Мазепи. Лицьовий та зворотний бік. 1690–1696 рр. Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Корогва сотні Лубенського полку із зображенням національного герба. Середина XVIII ст. НІМУ

Значок Шкурятинського куреня. XVIII ст.

Печатки:
Війська Запорозького гетьмана Б. Хмельницького,
Гадяцького полку 1738 р.,
Київського полку 1738 р.,
полковника Михайла Милорадовича,
генерального судді Війська Запорозького Івана Чарниша

Булава, бунчук, литавра. XVII ст. НІМУ

Печатки Війська Запорозького (1, 2. 4), Коша Низового козацтва (5, 6) та зображення козака з книжки К. Саковича 1622 р. (3). Кінець XVI – початок XVIII ст.

Відбиток печатки Війська Запорозького на листі кошового отамана Петра Калнишевського до волинського воєводи Юзефа Оссолінського. 20.11.1767.
Папір, сургуч, тиснення. D – 6 см.
З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004).
© Емма, 2004

Козацька шабля

Від упорядника.

Статтю «Клейноди» О.Апанович доповнюємо статтею о. Юрія Мицика «Кольори козацьких прапорів», а також ілюстративним матеріалом з коментарями з видання «Клейноди України».

КОЛЬОРИ КОЗАЦЬКИХ ПРАПОРІВ

Коли хочуть відповісти на складне й заплутане питання про кольори козацьких прапорів, часто наводять слова популярної пісні, складеної на початку XX ст. українськими січовими стрільцями:

Гей, там, нагорі, Січ іде,
Малиновий стяг несе...

Однак ця пісня аж ніяк не доводить того, що прапор запорожців мав малиновий колір. Інші цитують літопис Самійла Величка початку XVIII ст., де в описі передачі Б. Хмельницькому королівського прапора зазначалося: «Хоругов королевская златописанная, барзо красная». Тут не звертають чомусь уваги, що хоругва була королівська, тобто подарована королем запорожцям, а не зроблена на Січі. Не звертають уваги й на те, що вона була писана золотом, тобто мала золотий чи жовтий колір. Наголошувати на визначенні «барзо красная» – це свідомо чи несвідомо перекручувати джерельну інформацію, бо даний вислів аж ніяк не можна перекладати як «дуже красна», а тільки як «дуже гарна».

Спробуємо розібратися у даному питанні, яке не є таким простим, як видається на перший погляд, тим паче, що до наших днів дійшла дуже стисла й неповна інформація. Нагадаємо, що Січ протягом майже усього періоду свого існування перебувала принаймні під формальною зверхністю якоїсь країни (Речі Посполитої, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, навіть імперії Габсбургів), а то й двох одразу. Природно, що держава-протектор прагнула підкреслити свою зверхність і передати на Січ клейноди, в тому числі й прапор (прапори) з притаманними даному протектору кольорами та символами.

Перші згадки про даровані протекторами прапори для Січі належать до часів реформи козацтва королем Стефаном Баторієм (грудень 1578–1579 рр.), але там, на жаль, нічого не говориться про кольори цих прапорів та зображення на них. Пізніше гетьман Самійло Кішка у своєму листі до короля Сигізмунда III, посланому 11(1) липня 1600 р. із Запорожжя, теж просив «про знак, тобто про хоругву». Ще пізніше, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі посли з проханням про хоругву. Це прохання було задовільнено: «хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни». Перший опис дарованого прапора знаходимо в анонімному листі від 18 лютого 1648 року когось із польської шляхти, де розповідається про дії Хмельницького на Січі: Хмельницький закликає до себе бунтівниче козацтво, «притуляючи (до себе) червоною хоругвою з білим орлом та якимись від короля його мості, як він твердить, привілеями, рік тому даними, за якими дається вільність поля й моря». Тут мимоволі пригадується «Дума про Хмельницького та Барабаша», яка відбила реальний факт оволодіння вождем повстанців частиною військових клейнодів, печаткою тощо, які були дані королем Владиславом IV Барабашу, осавулу Війська Запорозького, що проводив угодовську політику. Цей прапор був, очевидно, дарованим, бо якраз червоно-біла гама притаманна польському національному й державному прапорам, не кажучи вже про одноголового орла. Детальнішим є опис дарованого королем Речі Посполитої Яном-Казимиром прапора, переданого Б. Хмельницькому в Переяславі 20 лютого 1649 польськими дипломатами. Останні тоді передали гетьманові булаву та «червону хоругву з білим орлом і написом (латинською мовою. – *Ю.М.*) Ян-Казимир король». Цей прапор разом з іншим, теж дарованим, потрапив до рук польського війська після поразки української армії під Берестечком.

Якщо у 1649 р. дарований прапор описував дипломат Войцех М'ясківський, то у 1651 р. це зробив його племінник Анджей, який служив секретарем Яна-Казимира. Перший прапор описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести. Друга дарована хоругва мала синє тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного. Орел був, без сумніву, одноголовий, намальований на кшталт польського герба.

Нам вдалося знайти в архіві лист шляхтича Василя Борейші від 29 липня 1670 р., де описувався прапор, подарований польським королем Михайлом Вишневецьким гетьману Правобережної України Михайлові Ханенку. Прапор було пошито з дорогоцінної адамашкової тканини, на кармазиновому тлі, тобто темно-малиновому з фіолетовим відтінком, було намальовано жовтого орла і герби короля. Останні, мабуть, були вміщені на зворотному боці прапора. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі – білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого ж кольору, срібна зірка, а вгорі – жовті корона і хрест.

Одноголовий орел присутній на запорозькому прапорі й пізніше, коли Січ формально підлягала і королеві Речі Посполитої, і цареві. У відписці російського дипломата Микити Алексєєва, який їхав у Крим через Січ, говорилося, що 25(15) грудня 1685 р. його зустрічав перед Січчю осавул із 15 запорожцями та військовим прапором, а наступного дня відбулася рада, на якій стояв головний прапор Війська Запорозького Низового: «знамя с польським гербом».

Австрійський імператор Рудольф II Габсбург передав січовикам через посла Еріха Лясоту в 1594 р. свій дарований прапор чорно-жовтого кольору. Один з польських біскупів писав на сейм 21. 03.1596 р., що Наливайко виступив у похід під цесарською корогвою.

У 1683 р. папа римський Інокентій XI дав гроші козакам для виступу проти турків. Гроші були дані і на 30 прапорів з єрусалимськими хрестами. Турецький султан Мухаммед IV подарував Петру Дорошенку клейноди. Зберігся їхній опис 27.X.1676 р., після того як Дорошенко здався цареві. Між іншим, тут були й два червоних прапори, подарованих йому султаном. Інший турецький султан подарував задунайцям, колишнім запорожцям, у числі символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, – срібний місяць. Цей прапор, до слова, висвятив константинопольський патріарх.

Уперше російський уряд передав для Війська Запорозького свою корогву після Переяславської ради 1654 р. Є детальний опис малюнка на прапорі (Спаситель, Богородиця, святі Антоній та Феодосій Печерські, св. великомучениця Варвара), та, на жаль, бракує вказівок на кольори. Очевидно, тут домінували червоні й чорні кольори, бо саме так описує чорнобильський протопоп, очевидець в'їзду московських військ до Києва у 1654 р., їхні прапори. Не випадково один із таких прапорів був при Б. Хмельницькому під час облоги Львова 1655 р.

Але все це даровані чужоземними монархами хоругви. Їх значення не можна недооцінювати, бо запорожці віддавали їм належну пошану, але й не можна переоцінювати, бо в козаків були і свої власні українські традиції. Щоправда, Україна втратила свою державність у 1349 р. (останнє удільне князівство – Київське – припинило своє існування в 1470 р.), тому процес формування єдиної загальнонаціональної символіки розвивався повільно й неоднозначно. На Січ прибували вихідці з різних кінців України, отже вони несли з собою свої уявлення про кольори й художнє оформлення прапорів. Для Галичини та Слобідської України притаманними були синій та жовтий кольори, для Київщини та Волині – малиновий або червоний тощо.

Першу згадку щодо власних запорозьких кольорів знаходимо у щоденнику відомого арабського мандрівника Пулоса аль-Халебі (Павла Алепського) , який супроводжував свого батька, антіохійського патріарха Макарія, у його подорожі в Україну, Молдову та Московську державу. 20 червня 1654 р. в Богуславі відбулася зустріч патріарха з Богданом Хмельницьким, і присутній при цьому Павло описав бачене. У щоденнику знаходимо такий запис: «На прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно приробленний до нього (прапора) хрест». Варто звернути увагу й на другу корогву, котра була при Хмельницькому під час другої облоги Львова 1655 р., яку описали сучасники: на прапорі зображувався св. Архістратиг Михайло, який простромлював списом змія. На жаль, про кольори даного прапора історичні джерела мовчать.

Слід зазначити, що тут ідеться про кольори головного прапора козаків, оскільки кожен полк чи сотня, кожен курінь чи паланка мали свої стяги, при виготовленні яких вживалася найрозмаїтіша гама кольорів, але з урахуванням традицій конкретного регіону. Одначе особливо часто бачимо синій, жовтий, малиновий (червоний), потім білий, чорний та зелений кольори. Серед малюнків найчастіше можна було зустріти сонце, місяць або півмісяць, зірки (шести-, семи-, восьмиконечні), кола із зображенням святих, зброї тощо.

З середини XVIII ст. відомості про запорозькі прапори стають повнішими, збереглися врешті й деякі хоругви. Так, з 14 збережених січових прапорів доби Нової Січі можна судити про повне домінування синього та жовтого кольорів. Корогва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору, й на ній було зображено шість восьмиконечних зірок.

Можна вказати також на збережену з тих часів вузьку довгу корогву з тонкого шовку жовто-палевого кольору з синьою смугою (1772 р.), на довгий стяг із двома гострими кінцями червоного кольору. У двох колах на прапорі намальовано св. Георгія Побідоносця та св. архангела Михаїла. Одяг цих святих витримано переважно в золотих (жовтих) та блакитних кольорах.

Дуже цікавим є прапор останнього кошового отамана св. Петра Калнишевського. Це був продовгуватий прямокутник, оторочений з боків золотими стрічками та золотими гербами. Зі знайденого в архіві дослідницею Л. З. Гісцовою листа Калнишевського (1763 р.) видно, що отаман замовив цей прапор, орієнтуючись на старі зразки. Цікаві й зауваження кошового про зображення на гербах: тут мають бути намальовані святі апостоли Петро й Павло, між якими стоїть церква, а на другому гербі – орел та св. Архістратиг Михаїл з мечем. До цього часу належить і відома гравюра С. Калинського, на якій зображено січову раду й головний прапор запорожців. На жаль, малюнок не є кольоровим, і тому можна судити тільки про зображення на корогві. Отже, в його центрі було намальовано чотириконечний хрест, у верхньому куті біля держака – півмісяць рогами до держака, а в іншому – сонце з променями, а можливо й зірку з шістьма кінцями.

Варто згадати, що після ліквідації Січі всі прапори були конфісковані російськими військами. Деякі з них повернув Олександр Суворов «Війську вірних козаків» 10.03 (27.02) 1788 р. Тоді кошовий отаман Сидір Білий отримав від

нього булаву, бунчук, велику корогву (білу з синім хрестом) та кілька менших прапорів для куренів.

Дуже важливими є описи стягів Чорноморського (Кубанського) козацького війська, які принесли з собою на Кубанщину колишні запорожці. Ці прапори зберігались у Катеринодарському соборі до революції, а були описані ще у 1847 р. Після перемоги «червоних» кубанці вивезли їх в еміграцію, де вони зберігалися в Музеї Кубанського козацтва (США). Не так давно цей музей було пограбовано, а найцінніші реліквії викрадено (сліди ведуть до Росії), доля цих прапорів на сьогодні невідома. Отже, перший прапор чорноморців було створено ще у 1774 р., коли існувала Запорозька Січ. Його було пошито з ініціативи полковника Протовчанської паланки Кисляківського куреня Харлама Олексіїва, писаря Данила Балицького, козака Менського куреня, та осавула Івана Левицького, козака Поповичевського куреня, про що свідчить і відповідний напис на прапорі. Корогва мала блакитний колір, жовтого двоголового орла у червоному полі. Тут є і вензель Катерини II, зображення булави й зірки, місяця і хреста. На другому боці прапора намальований Георгій Побідоносець. Другий стяг було створено з ініціативи З.Чепіги 6 червня (26 травня) 1791 р. Він теж блакитного кольору, з променистим сонцем; є також довгий напис, де згадується Чепіга. На другому боці зображувалася Андріївська орденська зірка. Третій прапор, як і попередній, блакитного кольору, був створений з ініціативи того ж Чепіги, тільки місяцем раніше. Врешті четвертий стяг був військово-морським. На ньому було зображено св. Миколу Чудотворця, очевидно на золотому тлі. Вгорі стояв напис такого змісту: «Сия риза морскому Николаю Чудотворцу зделана коштом войскового судії, армії полковника и кавалера Антона Андрійовича Головатого в Черноморскую флотилию. В Екатеринодарі 1794 года июля 10».

Отже, головні запорозькі прапори (звичайно, власні, а не даровані монархами-протекторами) були витримані переважно в синіх та жовтих кольорах, принаймні еволюціонують у цей бік, що особливо помітно в період Нової Січі. Не випадково, що коли царський уряд розробляв нову символіку замість козацької, української, то для земель колишнього Війська Запорозького він враховував певною мірою існуючі тут традиції. Так, на гербі Катеринослава, головного міста на теренах колишнього Війська Запорозького, домінували ці ж кольори: синій та жовтий. На синьому полі був намальований жовтим вензель Катерини II «Е. II», а вгорі – срібні шестиконечні зірки. Отож, синьо-жовті кольори запорозького прапора були тими ж, що притаманні державному та національному прапору сучасної Української держави.

о. Юрій Мицик

КЛЕЙНОДИ УКРАЇНИ

(Ілюстрації на с. 281–283)

1. ПЕЧАТКИ З «КОЗАКОМ». ПРАПОРИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ І СТАРОДУБСЬКОЇ КОЗАЦЬКИХ СОТЕНЬ. (Початок XVII ст.)

Корогви Чернігівської (1) та Стародубської (2) козацьких сотень (авторські реконструкції за описом). Козацькі печатки 1595 р. (3) та початку XVII ст. (4).

За літописом Г. Граб'янки, 1576 р. король Стефан Баторій, «... видя у козаковъ мужество великое из татари на бранехъ... присла имъ корогвъ, бунчукъ и булаву и на печати гербъ, рицерь зъ самопаломъ и на головь колпакъ перекривленній...»

Найдавнішу з відомих нам печаток бачимо на універсалі гетьмана Лободи 1595 року. Починаючи від часів Гаврила Крутневича (1603 р.), козак на ній зображався «в ході, звернений профілем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамені».

Корогви, що посилали козацькому війську польські королі, мали символіку Речі Посполитої. Такими є прапори від Володислава IV (блакитний, з напівбілим-напівчервоним орлом) та Яна-Казимира (червоний, з білим орлом і двома православними хрестами). Збереглися також відомості про прапори Чернігівської та Стародубської сотень «рицарства козацької служби» (перша половина XVII ст.).

2. КЛЕЙНОДИ УКРАЇНИ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Корогви з Архангелом Михаїлом (1) та «Абданком» – гербом Богдана Хмельницького (4) (авторські реконструкції). Гетьманські клейноди: булава (2), бунчук (3), печатки Хмельницького (5, 6, 7).

Наступний крок у становленні символіки українського народу було зроблено за часів Визвольної війни. 1655 року, за свідченням очевидця, Богдан Хмельницький за урочистого виїзду мав корогву нову з образом Архангела Михаїла, бунчук з білого кінського хвоста і біле ж знамено з гаптуванням герба гетьмана. Тридцять з лишком інших козацьких знамен позначені емблемами, серед яких нема вже польського орла. Все це мало нести ідею: «Богдан Хмельницький (особистий герб) – гетьман (бунчук) України (корогва із зображенням Михаїла)».

На той час символіка Речі Посполитої вже відійшла у минуле, а натомість постає для всієї України персонаж давнього герба Київської землі і Києва. На гетьманських же печатках

Богдана Хмельницького бачимо «лицаря-козака зо самопалом».

3. ЗНАМЕНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (1651 р.)

Про військові знамена часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення. На тих, що ми їх знаємо, були зображені хрести, півмісяці, зірки – традиційна символіка, яка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. Серед знамен Чернігівського полку виділяється червоне з намальованим св. Георгієм, – імовірно, ознака вищого рангу.

4. ЗНАМЕНА З КИЄВА (1651)

Київські знамена знаємо з опису трофеїв, захоплених 1651 р. військом Радзивілла. Серед них виділяють три із зображенням лука у кільці. Дослідники пов'язують ці знамена з Київським магістратом.

5. СОТЕННІ ЗНАМЕНА КОЗАЧИХ ПОЛКІВ XVIII СТ.

Корогва Домонтовської сотні Переяславського полку (1) та сотенна корогва Лубенського полку (2).

Після 1654 р. поступово змінюється призначення і роль козацького війська в житті України. Це позначилося і на бойових знаменах, що під впливом знамен російської армії XVIII ст. почали уодноманітнюватися.

Крім традиційних хрестів, півмісяців, зірок, на козацьких знаменах з часом з'являються зображення гербів, святих, так звана «арматура» – композиції з предметів військового реманенту – на тлі блакитного кольору різних відтінків. Траплялися кольори зелений і жовтий, а в малюнках арматури бачимо малинові стяги. У 50–60-ті рр. XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: державний герб (російський двоголовий орел); «козак з мушкетом» (лубенський полковник Кулябка називав його «національним гербом»); герби полкових та сотенних міст.

6. ЗАПОРОЗЬКІ КОРОГВИ XVIII ст. (I)

Знамено, «обновлене» 1759 р.у коштом кошового отамана Г. Федоровича (4). Знамено, виготовлене 1764 р. коштом кошового отамана П. Калнишевського (5). Прапори, виготовлені 1772–1774 рр. коштом старшин Кодацької паланки (1), Поповичівського куреня (2), Самарського куреня (3).

В Ермітажі [СПб] зберігалося свого часу зібрання із 14 корогов. У ній досить повно репрезентовані прапори останніх років Запорозької Січі. Відомо, що кожен запорозький полковник мав спорядити знамено – символ своєї гідності. Коли він залишав посаду, знамено передавалося в курінь, до якого цей козак належав. Судячи з написів на корогвах зазначеного зібрання, виготовленням їх опікувалися також інші козацькі старшини – кошові отамани, військові судді, осавули та ін.

7. ЗАПОРОЗЬКІ КОРОГВИ XVIII СТ. (II)

Прапор, виготовлений коштом старшин Джереліївського, Сергіївського, Кирилівського куренів (1); фрагмент прапора, спорядженого коштом старшин Шкуринського, Титарівського, Мишастівського куренів (4). Прапор, виготовлений коштом старшин Мінського, Джереліївського, Корсунського куренів (3) (авторська реконструкція за описом). Знамено, дане Війську Катериною II 1763 р. (5). Прапор (2) за належністю не ідентифікований.

Ще за часів Речі Посполитої усталився звичай, коли клейноди – атрибути влади й гідності – давалися козацькому війську польськими королями; згодом відповідно – російськими царями. Інколи запорожці самі просили в царя належних клейнодів, часом «в обхід» гетьмана. Військо Запорозьке одержувало військові знамена в 1708, 1736, 1743, 1763 роках. В останніх трьох випадках ці знамена були жовті з білою лиштвою по периметру. Разом із ними давалися курінні значки – білі з жовтими хрестами. Знамено 1763 року потрапило до колекції Ермітажу.

8. ВЕЛИКІ КОРОГВИ СІЧІ

На великій корогві XVIII ст. зображався з одного боку – Архангел Михаїл, з другого – білий хрест із золотими сонцем, півмісяцем і зірками. У колекції Ермітажу зберігалася велика корогва для морських походів. З одного боку на ній – двоголовий орел, з другого – корабель із запорожцями, Спаситель та Архангел Михаїл. Малюнки з цієї корогви використав І. Рєпін у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

9. ЗНАМЕНА ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА

Військове знамено (1) та курінні значки 1788 р. (2). Знамена 1803 р. (3).

Традиції запорожців тривалий час зберігалися у Чорноморському козачому війську (створене 1787 року з козаків Нової Січі, воно 1860 р. увійшло до складу Кубанського війська). 27 лютого 1788 року Катерина II «пожалувала» чорноморцям військове знамено і 7 різнокольорових курінних значків. Одержані 24 лютого і 30 березня 1803 року від Олександра I знамена були двоколірними: 6 – жовто-сині, 6 – синьо-жовті.

[Авт. колектив: О. П. Білецький, К. Ю. Гломоздра, В. Ф. Жмир, Ю. Д. Прилюк, Т. В. Шевченко, Д. Б. Яневський (К.: МП «Абрис», Філософська і соціологічна думка, 1991)]

1

2

3

4

5

6

7

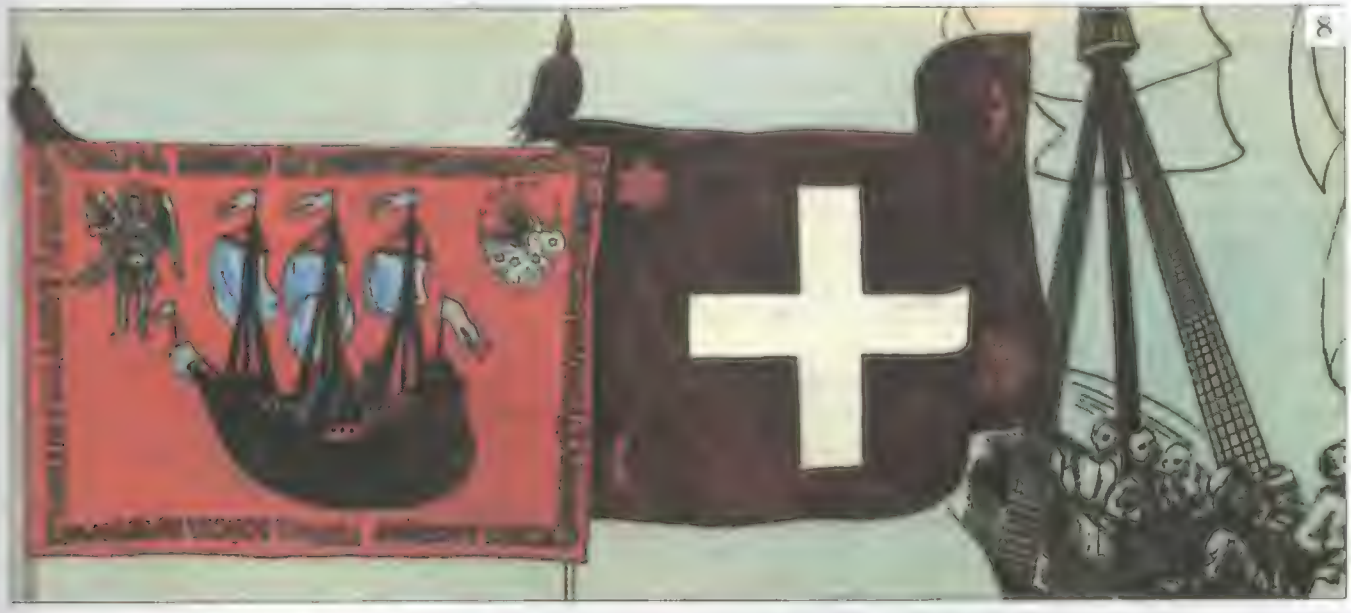
8

9

КЛИМОВСЬКИЙ СЕМЕН – український козак, поет, політик, філософ.

Про його життєвий шлях відомо дуже мало. Перша друкована згадка про нього з'явилася в 1772 р. (ймовірно, ще за життя) в «Опыте исторического словаря о русских писателях», підготовленому М. Новиковим. Там повідомлялося, що малоросійський козак Семен Климовський написав віршовану книжку «Про правду і великодушність добродійників» (1724) і що ця рукописна книжка зберігається в Імператорській бібліотеці. Вдруге С. Климовського згадав російський історик І. Голиков у «Діяннях Петра Великого» (1789), але назву твору Климовського вже трохи змінено ближче до оригіналу – «Про правосуддя начальствующих», а прізвище подано як Семен Климов – харківський козак. Зауважено, що він подарував свою книжку Петру І.

У 1801 р. в Москві з'явився перший том «Пантеону російських авторів». М. Карамзін, називаючи Климовського «козаком-віршотворцем», відзначає у своїй «нотації» до його портрета, що в творі Климовського йдеться про Великодушність і Правду, тут багато гарних почуттів і навіть гарних віршів. Карамзін пише, що Климовський знаний не менше, як сім грецьких мудреців, і шанований в Україні між козаками й селянами, які здалека приходили послухати його мудрих розмов, чудових віршів і пісень. Далі Карамзін відзначає, що Климовський є автором пісні «Не хочу я нічого, тільки тебе одного», яку «співають наші ласкаві пані». На портреті зображено молодого вусатого козака за столом, на якому лежить книжка.

Російський письменник О. Шаховський створив у 1812 р. оперу-водевіль «Козак-стихотворец», героєм якої є Семен Климовський.

Про Семена Климовського згадують М. Греч у книжці з історії російської літератури та Михайло Максимович у збірнику пісень, виданому в 1827 р. І. Бецький опублікував у 1843 р. в альманасі «Молодик» ще один портрет козака-піснетворця, а Я. Щоголів присвятив вірша. У «Словнику російських світських письменників», виданому митрополитом Євгенієм, названо ще два твори харківського козака: «Про давні всеросійського монарха діла» та «Про пришестя короля шведського Карла XII у середину України». (Ці твори досі не знайдено).

Книжку-рукопис, подаровану поетом царю, довгий час не могли знайти в бібліотеці Петра І. Тоді й виник сумнів, чи існував насправді цей український козак-віршувальник. Про Семена Климовського стали згадувати з епітетом – «ле-

Поет Семен Климовський. Художник М. Розанов. XVIII ст.

гендарний». Однак учений В. Срезневський знайшов рукописну книжку, в яку Климовський власноручно переписав свої твори (нині зберігається в Петербурзі у Бібліотеці Російської Академії наук). Срезневський у 1905 р. опублікував цю книжку в Харкові. С. Климовський вмістив у книжці два віршовані трактати 13-складовим віршем: «Про правосуддя начальствующих, правді і бадьорості їх» та «Про смиренність височайших», а також «Передмову ко благочестивому читателю» (прозою).

Свої твори Климовський справді готував для подарунка Петру І, про що свідчить спеціальний дарчий напис, витриманий у дусі риторики, обов'язкової у звертаннях до царя. Климовський оздобив книжку з великим смаком. Титульний аркуш прикрашено розкішними візерунками, виконаними пером. Обкладинку обтягнуто шовковою тканиною.

Головна тема твору Климовського – взаємини царя і народу. Як філософ і політик, поет обстоює думку, що державою має правити освічений і чесний монарх, який поважає людей і правду. Автор стверджує, що повага до народу і до правосуддя – основа державної діяльності, й наголошує, що скіпетр і престол слід прикрашати не золотом і коштовними самоцвітами, а правосуддям. «Правду яко матір» слід шанувати, без цього жодного добра не можна

створити. Цар без правди, – говориться далі в творі, – мертвий, недіючий. Краще бути старцем, голод і холод терпіти, але з правдою не розлучатися, бо вона – джерело життя, ніж, царем будучи, правди не мати. Державний правитель без правосуддя – ніщо, «гній». Климовський каже царю: «Имже судом судите, тим судими будете», – і нагадує, що цар такий же смертний, як і всі, і «праху земному соравнися».

Висловити все це Петру I – було проявом великої сміливості, громадянської мужності. Як відреагував на твори цар, невідомо. В. Срезневський, прочитавши книжку, здивувався, як Петро I не розгнівався і не кинув її в обличчя авторові.

Книжка свідчить, що Семен Климовський належав до найосвіченіших верств українського суспільства, якому близькі були передові погляди доби просвітництва. Климовський був обізнаний з найновішими філософськими течіями свого часу й водночас з античною культурою. Його віршований філософсько-політичний і соціологічний трактат наслідував тогочасні європейські традиції.

Семен Климовський був найвидатнішим українським поетом XVIII ст., попередником

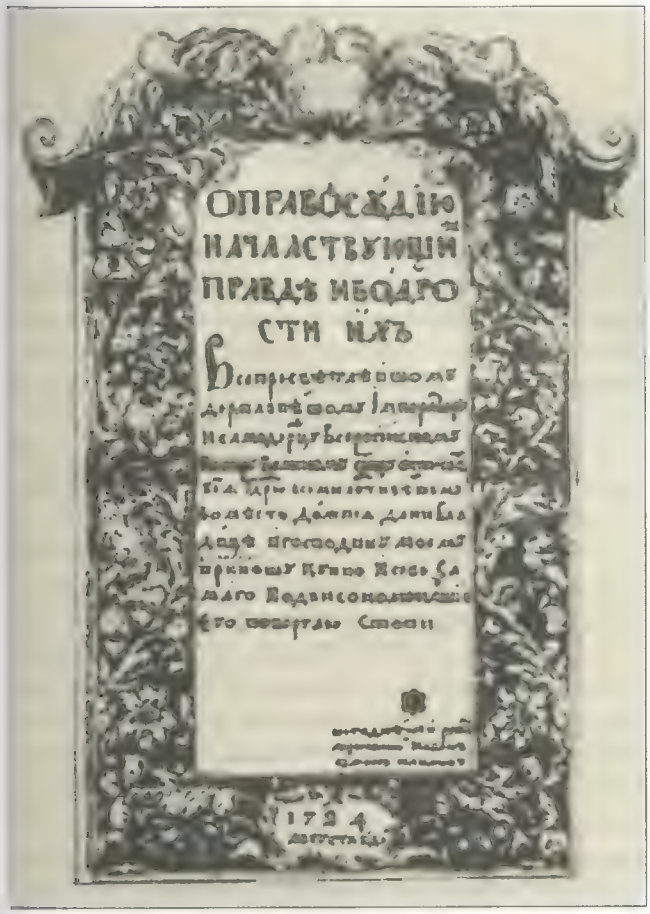

Титульна сторінка рукописної книги Семена Климовського «О Правосудію...» 1724 р.

Григорія Сковороди. Він був автором надзвичайно популярної пісні «Їхав козак за Дунай», яку дуже любили в Україні ще за життя Климовського.

Історію пісні «Їхав козак за Дунай», як і біографію її автора, дослідив видатний український літературознавець Григорій Нудьга («Літературна Україна» за 6 серпня 1969 р.).

Оригінал пісні не зберігся. Її текст уперше був опублікований у збірнику «Російські народні пісні» (Прага, 1790; друге видання – 1806). Слова з нотами вперше надрукував у Петербурзі гітарист Генглез у 1796 р.

До цих найдавніших друкованих текстів нові покоління додавали щось своє, але основа пісні зберігалася. Під впливом пісні «Їхав козак за Дунай» написали свої твори українські поети Л. Боровиковський, О. Шпигоцький.

У XIX ст. пісня помандрувала майже по всіх країнах Європи.

Найповніший її текст подав Михайло Максимович у збірнику 1827 р. з такою приміткою: «Сія відома пісня створена козаком Семеном Климовським, якому, можливо, належить і багато інших, що однако ж стало невідомим, як і взагалі ми не знаємо авторів народних пісень». Більше ста років варіант пісні зі збірника Максимовича передруковували в різних етнографічних виданнях та пісенниках без змін.

Пісня стала популярною не тільки в Україні, а й у Росії. На її основі К. Ковос написав оперу. Піснею Климовського скористалися О. Пушкін («Козак»), О. Дельвіг («Поляк»); за її темою і на основі української мелодії російський поет-пісняр Мерзляков створив популярний російський романс «В час разлуки пастушок». Російський письменник М. Салтиков-Щедрін пише в «Пошехонській старині», що в найвіддаленіших куточках Росії кожна «баришня», яка не хотіла відставати від моди, виконувала пісню-романс «Їхав козак за Дунай». Дещо переробивши мелодію, російські солдати співали її на похоронах загиблих товаришів.

У 1808 р. пісня сягнула Західної Європи. Спочатку вона стала дуже популярна в Німеччині.

Німецький поет-романтик Х. А. Тігдем та його приятель французький економіст та історик Сісмонді, почувши пісню від слуг якогось пана з України, були зачаровані й одразу ж переклали її кожен своєю рідною мовою. У 1809 році Тігдем опублікував свій переклад і ноти в популярному кишеньковому виданні В. Беккера під назвою «Козак та його дівчина». Її співали німецькі солдати під час війни з армією Наполеона.

У похід. Художник М. Пимоненко. 1902 р. НХМУ

У професійному виконанні на початку XIX ст. пісня стала обов'язковою майже на всіх концертах для струнних та інших інструментів. Фортепіанні варіації на її тему написав видатний німецький композитор Г. Вебер. Геніальний німецький композитор Людвиг ван Бетховен, який дуже часто творчо використовував мелодії українських народних пісень, імовірно, почув пісню «Їхав козак за Дунай» у родині дипломатичного посланника Російської імперії у Відні Андрія Розумовського, сина останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

Бетховен написав у 1816 р. на основі цієї пісні варіацію для фортепіано з флейтою, а потім опрацював для збірника пісень народів Європи, надавши українській мелодії елегійності та урочистості.

До слова, сам Бетховен полюбляв називати себе козаком. Поширилася пісня Климовського й у Франції. Її французький текст з нотами вміщено в кількох виданнях на початку XIX ст.

У 40-х роках XIX ст. перероблена Тігдемом пісня, якій він надав рис сентиментального романсу, зберігши українську мелодію, стала улюбленою в Німеччині й була включена до збірки «Музикальні скарби німців» (1843), яка перевидавалася багато разів. У примітках обов'язково зазначалося, що мелодія виникла в Україні, а до Німеччини потрапила майже без змін, слова ж пісні опрацьовані Тігдемом.

З Німеччини пісня потрапила до Австрії та Чехії, де з'явилися два переклади чеською – Ганки і Челаховського (1822).

З українського оригіналу також був зроблений і англійський переклад, надрукований у Лондоні в 1816 р. Польською мовою пісню переклав Бродзінський (1817), а на музику її поклав польський скрипаль Кароль Літинський і видав у Львові 1833 р. Італійською мовою пісню з нотами надрукували 1895 р. В Угорщині текст було настільки змінено, що не залишилося ні козака, ні дівчини, але українська мелодія збереглася, за винятком кінцівки, що нагадувала чардаш. Згодом українська мелодія стала тут настільки популярною, що ввійшла до музичних хрестоматій для середніх шкіл. У Болгарії

пісню «Їхав козак за Дунай» почали співати з другої половини XIX ст. Однак під українську музику співали зовсім інший твір, який називався «Заслання болгарського патріарха Гр. Парлічева».

Григорій Нудьга так пояснює привабливість і унікальну популярність української пісні в багатьох країнах Європи: «Насамперед – природне вираження особистих і громадських почуттів героя, його вірність обов'язку і коханню, чистота переживань і настроїв; проста, прозора і в своїй основі оптимістична музика, складена в ля-мінорі з відхиленням у середній частині до паралельного мажору. Виникла вона на ґрунті української народної пісні й романсової творчості.

На початку XIX століття такі твори мали успіх, отож не дивно, що народжена на Україні пісня з гучною славою облетіла майже всю Європу».

Водночас доля автора пісні, яка здобула загальноєвропейську славу, протягом тривалого часу була невідомою. Не знали, як скінчилося життя цього українського козака, який насмілився говорити царю Петру I правду у вічі. Тільки в другій половині XX ст. в результаті наполегливих розшуків Г. Нудьга зумів підняти завісу над останнім періодом життя Семена Климовського.

В одному з видань 1818 р. він знайшов нарис про село Припутні Херсонської губернії Єлисаветградського повіту. Автор нарису Микола Левицький описував своє дводенне перебування в цьому селі, заснованому Семеном Климовським.

Левицький застав його з Горацієм і Вергілієм у руках. Книги були для Климовського «вчителями в юності, а тепер друзями його старості».

Климовський був на той час (десь у другій половині XVIII ст.) дуже старим, сивим, але жартівливим. Ледве виходив з хати до вуликів, яких у нього було сорок. Поводирями у нього були сільські хлопці й дівчата. А він навчав їх співати, дарував свої вірші, давав поради. У розмовах висловлював ідеї, які перегукувалися з його працями, подарованими Петру I. Він любив казати: «Життя є благо, але тільки життя доброчинне, гідне людини».

Мабуть, у селі Припутні й закінчив свій шлях козацький віршотворець, філософ, політик, високосвічена, прогресивно мисляча, мужня, добра людина – Семен Климовський.

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай.
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй».

«Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче,
З ким ти мене покидаєш, –
Тільки подумай».

«Білих ручок не ламай,
Ясних очей не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі дожидай».

«Не хочу я нікого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай».

Свиснув козак на коня:
«Зоставайся, молода.
Я приїду, як не згину,
Через три года.

Тебе ж, мила, не забуду,
Поки жив на світі буду.
Коли умру на війні –
Поплач обо мні».

КОБЗАРСТВО, як явище української культури, глибоко закорінене в давнину. Назву дістало від музичного інструмента – кобзи, який не є те саме, що споріднені з нею бандура та лютня, бо бандура – багатострунний інструмент, а кобза мала лише п'ять чи сім струн, лютня – загнутий назад гриф. З XVIII ст. вони вживаються як синоніми на визначення одного музичного інструмента.

Можна з певністю сказати, що кобзарство має корені в найдавнішому нашому епосотворенні ще до часу Київської держави. Найдавніші згадки про кобзу (очевидно, лютневидну) маємо в записах арабських учених про слов'ян у X ст. Так, арабський географ Ібн Даста в книзі «Дорогоцінні скарби», датованій 925 р.,

Кобзар на Запорожжі.
Художник Г. Білашенко. 1889 р.

Старий кобзар. Художник С. Якутович. 2000 р.

говорить, що в районі Куяби (Києва) обряд сіяння супроводжувався музикою на лютні, гуслях і сопілці. Арабський мандрівець Аль-Масуді також у І чверті X ст. говорить про поховання руса, якому в могилу клали кобзу. Якою була кобза чи лютня (правильніше казати – кобза), можемо побачити на фресці Києво-Софійського собору, – це п'ятиструнний інструмент, без загнутого, як у лютні, грифа. Кобзою користувалися творці князівського епосу, оспівуючи героїчні подвиги князів; як сказано в «Слові о полку Ігоревім», «струни самі князям славу рокотали». Так само кобзою користувалися співці купецьких ватаг (про що засвідчив Аль-Масуді), які витворювали епос, що його в XIX ст. назвуть билинним.

Це була, так би мовити, передісторія кобзарства. Саме воно тісно пов'язане з козацьким станом і оспівувало героїчні подвиги передусім козаків. Цю традицію фіксуємо з XVI ст. Саме кобзарі XVI ст. залишили нам найдавніші зразки козацького епосотворення якого були не лише носіями, але й творцями (думи про Байду, Самійла Кішку, невольницькі плачі тощо).

Але кобзарі, тобто співці, що співали під супровід кобзи, задіяні були не лише в козацькому стані, – вони не раз служили в польському королівському дворі й по дворах вельмож та панів. Так, знаємо бандуриста королівської капели XV ст. Тарашка, лютнистів цієї ж капели Стечка, Подоляна, Лук'яна, Андрейка, – як бачимо, все українські прізвища. При дворі польського короля Сигізмунда Августа відомий був бандурист Чурило, з XVII ст. дійшло ім'я лютнистів Боярського, Шумського, що грали на кобзі та лютні. Видатним лютнистом та бандуристом був Альберт Длугограй (1550–1619). справжнє прізвище якого Войташко; він пра-

цював у капелі короля С. Баторія і в панських дворах.

У зображенні інструментального ансамблю XVII ст. фіксуються і лютнист з лютнею, вже із загнутим грифом.

З другої половини XVII ст. знаємо про музичні цехи в українських містах і музик в українському війську. Оркестри та інструментальні ансамблі існували при міських магістратах, панських садибах, навчальних закладах (у Київській академії, наприклад), де вживалися кобзи, лютні та бандури.

З другої половини XVII ст. з'являється ускладнений тип бандури на 30–40 струн з додатковою головкою для басових струн – торбан, який звали ще «панською бандурою»; він був вельми популярний і в першій половині XVIII ст., по кінець XIX. Найдавніша згадка про цей інструмент, який має сорок п'ять струн, є в «Селянках нових руських» Б. Зиморовича, книга вийшла в 1663 р.

Із знаменитих торбаністів відомий Кововий із Полтави, придворний музикант В. Ржевуського Г. Відорт і його син Кастан, який був придворним торбаністом князів Сангушків.

Музичні цехи в Україні постали в другій половині XVI ст., найдавніший – у Кам'янець-Подільському в 1578 р., у Львові – в 1580 р.; серед цехових музикантів були й бандуристи, але найчастіше сюди входили цимбалісти, скрипалі та дудники. Про бандуристів XVII ст. згадує в своїх «Селянках нових руських» Б. Зиморович. «Першу Селянку» він так і назвав: «Кобезники», тобто «кобзарі», кобзар тут грає на бандурі танець під назвою «голубець». Закоханий хлопець на кобзі «думи тисячелітні квилить» – дуже цікава вказівка. Кобзарі складали пісні, грали танець «падван». Але кобзарі Б. Зиморовича не були народними співцями, бо не хочуть «бути простим Грицем», а творять вчену поезію. Складають «пам'ятні рими», тобто тексти в пам'ять покійних. Сама «Селянка...» є розмовою двох кобзарів Дем'яна та Панаса. У «Селянці Четвертій» згадується Данило «кобезник подільський», який «добре вірші розуміє».

На бандурі грав І. Мазепа, бандуристи входили і до військової музики. Однак бандури «мають досить тихий, слабкий звук, старовинна бандура не могла бути інструментом військового оркестру, але грою на ній супроводжувалися кобзарські співи про подвиги козаків у боях з ворогами»[6].

За прикладом міських музичних цехів творилися й братства кобзарів як корпорації сліпих музик, вони й стали носіями кобзарського

Кобзар Волох. Художник В. Касіян. 1964 р.

Український козак. Малюнок Ю. Брандта, гравюра невідомого художника. 1870 р.

епосу. Коли відбулося це формування, не маємо достатніх даних, але гіпотетична схема може бути така.

Найнижчий тогочасний культурний осередок складавсь із мецената, церкви, священика, дяка й церковного люду, школи, яку вів дяк (він же й переписувач рукописних книг), а також т. зв. шпихліра, де збиралися непрацездатні: старі, каліки (уломні), які жили на милості мецената, а також на зборах милостині через прохацтво, яке могло мати й мистецькі форми. Зокрема сліпі певного регіону кооперувалися в окремі братства і здобували кобзарську кваліфікацію – їх могли навчати бойові кобзарі, які ходили з військом, а на спочинку продовжували творченосну й співацьку діяльність. Вони не обов'язково були сліпими. Майстерності могли навчати й сиріт зі школи, яка містилася у цьому ж будинку, що й шпихлір (яскравим описом

Запорозька кобза. Малюнок І. Рєпіна. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб, 1888)

такого осередку є «Заповіт В. Загоровського» з другої половини XVI ст.).

З часом така музична корпорація почала звужуватися: до неї входили лише сліпі, поводирями яких були зрячі діти-сироти зі школи. Цю практику твердо зафіксовано в XIX ст., коли мистецтво кобзарства традиційно передавалося сліпим. Братство охоплювало сліпих кобзарів певного регіону, чим пояснюється існування в XIX ст. кобзарських територіальних

Торбан, або панська бандура (XVIII ст.). Фото В. Хлібцевича

Кобза з колекції Лисенка (кінець XVIII – початок XIX ст.). Фото В. Хлібцевича

Козак-бандурист. Художник Ф. Стовбуненко. 1890. ПХМ

просторів, де вони діяли; це пов'язувалося також із діяльністю певних кобзарських шкіл як у способі гри на кобзі чи бандурі, так і в репертуарі, який мав свої відміни, захоплюючи твори спільного вжитку. Належність до описуваного культурного осередку зумовлювало те, що місцем збору кобзарів у XIX ст. була вибрана ними церква, де збиралися в престольні свята й вирішували спільні справи. Вироблено й певні правила спільної діяльності, які окреслювали територію, визначали центр, обирали громадське урядування, суд, скарбника і приймали нових членів.

Членом братства міг бути лише каліка, здебільшого сліпий, який умів грати на кобзі чи лірі. Він вивчав особливу, т. зв. лебійську, мову, вносив певну суму до скарбниці. Прийом у братство відбувався за встановленим ритуалом, саме братство в особисте життя братчиків не втручалося. Кобзар мав також вироблені принципи поведінки на звичаєвій основі. Вчилися кобзарі ремеслу в майстра 2–3 роки й більше. За цей час учень опановував репертуар певної школи кобзарства, після чого здобував право самостійного кобзарювання; майстер міг виховувати не одного, а гурт кобзарів. Нагляд над братством здійснював священик, що є прямим тактом для нашої гіпотези, що кобзарські корпорації виникли не на основі міських музичних цехів, а в культурному осередку біля церкви у

Портрет кобзаря С. Яшного.
Художник О. Сластьон. 1903 р.

шпихлірах. На чолі братства стояв цехмістр, що свідчить: структуру воно перейняло цехову, мало своїх ватажків, отаманів, соцьких й десяцьких, тобто жило самоуправно.

Кобзарі не мали себе за жебраків, а вважалися професійними музикантами-співцями, які на прожиття заробляють своїм мистецтвом. Отже, можемо вважати кобзарів народними рапсодами, основною метою яких було збереження в народі історичної пам'яті. Цим і зумовлюється, що вони були носіями дум та історичних пісень. Текст часом передавався незмінно, але здебільшого співак робив власні привнесення-інтерпретації, чим пояснюється значне число варіантів дум.

Козаки існували в Запорозькій Січі. Саме звідти вийшли й ряд дум, особливо найдавніших. З кобзарів XVIII ст. відомі Данило Бандурка і Грицько Кобзар, що були запорожцями. Були кобзарі і в гайдамаків: Прокіп Скряга, Михайло, Соковий зять, Василь Верченко, яких страчено в Кодні[8]. Знаємо з XVIII ст. сліпого кобзаря Григорія Любистка.

А тепер назвемо найвідоміших кобзарів, котрі зберегли для свого народу знамениті українські думи та історичні пісні. Це Є. Адамцевич, І. Бернацький, О. Баря, Ф. Баша, А. Бешко, П. Братиця, Ю. Бутовський, І. Василевич, Г. Вахно, О. Верасай, С. Веселий, С. Говтман, І. Гоменюк-Рижий, В. Гончар, Г. Гончаренко, А. Гребінь, Ф. Гриценко-Холодний, О. Гришко, С. Ґудзь, П. Гузь, П. Дашенко, С. Димещук, О. Димнич, М. Діброва, П. Древченко, П. Дуб, М. Дубина, Н. Дудка, С. Зелинський, І. Зоря, О. Кальний, Г. Кожушний, П. Колибаба, Н. Колісник, Г. Костюченко, В. Кравченко, П. Кравченко, І. Кравченко-Крюковський, І. Кравченко-Кучугура, Х. Крячківський, В. Кузьменко, П. Кулик, Я. Кулик, Г. Кучеренко, Ф. Кушнерик, Т. Мадин, Т. Мегадин, Д. Мазур, О. Микуленко, Д. Мороз, А. Никоненко, Никон з Пікова, Осип з Пилявців, П. Панасюк, С. Панченко, Т. Пархоменко, С.Пасюга, Є. Перепелиця, І. Ригоренко, К. Рожко, І. Романенко, М. Самійленко, Я. Сапожник, А. Скоба, І. Скубій, І. Стрічка, К. Фещенко, А. Шолох, А. Шут.

Валерій Шевчук

КОДАК ФОРТЕЦЯ. 1635 року на правому високому березі Дніпра навпроти першого порога – Кодацького – за рішенням польського сейму була побудована фортеця Кодак. Польща хотіла, щоб Кодак був надійним опорним пунктом оборони тодішніх південно-східних кордонів Речі Посполитої від агресії Османської імперії та її васалів. Водночас Кодак мав перешкоджати переходам козаків із волості на Запорожжя, втечам селян на Січ, а також козацьким походам на море. Взагалі сподівалися за допомогою Кодака встановити контроль над Запорозькою Січчю, перерізати всі шляхи й переправи, що зв'язували її з Україною.

Старокодацький поріг. (Біля млина Звєрєва).
Фото кінця XIX ст.

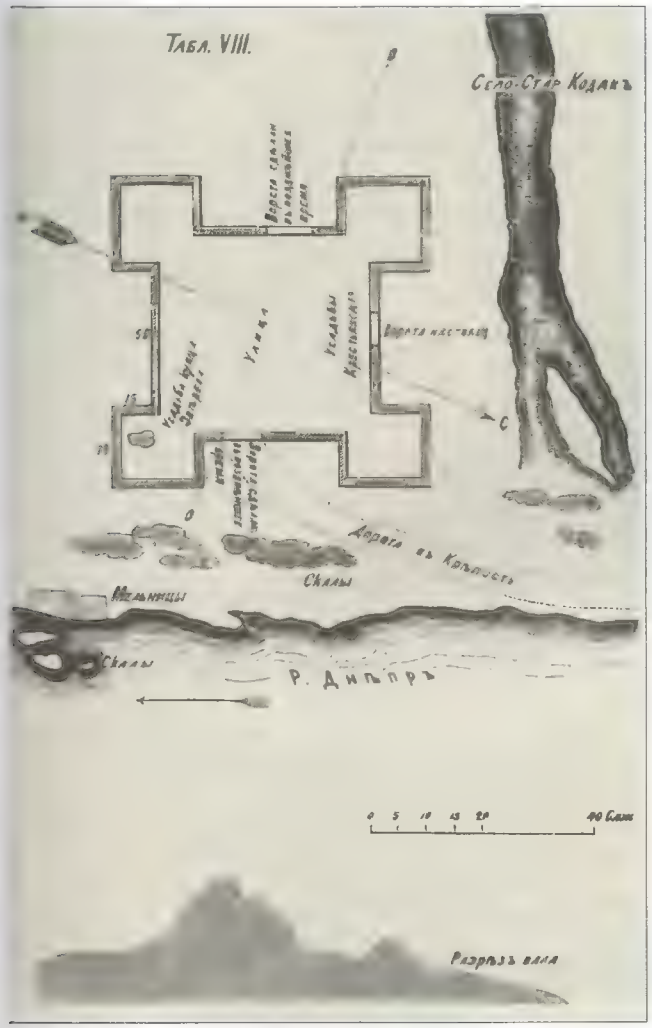

План польського Кодацького замку.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Будівництвом керував французький фортифікатор Гільом Левассер де Боплан, якого в 1630 р. польський король Сигізмунд III запросив, як відомого й досвідченого інженера, для створення фортець, які б захищали Польщу і від татарських нападів, і від козацьких повстань. Не менше сімнадцяти років Боплан перебував в Україні. Повернувшись у Францію, він написав і видав книгу «Опис України», в якій багато уваги приділив козацтву.

Загальний нагляд за спорудженням фортеці Кодак здійснював великий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конецпольський, командувач польськими окупаційними військами в Україні. Ліс для побудови Кодака, за свідченням Боплана, брали в запорозькій місцевості, на берегах річки Самари. На будівництві працювали селяни-кріпаки, полонені татари і реєстрові козаки. Спорудження фортеці закінчили в липні 1635 р. Її збудували за кращими європейськими фортифікаційними зразками і вважали неприступною. Залога Кодака складалася з німців-найманців – двох ескадронів драгунів. Комендантом було призначено французького офіцера Жана Маріона, а комісаром – шляхтича Пшияловського.

Народ склав пісню про будівництво польської фортеці на Дніпрі, яка закрила життєво важливі шляхи втікачам на Січ, а запорожцям – в Україну:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, –
Спорудили на Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще й послали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.

У цьому ж 1635 р. козаки, що повернулися з морського походу під проводом козацького гетьмана Івана Сулими, талановитого полководця, зненацька, несподіваним штурмом у ніч з третього на четверте серпня захопили Кодак і цілком його зруйнували. Коменданта, Маріона і залогу знищили.

Львівський літопис засвідчує, що разом із Сулимою були два полковники і три тисячі

Печатка Кодацької паланки.

Гетьман Іван Сулима. Художник О. Штанко.
Ілюстрація до збірника «Над Кодацьким порогом» (К.: Веселка, 1992)

козаків: «І так напавши місяця августа, до Матки Божієй 3 дня, з вечора то до світа збили вшисток люд его і ноги не оставили, тільки що на чату були виїхали 15 коней і тії ся остали».

Однак Конєцпольський за допомогою польських коронних військ і конформістської частини козацької старшини придушив повстання. Трагічним був кінець Івана Сулими та його товаришів – призвідців повстання. Їх закували в кайдани, відвезли до Варшави і прилюдно четвертували. Тільки один врятувався – Павло Михнович Бут (Павлюк). У 1637 р. він очолив повстання проти Польщі.

За наказом Конєцпольського фортецю Кодак знову відбудували. Керував будівництвом інженер Фрідріх Гектант, який до того спорудив укріплення у Львові, Городищі, Хмельнику та інших містах. Фортеця була збільшена майже втроє. У липні 1639 р. роботи були закінчені. На огляд відбудованої фортеці Конєцпольський скликав реєстрову козацьку старшину і, хизуючись, запитав, що вони думають про цю грізну, могутню фортецю, яка тепер є дійсно неприступною. Присутній там Богдан Хмельницький, який був тоді чигиринським сотником, зауважив латиною: «Рукою створено – рукою й руйнується».

Губернатором Кодака коронний гетьман Станіслав Конєцпольський призначив шляхтича Яна Жолтовського, а комендантом – свого племінника Адама Конєцпольського. Обидва вони вважалися досвідченими офіцерами, бо щойно повернулися з-за кордону, де багато років служили у військах Католицької Ліги і брали участь у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр. Інструкція зобов'язувала губернатора слідкувати, щоб за пороги не було пропущено жодної душі, крім тих, які везли продовольство реєстровцям, що тоді залогою стояли коло Січі. Офіцери повинні регулярно проводити з жовнірами військові заняття.

Шляхтич Речі Посполитої, білорус за походженням, офіцер Богуслав-Казимир Машкевич, який перебував у Кодаці, так описує в 1647 р. його внутрішнє життя: «У Кодацькому замку постійно зберігали військову осторогу. Тут за-

вжди є гарнізон з 600 вояків доброго війська, котрого татари не могли перемогти, хоча б і самих їх набралося 10 тисяч. Перед заходом сонця завжди сурмили «зорю» і замикали ворота, після чого нікого вже не пропускали до замку і з нього – хоч би вкрай було необхідно. Люди, що були у фортеці, звичайно всі озброєні мушкетами, постійно пильнували на сторожі. Висота валу була така, що поверх нього ледве виднілися дахи замкових будівель, і обов'язком коменданта було щороку підсипати на лікоть землі впродовж усього валу. Біля підніжжя був глибокий рів, а всередині замку багато мазанок, у котрих жили різні ремісники. Полонені татари постійно працювали над укріпленням валу. Вночі обходила дозором варта із самим комендантом. Вартовий нікого не підпускав до себе близько, а, навівши мушкета, запитував за німецьким звичаєм пароль, і перехожий був зобов'язаний йому відповісти».

За три кілометри від Кодака, в степу, було збудовано високу сторожову вежу, з вершини якої вартові спостерігали за рухом у степу. Біля підніжжя вежі сторожували 10 кіннотників і сотня піших стрільців. Кінна сторожа постійно об'їжджала навколишні степи і балки.

Поляки володіли Кодаком до 1648р. У травні цього року за наказом Богдана Хмельницького козаки-повстанці підступили до фортеці.

Український гетьман відповідно до своєї стратегії (розгром ворожої армії у польових битвах) не відволікав великих військових сил на штурм і завоювання фортець, залишаючи їх у своєму тилу. Але фортеця Кодак була важливим стратегічним пунктом на Запорожжі і добрим орієнтиром у безкраїх придніпровських степах. Небезпечно було залишати в тилу без контролю залогу, яка могла загрожувати шляхам сполучення гетьманських військ із Січчю. Кілька тижнів тримали козаки Кодак в облозі. Після перемоги війська Богдана Хмельницького під Корсунем облога фортеці стала ще щільнішою, прибули нові підрозділи.

У вересні 1648 р. сюди прибули три потужні полки, які очолювали ніжинський полковник Прокіп Шумейко, полковники Максим Нестеренко та Яків Вовченко.

У кінці вересня козаки заклали під фортецю міни. Комендант Гродзинський мусив піти на переговори і 1 жовтня прийняв умови капітуляції. Згідно з ними гармати – шість бронзових і сім залізних – мали бути передані козакам. Передбачалося, що жовніри вийдуть з Кодака з розгорнутими прапорами, барабанами, запаленими ґнотами та усією звичайною зброєю. Окремим пунктом умов був гарантований вихід з Кодака разом із залогою Стефана Чарнецького, а також польського посла до гетьмана під Жовтими Водами. Залога вимагала дозволу перевезення тіла Стефана Потоцького до Києва й передачі його там ченцям-домініканцям, а також вільний вихід разом із жовніра-ми ксьондзів. Гродзинського Богдан Хмельницький зразу ж відпустив у Польщу.

2 жовтня польське військо (120 чоловік) вийшло з фортеці й вирушило вздовж Дніпра. На марші воно розділилося на три частини, попрямувало до Чигирина, Воронівки і Крилова. Слідом за поляками невідступно йшли селяни, які палали ненавистю до тих, хто уособлював панування чужоземців в Україні. До того ж поширилася чутка про страту українських послів до Польщі карателями. Розлючені селяни й козаки помстилися на частині колишньої кодацької залоги. Під Чигирином вона була роззброєна, одні офіцери ув'язнені, інші – страчені, хтось зумів втекти. Подібне відбулося у Воронівці й Крилові.

У грудні 1648 р. гармати з Кодака були перевезені до Чигирина та Переяслава. Влітку 1649 р. Богдан Хмельницький дозволив своїм союзникам-татарам кочувати біля Кодака. Частина українського населення, що жила навколо Кодака (головним чином ремісники), покинула свої оселі й заснувала вище по Дніпру селище Новий Кодак.

Кримський хан, який був противником союзу України з Московією, вступив у союз з Польщею. Тому в договорі України з Московською державою 1654 р. у спеціальній статті зазначалося, що в Кодаці має утримуватися залога в 400 козаків. З 1655 р. комендантом фортеці був Герасим Лістровий.

До 1656 р. Кодацька фортеця була підпорядкована безпосередньо гетьманській канцелярії в Чигирині в особі генерального обозного, а з цього року почала числитися за Запорозькою Січчю. Крім залоги, у фортеці було встановлено берегову сторожу з «охотників»-козаків.

До Кодака перевезли запорозьку похідну церкву св. Архістратига Михаїла. У 1659 р. Кіш – уряд Запорозької Січі – посилив як залогу, так і озброєння Кодацької фортеці. У володінні запорозького козацтва Кодак залишався до зруйнування Нової (Підпільненської) Січі в 1775р.

1672 р. за царським наказом була проведена ревізія Кодака.

У документі, що зафіксував цю ревізію, після короткої історичної і топографічної довідки про фортецю подається опис сучасного її стану: «Бойницы сделаны из земли, а па-

Залишки Кодацької фортеці. Сучасне фото

лей и обломков нет. А от порогов кругом его ров обрезной... А мерою-де тот город Кодак кругом 900 сажен. Пушек в нем две железные городовые да две затинные пищали; а сколько к тем пищалям ядер и зелья (пороху), фителю и запасов – того они не ведают».

У 60-х – 90-х роках XVII ст. Кодацька фортеця відігравала дуже важливу роль в обороні південних кордонів України від Туреччини і Кримського ханства. Тут були майже всі гетьмани України; певний час Кодак був столицею окремої паланки Війська Запорозького Низового (після 1709 р. ці функції поступово переходять до Нового Кодака). Варто підкреслити, що Кодак дав початок місту, яке сьогодні називається Дніпропетровськ.

1709 р. за наказом Петра І царські війська на чолі з полковником Яковлевим, ідучи руйнувати Чортомлицьку Січ, по дорозі раптово, без бою, оволоділи Кодаком, поруйнували і спалили фортецю. За умовами Прутського миру 1711 р. тут не повинно було бути фортеці. Відтоді Кодак втратив своє воєнне значення, але поступово росло засноване неподалік однойменне селище хліборобів та лоцманів.

1909 р. на спомин про взяття в 1648 р. Кодацької фортеці повстанським військом під керівництвом полковника Прокопа Шумейка, за ініціативи Дмитра Яворницького, на гроші Катеринославського губернського земства було встановлено пам'ятник із рожевого граніту, який підноситься вгору на найвищому місці фортечних валів біля селища Старі Койдаки. Щоправда, напис на постаменті має помилку (вона перейшла з літопису Граб'янки), бо відносить падіння Кодака не до 1 жовтня, а до травня 1648 р.

У радянські часи, починаючи із 1944 р., понад 40 років йшла руйнація Кодака.Тут діяв гранітний кар'єр, який знищив майже всю гору, на котрій колись стояв Кодак. Збереглося приблизно 10% території Кодака разом із частиною решток валів на його західному боці. Наприкінці 1980-х рр. на залишках фортеці було встановлено пам'ятний знак: «Пам'ятник історії республіканського значення фортеця Кодак. Знаходиться під охороною держави». Однак державний закон порушується й далі внаслідок варварських дій деяких підприємств та новоспечених багатіїв-нуворишів. Незважаючи на протести істориків-спеціалістів, дніпропетровських краєзнавців, залишки видатної історичної та фортифікаційної пам'ятки і нині перебувають під загрозою остаточного знищення.

«КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ» – українсько-московська угода, укладена на козацькій раді, що відбулася над річкою Коломаком 25 липня 1687 р. під час обрання гетьманом Івана Мазепи.

22 коломацькі статті обмежували й навіть де в чому забороняли самостійну економічну, фінансову, соціальну та міжнародну політику України, а влада гетьмана зводилась по суті до поліцейських функцій – стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Хоч і декларувалися в першій статті «права та вольності козацькі» («щоб український народ мав усі права і свободи, про які договорено ще при Богдані Хмельницькому»), однак фактично від них нічого не залишилось.

Заборонялось українським купцям «под жорстоким наказанням» торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом: «Остерегать того накрепко, чтоб из малоросійских городов в Крым с торгами й со живностью не ездили й лошадей в Крым не продавали».

Стаття 19 вимагала (під загрозою смертного покарання) приймати на Україні «чехи» – гроші, які виплачувалися царським гарнізонам і не мали золотого забезпечення. Гетьман не мав права без царського указу замінювати вищу старшину.

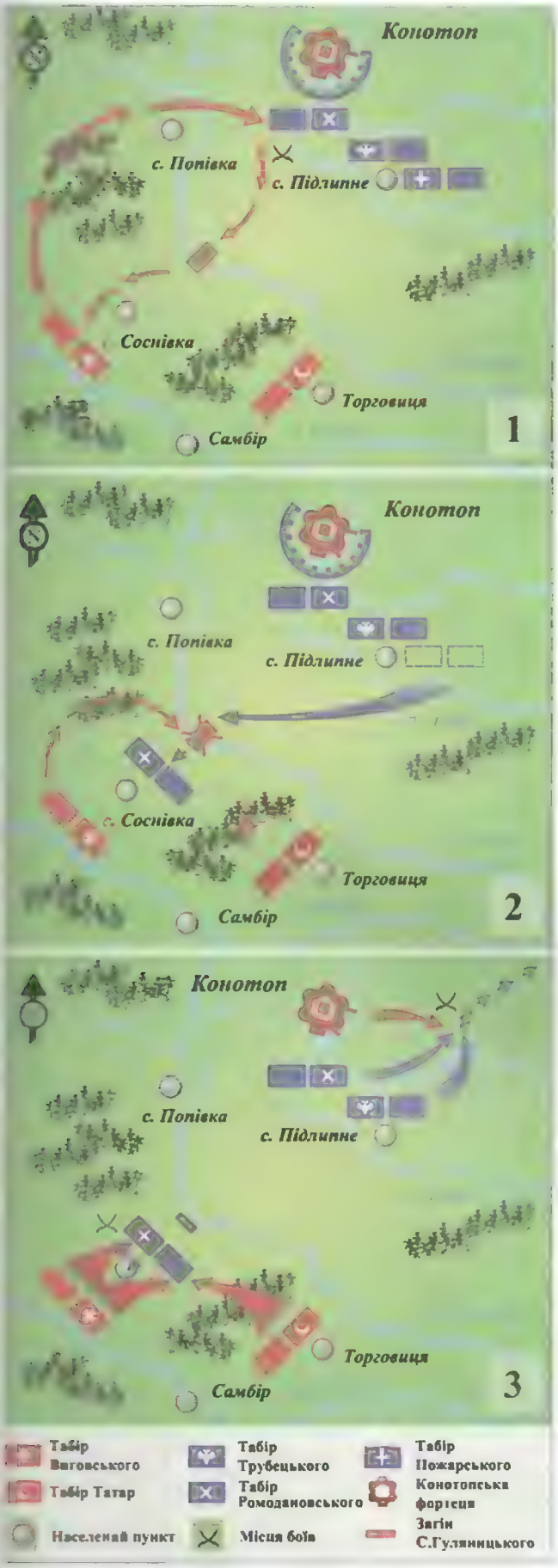

Схема Конотопської битви

У гетьманській столиці перебував московський стрілецький полк. Відповідно до «Глухівських статей» 1669 р. в «Коломацьких статтях» кількісний склад збройних сил України – козацького війська – обмежувався порівняно зі статтями Б. Хмельницького вдвоє – до 30 тисяч. Україна зобов'язувалася додержуватися «вічного миру і союзу» з Польщею й послати за наказом царя козацьке військо проти Туреччини і Кримського ханства. Абсолютно заборонялися міжнародні відносини України. Наказувалося листи і документи від сусідніх держав не розпечатуючи посилати в Москву.

Уперше законодавчо формулювалася в тій же 19-й статті вимога злиття українського народу з російським: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить». Для досягнення цієї мети навіть рекомендувалося дбати, щоб більше було змішаних українсько-російських шлюбів! Зазначена стаття закінчувалася формулою, яка вже без усяких застережень визначала Україну частиною Московської держави: «Никто б голосов таких не испущая, что Малороссийский край – Гетьманского регименту, а отзывались бы везде единогласно – их царского Пресветлого Величества самодержавной державы».

Але гетьман Іван Мазепа, підкорившись ситуації і погодившись на ці статті, далекоглядно дивився в майбутнє, знаючи, що від його волі залежить не виконувати їх.

Український історик Олександр Оглоблін писав: «Лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними».

КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ Петро – див. **САГАЙДАЧНИЙ** Петро.

КОНОТОПСЬКА БИТВА. Після укладення Гадяцької угоди в середині серпня 1658 р. розпочалася війна України проти Москви. Спочатку царський уряд, дізнавшися про Гадяцьку угоду Виговського з Польщею, налякався й готовий був дечим поступитися. Воєводам доручалося піти на переговори з Виговським, навіть обіцяти йому виведення воєводи Шереметєва з військом із Києва та визнання умов Гадяцького договору. Виговському були готові дати звання й посаду київського воєводи, а старшині забезпечити землі та всякі свободи. Царський уряд не знав повного тексту Гадяцького договору.

Конотопська битва. Художник М. Данченко. 2008 р.

Виговський, повідомляючи царю про угоду з Польщею, заявляв, нібито він зберігає союз із Москвою. Водночас цар вирядив в Україну велике військо під проводом князя Трубецького.

Виговський уже не йняв віри Москві. Він спробував вибити воєводу Шереметєва та його ратників із Києва, послав проти нього військо на чолі зі своїм братом Данилом Виговським, який мусив з'єднатися з київським полковником Павлом Хмельницьким. Але воєвода Шереметєв, дізнавшися про наступ, вийшов із київської фортеці проти козаків і погромив їх під Києвом. Пізніше Данило Виговський потрапив у полон і був закатований у російському місті Калузі.

Гетьман Іван Виговський із головними силами вирушив проти воєводи Ромодановського, що спочатку стояв на кордоні. Однак воєвода встиг об'єднатися з Трубецьким, і ранньою весною 1659 р. більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського, Пожарського та Львова вирушила в Україну, руйнуючи й нищачи все на своєму шляху. У складі московського війська був Іван Безпалий з козаками.

Під містечком Срібним Петро Дорошенко з козацьким загоном зробив спробу затримати це величезне військо, але безуспішно. Сам він ледве врятувався. Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у містечку. Протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р. ніжинський полковник Григорій Гуляницький із п'ятьма тисячами козаків свого та Чернігівського полків витримували облогу в Конотопі стотисячного московського війська. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл. Московські командувачі наказали засипати рів навколо фортеці. Козаки робили вилазки, розганяли

Гетьман Іван Виговський під Конотопом. Художник І. Бельський

Монумент на честь перемоги в Конотопській битві. с. Шаповалівка. 2009 р.

московських вояків, виносили з рову насипану землю й переносили її на вал, який ставав чимраз вищим.

Розлючений Трубецькой послав частину свого війська до міста Борзни. Місто спалили, побили багато людей, козацьких жінок і дітей, а вцілілих відправили до Москви. Така ж трагічна доля спіткала й Ніжин. Виговський нарешті зміг зібрати всі свої сили: козацькі полки (16 тисяч), наймані війська – сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також орди кримського хана Махмет-Гірея та польські корогви під проводом Андрія Висоцького. 24 червня це об'єднане військо вирушило до Конотопа. По дорозі розбили загін московського війська й підійшли до багнистої річки Соснівки, що за 15 верстов від Конотопа.

Оглянувши місцевість, гетьман вирішив, що вона підходить для поля битви. Сюди він мав намір виманити московське військо й дати йому бій. Верстов за десять праворуч Виговський поставив татарські орди. Козаків під командуванням Степана Гуляницького розмістив на широкій луці в закритому місці. Сам гетьман, узявши невеликий козацький загін і частину орди на чолі з салтаном-нурадином, перейшов бродом Соснівку й 27 червня з тилу вдарив на військо, що обложило Конотоп. Він

мав намір після атаки нібито вдатися до втечі й таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загоном, а отже виманити його до місця, де сховалися основні козацькі сили.

Однак після удару Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки – переслідувати їх. Проте згодом воєводи, побачивши, що у Виговського війська вдесятеро менше, ніж у них, самі повели атаку на козаків, котрі, як і наказував гетьман, втекли й перебралися через річку Соснівку.

На другий день вранці Пожарський із 30-тисячним військом перейшов річку. Решта московських військових сил залишилися під Конотопом. Пожарський почав налаштовувати своїх вояків до бою, наказав установлювати гармати. У цей час козацький п'ятитисячний загін на чолі зі Степаном Гуляницьким викопав непомітно для ворога рів, просуваючись до того моста, який щойно перейшло московське військо. Пожарського атакував зі своїм загоном Виговський і під ворожим обстрілом зразу подався назад, вдавшись до маневру вдаваної втечі. Московські війська кинулися за ним і таким чином опинилися далеко від моста. Козаки Гуляницького, які тепер перебували в тилу московського війська, порубали міст і загатили ним річку, додавши ще скошеної трави й очерету, нарубаної лози та шелюги. Річка розлилася на всю луку.

Пожарський, побачивши за собою козаків, повернув назад. Тоді вже Виговський почав

Святкування 350-ї річниці перемоги під Конотопом. 2009 р.

Храм Різдва Пресвятої Богородиці. Конотоп. 2009 р.

його переслідувати. Тут із гуком і свистом, наче вихор, налетіла орда, напавши на військо Пожарського з лівого флангу, з правого атакував Виговський. Пожарський зі своїм військом подався назад до річки, але там не було ходу. Гармати й коні повгрузали в багнюці. Спроба втечі пішки теж була невдалою. 30 тисяч царських вояків лягло трупом, устилаючи луку. Трубецькой з рештою війська поспішив відступити від Конотопа. Відбиваючись від атак козаків і татар, що його переслідували, він дійшов до Путивля.

Московська армія зазнала нечуваного розгрому. Кілька московських воєвод потрапило в полон. Князя Пожарського Виговський віддав татарам.

«КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ» були укладені й прийняті в 1672 р. під час обрання гетьманом Івана Самойловича.

Генеральний суддя Самойлович був серед групи козацьких старшин, яка вчинила 13 березня 1672 р. заколот проти гетьмана Дем'яна Многогрішного. Старшини вирядили до Москви полковника Івана Лисенка з проханням прислати на раду, яка мала обрати нового гетьмана, царське військо для її охорони. Побоючись повстання проти них за зраду і беззаконну розправу над гетьманом Дем'яном Многогрішним,

старшини просили забезпечити, щоб рада не була велелюдною і щоб на неї не допускалася «чернь», тобто рядові козаки й селяни. Ця старшинська олігархічна група через свого представника Лисенка домагалася обмеження гетьманської влади, зокрема, щоб усі важливі справи гетьман вирішував тільки зі старшинською радою, не запроваджував найманого війська, на яке він міг би спиратися, а також повного позбавлення гетьмана можливості провадити міжнародну політику. Все це було на руку й Москві.

Цар вислав боярина Григорія Ромодановського з військом і призначив вибори в Конотопі. Старшина перестріла Ромодановського й переконала його провести раду в глухому степу, в урочищі Козацька Діброва, на московському кордоні, біля Путивля. Рада відбулася 16 червня 1672 р. в наметі Ромодановського, участь брали тільки старшини. Чотири тисячі козаків, які прибули на раду, були лише свідками.

Прийняті «Статті» мали 10 пунктів і повторювали значною мірою «Глухівські статті», але був вилучений дуже принциповий їх пункт про обов'язкову присутність козацьких делегатів під час міжнародних переговорів царського уряду в справах, які стосувались України. Отже, остаточно знищувались навіть залишки політичної самостійності України. Водночас додавалися нові статті про обмеження гетьманської влади і скасування компанійського (найманого) полку.

На другий день до Козацької Діброви прибув київський митрополит Лазар Баранович, і в його присутності Івана Самойловича було обрано гетьманом, переобрано генеральну старшину і кількох полковників. Гетьман і старшина присягнули цареві на вірність.

КОРСУНСЬКА БИТВА – друга битва Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти Польщі, що відбулася 16(6) травня 1648 р. під містом Корсунем.

Після першої перемоги козацьких військ на річці Жовті Води над авангардними силами польської окупаційної армії, очолюваної великим коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним коронним гетьманом Мартином Калиновським, Богдан Хмельницький прагнув розвинути успіх, використати стратегічні переваги для цілковитого знищення ворожих військ. Польська армія прямувала на південь, на Запорозьку Січ. Однак, дійшовши до Чигирина і дізнавшись про перехід загону реєстровців на бік повсталих козаків, Потоцький повів свої війська до Черкас. Там і застала його звістка про розгром авангардних сил, якими командував його син – Стефан. Тоді поляки почали відступати до Корсуня.

Корсунь над річкою Россю. Художник Наполеон Орда. XIX ст.

13 травня, переправившись через річку Рось, вони зайняли поблизу міста досить вигідну позицію. З одного боку польський табір захищала річка, з трьох інших – його оточили шанцями, для яких використали і старі укріплення – залишки високого земляного валу. На узгір'ї зробили шанець, де розмістилися частини полковника Денгофа. Коронний гетьман Потоцький віддав Корсунь на пограбування своїм військам, які швидко завершили лиху справу.

Зранку 9 травня військо Богдана Хмельницького розпочало марш із Княжих Байраків, де завершилась Жовтоводська битва. Український

Схема Корсунської битви

гетьман мав на меті швидше ввійти до густонаселеної місцевості, щоб підняти народ на повстання. Прибувши в урочище Цибульник, він простояв там два дні, розсилаючи універсали та формуючи повстанську армію. Перші загони селян-повстанців, що склали основу війська Богдана Хмельницького, прибули з села Бутівки, поблизу якого розташувалося військо. Людність із Чигирина, Крилова та інших міст і сіл приєднувалася до повстанського війська вже на марші.

На шляху від Княжих Байраків до Корсуня українському війську довелося долати річки Омельник, Цибульник, Вільшану, Тясмин, Рось, іноді наводячи переправи. Марш українського війська здійснювався в надзвичайно напруженому й максимально швидкому темпі (42 км на добу, загальна довжина маршруту – 270 км). Богдан Хмельницький мав на меті не допустити втечі армії Потоцького й примусити його вступити в бій.

Паралельно просувалися татарські загони на чолі з Тугай-беєм. 14 травня до Богдана Хмельницького прибув гонець від кримського хана Іслам-Гірея III із звісткою, що він іде на допомогу з 87-тисячною ордою. Але хан не встиг підійти на час Корсунської битви. Перед Корсунем на бік повстанського війська перейшли польські драгуни з передової сторожі.

Просування головних козацьких сил в район Корсуня здійснювалося чотирма загонами по п'ять-шість тисяч вояків, яких очолювали Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Іван Богун і Матвій Борохович (Матвій Гладкий).

Отже, військо Богдана Хмельницького, що з'явилося під Корсунем, мало 20 тисяч піхоти (козаки) і 20 тисяч кінноти (татари). Військо невпинно зростало за рахунок селян і міщан. Ядром війська були запорозькі козаки, загартованість і військовий професіоналізм яких були відомі далеко за межами України. У козацькому обозі налічувалося більше двох тисяч возів. Татари не мали свого обозу, але у них на кожного припадало по кілька коней. Переважаючи поляків кількісно вдвічі, українське військо мало вдвічі менше гармат.

Щодо кількісного складу польського війська під Корсунем, то польські джерела його свідомо применшують. Достовірнішими вважаються відомості, які наводяться в праці українського літописця Самійла Величка, – до 26 тисяч. У польському таборі під Корсунем у 1648 р. з урахуванням обозних та слуг було більш як 20 тисяч вояків. Обоз польського війська складався з 950 возів кінноти, 125 возів піхоти та кількох десятків важких возів для артилерії.

Діорама «Корсунська битва. 1648». Художники С. Гончаренко, Ю. Саницький, О. Сіренко

15 травня в районі Корсуня з'явилися козаки й татари. Того ж дня вони переправилися вбрід через річку Рось на лівий берег і розпочали блокування польського табору. З огляду на значну кількість козацьких військ і татарських орд польські воєначальники на світанку 16 травня наказали залишити укріплені позиції й почали відступ на Богуслав, попередньо спаливши Корсунь. Покинувши важкі вози й частково спішившись, польське військо просувалось озброєним табором «у вісім лав ушинкованого», як засвідчив український літописець. В авангарді, ар'єргарді й центрі табору розмістили по чотири гармати. А загалом там була 41 гармата. У головній і тильній частинах табору рухались підрозділи кінноти на чолі з гетьманами Миколою Потоцьким і Мартином Калиновським. Йшли відкритим і зручним шляхом, який піднімався вгору.

Приблизно за три кілометри від Корсуня, з найвищої точки шляху, звідки проглядалася вся дорога до міста, поляки угледіли, що їх наздоганяють козаки й татари. Вони обстріляли їх. Козацькі війська і татарські орди відійшли на недосяжну для рушничного пострілу віддаль. Однак переслідування польської армії не припинили.

Те, що ворог залишив вигідну для нього позицію біля Корсуня, відповідало намірам Богдана Хмельницького, оскільки атака польського табору «в лоб» після форсування річки могла погіршити становище козацького війська. Богдан Хмельницький розробив план відповідно до своєї стратегії: нав'язати ворогу бій у несприятливій для нього позиції.

Тому треба було примусити польську армію, в якій переважала кіннота, зійти з битого, рівного, відкритого степового шляху на незручну для неї лісову дорогу. Для цього Хмельницький наказав перекопати Богуславський шлях між селами Ситники і Саморідня. Дізнавшись

Після бою під Корсунем. Художник О. Данченко. 1953–1954 рр.

Кривоніс під Корсунем. Скульптор А. Кущ. 2006 р.

про це через своїх розвідників і побоюючись, що там могли бути зосереджені великі козацько-татарські сили, польська армія зійшла зі шляху й повернула ліворуч на дорогу, якою повів її козак Самійло Зарудний, котрий підтримував таємний зв'язок з Богданом Хмельницьким. Зарудний був з тих реєстровців, що входили до складу польської армії. Польські воєначальники взяли його в проводирі, і він завів польську армію саме туди, куди вказав йому український гетьман.

Ця дорога йшла нерівною, порізаною крутими, заболоченими ярами і балками місцевістю. За десять кілометрів від Корсуня її перетинала вузька лісова долина – балка Горохова Діброва. Тут дорога пролягала між двома кручами, схили яких поросли густим лісом. Саме тут Хмельницький вирішив дати бій Потоцькому. В умовах лісу польська армія не могла використати переваги своєї кінноти. До того ж український гетьман наказав доповнити природні перешкоди урочища Горохова Діброва ровами, валами й засіками. Він відправив туди на чолі з Максимом Кривоносом 6 тисяч козацьких піхотинців з гарматами. Козаки викопали через дорогу рів «у спис глибиною», заклали засіки, а на протилежному кінці з обох боків дороги в густому дубняку і у спеціально виритих шанцях сховалися в засідці.

Перед Гороховою Дібровою тягнулася смуга невеликого заболоченого лісу. Тому поляки змушені були змінити свій бойовий порядок. Гущавина і вузька лісова дорога заважали жовнірам і шляхті оборонятися. Поки вони проходили лісом, третину польського обозу було розбито.

За лісом починався стрімкий спуск. Урвисті кручі були вкриті чагарником. Спочатку спустилися польська піхота й кіннота, за ними йшли армата і обоз. Нарешті, головні частини почали підніматися вгору стрімким схилом балки, але наштовхнулися на суцільні рови і завали. Далі просуватися було неможливо. Спробували затримати обоз, але частина возів уже почала спускатися, й утримати коней не вдалося. Вози, переганяючи і наскакуючи один на одного, стрімко котилися вниз, перекидалися разом з кіньми й людьми, розбивалися на друзки. В цей же час частина польської піхоти кинулася засипати рови, розтягати завали. Але козаки відкрили по них артилерійський і мушкетний вогонь.

Скориставшись сум'яттям і хаосом у польському війську, козаки пішли із засідки в наступ. Водночас ударили козацькі гармати. Їм відповіли польські, але не завдали великої шкоди козакам. Між тим вступили в бій і основні сили козаків, які почали тиснути на польські вій-

ська з тилу. Потоцький наказав кіннотникам спішитися і взятися за мушкети. Але польські кінні корогви, непризвичаєні до пішого бою, не встигли навіть вишикуватися в бойовий порядок. Значна частина возів з гарматами застрягла в заболоченій балці й втратила боєздатність. Козаки прорвали оборону польського табору в його лобовій частині і, захопивши армату, пройшли через увесь табір, роз'єднавши його на три частини. Татари увірвалися в табір з іншого боку і також захопили гармати.

1800 реєстрових козаків, що перебували на службі в поляків, після прориву табору перейшли у військо Богдана Хмельницького. Челядь, слуги, пахолки, яким польські кіннотники, що спішилися, віддали своїх коней, скочили на них і кинулися врозтіч. Жовніри і шляхта також почали тікати. Але основні сили в центрі польського табору трималися досить стійко і протягом певного часу запекло оборонялися. Після остаточного прориву центру почалася суцільна паніка. Жовніри розбігалися, хто куди міг. Татари розтоптували їх кіньми або полонили живими. Обох польських гетьманів козаки захопили в полон. Разом із кількома десятками інших полонених шляхтичів їх віддали татарам. Після бою, що тривав чотири години, переможці переслідували втікачів упродовж трьох миль і, як повідомляє сучасник, «багато неприступних взяли». Загалом врятувалося близько півтори тисячі поляків, переважно пахолків і слуг.

У результаті Корсунського розгрому в Україні не залишилося великих польських військових сил. Значення Корсунської перемоги посилювалося ще й тим, що вона послужила імпульсом до загального повстання. Поширюючись на Правобережжя, воно перекинулося на Брацлавське воєводство, частково охопило Волинське й Подільське; загони повсталих селян діяли в Галичині.

Плач поляків після поразки під Корсунем. Невідомий художник. Друга половини XVII ст. м. Люблін. Польща

На місці, де відбувалася Корсунська битва, знаходився хутір Горовці, що переріс згодом у село, яке було названо місцевим населенням на честь перемоги Виграєвим. Нещодавно тут було встановлено пам'ятник, а в Корсунському історико-краєзнавчому музеї відкрилася діорама «Корсунська битва».

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВО. Так називалися з другої половини XIX ст. мешканці Приазовських і Причорноморських степів (Північно-Західного Підкавказзя, тепер Краснодарський край), первісну основу яких складали колишні запорозькі козаки. Саме вони були тою частино запорожців, які після скасування і зруйнування Січі в 1775 р. об'єдналися в Чорноморське військо, що відіграло вирішальну роль у головних битвах російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Чорноморське козацьке військо одержало статус автономії і (що дуже важливо!) – великий край без кріпацтва. Протягом 1792–1793 рр. на Кубань прибуло 12622 колишніх запорожців. На новому місці вони скликали Військову Раду й вирішили поділити всю територію на 38 куренів, як і на Запорожжі; зберегли і назви: Полтавський, Переяславський, Пашківський, Батуринський, Донський, Іванківський, Щербаківський, Іркліївський, Дерев'янківський, Канівський та інші. Згодом було додано ще два курені: Березанський і Катеринівський.

Курені на Кубані, на відміну від Запорозької Січі, де вони були тільки адміністративно-господарськими одиницями, визначали ще й територіальний поділ. Колонізуючи кубанські й приазовські степи, керівництво Чорноморського війська прагнуло заселяти їх сімейними козаками.

На виділених козаками землях козацька комісія на чолі з отаманом Захаром Чепігою вибрала 40 місць, на яких були закладені «курінні» поселення. Жеребом визначали місця для кожного куреня, який тут огосподарювався. Ставилися будинки для курінного уряду або управління «громадою», а також для школи, споруджувалися церкви. Переважна більшість куренів розташувалась біля степових річок і урочищ Чорномор'я. Декілька курінних поселень було закладено на березі річки Кубані або поблизу кордонів із землями черкеських племен.

Внутрішній лад та управління організовували за принципами самоврядування, тобто за старими запорозькими правами і звичаями. Найвищою владою була Військова Рада, а урядом – Кіш, що складався з військового атамана, військового судді і військового писаря. Спершу

Карта земель Чорноморського козачого війська. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

обрали відповідно Захара Чепігу, Антона Головатого і Тимофія Котляревського. Військовий отаман був главою уряду і водночас командувачем козацького війська.

У куренях щорічно відбувалася курінна рада, тобто зібрання курінної «громади», яка обирала курінного отамана, суддю й писаря; нижчий службовий персонал – «десятники», «летюки», «огневщики» тощо, призначалися по черзі з кожного двору. Громада на зібраннях вирішувала всі найважливіші курінні справи: призначала і розподіляла козаків на кінну й пішу службу, обслуговувала громадські потреби, встановлювала земельні порядки. Таким чином, народне життя і творча діяльність кубанського населення зосереджувалися в куренях.

Військові отаман, суддя і писар разом із курінними отаманами уклали в 1794 р. своєрідну конституцію – «Порядок для загального добра».

На березі Кубані (поблизу Карасунського Кута) заснували чорноморці свою столицю – місто Катериноград з фортецею, яка нагадувала собою внутрішню фортецю Запорозької Січі – Кіш. У центрі фортеці спорудили величний дерев'яний військовий собор Покрови Божої Матері (стоїть він там і сьогодні), де зберігали клейдони. Це була частина національних козацьких реліквій, захоплених в 1775 році у запорожців царськими військами і повернутих чорноморцям на їхнє прохання. У Катеринодарському соборі також зберігалися ризниця з Покровської церкви останньої Запорозької Підпільненської Січі і Євангеліє 1759 року, подароване військовим суддею Петром Калнишевським січовій церкві (тепер експонується у Краснодарському історико-краєзнавчому музеї). Зберігалися в церкві іконостас та бібліотека Межигірського монастиря, що був парафією Запорозької Січі. Вони, як і майно січової церкви, за наказом Потьомкіна були вивезені на чотирьох підводах (115 пудів) з України до Петербурга і передані Александрівській лаврі і Новоросійській митрополії.

Завдяки енергійним розшукам і клопотанням чорноморського наказного отамана Тимофія Котляревського значна частина цих національних цінностей і реліквій була повернута чорноморцям – «прямим нащадкам Запорозької Січі».

Навколо собору було споруджено 40 житлових будинків-куренів для «сіроми», нежонатих козаків, а також будинок для військової канцелярії. Колишні запорожці і на нових землях зберігали українську мову, пісні, культуру, історичну традицію Запорожжя.

Та невдовзі царський уряд почав наступ на демократичні порядки колишніх запорожців. Військового отамана вже не обирали на Раді: його призначав цар з кількох запропонованих кандидатів, і був він тепер не «військовим», а тільки «наказним» отаманом. Та й Рада поступово припинила своє функціонування. За розпорядженням царського уряду курінні поселення з відведеними ним землями почали називатися станицями. У кожній із них, як правило, проживало від 5 до 20 тисяч мешканців.

У перший період, освоюючи пустельні цілинні землі, переселенці дуже бідували, їх косила малярія. Жінки, підлітки, літні люди господарювали, орали землю, рибалили. Придатні до зброї чоловіки захищали імперію. На 320-кілометровій Чорноморській лінії вони несли великі втрати від постійних воєн із закубанськими горцями, а також під час походів у Персію, Польщу та ін.

Постійна боротьба з кавказькими гірськими племенами змушувала чорноморських козаків пристосовуватися до нових умов, вдаватися до незвичної тактики, способів і методів воєнної діяльності, зокрема була вироблена пластунівська тактика. З переселенців виробився особливий тип воїна.

Склад сорока чорноморських куренів поповнювали козаки і кріпаки-селяни з Лівобережної України. За наказом царя в 1808 р. прибуло з Чернігівської та Полтавської губерній 25 тисяч козаків, у 1809 і 1811 рр. звідти ж – 41 328 козаків і селян, а в 1845–1850 рр. з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній – ще 15 580 козаків, жінок і дітей. За відомостями автора книги «Історії Кубанського козацького війська» Ф. Щербини (Т. III. – Катеринодар, 1910–1912), за 40 років першої половини XIX ст. поселилося на Кубані з України понад 100 тисяч людності.

Крім добровільних переселень, були й примусові. Двом полкам з Полтавщини та Чернігівщини, що воювали на Кавказі, не дозволили повернутися додому в Україну, а поселили їх на Тереку в районі Владикавказа. Оскільки більшість козаків були нежонаті, царський уряд послав з України на Кавказ 500 дівчат-кріпачок, з якими козаки одружилися. Два Чугуївські полки козаків із Харківщини за непокірність цареві силою вислали у верхів'я Кубані, а їхня землі в Україні віддали кирасирам.

Переселяючи з центральних губерній України козаків – найактивнішу силу національно-визвольних і антикріпацьких рухів, царський уряд добивався зниження соціальної напруги й зменшення гостроти земельного питання в цих губерніях. З іншого боку таким чином зміцнювали охорону прикордонних районів півдня Російської імперії. Переселенці масово вливались у Чорноморське військо й виконували військову службу.

Одночасно з офіційним переселенням відбувалася й стихійна народна колонізація. Незважаючи на заборону царської адміністрації, на Кубань тікали з України закріпачені селяни, а також і ті колишні запорозькі козаки, які були переведені у стан відносно вільних військових поселенців. Вони продавали свою землю, будинки, худобу й виїздили на Кубань.

Українці на берегах Кубані та Кавказу заселяли місцевості Геленджик, Сочі, Туапсе, Піцунду, Сухум-Кале. У 1832 р. тут поселилось 200 українських родин. Українці дали початок поселенням на Ставропільщині. Постійний приплив українського населення продовжувався майже до початку Першої світової війни. За даними антропогеографа Степана Рудницького, на той час на Кубані нараховувалося 1 791 000 українців.

На схід від поселень Чорноморського війська Кубань заселяли донські козаки, які в 1832 р. створили особливе «Кавказьке лінійне військ-

Старий військовий собор у Катеринодарі.
З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

Чорноморці через кілька років після переходу на Кубань. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

ко». З 1841 р. Чорноморське українське військо і Лінійне донське засвоювали нові землі, просуваючись до Кавказьких гір і Чорного моря на лівому березі Кубані і до прикаспійських степів на сході. Чорноморське козацьке військо, як й інші нащадки запорозьких козаків, відіграло помітну роль у формуванні Терського козацького війська та козацьких військ Сибіру і Середньої Азії.

Але особливо відчутною була роль запорозького козацтва та його різних форм і організацій, які складались з кінця XVIII ст., у колонізації Причорноморських і Приазовських земель. Український історик з діаспори Дмитро Дорошенко пише у 2-му томі праці «Нарис історії України» (Мюнхен, 1966): «Всі ці козаки, дніпровські, дунайські, чорноморські, були піонерами української народної колонізації, яка стихійно просувалась до берегів Чорного моря. Кінець кінцем та колонізація, що її згори насаджував російський уряд, ішла тільки по слідах колонізації народної й не завжди навіть розумно продовжувала те діло, яке розпочинали піонери колонізації народної – запорозькі козаки та їх епігони. Та остаточний результат був майже однаковий: українське населення щільно просувалося до берегів Чорного й Азовського морів і охопило їх широким поясом від устя Дунаю до устя Кубані й далі на південний схід аж до Кавказького хребта».

1860 р. Чорноморське козацьке військо було злито з Кавказьким лінійним донським військом і отримало назву Кубанського козацького війська, яке проіснувало до 1920 р. Були втрачені навіть залишки відносної автономії.

Класичний стрій кубанських козаків складався з шапки-кубанки з червоним верхом, прикрашений галуном так, щоб можна було визначити посаду козака, яку він займав у сотні, та темно-синього або білого кольору черкески з коштовного сукна з червоними закотами на рукавах, шириною у дві долоні. Газирі на грудях і кинджал на вузькому з наборами паску були оздоблені червленим золотом або сріблом, але без блиску. Черкеска припасовувалася до талії, довжина її – на дві долоні від закаблука чобота. Особливого вигляду цьому строю надавав ясно-червоний башлик. Його носили так, щоб він не закривав погонів. Брюки-галіфе з облямівкою не ширше 2–3 міліметрів.

Після остаточного завоювання Російською імперією Кавказу життя на Кубані дещо стабілізувалося.

Наділені дуже гарною родючою землею, нащадки запорозьких козаків використовували традиційні прогресивні форми козацького хліборобства і досягли помітного економічного добробуту.

Кубанці відбували військову службу в складі російської армії. Кубанським козакам-пластунам доводилося брати участь у війнах Російської імперії: Кавказькій, Кримській, з Туреччиною 1877–1878 рр., з Японією, а також у Першій світовій війні.

Активне і постійне переселення українців на Кубань з Харківської, Катеринославської, Чернігівської, Київської, Таврійської, Херсонської губерній, що тривало до 1917 р., підтримувало живий зв'язок України з Кубанню, сприяло розвитку їхніх культурних і духовних взаємовідносин.

З Київської духовної академії, семінарій, з Харківського університету молодь йшла в Чорноморію, в козаки. У 50-ті роки XIX ст. у Чорноморському війську вже були представники козацької інтелігенції, які вивчали історію України та українського козацтва. Наприкінці XIX – початку XX ст. Кубань дала видатних дослідників історії Кубанського козацького війська – П. Короленка та Ф. Щербину. Кирило-Мефодієвське товариство, зокрема Тарас Шевченко і Микола Костомаров, підтримувало тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією.

Тарас Шевченко дружив і листувався з останнім чорноморським кошовим отаманом Яковом Кухаренком, письменником, фольклористом, етнографом. Великий Кобзар мріяв побувати на Кубані, але мрія його не здійснилася. Як і Куха-

Яків Кухаренко – наказний отаман Чорноморського війська, український письменник, друг Т. Г. Шевченка. Фото з кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

ренко, на козацьких традиціях виріс і кубанський письменник Василь Мова-Лиманський.

Громадсько-політичні, культурні товариства «Громада», «Просвіта» посилили зв'язок України з Кубанню, а також сприяли зростанню демократичних настроїв і національної самосвідомості українського населення Кубанського краю, всупереч активній і жорстокій русифікації, яку проводив там царський уряд.

Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд хоча й не вирішив національного питання, але відкинув брутальні методи національного гноблення. Кубань тоді пережила короткий демократичний період (1917–1918). Це сприяло відродженню національного життя українців, які заселяли кубансько-чорноморський регіон. Відкривалися українські школи. У 1917 р. виходили українські газети «Кубанська зоря», «Нове життя», «Чорноморщина», «Чорноморець», «Чорноморська рада». В станицях діяло 40 читалень «Просвіти».

Прихід денікінців на Кубань, розгул їх репресій і терору перервали процес українського культурного відродження. За наказом Денікіна десятки українських вчителів-козаків було розстріляно. Людей убивали лише за те, що вони продавали українські книжки.

24 січня 1919 р. голова ВЦВКу Яків Свердлов підписав «циркулярний лист» Оргбюро ЦК Російської комуністичної партії більшовиків, адресований ревраді Південного фронту. Оголошуючи козацтво антирадянським і тому належним до знищення, Свердлов наказував здійснити цю акцію, назвавши її «розкозаченням». Воно почалося з Дону, потім охопило Кубань, Терек та інші області козацьких поселень. Це була політика геноциду, спрямована на фізичне, духовне, моральне знищення козацтва. Козацтво абсолютно позбавляли права на існування. Навіть сама назва «козак» мусила бути стертою з пам'яті.

Директиву Свердлова доповнив Лев Троцький – голова Реввоєнради Російської республіки. За його наказом від 3 лютого 1919 р. все, пов'язане з національною самобутністю козаків, їхньою історією, як і самі козаки, не розрізняючи статі, віку, соціального стану, політичних переконань, піддавалося нещадному знищенню. Кубанські станиці були залиті кров'ю. У практику увійшли розстріли цілих сімей за круговою порукою. Викорінювалися козацькі роди, цілковито знищувалися станиці. Люди шукали порятунку і притулку на чужині. Кубанське козацтво зникло як військове об'єднання і як територіальна одиниця.

У 20-ті рр. XX ст., в коротку добу українського відродження, коли українська культура пережила миттєвий розквіт, націонал-комуністи провадили українізацію зрусифікованої України. Процес українізації торкнувся і тих частин Росії, де компактними групами проживали українці: в Казахстані, на Воронежчині, на Північному Кавказі, зокрема на Кубані, де процент грамотності був значно вищий, ніж в інших регіонах Росії. Представники української інтелігенції: вчительство, лікарі, бібліотекарі, письменники, літератори – активно включилися в процес українського відродження на Кубані.

Ще у вересні 1920 р. в Краснодарі відкрили Інститут народної освіти, який згодом перейменували у Кубанський педагогічний інститут, де існували групи з українською мовою навчання, а з 1923 р. діяв відділ української мови і культури, який готував педагогів українських шкіл другого ступеня. При інституті працювала кафедра української мови і літератури, була створена українська етнографічна комісія. Передбачалося повністю українізувати Кубанські педагогічний і медичний інститути.

У 1922 р. відкрився Український педагогічний технікум, що готував учителів для шкіл першого ступеня. Створювалися українські робітфаки. Навіть у Кубанському акушерському технікумі читали курс українознавства.

Макар Симак (пластун). Художник І. Рєпін. 1888 р.

Козак І. Ф. Шрамко. Художник І. Рєпін. 1888 р.

Почався масовий перехід шкіл в станицях Кубані на українську мову навчання. У 1922 р. їх було 33, а на перше січня 1927 р. вже 214. Серед них кілька шкіл підвищеного типу. Офіційний циркуляр за 4 серпня 1927 р. повідомляв, що на Кавказі діє 746 українських шкіл. 1926 р. вийшов кубанський буквар українською мовою, протягом другої половини 20-х років систематично з'являлися українські букварі і читанки. Виходив український педагогічний часопис «Новим шляхом».

Всюди організовувалися гуртки з вивченння української мови. Українізацією було охоплено дитячі садки, музеї, бібліотеки; хати-читальні цілком перевели свою роботу на українську мову. Виходили українські газети «Чорноморець», «Чорноморський край».

Розквітла кубанська гілка українського красного письменства. На Кубані в той період активно працювало 150 письменників.

Однак українізація на Кубані гальмувалася. Опір їй чинили вчителі-росіяни, саботувала переважна більшість місцевих радянських державних органів і партійних функціонерів. А саме вони в першу чергу зобов'язані були виконувати урядову програму українізації, за якою тих осіб, які злісно не виконують завдань українізації можна було звільняти з роботи і навіть притягати до суду. Але, на жаль, це були тільки слова, які реально абсолютно нічого не значили. На початок 30-х років ситуація на Кубані різко змінилася.

1930 року радянська імперія розпочала тотальний наступ на українство в Україні і поза її межами. Велась безкомпромісна, люта, терористична русифікація, яка протягом довгих десятиріч набирала дедалі більших темпів і масштабів. Усі, хто стояв біля джерел українського національно-культурного відродження на Кубані, зазнали переслідувань і репресій. Серед української інтелігенції загинуло півтори тисячі осіб. Кафедру української мови і літератури в колишньому Краснодарському педінституті розігнали, студентів і викладачів заарештували, заслали в табори, в яких ті, хто вижили, відсиділи 25 років. Лише за українську мову в офіційних установах і носіння вишиванок давали 10 років таборів.

В українських станицях навчання велося виключно російською мовою. Закрили український театр, припинили випуск газет. Навіть назви станиць перейменували: Київську на Ленінградську, Уманську на Червоноартільну, Полтавську на Красноармейську тощо.

Українська культура на Кубані була принижена й дійшла до повного занепаду. І сьогодні

Печатки з Музею Кубанського війська. м. Катеринодар. 1897 р.

тут немає жодної української школи, не виходить жодної української газети чи журналу, не видано жодної української книги, діловодство ведеться виключно російською мовою. Немає і жодної, бодай короткої, україномовної радіо- чи телепрограми.

Населення Кубані пережило за радянської доби національно-демографічні катаклізми й трагедії. Штучний голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні захопив і Кубань, де компактно проживало українське населення. Вимерлі станиці заселяли переселенцями з Росії. У 1929р. 200 тисяч заможних селян Кубані було депортовано на північні землі та в Казахстан за невиконання величезних норм заготівель хліба. Накази були підписані Сталіним і Молотовим.

За переписом 1920 р. в Кубанській окрузі проживало 1 222 140 українців, що складало 55% усього населення цього регіону. До війни 1941–1945 рр. у центральній і західній частинах Краснодарського краю (Чорноморія), де в кінці XVIII ст. оселилися козаки Чорноморського війська, тобто колишні запорожці, українці становили 80–90% населення. Перепис 1959 р. фіксує їх лише 4%. У 1989 р. радянська статистика добилася рекордного показника: зафіксовано лише 3% українського населення в Краснодарському краї.

Безперечно, знищення українців, їх насильницька депортація, голодомор-геноцид та інші злочини радянської імперії мали страхітливі демографічні наслідки, адже дуже багато українців під час перепису називали себе росіянами: чи під тиском, чи з остраху перед можливими переслідуваннями. Переписувачі відверто залякували: «Или пишем русский, или ссылка на Урал». Чимало було й таких, які втратили національну самовідданість, рідну мову, нічого не знали про свій родовід, бо в них вкрали національну історичну пам'ять.

Значна кількість україномовного населення під час переписів називала себе просто козаками. Коли їм доводили, що це не національна ознака, вони, особливо жінки, говорили: «Пишіть – руська хахлушка». У переписних документах залишали тільки перше слово. Русифікувалися й прізвища. В паспортах Ляшко ставав Ляшковим, Жовтобрюх – Жовтобрюховим, Півень – Пєтуховим. Тепер тільки троє-четверо із сотні кубанців пишуть себе українцями.

З 1990 р. на Кубані відроджується козацтво. У жовтні того ж року відбувся Всекубанський козацький установчий з'їзд. На з'їзді обрали правління Кубанської козацької Ради та її отамана. Товариства міст, станиць, районів, козацьких об'єднань збиралися на сходи, «козацькі круги», обирали отаманів та їхніх помічників і вступали до складу Кубанської козацької Ради. Існує Союз кубанських козаків.

Процес відродження кубанського козацтва, його перший з'їзд проходили під контролем компартійних шовіністичних структур, що визначило антиукраїнську спрямованість сучасного кубанського козацтва. Його уявлення про національність, свою мову спотворено.

Отже, історія українського козацтва на Кубані – останньої живоносної гілки славних запорозьких козаків – трагічна й складна.

І все ж таки нащадкам запорозьких козаків вдалося й у вирі історичних і соціальних катаклізмів зберегти могили кошового отамана Харка Чепіги й отамана Антона Головатого, військовий козацький цвинтар, збудовану у станиці Таманській майже двісті років тому Покровську церкву та інші історичні козацькі реліквії, українські народні звичаї, а головне – зберегти рідну пісню і мову.

Всупереч терору й глобальній русифікації, у причорноморських, таманських та інших станицях і досі розмовляють хоч і не літературною, однак українською мовою, співають українських пісень. Їх виконує і всесвітньо відомий Кубанський козачий хор.

У десятків тисяч кубанців корінь – український, хоча вони й називають себе «просто козаками».

КУРІНЬ – термін, який на Запорозькій Січі мав два значення.

Курені були адміністративно-військовими господарчими одиницями, на які поділялося запорозьке козацтво. На чолі куреня стояв курінний отаман. На кожний курінь (їх було 38) складалися списки-реєстри.

Печатка Канівського куреня

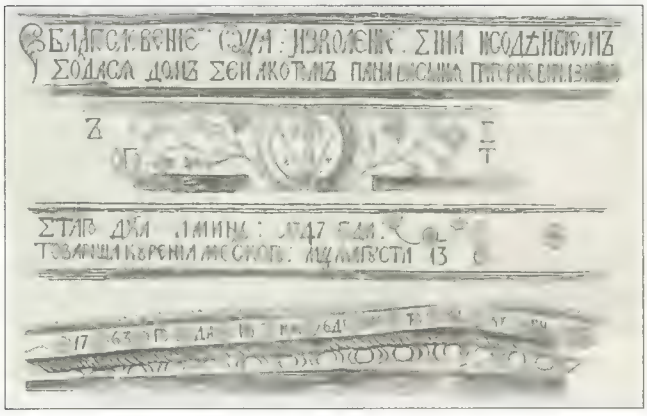

Сволок і лутка запорозького куреня. Малюнок І. Рєпіна. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб, 1888)

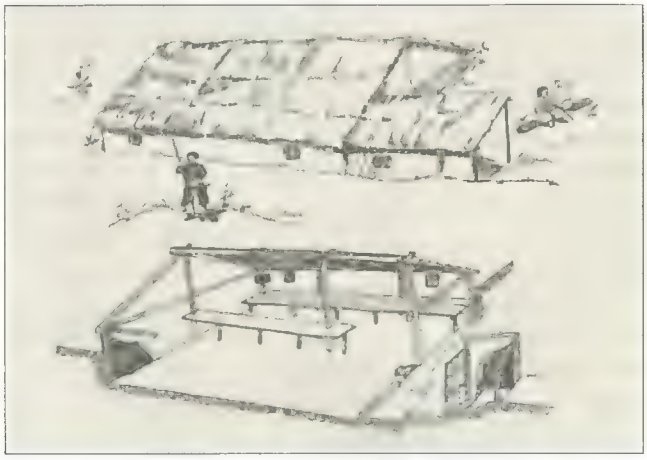

Курінь з Кам'янської Січі.
Реконструкція: зовнішня – В. Є. Ільїнського, внутрішня – М. А. Остапенка

Куренями називали також великі й просторі будинки, зроблені з дубового, липового або осокорового дерева, в яких мешкали запорожці із січової залоги, приписані до даного куреня. (Один із розритих археологами в 1989 р. куренів Кам'янської Січі мав житлову площу 64 кв. м, довжина його разом із сіньми дорівнювала 13 м).

Курінь поділявся на дві великі кімнати: світлицю й кухню.

У світлиці від порога до покуття простягався стіл («сирно») – товста й довга дошка на двох вкопаних стовпах, з обох боків якого стояли лави. На покутті висіли ікони, перед ними горіли лампади. Упродовж протилежної стіни були настелені товсті дошки на невисоких стовпчиках. Тут козаки відпочивали. З-під стелі звисали світильники, дерев'яні стіни завішувалися килимами, висіла козацька зброя.

Світлиця опалювалася печами, обкладеними кольоровими орнаментованими кахлями. Одвірок та сволок прикрашалися різьбою, на них вирізалися дата побудови куреня, яким курінним товариством він був зведений та ім'я курінного отамана. Вікна були засклені круглими і прямокутними шибами. У кухні над кабицею – відкритим вогнищем з витяжкою – на залізних ланцюгах і гаках, прикутих до сволока, висіли величезні мідні й чавунні казани.

Кожен курінь мав окреме господарство і свою назву.

Список куренів:

Батуринський
Брюховецький
Васюринський
Ведмедівський
Величківський
Вищестебліївський
Дерев'янківський
Джерелівський
Донський
Дядьківський
Іванівський
Іркліївський
Калніболоцький
Канівський
Кисляківський
Конілівський
Коренівський
Корсунський
Крилівський
Кущівський
Левушківський
Менський
Мишастівський
Незамаївський
Нижчестебліївський
Пашківський
Переяславський
Пластунівський
Платнірівський
Полтавський
Поповичевський
Рогівський
Сергіївський
Тимошівський
Титарівський
Уманський
Шкурятинський
Щербаківський.

«ЛИСТ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ»:

«Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар!

Який ти в чорта лицар, коли ти голою с...ю їжака не вб'єш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати. Не піддамося тобі! Твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою, вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинопас, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Не годен єси мати вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко
зо всім Кошем Запорозким».

«Лист запорозьких козаків...» є пам'яткою літературної творчості. Це – не історичний документ. У Запорозькій Січі існувала розвинута дипломатична служба, яка провадила офіційне

листування з володарями чужоземних країн відповідно до існуючих тоді міжнародних правил.

«Лист...» протягом двох століть неодноразово переписували, переробляли, пристосовуючи щоразу до нових історичних умов. Тому існують різні варіанти, редакції, списки, а сам оригінал не зберігся.

Найдавніший відомий варіант «Листа...» датується 1620 р. На думку українського літературознавця Григорія Нудьги, який у 60-х роках XX ст. надрукував ряд робіт, присвячених цьому твору, «Лист...» був складений експромтом козацькими письменниками-канцеляристами напередодні Хотинської війни 1621 р., що точилася між турецькою армією та козацькими й польськими військами. Григорій Нудьга вважав, що список 1620 р. був прототипом твору, який завдяки дотепності й сатирі набув великої популярності в добу боротьби козацтва проти турецько-татарської агресії. Усі варіанти, редакції і списки листа мають чітко означені пародійні форму та зміст і є оригінальним явищем у світовій пародійній літературі XVII–XVIII ст.

«Лист...» був своєрідною зброєю у боротьбі з ворогами. Поданий на початку даної статті варіант знайшов у 1885 р. найвидатніший знавець історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький у селі Тарасівка Катеринославської губернії. Дослідник пов'язує його з описаною козацьким літописцем Самійлом Величком спробою турецького султана Мухаммеда IV в 1675 р. знищити Запорозьку Січ і запорозьке козацтво – найнебезпечнішу військову силу, що йому протидіяла.

На початку січня, на Різдво Христове, 15 тисяч найкращих яничар, присланих зі Стамбула, і 40 тисяч татар ханської орди, що складали резерв турецьким військам, напали вночі на Січ, але дістали нищівну відсіч. Тільки 1500 яничар змогли втекти, решта були знищені козацькими рушницями й шаблями.

За переказами, напередодні султан написав листа запорожцям, вимагаючи від них підкоритися йому добровільно, інакше загрожував дощенту зруйнувати Січ. Яворницький наводить текст цього листа, в якому перераховуються всі пишномовні султанські титули: «Я султан... цісар турецький і всіх земель: грецьких, македонських, вавилонських, Великого і Малого Єгипту.., цар над царями, король над королями, лицар над лицарями, онук божий, брат сонця і місяця... пропоную здатися без бою з усіма землями і зброєю».

У «Листі запорозьких козаків...» титули султана висміюються, подаються в пародійному стилі. Взагалі цей твір запорожців сповнений свідомості своєї незалежності, сили й відчайдушного нищівного сарказму з приводу пихатості східного володаря, від якого залежав спокій цілої Європи.

Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін. 1878–1891рр. Державний Російський музей. С.-Петербург

«...кам'янецький кат, подолянський злодіюка...» – ці слова свідчать, що наведений тут варіант листа був створений десь у середині 70-х років XVII ст., після вторгнення в Україну 1672 р. стотисячного турецького війська на чолі з Мухаммедом IV, захоплення Кам'янця-Подільського й варварського, нещадного розграбування Поділля.

Ще один змінений варіант «Листа...» виник у 1677–1678 рр. під час походів турецько-татарських військ на гетьманську столицю Чигирин та її облоги.

У 1683 р. 300-тисячна турецька армія на чолі з візиром Кара-Мустафою розгромила австрійські війська та обложила Відень. На допомогу їм поспішили українські козаки під корогвами полковників Данила Апостола, Івана Іскри та Семена Палія.

Лист турецького султана і відповідь на нього запорожців у перекладі німецькою мовою були надруковані на листівках і поширювалися серед австрійських та німецьких солдатів для піднесення їхнього бойового духу.

На початку XX ст. «Лист запорозьких козаків...» і фрагментарно лист султана були надруковані в Парижі французькою мовою. Перекладач, французький поет Гійом Аполлінер [до слова, білорус по матері.– *Ю.М.*], вводячи лист запорожців у тканину свого ліричного вірша, зобразив козаків як символ вірності, відтворив козацький волелюбний дух. Гійом Аполлінер зберіг побудову, ритмічну структуру, фонетичну схожість і навіть синтаксис козацького твору, домігся точної відповідності перекладу українському оригіналові.

«Лист запорозьких козаків турецькому султану» надихнув російського художника,

уродженця України Іллю Рєпіна на створення картини «Запорожці пишуть лист турецькому султану» («Запорожці»).

«ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ». Так назвав український письменник Пантелеймон Куліш анонімний історичний твір початку XVIII ст., один із списків якого потрапив до його рук у 1840 р. (оригінал літопису не зберігся). Тут подавалися події, що відбувалися в Україні в 1648–1702 рр. Розповідь велася настільки жваво, достовірно і в багатьох випадках дуже докладно, що це, як був переконаний Куліш, міг зробити хіба що очевидець, тобто самовидець, а може, й активний учасник подій. «Літопис Самовидця» написаний українською народною мовою XVII ст.

Назва «Літопис Самовидця» зберігається й досі, хоча дослідники висловлювали різні гіпотези щодо його творця. Гімназійний товариш Куліша П. Сердюков у 40-х рр. XIX ст. висловив версію, що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський, козацький старшина (генеральний підскарбій за часів гетьмана Івана Брюховецького), а пізніше священик. Про це П. Куліш писав О. Бодянському в листі від 22 жовтня 1846 р. Наступного року, в жовтні, вже сам Сердюков повідомляв тому ж Бодянському, що в одному зі списків літопису Граб'янки XVIII ст. він розшифрував дописку на сторінці, де подається опис «Конотопського чуда», запозичений Граб'янкою у Самовидця. В дописці стверджувалося: «Суддя Романовський написав сіє». Однак це відкриття довгий час залишалося невідомим широкому загалові, а в історіографії запанували інші припущення. Куліш ініціював Бодянського видати цей історичний твір під назвою «Літопис Самовидця» (Москва, 1846). Друге видання здійснив український учений Орест Левицький у Києві (1878). Текст літопису тут подано в супроводі ґрунтовного наукового дослідження. Левицький прийшов до висновку, що «Літопис Самовидця» чітко ділиться на дві хронологічно визначені частини: історичну та літописну. Історична частина охоплює події 1648 – середини 1670-х рр. і має переважно мемуарний характер. Завершені й пов'язані між собою історичні оповідання, які мають окремі заголовки, подано тут в логічно-причинневій послідовності. Друга частина має літописний характер, події виписано чітко, хронологічно, рік за роком. Тут переважає форма щоденника.

Серед істориків утвердилася думка, що цей твір є цінним і важливим джерелом, який відзначається точністю, достовірністю, об'єктивністю, аж до протокольності. Публікація в 1897 р. вищезгаданого листа Куліша Бодянському (1846) викликала посилений інтерес до особи Романа Ракушки-Романовського. Український історик-архівіст Вадим Модзалевський, найдокладніше вивчивши всі історичні писемні джерела з цього питання, видав нарис біографії в 1913 р. («Роман Ракушка, один з діячів Руїни».– Труды Черниговской архивной комиссии.– Кн. XI), а в 1919–1923 рр. опублікував фундаментальну працю («Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка».– Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук.– Т. 1–3). Модзалевський пише, що Роман Ракушка-Романовський залишив після себе помітний слід в організації військового господарства Гетьманщини, керував полковими прибутками, а потім став генеральним підскарбієм. Дослідник використав увесь фактичний історичний матеріал, який укладався у відповідні частини тексту «Літопису Самовидця». Збіг був разючий. Але для Модзалевського авторство «Літопису Самовидця» залишилося невідомим: він нічого не каже про діяльність Романа Ракушки-Романовського як автора літопису.

За нього це зробили інші: київський археограф Віктор Романовський, ніжинський професор Микола Петровський, київський професор Олександр Оглоблин, львівський історик Микола Андрусяк. З-поміж них для з'ясування авторства Ракушки-Романовського найбільше по-працював Микола Петровський. Цій проблемі він присвятив дві ґрунтовні праці: «До питання про певність відомостей «Літопису Самовидця» й автора літопису (Романа Ракушку-Романовського» (Записки Ніжинського інституту народної освіти.– Кн. VI.– Ніжин, 1926) та «Нариси історії України XVII – початку XVIII століть» (Київ, 1931). У другій праці Петровський не тільки беззаперечно доводить авторство Ракушки-Романовського, а й оцінює достовірність цього історичного твору. Критично аналізуючи щорічні повідомлення Самовидця, порівнюючи їх з документальними даними, дослідник знаходить у літописі чимало помилок.

Михайло Грушевський у статті «Самовидець Руїни та його пізніші відображення» писав з приводу праці М. Петровського: «Тепер на основі наукових досліджень можна безсумнівно вважати, що літопис – це твір Романа Ракушки, настільки точно збігаються його біографічні дані з усіма свідченнями, зафіксованими в літописі, і настільки ясно, яскраво і переконливо ця біографія відображає авторські

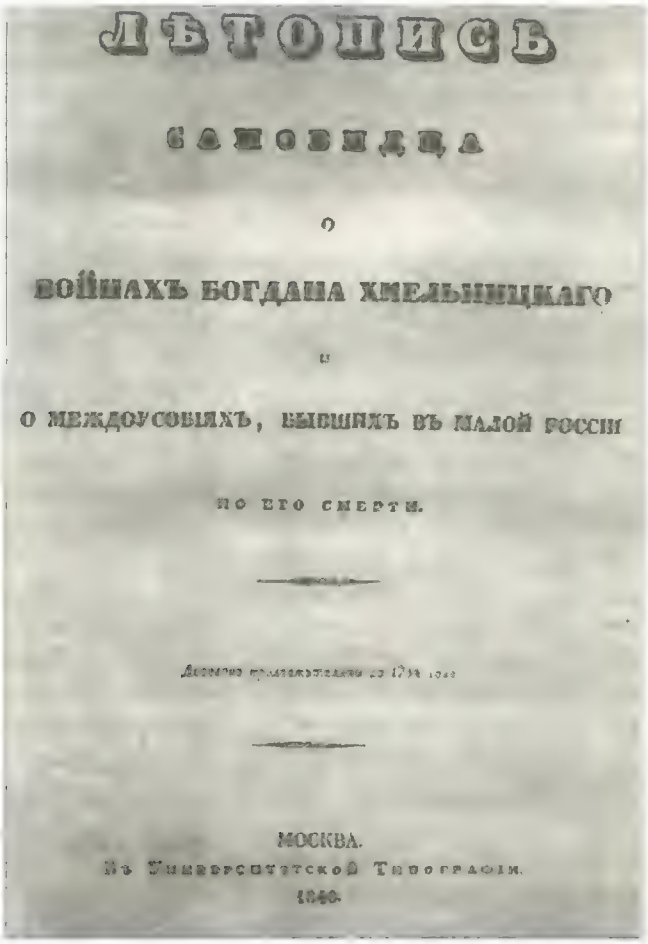
ЛѢТОПИСЬ

САМОВИДЦА

О

ВОЙНАХЪ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО

И

О МЕЖДОУСОБІЯХЪ, БЫВШИХЪ ВЪ МАЛОЙ РОССІИ

ПО ЕГО СМЕРТИ.

МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1846.

Титульний аркуш «Літопису Самовидця»

переживання і враження, що зберіг цей твір: всі ті рядки, що можна визбирати з його змісту, цілком і до останку покривають те, що ми знаємо тепер про Ракушку. І зараз майже неможливо уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність». Сам Грушевський вважав, що, познайомившись з особою автора так всебічно, як це дозволяє біографічний стан, обставини життя, риси характеру, можна по-справжньому оцінити його ставлення до подій, а також визначити симпатії та антипатії Самовидця.

Наш видатний історик, вивчивши всю літературу, пов'язану з «Літописом Самовидця», проаналізувавши всі гіпотези щодо його авторства, зробив філігранний порівняльний аналіз «Літопису Самовидця» і біографії Романа Ракушки-Романовського та дійшов глибоких і цінних висновків. Грушевський твердить, що автор свідомо приховав своє ім'я. Хоча він говорить про події, в яких безпосередньо брав участь, але не бажає розкрити себе, мабуть, для того, щоб його твір справляв враження більшої об'єктивності. Він кілька разів згадує самого себе, своїх дітей, називає їхні імена, прізвище, однак завжди говорить як про когось стороннього, нічим не натякаючи на будь-яке відношення до себе як автора твору, дуже ретельно замітає свої сліди.

Перший раз Ракушка говорить про себе як про свідка й учасника подій у зв'язку з похороном ніжинського полковника Івана Золотаренка. Тоді, в 1655 р., на саме Різдво, під час похорону в церкві спалахнула пожежа. «Я сам на тоє смотрів в той скарбниці, як єще огонь не розширен бил».

Біографія літописця на основі зібраних істориками відомостей мала такий вигляд. Народився Роман Ракушка-Романовський близько 1622 р. Його батько – Онисько Ракушка – був вихідцем із містечка Романівка Брацлавського воєводства. У 20-х роках він переселився до Ніжина, коли це місто було ще слободою, сам рубав лозу й березу та будувався. Так минули дитячі роки Романа Ракушки. Він не здобув систематичної шкільної освіти. Підлітком допомагав батькові господарювати, набув практичного досвіду, що допомогло йому в майбутньому стати справжнім господарником, який майстерно будував й експлуатував млини, рудні тощо. Його батько ввійшов у середовище ніжинського міщанства, а потім вступив і до лав козацтва.

Слідами батька пішов і син Роман, який уже з початком повстання 1648 р. під керівництвом Богдана Хмельницького був у козацьких лавах. Під іменем Романа Ракушки він значився в козацькому реєстрі 1648–1649 рр. козаком сотні Ніжинського полку. Досить швидко просувався щаблями кар'єри. Йому щойно виповнилося 30 років, а він уже потрапив до вищої полкової старшини. Почавши з дозорця скарбу військового в полку Ніжинському, а потім ревізора скарбу військового, Роман Ракушка послідовно був ніжинським сотником, полковим суддею, наказним полковником. Він не брав участі в битвах, однак виконував відповідальні адміністративні й дипломатичні доручення. 1656 р. ніжинський наказний полковник Роман Ракушка був посланий до царської квартири під Ригою, щоб від московського командування домогтися легалізації козацького війська на білоруській землі, тобто визнання білоруської козаччини.

У літописі під 1658 р. розповідається про облогу Риги московськими військами, «на которих я своїми очими смотрів», – пише автор.

1658 р. Р. Ракушка як ніжинський сотник бере участь у відновленні союзу Війська Запорозького з Кримським ханством. У «Літописі Самовидця» надзвичайно докладно розповідається про укладення цього союзу, названо

навіть години: «Того ж року, 1658, зараз по Воскресінії Христовом, на святого Георгія, з Криму Карач-бей з ордами в сороку тисячей под Чигрин, и там зєхавшися у річки званої Арклій, два їх – Карач-бей з Виговським на особном місцю, на конех седячи, мали розмову із собою на годин дві зегарових, і тим з собою потаємне од усіх полковників постановили: против кого тую війну мали піднести. А напотім гетьман Виговський до намету Карач-бея з мурзами упросив своєго и там зо всіми полковниками и інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам гетьман Виговський, обозний, судді, полковники со всею старшиною й козаками, при них будучими, присягу виконали на братерство і там, з собою банкет учинивши, з гармати били».

Наступного 1659 р. Р. Ракушка, вже ніжинський полковий суддя, їде до Москви налагоджувати взаємини України з Московською державою, які зіпсувалися в результаті Гадяцької унії Івана Виговського з Польщею.

1660 р. Роман Ракушка – знову ніжинський сотник і учасник переговорів України з Польщею в Борисові. Під 1660 р. Самовидець від першої особи оповідає про участь козацьких представників у цих переговорах, «на которих і нас, козаків, затягано і билисьмо».

1663 р. особливо загострилася внутрішня ситуація в Україні. Старшинська боротьба за гетьманську булаву, що розпочалася після смерті Богдана Хмельницького, вибухнула кривавими чварами. На каламутних хвилях піднявся демагог Іван Брюховецький. Завдяки своїй безоглядній підлеглості Москві він за її допомогою захопив гетьманство і знищив своїх суперників – ніжинського полковника Васюту Золотаренка й наказного гетьмана Якима Сомка, що були покровителями Романа Ракушки. Але Ракушка зумів вчасно покинути своїх благодійників і перейшов на бік Івана Брюховецького. Сприятливою для нього була ще та обставина, що під час вирішальної Ніжинської чорної ради Іван Брюховецький зі своїми прибічниками розташував свій табір у Романівському Куті біля Ніжина й гостював у Романа Ракушки (мабуть, друге прізвище Ракушки і походило від назви Романівського Кута).

У часи гетьманування Брюховецького кар'єра Ракушки-Романовського сягнула вершини. Він став правою рукою нового гетьмана в організації державної адміністрації та Генерального скарбу. Для нього було введено новий чин – генеральний підскарбій. Активно ведучи військове господарство, генеральний підскарбій не забуває і про своє власне, перетворивши його в справжній панський маєток.

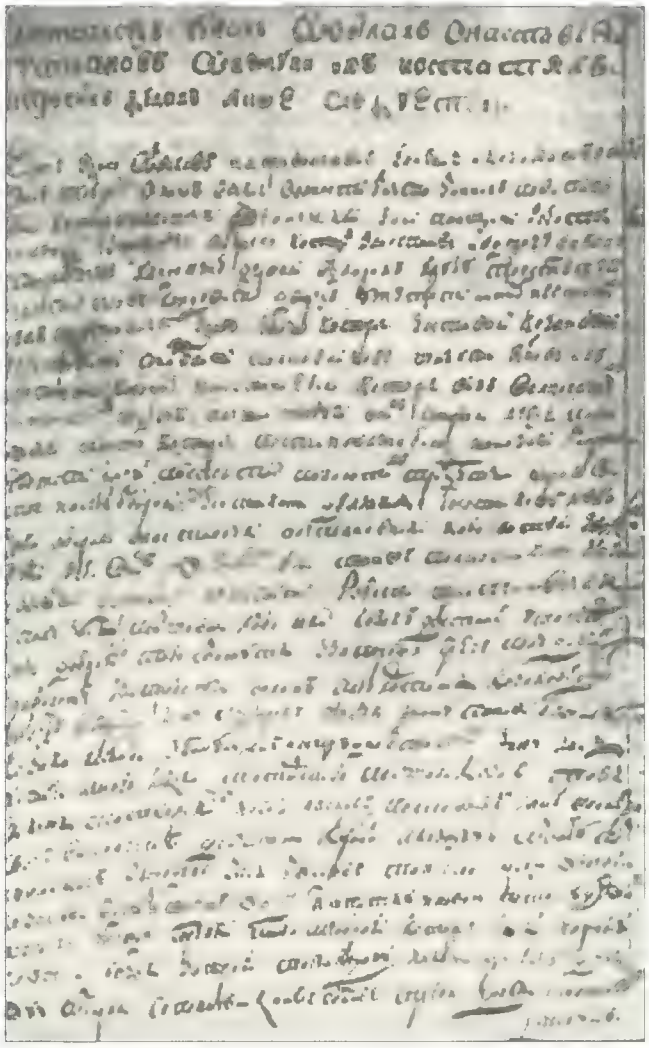

Перша сторінка рукопису «Літопису Самовидця»

Повстання 1668 р., падіння і вбивство козаками Івана Брюховецького поклали край блискучій кар'єрі Ракушки-Романовського. Його маєток було пограбовано, як він вважав, новим лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним, а сам він ледве врятувався втечею за Дніпро, на дідівщину (Брацлавщину). Там Роман Ракушка радикально міняє своє соціальне становище: як і чимало хто з козаків, він стає священиком. Невдовзі після висвяти в диякони, потім у священики він став протопопом у Брацлаві, зблизився з митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, сподвижником гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Тукальський посилав Романа Ракушку до Константинопольського патріарха за підтвердженням свого права на Київську митрополію («сакру»), і він спромігся виклопотати й прокляття («клятву») патріарха на лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного. Відлучення його від церкви мало тривати доти, поки гетьман зокрема не поверне пограбоване майно «чесному отцю Роману, протопопу брацлавському».

Приїхавши в Україну, «отець Роман» надіслав Многогрішному копію патріаршої «клятви», вимагаючи відшкодувати завдані йому збитки і втрати, обіцяючи в цьому разі не надавати розголосу відлученню гетьмана від церкви. А інакше Ракушка загрожував вчинити навколо патріаршої «клятви» скандал.

Але цей маневр Ракушці не вдався. Многогрішний, нічим не поступившись, звернувся до царського уряду, і той домігся від патріарха скасування відлучення гетьмана від церкви, більше того – патріарх видав гетьману «благословенну грамоту».

Та Роман Ракушка все-таки помстився своєму кривднику, власним пером «прославивши» його у віках. Під 1670 р., ретельно приховавши ідентичність свою з протопопом Романом, він досить докладно розповідає про події навколо патріаршої «клятви» на Дем'яна Многогрішного, який був скинутий старшиною з гетьманства й засланий царським урядом до Сибіру. М. Грушевський у зв'язку з епізодом про відлучення гетьмана Многогрішного робить висновок: «Цього оповідання, власне кажучи, одного було б досить, щоб переконатись в авторстві Романа Ракушки «Літопису Самовидця».

Брацлавський період життя Р. Ракушки закінчився в 1675 р. Польські війська спалили Брацлав, що спричинило масове переселення його мешканців на лівий берег Дніпра. Брацлавський протопоп виклопотав дозвіл і собі повернутися на Лівобережжя. Роман Ракушка, як жертва сваволі Дем'яна Многогрішного, ввійшов у довіру до наступного гетьмана Івана Самойловича, що був суперником Многогрішного. За підтримкою гетьмана Самойловича Ракушка став священиком Свято-Микільської церкви в Стародубі. У лютому 1676 р. він уже приймає присягу своїх парафіян на вірність новому цареві. Гетьман надав Ракушці приміське село Новосільці, яке відібрав для нього у стародубського магістрату. Принагідно слід сказати, що після падіння Самойловича Ракушка в літописі саркастично називає його «поповичем», засуджує пихатість колишнього гетьмана, підкреслює відсутність у нього військових здібностей.

Останні 27 років Р. Ракушка залишався священиком тієї ж стародубської церкви, відійшов від політичного й громадського життя. Помер, очевидно, в першій половині 1703 р.

Свій літопис він почав писати, на думку М. Грушевського, у 1676–1677 рр., коли «автор пристав до затишного притулку стародубської парафії – найзатишнішого, найвіддаленішого від перипетій Руїни кутка Гетьманщини;

Осип Бодянський, перший публікатор «Літопису Самовидця» (1846 р.)

і в нього, справді, могло з'явитися після краху колишніх честолюбних планів нездоланне бажання поділитися пережитим з прийдешніми поколіннями і поквитатися перед судом нащадків зі всіма винуватцями своїх нещасть». Він, як встановив Ю. Мицик, використав незбережений «Уманський літопис», у котрому викладалися події 1648–1672 рр. У цій частині Ракушка обмежився відносно невеликими додатками, зате подальший виклад (1672–1702 рр.) є цілком оргінальний, авторський. Отже, писав його Ракушка майже до останніх днів життя.

«Літопис Самовидця» починається роздумами автора: «Початок і причина війни Хмельницького». «Єдино, – вважає автор, – от ляхов на православіє гоненіє і козакам отягощеніє», і робить акцент на останньому. Він має на увазі реєстрове козацтво. Ця відносно привілейована верства козацтва після «Ординації» 1638 р. польського сейму втратила частину привілеїв, зокрема право обирати полковників та іншу вищу старшину зі свого середовища.

Автор зовсім не говорить про загальні «права і вольності» козацтва, яке виступало проти утисків з боку польської шляхти, а потім Москви. Козаки, власне, захищали волю й незалежність України. У Самовидця ж на першому плані – повага до священного права власності.

Описуючи повстання та перебіг війни, він постійно наголошує на спустошеннях, грабунках багатих і заможних «різною голотою». Ракушка далекий від культу Богдана Хмельницького, не захоплюється перемогами козацтва над польською шляхтою, що так характерно для двох інших козацьких літописців – Самійла Величка і Григорія Граб'янки. Самовидець, тобто Роман Ракушка, вважає, що український гетьман, піднімаючи повстання в 1648 р., керувався тільки особистими мотивами: «свого побитку, альбо ґрунтів жалуючи». Він також стверджує, що вся українська людність, яка піднялася на повстання, робила це ніби з причини користолюбства, через жадобу здобичі.

Літописець засуджує Б. Хмельницького за союз з кримською ордою. Закінчуючи опис першого року війни, мовчанням обходить тріумфальне повернення козацького війська на чолі з гетьманом до Києва, радісну, урочисту його зустріч народом, про що писали навіть польські очевидці. Також замовчує він зраду хана під Зборовом у 1649 р.

Похід у Молдову, котрий сучасники оцінювали як тріумф козацької зброї, Самовидець описує як спустошення єдиновірного краю в інтересах ворогів християнства, як ганебний наслідок неприродного союзу православного козацтва з магометанами. Цей союз призвів, – пише далі Самовидець, – до трагічних подій у наступному році під Берестечком, коли через зраду татар військо втратило всю артилерію і безліч козаків.

У таких інтонаціях автор веде мову й про події Національно-визвольної війни 1648–1657 років. Жодного схвального слова з приводу визволення України. Коротко і стримано, без емоцій і співчуття пише про смерть великого гетьмана Богдана Хмельницького. Однак все ж таки вказує, що на похоронах гетьмана «множество народа, а найбольше людей войсковых было».

М. Грушевський вважає, що цей песимістичний, недоброзичливий тон визначався часом створення «Літопису Самовидця». Його писав Роман Ракушка не тоді, коли він сам перебував у лавах козацького війська і займав там помітне місце, не тоді, коли святкувалися перемоги, а значно пізніше, коли Руїна сягнула свого апогею і він особисто переживав крах власної кар'єри та втрату багатства. Ракушка спостерігав страшні картини спустошеного, знелюдненого Правобережжя: спалені міста, запустілі села, пограбовані маєтки, гнаний до Криму ясир. А на Лівобережжі, зокрема в його стародубській парафії, панували обридливі чвари: «Полковник проти гетьмана, священики межи собою, осьм на двох немал цалий рік турбувались; межі козаками і посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в кожном дворі, а при шинках безцності [безчесності, ганебності] і частіє забойства».

Самовидець – послідовний противник міжусобної боротьби, його суспільний ідеал – спокій. Він засуджує тих, хто розв'язує кровопролитні війни, спустошує землі, мордує невинних людей. Саме тому він так багато пише про руйнування, старшинську боротьбу за владу, козацькі міжусобиці, татарські напади, через які була спустошена Правобережна Україна.

Самовидець ставиться неприхильно до більшості діячів, яких згадує на сторінках свого літопису. Він симпатизує тільки двом своїм сучасникам – Якову Сомкові та Івану Сіркові, підкреслюючи їхню хоробрість і полководницьку майстерність.

Однак Роман Ракушка у своїх негативних оцінках дуже стриманий і обережний. Гетьманів – Івана Виговського, Дем'яна Многогрішного, Петра Дорошенка, Івана Самойловича – він критикує тільки після їхнього падіння, а по відношенню до московської влади вживає етикетну фразеологію. Але між рядками прочитується запитання: чи легше тепер живеться з московськими воєводствами й їхніми гарнізонами, ніж жилося з польськими старостами й жовнірами? Самовидець не був беззастережним прихильником панування Москви в Україні. Він відзначає кривди царських воєвод, необґрунтованість і несправедливість розпоряджень царських урядовців, наголошує на жорстокості влади, яка справляла гнітюче враження на українців.

Р. Ракушка виявляє досить добрі політичні знання, обізнаність з географією Європи. У його праці не обійдено увагою міжнародні стосунки, а також події, що відбувалися у Швеції, Курляндії, Ліфляндії, Австрії, Угорщині, Сербії, Туреччині, Пруссії, Голландії та ін.

Самовидець жодного разу не використовує назву «Малоросія», накинуту Москвою Україні. Натомість, як встановив сучасний український історик і філолог Ярослав Дзира, Самовидець понад 70 разів вживає термін «Україна», «Уся Україна».

Деякі дослідники вважають, що основним джерелом для автора «Літопису Самовидця» були тільки власні спогади. Інші припускають, що їх могли доповнювати свідчення очевидців, учасників подій.

Дехто доводить, що Роман Ракушка робив коротенькі нотатки під час перебування в Ніжині (50-ті роки XVII ст.), а потім у Брацлаві,

(кінець 60-х – перша половина 70-х років), які він також використав.

Ярослав Дзира стверджує, що автор літопису, хоч і не мав шкільної освіти, але був людиною книжною: в його праці помітні сліди використання друкованих джерел – книжок і, можливо, дипломатичних документів.

Недоброзичлива, песимістична інтонація в зображенні боротьби за визволення України, дегероїзація Богдана Хмельницького в «Літописі Самовидця» не сприяли його популярності в XVII ст., про що свідчить, між іншим, значно менша (може, вдесятеро) порівняно з твором Григорія Граб'янки кількість його списків, що дійшли до нашого часу. Однак багатий фактичний матеріал, висвітлений безпосередньо очевидцем і учасником подій, робить «Літопис Самовидця» дуже цінним історичним джерелом, видатним твором козацького літописання.

«Літопис Самовидця» помітно вплинув на подальший розвиток української історіографії, передусім на козацьких літописців Григорія Граб'янку і Самійла Величка. Особливо багато фактичного матеріалу запозичив у нього, щоправда, відкинувши його песимістичну, недоброзичливу інтонацію, Г. Граб'янка.

У XIX ст. «Літопис Самовидця» широко використовували не тільки українські історики – М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Яворницький, Д. Багалій, І. Крип'якевич та ін., а також білоруські, російські, польські дослідники старовини. Твір високо оцінювали українські філологи – О. Огоновський, М. Петров, П. Житецький, М. Возняк, О. Білецький. Значного впливу «Літопису Самовидця» зазнав П. Куліш, який сприйняв його історичні погляди й оцінки. Описані на сторінках літопису події 1663 р. послужили Кулішеві сюжетом для роману «Чорна рада». Як зазначає Ярослав Дзира, з «Літописом Самовидця» був знайомий уже на початку своєї творчої діяльності Тарас Шевченко.

Роль і місце козацьких літописів, зокрема Самовидця, в розвитку нової думки відзначив Іван Франко.

«Літопис Самовидця» використовували у творчості українські письменники Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Леся Українка, Зінаїда Тулуб, Олександр Довженко та ін.

Третє видання «Літопису Самовидця» з'явилося в Києві в 1971 р.; його підготував Ярослав Дзира. Він врахував усі здобутки своїх попередників – дослідників літопису, звірив наявні списки з публікаціями О. Бодянського і О. Левицького, виявив і виправив багато помилок, подав свій аналіз і оцінку тексту.

Я. Дзира зрештою приєднався до висновків М. Петровського і М. Грушевського, що автором «Літопису Самовидця» був Роман Ракушка-Романовський, але дійшов до цього власним шляхом, вивчаючи історію так званого списку Іскрицького 1734 р., хронологічно найдавнішого і найближчого до оригіналу.

ЛОЦМАНИ КОЗАЦЬКІ проводили судна через Дніпрові пороги. Лоцманська служба була заведена Кошем – урядом Запорозької Січі – в 1656 р., коли фортеця Кодак перейшла в її володіння. Лоцманська команда розмістилася біля першого – Кодацького – порога. Так виникла слобода Лоцманська Кам'янка (Лоцкам'янка). Вона входила до складу Ненаситецької берегової сторожової команди запорозької веслової флотилії, що розташувалася біля найгрізнішого Дніпрового порога – Ненаситецького. Нині складає сучасний мікрорайон м. Дніпропетровська.

На лоцманську команду покладався обов'язок допомагати переправлятися через пороги суднам, плотам та човнам. Лоцманська команда комплектувалася з найсміливіших, найвідчайдушніших запорожців, досвідчених

Камінь Перун. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

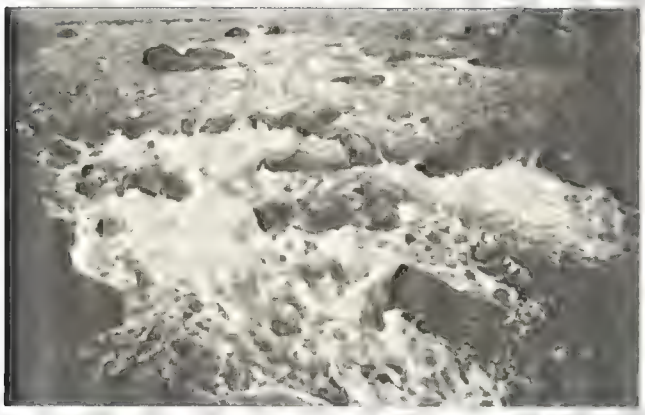

Пекло в Ненаситці. Фото 1931 р.

Ненаситецький поріг. Фото 1931 р.

Лоцацький поріг на Дніпрі. Літографія М. Вебеля. XIX ст.

Пороги на Дніпрі поблизу Кічкаса Катеринославської губернії

мореплавців, що знали пороги, «як свою власну кишеню». Їм відомі були всі лави кожного порога, скелі коло нього, ходи поміж скелями.

Для лоцманської команди перевезли з Січі похідну церкву св. Архістратига Михаїла. Козаки, що правили за лоцманів, поселилися біля фортеці Кодак (Старий Кодак). Напроти цього села в часи Запорозької Січі стояли козацькі хутори-зимівники, де «сиділи» і «бадалися» (вели господарство) козаки-зимівчани, деякі зі своїми сім'ями і «хлопцями»-наймитами.

У 1739 р. після закінчення російсько-турецької війни сюди прийшли люди з інших районів України. У 1750 р. за наказом Запорозького Коша сюди переведено частину лоцманів з Ненаситецької берегової сторожі. Вони оселилися на давньому запорозькому займищі. З 1770 р. слободу почали заселяти сімейні козаки. Після скасування і зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. в околицях Лоцманської Кам'янки осіло чимало колишніх запорожців, а козацькі лоцманські традиції проіснували аж до часів колективізації та штучного голодомору 1933 р.

[Донедавна в Лоцкам'янці жив останній лоцман Григорій Омельченко (1911–2003), який ще молодим хлопцем проходив через пороги із батьком перед уведенням у дію Дніпрельстану. Він заснував музей лоцманів у Лоцкам'янці. – *Ю. М.*].

У 1781–1782 рр., коли почалося розчищення порогів на Дніпрі, за наказом царського уряду нагнали тисячі військових і «роботних» людей. Вони мешкали з обох боків Дніпра в землянках і мазанках. Після приєднання Криму до Росії в 1783 р. розпочалося будівництво в Причорномор'ї міст: Миколаєва, Херсона, Севастополя та ін. Будівельний ліс туди доставлявся Дніпром через пороги. Тоді Дніпровське лоцманство, започатковане ще в середині XVII ст. запорозькими козаками, набуло особливої ваги.

У 1785 р. 42 особи (переважно колишні запорожці) зголосилися нести постійну лоцманську службу – проводити через усі пороги казенні судна і плоти. Обрали собі за отамана Мусія Півторака, а за його помічника – Непокритенка. За півтора роки кількість лоцманів збільшилася до 120. У 1787 р. вони провели через усі пороги 80 суден царської флотилії Катерини II, що пливла від Києва до Херсона. Півторак і Непокритенко одержали царські нагороди.

Генерал-губернатор Новоросійського краю Г.О. Потьомкін у грудні 1787 р. надав Дніпровому лоцманству характер «царської служби», щоб вони «назавжди були невідлучні біля цієї справи». Їх поселили в Кам'янці під командою полковника Фалєєва, звільнили від усіх казенних податків і поставки рекрутів, встановили «жалування» кожному по 25, Півтораку – 200, Непокритенку – 100 карбованців на рік. Лоцманам було подаровано земельні ділянки.

У 1794 р. в слободі Лоцманській Кам'янці було збудовано церкву замість «молитовного дому», який 10 років перед тим замінив скасовану церкву св. Козьми.

Чайка на порогах. Художник О. Кошель. Ілюстрація до кн. І. Нечуя-Левицького «Запорожці» (К.: Веселка, 1994)

Через деякий час лоцманів уже нараховувалося 673 осіб.

У 1811 р. лоцманську службу мусило нести все чоловіче населення Кам'янки та Старого Кодака віком від 20 до 60 років.

Згодом провели класифікацію лоцманів, поділивши їх на три «статті»: лоцмани першої статті проводили судна і плоти; другої – переважно плоти; третьої – додаткові робітники на суднах і плотах, вони були на вільному «наймі». Лоцманська служба на Дніпрі існувала протягом усього XIX ст.

Тодішні лоцмани – нащадки запорозьких козаків ревно зберігали традиції своїх предків.

М. Лисенко так розповідав про лоцмана Мусія, що провіз його через пороги під час подорожі 1878 р. на Запорожжя:

«Дивлюсь на Мусія і бачу його батька, діда, прапрадіда. На таких же дубах і при Ярославові Мудрому, і при Богдані пропливали порогами. За землю рідну, густо политу кров'ю лицарів, билися на смерть з ворогами. Не випускаючи меча з рук, сіяли жито, зводили фортеці, міста, села Мусії, і Івани, Максими і Андрії... Мордували їх у рабстві важкому татари, пани-ляхи розпинали на хрестах, «своє» православне панство душило панщиною, цяцькувало псами. А Мусій – ось він! На «дубові» своєму сам дуб. Усіма бурями обвіяний, сонцем і морозом пропечений, Дніпровою водою напоєний, весняними грозами омитий. Живий нескорений лицар з м'язами велетня і з чистою душею дитини. Татарів пережив і панство переживе. Бо – сила, бо – народ».

ЛУКОМСЬКИЙ Степан Васильович (1701–1779) – історик, перекладач, автор праць про козацтво.

Народився 1701 р. в Умані, в козацькій родині. 1712 р. вступив до Києво-Могилянської академії, де прослухав частину курсу «латинське ученіє», як пише Лукомський у автобіографічній «Сказці», поданій ним до Генеральної військової канцелярії в 1733 р. Щоб продовжити навчання, виїхав за кордон, але через хворобу залишився в Польщі, де не зміг реалізувати прагнення підвищити рівень своєї освіти. Лукомський називає і причину: «Через переслідування за благочестіє гречеського віроісповідання і що я малоросіянин не міг далі навчання свого мати». 1726 р. він повернувся до Києва і закінчив курс у Києво-Могилянській академії («совершив богословіє»). Потім учителював у старшинській родині Лизогубів. 1731 р. став на службу до Генеральної військової канцелярії. Незабаром указом гетьмана Данила Апостола його було призначено старшим канцеляристом. З квітня 1735 по 1747 р. Лукомський – сотник Прилуцької полкової сотні, брав участь у різних комісіях, найбільше у Комісії з перекладу і зводу «книг правничих». З березня 1750 р.– полковий суддя; з вересня наступного року до кінця 1757 р. був сотником Яготинської сотні Переяславського полку, потім перейшов на таку ж посаду до Переволочанської сотні Прилуцького полку, з якої в 1763 р. пішов у відставку в чині абшитованого (відставного) полкового обозного. Оселився у Прилуках, де й помер десь між 1771 і 1779 роками.

Писав історичні праці та перекладав книжки переважно в Прилуках, а також у період яготинського сотництва. Як сам засвідчив, він мав просвітницьку мету – «заради полєзного удовольствованія зацікавленого читача». Така діяльність також задовольняла і його особисту зацікавленість історією.

Три праці С. В. Лукомського присвячені історії козацтва і мають переважно компілятивний характер. Він перекладав історичні твори польських авторів, доповнюючи їх відомостями козацьких літописців, таким чином продовжуючи хронологію подій.

1738 року Лукомський переклав з польської «Діаріуш» («Щоденник») Симона Окольського – капелана королівського війська, яке з 1638 р. воювало з козацько-селянськими повстанськими силами, керованими Яковом Острянницею та Дмитром Гунею.

Оповідання про подальші події в Україні з 1639 до 1648 р. Лукомський написав, користуючись даними «руського літопису достовірного» (літопис Самійла Величка). Друга праця українського історика була підготовлена в 1770 році на основі записок польського історика Матвія Титловського, в яких висвітлюються польсько-турецька битва під Цецорою (Молдова) в 1620 р. і Хотинська війна 1621 р., коли польські й козацькі війська разом протистояли турецькій армії і козаки, очолювані гетьманом Петром Сагайдачним, здобули перемогу.

Лукомський використав також відомості знову ж таки не названих поіменно «вірних руських літописів», які прислужилися йому для продовження викладу подій до 1638 р. Цій своїй компіляції він дав назву «Історія про двох султана турецького Османа Гордого... з поляками і козаками колишніх війнах (1620–1621 роки), також і про інших тодійшніх і в наступні часи по 1638 рік відбувавшихся важливих пригодах».

У 1770 р. Лукомський закінчив свою третю працю «Зібраніє історичне». Вона складалася, як і попередні дві, з перекладеного твору польського історика, на цей раз «Хроніки» Олександра Гваньїні 1611 р., що включала історичний і географічний опис України, а також з відомостей козацьких «старих літописців». «Зібрання історичне» охоплює період з часів Гедиміна до 1599 р. включно. У передмові до цього твору Лукомський написав, що він має намір усі свої три праці зробити передмовою до свого перекладу польської історичної поеми Самійла Твардовського «Wojna domova», присвяченої війні України з Польщею 1648–1657 рр.

В історичних працях Лукомський порушував питання про тяглість історії України та єдність історичного існування українського народу з княжої доби до XVIII ст. включно.

Крім перелічених, відомо ще кілька рукописних перекладів Лукомського з друкованих видань. Перекладав він російською мовою, яку іноді називав «російським наречієм». У 1744 р. він переклав, мабуть, з польського видання, популярний у Європі в XIV–XVI ст. лицарський роман «Історія імператора римського Оттона» з доданою наприкінці «Історією правдивою про графиню Алтфорську, котра одним породженням дванадцять синів породила». Упродовж 1751–1757 рр. український історик виконав величезну за обсягом працю – переклад з латинського видання творів єврейського історика I ст. після Різдва Христового Іосифа Флавія: «Прадавності іудейські», «Війна іудейська» та «Про стародавності іудейські проти Апіона».

Року 1753 Лукомський переклав з польської «Короткий християнський о четверочастинної вічности роздум». До 1761 р. належить «Історія про короля польського Іоанна Собеського», що

є перекладом з книги польського автора Якова Казиміра Рубінковського, яка побачила світ у 1754 р. Остання з відомих нам праць Лукомського належить до 1771 р. і є «виписанням» з першої частини «Бесід Іоанна Златоустого на першу Мойсееву книгу Битія» (видано в Москві, 1767). У своїх виписках Лукомський зазначає, що він їх робить «для власної своєї пользи, втішаючи нудну годину». Так колишній вихованець Києво-Могилянської академії засвідчив, що й на схилі літ, будучи в абшитті (у відставці), не міг жити без інтелектуальної і духовної праці.

Високий замок у Львові, який штурмом узяв Максим Кривоніс у 1648 р.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – пам'ятка української історичної думки XVII ст., що охоплює події XVI – першої половини XVII ст.

Львівський літопис було створено наприкінці 1649 – на початку 1650 р. українським православним шляхтичем із Брацлавщини, випускником Замойської академії, українським дипломатом часів Визвольної війни, зятем І. Виговського Михайлом Гунашевським.

Головними джерелами для Львівського літопису стали Галицько-Волинська хроніка, створена не раніше 1615 р., Ярославо-Рогатинська хронічка 1500–1560 рр., документальні джерела, власні враження автора пам'ятки.

Львівський літопис подає низку важливих оригінальних відомостей. Поглядам його автора притаманні глибокий патріотизм, православний світогляд. Гунашевський позитивно ставиться до національно-визвольних змагань українського народу, насамперед до Визвольної війни, із симпатією говорить про Петра Могилу, Богдана Хмельницького, короля Владислава IV тощо, розглядає Східну і Західну Україну як єдине ціле. Львівський літопис є також яскравою літературною пам'яткою, яка виявляє певний вплив на подальшу українську історіографію, навіть на творчість Т. Г. Шевченка («Ще як були ми козаками»). Оригінал Львівського літопису зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [Інститут рукописів, № 206 М (27)].

о. Юрій Мицик

Панорама Львова 1607–1608 рр. Гравюра А. Гогенберга з малюнка А. Пассаротті. 1613 р.

МАЗЕПА Іван Степанович (бл.1639–1709). Більше двох століть, кожен рік, у першу неділю Великоднього посту, в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою. Подавалися лише скупі, тенденційно підібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. І в період так званої «відлиги», коли почалося розкриття деяких фактів історичної правди, Іван Мазепа все одно залишався з тавром зрадника. Це тривало й у наступні десятиріччя.

Нарешті настав час, коли ми дістали можливість ознайомитися з книжками, статтями, публікаціями, що виходили за кордоном. Яка особистість цього українського гетьмана постала перед нами! Незвичайна, унікальна, навіть фантастична. В особі Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи.

Державний діяч і політик найвищого ґатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Він учився в Києво-Могилянській академії і в Падуанському університеті, відвідав кілька європейських країн, міг порозумітися з багатьма співрозмовниками, оскільки володів

Портрет і герб гетьмана Івана Мазепи. Художник С. Якутович. 1994 р.

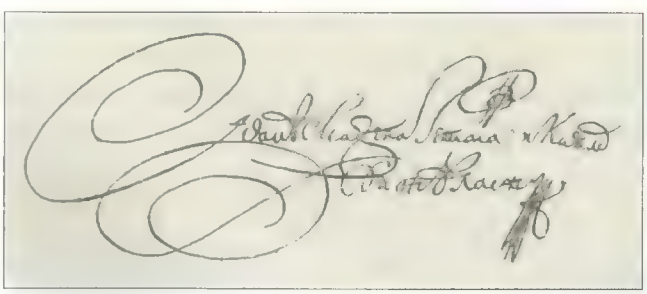

Автограф гетьмана Івана Мазепи

вісьмома мовами. Історична ерудиція Івана Мазепи викликала захоплення тих державних і військових діячів, із якими він спілкувався. Він був знавцем літератури, власником найкращої в Україні великої і цінної бібліотеки з інкунабулами, старовинними рукописами, раритетними виданнями на багатьох мовах.

Естет, він цінував і розумів високе мистецтво, схилявся перед красою жінок. Майстер епістолярного жанру, він був незрівнянним красномовцем. Його розумна, змістовна розмова або виступи й висловлювання втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму. Іван Мазепа володів особливим чаром. Можливо, це була якась концентрована внутрішня енергія, але він, людина залізної волі, умів впливати на людей, не тільки не пригнічуючи їх своєю перевагою, а й викликаючи симпатію і безмежну довіру.

І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви в ім'я великої патріотичної ідеї. Такий європеєць із відблиском ренесансності, палкий патріот стояв з 1687 до 1709 р. біля керма Української Гетьманської держави, автономію й самостійність якої московський царизм постійно обмежував, а Російська імперія душила й тероризувала, остаточно знищивши в 1764 р.

Від початку гетьманування Іван Мазепа виявив себе як великий покровитель і меценат національної культури, мистецтва, науки, православної церкви. Певною мірою він продовжував традицію, закладену в першій чверті XVII ст. козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, який свою полководницьку та державну діяльність поєднував з активною підтримкою розвитку освіти й науки. Мазепа усіляко сприяв розвитку освіти в Україні. У Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах і навіть селах фундував школи, бурси й шпиталі, наділяв маєтностями українські монастирі, котрі

Панегірик на честь Івана Мазепи.
Гравер І. Мигура-Плаксич (у чернецтві Іларіон). 1706 р. У центрі гравюри зображено гетьмана Мазепу в лицарському панцирі, мантії, шапці зі страусячим пір'ям. Унизу посередині герб І. Мазепи «Курч». Під ним панегіричний текст латиною, що прославляє гетьмана і закінчується підписом автора. Над постаттю Мазепи напис: «Посереде людій своихъ восхвалися сущій». Праворуч і ліворуч від нього – шість жіночих фігур, які символізують добрі справи гетьмана: релігійність, вченість, меценатство, істину, справедливість і доброту; богиня справедливості тримає ваги, які скомпановані з фрагментів герба гетьмана. У верхній частині гравюри зображено шість церков, фундованих І. Мазепою: Миколаївський собор у Києві, Троїцька церква Києво-Печерської лаври, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Братська Богоявленська церква, церква Всіх Святих над Економічною брамою, церква в Переяславі. По центру між церквами та на їх фронтонах зображено герб Мазепи. Над церквами – стрічка з написом: «Да будетъ имя мое ту во веки и будут очи мои и с(е)рце мое во вся дни». Під церквами – Ісус Христос і шість святих.

HUIC OMNIS
STAT GLORIA FERRO
PRINCEPS ECCLESIA SANCTA SOPHIA AUGUSTO MILITAS NOMINI MAZEPIANO
ILLVSTRISSIMO IOANNI MAZEPA
IOANNIS BAPTISTÆ
IOANNES
GRATIA
Archi-Diaconus

Будівничий. Художник С. Якутович. 2000 р.

на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням. Мазепа взяв під свою опіку Києво-Могилянську академію, дбав про її розвиток, щедро обдарував маєтностями. У 1693 р. наново побудував братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Академії, щоб поліпшити умови «всякому з малоросійських дітей, хотящему вчитися».

Будинок Києво-Могилянської академії (Мазепин корпус) після розбудови Рафаїлом Заборовським у 1739 р., Богоявленська церква.

Гетьман щедро фінансував розвиток мистецтва, зокрема архітектури й малярства, прикрасив українські міста спорудженими й реставрованими чудовими храмами, розбудував в Україні власним коштом, а також використовуючи військовий скарб, близько 20 церков. Різні за виконанням, величні, розкішні споруди водночас мають і спільні риси, названі мистецтвознавцями «Мазепиним бароко». Не тільки талант будівничого, а, можливо, й витончений художній смак гетьмана втілилися в цих церквах.

Він відновив Києво-Печерську лавру, обніс її монументальною кам'яною стіною, поставив дві гарні брами (Економічну й так звану Святу) з церквами над ними.

Після Петра Могили гетьман Іван Мазепа своїм коштом знову обновив Софійський собор і побудував Софійську дзвіницю, яка збереглася до нашого часу. В Пустинно-Миколаївському

монастирі в Києві вибудував у 1690 р. нову величну церкву св. Миколая (у 1831 р. була перетворена на військовий собор). У ризниці на стіні вівтаря тривалий час залишався портрет Мазепи як «зиждителя храму» (згодом у ньому гетьману проголошували анафему). Поставив Мазепа також велику церкву Вознесіння в Переяславі, яку згадував у своїх творах Тарас Шевченко.

Ім'я Мазепи набуло розголосу навіть на Сході, де він став відомим саме тому, що робив коштовні дари. Церкві Гробу Господнього в Єрусалимі переслав срібну плиту, художньо вироблену, з гравіюванням, очевидно, італійського майстра, яку використовували замість антимінса. На його ж кошти був надрукований арабський переклад Євангелія.

Жодного українського гетьмана не славили так сучасники, як Мазепу – видатного протектора українського культурного й духовного життя. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем і драм.

В Україні статті про Івана Мазепу, в яких робляться спроби об'єктивно висвітлити життєвий шлях цього видатного діяча й водночас

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. 1696 р. Зведена коштом І. Мазепи. В картушах над проїздами розміщено герб гетьмана

Освячення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Художник О. Тарасевич. Мідьорит. З кн. «Патерик Печерський». Київ, 1702 р.

неоднозначну постать нашої історії, почали з'являтися з 1988 р.

І все ж деякі автори досі не скинули з очей імперської полуди, над ними ще тяжіє хибний марксистсько-ленінський постулат, згідно з яким «класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства».

Водночас виявилися ознаки протилежної тенденції – прагнення перетворити Мазепу на ікону, ідеалізувати його, приписати йому риси, яких у нього не було. При цьому дещо з його характеру замовчується. Проте Іван Мазепа цього не потребує. Велич українського гетьмана, борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми розкриємо його особистість такою, якою вона була насправді, з усіма її гранями. Звісно, окремі з них можуть бути нам і не до вподоби. У боротьбі за владу, за збереження та утвердження свого гетьманства він вдавався до таких засобів, які не заслуговують на схвалення. Бувало й так, що межа між дипломатією та інтригами зникала.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілеспрямовано створював в Україні аристократію з середовища козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні

Портрет І. Мазепи з вівтаря Успенського собору Києво-Печерської лаври

маєтності, бажав зробити її незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру. Водночас видавав універсали, наприклад, 1691, 1692, 1701 рр., в яких прагнув захистити інтереси посполитих селян і рядових козаків, стримати зажерливість старшини в межах тодішніх прав щодо обтяження селян повинностями, а також боронив козаків, яких примушували переходити в посполиті.

Саме Мазепа перший виплекав ідею самостійної, незалежної Української держави, підняв цю ідею на височінь загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Макіавеллі: «Таємниця – це душа справи», він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й воєнної ситуації в Україні. Саме в часи Руїни він повернувся на Батьківщину.

Пройшовши уявно життєвим шляхом І. Мазепи, можна спробувати накреслити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця не-звичайна особистість, пізнати витоки його патріотизму. Народився майбутній гетьман у родині українського шляхтича Адама-Степана Мазепи-Колодинського (Колединського), з гербу Курчів на хуторі Мазепинці, недалеко від Білої Церкви на Київщині.

Рід Мазеп-Колодинських – старовинний. Деякі дослідники, спираючись на те, що герб Івана Мазепи надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Коріята Гедиміновича, роблять висновок, що Іван Мазепа – князівського роду. В усякому разі маємо документальні відомості з середини XVI ст., що пращур гетьмана (Микола) дістав від польського короля Сигізмунда І в 1544 р. у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 р. отримав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження права на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа привілей на село Пісочне біля Любомира. Чоловіки з роду Мазеп товаришували з козаками. Син Михайла Федір брав участь у повстаннях Косинського, Лободи та Наливайка. У 1597 р. його було засуджено у Варшаві до смертної кари. Про нього згадують українські літописи, де його названо полковником. Другий син Михайла, Микола, успадкував Мазепинці.

Син Миколи – Адам-Степан Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепи, в 1659 р. одержав від короля Яна-Казимира не тільки підтвердження родового посідання в Мазепинцях, а й переведення їх у дідизну, тобто у вічне володіння. Біографія у Степана Мазепи досить бурхлива. У молоді літа активно діяв у внутрішніх шляхетських війнах – наїздах на маєтки один одного. У 1639 р. його було засуджено на інфамію (поставлено поза законом) і кару смертю за вбивство шляхтича Зелінського. Степану Мазепі довелося використати свої впливи й багато грошей, щоб через кілька років, помирившись з родиною вбитого, одержати охоронного листа Яна-Казимира. Цей король у 1662 р. титулував Степана Мазепу чернігівським підчашим.

У 1654 р. Степан Мазепа пристав до козаків і став білоцерківським отаманом. Він не поспішав визнавати московське підданство (був однодумцем Виговського), мріючи про рівноправний федеративний союз із Польщею. Помер С. Мазепа десь у році 1665. Саме тоді король у таборі під Равою настановив чернігівським підчашим сина покійного Степана – Івана Мазепу, майбутнього гетьмана України.

Дата народження Івана Мазепи точно не встановлена. Дослідники називають 1640, 1646, 1639 і навіть 1629 і 1632 роки. Найбільше

Пам'ятник гетьману І. Мазепі в с. Мазепинці на Київщині, де він народився

схиляються до 1640 р. Дитинство його промайнуло на тлі козацького життя. На Білоцерківщині розміщувався реєстровий полк. Свідомим підлітком Іван, мабуть, спостерігав Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р. Змалку він сприйняв і козацькі військові вправи, навчився їздити верхи, володіти рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи – Марія, з українського шляхетського роду Мокієвських – продовжувала в сім'ї традиції того українського шляхетства, яке залишалося вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під іменем ігумені Магдалини. На її кошт у цьому монастирі була побудована кам'яна церква. Водночас була настоятелькою Глухівського монастиря, яким керувала через свою заступницю.

Її дочка Олеся, сестра Івана Мазепи, заміжня втретє за шляхтичем Войнаровським, розлучилася із ним, оскільки він силував її перейти в католицтво, й постриглася в черниці, як і її дочка Маріанна-Марта.

Мати мала великий вплив на майбутнього гетьмана, про що він зізнався вже зрілою людиною. Протягом усього життя мати допомагала сину мудрими порадами. Померла, коли їй виповнилося 90 років (1707 р.). Матері Іван Мазепа мусив завдячувати вихованій у нього відданості православній церкві, яку зберігав усе життя. Мати послала його вчитися в Києво-Могилянську колегію, де викладали прославлені професори, котрі здобували освіту в європейських університетах.

Закінчивши колегію, Іван повернувся до батьківської оселі. Степан Мазепа, мріючи про велику кар'єру для сина, вирядив його до королівського двору, для початку – пажем. Івану пощастило. Король Ян-Казимир щороку відправляв у Західну Європу трьох талановитих юнаків продовжити освіту. Мазепа став одним із таких обранців. Він побував в Італії, Франції, Німеччині. З 1657 р. жив у голландському місті Девентері під ім'ям Йоганнеса Колединського, опановуючи артилерійську справу. Набрався певного досвіду в міжнародній політиці, бував навіть при дворах володарів. Після повернення Мазепи до королівського двору Ян-Казимир доручав йому кілька дипломатичних місій в Україні, і той успішно виконав їх. У 1663 р. за дорученням короля він відвозив гетьманські військові клейноди (ознаки влади) правобережному гетьману Павлу Тетері.

Наприкінці 1663 р. Польща зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король зі значним польським військом, правобережними козацькими полками на чолі з Тетерею та союзними татарськими ордами, палячи й руйнуючи села та містечка, спустошуючи все на своєму шляху, дійшов до Глухова. Лівобережні козаки, міщани й селяни чинили їм упертий опір. У лютому 1664 р. король мусив відступити на Правобережну Україну, де теж піднялося повстання проти Польщі.

Іван Мазепа був у королівській дружині в складі польського війська. Але ще в жовтні 1663 р. на початку походу, коли королівський двір зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинців. Гадаємо, що у нього пробудилися патріотичні почуття. Мабуть, йому було нестерпно дивитися, як чужинці йдуть війною на його рідний край. Він не міг допустити, щоб ще й самому брати в цьому участь. Можливо, розмірковував і над тим, що краще докласти своїх сил на вітчизняному терені, що саме тут він зможе утамувати жадобу влади.

Мазепа увійшов у політичне життя України в тяжку для неї годину. Україна фактично розпалася на дві частини, які боролися між собою: одна на боці Москви, друга – на боці Польщі. Проте й на Лівобережжі були полки, котрі не хотіли коритися Москві, а на Правобережжі народ був дуже невдоволений союзом із Польщею. Виникали повстання, росла анархія. Починався той період історії, який сучасники назвали Руїною.

Апогею Руїна досягла після Андрусівського перемир'я між Польщею і Росією в 1667 р. (підтвердженого «Вічним миром» у 1686 р.), за яким Москва Лівобережну Україну утримувала за собою, а Правобережну віддавала Польщі. Це була чорна, страшна зрада Москвою українського народу, який у кривавій тяжкій війні 1648–1657 рр. повалив владу шляхетської Польщі в Україні. Богдан Хмельницький добровільно приєднав Україну до Росії на правах самостійної держави, сподіваючись, що Московська держава захищатиме її, допоможе військовими силами, а Україна за це визнає протекторат царя.

Москва дуже швидко почала порушувати угоду 1654 р., дедалі посилюючи наступ на державність України, її права і вольності. Андрусівське перемир'я по суті перекреслило цей договір. Україну розділяли надвоє, розрізали по живому, цілий народ втягли в безодню братовбивчої громадянської війни. Руйнації й спустошення супроводжувалися загибеллю маси людей. Війська чужинців палили, топтали українські села. Колись багаті й родючі південні й західні землі перетворилися на пустелю. Анархія входила в історичну традицію. Зацікавлений у безладді на землях України, царизм дотримувався популярного ще з античних часів гасла усяких імператорів, диктаторів, поневолювачів і окупантів – «розділяй і володарюй».

Іван Мазепа вступив до козацького війська й приєднався до правобережного гетьмана Петра Дорошенка, вихідця із давнього козацького роду, колишнього полковника за гетьманства Богдана Хмельницького. Щирий патріот, Петро Дорошенко мав політично-воєнну й державну програму звільнення Лівобережжя і Правобережжя від іноземної окупації, об'єднання обох частин України, створення самостійної держави під номінальним протекторатом Туреччини. Безперечно, служба у Дорошенка мала неабияке значення для формування політичного мислення Мазепи. Мабуть, уперше він безпосередньо ознайомився з ідеєю незалежної Української держави.

Спочатку Мазепа зайняв посаду ротмістра надвірної військової компанії, але згодом гетьман, оцінивши високий інтелект і дипломатичний талант Мазепи, призначив його генеральним писарем, тобто своєрідним міністром іноземних справ. Мазепа, який став найближчим дорадником і приятелем Дорошенка, виконував важливі дипломатичні гетьманські доручення.

Він виступав як посередник у переговорах із турецьким султаном, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором.

Під час однієї з таких дипломатичних виправок до Туреччини і Криму Мазепа, якого супроводжували татарський загін і 15 невільників, котрих везли як подарунок султану, був захоплений у полон запорозькими козаками, що чатували на шляхах для захисту від татарських нападів. Татарський загін знищили, невільників визволили, а Мазепу засудили на смерть.

Запорожці, для яких головною метою їхніх походів проти султанських і ханських нападників було саме визволення невільників, бранців, вважали найбільшим злочином і великим гріхом християнина видавати в руки невірним своїх братів-українців. Мазепа попросив дозволу перед стратою сказати слово. Його красномовство досягло мети. Славетний кошовий отаман Іван Сірко після довгих роздумів сказав запорожцям: «Не вбивайте його... може, колись він стане в пригоді Батьківщині».

Мазепу відвезли до лівобережного гетьмана Самойловича. За деякий час Мазепа увійшов у цілковиту довіру до гетьмана, і той відправив його до Москви, доручаючи подати повну інформацію про Туреччину і Кримське ханство, а також віддати листи Дорошенка до великого візира й хана. Все виконав генеральний писар правобережного гетьмана. Московські бояри поставилися із чемністю до Мазепи, запропонували йому переїхати на Лівобережжя до Самойловича. Мазепа так і зробив, незабаром зайнявши при ньому посаду генерального осавула – одну з найважливіших серед генеральної старшини, рада якої по суті виконувала функції кабінету міністрів.

Потім була ще одна дипломатична місія до Москви: Мазепа, як представник лівобережного гетьмана Самойловича, брав участь у переговорах Росії з Оттоманською Портою та Кримом. Було укладено Бахчисарайське перемир'я 1681 р. терміном на 20 років. Москва за рахунок України добилася від Туреччини утвердження своєї влади на Лівобережжі, а землі середньої та південної Київщини мусили залишатися безлюдними й незаселеними.

«Вічний мир» 1686 р. підтвердив Андрусівське перемир'я й зумовив спільний виступ Польщі та Московії проти Туреччини. В антитурецькій коаліції мали взяти участь Австрія й Венеція.

На московські й козацькі війська, загальне командування якими належало князю Василеві Голіцину, покладалося завоювання Криму. Козацькі полки очолив гетьман Іван Самойлович. Серед старшин, учасників походу на Крим, був генеральний осавул Іван Мазепа. Похід закінчився невдачею. Дійшли до Перекопу й мусили

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Невідомий художник. XIX ст. НМІУ

вертатися, хоча подолали в літню спеку багато сотень верст голим степом, де вигоріла трава, яку ще й підпалили татари. Люди страждали від нестачі води й поганої їжі. Втратили багато коней.

Старшини, які давно були не вдоволені Самойловичем через його зневажливе до них ставлення й прагнення зробити гетьманство династичним, написали на нього донос, що нібито він був у змові з кримським ханом. Голіцин використав можливість перекласти свою вину за невдалий похід на когось іншого. Старшинський донос він відправив до Москви, куди потім вислали і заарештованого Самойловича зі старшим сином. Звідти їх після катувань заслали до Сибіру.

Серед козацького війська, що стояло табором у поході, почалися заворушення: було вбито багато старшин, шляхтичів, ненависних горілчаних орендарів. Тоді старшина скликала раду, котра відбулася під охороною московського війська на річці Коломак 25 липня 1687 р. Саме за таких умов обирали нового гетьмана, яким став генеральний осавул Іван Мазепа. Ходили поголоски, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих, щоб забезпечити собі його підтримку та голоси старшини на виборах.

Однак слід принагідно сказати, що Василь Голіцин, улюбленець Софії, яка була регентшею під час малолітства царів Петра й Іоанна, поставився до Івана Мазепи з особливою прихильністю ще тоді, коли той приїздив до Москви. Сам європеєць за рівнем особистої культури, світосприйняттям, Василь Голіцин оцінив європейську освіченість Мазепи, його високий інтелект, державний розум, дипломатичний талант. В особі майбутнього українського гетьмана князь Голіцин, мабуть, знайшов розуміння своїх устремлінь до реформ у Московії.

Він хотів під егідою Софії вивести країну з візантійсько-азіатської деспотії на європейський рівень. Зробити це Голіцин бажав шляхом цивілізованим, без кровопролиття, не відкидаючи здобутків католицької культури. Петро І у свої сімнадцять років повалив владу Софії, учинив масову страту стрільців і покарав Голіцина, а згодом здійснив реформи, але зробив це варварськими, терористичними методами.

На козацькій раді разом із обранням Івана Мазепи відбулася процедура прийняття «Коломацьких статей», тобто договору між Україною й царем, як це робилося завжди при затвердженні нового гетьмана. Представником царя цього разу був князь Василь Голіцин.

Хоч і декларувалися в першій статті «права та вольності» козацькі («щоб український народ мав усі права і свободи, про які договорено ще за Богдана Хмельницького»), однак фактично від них нічого не залишалось: цар затверджував за старшиною маєтності, які й так були в її руках. Також тільки на папері залишалася згода царя на прохання старшини про те, щоб в українські міста не посилалися воєводи, щоб вони не втручалися в суди, не чинили шкоди, кривд і насильства над людьми України.

Насправді царський уряд, який уже в 1654 р. намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, прагнув забезпечити це введенням в українські міста воєвод із військовими залогами. Інститут воєвод був найважливішим механізмом для поступової окупації України, обернення її на провінцію Московської держави. Воєводи будували фортеці, утворюючи своєрідні військові бази, тримали в своїх руках головні комунікації, намагалися контролювати всі сфери українського життя, привласнювали податки, чинили безчинства, грабували населення, стали справжньою бідою для України.

Решта «Коломацьких статей» та царських резолюцій на них законодавчо затверджували усілякі заборони, котрі обмежували й навіть де в чому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України.

Заборонялося вести торгівлю з Кримом. Також заборонялось українським купцям «под жестоким наказаньем» торгувати в Московській державі.

Гетьман Іван Мазепа. Художник О. Штанко. Ілюстрація до кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика» (К.: Веселка, 1994)

У фінансових справах теж накидалася царська воля. В Україні не хотіли брати «чехи» – гроші, що робилися в Севську для виплати царським гарнізонам, але не мали золотого забезпечення. Стаття 19 вимагала приймати «чехи», а тих, хто не захоче приймати, смертю карати.

Абсолютно заборонялися міжнародні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося не розпечатуючи посилати в Москву. У 19-й статті повелівалося: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить». Для досягнення цієї мети рекомендувалося дбати, щоб більше було змішаних українсько-російських шлюбів.

Зазначена стаття закінчувалася формулою, яка вже без усяких застережень визначала Україну частиною Московської держави: «Никто б голосов таких не испущая, что Малороссійский край – Гетманського Регименту, а отзывались бы везде единогласно – их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы».

Новий гетьман і старшина підписали оці ганебні «Коломацькі статті», що не були навіть тінню «Статей Богдана Хмельницького» і за якими влада гетьмана фактично зводилася до поліцейських функцій – стежити й сприяти виконанню численних царських заборон.

Проте Мазепа, підписуючи «Статті», думав не про їх ретельне виконання. Вони для нього слугували лише сходинкою до найвищої влади в Україні.

Коли припустити, що ідея об'єднаної, сильної, самостійної України визрівала й розвивалася в Мазепи поступово, то з упевненістю можна сказати про його утвердження саме тоді в думці про необхідність виведення України з Руїни, політичного безладдя, стану громадянської війни. Таке можна було здійснити тільки за існування твердої гетьманської влади, рейтинг котрої впав на той час до найнижчої позначки.

Українськими гетьманами маніпулювали володарі сусідніх держав – Польщі, Туреччини, Кримського ханства, московські царі. Змова старшин могла досить легко повалити гетьмана, а царська влада заслати його без суду та слідства до Сибіру.

Царський уряд, як уже зазначалося, був зацікавлений у тому, щоб Україна перебувала в стані невпинного політичного безладдя. Тому Іван Мазепа, взявши булаву, заходився передусім піднімати престиж і значення українського гетьмана, наповнювати цю посаду реальною владою. За двадцятирічне гетьманування він досяг такої могутньої влади, яку до нього мав, мабуть, тільки Богдан Хмельницький. Мазепа став непохитним володарем України.

Гетьман зумів згуртувати навколо себе старшину, зокрема й опозиційну – найбільш для нього небезпечну, виявляючи при цьому дипломатичну гнучкість і застосовуючи, як вважають дослідники, неабияку хитрість, не зовсім праведні засоби. Старшинам гетьман дарував землі, маєтності з кріпаками й залежними селянами, віддавав їм усілякі почесті й нагороди, водночас таємно пітримуючи в Москві підозрілість до них. Коли ж царський уряд робив спроби вдатися до насильницьких дій проти цих старшин, Мазепа їх боронив, за що одержував їхню вдячність, відданість і безмежну довіру. Українську старшинську аристократію він формував як найпершу опору своєї гетьманської влади.

Розкішна гетьманська резиденція у Батурині з розробленим точним церемоніалом і особистою гвардією мало чим поступалася дворам європейських володарів. Тут з королівською пишнотою приймали посланців різних країн. Величний замок у Батурині, де відбувалися ці високі приймання, звів його хазяїн – гетьман Іван Мазепа.

Полковник, сотник, козак часів І. Мазепи. Невідомий художник. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

Загалом буйний розквіт української архітектури в цей період нерозривно пов'язаний з його ім'ям. На кожний рік гетьманування Мазепи припадає одна споруда. За 1690–1706 рр. він поставив чотири нові церкви, розбудував п'ять храмів княжої доби, закінчив будову трьох церков, розпочату його попередниками. Дбав і про фортифікаційні укріплення на кордонах України.

Своїм опікуванням письменства, науки, мистецтва й церкви, будівництвом і реставрацією храмів, коштовними дарами гетьман зажив великої слави. В панегіриках, віршах, драмах оспівували «найбільшого українського лицаря», що прагнув вивести Україну в європейський світ. Його блискучі гостинні бенкети відвідували генеральні старшини, полковники, дипломати, книгодрукарі, поети.

Гетьман Іван Мазепа опікувався не тільки культурою, а й розвитком економіки, промислами, мануфактурним виробництвом. Під проводом його уряду старшина й козаки розвивали промисловість України. Тільки в Стародубському полку в часи Мазепи існувало дванадцять буд для випалювання поташу, а на Чернігівщині одинадцять гут виробляли скло, діяло дванадцять паперових фабрик. По всій Гетьманщині поширилося керамічне виробництво, а ткацтво набуло характеру організованого фабричного виробництва полотна, сукна, шовку, козацьких пасів, плахт, килимів. Водяні млини, що були джерелом дешевої енергії, обслуговували паперні, гути, ступи для биття сукна, керамічні майстерні, лісопильні заводи.

Зміцнюючи гетьманську владу, добиваючися стабілізації українського політичного й економічного життя, дбаючи про розвиток культури рідного краю, Іван Мазепа в абсолютній таємниці виношував свою ідею незалежної, самостійної України, вдаючи при цьому незаперечну лояльністю до царського уряду. Змушений виконувати веління царя, спрямовані на поширення колоніального гніту в Україні, він вірно служив Москві. Це викликало негативне ставлення до гетьмана серед селянства, козацтва та міщанства. Його вважали прислужником Москви.

А головне – у нового гетьмана склалися напружені стосунки із Запорозькою Січчю, яка й після створення Української Гетьманської держави зберігала в її межах автономію, підлягала безпосередньо царському уряду. При цьому вона залишалася частиною України, носієм української державності. Зі своєю політичною автономією, самобутнім республіканським ладом, демократичними порядками Запорозька Січ була історичною антитезою московському самодержавству, абсолютній монархії.

Запорожжя залишалось осередком національного й соціального протесту, привабливим місцем волі. Сам факт його існування підривав підвалини феодально-кріпосницького господарства. Дедалі частіші втечі на Січ не тільки українських, а й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки робочих рук.

Московська держава, маючи в перспективі скасування Запорозької Січі, наприкінці XVII ст. посилила наступ на її автономію, передусім на запорозьку територію – Вольності Війська Запорозького. Там споруджувалися царські фортеці та впроваджувалися нові поселення, найчастіше з іноземців. Перша така – Богородицька фортеця – була збудована в 1688 р. за рахунок запорозьких рибництв, пасік та мисливських місць на річці Самарі, пізніше її відновили під назвою Самарського

ретраншементу. Будівельними роботами керував Іван Мазепа, якого на це зобов'язувала царська грамота, видана йому на гетьманство. Поява царської фортеці з воєводою й царськими «ратними людьми», а також навколишніх поселень на землях Січі викликала бурхливий протест запорозьких козаків. Гетьман намагався заспокоїти їх, твердячи, що фортеця – тимчасова, функціонуватиме як перевальна база для харчів та амуніції під час походу на Крим. Разом із цим Мазепа послав кошовому на Січ подарунок – тисячу червінців.

Такий похід насправді відбувся того ж року. У травні Голіцин виступив із 112-тисячною армією. Гетьман долучився до нього на Самарі з 50-тисячним козацьким військом. Цей другий Кримський похід також був невдалим, дійшли тільки до Перекопу. Вступили з ханом у переговори, але той зволікав. Забракло води. Голіцин, так і не закінчивши переговорів, не уклавши миру, повернувся до Москви, де цей похід відсвяткували як перемогу. Козацьким військом уперше керував новий гетьман Іван Мазепа. Фортеця на Самарі продовжувала існування й надалі.

Суперечності між Запорозькою Січчю та гетьманом загострювалися внаслідок соціальної політики Івана Мазепи. Аристократична її спрямованість не сприймалася демократичним козацтвом.

На початку 90-х років XVII ст. Запорожжя послужило імпульсом для політичного й соціального визвольного руху. Це засвідчило, що прагнення свободи ніколи не вмирало в українському народі. У січні 1693 р. на Запорожжі з'явився військовий канцелярист Петро Іваненко, якого називали Петриком. Він закликав запорожців підніматися проти Москви. Заслуговує на увагу, що військові канцеляристи були службовцями Генеральної військової канцелярії – вищого виконавчого органу влади в Гетьманщині. Вони вели справи, листування, складали і копіювали документи. Відповідно до свого службового становища військові канцеляристи були свідками й учасниками багатьох подій, котрі відбувалися в сфері політичних і суспільних відносин, мали доступ до державних та інших офіційних документів. Військові канцеляристи не лише зналися на механізмах і підводних течіях сучасної їм політичної обстановки, соціальних відносин, а й були обізнані з історією України на основі документальних джерел. Вони були представниками тогочасної української світської інтелігенції з високою національною самосвідомістю й демократичними тенденціями.

Саме таким і був Петрик. Маніфест, із яким він звернувся до запорожців, є цінним документальним джерелом, що засвідчує розвиток української національної самосвідомості наприкінці XVII ст., а також української суспільно-історичної й політичної думки.

«Боляче дивитись,– зазначалось у маніфесті,– як чужинці руйнують і гноблять рідний край.

Не диво, що так робить польський король. Колись ми були його піддані, але з Божою поміччю завдяки Хмельницькому вибилися ми з неволі й накоїли Польщі стільки лиха, що вона й досі не отямиться.

Не диво, що нашим ворогом є кримський хан: із давніх-давен ми руйнували його землі.

Та дивне ось що: поведінка московських царів. Не мечем же вони нас здобули; наші предки з власної волі для оборони православної віри добровільно з ними з'єдналися, ради віри християнської. Переселивши з правого боку Дніпра на лівий наших людей, москалі обсадилися нашими людьми від усякого ворога, бо звідки б не прийшов неприятель – все буде наші села перше палити, наших людей у неволю забирати, а Москва буде за нами в безпечності, як за кам'яною стіною. Але Москві й того мало, і вона хоче всіх нас обернути у своїх рабів та холопів. Гетьманів наших Многогрішного й Самойловича, що за нас стояли, забрала в неволю, а теперішньому гетьману Москва дозволяє роздавати старшині маєтності, а старшина позаписувала наших людей своїм дітям у вічну неволю й тільки що у плуг не впрягає. Се Москва дозволяє нашій старшині таке робити для того, щоб наші люди оплошіли та омужичилися, а москалі тим часом заволодіють Дніпром, Самарою та набудують там своїх городів.

Отже, подумайте, розумні голови,– чи краще нам бути в неволі, чи на волі? Чужим слугою чи самому собі паном? У москаля або ляха мужиком – а чи вільним козаком? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким вибився з-під лядського підданства – хіба погано тоді було жити на Україні? Чи не було тоді у козаків золота, серебра й сукон дорогих, коней табунами й скота чередами? Усього було багато. А як стали ми московського царя холопи, то загибла вкінець чигиринська сторона, а у тих наших братів, що перегнала Москва на лівий бік Дніпра, і їсти не було чого. Багато наших людей сидять у неволі по московських городах. А ще нехай вам, панове, буде й те відоме, що сам гетьман із поради всіх полковників прислав до мене секретно чоловіка і велів передати, що як тільки ми

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Гравюра. Художник В. Малютин. 1933 р. Берлін. Німеччина

наблизимося до Самари, то всі вони від Москви відстануть, зійдуться з нами й будемо разом бити москаля».

Таким чином, звільнення з московської неволі було головним у програмі Петрика. На війну проти Москви він прагнув підняти запорожців, вийти з ними на Гетьманщину, прилучити жителів міст, які тільки чекають на гасло, приєднати як союзника кримського хана. Програма Петрика мала й соціальний характер. Він закликав різати українську шляхту, що трималася царя, забирати у неї майно.

Заклики Петрика, доброго промовця, знайшли відгук на Запорожжі. Його обрали військовим писарем, а на Січі це була важлива посада. Військовий писар входив до складу січового уряду – Коша Запорозької Січі. Відгукнулися не тільки запорожці. З усієї України люди почали збиратися на Січі. Тим часом Петрик поїхав до Криму й уклав із ханом угоду, за якою Україна зрікалася своїх договорів із царем, а Київське та Чернігівське князівства створювали незалежну державу.

Іван Мазепа розіслав у Крим і на Запорожжя десятки агентів, які щоденно повідомляли його про дії Петрика. Гетьман надіслав листа кошовому отаману, а потім направив спеціального посла на Січ – Горбаченка. Мазепа радив запорожцям бути вірним царю і домагався, щоб йому видали Петрика. Запорожці, покладаючись на давнє право захисту втікачів, відмовили гетьману.

Однак у похід за Петриком пішла хоч і значна, але тільки частина запорожців, які вибрали його гетьманом України. Приєдналися до них і ханські війська. Ряд міст перейшли на бік Петрика: Царичанка, Китайгород, кишенські й сокальські жителі. Повстання швидко охопило весь правий берег Ворскли.

Мазепа вислав проти Петрика п'ять українських полків, а з іншими п'ятьма пішов услід. Звернувся до Москви з проханням надіслати військо. Там виникла велика тривога. Царські загони прибули під проводом князя Барятинського, котрому вдалося завдати поразки Петрику під містом Маячки.

Постійний, але невірний козацький союзник – кримський хан – зрадив Петрика й покинув його. Залишившись без підтримки, Петрик пішов за ордою, жив у Перекопі. До нього приходили українці, яким він казав:

«Я що надумав, те зроблю. Вижену москалів й усіх вас звільню з московської неволі».

У діяльності Петрика був значний елемент авантюризму. Хана він переконував, що його підтримує все Запорожжя; запорожцям казав, що хан усі свої орди відправить на війну з Москвою. У деяких листах він називав себе сином Мазепи, а у відозві робив натяк, нібито гетьман таємно підтримує його й готовий відійти від царя. Може, в останньому він був не такий уже й далекий від істини. Протимосковська програма Петрика була співзвучна потаємним, глибинним задумам гетьмана й настроям його старшинського оточення. Але для них була неприйнятною соціальна програма Петрика – разом із московським скинути ярмо й українських панів, відібрати в них майно.

На другий рік, коли в Криму призначили нового хана, Петрик переконав його йти разом війною на царя. Знову звернувся з відозвою до запорожців, але, як і минулого року, не вся Січ відгукнулася. Дозволили йти тільки охочим. Об'єднані сили дійшли до Полтави, де знову повторилася тогорічна ситуація – татари покинули Петрика.

У 1695 р. він знову ходив з ордою, писав універсали, однак із таким же фіналом, як і в попередні два походи.

Мазепа ходив проти Петрика в походи ще й у 1696 р. Нарешті гетьман пообіцяв тисячу карбованців тому, хто вб'є Петрика. Такий

охочий на прізвище Вечірченко знайшовся. Він наздогнав Петрика й проколов його списом, але й сам був убитий.

У перші роки XVIII ст. склалася така політична ситуація, яку Іван Мазепа міг використати для поширення своєї влади на Правобережжі, що за Андрусівським перемир'ям і Вічним миром залишалося за Польщею. Це дало б йому змогу об'єднати дві частини України й зробити перший крок на шляху до незалежної самостійної Української держави. Проте здійснення цього наміру вступало в суперечність із особистими стосунками Мазепи та Семена Палія, якому належала головна заслуга у відновленні козацтва на Правобережжі. Мабуть, нелегку внутрішню душевну драму довелося пережити Мазепі за цих обставин.

Семен Палій, фастівський полковник, талановитий військовий керівник і організатор, мав добру освіту й був людиною великої хоробрості. Він пройшов військову школу в Петра Дорошенка, часто бував на Запорозькій Січі, уславився успішними походами на Кримське ханство й турецькі фортеці в пониззі Дніпра, брав участь в обороні Відня від турків.

Разом із полковниками Іскрою, Абазином і наказним гетьманом Самусем організував козацьку колонізацію правобережних земель, які внаслідок Руїни здебільшого перетворилися на пустку: міста й села лежали зруйновані, населення було знищене або розбіглося. Зовсім порожньою, незаселеною залишалася за договором із Москвою ціла смуга землі від Києва до Чигирина, яка мусила правити за своєрідний буфер між Лівобережною Україною і володіннями Польщі. Річ Посполита потребувала постійної охорони своїх українських володінь від татарських нападів. Отож польський король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, що дозволяв козакам селитися в місцевостях, де лежали зруйновані міста Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань; а в 1685 р. сейм прийняв постанову відновити на Правобережжі козацтво, яке дістало змогу розселятися по всьому краю.

Заселення відбувалося швидкими темпами. Виникали козацькі полки не тільки як військові, а й як адміністративно-територіальні одиниці з козацьким ладом, козацьким вільним хліборобством на родючих, чорноземних незайнятих ґрунтах. Палій, установивши свою резиденцію у Фастові (60 км від Києва), поводив себе як незалежний володар. Це викликало тривогу й невдоволення і польського, й московського урядів. Палій мріяв відтворити всі полки правобережного козацтва й передати їх під владу лівобережного гетьмана, щоб об'єднати розрізнені частини України. У 1688 р. він через гетьмана Мазепу звертався до московського уряду з проханням прийняти його разом із фастівським полком у підданство. Але царський уряд не хотів порушувати угоди з Польщею.

У 1699 р. польський сейм після замирення з Туреччиною, яка остаточно зреклася своїх претензій на Правобережну Україну, постановив скасувати тут козацтво, позаяк воно вже було не потрібне як охорона.

Палій, Самусь та інші полковники не підкорилися й у 1702 р. підняли на повстання народ Київщини, Волині та Поділля. У ряді битв вони розбили польські війська, здобули сильно укріплену фортецю в Білій Церкві, оснащену багатьма гарматами, запасами пороху й амуніції.

Семен Палій. Художник О. Данченко. 1962 р.

Таємно Палій підтримував тісні контакти з лівобережним гетьманом Мазепою. У 1694 р. він писав гетьману: «Я знайшов цей край пустелею й працював коло Хвастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу Божу».

Мазепа радив цареві, щоб той прийняв під свою владу Правобережну Україну, принаймні Білу Церкву. Але вже розпочалася Північна війна, і Петро I, який оголосив війну Швеції, бажав заручитися польською допомогою за рахунок Правобережжя України. Не приймаючи Палія у своє підданство, цар вимагав від Мазепи, щоб він відписав Палію про необхідність

припинення повстання й підкорення полякам. Самому гетьману Петро І заборонив надавати допомогу повстанцям.

Мазепа пропонував Палію згідно з царським указом миритися та уступати полякам, а водночас до Москви писав: «Не можу брати гріха на душу та привітними запевненнями намовляти Палія, Самуся та Іскру до послуху, а опісля віддавати їх полякам у неволю. Я не можу запевняти їх, що вони останутся цілі й неушкоджені, як у своєму здоров'ю, так і в маєтках. Поляки не тільки над козаками, але й надо всім українським народом, що опинився під їхньою владою, по-тиранськи поводяться. Це ж показали їхні недавні діла на Придністрянщині й на Побужжі, де вони мстилися за народне повстання, багатьох карали смертю, вішали, кидали на цвяхи або саджали на кіл...».

Повстання було придушене поляками, хоча їм довелося подолати відчайдушний опір, перебороти героїчну оборону. Загинуло десять тисяч при обороні Ладижина, тисячі покарано на смерть. Тільки Палій тримався у своїй Білій Церкві. Польський гетьман Синявський прохав Мазепу допомогти йому в боротьбі з повстанцями. Але український лівобережний гетьман надавав допомогу своїм землякам, рятував козаків від репресій. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейноди.

Весною 1704 р. Мазепа одержав наказ Петра йти з усім своїм військом у глиб Польщі, щоб підтримати союзника царя – польського короля Августа II. Польща тоді розділилася на дві партії. Значна частина магнатів перейшла на бік Станіслава Лєщинського, якого згодом Карл XII посадив на престол.

Для Мазепи настав слушний час здійснити давній намір, свою заповітну мрію – об'єднати всю Україну під своїм проводом. З 30-тисячною козацькою армією він перейшов Дніпро, зайняв Київщину й Волинь і вирішив звідти не відступати.

На прохання царя Петра й короля Августа Мазепа розправився з магнатами, прибічниками Станіслава Лєщинського, подолавши їхній збройний опір.

Свою головну квартиру Мазепа розмістив у Бердичеві. Її часто відвідував Семен Палій, якого Мазепа завжди зустрічав якнайкраще. Водночас йому треба було виправдатися перед царем Петром і королем Августом, легітимувати своє військове утвердження на Правобережжі. Щоб закріпити свій політичний успіх, лівобережний гетьман вирішив пожертвувати Палієм, хоч їх і об'єднували патріотичні почуття до України, спільна політична мета. Цар велів узяти Палія під варту і негайно відправити в Білу Церкву, замість нього полковником призначити Михайла Омельченка.

1 серпня Семен Палій прийшов до головної квартири Мазепи. Його прийняли бенкетом. Вночі, коли полковник міцно заснув, його схопили й силоміць вивезли до Батурина, а звідти вислали до Москви. За зв'язки з прихильником Лєщинського Любомирським Палія звинуватили у шведофільстві й заслали до Сибіру.

Деякі дослідники пояснювали усунення Палія Мазепою їхньою взаємопротилежною соціальною політикою. Мазепі не до вподоби був демократизм Палія, який встановив у своїй «Палієвій державі» порядки, близькі до ладу Запорозької Січі. Крім того, він ворогував із українською шляхтою. Вважали навіть, що Мазепа вбачав у фастівському полковникові можливого суперника – претендента на гетьманську булаву.

У жовтні 1704 р. Мазепа, залишивши на Правобережжі козацькі загони, повернувся до Батурина як справжній володар України. Він уживав титул – «Гетьман обох сторін Дніпра».

Менш за все висвітлено в літературі полководницьке мистецтво Івана Мазепи. Дехто з істориків навіть намагався стверджувати, що Мазепа не був добрим вояком, показав себе поганим стратегом і недосвідченим військовим керівником, ухилявся від битв, вважав за краще посилати замість себе наказних гетьманів. Однак такі твердження не відповідають дійсності. Ще в юні роки він прилучився до вивчення військової справи. Посланий королем Яном-Казимиром для навчання за кордон, Мазепа на кошти мецената Краківської академії Новодворського спеціально вивчав гарматну справу у Франції і Голландії, оволодів майстерністю виробництва гармат.

Юнаком Іван Мазепа брав участь у війні зі шведами. Він добре знався на зброї, зібрав у Батуринському палаці численну й цінну її колекцію, організував у Батурині ливарню для вироблення гармат.

На чолі однієї з кращих європейських армій того часу – козацького війська – Мазепа провів багато походів, здебільшого успішних. Наприкінці XVII ст. він писав царю: «За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів».

Під час так званого «першого Азовського походу 1695 р.» цар Петро І з 35-тисячним військом, серед якого було й кілька козацьких полків, ціле літо безуспішно здобував турецьку фортецю Азов, закидавши її кільканадцятьма тисячами великих бомб. З наближенням осінньої пори він змушений був відступити. Водночас гетьман Іван Мазепа на чолі козацького війська,

до якого приєднався боярин Б. П. Шереметєв із допоміжним московським кінним і пішим військом, діяли за наказом царя в пониззі Дніпра – здобували турецьку фортецю Кизикермен.

За описом козацького літописця Самійла Величка, об'єднані війська підійшли до неї на світанку 24 липня. Гетьман наказав українським козацьким полкам і сердюкам підступити до стін Кизикермена. Вони пройшли сади передмістя, розбили й загнали назад до фортеці турецький загін, що намагався стримати натиск козаків. Неподалік від її стін козаки поробили шанці й залягли там. Шанці обставили плетеними кошами, насипаними землею, а також гарматами й мортирами, зробили таємні підкопи. Наступного ранку Мазепа наказав почати обстріл Кизикермена. Упродовж п'яти днів «невсипущо денно і нощно бито з гармат і дрібної зброї, кидано з мортир бомби». Спочатку з Кизикермена енергійно й активно відповідали з гармат і яничарок. А потім козацькі й московські гармаші так пристрілялися, що тільки-но яничари відчиняли вікна в амбразурах, їхній вогонь придушувався, знищувалася обслуга.

Кизикерменський бей обіцяв великі гроші, але ніхто з яничар не погоджувався бути пушкарем.

Оскільки стіни фортеці були з твердого каменю й мало руйнувались (облога могла надовго затягтися), гетьман наказав своєму війську котити до кизикерменських стін такий широкий і високий земляний вал, щоб ним можна було засипати рів і, порівнявшись зі стінами, вдертися в місто. Кизикерменська залога намагалася обстрілювати вал, але намарно. Одного вечора в Кизикермен було закинуто кілька десятків бомб і малих гранат, стріляли з усіх обозів. Наче блискавкою, все було освітлене в той темний вечір. Один із московських підкопів зламав кизикерменську стіну. 30 червня 1695 р. через цей підкоп козаки, зірвавши башту, вдерлись у фортецю.

Розпочався рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Кизикермен капітулював.

З ближньої фортеці Мустрит-Кермен, розташованої навпроти, на дніпровському Гаванському острові, спробували обстрілювати козацькі й московські шанці та обози, але після капітуляції Кизикермена, як свідчить Самійло Величко, «поклонилися й собі Низовому Запорозькому Війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло, здобуваючи його,– вони припливли туди від Січі на човнах».

З інших двох фортець – Аслан-Кермена і Муберек-Кермена, що стояли поруч, гарнізони й мешканці, покинувши великі гармати, з усім своїм майном утекли до Криму. Генерал А. Гордон, що перебував на російській службі, дав таку оцінку цій кампанії, якою керував Мазепа: «Тогорічний (1695) похід на Борисфен, де генерал Шереметєв командував разом із гетьманом Мазепою, був дуже успішний. Вони по-мистецьки заволоділи кількома містами – Газі-Керменом, Аслан-Керменом і Шингиреєм».

На місці турецьких фортець побудували нові, обсадили їх українськими та московськими залогами. Це були своєрідні військові бази на кордоні з Кримом. У наступні роки боротьба з татарами тривала в пониззі Дніпра й на Запорожжі, де була витримана важка татарська облога.

У 1697 р. Мазепа взяв участь у морському поході. Наприкінці травня цар Петро I перебував на одній із 16 галер, що вийшли в море на чолі з венеціанським віце-адміралом Ліме разом із сотнею великих відкритих човнів, за кермом яких сиділи козаки. Командував ними гетьман Мазепа. Вони зустріли турецьку флотилію, що складалася з 13 галер, семи трищоглових і п'яти малих суден. Цар вирішив атакувати їх. У результаті двогодинного наступу 14 ворожих суден із 270-ма яничарами на чолі з агою були захоплені.

У липні 1698 р. численні козацькі полки під проводом гетьмана Мазепи разом із 60-тисячним московським військом, яке очолював Долгорукий, вирушили проти турецького війська сераскерського паші й змусили його відступити за річку Буг.

Мазепа також намагався відновити український флот на Чорноморському морі – прислав запорожцям усілякі корабельні припаси, заохочував їх до морських походів. За наказом гетьмана полтавський полковник Іван Іскра ретельно описав усі Дніпрові острови, річки та урочища від порогів до моря. Але за Константинопольським миром 1700 р. з Туреччиною Петро I забезпечив собі Азов, погодившись на зруйнування недавно заснованих козаками на чолі з Мазепою фортець на Дніпрі.

Успішно діяв Мазепа й під час Північної війни, наприклад, у 1705 р. на Червоній Русі. Того ж року козаки під проводом гетьмана зайняли Замостя. Автор «Історії русів», характеризуючи Івана Мазепу, справедливо зауважив: «...в безустанній боротьбі з поляками, татарами та турками Мазепа відзначався хоробрістю, підприємливістю та всім воєнним мистецтвом».

У 1700 р. Петро I у союзі з Данією та Польщею розпочав війну проти Швеції, намагаючись здобути Балтійське побережжя, щоб мати морську дорогу до Західної Європи. Він втягнув у війну й Україну; не рахуючись при

Іван Мазепа. Художник С. Якутович. 2000 р.

цьому ні з укладеними нею договорами, ні з її економічним становищем, ні з політичними обставинами, ні з соціальними умовами.

Для України царські інтереси в цій війні були далекими й чужими.

За українсько-російською угодою 1654 р. московські царі ніколи раніше не використовували збройні сили України проти держав, які не виступали безпосередньо проти України та її інтересів. Україна посилала козацькі

війська тільки для оборони свого краю, коли війна безпосередньо точилася біля її кордонів. Петро І змусив Івана Мазепу відправити козацькі полки на Північ, на далекі фронти Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Починаючи з 1700 року, козаків приневолювали ходити рік за роком своїм коштом у ці далекі походи, брати участь у тяжкій війні в незвичних для них кліматичних умовах.

Не вистачало найнеобхіднішого, навіть харчів. Кладучи свої голови заради чужої для них справи, козацтво не тільки не діставало ніякої нагороди, а ще й потрапляло під командування московських начальників, офіцерів і генералів. Козаки терпіли й страждали від насильства, беззаконня, нечуваного свавілля, жорстокості, усіляких кривд і зневаження всіх Божих і людських прав. Багато козаків гинуло, а котрі й верталися, то піші, голі, скалічені.

Цілий корпус українського війська під проводом полковника Данила Апостола діяв на півночі разом із царськими військами. Під Ерестфером у Ліфляндії вони розбили шведського генерала Шліпенбаха. Козаки захопили великі військові трофеї, але царські командири все у них відібрали. Замість вдячності козаків пограбували – забрали всіх коней. Внаслідок цього знеможені козаки мусили пішки долати далеку дорогу додому.

Багато козаків гинуло на примусових «канальних», землекопних, будівельних роботах, на прокладенні нових доріг, висушуванні болотяних місцевостей, копанні каналів на півночі, куди їх зганяли тисячами й де умови праці були нестерпними. Козацький полковник Черняк так описує обстановку на Ладозі, де працювало 10 тисяч козаків: «Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби – найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, однак приставлені офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтьєва... б'ють їх при роботі палицями – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні, святкові виконують – без спочину».

Отже, повернулася з Ладоги ледве третина (до того ж багато серед них покалічених) із тих 10 тисяч козаків, які працювали на півночі. Може, з тих часів прийшли до нас гіркі слова, що «Петербург споруджений на козацьких кістках». Насправді сповна ще не підраховано, скільки полягло козацьких голів у тих болотах, на яких побудована була нова столиця Російської імперії.

У 1706–1707 рр. сила-силенна народу, передусім селян і козаків, мусила працювати на будові нової фортеці в Києві на Печерську, оскільки цар Петро боявся приходу шведів в Україну. Козаки повинні були працювати зимою й літом під пильним оком московських наглядачів, котрі поводилися з ними брутально й немилосердно. Військовий писар Пилип Орлик, довірена особа Івана Мазепи, писав у листі: «Зачалася та робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські міста до головної армії – то рекрутів, то всяких начальників. І полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло той фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величества, а там великоросійські люде доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертним боєм».

Примусові «канальні» та будівельні роботи надзвичайно знесилювали козацьке господарство – козаки мусили йти зі своїми кіньми і фуражем, харчами, одягом, зброєю. Роками вони не могли займатися власним господарством, яке занепадало, козацтво бідніло.

Згадувані в листі Орлика «переходи» через українські міста відбувалися не лише у зв'язку з побудовою Києво-Печерської фортеці. Протягом майже усієї війни через Україну проходили московські полки й команди. Вони чинили усілякі кривди, забирали в населення припаси, поводилися брутально не тільки з простими людьми, а й зі старшиною. З усіх боків підіймався «плач, стогін і лемент» козацтва, селян, міщан, всього українського народу.

Один із найбільш шанованих провідників козацтва полковник Горленко, який командував біля Гродна допоміжним корпусом, частина котрого стояла і в Ризі, прибувши до головної гетьманської квартири, виклав скарги на свавілля московських командирів, їхнє знущання, образливе поводження з козаками й старшиною. У відповідь на це полковника зіштовхнули з коня, відібрали його, як і в решти старшин. Коли стало відомо, що з козаків, яких вислали до Пруссії, хочуть зробити драгунів (це було замахом на вільний військовий устрій), Горленко вигукнув: «Пане гетьмане, ти, що нами проводиш, що ти думаєш про це все?!» І, може, вперше гетьман відверто висловив свій осуд московській владі й натякнув на можливість іншого союзу: «От яка нагорода за нашу службу!.. Який я дурень, що відкинув пропозиції Станіслава» (Лєщинського).

А цар до того ж безупинно вимагав поставляти до московської армії коней, худобу, хліб

Гетьман Іван Мазепа.
Художники О. Владимирова, В. Прядка. 2007 р.

та інші припаси, що також розоряло українські господарства.

Війна зупинила українську торгівлю через балтійські порти. Петро І завдав страшенного удару по економіці України, фактично скасувавши вільну торгівлю. Указами царського уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, окрім Росії, селітру – сировину для виготовлення пороху.

Саме в інтересах російських купців і заводчиків заборонялося ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Україна могла торгувати лише через віддалені та невигідні для українського купецтва порти.

Отже, петровське «вікно в Європу» обернулося для України бідою. Вона вже не мала права користуватися давніми, традиційними для себе торговими шляхами, мусила везти свої товари через усю країну до Архангельська. До гетьмана доходили відомості, скарги, нарікання з усіх міст Гетьманщини на безправ'я, пограбування, знущання, наруги царських військових начальників і солдатів над українським населенням. Мазепа гостро реагував, намагався захистити свій народ, протестував, висилав десятки листів до царя, його генералів і сановників, неодноразово висловлював протести в розмовах, віддавав розпорядження козацькій старшині з рекомендаціями, яким чином запобігти свавіллю чужинців.

Після лівонського походу Мазепа писав цареві: «Вернувшися із служби нашої монаршої з границь Лівонських, полковники, старшина й товариство почали на мене дуже нарікати насамперед за те, що понесли такі труди й господарство своє розорили під час такого дальнього походу, а далі за те, що за сіно немало їх товариства побито й потоплено, й коні повідбирані, а управи, не зважаючи на всі спори, їм жодної не дано. Особливо ж вони скаржаться на те, що у Пскові забрали їхні гармати польові. Взагалі всі говорять на мене, що я не стою за їхні права і вам, великому государю, не б'ю чолом, що такі справи робляться».

Мазепа добився від царя проведення розслідування. Був присланий стольник Лутовінов, Але командувач царськими військами Шереметєв так усе повернув, що козаки ще й залишилися винними.

Особливо багато скарг надійшло на німецького найманця, царського довіреного, авантюриста Паткуля. Німці з його численного загону оточили в Познані козацький загін, відняли у козаків коней, старшин заарештували. Козаки мусили йти пішки до Кракова, де їх побили шведи й поляки короля Лєщинського. В результаті в Україну із 1700 козаків повернулися тільки 80. Іншого разу Паткуль силою захопив коней, які були зібрані в Миргородському полку для перевезення козацької військової армати, табірного оснащення, а також хворих, і продав їх у Франкфурті.

Незважаючи на протести, скарги та обурення, свавілля й злочини царських посіпак в Україні тривали. Особисто для Мазепи дошкульною була моральна зневага, яку він майже постійно відчував як гетьман. Цар нібито ставився до нього з великою довірою, жалував почестями. У 1700 р. Мазепа першим після Головкіна одержав найвищий орден – святого Андрія. Мазепа став князем Священної імперії. Водночас цар не дозволяв українському гетьманові набути політичної та військової самостійності. Коли розпочалися воєнні операції, Петро І поставив Мазепу, немов звичайного генерала, а не гетьмана, під руку свого улюбленця князя Меншикова, неука й хабарника, який прагнув дістати Україну у своє володіння.

Проте над усім цим стояло головне: цар Петро І проводив в Україні колоніальну політику. Уніфікуючи всі частини своєї імперії, він почав ліквідовувати особливий лад України,

нищити усталені форми її управління, обмежувати старшинське самоврядування й гетьманську владу, маючи на меті їхнє остаточне скасування. У віддаленіші плани Петра І входило також і знищення збройних сил України, які він поки що використовував у своїх війнах. У 1705 р. спеціальним указом Петро І перевів козацьке військо в безпосередню компетенцію царського командування, запровадив контроль за витратами на утримання козацького війська, частково реквізував його артилерію.

Цар мав намір обернути козаків на солдатів, завести в Україні рекрутчину. Як на першу спробу, в 1705 р. за царським наказом два козацькі полки були відправлені до Пруссії на вишкіл, щоб зробити з них регулярні драгунські полки.

Україна для Петра І була своєрідною розмінною монетою в його зовнішньополітичних комбінаціях, козирною картою у військово-дипломатичній грі. Ціною розшматування України цар прагнув заручитися підтримкою Польщі (якій віддав Правобережжя) для спільної боротьби зі шведами. Зробивши з Гетьманщини князівство, цар мав намір віддати його англійському герцогу Мальборо, через якого сподівався втягнути у свої плани Англію, щоб вона сприяла успішним переговорам зі шведським королем Карлом XII.

Якщо раніше Мазепа, може, й сподівався, що своєю службою царю він зуміє скористатися й витягнути Україну з руїни, зміцнивши гетьманську владу, й посприяти цим розквіту науки та культури, підйому престижу Української держави в європейському світі, її шляху до майбутньої незалежності, то згодом він почав усвідомлювати нездійсненність цих прагнень. Імперська політика Петра І, яка з перших років XVIII ст. набула особливої агресивності, спрямовувалася на те, щоб зробити з України звичайнісіньку російську провінцію, а також знищити головного носія ментальності українського народу – козацтво. П'яту частину його цар мав намір зарахувати в царські регулярні полки й розчинити в солдатській масі своєї імперії, решту ж перевести в селянство й закріпачити.

Треба було рятувати Україну, виривати її із лещат деспота й поневолювача. Розмірковуючи над долею України, Мазепа замислювався й над власною долею. Вона була під загрозою. Можна було використати європейську політичну обстановку, яка склалася несприятливо для завойовницьких планів царя. Шведський король Карл XII переміг Данію, що разом із польським королем Августом II, який водночас був і саксонським курфюрстом, першою розпочала Північну війну в 1700 р.

Іван Мазепа. Скульптор А. Кущ

Данія окупувала Шлезвіг-Голштинію. Август зі своїм військом узяв у облогу Ригу. Карл XII висадився з військом у Копенгагені й примусив датського короля укласти мир і вийти з антишведської коаліції.

Цар Петро оголосив Швеції війну 19 серпня 1700 р. і обложив 40-тисячною армією фортецю Нарву на південному березі Фінської затоки. 20 листопада шведський король на чолі 8-тисячного війська несподіваним рішучим наступом розгромив царську армію. Всі генерали й офіцери Петра І, серед яких переважали іноземці, здалися в полон. Царська армія втратила увесь обоз, артилерію, військовий скарб.

За велінням царя 12-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Обідовського вирушив під Нарву, але встиг дійти тільки до Пскова, коли все було скінчено. Кілька тисяч козаків, хоч вони й не воювали, загинули від голоду і холоду або повернулися в Україну скаліченими.

У 1702 р. Карл XII у Лівонії подолав і третього свого ворога – польського короля Августа, прибічника царя, а розбивши його армію, переніс воєнні дії в Литву. Однак Петро І, незважаючи на нищівний розгром його війська під Нарвою й поразки союзників, із непохитною рішучістю й енергією намагався продовжувати війну. Новим договором цар зміцнив свій союз з польським королем Августом.

Петро готовий був іти назустріч вимогам Августа про зречення тих прав, які він іще мав на

частину Правобережної України. Це викликало протести Мазепи, який різко висловився перед царем проти будь-яких поступок полякам коштом України.

Нового, ще нищівнішого розгрому військовим силам польського короля завдав Карл XII у 1702 р. Шведські війська захопили Варшаву і Краків. Багато польських магнатів перейшли на бік познанського воєводи Станіслава Лєщинського, котрий претендував на королівську корону і якого підтримували шведи. Мазепа за наказом царя змушений був у 1703 р. послати до Білорусії на підтримку креатури Петра I – Августа II – велике військове з'єднання (12 тисяч козаків), очолене полковником Миклашевським.

Сам гетьман весною 1704 р. на чолі всього свого війська (40 тисяч козаків) вирушив у Правобережну Україну для виконання наказів Петра I та Августа II приборкати магнатів – прибічників Станіслава Лєщинського. Але Іван Мазепа, зайнявши козацькими військами Київщину й Волинь, а в наступному році – Поділля й Галичину, дійшовши аж до Сандомира, здійснював, як уже зазначалося, свою давню мету, свою національну програму – об'єднання обох частин України.

Водночас 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола та Мировича за розпорядженням Мазепи приєднався до саксонських військ Августа й діяв разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки Апостола розбили шведські частини Лейбнгельма й захопили у полон 300 шведів. Козаки Мировича брали участь у здобутті Варшави.

Однак Карл XII продовжував діяти досить успішно. Він знову розгромив військові сили Августа, а його самого вигнав із Польщі й переніс війну на територію Білорусії і Литви, а потім і Саксонії. Литовські магнати й шляхта в масі своїй переходили на бік шведів, визнаючи Станіслава Лєщинського, який 3 вересня 1705 р. був проголошений польським королем.

Цар, намагаючись затримати просування шведів, викликав Мазепу з козацьким військом. 14 тисяч козаків привів український гетьман до Мінська, де їх поставили залогою, а також у Слуцьку, Несвіжі, Ляховичах. Шведам і тут усміхнулося воєнне щастя. Вони взяли Несвіж, у боях за який загинув стародубський полковник Миклашевський. Після довгої облоги шведи здобули Ляховичі, де потрапив у полон переяславський полковник Мирович.

У 1706 р. Карл XII вирішив остаточно покінчити з Августом Саським. З головними своїми військовими силами Карл вирушив до Саксонії. родинної спадщини Августа, й окупував її аж до Лейпціга. Августу нічого не залишилося, як почати переговори, в результаті яких був укладений сепаратний мир 14 вересня 1706 р. зі шведським королем. Август розірвав свій союз із Москвою, зрікся польської корони на користь Станіслава Лєщинського, увільнив своїх підданих від присяги йому на вірність. Карл XII дістав змогу повернути всі свої збройні сили проти останнього члена антишведської коаліції – царя Петра.

Восени 1708 р. шведський король вирушив із Польщі через Литву і Білорусію на Московщину. Варто зазначити, що напередодні 1707 р. Мазепа остаточно утвердився в думці: для врятування України необхідно заздалегідь розірвати з Москвою (розгром котрої тоді здавався неминучим) і шукати забезпечення самостійності України через союз зі Швецією. Ще раніше український гетьман установив контакти зі шведським королем через довірених посередників. Робилося це з надзвичайною обережністю. Докладно відтворити перебіг цих подій, особливо початок, неможливо через брак достовірних історичних джерел.

У жовтні 1705 р. спробу встановити з українським гетьманом союзні відносини зробив Станіслав Лєщинський. Його представник привіз офіційний проект союзу за підписами польського короля та канцлера. Мазепа, після допиту з тортурами, відправив цього представника разом із проектом договору в Москву. В листі до Петра він повідомляв, що вже було чотири спроби намовити гетьмана на розрив із царем. Але, запевняв гетьман царя, він «залишається непохитним, як гранітна скала, супроти всіх спокус».

Насправді ж Мазепі союз із польським королем був ні до чого, оскільки гетьман завжди непримиренно ставився до панування поляків в Україні. А якось у розмові з французом Балюзом, якого приймав у батуринському палаці, Мазепа заявив, що «польська корона йде за прикладом Давнього Риму до занепаду». Його цікавив тільки Карл XII.

У березні 1706 р. в Білорусії чернець передав Мазепі шифроване послання близької довіреної особи княжни Дольської, в якому повідомлялося, що Карл XII направив гетьману свого листа. Через деякий час, уже в Києві, Мазепа одержав нового листа, де повідомлялося, що шведський король обіцяє підтримати Мазепу на Волині й він може розраховувати на всю шведську армію, отже, гетьман може приступати до виконання свого плану. Незабаром йому буде надісланий договір за підписом Карла XII й Станіслава Лєщинського.

4 липня до Києва приїхав цар з Меншиковим. Поширилася чутка, що Карл XII іде на

Україну. Цар наказав своєму улюбленцю підготувати для відсічі кінноту, а Мазепу поставив під його командування. Володар України відчув себе ображеним, приниженим і скривдженим. Меншиков, якого цар нагородив титулом князя, прагнув стати українським гетьманом. Проте Мазепа не виявив своїх почуттів, і цар та Меншиков продовжували вважати гетьмана «одиноким серед старшин вірним цареві».

Під час бенкету Меншиков напідпитку завів розмову з Мазепою про те, що оскільки царські війська в Києві, нарешті слід розправитися з «нашими ворогами», маючи на увазі старшину. Мазепа відповів, що «небезпечно починати нову війну, внутрішню, поки не покінчили із зовнішніми ворогами», але зробив так, щоб присутня старшина чула цю розмову. Потім гетьман своїм старшинам сказав: «Скрізь проливаємо свою кров – у Лівонії, Польщі, Литві, в Криму, Туреччині, й навіщо? Вся ваша нагорода – це образи, приниження, а тепер хотять нам ще забрати останки нашої свободи... Господи, змилуйся над нами, не дай їм виконати наміченого плану». Це був натяк, але старшина вже впевнилась, що їхній гетьман – противник царської політики в Україні, яка викликала чимраз більше нарікань та обурення серед усього українського народу.

Будівництво Київської фортеці влітку 1706 р., започатковане Петром І у зв'язку зі згадуваним спрямуванням шведських військ в Україну, обернулося рабською працею, знущанням, бідою не тільки для козацтва, а й для міщанства, особливо ж для селян, яких силоміць гнали на землекопні роботи. До Мазепи один за одним приходили полковники й уже відверто закликали до визвольних дій. Миргородський полковник Данило Апостол казав: «Очі всього народу звернені до тебе, гетьмане. Цей нарід вірить у тебе. Нехай Господь береже тебе перед смертю, щоби ти не залишив нас у неволі».

Полковник Горленко додав: «Як ми щодня молимось за спокій душі Хмельницького і звеличуємо його ім'я за те, що визволив Україну з ляцького ярма, так і, навпаки, проклинатимемо ми й наші діти довіку тебе й твої кості, коли ти нас за свого гетьманування після смерті своєї у такій неволі залишиш».

Одного разу Мазепа зібрав полковників і доручив генеральному писарю, який був найближчою й довіреною особою гетьмана, зачитати черговий лист від княжни Дольської, в якому вона писала про наміри Меншикова стати гетьманом України. Після цього Мазепа повідомив полковникам, що Меншиков прохав царя надати йому Чернігівське князівство, яке він вважає першою сходинкою до гетьманської влади, а також те, що цар хоче скасувати козацьких старшин, залучити до себе всі українські міста, наславши до них своїх воєвод, вигнати всіх українців до Польщі, коли вони чинитимуть опір його планам, і навіть запропонував Україну одному англійському герцогу Мальборо. Закінчив свою промову Мазепа словами: «Боже, визволь нас від Москви!»

Отак поступово, надто обережно підводив Мазепа старшину до втаємничування у свої плани. А цар тим часом продовжував загострювати антиукраїнську політику. Він залучив на свій бік значну частину польських магнатів обіцянками відтворити польську Україну, тобто знову віддати Польщі Правобережжя. Мазепу Петро І викликав до своєї головної квартири у Жовкві на Галичині й 11 квітня на великій нараді повідомив про свій намір скасувати козацтво, перетворити його на рекрутську армію. По суті йшлося про знищення збройних сил України.

Меншиков почав віддавати накази козацьким полковникам через голову Мазепи, який уже відверто висловив своє невдоволення «глумом, образою й приниженням», порушенням «Статей», що раніше приймалися Москвою та Україною. Старшину він повідомив про плани царя знищити козацтво. Полковники та інша старшина зібралися на раду. Апостол знайшов у Печерській бібліотеці в Києві текст Гадяцької угоди Виговського з Польщею. Обговорювали також договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.

Мазепа не брав участі в цій нараді, вважаючи, що передчасне розголошення його контактів зі шведським королем може викликати миттєву реакцію царя, котрий знищить справу, яка так довго й терпляче готувалася. Тим більше, що протягом усього гетьманування Мазепи на нього йшли доноси. Цар нехтував ними, але щось могло й залишитись у його пам'яті.

Водночас гетьман продовжував через посередників листування зі шведським королем. Нордберг, сповідник і історик Карла XII, розкриваючи зміст кореспонденцій Мазепи, зазначав, що в листі за вересень 1707 р. був прямий заклик до шведів прийти на Україну і злучитися з козацьким військом. Мазепа обіцяв шведському королю надати йому допомогу і приєднатися до нього зі своїм військом. Гетьман вважав, що на той час була найсприятливіша для реалізації його задумів військово-політична ситуація.

Як гадав знавець мазепинської доби Ілько Борщак, гетьман, «що в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною, вибрав для цього момент найсприятливіший. Росія конала під

ударами ворожих армій, Швеція тріумфувала. Польща була в агонії. Союз із Швецією не являв жодної небезпеки для політичної свободи України». Козацькі сили були, в основному, зосереджені в Україні. Об'єднавшись із ними, 69-тисячна шведська армія набувала великої переваги над петровськими силами в 50 тисяч. До того ж армія Петра була розсіяна від Полісся до Вільна.

Але вийшло інакше. В 1707 р. Карл спрямував рух своєї армії не в Україну, а в Литву й таким чином утратив час. Цар зажадав від Мазепи відокремити від козацького війська 15 тисяч і послати їх далеко від дому, а на їхнє місце прийшли царські війська. Більшість дослідників вважає, що ця обставина поряд з іншими факторами була причиною полтавської катастрофи в 1709 р.

А поки що, 16 жовтня 1707 р., Мазепа одержав нового листа від Дольської. За повідомленням княжни, Карл XII вирушив до кордонів України, проект договору з Мазепою вже був підготовлений. І ось тоді гетьман уперше відкрив свою душу Орлику, передбачливо й розумно, із застереженнями розповів про свої плани, пояснив причини їх зміни, посилаючися на високу мету, запевняючи у своїй безкорисливості: «Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих почестей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших химер, а тільки – для вас усіх, хто є під моєю владою і під регіментом стоять, для жінок і дітей ваших, ради загального добра неньки нашої бідної України, для користі всього народа українського і Запорозького Війська, для розширення прав і військових вольностей, хочу при помочі Божій так зробити, щоб ви з жінками і дітьми нашими і рідний край з Військом Запорозьким не загинули як з московського, так і з шведського боку. Коли ж би я ради своєї вигоди так мав робити, то нехай поб'є мене на душі і на тілі Бог у Трійці Святій єдиній і невинні страсті Христові». Гетьман поцілував хрест із часточкою животворящого древа, а потім запропонував те саме зробити Орлику, який і присягнув.

Немає сумнівів, що Мазепа був щирим. У нього не було своїх дітей, тому він не міг мати династичних намірів. Був літньою людиною й розумів, що, мабуть, недовго йому залишилося царювати. Багатства він і так мав величезні. Хтось із його сучасників висловився, що Іван Мазепа був одним із найбагатших людей Європи. Хоча над гетьманством і нависнув дамоклів меч, але Петро І мав до Мазепи безмежну довіру й дуже цінував його таланти. Гетьман був кавалером найвищої царської відзнаки. Тож

Прапор із гербом І. Мазепи. Фрагмент зворотного боку. 1690–1696 рр. НМУМ. Львів

якби йшлося тільки про боротьбу за владу, то Мазепа не був нею обділений. Серед іншого у доносі Кочубея царю на Мазепу передавалися його слова, звернені до полковників у Києві: «Коли нині є між вами бодай один, який може врятувати Батьківщину, я передав би йому її в опіку».

Наприкінці 1707 – на початку 1708 року склалася гостра колізія, яка могла мати фатальні наслідки для задуманого Мазепою великого плану. У гетьмана палко закохалася дочка генерального судді Василя Кочубея – Мотря. Вона покинула рідну хату і втекла до Мазепи, проте він, оберігаючи репутацію дівчини й не бажаючи скандалу та осуду козацької старшини, відіслав Мотрю до її батьків.

Василь Кочубей затаїв люту ненависть до Мазепи, однак призвідцем усієї інтриги була жінка генерального судді. Тричі Кочубей разом із полтавським полковником Іскрою посилав царю доноси на гетьмана, звинувачуючи його в зраді.

Але Мазепа, дізнавшися про змову проти нього, випередив листа Кочубея та Іскри й просив царя провести слідство для перевірки їхніх звинувачень. Цар, який нехтував зливою доносів на Мазепу, що йшли протягом

Молитва за гетьмана Мазепу. Художник С. Якутович. 2000 р.

двох десятиліть, і цього разу двічі висловив гетьману свою довіру.

Мазепа вислав великий козацький загін, щоб захопити Кочубея з Іскрою, але вони встигли перетнути кордон України й сховалися серед царського війська. До них прийшов лист від царя, де він закликав їх до Москви.

Цар лицемірно писав, що хоче їх вислухати й порадитись, як перешкодити планам Мазепи. 18 квітня Кочубей з Іскрою приїхали до генеральної царської ставки у Вітебську. Цю справу цар доручив Головкіну і Шафірову. Їх, як і інше високе оточення царя, Мазепа неодноразово наділяв коштовними дарунками, повторюючи: «Москва гроші любить».

Головкін і Шафіров дуже чемно прийняли донощиків, запевняючи в прихильності царя до них і заохочуючи, щоб розповіли все, що їм відомо. Кочубей передав документ із 26 статтями, в яких ним викладались факти, що свідчили, на його думку, про зв'язки Мазепи зі Станіславом Лєщинським і Карлом XII. Стверджувалось, що гетьман зраджує царя й навіть готує замах на нього.

Слідство з цієї справи царські судді почали тим, що віддали на тортури саме обвинуватців. Іскру, Кочубея та інших осіб і слуг, що були з ними, били страшним батогом, якого не знали в Україні. Кочубей та Іскра зразу ж відмовились від своїх доносів. 30 квітня їх, як обвинувачених, вислали до Смоленська. Головкін і Шафіров у справозданні до царя висловилися за смертну кару. Однак Петро I вимагав нових катувань. Вимучених козацьких старшин привезли до Вітебська 28 травня й знову піддали жорстоким знущанням. Стіни кімнати, де відбувалися нещадні катування, були залиті кров'ю. В'язнів скували й відіслали через Дніпро до головної квартири Мазепи, що розмістилась у Борщагівці, поблизу Білої Церкви. Гетьман засудив їх до страти. Присуд виконали перед фронтом війська у присутності величезної юрби. Під сокирою ката впали голови генерального судді та полтавського полковника.

А тим часом старшина посилила свій тиск на Мазепу. Однак тільки Орлик знав про зв'язки гетьмана зі шведським королем. Одного дня до гетьмана прийшли генеральний обозний Ломиковський і полковники Апостол, Горленко і Зеленський, які склали текст присяги. Мазепа вніс деякі поправки. Спочатку полковники присягнули на хресті, а потім і гетьман, який зобов'язався за відповідних обставин з'єднатися з Карлом XII проти московського царя, щоб забезпечити Україні самостійність.

Між тим таємні, через посередників, переговори українського гетьмана та шведського короля закінчилися укладенням договору, котрий ліг в основу українсько-шведського союзу 1708 р. Про цю подію, крім короля та гетьмана, було відомо тільки генеральному писарю Орлику та прем'єр-міністру Карла XII графу Піперу. Оригінал договору загинув десь під Полтавою. Граф Піпер власноручно знищив у вогні всі таємні державні папери, мабуть, у першу чергу ті, суто секретні, що торкалися Мазепи. За наказом Петра I їх марно шукали. Перший допит графа Піпера в полоні стосувався відносин Карла XII з українським гетьманом.

До нас дійшло шість статей цього договору, зафіксованих у документі, складеному Пилипом Орликом у 1712 р.– «Вивід прав України»:

«1. Й. К. В. (Його Королівська Величність) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь (мається на увазі гетьман.– *О. А.*) і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє; але все те, що – як виявиться – належало колись народові українському, передається й задержиться при українськім князівстві.

3. Князь і Стани України згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані [збережені] і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольности згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України, Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч».

Отже, договір Карла XII й Мазепи був договором двостороннього міжнародного характеру,

він відповідав типу союзного договору двох суверенних держав. З одного боку, виступав шведський король, а з іншого – «гетьман і Стани». Шведський король гарантував Україні її вільний козацький устрій і всі землі, що належали колись до Русі. Мазепа із старшиною дуже виразно поставили справу об'єднання всіх українських земель, і в цьому вони пішли слідами своїх попередників – Богдана Хмельницького й Карла X Густава. Швеція ще в 1657 р. гарантувала Богдану Хмельницькому відвоювання всіх українських земель.

У договорі спеціально підкреслювалося, що шведський король в жодному разі не може претендувати на герб і титул гетьмана України. Обидва ці елементи відігравали велику роль у міжнародному державному праві XVII–XVIII століть, оскільки були тоді символом і зовнішньою ознакою суверенності краю. Україна мала гіркий досвід із Москвою, в договорі з якою це питання не порушувалося. Царі узурпували титул України. Олексій Михайлович зразу ж став називатися – «цар Малої Росії». Тому під час переговорів Богдана Хмельницького з Карлом X щодо герба й титулу України робилося спеціальне застереження, яке повторилося і в договорі Карла XII з гетьманом Мазепою.

Поряд із позиціями конституційного характеру в українсько-шведському договорі 1708 року були положення, що мали тимчасовий характер і спричинювалися тогочасною воєнною ситуацією. У 1708 р. Карл XII вирішив вступити в Україну. Таке рішення зумовлювалось проблемою, яка виникла з постачанням армії продовольства. Становище в Україні на той час змінилося, оскільки Мазепа на вимогу Петра I змушений був відрядити йому 15 тисяч добірного козацького війська, натомість в Україну були введені російські військові з'єднання. Існувала реальна загроза, що прихід шведських армій призведе до появи в Україні додаткових петровських військ.

Однак надійшла вирішальна година з'єднання козацьких військ зі шведською армією, на прихід якої чекав Мазепа. Він висилає до головної квартири шведського короля в Могилів своїх посланців із проханням прискорити вступ армії Карла XII в Україну, щоб випередити московські війська.

Тим часом Мазепа готується до оборони від царських військ, збирає запаси харчів у великих містах, зміцнює Батурин. У це дуже укріплене місто з численною артилерією і з великим складом бойових запасів завезли нові гармати. Робилися ці приготування відкрито, адже цар був упевнений, що вони спрямовані проти шведів. Мазепа нагадує священикам

Портрет Карла XII, написаний у Бендерах генерал-майором Акселем Спарре

відправляти богослужіння в церквах за перемогу Петра I.

Ця надмірна обережність та й ще в рішучий час обернеться згодом проти самого гетьмана. Коли він відверто змінить свою позицію, народ його не підтримає.

На настирливу вимогу царя негайно вислати козацькі полки на з'єднання з російськими військами Мазепа прикидається тяжко хворим. Уміло обманює царського посланника Протасьєва, що інформує Головкіна про смертельну недугу гетьмана. Мазепа ж негайно повідомив графа Піпера, що з утіхою зустріне шведську армію, й передав інструкцію, як здійснити переправу через Десну. Карл XII надто довго гаяв дорогоцінний час і тільки 16 вересня 1708 р. віддав наказ передовим частинам генерала Лягенкрона перейти кордони України, зайняти Стародуб і з'єднатися там з гетьманською армією. Але Лягенкрон збився з шляху, згаяв час, і царські війська випередили його. Петро I теж віддав наказ військовому з'єднанню під командуванням німецького генерала Інфлянта зайняти Стародубську фортецю з огляду на її першорядне стратегічне значення.

Через кілька днів уся шведська армія на чолі з королем вступила в Україну. Цей багатий край

із природними скарбами, з величезними набутками працьовитих рук, де кожне село могло прогодувати цілий полк, здався шведам землею обітованою. Французький посол при дворі Карла XII Безенваль писав 25 вересня 1708 р.: «Україна така багата харчами всякого роду, яких сама не може з'їсти ані вивезти на чужину для торгівлі, що й населення має завсігди на кілька літ відповідні засоби».

Шведи поводилися в Україні як союзники, дружньо, шанували мешканців, платили золотом за реквізиції. На противагу їм царські війська в Україні, за своєю традиційною тактикою, залишали по собі пустелю, проганяли селян, руйнували й грабували села та хутори.

Наприкінці вересня гетьман зібрав надзвичайну раду і звернувся до її учасників: «Панове полковники, чи маю я злучитися, як мені наказує цар, з генералом Інфлянтом?» Рада одностайно висловилася, щоб Мазепа відправив послів до шведського короля просити допомоги і об'єднатися з козацьким військом з метою перешкодити московській армії в поході на Україну. Настрій ради був такий, що відчувалося: якби Мазепа відмовився, вибрали б іншого гетьмана й доручили йому очолити війну проти царя. Тоді Мазепа наказав Орлику зачитати текст договору з Карлом XII. Усі в захваті виголосили славу на честь України і її гетьмана.

На чолі п'ятитисячного козацького війська виступив гетьман із Батурина на з'єднання зі шведською армією. Стільки ж козаків із чотирьох сердюцьких і Лубенського, Миргородського і Прилуцького полків на чолі з сердюцьким полковником Чечелем і гарматним осавулом Кенігсеном залишив Мазепа для захисту гетьманської резиденції, батуринського палацу й фортеці, наказавши не допускати царські війська в Батурин.

З гетьманом ішли: з генеральної старшини – суддя Семен Чуйкевич, обозний Іван Ломиковський, писар Пилип Орлик, осавули М.Гамалія та Д. Максимович, хорунжий Іван Сулима, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, бунчуковий товариш Федір Мирович, Клим Довгополенко, Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Третяк, Андрій Гамалія, Семен Лизогуб; із канцелярії – писарі Михайло Ломиковський, Яків Гречаний, Іван Максимович та канцеляристи Антонович і Григорович; полковники – київський Костянтин Мокієвський, прилуцький Дмитро Горленко з зятем Бутовичем, лубенський Семен Зеленський, миргородський Данило Апостол, компанійські Гнат Ґалаґан та Ю. Кожуховський, сердюцький Яків Покотило. Усі зі своїми полками.

Коли українська армія після денного переходу переправилася через річку Десну на правий її берег, Мазепа вперше відкрився перед козаками, більшість із яких не знали про істинні наміри гетьмана і вважали, що вони йдуть у наступ на Карла XII. Мазепа урочисто повідомив козакам, що веде їх проти «одвічних ворогів» українського народу, проти московського царя, який хоче відібрати права та вольності українців, скасувати гетьманську владу й козацьке військо, а самих козаків зробити невільниками.

Гетьман проголосив: настав час, коли можна скинути ненависне ярмо і зробити з України вільну й незалежну державу. У цьому допоможе шведський король Карл XII, який присягає, що боронитиме Україну всіма доступними йому засобами проти московських намагань, забезпечить незалежність.

Мазепа переконував, що це єдиний спосіб урятуватися Україні, яка внаслідок російсько-шведської війни опинилася «між двома провалами». Хоч би хто із тих двох воюючих – цар або король – переміг, для України однаково настане лиха година, рабство. Переможе король шведський – і «ми неминуче причислені будемо до

Реконструкція шаблі гетьмана Івана Мазепи, знайдена американськими козаками у Канаді. Взято з сайту www.novasich.org.ua

Мазепа і Карл XII. Художник Ф. Гуменюк. 1994–1995 рр.

Польщі і віддані на волю його улюбленця короля Лєщинського... й пораховані будемо як завойовані... отже, будемо рабами». А якщо переможе російський цар? Він-бо «карає народ так свавільно, і не тільки свобода й добро, а й саме життя підбите єдиній волі та забаганці царській».

Таким чином, єдиним порятунком для України є рівноправний союз зі Швецією.

8 листопада о дев'ятій годині ранку в Горки, де розміщувалася головна квартира шведського короля, прибув український гетьман з усім своїм військом в оточенні особистої гвардії. Перед ним несли бунчук і булаву, прикрашені коштовним камінням. Карл XII зустрічав Мазепу з найвищими державними достойниками, полководцями, командирами й вишикуваними найкращими полками шведської армії.

За кілька кроків від короля Мазепа зійшов з коня на землю й добірною латинською мовою привітав його, дякуючи Богові, що прислав Карла в Україну скинути московське ярмо. Король був у захопленні від особистості Мазепи. Він побачив перед собою володаря-європейця, людину великого інтелекту, з вишуканими манерами, який тримався гідно й незалежно.

Карл XII поставився до українського гетьмана з найвищим пієтетом, схилив низько голову перед ним і запросив сісти на фотелі, а сам стояв перед ним, знехтувавши таким чином етикетом заради Мазепи.

Карл XII подякував і дав королівське слово, що не складе зброї, доки не забезпечить Україні незалежність. І потім, упродовж усього часу спілкування й тоді навіть, коли Мазепа був у вигнанні, Карл XII цінував і шанував гетьмана, незмінно виявляв до нього глибоку повагу та щиру симпатію.

Після кількох днів святкування на честь українсько-шведської дружби об'єднані війська вирушили до Батурина.

Меншиков із передовими московськими силами наблизився до Батурина, все ще сподіваючися з'єднатися з військами Мазепи, хоча вже розійшлися чутки про від'їзд гетьмана для злуки зі шведським королем.

Батурин зустрів Меншикова гарматними пострілами. Дізнавшися, що гетьман переправився через Десну, Меншиков остаточно впевнився, що Мазепа перейшов до шведів, і негайно повідомив про це Петра I.

Цар здивувався, навіть розгубився. У нього був напад шаленої люті й ненависті.

Складалася загрозлива ситуація. Шведські війська, посилені козацькими, могли завдати поразки царю, й тоді Московію спіткала б доля

й союзників по коаліції. Однак особливістю Петра було вміння не втрачати голови в найкритичніші моменти, зосереджувати свої сили на головному, приймати важливі рішення й діяти з нестримною енергією.

Й цього разу Петро з блискавичною швидкістю приймає рішення: видати маніфести до всього українського народу, старшині обрати нового гетьмана, а Меншикову штурмувати Батурин, вживаючи безоглядного терору, щоб із самого початку відстрашити населення України від шведів.

7 та 8 листопада з'явилися царські маніфести, просякнуті підлою демагогією й нахабною брехнею.

Цар робив усе можливе, щоб підірвати престиж Мазепи, звести наклеп на його політику й союз зі шведами, відвернути народні маси від гетьмана, спрямувати настрої в інший бік. У маніфесті Петро називає Мазепу зрадником царя, обвинувачує його в тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру, передати унії православні церкви й монастирі. Про шведського короля писав, буцімто він, де тільки проходив, «церкви їхні й святині грабував і обертав їх на стайні й поварні, священство тиранив і вбивав, утвар церковну переробляв на світські непристойні речі, образи святі зневажав, нищив і ногами топтав».

Цар закликав український народ залишатися йому вірним і обіцяв таких вольностей, яких не має жодний народ у світі. Він писав: «Никогда я в мысляхъ не имелъ обижать, разорять і порабощать вольный народ Малороссійскій. Можно нелестно сказать, что ни единый народ под солнцем не может хвалиться такою легкостію й свободою, як же наш народ Малороссійскій».

Цар, який чекав тільки нагоди, щоб знищити Україну, в маніфесті виступив як її оборонець, більше того – як захисник українських селян. Він нібито скасував податки, що їх, як він стверджував, раніше наклав Мазепа для свого збагачення.

Гетьман Іван Мазепа в таборі з королем Карлом XII. Кінець XIX ст. Монограма. ДІМ

Це мало вплив на свідомість народу – московського царя протиставляли українській старшині.

Такі маніфести та прокламації до українського народу видавали й шведський король, і Мазепа. Гетьман намагався донести до населення мотиви його союзу зі шведами. Мазепинські письмові звернення до народу розшукували, знищували, тероризували тих, хто їх розповсюджував. Розгорнулася війна маніфестів. Петро I мав значні переваги в засобах цієї «прокламаційної» боротьби. Його укази друкувалися в багатьох примірниках. Тільки в друкарні Києво-Печерської лаври до 10 листопада 1708 р. було виготовлено 634 примірники. Князь Голіцин роздавав їх іноземним послам. Крім того, він наказав зачитувати їх у церквах під час служби.

11 листопада Меншиков прийшов до Батурина з великим військом і зробив так, як йому наказав цар. Коли царський офіцер-парламентер ствердив, що залога тримається непохитно, Меншиков вирішив узяти Батурин приступом. Війська переправилися через Сейм і почали штурмувати фортецю, але гармати Кенігсена змели їм мости й примусили солдатів відступити безладно. Всі спроби порозумітися через кількох парламентерів були рішуче відкинуті захисниками Батурина. Меншиков кілька разів кидав свої війська на стіни Батурина, але козаки хоробро захищали місто і його укріплення, відкидали ворога від міських воріт. Рови заповнилися трупами, але запекла битва тривала й за стінами міста.

Не спроможний подолати козаків, Меншиков вирішив відступити від Батурина й навіть перейшов річку. Він мусив поспішати, бо вже наближалися шведи із Мазепою. Але тут на поміч Меншикову прийшов прилуцький полковник Ніс, який перебував у Батурині. Він відправив навздогін Меншикову свого прибічника Соломаху сказати йому, що в Батурин можна увійти засвіт, коли козаки будуть спати, потаємним ходом. Про нього знав лише малий гурт довірених козаків.

Уночі зрадники ввели царські війська на середину майдану, й ті накинулися на сонних козаків. Потім почалося знищення жителів Батурина. Козаки і батуринці в перехресному вогні відчайдушно, геройськи боронилися. Військо московське палило й грабувало місто, ґвалтувало і вбивало жінок. Меншиков дав наказ не щадити нікого й убивати навіть дітей.

Руїна. Художник С. Якутович. 2000–2006 рр.

«Вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят»,– писав автор «Історії русів». Сам Меншиков із катами вішав і мучив людей. «Звичайна кара була для них живцем четвертувати, колесувати і на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали». Один із сучасників свідчив: «Всі жителі перерізані – се звичай нелюдських московитів. Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити па річці Сейм, щоб вони подали звістку іншим про погибель Батурина». Виловлювати та ховати жертви під загрозою смертної кари було суворо заборонено.

Уся артилерія Мазепи (більше 70 гармат), його прапори, відзнаки й усі коштовності опинилися в руках Меншикова. Закінчуючи розповідь про страшний кривавий розгул терору Меншикова, що тривав два дні – 13 і 14 листопада 1708 р., про безглузде й жорстоке спалення і зруйнування Батурина, про вирізаних дітей і старих, про знищення козацької залоги (понад 15 тисяч чоловік), автор «Історії русів» зазначав, що царські солдати руйнували навіть церкви, хоча були одновірцями з українцями: «Усе місто і всі громадські його будівлі, себто церкви і урядові будинки з їхніми архівами, арсенали і магазини із запасами з усіх кінців запалено і обернено на згарище. Тіла побитих християн та немовлят кинуто на вулицях і поза містом... Меншиков, поспішаючи з відступом і бувши чужий людяності, полишив їх на поталу птицям небесним і звірам земним, а сам, обтяжений незліченними коштовностями і скарбами міськими й національними і забравши з арсеналу 70 гармат, одійшов від міста і, переходячи околиці міські, палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи селища народні на пустелю. Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку, за правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало».

Страшні репресії викликали жах в Україні. Люди залишали міста й села, утікаючи в степи. З острахом і огидою приглядалася Європа до бузувірської різні, вчиненої Петром І в Україні.

Український історик Ілько Борщак, який протягом десятиліть працював у французьких

архівах і бібліотеках, розшукав багато цінних невідомих документів і матеріалів з історії України, особливо мазепинської доби, в книжці «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» наводить промовисті назви статей із французьких газет і часописів, що вийшли в 1708 р.: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки і діти на вістрях шабель», «Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів», «Ціла Україна купається у крові. Меншиков уживає московського варварства».

Наказавши негайно вибрати нового гетьмана, цар прагнув принизити авторитет Мазепи в очах шведів. У Глухів, де розмістилася головна квартира царських рійськ, 17 листопада з'їхалося всього чотири полковники з козаками, а також духовенство – високі ієрархи. Вибори відбувалися під прицілом царських рушниць. Та все ж іще стало в козацької старшини духу, перш ніж приступити до вибору, просити царя підтвердити всі давні права і вольності українського народу. І цар клявся, що всі права й свободи збереже.

Гетьманом «вибрали» за волею царя стародубського полковника Івана Скоропадського, знесиленого старця. Кандидатура молодого й талановитого ніжинського полковника Полуботка, щирого патріота, якого пропонували старшини, була відхилена царем, бо, як сказав Петро І, «з Полуботка може вийти другий Мазепа».

Скоропадський був давнім приятелем Мазепи, який його запрошував приєднатися до союзу зі шведами. Але Скоропадський, маючи в безпосередньому сусідстві царські війська, на це не наважився. Проте, шануючи Мазепу, він спочатку ухилявся від виборів, але тиск на нього був таким, що вимушений був погодитися. Текст присяги Скоропадського на вірність царю мав принизливе зобов'язання, згідно з яким гетьман «не буде мати ніякого зв'язку з Мазепою і буде повідомляти царя про всі хвилювання народу і його симпатії до Мазепи».

Після процедури виборів на ринковому майдані влаштували за наказом царя і в його присутності видовисько з театральним ефектом – символічне покарання – страту Мазепи, яку Петро І назвав «сошедшие Мазепы в ад». Збудували риштування, встановили на ньому шибеницю й принесли туди опудало, зроблене й одягнуте під Мазепу. Меншиков і Головкін увійшли сходами на шибеницю, роздерли диплом, за яким Мазепа був колись нагороджений найвищим орденом Росії – святого Андрія Первозванного. Писар зачитав злісну пародію смертного присуду. Опудало повісили на шибеницю, а потім кат тягав його серед пилу вулицями міста, топчучи ногами.

Петру здалося й цього замало. Він відновив середньовічний московський обряд, тоді в Україні невідомий,– анафему. 23 липня у глухівській Святотроїцькій церкві в присутності царя і його царедворців і генералів, козацької старшини, яка залишилася під московською владою, проводилося несамовите богослужіння. Священики й ченці, яких зібрали з усіх кінців, були вдягнені в сумні однострої чорного кольору, тримали в руках довгі, як козацькі шаблі, свічки з воску, зафарбовані сажею.

Співаючи псалми, вони оточили опудало, а потім, обертаючи на нього свої чорні свічі, стали волати разом із дяками й паламарями: «Да будет Мазепа проклят». Потім архієрей вдарив опудало палицею в груди і крикнув:

«На зрадника і відступника Івана Мазепу анафема». Опудало з криками поволокли з церкви, а за ним ішли священнослужителі, співаючи: «Днесь Иуда оставляет учителя й приемлет диавола». Цар видав спеціальне доручення, щоб того самого дня таку ж відправу влаштували в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору.

Було щось сатанинське в цьому наказі Петра І проклинати Мазепу в церквах, збудованих на його кошти. Анафему Мазепі проголошував українець, видатний учений, учитель Пилипа Орлика, автор панегірика на честь Мазепи, царський митрополит Стефан Яворський. Частина деморалізованого українського духовенства, що відійшла від традицій національної церкви, вірно служила цареві. З того часу понад два століття щорічно в церквах усієї Російської імперії проклинали Мазепу й проголошували йому анафему.

Анафема була знята через 210 років, як неправомірна антицерковна акція. Цар Петро, як мирська, світська людина, не мав права наказувати і влаштовувати таке дійство в церкві. Прерогатива цього могла належати тільки Собору або Синоду. До того ж не було соборної постанови православної церкви. Вселенська церква визнала оголошення такої анафеми як підкорення православною церквою закону Божого законам сатрапа. У 1918 р. анафема щодо Мазепи була знята, але не Російською православною церквою, а Українською автокефальною в Києво-Софійському соборі.

Цар бажав перетягнути на свій бік козацьку старшину. Всі маєтки Мазепи й «мазепинців» він проголосив конфіскованими й пообіцяв роздати їх старшинам, які доведуть свою вірність царю. Козацька старшина, котра прибула за

першим наказом до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на маєтності.

З конфіскованих маєтностей цар подарував великі земельні латифундії своїм генералам і міністрам: Меншикову, Головіну, Долгорукову, Шафірову, Шереметєву та іншим.

Нагороджено й тих, хто зробив на когось донос, звинувачуючи у явній чи таємній прихильності до Мазепи. Антипатріотичні елементи українського суспільства намагалися використати момент, аби збагатитися, зробити кар'єру таким неправедним, чорним способом. Це дуже поглибило деморалізацію суспільства. Водночас розшукували багатства Мазепи, які він закопав у різних місцях. Із цього скарбу Голіцин одержав 25 тис. крб.– «за працю при облозі Батурина», Меншиков – 6 тис.

Цар усіляко намагався залякати український народ, нещадним терором знищити у нього всякий дух опозиції. На прибічників Мазепи, тих, кого підозрювали у зв'язках з ним, на старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, посипалися страшні репресії. Людей розшукували по домівках, а потім зводили до містечка Лебедина, біля Охтирки, куди було перенесено головну царську квартиру з Глухова. Там їм завдавали таких варварських мук і страждань, які могла вигадати тільки садистична уява Петра, котрий сам давав точні інструкції.

Система жахливих тортур, від яких люди божеволіли, мала поетапний характер: батіг, розпечене залізо, колесування, четвертування, вбивання на палю, здирання шкіри живцем. Коли нещасні не витримували і зізнавалися в неіснуючих гріхах, наставала найлегша в цьому пеклі кара – шибениця або сокира в руках ката. 900 осіб упали жертвами, не витримавши до кінця нелюдських тортур. У Лебедині з'явилося тоді велике кладовище, яке в народі називали «гетьманським цвинтарем».

Дикі, криваві оргії Петра I та його сатрапів значно перевищили все, чого зазнав народ за часів Руїни. В Україні навіть для кримінальних злочинців не застосовували нелюдських мук, які широко практикував Петро I.

Через 90 років автор вищезгаданої «Історії русів» назвав це «лебединськими тиранствами і звірячими лютостями, що жахають саму людську уяву». На його думку, насильствами, жорстокостями, кровопролиттям цар прагнув викоренити, знищити ідею права народної свободи, як одного з принципів розвитку нації. «Зостається тепер розмислити і посудити, що коли, за словами самого Спасителя, в Свангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні:

Похід шведів через Україну

«Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду свого»,– то яке доправлення належиться за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?»

Взагалі царський режим із його батогами, тортурами, засланнями до Сибіру тяжко деморалізував козацьку старшину, еліту українського народу.

Тим часом бойові дії розвивалися. 16 листопада шведсько-українські війська переправилися через Десну. Російські війська даремно намагалися їм перешкодити, їх розігнала шведська артилерія. 23 листопада союзники переправилися через ріку Сейм і підійшли до того місця, де раніше стояв Батурин. Замість своєї могутньої, розкішної столиці гетьман побачив руїни, обсмалені вогнем і щедро политі людською кров'ю, трупи її оборонців. Не залишилося жодної живої душі.

29 листопада Карл XII і Мазепа зайняли Ромни, на другий день – Гадяч, фортецю великої стратегічної ваги. Ромни Карл XII зробив

головним місцем перебування своїх військ. Через Ромни, Гадяч, Прилуки та Лохвицю проходив фронт шведської армії. Царські війська розгорнули наступ на Північну Україну й розташувалися на окраїнах Полтавщини і Харківщини. Війська Петра I намагалися тривожити свого супротивника дрібними нападами.

Взимку 1708–1709 років ударили люті морози, від яких загинуло більше чотирьох тисяч шведів. Гадяч перетворився на величезний шпиталь. Шведська армія, вже до того ослаблена, кількісно зменшилась. Однак саме в люті морози шведські й козацькі війська, головну квартиру яких Карл XII переніс до Зінькова, здобули перемогу в боях під Веприком, а також біля Гадяча. Воєнні операції були проведені на Слобожанщині, де під Красним Кутом відбулася велика битва. Карл завдав петровській кінноті такого удару, що вона на тривалий час втратила свою боєздатність. Але несподівано настала відлига, все вкрилося водою. Сутички припинилися. Шведи й козаки відійшли. Свою головну квартиру вони перенесли до Будища на правому березі річки Ворскли.

І цар, і Мазепа разом із Карпом XII намагалися залучити на свій бік запорозьких козаків. Цар відправив на Січ послів із дарунками й великими грішми, прагнучи підкупити запорозьку старшину, але з цього нічого не вийшло. Пізніше туди прибули посланці гетьмана: генеральний писар Орлик, генеральний суддя Чуйкевич, київський полковник Мокієвський, бунчуковий товариш Мирович.

Запорозька Січ протягом усього свого існування залишалася найдемократичнішим осередком в Україні, тому в запорозьких козаків були дуже напружені стосунки з гетьманом Іваном Мазепою. Вони протистояли його соціальній політиці, а також були не задоволені тим, що гетьман, здійснюючи плани Москви, будував на землях Запорозької Січі царські фортеці.

Кость Гордієнко – один із найвидатніших кошових отаманів – особисто ставився вороже до Івана Мазепи. Однак коли експансіонізм московського царя щодо України проявився з усією очевидністю, як і намір Петра I остаточно знищити українську державність, коли найжиттєвішим інтересам українського народу почали завдаватися нищівні удари й нависла загроза знищення козацтва, а також суцільного закріпачення селянства, запорозькі козаки згуртувалися навколо Мазепи – носія великої загальнонаціональної ідеї незалежної самостійної Української держави. Рішуче й енергійно підтримав Мазепу і Кость Гордієнко. 23 березня він виступив на січовій раді. Спочатку там вислухали московських послів, потім зачитали листа від Мазепи. Гетьман перелічував усі кривди, які царі завдавали Україні, котра за допомогою шведів зможе нарешті скинути московське ярмо й вибороти собі свободу. Патріотична промова кошового отамана вплинула на учасників ради. Вони одностайно вирішили приєднатися до Мазепи.

30 березня Карл XII прийняв у Будищах запорозьких послів, що привезли йому листа від свого кошового отамана, в якому він повідомляв про прийняття опіки шведського короля й готовність йти на жертви заради виборення Україною свободи. Того ж часу запорожці на чолі з Костем Гордієнком розгорнули бойові дії проти царських військ, що змінило на краще воєнну ситуацію для козаків і шведів, які знищили царську залогу в Кобеляках, ряд сторожових загонів, очистивши таким чином територію України до Дніпра.

6 квітня Гордієнко прибув до Будищ на чолі восьмитисячного запорозького війська, їх урочисто зустріли дві тисячі гетьманських козаків на чолі з двома полковниками. Мазепа приймав Гордієнка з його почтом у колишньому маєтку Кочубея в Диканьці. У великому залі біля столу, на якому лежали гетьманські клейноди, кошовий отаман, вклонившись гетьману, схилив перед ним бунчук на знак пошани. Вони обмінялися промовами. Потім Мазепа влаштував для гостей бенкет.

Наступного дня відбулася зустріч Гордієнка та запорожців із Карпом XII. Шведський полководець і король виявив пієтет до запорожців, високо цінуючи їхнє мистецтво, величезний престиж національного війська. Гордієнко, зі свого боку, дав високу оцінку шведським воякам, а королю висловив подяку за те, що він прийшов допомагати визволяти Україну.

Гетьман склав із кошовим договірну умову, до якої шведський король приєднав своє зобов'язання не підписувати з царем миру, доки Україна не буде вільна від московського панування. Мазепа склав присягу у своїй резиденції, а запорожці – в будищанській церкві. Запорозькі посланці, до яких приєдналися представники від шведського війська, повернулися на Січ. Вони везли лист короля й гроші в дарунок, до яких гетьман додав ще 50 тисяч золотих дукатів.

У той час, як запорожці вели ці переговори в головній квартирі шведського короля, запорозький загін розбив військове з'єднання московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею й доставив Карлу XII кількасот полонених. Приєднання запорожців було для шведів дуже своєчасним, бо вони мали велику

Полтавська битва. Діорама

потребу в кінноті. Нагадаємо: значна частина шведської кінноти була знищена під час зимової кампанії. Безпосередні комунікації з Січчю на Дніпрових островах були головним шляхом для контактів із Кримом і Туреччиною, з якими Карл XII проводив переговори, прагнучи втягнути їх у війну з Московією.

Союз Запорозької Січі з гетьманом Мазепою й шведами поза політичною та воєнною вагою мав ще й моральне значення. Запорозькі козаки, які завжди боронили православні церкви та козацькі вольності, захищали селянство від панів і боролися проти панування чужинців, користувалися шаною, любов'ю й довірою серед нижчих прошарків українського населення. Участь запорожців у цьому союзі визначала його справедливість для народних мас України. Тому протягом кількох днів до союзних військ приєдналося багато добровольців, а селяни забезпечували військо харчами.

На початку травня армія Карла XII, просуваючись на південь, дійшла до лінії Ворскли й тут облягла Полтаву з її фортецею. Шведські дослідники вважають, що Карл XII, як прихильник активної, наступальної стратегії, прагнув завдати рішучого удару головним силам ворога, знищити їх у генеральній битві. Через облогу Полтави Карл сподівався втягти в битву царську армію. Рішуча перемога, на думку Карла, забезпечила б йому також нових союзників, зокрема турків і татар.

Українсько-шведська армія розташувалася навколо полтавських мурів. Запорожці – великі майстри фортифікаційної справи – почали копати окопи довкола Полтави. Меншиков використав сприятливу для нього військову ситуацію, щоб виконати наказ царя про зруйнування Січі, де залишилося обмаль козаків, оскільки більшість пішла за Мазепою. Царське військо, очолене полковником Яковлєвим, розділилося на два загони: один із них плив човнами Дніпром, другий ішов правим берегом за човнами. Перший загін легко й несподівано оволодів козацькою фортецею Кодак і подолав пороги. 18 травня Яковлєв дістався до Кам'яного Затону й відправив парламентарія з листом від Меншикова, який владно вимагав від козаків піддатися йому. Запорожці кинули посла у воду.

Чортомлицька Січ розташувалася на острові, котрий омивали, як тоді казали, вісім річок. Під час повені він справді був неприступний. Перша спроба солдатів Яковлєва, пристати до берега на легких човнах закінчилася для них фатально. Більше тисячі солдатів потонули, ті, хто потрапив у полон, були знищені. І знову, як і в Батурині, знайшовся зрадник.

Козацький полковник Ґалаґан, який у молоді літа жив на Січі, добре знав усі шляхи до неї. Спочатку пішов за Мазепою, але потім покинув його. Мабуть, прагнучи довести свою лояльність щодо царя, він пішов на зраду і ввів непомітно солдатів у Січ.

Козаків було всього кількасот, але вони билися хоробро й відчайдушно. Ґалаґан і Яковлєв пообіцяли тим, хто добровільно здасться, зберегти життя. Насправді ж над тими, котрі цьому повірили, вчинено криваву різню. «Голови рубано, шию до плахи рубано, вішано і інші тиранські смерті завдавано, мертвих із гробов многих не тільки товариства, но і чернецов рубано і вішано». Полювали на запорожців на шляхах, у степових сховищах, спійманих висилав до Москви. З Січі були вивезені гармати, державний скарб і прапори.

6 липня під Полтаву прибуло 70 тисяч добірного царського війська. Шведсько-українського війська було вдвоє менше. 7 липня Петро видав маніфест до своєї армії. У ньому цар звично таврує Мазепу «підлим зрадником», але вже не звинувачує його, як раніше, у зраді на користь Польщі.

По суті Петро I визнав, що гетьман, бажаючи «відділити Україну від Росії», прагнув самостійності України – «зробити з неї незалежне князівство і прилучити до нього Волинь».

Генеральна битва відбулася 8 липня. Першими в неї вступили шведи, які о восьмій годині ранку почали наступ на російські редути.

Полтавська битва має величезну літературу багатьма мовами. У численних працях докладно описано хід битви, визначаються причини поразки шведської армії, котра до того вважалася непереможною. Воєнні історики проаналізували стратегію й тактику обох воюючих сторін, прокоментували плани і дії Карла XII, Петра I, їхніх воєначальників. Думки і оцінки різних авторів досить часто не збігаються. Найбільше сходяться на тому, що до поразки спричинилася значна кількісна нерівність сил, що діяли під Полтавою, а також те, що Карл XII внаслідок поранення не міг особисто керувати боєм.

Призначений королем головнокомандувач маршал Реншільд не розвинув далі перший, дуже вдалий натиск шведських частин на російське військо. Відкинуті солдати Петра безладно тікали до свого табору. Взагалі перший етап

Полтавська битва. Діорама

Полтавська битва. Художник Мартенс. 1726 р.

Полтавської битви складався кепсько для Петра I, й він подумував про відступ. Проте виявилося, що Реншільд не володів ситуацією, командувачі окремих з'єднань сперечалися між собою під час операції. Через це у шведській армії виникло безладдя, яке перейшло в паніку. Не могло врятувати становища й те, що окремі шведські частини героїчно, відчайдушно, до останнього протистояли наступу царських військ. Велика кількість шведських вояків разом зі своїми генералами й маршалами потрапила в полон.

Битва велася між шведськими і царськими військами. Козаки майже не брали в ній участі. Однак ті з них, хто потрапив у полон, зазнали великих мук і знущань від царських катів. Усі вони загинули від тортур. Іван Мазепа не брав участі в бою й не виходив із свого намету. Гетьман з'явився поруч із Карлом XII, коли той почав відступати.

Полтавська катастрофа, з огляду на подальші події та майбутню долю України, була для неї національною трагедією. Полтавська битва стала початком рабства й колоніальної залежності України. Петро I одержимо винищував дощенту все, що стосувалось імені Мазепи і української державності.

Частина шведського війська згуртувалася навколо пораненого короля, якого на ношах буквально витягли з перехресного вогню. Вирішили відійти у володіння турецького султана, скориставшися тим, що цар Петро, святкуючи свою перемогу, згаяв час і не організував переслідування. Король ще поривався вступити в бій і краще загинути на полі бою, ніж ганебно відступати. Однак генерали й Мазепа переконали його, що цар, захопивши короля в полон, примусить його підписати договір, ганебний для Швеції.

Залишки шведської армії разом із запорозькими козаками йшли берегами Ворскли аж до її гирла. До них поволі збиралися докупи розсипані шведські полки. Йшли у військовому порядку, з розгорнутими прапорами. Козаки прикривали відступ. Мазепа та король їхали в кареті. До них приєднувалося те українське населення, яке підтримувало шведів і боялося московського переслідування.

9 липня стало відомо, що царські війська наздоганяють шведів та козаків. Але Карл XII та Іван Мазепа зі своєю маленькою армією встигли відірватися від погоні. Однак уночі з дев'ятого на десяте вони заблукали в лісі й через те втратили значну частину виграного часу. Вдосвіта проминули Кобеляки, куди Меншиков із військами прибув тільки о восьмій годині вечора. 10 липня надвечір утікачі дісталися Переволочної, де Ворскла зливається з Дніпром. Тут вирішили переправитися, але цар випередив їх. Щоб відрізати шведам шлях відступу до Туреччини, завбачливо, ще за кілька днів до Полтавської баталії, наказав відвести й потопити всі човни, спалити пороми на кілька миль довкола, а також спалити поселення Переволочну.

Близько десяти тисяч шведських військ, серед яких хворих було три тисячі, мусили залишатися на березі під проводом генерала Левенгаупта. Й знову шведський король не бажав кидати навіть залишки своєї армії й рятуватися такою ціною. Прагнув вступити в бій з переслідувачами, але його вблагали не робити цього. З кількома генералами, державним секретарем і сотнею вояків ескорту він переправився. Хороші плавці, запорожці стали у великій пригоді під час важкої переправи. Карету відтранспортували, передні колеса поставивши на один човен, а задні – на другий. Мазепа зі своїм почтом переправлявсй в човні, який почав зачерпувати воду; довелося частину вантажу – золото й срібло, яке взяв із собою Мазепа, – кинути у воду. Козаки переправлялися через річку, тримаючися за гриви коней. Не всім це вдалося зробити.

Коли на світанку приспів Меншиков з десятьма тисячами піхотинців і кіннотників,

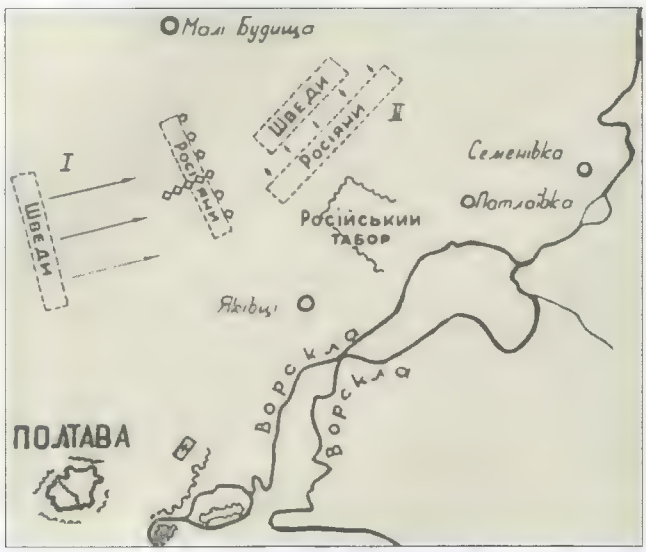

Схема Полтавської битви: I – установлення супротивників перед боєм, II – остання стадія битви

Пам'ятник українським загиблим козакам. Полтава. Фото А. Пшінки. 2009 р.

Левенгаупт вступив з ним у переговори, щоб виграти час, і затягнув розмови до полудня, а потім несподівано капітулював. Умови капітуляції були дуже важкими. Козаків узагалі не включили в ці умови. Меншиков не хотів розглядати козаків як рівноправних супротивників. Шведський генерал Левенгаупт негідно відрікся від товаришів по зброї. Козаки кидалися в Дніпрові хвилі, воліючи загинути, ніж опинитися в руках ворога. Декому пощастило врятуватися. Однак частина козаків і ще 500 запорожців, раніше захоплених у полон, були за наказом царя замордовані. Французька газета, повідомляючи про ці події, писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосердний цар був спрагнений української крові».

Царська кіннота переправилася через Дніпро й продовжувала погоню. Виснажлива подорож утікачів пролягла через Звединівку, Решетилівку, Полтавку, Піски, Федорівку, а потім Диким Полем, на південний схід, через безмежний одноманітний степ, спустошений і обезлюднений. Мазепа, фізично дуже ослаблений, але сильний духом і твердою волею, був проводирем через

пустельні степи, які він добре знав. Шлях утікачів був дуже тяжким: не вистачало їжі й води, виснажувала спека, вогнем пекло сонце. Шведські солдати – люди з півночі – в таких умовах були менш витривалими, ніж запорожці. Вони так перевтомлювалися, що засинали на ходу й падали уві сні з коней. 17 липня втікачі дісталися Південного Бугу. Царські кіннотники, очолені Волконським, наступали їм буквально на п'яти. З великими труднощами 19 липня втікачі добули човни, але в недостатній кількості, хоча й заплатили за них чимало золота. Запорожці були керманичами великого човна, де розташувалися Карл XII, Мазепа та їхнє найближче оточення. Козаки переходили річку плавом, тримаючися за хвости коней. Шведів чимало затонуло, коли вони пробували з кіньми переплисти річку. Ті з козаків, які не встигли переправитися, сховалися в степу. Потім, перепливши річку в іншому місці, приєдналися до гетьмана. Близько тисячі шведів залишилися на лівому березі Бугу й потрапили в полон, їх відправили до Переволочної.

Від Очакова шведи й козаки попрямували до Бендер. Цілий тиждень долали цей стокілометровий шлях через степ, висушений нестерпною спекою. Карл XII і Мазепа відправили кожний своїх послів до турецького султана і кримського хана. У Бендерах короля чекав царський посол, який від імені Петра I пропонував Карлу XII мир і домагався голови Мазепи. Король з обуренням відкинув пропозиції царя. Карл XII і надалі рішуче відкидав настирливі цареві домагання видати гетьмана.

Як свідчать сучасники, Петро I на саму згадку про Мазепу впадав у таку нестримну скажену лють, що наводив жах на своє оточення. Агенти царя весь час намагалися підкупити за великі гроші турецьких правителів, аби ті видали Мазепу. Цю вимогу Петро I виклав і у своєму листі до голови турецького уряду – великого візира, переданому царським послом у Константинополі. Великому муфтію за сприяння в цій справі пропонували 300 тисяч талерів – величезні для того часу гроші.

На захист Мазепи перед турецьким урядом виступив посол Карла XII в Константинополі Найгебавер. Він передав великому візиру меморандум, в якому серед іншого зазначалося: «Козаки не є підданими царя, бо тільки прийняли його дуже далеку опіку, тому-то вони мали повне право виступити збройно проти гніту, який зовсім не приховував свого наміру, щоби знищити козацькі вольності».

Турки залишилися вірними заповітові свого Корану – не видавати втікачів, які шукають у них захисту, й не віддали старого гетьмана на люту помсту жорстокому царю. 1 серпня Мазепа прибув до Бендер, де його з королівськими почестями прийняв турецький генерал-губернатор і повідомив про рішення султана, котрий до того ж наказав ставитися до гетьмана з великою пошаною.

Мазепа два місяці прожив у своєму домі у Варниці, передмісті Бендер. Моральні й фізичні випробування остаточно підірвали його здоров'я. Життя відходило від нього. Він поволі згасав. Дбав про нього всі ці останні дні небіж Войнаровський, який жив у сусідній кімнаті. Часто просиджував з Мазепою вірний Пилип Орлик, якого Мазепа хотів зробити спадкоємцем своєї ідеї. Він передав йому свій політичний заповіт. Відвідував гетьмана й Карл XII.

Наприкінці вересня з міста Ясси привезли православного священика. Мазепа висповідався. Потім він уладнав свої майнові справи. Йдеться про дві бочечки, наповнених золотими дукатами, а також два мішечки з коштовностями, а головне – про скриньку з паперами, яку все своє життя марно шукав Петро. Для цієї справи, на прохання Мазепи, Карл XII прислав 29 вересня шведського комісара Сольдана – знавця слов'янських мов, який і раніше залагоджував ділові справи українців у головному штабі шведів. Мазепа довірив йому розпорядитися паперами і майном, впорядкувати передсмертний заповіт. Сольдан залишив спогади про останні дні гетьмана України, який іще мав сили жартувати щодо своєї долі, порівнюючи її з долею Овідія, поета-вигнанця Стародавнього Риму, котрий помирав у тих самих краях.

1 жовтня увечері Мазепа втратив пам'ять, і майже добу тривало його марення. Він кликав свою матір, говорив про битви. О четвертій годині прийшов попрощатися зі своїм союзником і другом шведський король, а з ним і офіційні представники Англії та Голландії. Від полудня 2 жовтня навколо гетьманського дому почали збиратися люди – шведи, поляки, турки, найбільше ж було козаків. У тривожному мовчанні стояли вони весь час, навіть коли розпочалася й довго тривала буря й страшенна злива.

О десятій годині вечора 2 жовтня 1709 р. Іван Мазепа відійшов. На порозі дому з'явився Орлик і сповістив: «Панове козаки, ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа вмер». Всі впали навколішки й перехрестилися. Із бендерської фортеці почали бити гармати.

В останню путь великого гетьмана України Івана Мазепу провели урочисто і з печаллю. Похоронну процесію відкривали шведські фанфари та козацькі сурми, що грали навперемінно. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, оздоблену само-

Гетьман. Художник О. Івахненко. 2007 р.

квітами, прапор і бунчук. Труну, вкриту малиновим оксамитом із золотим шиттям, везли на возі, запряженому шестернею; на конях їхали козаки з піднесеними вгору шаблями. За домовиною йшли шведський король зі своїм почтом і уповноважені при ньому іноземні посли, а також представники султана, молдовський і волоський господарі. За ними їхали верхи на конях Орлик і Войнаровський, козаки. Далі з опущеною зброєю й похиленими прапорами – королівські трабати у барвистих одностроях і яничари в білому. За стародавнім звичаєм голосили українські жінки. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари і поляки.

Прощальна відправа відбулася за обрядом козацької традиції в маленькій православній парафіяльній церкві села Варниці, поблизу Бендер. Потім Орлик з огляду на присутніх іноземців виголосив латиною промову, нагадавши про перемоги та добрі вчинки й дії гетьмана. Особливо спинився на його великих планах визволення України: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби вибороти волю своїй батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма...Ім'я Мазепи житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей».

Перший схилив голову на прощання перед тлінними останками Мазепи Карл XII, за ним це зробили всі присутні. Завершилася відправа салютом козацьких самопалів, шведських і турецьких рушниць, пострілами гармат. Потім кортеж із труною гетьмана в супроводі відділу козацького війська відвіз її до Галаца й там, у землі Молдову – православного князівства, що було під протекторатом Туреччини,– поховали гетьмана. У головній церкві Святоюрського монастиря Галаца козаки збудували посеред церковної трапезної цегляний льох-гробницю й у ньому поховали тіло свого гетьмана. На домовину було покладено мармурову плиту з карбованою на ній епітафією, гербами України та Мазепи, а також фігурою одноголового орла. Але Мазепа, який не знав спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Через декілька місяців після похорону, під час Прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турецьке військо зайняло й пограбувало Галац. Турки, сподіваючись знайти великі скарби в могилі Мазепи, викопали тіло гетьмана й викинули його останки на берег Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика, що воював тут на боці турків, дізнавшись про святотатство, поклав останки Мазепи знову в давню могилу.

Майже через півтора століття, у 1835 р., родичі померлого молдовського боярина Дмитра Дерикча Баші, щедрого дарителя на Святоюрський монастир, виявили бажання поховати його посеред трапезної. Ченці відкрили могилу Мазепи, але вони не пам'ятали, чия це могила. На зачовганій богомольцями плиті напис неможливо було прочитати. Боярина поховали обіч тлінних останків Мазепи. Коли ж молдовський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі цього боярина добули з могили кістки і боярина, і Мазепи й поклали їх у новій могилі – праворуч при вході до церкви. Надмогильна плита після довгих перипетій загубилася.

Місце поховання Мазепи відвідувало багато українських патріотів. У 1722 р. Орлик, проїжджаючи через Галац, уклонився могилі гетьмана. Він записав: «Був я у церкві св. Юрія, відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу».

Український історик і офіцер російської армії Мартос напередодні війни з Наполеоном у 1811 р. проїжджав зі своїм військовим підрозділом через Галац. Він напівтаємно відвідав могилу Мазепи. Паломництво до гробу гетьмана офіційні царські кола вважали мало не державною зрадою, змовою проти царської влади.

Український патріот Мартос зафіксував у своїх споминах ті роздуми й почуття, які

Бандура І. Мазепи

пройняли його на могилі великого гетьмана: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикметами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську академію і збагатив її бібліотеку рідкісними дорогоцінними рукописами. Й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку в першу неділю Великого посту... Мазепа – освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

Жодне прокляття не в змозі було знищити велику ідею Івана Мазепи про вільну, незалежну, самостійну Україну. Історичний досвід незаперечно переконує, що вільна незалежна держава як історична структура, що забезпечує народу економічний і культурний розвиток, сприяє поступу, прогресу країни, її рівноправній участі в розвитку цивілізації. Панування чужоземної держави, особливо імперського характеру, в економічному відношенні є по суті панщиною на державному рівні. Народ вимушений віддавати свої матеріальні й духовні здобутки, а народне господарство тим часом занепадає. В духовному ж відношенні соціальна деградація призводить до зникнення народу, знищення його мови, культури. Тому ідея державної суверенності, незалежності має загальнолюдське значення і забезпечує нормальне існування кожного народу, кожної нації, зберігає етнофонд людства.

Останнє десятиріччя XX ст. ознаменоване могутнім історичним процесом відродження національної самосвідомості народів Східної Європи й колишнього Радянського Союзу, їхнім нестримним устремлінням до незалежності своїх держав. Хоч остання, найбільша й найжахливіша імперія в світі – радянська – розвалилася, однак пресинг залишків імперських структур, імперське мислення, інші історичні обставини мають наслідком те, що подекуди цей процес проходить болісно, у деструктивних умовах. Однак колесо історії не повернути назад.

Ідея Мазепи про вільну, незалежну Україну, його діяльність і намагання реалізувати цю ідею мали міжнародну вагу й цілком укладаються в загальний процес розвитку людської цивілізації. Через 283 роки, в 1991 р., Іван Мазепа «повернувся» до Батурина. Напередодні, в 1990 р., під час культорологічного походу по Чернігівщині було відправлено першу легальну панахиду по Мазепі, його війську та закатованих батуринцях. Тоді навіть не всі місцеві жителі сприйняли це однозначно, як і появу національного синьо-жовтого прапора. Давалося взнаки майже трьохсотрічне ганьблення та очорнення імені великого гетьмана, його діянь.

Але рік не минув даремно для справи відродження України, зокрема й для батуринців. Пробудилися національна самосвідомість, історична пам'ять українського народу. 3 липня 1991 р. відбулася Батуринська селищна рада, яка визнала Івана Мазепу національним героєм і дозволила обласному осередку Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» провести в селищі

«Ой, біда, біда чайці-небозі...» [Пісня на слова І. Мазепи]. Листівка. Художник А. Ждаха. 1911 р.

ші (такий статус тепер має колишня й залюднена гетьманська столиця) Батурині урочистості на честь великого гетьмана.

Два дні тривало козацьке свято в Батурині, на яке з'їхалися люди з усієї України – з Чернігова й Києва, Львова й Прилук, Самбора та Конотопа, Вінниці й Житомира. Розпочалося свято науково-практичною конференцією «Батурин – гетьманська столиця України», яка проходила в переповненому залі Будинку культури. Голова Батуринської селищної ради говорив про важкий, тернистий шлях до незалежності України, який розпочав ще Іван Мазепа. Письменник Роман Іваничук, відомий автор історичних романів про мазепинську добу, закінчив свій виступ заявою, що Батурин, колишня остання гетьманська столиця, має стати місцем паломництва для українців усього світу.

Науковці-історики О. Апанович, М. Дмитрієнко, В. Сергійчук виголосили промови: «Велика ідея гетьмана Івана Мазепи про незалежність України», «Поезія Івана Мазепи», «Батурин. 1708 р.».

Після конференції відбувся мітинг-реквієм. Виголошувалися промови, звучали пісні на слова поета Івана Мазепи, вірші місцевих авторів на його честь.

Наступного дня, в неділю, відбулася, мабуть, найголовніша подія цього дводенного свята – відкриття пам'ятної плити гетьману там, де був колись його палац. Нині там тільки круча, дерева, поле, самотня старезна груша. Саме під нею і встановили пам'ятну мармурову плиту. На її мармурі гетьман Іван Мазепа зображений у парадному вбранні з відзнаками влади. Погляд у нього суворий і допитливий. Поряд вибито слова: «Вклонімось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне й трагічне в історії твоєї Вітчизни». *[Див. статтю «Батурин»].*

***Від упорядника.** В останні роки з'явилося багато нових публікацій про гетьмана Івана Мазепу. Наводимо тут уривок з «Історії русів» та статтю о. Юрія Мицика.*

ПРОКЛАМАЦІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО ВІЙСЬКА І НАРОДУ МАЛОРОСІЙСЬКОГО (1708 р.)

Ми стоїмо тепер, братіє, між двома провалами, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль, усього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли споруджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих доля прирекла рішитися в нашій Отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли король шведський, завше непереможний, якого вся Свропа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, а й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої Отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові од військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при віданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже, зостається

нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси! Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу свого і самих вас. Довголітнє мистецтво моє у справах політичних і знання інтересів народних одкрили мені очі про нинішній стан справ міністерських і як вони зблизилися до нашої Отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж до її події. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдовує власною своєю важливістю. Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість Отчизні нашій од військових напастей та руйнації у майбутній на неї навалі, а щодо Великоросії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшися з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну Отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві, а бояри його, які не заражені ще Німеччиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все теє повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату провіант і фураж, в кількості можливій без власного зубожіння нашого; а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням польським, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання сильним чином наполягала на такому становищі нашому ще в днях гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Фердінанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших. Договори наші про вищесказане уклав я з королем шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немовби од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самодержавства. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них – яко притча во язиціях! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з королями шведськими укладені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього короля шведського, мавши важливі послуги од військ наших у війні їх з лівонцями, германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти поляків, а тому й од гетьмана Хмельницького, по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус козацький з наказним гетьманом Адамовичем на підмогу королеві шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць польських – Варшави й Кракова. І так нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним *(Історія русів. – К.: Веселка, 2003. – С. 263–265).*

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЯК ПОКРОВИТЕЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Постать гетьмана Івана Мазепи до останнього часу була проскрибованою в російській та підколоніяльній українській історіографії. Тільки з часу відродження незалежної Української держави в 1991 р. ситуація кардинально змінилася. Дещо кращим був стан в українській еміграційній історіографії, де були видані цінні розвідки Теодора Мацьківа (США – ФРН), Бориса Крупницького, Олександра Мезька-Оглоблина (США), Ореста Субтельного (Канада), причому останній опублікував 54 листи Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського.

Чимало аспектів життя й державної та політичної діяльності гетьмана залишаються дослідженими недостатньо. До таких можна віднести й проблему церковної політики Мазепи. Вивчати її особливо складно з огляду на те, що в атеїстичній державі, якою був СРСР, історія релігії, зокрема Православної Церкви, майже не вивчалася, а те, що виходило з друку було зазвичай надто тенденційним, нерідко відверто ворожим Церкві. Документальна спадщина Мазепи практично не публікувалася.

Тепер ситуація значно поліпшилася. Вийшло кілька монографій узагальнюючого змісту,

написаних чернігівським істориком С. Павленком; чернігівський архівіст І. Ситий видав понад 30 документів Мазепи, київський дослідник В. Станіславський – понад 200 листів Мазепи, адресованих переважно представникам уряду Московської держави, підготував до друку ще кількасот листів гетьмана. Особисто нами було видрукувано близько 50 універсалів та листів Мазепи, таку ж кількість регестів. У межах серії «Універсали українських гетьманів. Матеріали до Українського Дипломатарію» видрукована фундаментальна, хоч і не повна, публікація універсалів Мазепи (понад 500), підготовлена працівником Інституту української археографії та джерелознавства НАН України І. Л. Бутичем, а пізніше вийшов ще один том універсалів, де містяться ще 364 документи.

Для кращого усвідомлення церковної політики Мазепи необхідно відзначити важливі моменти формування його світогляду. Гетьман походив з української православної шляхти, причому в родах його батьків і дідів (Мазепи-Колединські, Мокієвські) були дуже сильними православні та патріотичні традиції.

Досить згадати про діда І. Мазепи – Федора, який брав участь у повстаннях Косинського та Наливайка і якого було страчено у Варшаві; про батька (Адама-Степана), активного учасника визвольних змагань Богдана Хмельницького, про його матір Марину (в чернецтві Марію-Магдалину), ігуменю трьох жіночих монастирів: Глухівського, Свято-Вознесенського жіночого монастиря Києво-Печерської лаври та Свято-Флорівського (Фролівського) у Києві. Вона ж була членом Хрестовоздвиженського православного братства в Луцьку. Саме завдяки клопотанням матері Мазепа видав ряд універсалів на користь деяких монастирів, де вона тоді була ігуменею: Києво-Печерського жіночого, Глухівського, а також їй персонально.

Прийняли чернечий постриг також сестра гетьмана (Олександра) та її донька – Маріанна Витуславська. Менш відомо, що Анастасія Бобрикевич (Бобирчанка), у 1668–1670 рр. ігуменя Свято-П'ятницького (в Чернігові) та Свято-Покровського (в Макошині) монастирів, доводилася тіткою І. Мазепі; що в поменниках (поминальниках) роду Мазеп та Мокієвських згадуються також священики Андрій та Іван, монах Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві Теофіл Бобрович, ряд інших ченців та черниць. Посвояченим з Мазепою був рід Горленків, з котрого вийшов св. Йоасаф Білгородський. У такому оточенні важко було зрости невіруючою людиною.

Важливим є й те, що Мазепа вчився саме у Києво-Могилянській академії – найголовнішому

Церква св. Миколая Чудотворця в с. Мазепинці Київської обл. 2007 р.

тоді центрі православної освіти. Його навчання припало на ректорство таких видатних діячів Української Православної Церкви (УПЦ), як Лазар (Баранович), Феодосій (Софонович), Йоаникій (Галятовський). Уже будучи генеральним осавулом, а потім і гетьманом, Мазепа підтримував дружні контакти з багатьма іншими видатними діячами УПЦ, навіть святими: свв. Димитрій Ростовський (Туптало), Феодосій (Углицький), Іоанн (Максимович) Тобольський, Антоній (Стаховський), а ряд надань монастирям було ним вчинено внаслідок клопотання згаданих святих. Красномовним свідченням цього є широка допомога гетьмана св. Димитрію Ростовському в його заходах по відновленню Петропавлівського монастиря під Глуховом, св. Феодосію (Углицькому) – у розбудові Видубицького монастиря та монастирів Чернігівської єпархії, свв. Іоанну (Максимовичу) та Антонію (Стаховському) – у справі створення Чернігівського колегіуму і т. ін.

Мазепа тісно співпрацював також із київськими митрополитами, архімандритами Києво-Печерської лаври та багатьох інших монастирів України, зокрема з такими, як Варлаам (Ясинський), Йоасаф (Кроковський), Стефан (Яворський), Захарія (Корнилович), Інокентій (Монастирський) та ін. Ця обставина також дає ключ до розуміння світогляду Мазепи як глибоко віруючої православної людини, яка щиро прагла підтримати Церкву в складний для неї момент.

Як відомо, Військо Запорозьке активно виступало в ролі покровителя Української Православної Церкви (УПЦ), і ця політика стала особливо виразною після Берестейської унії, про що свідчить роль Війська у відродженні вищої ієрархії УПЦ у 1620–1621 рр. Тільки Православну Церкву керівники Війська Запорозького розглядали як дійсно Христову Церкву, вбачали в УПЦ важливу опору й легітимацію

Пересопницьке Євангеліє (1556—1561). Аркуш із зображенням євангеліста Луки. Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва. Після зруйнування Пречистенського монастиря (Рівненська обл.) доля книги тривалий час не була відома. Майже через півтораста років (1701) її подарував Переяславському єпископському престолові гетьман Іван Мазепа. З 1947 року Пересопницьке Євангеліє зберігається в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. На Пересопницькому Євангелії під час інавгурації присягали Президенти України Леонід Кравчук, Леонід Кучма і Віктор Ющенко

своєї влади, тому надавали їй всіляку підтримку. Оскільки тоді головним багатством і засобом існування храмів та монастирів була земля, то гетьмани й взагалі козацька старшина продовжують у цьому відношенні політику панівної еліти Київської Русі, православних князів та шляхти литовсько-польської доби, надаючи Церкві маєтності – земельні угіддя (нерідко разом із залежними селянами), нерухоме та рухоме майно. Яскравим свідченням цього є універсали та листи гетьмана Богдана Хмельницького, комплекс яких зберігся достатньо повно. Саме Хмельницький добивався рівноправного становища УПЦ з Католицькою Церквою в Речі Посполитій, ліквідації унії, повернення УПЦ храмів, монастирів, маєтностей, забраних раніше на користь УГКЦ, добивався права київського православного митрополита та двох єпископів бути у складі сенату Речі Посполитої тощо. Саме Хмельницький передав УПЦ на Гетьманщині майже всі колишні володіння Католицької Церкви, захищав маєтності УПЦ від посягань світської влади, зобов'язував залежних селян нести «звикле послушенство» на користь Київської митрополії та монастирів, надав їм різні права та привілеї. Цю ж стратегічну лінію в церковному питанні продовжують спадкоємці Б. Хмельницького, свідченням чого є зокрема дипломатичні інструкції Війська Запорозького, адресовані королям Речі Посполитої.

Аналізуючи документальну спадщину Мазепи, можна дійти висновку, що стратегічна лінія його церковної політики була в принципі тією ж, хоча цьому гетьманові доводилося діяти в умовах уже значно обмеженої державної автономії Гетьманщини. Водночас найтриваліша в історії України гетьманська каденція Мазепи (22 роки!) припала на період стабілізації економічного життя, на відносно мирний час. Це, у поєднанні з ефективною внутрішньою та зовнішньою політикою Мазепи, дало блискучі наслідки: швидкий економічний і культурний розвиток України за гетьманату Мазепи став незаперечним фактом. Саме Мазепа чи не найбільше з усіх гетьманів України після Б. Хмельницького прислужився УПЦ, зробив найбільший внесок у справу її матеріальної та моральної підтримки.

Слід підкреслити, що на момент приходу Мазепи до влади ситуація УПЦ зазнала суттєвих негативних змін. Ще за гетьманату І. Самойловича в порушення церковних канонів статус УПЦ було змінено. Якщо раніше (з 988 р.) УПЦ перебувала під омофором Константинопольського (Вселенського) Патріарха, то в 1685–1686 рр. вона опинилася у залежності від Патріарха Московського. Внаслідок колоніальної політики Москви й Петербурга йшов потужний наступ на автономію УПЦ, яка швидко танула в порушення попередніх договорів та домовленостей. Отже, стрижневою лінією церковної політики Мазепи, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою, було прагнення зберегти, наскільки це було можливим, автономію УПЦ і навіть розширити її.

На наш погляд, Мазепа прагнув і до повернення УПЦ під омофор Вселенського Патріарха.

Безпосередніх доказів цього поки що не виявлено. (Слід врахувати, що відкрито добиватися цього в умовах підколоніального існування Гетьманщини Мазепа не міг). Однак поява відповідного пункту (ще й як головного!) в Конституції Пилипа Орлика не була випадковою «жебы едина віра Православная... под послушенством Святійшого Апостольського Трону Константинопольського вічно утверждена была...»).

Недруковані листи гетьмана свідчать, що Мазепа активно цікавився церковним життям, особливо кадровою політикою УПЦ, під час виборів не тільки вищих ієрархів УПЦ, а й представників її середньої ланки прагнув підтримати саме тих кандидатів, які були його однодумцями.

У світлі нововиявлених документів очевиднішим стає прагнення Мазепи відродити Гетьманщину на Правобережжі (його дії по відродженню старих козацьких полків на Правобережжі (як-от Уманського та Корсунського), поширити впливи УПЦ на ці землі, котрі знову опинилися під владою Речі Посполитої. У даному контексті слід розглядати оборонні універсали, надані ним київським монастирям на правобережні маєтності ще в 1690 р., як-от Пустинно-Микільському монастиреві на містечка Конончу та Савин на Канівщині. Далі було здійснено нові кроки. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої і заручившись підтримкою царського уряду, 30.09.1700 р. Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства, яким став керувати його приятель Захарія (Корнилович). Своїм церковим універсалом (від 27.08. 1701) гетьман підтвердив привілеї Переяславської кафедри й підпорядкував їй два правобережні монастирі (Трахтемирівський та Канівський). На фундацію новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо гетьман надав величезну суму (понад 300 тис. золотих). Цікаво, що йому ж він у 1701 р. передав із своєї бібліотеки унікальну пам'ятку – знамените Пересопницьке Євангеліє XVI ст., на якому й нині присягають Президенти України.

Таким чином, була намічена важлива лінія у церковній та державній політиці, скерована на зміцнення УПЦ як державної церкви Гетьманщини. Не випадково в подальшому саме ця єпархія (Переяславсько-Баришпольська) буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні. В ідеалі Мазепа тяжів до відродження Київської митрополії в кордонах 1448 р. (після розколу старої Київської митрополії на власне Київську і Московську), на що вказує його увага до західноукраїнських та білоруських православних церков і монастирів, включно з віленськими, матеріальна їм допомога.

Слід врахувати, що в певному розумінні міжнародне становище України доби Мазепи мало чим відрізнялося від попередньої (з XV ст.). З моменту падіння Кафи у 1475 р. Україна опинилася на передньому краю оборони християнської Європи від агресії Османської Порти. Виходячи з цих реалій, Мазепа, як колись Сагайдачний, був ревним прихильником створення антиосманської християнської ліги, котра б мала убезпечити південні кордони України, повернути їй втрачений вихід до Чорного моря. Тому він неодноразово звертався в цій справі до Москви, брав активну участь із своїм військом у переможних Азово-Дніпровських походах, вживав заходів, щоб залучити до боротьби донських козаків, балканські народи. Природними союзниками Мазепи у цій справі були православні патріархи, які мріяли про нову Візантійську імперію. Тому вони підтримували Мазепу так, як Богдана Хмельницького, котрому дали свого часу благословення на війну проти Речі Посполитої.

У цей контекст добре вписуються заходи Мазепи щодо зміцнення зв'язків УПЦ з матір'ю-Церквою (Константинопольським патріархатом), із Святою землею, з Афоном, Молдову, балканськими країнами. Можна вказати зокрема на перебування в Батурині у 1701 р. єрусалимського патріарха Хрисанфа, котрий дістав від Мазепи щедрі дари, в т. ч. срібний вівтар для Гроба Господня з іменем гетьмана, який і понині там зберігається. У Алеппо 1708 р. коштом Мазепи було видано Євангеліє арабською мовою, причому антиохійський патріарх Афанасій написав до цього видання ґлорифікаційну передмову на честь Мазепи. Можна вказати й на цінні подарунки гетьмана храмам та монастирям Близького Сходу (плащаниці, Євангелія, чаші і т. ін.). До того ж Мазепа висилав своїх дипломатів до Молдови, щедро підтримував паломницькі місії українського духовенства на Святу землю та Афон, місії балканського та близькосхідного духовенства в Україну. Так, у Батурині при палаці Мазепи тривалий час проживав емігрант з Балкан, призренський митрополит Никодим.

Посилення позицій УПЦ, з точки зору Мазепи, було неможливим без припинення дискримінації православних у Речі Посполитій, без ліквідації унії, у чому він був послідовником традиційної політики гетьманів – своїх попередників. Уже на самому початку свого гетьманування Мазепа на прохання київського митрополита Гедеона звернувся з листом до князя

В. В. Голіцина (від 16. 12. 1687), скаржачись на «утиск... великие и незносние... кривды и гонения», що їх чинили в Речі Посполитій православним, просячи, щоб царське посольство на сеймі добилося позитивних зрушень у цій справі. І в подальшому Мазепа був дуже чутливим до скарг на утиски православних, писав до Петра І, щоб той натиснув з цього приводу на панівну верхівку Речі Посполитій.

Не можна не побачити зв'язку з цими подіями справи луцького православного братчика, шляхтича-поета Данила Братковського. Ще в 1700 р. Братковський приїздив до Мазепи, а невдовзі після цього став одним із натхненників антипольського повстання на Правобережжі 1702–1704 рр., закликав до боротьби проти католиків та уніатів. У жовтні 1702 р. Братковського було схоплено, а 26.11.1702 р. страчено з присуду влади Речі Посполитої.

Тривала присутність військ Мазепи на Правобережній та Західній Україні сприяла посиленню там позицій УПЦ. Слід відзначити, що царська Росія, хоч і відверто вороже ставилася до УГКЦ, однак з тактичних міркувань не поспішала з підтримкою ініціатив Мазепи, бо Річ Посполита була союзницею Московської держави проти Швеції і явно порушувати існуючий стан речей у міжконфесійних відносинах у регіоні було з точки зору Москви в даний момент недоцільним.

Гетьман надавав величезну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській митрополії та провідним українським (у першу чергу київським) монастирям, Києво-Печерській лаврі, котра за гетьманату Мазепи переживає свій «срібний вік». Красномовним свідченням надзвичайно великої уваги гетьмана до УПЦ є кількість наданих їй універсалів: із понад 864 відомих на сьогодні універсалів Мазепи на долю УПЦ припадає понад 248, тобто 28%.

Якщо врахувати і той факт, що, наслідуючи приклад гетьмана, активною меценатською діяльністю щодо УПЦ зайнялася козацька старшина, то масштаби надань УПЦ в часи гетьманату Мазепи виглядають ще величніше. Крім того, деякі універсали стосуються православних братств, наприклад, Ніжинського грецького братства при церкві св. архістратига Михаїла.

Гетьман видавав «оборонні універсали», котрими церковні володіння оберігалися від зазіхань з боку світської влади, від постоїв військ тощо, надавав землі, села із залежними селянами, млини, перевози, наказував виконувати на користь монастирів певні повинності (гачення гребель), надавав привілеї, забороняв селянам переходити у козацькі підсусідки й таким чином у козацький стан. Чимало універсалів та листів стосувалися оборони монастирів від втручання світської влади, прагнення декого з козацької старшини обернути ченців або черниць у своїх підданих.

Врешті не можна не згадати про численні дрібніші дари гетьмана УПЦ, тобто дзвони, хрести, богослужбові книги, чаші, ікони, облачення, нерідко з коштовними оправами та окладами...

Мазепа надав надзвичайно велику фінансову допомогу православним храмам та монастирям у їх побудуванні та реставрації, чимало з них і нині є цінними пам'ятками архітектури (дзвіниця у Софійському соборі, Свято-Іллінська, Свято-Микільські церкви («Набережна» та «Притиска» на київському Подолі). Було збудовано Свято-Троїцьку надбрамну церкву та церкву Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври, реставровано Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. Гетьман реставрував чи перебудував, оздобив храми практично в усіх київських і чернігівських монастирях, також у головних центрах лівобічної Гетьманщини (Глухові, Переяславі та ін.). Особливе місце належало гетьманській столиці – Батурину. Як було встановлено Л. Кіяшко, в часи гетьманату Мазепи тут було зведено низку храмів, серед них п'ять – власним коштом гетьмана (всі батуринські храми були знищені російськими військами під час взяття Батурина в 1708 р.). Характерно, що взамін дерев'яних храмів були збудовані кам'яні.

За деякими підрахунками, протягом свого гетьманату Мазепа власним коштом відродив і реставрував понад 20 церков і монастирів, як-от: Свято-Вознесенський у Переяславі та Петропавлівський під Мошнами. Нововиявлені документи стосуються і започаткованих при активній підтримці Мазепи монастирів, як от: Свято-Успенський Кам'янський та Свято-Микільський монастирі у Стародубському полку, Свято-Вознесенський монастир у Переяславі, або ж відроджених ним, як-от Любецький, відомий ще з часів св. Антонія Печерського. Документи засвідчують, що власним коштом гетьмана було збудовано Різдво-Богородицький храм біля м. Березної, Свято-Вознесенський храм у Переяславі. Власним коштом гетьман профінансував багатоярусний іконостас Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври, укріпив стіни навколо лаври.

Вражаючі суми пожертв Мазепи на Церкву навела старшина у складеному 1709 р. (уже в еміграції) реєстрі його фундацій та донацій. Якщо за цим реєстром підсумувати видатки гетьмана, то вийде астрономічна сума – понад 1 млн золотих дукатів, причому цей перелік

далеко не повний, бо сюди не ввійшли пожертви багатьом церквам та монастирям, церковним інституціям та духовенству, ряд витрат уже не можна було встановити, як-от на збудування Бахмацького, Думницького, Кам'янського та Любецького монастирів із церквами. Щедрі пожертви на користь УПЦ гетьман призначив також і в своєму заповіті.

Усе це підтверджує висновок О. Мезька-Оглоблина про те, що Мазепа, на відміну від тогочасних володарів у Західній Європі, котрі віддавали перевагу палацам, «будував переважно церкви або публічні будови (приміром, будинок Київської академії)».

При всьому цьому Мазепа проводив надзвичайно зважену фінансову та соціальну політику. Свою допомогу УПЦ він чітко співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу, а у своїй соціальній політиці не допускав перекосів на користь духовенства, які б могли зашкодити інтересам міщанського й особливо козацького станів.

Чимало коштів гетьман виділяв УПЦ на гуманітарну допомогу, на розвиток церковної освіти, як-от: два села, наданих на шпиталь Києво-Печерської лаври, щорічна пожертва київським бурсакам 1000 золотих, допомога у будівництві нового приміщення для друкарні в Києво-Печерській лаврі та при Чернігівській кафедрі, купівлі устаткування для них (ще за життя Мазепи було видано ряд цінних книг, серед них «Цвітна Тріодь» (1702), «Києво-Печерський патерик» (1702), напрестольне «Євангеліє» (1707), «Служебник» (1708) та ін). Щедрою рукою гетьман надавав допомогу Києво-Могилянській академії (понад 200 тис. золотих) та створеному за його активної підтримки Чернігівському колегіуму. Враховуючи, що в ті часи Церква і культура були і Україні нерозривно пов'язаними, підтримка гетьманом УПЦ надзвичайно позитивно вплинула на розвиток української культури, насамперед літератури та мистецтва, але це тема окремого дослідження.

Усе вищесказане значно розширює уявлення про роль гетьмана Івана Мазепи як покровителя Православної Церкви й мецената, є ще одним доказом брехливості міфу про сріболюбство гетьмана. Нововиявлені джерела вповні підтверджують правоту відомого церковного та культурного діяча України, сучасника Мазепи, ієромонаха Антонія (Стаховського), котрий став пізніше митрополитом Сибірським і Тобольським. Він так визначив роль гетьмана у цій справі: «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет».

о. Юрій Мицик

МАЛЯРСТВО НА СІЧІ. На Запорозькій Січі розвивався іконопис, який набув тут своєрідних рис. До нас не дійшли імена авторів духовних малярських творів. Але були на Запорожжі й професійні художники, які писали не тільки ікони, а й світські портрети сучасників, зокрема й запорожців. Український мистецтвознавець П. Мусієнко розшукав у архівах відомості про двох таких живописців, творчість яких була пов'язана з Підпільненською Січчю і відзначалася спорідненістю з давньою українською народною традицією, була просякнута гуманізмом і патріотизмом.

Про життя видатного козацького живописця XVII ст. Тимоша Зинов'їва відомості надто обмежені, хоча й зберігся навіть портрет цього художника. Цей портрет-рисунок зробив італійський архітектор Октавіано Манчині, котрий запросив Тимоша Зинов'їва взяти участь у розписах Софії Київської. Італієць у своєрідній манері зобразив запорозького художника з козацьким чубом, що спадає на чоло.

Ікона Богоматері в Нікополі.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Портрет Сидора Білого. Невідомий український художник. Кінець 1780-х рр. НХМУ

Значно більше відомостей подають архівні документи про художника XVIII ст. Петра Рогулю, батько якого був військовим писарем і мав власний хутір біля села Голінка на Чернігівщині. Петро виховувався на Запорозькій Січі. Безперечно, оточення, побут запорожців і духовне життя вплинули на формування майбутнього живописця. З кінці 30-х років Петро Рогуля значиться у списках учнів живописної школи Києво-Печерської лаври, яка була осередком українського національного мистецтва. Його вчителями були Феоктист Павловський та Алімпій Галик. Докладно автобіографію Петро Рогуля виклав у скарзі київському митрополиту Тимофію Щербацькому. Після Лаврської школи художник влаштував майстерню у містечку Котельві на Полтавщині, в домі своєї дружини Параски Петрівни Верценко. Петро Рогуля малював на замовлення ікони, портрети козаків і селян, козака-бандуриста, творячи популярний у той час збірний типовий образ запорожця в степу. До слова, Щербацькому Рогуля подарував копію Охтирської Богоматері.

Зберігся єдиний підписаний твір Петра Рогулі – парадний портрет Петра I (експонується в Національному історичному музеї України). У цьому портреті виразно відчувається негативне ставлення козацького живописця до жорстокого царя, який перетворював Україну в колонію Російської імперії, а козацтво знищував. «По-стать імператора в металевих латах,– пише Мусієнко,– зображена з театралізованою ефектністю. Обличчя зле, сповнено холодної пихи. Холодний блиск металу маршальського жезла в руці і лицарських лат посилює психологічний стан роздратування царя».

Відомим живописцем Нової Січі був Іван Іванович Шилденко, який народився 1746 р. в Нолтаві. Ще парубком у пошуках заробітків мандрував запорозькими паланками, відвідуючи й запорозькі села, й хутори-зимівники. Усе життя зберігав захоплення романтикою Запорожя, героїзмом і волелюбством запорожців. Одного разу, повертаючись з мандрів, потрапив до майстерні живописця Павла Петрашова в селі Рибці біля Полтави і став його учнем. Петрашов за контрактом із Запорозькою Січчю працював зі своїм учнем Шилденком у Кременчузі, малювали ікони для собору в Лохвиці. У 1772 р. Шилденко з сумом сповіщає кошовому отаману Петру Калнишевському про раптову смерть свого вчителя.

З цього часу молодий художник починає самостійну діяльність і встановлює контакти з Січчю. Йому замовляють виконати настінні розписи козацької Миколаївської церкви в селі Китайгороді. Калнишевський посилає Шилденка разом із священиком отцем Федором у місто Ромни, щоб вони там оглянули роботи скульптора й різьбяра Сисоя Шалматова в Покровській церкві, яка будувалася коштом кошового отамана. Згодом Сисой Шалматов писав Калнишевськеому в листі від 10 квітня 1774 р., що він приймає їхні поради.

П. Мусієнко так описує портрет запорозького писаря, який був виконаний у майстерні Шилденка: «Писар стоїть сутулячись, як на прийомі скарг у відвідувачів. На обличчі заклопотаність справами. За типажем він більше схожий на селянина. І тільки пасмо волосся по-запорозькому звисає на лоб. Біла сорочка з комірцем, зав'язаним кольоровою стрічкою. Живопис по тону охристий, коричневий, монохромний. Навмисна безбарвність палітри сприяла створенню художнього образу простого і діяльного сучасника».

«МАМАЙ КОЗАК» – українська народна картина, жанр українського малярства XVII–XIX ст., що не має аналогів у світовому мистецтві. Козак Мамай – узагальнений образ українського козацтва, що сформувався в

народній уяві. Він символізує не тільки запорозьке козацтво, а є втіленням образу й характеру всього українського народу.

Ім'я Мамай не пов'язане з певною історичною особою. На картині зображений улюблений народний герой – український козак, хоробрий лицар, борець проти національного гніту та кріпацтва, за волю й щастя народу. У деяких підписах до картини іноді зустрічаються вигадані імена – Козак Буняк, Іван Вілогура та інші, а також історичні – Семен Палій, Максим Залізняк, Сава Чалий. Однак портретної схожості в них немає. Водночас типажі «Мамаїв» завжди характерно українські. Деякі картини ще називалися «Козак-бандурист», «Козак – душа правдивая», «Козак-запорожець», «Гайдамака». Остання назва зустрічається на картинах XVIII ст.

«Козак Мамай» був неодмінним елементом оздоблення кожної української хати. Його малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях і навіть на вуликах. Ця картина набувала значення оберега, охоронця житла, господи.

Існує величезна кількість варіацій картини. Однак у традиційну композицію вкладався глибокий символічний зміст. Мамая малювали на перепочинку, спокійним і замріяним, у певній ліричній тональності. Козак курить люльку, грає на бандурі. Свої глибокі переживання і тужливі думки він звіряє лише «подрузі вірній» – бандурі, яка символізує пісенність українського народу, його добру, лагідну вдачу, миролюбний характер. Зброя завжди лежить осторонь або висить на гілляці дуба, бо ж козак не нападник, а народний оборонець. Зброю він бере до рук лише для того, щоб дати відсіч ворогам, протистояти насильству.

Мамай уособлює свободолюбство українського козацтва. Воля була найпершою в системі його цінностей. Отож зброю він не ховає, будь-якої миті вона може знадобитись. За козацьким звичаєм, на тимчасових постоях зброя ніколи не відкладалася далеко, не розсідлувався кінь:

А я тебе, мій Нечаю, не убезпечаю:
Держи коня в сідлі для свого звичаю!
Держи собі шабельку та під опанчею.

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XIX ст.

Козак Мамай з двома дівчатами. Друга половина XVIII ст.

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст. НХМУ

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст.

Зазнаючи повсякчас воєн і розорень, що обернули рідний квітучий край на пустку, український народ прагнув миру, вільної праці. Козак Мамай – це викристалізована упродовж віків дума українського народу про свою сутність, втілення ментальності нашої нації.

Козак Мамай, склавши ноги по-східному, сидить під крислатим дубом – уособленням богатирської сили, стійкості, міцності, мужності, здоров'я. У народнопісенній творчості українців саме це дерево символізує довговічність, невмирущість, безсмертя народу. Біля Мамая стоїть кінь – його вірний товариш, втілення дружби й відданості, готовності до самопожертви. Іноді поруч із козаком зображують встромлений у землю спис із прапорцем, а на другому плані – козацьку могилу. Такі зображення пов'язані з поминальним обрядом і є виразом глибокої шани та скорботи за полеглими побратимами, свідченням невмирущої козацької слави. Козацькі могили, в яких спочивають діди і прадіди, свідчать про безперервність і єдність поколінь козацького роду. Нащадки вершать їхню справу. Це своєрідний пам'ятник козацької доблесті.

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.

Мамай. Невідомий художник. XVIII – початок XIX ст.

Символіка картини «Козак Мамай» уречевлена. Кожний предмет, реалія картини, виступає як символ і водночас передає козацький побут, військовий звичай. Український мистецтвознавець Тетяна Марченко в книжці «Козаки Мамаї» (Київ – Опішня, 1991), описала 106 наявних і втрачених в Україні варіантів картини та класифікувала їх. Вона ретельно проаналізувала всі зображені реалії: одяг – українські сорочки з вишивкою і стрічками, шаровари, пояси, жупани, кожухи, кунтуші, шапки-шлики, мегерки, чоботи-сап'янці; зброю – декоративно прикрашені рушниці, пістолі, мушкети та карабіни, щедро орнаментовані рожки-порохівниці, лук, стріли, сагайдак, спис (ратище); музичні інструменти – кобзи, бандури, торбани; посуд – пляшки, чарки, келихи, кухлі різноманітної форми, кольорів, оздоблення. Козак Мамай майже завжди з люлькою, що була на той час ознакою молодецтва. Козакові вона була єдиною розвагою на відпочинку серед степової самоти. Коли він її не курить, то кладе біля себе, іноді в шапку. На одній з картин є такий напис: «Я козак-запорожець, ні об чім не тужу, як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже». На картинах люльки зображені мальовничо орнаментованими, на більшості є кришечки та металеві ланцюжки. Серед особистих речей

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XIX ст. Походить з м. Ічня Чернігівської обл.

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XIX ст. НХМУ

часто трапляються сумка-ладунка, саква, торбинки різноманітної форми.

Елементом картини є герб, що звисає з дерева. Це не якийсь історичний герб, котрий належав конкретному роду чи особі, адже козак Мамай узагальнений, збірний образ. Звичайно герб був обов'язковим елементом шляхетських портретів, тому в картині «Козак Мамай» він означає: козак – вільна особа, рівна в правах зі шляхетським станом. На гербах у варіантах цієї картини зображені кінь, або висока вежа з двома перехрещеними прапорами, або архангел Михаїл чи Юрій – переможець триголового дракона.

Люди вважали козака характерником. Деякі варіанти картини подають таке: на дубі сидять вороги й ціляться в козака з пістолів, проте жодна куля його не бере. Народ вірив, що козак-характерник з'являється до простих людей у найскрутніші хвилини життя і допомагає їм, є їхнім чарівним оберегом.

Поширений мотив картини «Козак Мамай» – з дуба звисають скарані на смерть вороги. Це зображення мусило бути пересторогою всім нападникам і зрадникам.

У варіантах, створених пізніше, композиція картини дещо ускладнюється: вводяться нові особи й змальовуються ті чи інші епізоди з життя козака Мамая.

Дослідник картин «Козак Мамай» український мистецтвознавець Платон Білецький («Козак Мамай – українська народна картина», Львів, 1968; «Украинские народные картины «Казак Мамай», Ленінград, 1975) вважав, що введення нових персонажів і сцен відбувалося під впливом українського народного театру «вертепних інтермедій». Тим більше, що написи на таких варіантах картин повторюють тексти монологів ляльки-запорожця, персонажа вертепного театру.

Т. Марченко, розділяючи варіанти картин на два типи (самотнього козака, який здебільшого грає на бандурі, та багатофігурної композиції з постаттю бандуриста), висловлює припущення, що перший тип пов'язаний з Лівобережною Україною і, мабуть, з'явився в часи, коли козацтво стало провідною силою в історичному розвитку України. Другий тип, очевидно, виник на Правобережжі в другій половині XVIII ст., коли там особливо поширився гайдамацький рух.

Старовинні зразки картин козаків Мамаїв XVI–XVIII ст. копіювалися впродовж XIX ст. без істотних змін. Як правило, ці картини анонімні. Лише на кількох творах XIX ст. зазначаються імена майстрів і дати написання.

Досі не розкрито загадки назви картини: чому народ узагальненому образові козака дав неслов'янське ім'я, яке ніколи широко не побутувало серед українського населення. Класичні варіанти першого типу не підписувалися такою назвою. Взагалі ці картини прозвані «мамаями» в усній традиції, а в підписах-текстах сам козак називає себе Іваном, Хомою, Велигулою. Однак у гайдамацьких варіантах картин трапляються написи «Козак Мамай», «Мамай – славний козак», «Гайдамака». Історик А. Скальковський (XIX ст.) на підставі архівних документів пише, що насправді існував гайдамака Мамай, виступи якого набули широкого розголосу на Правобережній Україні.

Т. Марченко припускає, що назва «Козак Мамай» могла піти й від назви невеликої річки Мамай-Сурки, яка протікала в околицях Запорозької Січі, або від кам'яних статуй – «мамаїв», «баб» на курганах-могилах. Першими на початку XX ст. заговорили про велику естетичну цінність цієї картини українські художники Ю. Нарбут (видатний митець-графік, виходець із стародавнього козацького роду) та Д. Бурлюк, які у своїх творах застосовували схему «Козаків Мамаїв», подавали їх репродукції, а також мистецтвознавець К. Котенко. Він вважав, що вишуканістю колориту ці картини не поступаються творам уславлених майстрів венеціанської школи.

Письменник і музикознавець Гнат Хоткевич використав ці народні картини як історико-етнографічне джерело, прослідкувавши за їх різними часовими варіантами процес видозміни форм кобзи і бандури.

Платон Білецький підкреслював, що «Козакам Мамаям», цим справжнім національним, самобутнім творам, притаманні вишукана декоративність, особлива співучість ліній, мелодійність і гармонія пишнобарвних поєднань.

Отже, український народ, мрії якого про краще життя, про національне й соціальне звільнення пов'язувалися з козацтвом, створив про нього думу в фарбах, своєрідний пам'ятник невідомому козакові.

МАРКОВИЧ Яків (1696–1770) – державний діяч Гетьманщини, письменник, автор десятитомного «Діаріуша» («Щоденника»).

Народився 20 жовтня 1696 р. в м. Прилуках (нині Чернігівська обл.). Належав до найвпливовішого, найбагатшого козацько-старшинського роду. Його батько Андрій Маркович – лубенський полковник, пізніше генеральний підскарбій; тітка Настя Миклашевська, з роду Полуботків, стала дружиною гетьмана Івана Скоропадського; тесть – чернігівський полковник, пізніше наказний гетьман Павло Полуботок.

Яків Маркович учився в Києво-Могилянській академії (закінчив у 1713 р.). Був улюбленим учнем ректора Феофана Прокоповича, який пророкував йому блискучу духовну кар'єру. «Ти,– писав Феофан Прокопович невдовзі після закінчення Яковом Марковичем Академії,– при Божій допомозі виявив такі успіхи в богословії, про які й подумати не можуть прикрашені митрами голови». Але Яків Маркович, хоч і мав великі здібності до духовних та інших наук, віддав перевагу світській державній діяльності й господарюванню у величезних батькових маєтках.

1721 р. Яків Маркович одержав звання бунчукового товариша, у 1721 і 1723–1735 рр. був наказним лубенським полковником, потім генеральним підскарбієм, з 1762 р. – у відставці. Помер 20 вересня 1770 р. в селі Сваркові (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.).

Яків Маркович був одним із найосвіченіших людей свого часу, мав широкі культурні інтереси, добре володів польською, німецькою, французькою, латинською мовами. П'ятдесят років

писав свій щоденник, що в результаті склав десять великих томів. Він зібрав величезну бібліотеку. Любов до книги, пристрасне книжкове призбирування, безперечно, було прищеплене йому ще в Києво-Могилянській академії. Відомо, що багато вихованців Академії збирали власні бібліотеки, нерідко згодом даруючи їх навчальним закладам в Україні і Росії, де вони вчителювали. Упродовж довгого свого життя Маркович купував книжки в Україні, Москві, Петербурзі, виписував їх з-за кордону, доручав придбати для нього те чи інше видання, неодноразово цікавився реєстрами книжок, що були в продажу.

У 40-х роках у «Щоденнику» з'являються записи, що свідчать про регулярну передплату французьких, німецьких, російських газет і журналів. Він дуже клопотався, щоб преса надходила своєчасно. Перебуваючи в Москві, сам їздив на пошту, а також писав туди з України: «Їздив до поштмейстера Володимира Володимировича фон Пестеля, котрому віддав 18 рублів на газети французькі, амстердамські на майбутній 1743 рік» (Голландія була в той час видавничим центром, де друкувалися твори, які через цензуру не могли побачити світ у Франції). Повернувшись додому 17 листопада 1743 р., фіксує в «Щоденнику»: «Писав до поштмейстера Пестеля в Москву про ненадходження номерів газет і просив на наступний рік їх доставляти до нас...».

Активно Маркович листувався з подібними собі великими книголюбами, високоосвіченими людьми, обмінювався з ними книжками. Наприклад, з Федором Туманським, українським письменником, перекладачем, етнографом, видавцем. Вихованець Кенігсберзького університету, член Королівського прусського німецького товариства Федір Туманський після закінчення навчання повернувся в Україну, дістав звання бунчукового товариша, в 1778–1779 рр. організував «Топографічний опис Гетьманщини», з 1799 р. – член-кореспондент Петербурзької Академії наук, з 80-х рр. розгорнув широку видавничу діяльність у Петербурзі, зокрема опублікував козацький «Літопис Граб'янки», де було вміщено багато матеріалів з історії України. Був призначений віце-губернатором-поручником правителя, з 1801 р. – у відставці, жив на хуторі поблизу Глухова, не припиняючи літературної і публіцистичної діяльності. За ініціативою Туманського в Глухові була організована книгарня.

На книжкових інтересах ґрунтувалися контакти Я. Марковича з Г. Н. Тепловим, ад'юнктом Петербурзької Академії наук, колишнім учителем Кирила Розумовського, за гетьманства

Портрет Якова Марковича

якого він був управителем його маєтків. 27 лютого 1752 р. Маркович позначив у щоденнику: «Їздив рано у палац гетьманський і був у Теплова, який подарував мені російську книгу з філософії».

Автором цієї книжки був сам Г. Теплов, називалась вона «Знания, касающиеся вообще до философии для пользы тех, которые о сей материи чужестранных книг читать не могут» (1751 р.). 11 серпня 1760 р. на сторінках «Щоденника» є запис: «Був у Теплова, і про книжки розмову мали». Ще раніше Маркович передав йому рукопис Феофана Прокоповича.

Павло Апостол – лубенський полковник, син гетьмана Данила Апостола – з юнацьких років захоплювався книжками і зберіг це захоплення на довгі роки. Високоосвічена людина, він знав кілька мов. Яків Маркович і Павло Апостол деякий час досить регулярно обмінювалися книжками, газетами і журналами, про що зустрічаємо багато записів у «Щоденнику».

У бібліотеці Марковича було чимало рукописних книг. Українські літературні та історичні твори в XVIII ст. залишалися в рукописах. Їхнє тиражування-переписування тоді здійснювали зацікавлені читачі. Списки з таких творів робив і Маркович, зокрема з літопису Григорія Граб'янки.

Маркович не тільки постійно поповнював свою бібліотеку, а й дбав про неї, упорядковував, класифікував, віддавав книжки в оправу. Запис 11 лютого 1725 р. цікавий тим, що

Маркович сам класифікує книжки за науковими напрямками і таким чином засвідчує коло своїх інтересів: «Книг, у Ромні залишених, переглядав і виявилося: богословських – 21, філософських – 12, історичних – 10, медичних – 5, прочих – 8, а з Глухова привезли 32, і того тут усіх – 345». Через чотири роки, 8 липня 1729 р., він знову перевіряв свою бібліотеку, на цей раз класифікуючи книжки за форматом: «Сьогодні не їздив нікуди, а передивлявся книжки свої і просушував, яких після перелічення виявилося: великих книг самих – 88, аркушових – 29, чверткових і малих – 223, разом – 340».

В останні 20 років свого життя Маркович виявляє особливий інтерес до французької літератури, зокрема до Фенелона, Ролена, Вольтера. «Історію Карла XII» Вольтера Маркович придбав, очевидно, через Павла Апостола в 1750 р., хоча перша згадка про цей твір зустрічається в «Щоденнику» в 1746 р. 1 листопада 1750 р. Я. Маркович записує: «Полковник лубенський прислав мені перший том історії короля шведського, третій і четвертий залишив у себе для прочитування, а другий том помилково не присланий з Бреславля. За ці книжки заплачено 11 рейхталерів і 15 чеських».

Особливий інтерес до Вольтерівської «Історії Карла XII» і бажання мати повний комплект виданих томів викликані були тим, що в цьому творі виклададені події, які безпосередньо стосувалися України і, головне, висвітлювалені зовсім інакше, ніж у Росії. Особлио це стосувалося характеристики Мазепи. Вольтер наголошував у своїй історії, що коли одного разу цар, будучи напідпитку, почав називати Мазепу зрадником і погрожував ліквідувати Гетьманщину, Мазепа, повернувшися в Україну, вирішив за допомогою шведської армії здобути незалежність і створити – на руїнах Російської імперії – могутнє Українське королівство, бо, як дослівно висловився Вольтер, «Україна завжди прагнула бути вільною».

Маркович писав прозові та віршовані твори, зокрема на мотиви псалмів, а також композиції на теми проповідей – «слів» Іоанна Златоуста та інших видатних отців Церкви; перекладав з латини, залишив «Генеалогічні замітки».

Схильність до такого роду творчості вихована була в майбутнього автора «Щоденника» ще під час його навчання в Києво-Могилянській академії. Там не тільки заохочувалося, а було обов'язковим складання віршів на мотиви псалмів, вільні композиції на богословські теми, переклади з латини та інше.

Інтерес до науки і творчості в Марковича з роками не слабне певною мірою й через зв'язки з Феофаном Прокоповичем, до якого колишній учень зберігав найвищий пієтет. У них склалися дружні стосунки, вони постійно листувалися; під час відвідувань Марковичем Москви і Петербурга зустрічалися та обговорювали богословські й філософські проблеми. Мистецтво теж було в колі їхніх спільних зацікавлень, як і все нове, що з'являлося тоді в науці і винахідництві.

В одному з листів до Марковича (надрукованого в «Трудах Киевской духовной академии», 1865) Ф. Прокопович відзначає у свого колишнього учня «жадання знання і власного студіювання, всупереч тиранству упередженої думки», і висловлює побажання, щоб «усі наслідували його прекрасний приклад».

Бесіди з Прокоповичем Маркович фіксував у «Щоденнику», іноді передаючи їхній зміст. Наприклад, філософська система Декарта неодноразово була темою їхніх розмов. Під впливом свого вчителя, який не був ортодоксом православ'я, Маркович виявляв інтерес до праць західних католицьких і протестантських письменників.

5 лютого 1729 р. в «Щоденнику» з'являється запис: «Архієрей новгородський [тобто Феофан Прокопович] прислав книжок»; далі називаються автори: «Буддеус, німецький богослов, і Данило Гуецій, єпіскоп абриценський». А на другий день автор на сторінках «Щоденника» робить широкі виписки з цих трактатів протестантських теологів.

У природничих науках, до яких Маркович також виявляв значний інтерес, його особливо цікавили досліди, експерименти, прилади для досліджень, «диковинки», як він їх називає. Він не тільки придбав працю винахідника мікроскопа Левенгука «Таємниці природи» (Антверпен, 1697), а й ретельно виклав у «Щоденнику» «обсервації», описані в книжці. Під час перебування в Петербурзі 1742 р. Маркович відвідує кунсткамеру, звіринець, слухає публічні лекції в Академії.

За цей рік до «Щоденника» внесені такі записи: «Були в Академії за покупкою книг і дивилися кунсткамери, глобуси, бібліотеки та інших диковинок. Після обіду їздив дивитися слонів, левів, бобрів полосатих та інших звірів і птахів»; «Їздив в Академію, де професор Крафт робив при нас числені досліди склом запальним, через мікроскопіум, композитіум..., через барометр і гідрометр і проч.». Займався Маркович і практичною медициною.

Найвидатніший твір Якова Марковича – «Діаріуш» («Щоденник») – охоплював півстоліття (1717–1767) і складався з десяти грубезних рукописних книг, писаних ним власноручно. Автор був переконаний у необхідності фіксувати події і факти, які можуть мати значення

для історії Батьківщини. Спочатку він продовжував «Кроніку» – короткі записи історичних подій за 1452–1715 рр., які робив його родич Павло Полуботок. З 1717 р. Маркович розпочав свої власні записи про політичні, соціальні, економічні, культурні, господарські та родинні події. Своїм записам він дав назву «Домашній протокол».

Належність Я. Марковича до середовища вищої правлячої старшини, родинні зв'язки з гетьманами, умови його державної служби (генеральний підскарбій) давали йому можливість одержувати різноманітну інформацію, ознайомлюватися з державними, урядовими та іншими документами на різних рівнях: від сотенних канцелярій до Генеральної військової канцелярії – вищого органу виконавчої влади Гетьманщини. Його, як власника величезних маєтностей, дуже цікавили проблеми економіки, зокрема торгівлі, господарські справи, законодавство про селян, виконання ними повинностей, рух «шукачів козацтва» та інші соціальні питання. Усе це він докладно й ретельно висвітлював на сторінках «Щоденника», відзначаючи, як ці процеси впливали на стан його маєтностей і життя залежних селян.

Конкретні описи поєднуються із узагальнюючими статистичними даними. Вони свідчать про розвиток у козацьких і старшинських господарствах хліборобства, садівництва, виноградництва, бджільництва, промислів і ремесел, торгового скотарства, про поширення торгових зв'язків Гетьманщини з Правобережною Україною і Запорозькою Січчю, Росією, Кримом, Польщею і країнами Західної Європи. Я. Маркович фіксує розміри оплати найманої праці, ціни на землю, сільськогосподарські та промислові товари, а також співвідношення українських грошових одиниць з грішми інших країн.

У «Щоденнику» відображено колоніальну політику російського царизму в Україні, показано, яким важким тягарем лягла на український народ війна 1735–1739 рр., що її вела Російська імперія з Туреччиною передусім коштом українських козаків і селян. Війна виснажувала, руйнувала економіку України, невміле, бездарне ведення бойових операцій супроводжувалося хижацькою розтратою її людських і матеріальних ресурсів. Нав'язане українському народові будівництво і утримування застарілої Української лінії, яка зовсім не захищала Україну від нападів хижацьких орд, негативно впливало на її економічний розвиток. Від українського населення вимагалося надавати провіант і фураж розквартированим в Україні російським полкам, а також забезпечувати всю російську армію, що просувалася на театр воєнних дій. Упродовж війни щороку на початку кампанії забиралися десятки тисяч волів, коней, возів, мобілізовувалися погоничі.

Генеральний підскарбій Яків Маркович, який по суті завідував фінансами Гетьманщини, був із першоджерел добре обізнаний з усіма цими справами. Він записував у «Щоденник» відомості про чисельний склад козацького війська та окремих полків, що вирушали з російською армією в похід; про кількість зібраних волів, коней, возів, заготовленого сіна, провіанту; про мобілізацію козаків, селян, міщан на Українську лінію, а також для супроводження і обслуговування обозів російської армії, вказуючи загальну кількість з усієї Гетьманщини і з окремих полків, сотень, сіл, зокрема й з його власних маєтків.

Під 1738 р. Маркович зафіксував факт мобілізації навіть селян для участі у воєнних діях проти татар: «Бачив я указ з сотенного правління Глухівського, щоб всі козаки і посполиті виходили в похід до Пехворощі за тим, що, за відомостями, татари білгородські і буджацькі переправлялись через Дніпро у Кодака». Згадується в «Щоденнику» і про так зване «полоніння» льоду, тобто рубання криги на Дніпрі, щоб перешкодити ханським ордам переходити через замерзлу річку. Для цього щороку мобілізовувалася величезна кількість міщан і селян (їх називали «робітними людьми»). Вони працювали в неймовірно тяжких умовах. З посиленням морозів місце, розчищене від льоду, швидко замерзало знову, тому прорубування ополонок на лютому морозі вимагало великих матеріальних затрат і фізичних зусиль. Як завжди, «робітні люди» повинні були самі забезпечувати себе харчами, інструментом та відповідним одягом. Сучасник Петро Симоновський, автор історичної праці «Короткий опис про козацький малоросійський народ і про воєнні його справи», відзначає, що кригу рубали за наказом головнокомандувача російської армії фельдмаршала Мініха на великій відстані від Києва і майже до Української лінії (де Оріль впадає в Дніпро). Наголошуючи, що «полоніння» виконувалося виключно українцями, Симоновський пише, що ця неймовірно важка праця була безрезультатною: «Многіє тисячи народу од хлада і глада загинули, а пользи через то государству ніякої не принесли».

Також у 1738 р. Маркович записує: «За відомостями, тривога повсюду в Малой Росії стала і для полоніння, за вимогою Рум'янцева, звелено з кожного двору у всіх полках (крім Ніжинського) вигоняти по душі до Дніпра і виганяти з великою тяжкістю». Пізніше Маркович вказує

точну кількість робітних людей (15 тисяч), якої домагався Рум'янцев.

Фактично верховна влада в Україні під час війни належала головнокомандувачу російських військ фельдмаршалу Мініху, який неподільно порядкував людськими й матеріальними ресурсами України, беззастережно й безвідповідально розтрачуючи їх. До українського козацтва він ставився зневажливо, з надзвичайною жорстокістю. Не церемонився і з козацькою старшиною. Маркович записує в «Щоденнику», що в 1739 році, коли земельну суперечку Мініха з родиною Марковичів Генеральний суд Гетьманщини в Глухові розв'язав не на користь фельдмаршала, той кричав на суддів, загрожував їм: «Таких судей следует повесить или бить кнутом, сослать в Сибирь, а права шельма писал, а каналия судил». «І, не попрощавшись з суддями, від'їхав»,– закінчує Яків Маркович. Мініх володів на Україні величезними маєтками, протягом війни він зумів примножити їх. Головнокомандувач російської армії, німець за походженням, взагалі домагався, щоб йому віддали всю Україну в спадкове династичне володарювання як герцогство.

«Щоденник» містить багато майстерно виписаних картин і деталей побуту українського суспільства XVIII ст. У ньому є також чимало витягів з періодики, у тому числі зарубіжної (польської, німецької, французької та ін.), копії віршів, рецепти тощо.

Отже, цей десятитомний твір Якова Марковича є важливим джерелом вивчення історії України XVIII ст.

Рукописи восьми книг (п'яту та шосту не віднайдено) зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАНУ.

Твір Якова Марковича видавався тричі (не повністю, у скорочених редакціях: в Москві (1859) з передмовою його онука – Олександра Марковича; в Києві (1893– 1897); у Львові (1913).

МИКИТИНСЬКА СІЧ (1638–1652) заснована у місцевості, де з давніх-давен перетиналися суходільний і водний шляхи і де 2500 років тому існувала переправа через Дніпро. Ця переправа була в найвужчому місці дніпровських плавнів (4–5 км). Саме тут ще скіфи переправляли через Дніпро криворізьку залізну руду, а в VI—XIII ст. проходив шлях «із варяг у греки». У часи козацтва, за народними переказами, запорожець Микита заснував на Микитиному Розі – мисі на правому березі Дніпра – невелике поселення і займався перевозом через Дніпро. Вперше про Микитин Ріг в історичних джерелах згадується під 1530 р.

Січ було перенесено на Микитин Ріг після розгрому поляками козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. і зруйнування укріплень Базавлуцької Січі. Королівський уряд поставив тут військову залогу з загоном кінноти королівського війська та реєстрового козацького полку. Залога мусила перепиняти втікачам шлях до Запорожжя, застосовуючи репресивні каральні методи.

З Микитинською Січчю пов'язані події початку Визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Зібравши козацький загін у районі колишньої Томаківської Січі, Б. Хмельницький 31 січня 1648 р. атакував польську залогу в Микитинській Січі. Польський полковник Гурський утік разом із своїм загоном, а реєстровий Черкаський полк перейшов на бік Богдана Хмельницького. До Микитинської Січі 4 і 9 лютого підступали нові каральні загони, але й вони були розбиті козаками, до яких приєдналися реєстровці із цих загонів.

Козаки в Микитинській Січі обрали Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. З Микитинської Січі він розсилав по Україні універсали, закликаючи народ підніматися на національно-визвольну боротьбу проти панування Польщі.

22 квітня 1648 р. з Микитинської Січі виступив трьохтисячний загін козаків на чолі з гетьманом на з'єднання з повстанцями з Подніпров'я. Січ забезпечила загін гарматами.

У 1652 р. Січ з Микитиного Рогу була перенесена на нове місце – острів Чортомлик. Це було викликано загальним скрутним становищем Січі після укладання тяжкого для України Білоцерківського договору з Польщею (18 вересня 1651 р.).

Після перенесення Микитинської Січі на Чортомлик на її місці функціонував Микитинський перевіз, існувало козацьке поселення. За Андрусівським договором 1667 р. ця місцевість так і називалася – Перевіз.

У 1734 р. тут виникло село Микитине на двадцять хат з великою дерев'яною церквою Покрови Святої Богородиці. У Микитиному жили запорожці, що займалися перевозом тих, хто їхав до Криму або з Криму із сіллю, рибою та іншими товарами. Плата, яку збирали на перевозі, йшла до державної скарбниці і на утримання запорожців з Микитиного. З 1753 р. Микитине з перевозом називали Микитинською заставою і Микитинською митницею.

У вересні 1775 р., після зруйнування царськими військами Підпільненської Січі,

Катерина II розпорядилася збудувати на місці Микитиного фортецю. Однак фортецю тут так і не збудували, а в 1780 р. вище Микитиного почали зводити фортецю і місто Нікополь. Село Микитине продовжувало жити на кошти, що давав перевіз.

У 40-х роках XIX ст. тут були засвідчені залишки запорозького цвинтаря й каплички. У другій половині XIX ст. під час великої весняної повені Микитин Ріг із цвинтарями й капличкою були відрізані водою від берега й знесені рукавом Дніпра вниз за течією. Цей рукав, який поглинув Микитинську Січ, згодом став основним руслом Дніпра.

У 1954 р. в місті Нікополі встановлено кам'яний пілон з меморіальною дошкою, на якій увічнено історичну подію 1648 р.– обрання на Микитинській Січі Богдана Хмельницького гетьманом. У старій частині міста споруджено пам'ятник Богдану Хмельницькому.

МОРСЬКІ ПОХОДИ українського козацтва. На Запорозькій Січі суднобудівництво здавна розвинулось і досягло високого рівня й досконалості. Козацькі майстри-корабельники славилися й за межами України; їх часто запрошували й до Москви, щоб вони навчали корабельної справи.

Одну чайку споруджувало впродовж півмісяця понад 60 запорожців. Техніка суднобудування, якою володіли майже всі козаки, не була надто складною. Зрубували високу липу чи вербу і, очистивши її від галуззя, видовбували днище. До нього кріпили дубові ребра, на які зверху вниз нашивали дубові дошки довжиною 3,5 м, шириною 30 см. На носі й кормі споруджували щось на зразок кают. Тут зберігали провіант, боєприпаси й зброю. До кожного кінця човна прилаштовували окреме стерно (кормове та носове), завдяки чому чайка миттєво могла змінити курс на 180°. У центрі на спеціальному станку укріплювали щоглу з

Запорожці споряджаються до морського походу. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

Корабель запорожців. З «Історії...» Д. Яворницького

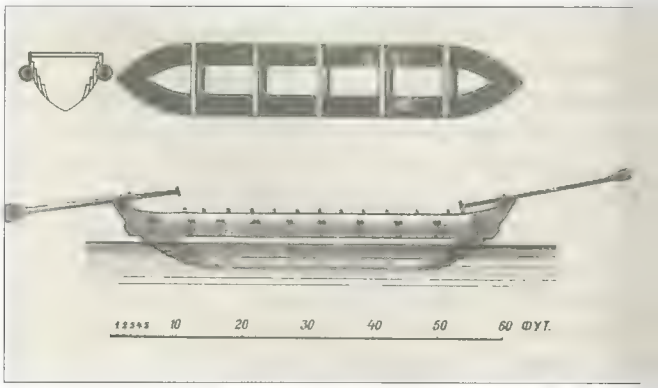

Козацька чайка. Малюнок з книги Г. Боплана. Середина XVII ст.

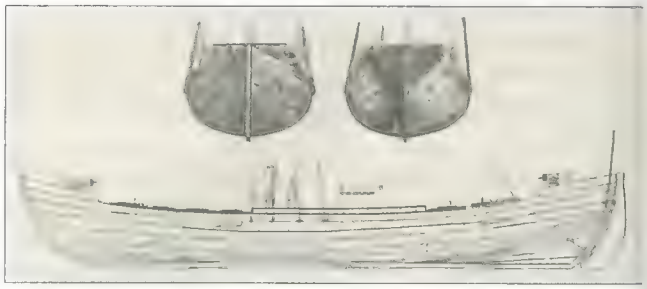

Козацький човен 1736–1739 рр., піднятий біля о. Хортиця

Козацький човен. 1736–1739 рр. Піднятий з води 13 жовтня 1999 р. Зберігається на о. Велика Хортиця

вітрилами [на чотириметровій зйомній щоглі піднімали прямокутне вітрило для попутного вітру, з XVII ст. – скошене вітрило для використання бокового вітру].

З обох боків човна було від 20 до 40 весел. Отже, чайки приводились у рух одночасно веслами й вітрилами і були дуже маневрені. Борти човна обкладали в'язанками очерету завтовшки 1,5–2 м. Ця своєрідна захисна одежина утримувала судно на поверхні й захищала од ворожих стріл і куль. Запорозькі чайки сягали в довжину 15–22 м, у висоту – не більше 4 м, а в ширину – 6 м. Човен брав на борт 40–60 козаків.

Над чайками-дубами, що стояли в гавані, підносилися високі, стрункі трищоглові кораблі. Вони мали дві палуби, двоярусну рубку у формі намету, де розміщувалася старшина (до 10 козаків). Обабіч рубки було по 4 каютні ілюмінатори. По бортах, на нижніх і верхніх деках судна, виглядали з люків грізні дула фальконетів – невеликих кованих залізних чи мідних гармат.

До складу запорозької флотилії входили навіть підводні човни. Звичайно, з нашого погляду вони здаються примітивними, проте факт їхнього існування в XVI ст. становить великий інтерес. Очевидно, запорожці використовували різні види суден, залежно від стратегії й тактики морського бою. Особливістю козацького флоту було те, що чайки могли пришвартовуватися до будь-якого берега.

У підготовці до походу брало участь усе запорозьке товариство. Спора частина козаків споряджала судна, решта вантажили на них зброю, шаблі, рушниці, порох, набої, ядра, харчі. Під час походів існував непорушний закон: запорожцям суворо заборонялося брати з собою будь-які спиртні напої. За свідченням сучасників, з п'яними розправлялися безжально – їх викидали за борт.

Козацька чайка «Спас» – сучасна копія старовинного човна

Бій військ Османа-паші та Джафара-паші проти козаків (Шаханшахнаме, 1592 р.). Ілюстрацію взято з forum.milua.org

У морські походи козаки відпливали вночі, перед новомісяччям. Скільки небезпек чатувало на них перед виходом у море! Треба проминути турецькі фортеці Кизикермен,Тавань, Аслан-Кермен (на тому місці, де тепер Берислав і Каховка). За переказами, щоб перепинити прохід по Дніпру, турки поставили посеред річки залізну браму, а від Кизикермена до Тавані й далі до Аслан-Кермена протягли залізні ланцюги. До нас дійшло оповідання про те, як козаки долали цю перепону. Кілька десятків колод вони спутували залізним ланцюгом і сторчма пускали до брами. Стукіт колод, брязкіт ланцюгів створювали враження, ніби то рухається козацька флотилія, і турки відкривали вогонь. А тим часом запорожці, причаївшись в очеретах, очікували, поки вщухне стрілянина, і тоді у стрімкому ривку проходили лінію фортець. Так само вони долали шлях біля Очакова й Кінбурна – турецьких фортець, що, мов міфічні Сцилла й Харибда, стерегли вихід у Чорне море.

Уже з середини XVI ст. козаки розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала Кримського ханства, організуючи із Запорозької Січі морські й сухопутні походи.

Взяття козаками Трапезунда. Художник С. Чайка. 2004 р. Полотно, олія. 195 х 330 см. © Чайка С.М.

Марія Єгипетська в козацькому човні.
Фрагмент лемківської ікони. Друга половина XVII ст.

Козаки ставали на ініціативну наступальну бротьбу з могутнім ворогом. *[Див. карту на с. 220–221]*. Військово-феодальна Турецька імперія (Оттоманська Порта), до складу якої входили завойовані країни Європи, Азії та Африки і яку населяло 60 мільйонів мешканців, була в ті часи найбільшою державою. У результаті загарбань вона запанувала на Чорному морі та Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дону, прагнучи використати їх як опорну базу для наступу проти України, Росії, Польщі, Білорусії. Збройні сили Оттоманської Порти, що кількісно й організаційно перевершували війська будь-якої з європеських країн, були однією з найсильніших на той час армій світу. Турецька армія мала репутацію непереможної.

Нове XVII ст. запорозькі козаки відкрили морським походом під Кілію. У травні 1602 р.

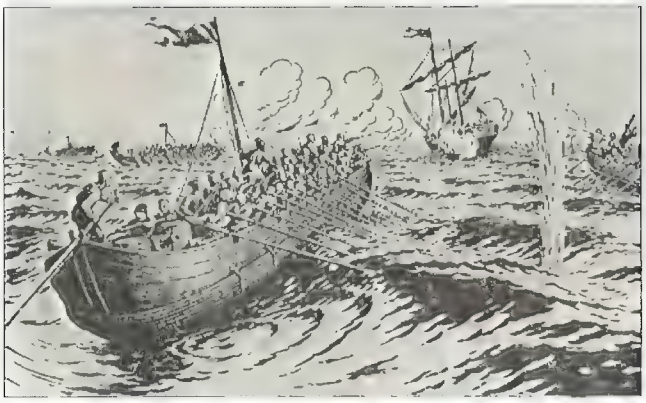

Бій козаків з турецькою галерою

козаки на 30 чайках і кількох галерах, відбитих у турків, вийшли в море. Бій з турецькою ескадрою під Кілією був для козаків успішним. Вони відбили одну галеру і перехопили турецькі кораблі.

Організовував і особисто керував суходольними і морськими козацькими походами на володіння султанської Туреччини і Кримського ханства гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Головна концепція стратегії морських походів, розроблена Сагайдачним, полягала в тому, щоб воювати з ворогом на його території. Основним напрямком козацького наступу були береги Малої Азії. Мета - підірвати економічну й військову могутність Туреччини. Захоплюючи на деякий час фортеці та прибережні міста, руйнували їх, спалювали, взявши якнайбільше трофеїв, а турецькі залоги знищували. Головним завданням було визволення з турецько-татарської неволі бранців, які потерпали на рабській праці в турецьких і татарських володіннях, а також були живою силою турецького флоту. Невільники-веслярі, прикуті ланцюгами до галер, рухали турецькі судна морем. Козаки атакували кілька фортець одночасно, але основний удар завдавався по найбільшому центру, наприклад, по турецькій столиці Стамбулу. Знищували також турецький флот у портах та на морі.

Петро Сагайдачний розробив та вдосконалив тактику морського бою, що було значним внеском у розвиток українського військового мистецтва. Зокрема його тактичним прийомом було атакування та абордаж передусім флагманського корабля ворогів, що, як правило, паралізувало решту їх суден. Також застосовувалася тактика поєднання морських десантів зі штурмом фортець. Це було зародженням військових частин, які в наш час називають морською піхотою.

Перша згадка про безпосереднє керівництво Петром Сагайдачним козацькими чорноморськими походами зустрічається в історичних документах за 1606 р. Козаки оволоділи й зруйнували місто Варну, важливу фортецю і великий порт Туреччини. Відбувся морський бій, у результаті якого запорозькі моряки розігнали, захопили, спалили й потопили 10 турецьких кораблів з продовольством, товарами та екіпажами. Сагайдачний на той час був кошовим отаманом Запорозької Базавлуцької Січі.

З середини першого десятиріччя Сагайдачний керував майже всіма значними походами – як сухопутними, так і морськими, що досягли на той час особливої сили, розмаху і масштабів. Із запорозької січової гавані виходило іноді до 300 чайок, в яких розміщувалося близько 20 тисяч вояків.

1613 р. козаки, керовані Сагайдачним, перемогли турецькі війська під Гезлевом у Криму, а татар – у Подніпров'ї, біля річки Кінські Води. Писемні джерела повідомляють, що в 1614 і 1615 рр. під особистим проводом П. Сагайдачного козаки переможно ходили Чорним морем на Крим, Малу Азію та Константинополь (Стамбул). У 1614 р. вони зруйнували Сіноп – велике місто в Анатолії. Ця подія вжахнула всю Туреччину. Збитки для неї були незліченні. У наступному 1615 р. козаки Сагайдачного випалили околиці Константинополя й налякали самого султана. Повертаючись додому, запорожці погромили турецькі війська під Очаковом.

Найзначнішою подією 1616 р. у війні козацтва проти султанської Туреччини і Кримського ханства був морський похід, спрямований на Кафу (тепер Феодосія) – головний невільницький ринок у Криму. Козаки штурмом оволоділи могутньою фортецею, знищили 14-тисячний турецький гарнізон, звільнили тисячі бранців.

Восени цього ж року козацький гетьман влаштовує новий морський похід. Після блискавичного штурму фортеці Трапезунда козаки увірвалися в місто, визволили багато невільників, розгромили турецьку флотилію, що посунула здоганяти чайки. Потім Сагайдачний спрямував свою ескадру на Константинополь. У той час турецька столиця була беззахисною: весь свій флот султан відправив до Трапезунда й Очакова, щоб перехопити козаків. А вони після нападу на Стамбул без перешкод відплили від турецької столиці й посталися додому, обминувши Очаків, де їх заремно чекав з галерами паша. Козаки підплилися річкою Конкою, перетягнули чайки волоком і прибули на Січ.

Під 1618 р. в одному з тогочасних джерел записано, що козаки знову пішли в Чорне море, атакували фортецю Тягинь.

Абордаж турецького корабля козаками. Художник М. Самокиш. 1930 р.

Морський прапор Війська Запорозького

Фрагмент Морського прапора

Перші флотилії козацького флоту з кінця XVст. виходили з Січі в походи Чорним морем під малинового кольору січовою корогвою, на лицьовому боці якої був зображений золотий хрест в оточенні небесних світил, а на зворотному – зображення святого Архангела Михаїла, предводителя і воєводи Небесного Воїнства і покровителя козаків під час морських походів... Під цим прапором козацький флот здобув європейську славу і найвагоміші перемоги над ворогами, і надихав він їх на звитяги до 1734 р. Цього року Новій (Підпільненській) Січі, відновленій після погрому 1709 р., імператриця Анна затвердила новий прапор – на малиновому полотнищі розміщувався бойовий козацький вітрильний корабель з гарматами і десантом на борту, у кряжах полотнища розміщувалися фігури Архангела Михаїла (зліва) та Пресвятої Богородиці (справа). Це був чи не єдиний випадок у козацькому прапорництві, коли композиційну основу прапора складають не християнські символи (хрест, образи святих, зірки), а засіб до перемоги над ворогом– бойовий корабель. Цей прапор серед істориків дістав назву «Морський козацький прапор», але він, насправді-то, вручався Січі як загальновійськовий клейнод. Скоріше, його слід вважати як визнання імперією значення морських походів та морської звитяги козацького флоту запорожців в час крайньої необхідності Російській імперії флоту на Чорному морі, якого вона в той час ще не мала.
(З кн. М. Мамчака «Військово-морська символіка України». – Снятин: ПрутПринт, 2009)

Пізніше Сагайдачний водив козаків на кримські улуси.

Коронний гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв королю, що козаки ходили під Перекоп і повернулися з перемогою.

За свідченням сучасника, «не тільки на Чорному морі, а й у самій турецькій столиці козаки викликали такий великий переполох, що через них там постійно тримають флот, увесь або частину, будують укріплення на берегах Босфору».

Відомий італійський мандрівник П'єтро делла Валле повідомляв у травні 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сплюндрували. В усякому разі, вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати».

Уряд Османської імперії розцінював боротьбу з козаками як найважчу і найневідкладнішу воєнну й зовнішньополітичну проблему. Найбільша держава тогочасного світу мобілізувала майже всі свої збройні сили проти українських воїнів, котрі протистояли їм у битвах силами іноді в кілька десятків разів меншими і все ж добивалися перемоги.

Видатний історик запорозького козацтва Дмитро Яворницький зазначав: «Дивовижна сміливість, швидкість і руйнівна сила всіх цих козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний проводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний».

«Доба героїчних походів», розпочата під керівництвом Сагайдачного, тривала й по його смерті.

Стратегічні й тактичні принципи Сагайдачного справили великий вплив на характер і специфіку подальшої бойової діяльності запорозького козацтва. Його внесок у розвиток українського військового мистецтва величезний.

Кафа. Гравюра Г. Боденера. 40-ві рр. XVII ст.

Додано упорядником

МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАЦЬКОГО ФЛОТУ

З кн. М. Мамчака «Україна: шлях до моря» (Снятин: ПрутПринт, 2007)

1492 р., 1 серпня – перший відомий похід запорозьких козаків під проводом князя Б. Глинського в Дніпровський лиман.

1494 р. – штурм фортеці Очаків козацькою ескадрою князя Б. Глинського.

1502 р. – штурм фортеці Тавань козацькою ескадрою князя Б. Глинського.

1504 р. – штурм фортеці Тавань ескадрою князя Б.Глинського.

1545 р. – похід на Очаків ескадри отаманів Ісачка, Івана Держка і Карпа Масла і взяття Очаківського замку.

1552 р. – похід на Очаків козацької ескадри Карпа Масла і Яцька Білоуса.

1556 р., березень – штурм Аслан-Кермена і Очакова флотилією князя Д. Вишневецького.

1556 р., червень – похід на Аслан-Кермен і Очаків ескадри князя Д. Вишневецького.

1556 р., 14 жовтня – штурм фортеці Аслан-Кермен ескадрою князя Д. Вишневецького.

1558 р., січень – штурм Аслан-Кермена і Перекопа флотилією князя Д. Вишневецького.

1559 р., 2 липня – штурм фортеці Азов флотилією князя Д. Вишневецького.

1559–1560 рр. – похід на Азов, Очаків, Тамань і Кафу флотилії князя Д. Вишневецького.

1561 р., січень – лютий – похід до Кафи флотилії князя Д. Вишневецького.

1562 р. – похід на Очаків ескадри під проводом отаманів Миколая і Кобеліна.

1563 р. – похід на Очаків ескадри князя Д.Вишневецького;

1567–1569 рр. – походи на Чорне море флотилії гетьмана Самійла Кішки, штурм Очакова, Ізмаїла, Козлова, Білгорода і Кілії.

1573 р. – похід в Чорне море до гирла Дунаю флотилії Самійла Кішки.

1574 р. – похід в Чорне море і на Дунай флотилії Фоки Покотила.

1575 р. – похід на Козлов і Кафу флотилії гетьмана Б.Ружинського.

1576 р. – похід флотилії полковника Нечая вздовж Чорноморського узбережжя: штурм Очакова, Козлова (Євпаторії), Інкермана, Судака, Керчі, Сухумі, Поті, Батумі, Трапезунда, Стамбула і Варни.

1576 р. – похід у Дніпровський лиман флотилії гетьмана Б. Ружинського.

1576–1577 рр. – походи в Чорне море і на Дунай флотилії гетьмана Івана Підкови.

Синє море грає. Козацькі чайки під Константинополем. Художник О. Сластьон. Кінець XIX ст.

1584 р. – штурм фортеці Очаків флотилією гетьмана Б.Микошинського.

1586 р. – похід до Судака, Кафи й Керчі ескадри полковника К. Перебийноса.

1589 р. – похід на Козлов ескадри отамана Захарія Кулаги.

1589 р. – похід на Білгород ескадри отамана Григорія Лободи.

1593 р. – штурм фортеці Білгород ескадрою Григорія Лободи.

1594 р., весна – похід в Чорне море флотилії Б.Микошинського.

1595 р. – похід на Дунай ескадри Григорія Лободи.

1595 р. – похід на Сіноп флотилії Федора Полоуса з використанням козацьких «підводних човнів».

1596 р., квітень – битва з польськими військами за переправу під Києвом ескадри полковника К.Підвисоцького.

1596 р., літо – битва з кримською ордою за переправу під Кизикерменом ескадри полковника К.Підвисоцького.

1598 р. – похід на Кілію, Білгород, Тягиню й Силістрію флотилії Ф. Полоуса.

1599 р., весна – похід до устя Дунаю флотилії гетьмана Ф. Полоуса.

1599 р. – похід в Азовське море флотилії гетьмана С.Скалозуба.

1599 р. – похід у Чорне море, штурм Сінопа і Трапезунда флотилією гетьмана С. Кішки.

1602 р., травень – похід у гирло Дунаю флотилії гетьмана Г. Ізаповича.

1603–1605 рр. – похід до болгарських берегів, штурм Кілії, Білгорода і Варни флотилією гетьмана Г.Ізаповича.

1606 р. – похід на Очаків і Козлов флотилії гетьмана П.Сагайдачного.

1607 р. – похід до болгарського узбережжя флотилії гетьмана П. Сагайдачного.

1608 р. – штурм Перекопу ескадрою отамана М.Наймановича.

1609–1610 рр. – походи на Очаків, Дунай, Кафу, Кілію та Ізмаїл флотилії гетьмана П. Сагайдачного.

1612–1613 рр. – походи і штурм фортець чорноморського узбережжя Криму флотилією гетьмана Петра Сагайдачного.

1613 р. – два походи в Чорне море, до кримського узбережжя флотилії гетьмана П. Сагайдачного.

1614 р. – похід у Чорне море, штурм Сінопа й Трапезунда флотилією гетьмана П. Сагайдачного.

1615 р. – похід на Стамбул флотилії гетьмана П.Сагайдачного.

1616 р. – штурм Кафи, Трапезунда, Мінор, Сінопа і Стамбула флотилією П. Сагайдачного.

1617 р. – похід на Стамбул флотилії гетьмана Д.Барабаша.

1619 р. – похід на Тягиню флотилії гетьмана Я.Нероди (Бородавки) .

1620 р., 9 серпня – похід на Стамбул флотилії гетьмана Я. Нероди.

1620 р., 25 серпня – штурм Варни флотилією гетьмана Я.Нероди.

1620 р. – повстання невільників на турецькій галері під проводом гетьмана І. Сулими і їх похід Середземним морем до Рима.

1621 р., весна – похід на Різе флотилії гетьмана Я.Нероди.

1621 р., серпень – жовтень – похід у Чорне море, штурм Очакова, Варни, Сазополя і Стамбула флотилією отамана Б. Хмельницького.

1622 р., червень – похід на Кафу 100 чайок флотилії наказного гетьмана Петра Жицького.

1622 р. – похід до Босфору і в Азовське море флотилії гетьмана Оліфера Голуба.

1622 р., 18 вересня – похід на Стамбул флотилії гетьмана М. Дорошенка.

1623 р., весна – похід у Чорне й Азовське моря флотилії Оліфера Голуба.

1623 р., 9 липня – похід на Стамбул флотилії гетьмана М. Дорошенка.

1623 р., 24 липня – похід у Керченську протоку флотилії гетьмана М. Дорошенка, битва в протоці з турецьким флотом.

1624 р. – похід на Сіноп ескадри полковника Кіндрата Бурляя.

1624 р., 12 березня – битва з турецьким флотом під Очаковом і нохід на Дунай ескадри отамана Г.Чорного.
1624 р., весна – похід до Дунаю ескадри гетьмана Марка Жмайла.
1624 р., травень – похід на Стамбул ескадри гетьмана М. Дорошенка.
1624 р., 20.08–4.09 – похід на Стамбул, штурм Неокорніє флотилією отамана Г. Чорного.
1624 р., осінь – похід на Стамбул флотилії гетьмана М.Дорошенка.
1625 р., весна – похід на Сіноп і Трапезунд флотилії гетьмана Марка Жмайла.
1625 р., весна – повстання в Балаклаві й похід на Дон полонених козаків під проводом полковника О.Шафрана.
1625 р., осінь – похід з Дону на Трапезунд ескадри полковника О. Шафрана.
1625 р., осінь – похід до берегів Туреччини флотилії гетьмана Марка Жмайла.
1626 р. – похід з Дону на Трапезунд ескадри полковника О. Шафрана.
1626 р., весна – похід до берегів Грузії флотилії гетьмана М. Дорошенка.
1626 р., осінь – похід на Трапезунд, Сіноп і Самсонів флотилії гетьмана М. Дорошенка.
1627 р. – похід на Азов ескадри полковника О.Шафрана.
1628 р., весна – штурм фортеці Аслан-Кермен ескадрою гетьмана М. Дорошенка.
1628 р. – похід на Кафу ескадри Тараса Федоровича (Трясила).
1629 р., травень – похід до Карасубазара й Сазополя ескадри Тараса Федоровича.
1629 р., травень – похід на Стамбул, Варну, Кілію, Ізмаїл, Балчик і Сазополь ескадри гетьмана І.Сулими.
1630 р. – похід до болгарського узбережжя флотилії гетьмана І. Сулими. Штурм Керчі, Інеболу, Айсереса і Сінопа.
1632 р. – похід в Азовське море і штурм Азова флотилією гетьмана І. Сулими.
1633 р. – похід в Азовське море флотилії гетьмана І.Сулими.
1634 р. – похід в Азовське море і в устя Дунаю флотилії гетьмана І. Сулими.
1635 р. – похід з Дону в Чорне море ескадри Тараса Федоровича.
1635 р. – п'ять походів в устя Дунаю та Босфору флотилії гетьмана І. Сулими, штурм польської фортеці Кодак на Дніпрі.
1635 р., серпень – битва на Балтійському морі ескадри полковника К. Вовка зі шведським флотом;
1637 р. – похід до турецького узбережжя ескадри полковник К. Бурляя.
1638 р., травень – похід з Дону на Керч і Кафу ескадри полковника К. Бурляя.
1640 р., липень – похід з Дону на Темрюк ескадри полковник К. Бурляя.
1641р., квітень – похід на Різе загону чайок на чолі з М. Тараном.
1644 р., жовтень – похід на Азов ескадри полковника І. Сулими
1645 р., 20 квітня – похід із Дону на Азов і Керч ескадри полковника І. Сулими.
1645 р., жовтень – штурм іспанської фортеці Дюнкерн у Північному морі ескадрою полковника І. Сірка.
1646 р., 24 серпня – похід до Верхніх Берд і Казанрога ескадри полковника І. Сулими.
1654 р. – похід на Крим ескадри І. Сірка.
1655 р., весна – похід на Тамань флотилії І. Сірка.
1656 р. – похід на Азов і Очаків флотилії І. Сірка.
1657 р., серпень – похід на Крим ескадри І. Сірка.
1657 р., серпень – розгром турецької фортеці біля Тавані ескадрою І.Сірка.
1659 р., червень – похід на Акерман ескадри І. Сірка.
1660 р. – штурм фортеці Очаків флотилією І.Сірка.
1663 р. – похід в устя Дунаю флотилії І.Сірка.
1670 р. – похід до Очакова флотилії І.Сірка.
1678 р. – битва флотилії І.Сірка з турецьким флотом у Дніпровському лимані і похід по ріці Буг.
1679 р. – штурм турецьких фортець Тавань, Аслан-Кермен і Кизикермен флотилією І. Сірка.
1680 р. – похід в Азовське море флотилії І. Сірка.
1680 р., серпень – похід в Чорне море флотилії гетьмана І. Стягайла.
1690 р., літо – похід ескадри полковника І. Самойленка в низов'я Дніпра, битва з турецьким флотом.
1692 р. – похід ескадри полковника І.Самойленка на Очаків.
1694 р. – похід ескадри полковника І.Самойленка на Чонгар.
1695 р., липень – похід на Азов ескадри полковника І.Самойленка.
1696 р., червень – похід ескадри полковника М. Чалого в Чорне море до кримських берегів і до Азова.
1696 р., червень – розвідувально-диверсійний похід у Чорне море ескадри отамана Я. Мороза.
1736 р. – похід ескадри отамана І.Малашевича в Дніпро-Бузький лиман, штурм Кінбурна і Очакова.
1737 р. – похід на Очаків і Дунай ескадри отамана І.Малашевича.
1739 р., 11 вересня – бій з турецькими кораблями ескадри полковника Єстифеєва в гирлі Дніпра біля р. Березані.
1770 р. – похід ескадри полковника П. Стягайла на Дунай і битва з турецьким флотом під Очаковом.
1770 р., квітень–листопад – бойові операції флотилії полковника Д. Третяка в Бузько-Дніпровському лимані.
1771 р., 16.04 – серпень – розвідувально-диверсійний похід ескадри полковника Я. Сідловського в гирло Дунаю (1-й Дунайський похід).
1772 р., 5.05. – 14.11. – розвідувально-диверсійний похід ескадри полковника Івана Мандри в устя Дунаю (2-й Дунайський похід).
1783 р., 25.04 – 1.05. – перший похід новозбудованої

Турецька столиця м. Константинополь, куди не раз ходили козаки

ескадри Чорноморського флоту з Херсона до Севастополя під командуванням отамана Сидора Білого.

1767 р., 1 жовтня – десант Лиманської флотилії під командуванням кошового отамана Сидора Білого на Кінбурнську косу.

1768 р., 17 червня – битва Лиманської козацької флотилії під командуванням Сидора Білого з турецьким флотом під Очаковом.

1768 р., 17 червня – битва Лиманської флотилії під командуванням полковник А. Головатого з турецьким флотом під Очаковом.

1768 р., 7 листопада штурм ескадрою А.Головатого острова Березань.

1769 р., серпень – вересень – штурм флотилією А.Головатого Хаджибея (Одеси), Акермана (Білгорода-Дністровського), Тягині (Бендер).

1769 р., грудень – розгром флотилією А. Головатого турецького флоту на Дунаї, десант на острови і штурм Ізмаїла.

1771 р., 28 червня – штурм флотилією А. Головатого Матчина.

1772 р., серпень – останній похід козацької флотилії під командуванням полковника Сави Білого з Акермана до Темрюка для «вічного» проживання на Кубані.

«МОСКОВСЬКІ СТАТТІ» (1665) включали п'ять умов, що були додатком до Переяславської угоди [«Переяславських статей»] 1659 р. Склав їх Іван Брюховецький, якого обрали гетьманом у червні 1663 р. на чорній раді під Ніжином, за підтримки запорожців та під контролем московського війська.

У вересні 1665 р. гетьман з почтом у 500 осіб (генеральна, полкова і сотенна старшина, а також представники духовенства, міщанства і рядових козаків) прибув до Москви, де його урочисто зустрічали.

І. Брюховецький зрікався усіх прав України, її автономії.

Він заявив, що «б'є чолом цареві всіма українськими городами», і запропонував московському уряду прийняти українські міста в своє управління з усіма їх доходами. Віддаючи українські землі з населенням під царську владу, залишаючи лише станові права козацтва, новий гетьман пропонував, щоб усі податки, які збиралися в Україні, перейшли до Москви. Він навіть домагався збільшення чисельності царських воєвод із залогами в Україні.

Для себе Іван Брюховецький просив надати маєтності поблизу московського кордону, а також надіслати значний загін царського війська для особистої охорони.

Свої пропозиції Брюховецький подав письмово у формі «Статей», на основі яких було укладено договір, підписаний обома сторонами. Його зміст був оформлений царською грамотою гетьману Брюховецькому від 11 грудня 1665 р., в якій ішлося, що скрізь по Україні податки з міщан і селян мають збиратися безпосередньо до царського скарбу; туди мусять передаватися й українські державні доходи з продажу горілки й митні збори з чужоземної торгівлі.

Царські воєводи з військом вводилися до Києва, Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгорода-Сіверського, Кременчука, Кодака й Остра. Населення України віддавалося (за винятком козаків) під управління царських воєвод. Утримання царських військ в Україні покладалося на українських міщан і селян.

Брюховецький дістав у вічне володіння Шептаківську волость на Північній Чернігівщині й титул боярина. Старшина одержала маєтності й московське дворянство, духовенство – також маєтності, а міста Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почет, Гадяч, Стародуб, Козелець і Остер – підтвердження Магдебурзького права.

На початку 1666 р. українські міста посіли воєводи, а з Москви прибули перепищики, які переписали українське населення та його доходи.

Переписні книги відіслали в Москву, копії залишили в Україні.

В квітні 1666 р. гроші, хліб, мед, зібрані з селян і міщан Лівобережної України, відправили до Москви, що викликало загальне обурення населення і рух проти Брюховецького і царських воєвод.

Пісня перемоги. Гравюра з картини Юзефа Брандта. 1870-ті рр.

МУЗИКА КОЗАЦЬКА ВІЙСЬКОВА досягла на Запорозькій Січі високого рівня розвитку. Особливе місце належало духовим та ударним інструментам: трубам, сурмам, тулумбасам (литаврам), барабанам та бубнам.

Улюбленими в козаків були також струнно-щипкові інструменти – кобзи (бандури).

До складу козацького військового оркестру входили трубачі (тримбачі), сурмачі, довбиші (литавристи, тулумбасники), які виконували спеціальні похідні та бойові музичні твори й урочисті п'єси під час зустрічі козацького війська, що поверталося на Січ після успішних походів, а також на прийомах послів, почесних гостей тощо. Військо Запорозьке мало розвинуту систему сигналізації. У потрібний час трубачі та сурмачі виконували на своїх інструментах той чи інший сигнал. Кожна труба мала певне призначення: сповіщати про сідлання коней, посадку вершників, виступ у похід тощо.

Тулумбаси, які ще називалися котлами, оскільки за формою нагадували котли (казани) з натягнутою зверху шкірою, використовувалися в основному для зв'язку: ними скликали козацькі ради, передавали повідомлення про ворожий наступ та накази під час бою. Тулумбаси були найрізноманітніших розмірів. У найбільші з них (вони ще називались «набатами»)

Група запорожців, зібрання О. М. Поля. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа (СПб., 1888)

Козацькі литаври (тулумбас). XVII ст.

Всередині козацького обозу: вози, прапор, литаври. (В Артилерійському музеї у С.-Петербурзі та в колекції О. М. Поля). Художник М. Самокиш. 1900 р.

було одразу вісім козаків. Набати здебільшого зберігали в Січі, а в походи кожний військовий загін брав малі тулумбаси, які довбиші прив'язували до сідел своїх коней. Траплялося й так, що набати, тулумбаси, барабани та бубни використовували для своєрідної психічної атаки: гучні, як гарматні постріли, звуки набату разом з гуркотом тулумбасів та пронизливим дуркотом барабанів і бубнів викликали у ворожому війську паніку й примушували до втечі.

Климентій Зинов'їв, український поет, який жив на зламі XVII і XVIII ст., створив віршовану збірку, описавши в ній усі українські ремесла.

Виконавцям військової музики він присвятив окремого вірша «Про довбишів, що в бубни бубнять, і про тримбачів, що в труби трублять і в сурми сурмлять»:

Довбиш ігри військові гарно відправляє,
Але також і тринбач у тринби витрубляє.
І потрібно їм обом брат за брата жити,
Адже довбишу – бубнить,
Тринбачу – трубити.

У похід! Художник А. Базилевич. Ілюстрація до кн. В. Голобуцького «Гомін, гомін по діброві». 1963 р.

Їхні ігри слухачів часом звеселяють,
Превелику іноді жалість викликають.
Бо доводиться про Суд Божий пам'ятати
І архангельську трубу теж не забувати.
До зворушення все те слухачів приводить,
Завжди-бо людині смерть з пам'яті не сходить.
Музику і за столом весело сприймають,
На бенкетах, де питво мирно уживають.
Довбиш раду теж, бува, вибубнить народу
І так само підніма військо до походу.
Перемогу стануть нам труби витрубляти,
Коли військо свій тріумф розпочне справляти.
Бубнять звечора в Січі – війську на похвалу,
І уранці, коли там Богу творять славу.
Тож музикам військовим добре ми сприяєм
І як чесних війська слуг щиро похваляєм.

НАЙМАНІ ВІЙСЬКА («охотницькі», «охочі») входили до складу збройних сил України. За принципами комплектування, характером діяльності й системою забезпечення відрізнялися від козацького війська Гетьманщини і слобідських козацьких полків; спільні риси були лише в їх організації та правуванні. Наймані віська складалися з кінних (охочекомонних, компанійців) і піших (охочепіхотних, сердюцьких) формувань. Ще Богдан Хмельницький закликав вступати до свого війська досвідчених вояків різних національностей з відповідною зброєю і оснащенням: «...аби були добрі молодці, з доброю зброєю, радий прийняти за товаришів». Загони таких «охотників» вступали до війська, одержували річну платню. Їх називали «затяжним», або «охотним», військом.

Під Замостям Богдан Хмельницький зумів переманити в поляків окремі загони німецьких найманців: «Просимо Ваші милості до себе в компанію, в одне товариство вірне, під присягою Бога всемогучого. Не лише жодної пагуби, а й найменшої кривди від нас не сподівайтеся,– пообіцяв їм,– хто тепер старшина, той і при нас на своєму становищі і при своїй честі залишиться. Не будете ані голодні, ані голі, ані босі, а навпаки – будете вдоволені і мною, і обопільним товариством. Думаємо, що ви радо зволите пристати на це як християни і з роду браття наші, як ті люди, що звикли своїм трудом і шаблею заробляти на шматок хліба так само, як і ми на цьому світі живимося».

Портрет Іллі Новицького, знатного військового товариша, охочекомонного полковника (1673–1704)

Справді, у Богдана Хмельницького служили на німецький лад зорганізовані «драгони». З молдован було сформувано «волоську» кінноту. Багато було сербів, які тікали від турецького поневолення.

Мав український гетьман і добірний загін татар.

Наступник Богдана Хмельницького – гетьман України Іван Виговський у Гадяцькій угоді з Річчю Посполитою 1658 р. обумовлював право гетьмана, крім 60-тисячного козацького війська, тримати ще й 10 тис. найманого («затяжного»). «Війська Запорозького має бути число шестьдесят тисяч,– зазначалося в угоді,– або як вельможний гетьман подасть на реєстре. Затяжного війська – десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєдодствах Київському, Брацлавському і Чернігівському та інших має йти кошт від Речі Посполитої на те військо».

За гетьмана Івана Виговського на військову службу переходили сотні, навіть тисячі сербів. Він вжив заходів, щоб залучити ще й шведських інструкторів.

Гетьман Петро Дорошенко також мав найманців – турецьких сейменів, серед яких були вихідці з різних народів, в т.ч. й слов'янських, що перебували в межах Османської імперії. Він організував військове піхотне формування, яке назвав «серденята» (пізніше – «сердюки»). Так іменували в турецькому війську найхоробріших, найзавзятіших охотників. Серденяцькі частини Дорошенка спочатку комплектувалися переважно з молдован і правобережних українців. Вони одержували платню й мали все необхідне. Козаки негативно ставилися до сердюків, і в 1669 р. козацька військова рада ухвалила розпустити сердюцькі полки. Однак Дорошенко зігнорував цю ухвалу й навіть збільшив чисельність сердюків до 12 тис. Після зречення Петром Дорошенком гетьманства в 1676 р. сердюки перейшли на Лівобережжя.

Створення кінних найманих військ пов'язано з іменем лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного, який у 1668 р. сформував кінний полк для пильнування внутрішньої безпеки, давши йому назву «компанійський» (оскільки охотники завжди були у складі військових частин, що іменувалися «компаніями»). У 1672 р. на козацькій військовій раді в Конотопі, що скинула з гетьманства Дем'яна Многогрішного і обрала гетьманом Івана Самойловича, було ухвалено розпустити і сердюків, і компанійців. Сердюків, які перейшли з Правобережжя, Іван Самойлович залучив до сторожової прикордонної служби не як окреме формування, а як піхоту.

1687 р. охочекомонні й охочепіхотні полки було відновлено. За гетьмана Івана Мазепи було по п'ять охочекомонних і охочепіхотних полків.

У XVIII ст. кількість найманих полків, як і співвідношення між кінними і пішими серед них, не були сталими. За даними 1725 р., існувало чотири наймані полки загальною чисельністю 1066 козаків і старшини. У 1726 р. за царським указом з трьох компанійських полків створили два, а сердюцький взагалі розформували. В 30-х–40-х рр. XVIII ст. залишалося лише два охочекомонні полки.

Наймані війська гетьманський уряд комплектував і у XVIII ст. за рахунок чужинців, серед них були південні слов'яни, волохи, навіть поляки. Збільшувалася в них і чисельність українців, переважно за рахунок міщанства, оскільки «осілих» селян категорично заборонялося брати до охотницьких військ. Селян-утікачів відкликали з війська й повертали власникові маєтку, де він виконував «послушенство» або був кріпаком. Заборонялося брати

до охотницького війська й козаків, оскільки це могло позначитися на кількісному складі лівобережного й слобідського козацьких військ. Щоправда, такої заборони не завжди дотримувалися. У козацьких реєстрах та відомостях XVIII ст. проти прізвища того чи іншого козака стоїть помітка: «Записався в компанійці».

Поповнення охотницьких полків проводилося систематично, оскільки, крім втрат під час воєнних дій, із найманого війська час від часу вибували деякі компанійці й сердюки – за віком, станом здоров'я та через недостатнє військове забезпечення і спорядження.

На наймані війська покладалися поліційні функції: вони охороняли гетьмана, вартували перевози та митниці, перешкоджали переходам селян на Правобережжя, до слобід, а також втечам їх на Запорожжя.

Крім зазначених функцій, до обов'язків охотницьких військ входив і захист краю, передусім від татарського наступу, прикордонна служба. Городове козацтво, мобілізація якого відбувалася надто повільно, не могло повністю задовольняти оборонних потреб. Наймані полки, як постійні військові одиниці, були набагато мобільніші. У разі раптового татарського нападу вони могли дати своєчасну відсіч ворогові.

«Бо поки козаки городові й реєстрові з полків виберуться,– як свідчив сучасник,– вони, охотницькі, завжди готові на швидкі поїздки для здобуття язика, для першої сторожі, під час баталії перший фронт проти ворога витримати».

Оскільки наймані війська були кіннотні й піхотні, це до певної міри визначило зміст і характер їхньої діяльності. Компанійці брали участь у військових походах і битвах, пильнували кордони, проводили розвідку. Сердюки несли караульну службу, вартували на перевозах та біля артилерії, охороняли гетьмана тощо. Згодом гетьманську сторожу було виділено в окрему роту – Жолдацьку. Для поселення родин жолдаків було виділено значну ділянку землі, на якій згодом виникло село Жолдаки Конотопського повіту.

Військово-господарчими одиницями охотницького війська були полк, сотня і курінь. Як і городове козацьке військо, їх очолювали відповідно полковник, сотник і курінний отаман. Полковник підлягав гетьманові та генеральній старшині, а через них – російському командуванню. У періоди ліквідації гетьманства наймані полки потрапляли під те ж саме підпорядкування, що й лівобережні. Компанійські й сердюцькі полковники призначалися спеціальним універсалом гетьмана, з врученням полковницького знаку – пернача. Пізніше їх стали призначати виключно на підставі царських указів. Як і в городових, у найманих полках також існувало наказне полковництво та сотництво. Таким самим був і склад полкової старшини. Виняток становила лише посада ротмістра, який командував окремим загоном полку. Охотні полки не були прив'язані до певної території, як козацькі, а носили імена своїх полковників, наприклад, Новицького, Кожуховського, Ґалаґана тощо.

Невизначеним був і кількісний склад окремого охотницького полку. Відомо, що за чисельністю він був значно менший, ніж городовий полк. У ньому ніколи не було більше 500–600 козаків. Найчастіше він складався з двох-трьох сотень.

Наймані полки підлягали безпосередньо гетьманові. Їх становище було ліпшим, аніж козацьких полків: вони одержували з державного скарбу платню, їх розміщували на «квартири» та на утримання по селах.

Компанійцям сплачували по 6–8 карбованців на рік, сердюкам – по 2 карбованці. Крім цього, сердюки одержували щомісячно ще по 8 гривень, а компанійці у зимові місяці – по 2 карбованці «річних» і 4 карбованці «місячних». Місячна грошова платня заміняла натуральне утримання.

Старшина отримувала: полковник – 26 карбованців на рік та по 1 карбованцю щомісяця; полкова старшина – по 14 карбованців на рік і 3 карбованці і 2 гривні щомісяця. Такою ж приблизно була й платня сотника, вдвічі меншою – сотенних старшин та курінних отаманів. Крім того, після походів старшина отримувала грошові винагороди. Всі старшинські чини «охотницьких» полків і сотень, насамперед полковники, були великими землевласниками.

Наймані вояки охотницьких полків носили одяг військового зразка – «барву». Для обмундирування полковникам виділяли тканину на одяг (оксамит, сукно, лундуш, або фалендиш, тафту, «габу на пошиття кобеняків») або ж видавали готові жупани, мундири, кожухи, чоботи, шапки, рукавиці.

Зброєю та набоями наймані солдати та їх старшина мали забезпечувати себе самі за рахунок отриманої платні. Порох їм постачала Генеральна військова артилерія.

Охотницькі полки забезпечувалися платнею та одягом з коштів Військового скарбу, а натуральні збори або еквівалентна їм щомісячна платня стягувалася з тих посполитих та міщан, у хатах і на подвір'ях яких розквартировувалися наймані війська. До того ж селяни й міщани

мусили не лише утримувати компанійців під час постою, а й забезпечувати їх на весь період походу. До забезпечення входили харчі та фураж («порції і рації»). Натуральне постачання найманих військ, яке називалося «стацією», у 1668 р. гетьманом Многогрішним було покладене на селян. Одного кінного компанійця мали утримувати 25 дворів посполитих селян, а піхотного сердюка – 20.

Одна половина стації отримувалася натурою, друга – грошима. Стація, куди входили й збори на гетьмана, стягувалася не лише з селян, а й з міщан, підсусідків (виняток становили підсусідки, що мандрували по наймах) і навіть з козаків-підпомічників. У розмірах стацій подивуємо надзвичайну строкатість: в одних селах вони збиралися від волів, в інших – від коней або ж від землі («ґрунтів»). За даними 1690 р. по Лубенському полку, стація складалася з вівса, житнього, пшеничного та гречаного борошна, гречаної крупи, пшона, ячменю, маку, гороху, пряників, солі, олії, масла, пивного солоду, меду, горілки («простої і оковитої»), меду, капусти, огірків, хмелю, риби солоної, цибулі, часнику, гусей, качок, курей, кабанів.

Офіційно стацію було скасовано царським указом 1723 р. Для виплати грошей найманому військові було запроваджено відкупну систему – оренду на продаж спиртного, тютюну та дьогтю. Розквартируванням найманих військ мала Генеральна військова канцелярія. Місцем розквартирування звичайно були Лубенський і Миргородський полки та райони Глухова («звичні становиська»). Городовий уряд займався розквартируванням компанійців по селах. До кожного села їх прикріплювали від одного до десяти. Отже, роль найманих військ у загальному складі збройних сил України була незначною. Кількісно вони не перевищували 5–6 % козацького війська, що ж до бойових якостей – стояли на далеко нижчому рівні, ніж лівобережні та слобідські полки.

Портрет і герб гетьмана Михайла Дорошенка. Художник С. Якутович. 1994 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ 30-х рр. XVII ст. проти панування Польщі в Україні.

1625 року «для вгамування козаків» в Україну вирядився польський коронний гетьман Станіслав Конецпольський з шеститисячним військом. Він дуже поспішав, щоб встигнути до повернення козаків з морського походу. До того ж, розпочиналася війна Польщі зі Швецією, і Конецпольський хотів забезпечити тили.

Прихід польських військ був несподіванкою для запорозьких козаків і поставив їх у скрутне становище, оскільки значна частина їх ще не повернулася з походу. Ті ж козаки, які вийшли з Січі на чолі з гетьманом Марком Жмайлом, не встигли навіть отаборитися в урочищі Ведмежі Лози за Куруківським озером (на місці нинішнього міста Крюкова проти Кременчука). Однак, незважаючи на відчайдушні зусилля, поляки не спромоглися здобути козацький табір і зазнали значних втрат. Конецпольський ледве врятувався втечею.

Польський командувач 5 листопада 1625 р. змушений був укласти з козаками компромісну угоду, яка увійшла історію під назвою Куруківська. За цією угодою польському урядові довелося відмовитися від вимоги видати йому

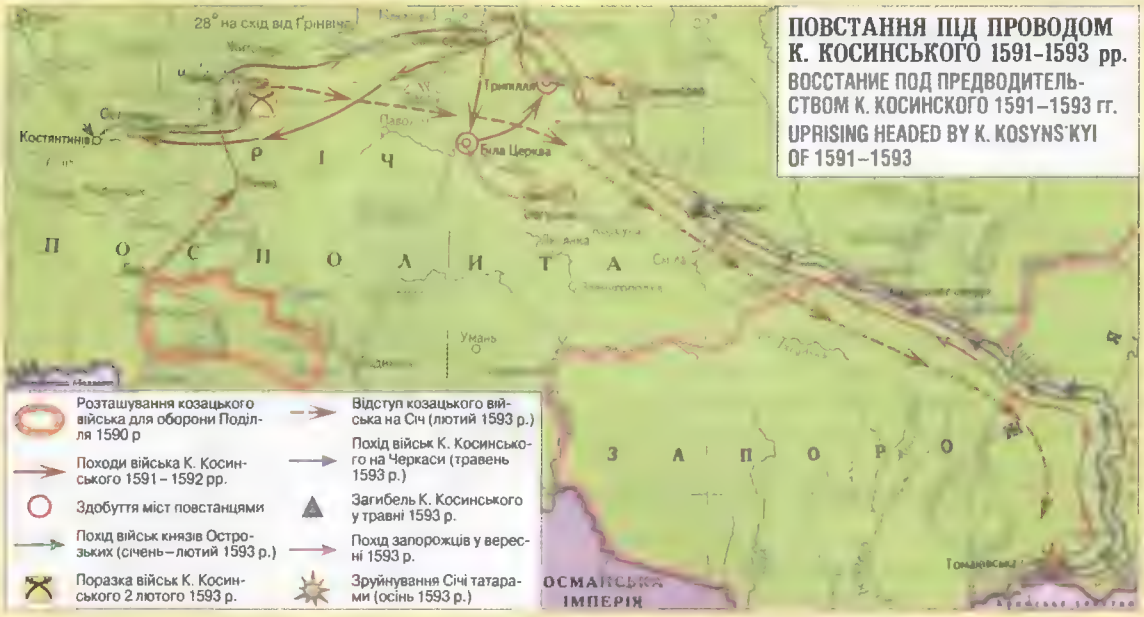

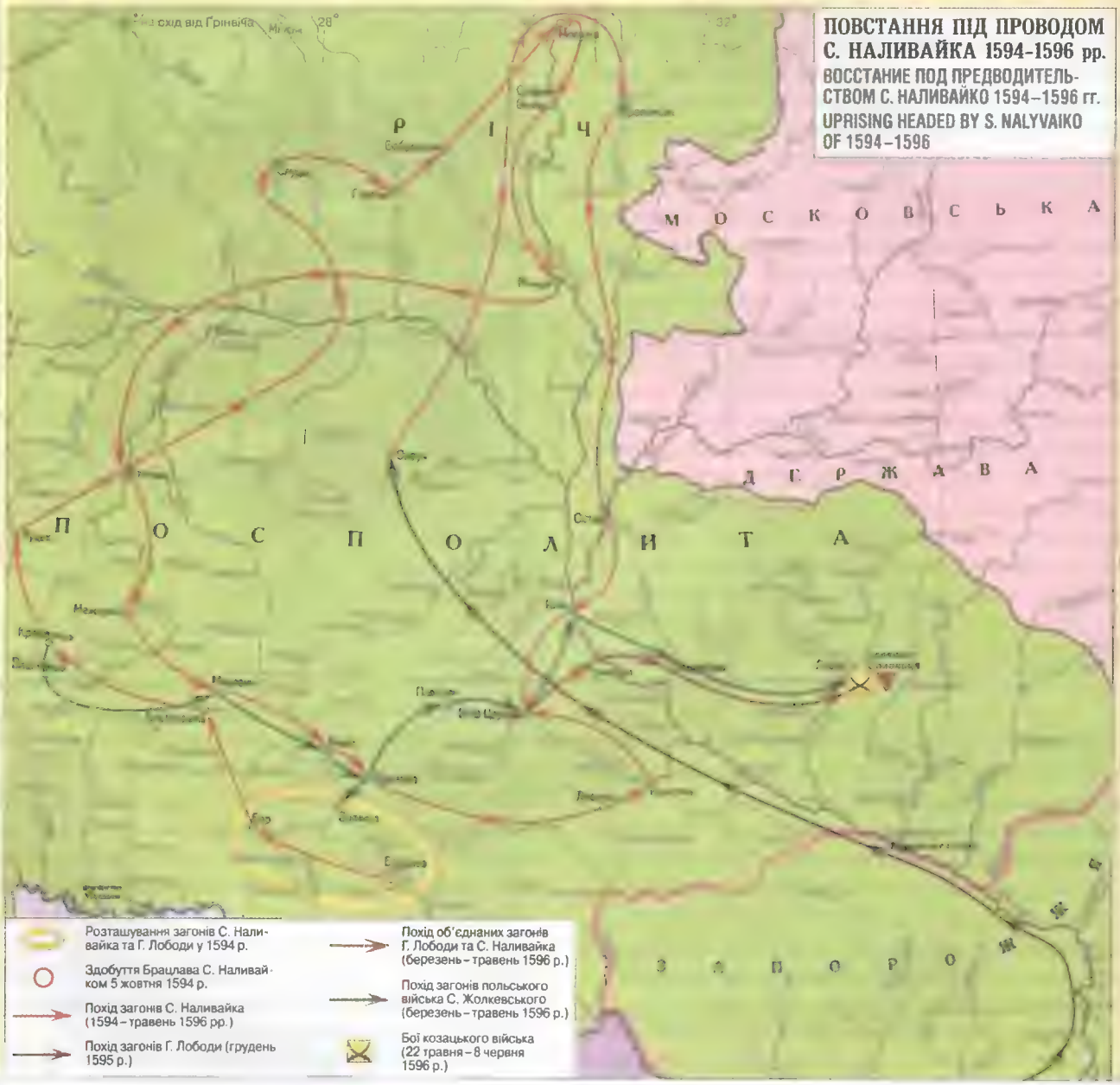

Карти з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ у 1591–1638 рр.

НАРОДА в 1591–1638 гг. ▲ LIBERATION STRUGGLE OF THE UKRAINIAN PEOPLE in 1591–1638

Масштаб 1:4 000 000

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ М. ЖМАЙЛА 1625 р. ▲ ВОССТАНИЕ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ М. ЖМАЙЛО 1625 г. ▲ UPRISING HEADED BY M. ZHMAILO OF 1625

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ Т. ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) 1630 р.

ВОССТАНИЕ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ Т. ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛО) 1630 г.

UPRISING HEADED BY T. FEDOROVICH (TRIASYLO) OF 1630

ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

ВОССТАНИЕ 1637–1638 гг.

UPRISING OF 1637–1638

Портрет гетьмана Тараса Трясила (1630). Невідомий художник. Перша половина XIX ст.

козацьких ватажків, як це бувало раніше. Козакам – учасникам збройного конфлікту – оголошувалась амністія, число реєстровців доводилося до 6 тисяч з виплатою їм 60 тисяч злотих на рік. Така кількість встановлювалась уперше за всю історію реєстрового козацького війська. Тим часом решта козацтва (понад 40 тисяч) мусили позбутися волі, визнати себе кріпаками. Ця ж Куруківська угода зобов'язувала козаків спалити чайки і не виходити в море. Побоюючись зростання міжнародної ролі козацтва, Конецпольський добився внесення до угоди пункту про заборону козакам підтримувати зносини з іноземними державами.

Право обрання козацького гетьмана з наступним затвердженням його королем залишалось за козаками. Марка Жмайла скинули з гетьманства. Новим гетьманом козаки обрали, а польський уряд затвердив полковника Михайла Дорошенка, авторитетного, досвідченого, відважного вояка, учасника Хотинської війни.

У 1628 р. Михайло Дорошенко повів козаків у Крим і там загинув. Замість нього реєстровці обрали гетьманом Григорія Чорного, дуже лояльного стосовно польського уряду. А ситуація в Україні на той час дедалі ускладнювалась. Загострилися стосунки між реєстровцями і випищиками. На Січі зібралося 40 тисяч випищиків. Влада тут фактично перейшла до їхніх рук. Випищики й обрали наприкінці 1629 р. своїм гетьманом полковника Тараса Федоровича-Трясила – талановитого полководця й військового організатора, досвідченого керівника козацтва, непримиренного борця проти іноземного панування.

Наступного року розпочалася війна, яка тривала з перервами майже десятиліття (1630–1638). Для України вона була національно-визвольною. Провідна роль у ній належала Запорозькій Січі. Тут формувалися військові загони, які Січ забезпечувала гарматами і зброєю і які виходили на волость, де до них приєднувалися городові козаки, повсталі селяни й міщани, а в ході боїв – і реєстрове військо, за винятком окремих старшин. Запорожці в такому кількісно розширеному козацькому війську були основним ядром.

Саме з середовища запорожців виходили керівники-командири, полководці, що визначали стратегію і тактику війни, вирішували долю окремих битв. Запорозька Січ забезпечувала тили діючого Запорозького Війська, яке мало можливість відходити туди після невдалих битв.

Поштовхом до війни 1630 р. послужили такі події. Гетьман реєстрових козаків Григорій Чорний на початку року надіслав реєстровцям,

Тарас Трясило. Художник О. Данченко. 1962 р.

Тарас Трясило. Художник А. Базилевич. 1968 р.

що перебували на Січі, вимогу йти «на волость для послуг воєнних» і привезти йому гармати з Січі. Реєстровці зігнорували його вимогу, і Григорій Чорний виписав їх з реєстру. У відповідь запорожці схопили реєстрового гетьмана і як зрадника засудили на смерть. А в березні 1630 р. великий загін запорожців на чолі з Тарасом Трясилом вийшов із Запорожжя.

Трясило вирішив діяти швидко й рішуче, поки не об'єдналися розквартировані на Подніпров'ї (на «лежах») польські війська. 4 квітня запорожці дісталися Корсуня. Там стояли великий підрозділ коронного війська, а також реєстровці, значна частина яких одразу ж приєдналася до запорожців, покинувши свою старшину. Козаки оточили польське військо і за допомогою корсунських міщан почали його громити. Поляки мусили утікати.

Тарас Трясило розіслав по Україні універсали, закликаючи всіх до Запорозького Війська: «і тих, хто був козаком, і тих, хто ним хоче стати», «вільностей козацьких заживати, віру православну рятувати». Гасло боротьби за віру в ті часи багато важило для українців. Захищаючи православну віру, вони протистояли намаганням покатоличення й ополячення, що загрожувало втратою національності.

Конецпольський не встиг зібрати докупи своє розпорошене військо, однак вислав каральні загони коронного стражника Самійла Лаща, відомого своїм грабіжництвом і немилосердним нищенням українського населення. Навіть польська шляхта називала Лаща розбійником. Його загони вирізали до ноги мешканців містечка Лисянки й Димера, усіх – навіть дітей і жінок.

На заклик універсалів Тараса Трясила волосні козаки, міщани й селяни приєдналися й увійшли до складу Запорозького Війська. Самостійно діяли також окремі повстанські загони. Особливо багато їх виникло на Переяславщині.

Запорозьке Військо розмістило над Дніпровим берегом свої застави, потім оволоділо Переяславом, селяни й міщани якого одразу ж підтримали козаків. Поблизу міста побудували табір. Під його прикриттям козаки контролювали переправи через Дніпро. Конецпольський, нарешті зібравши всіх польських жовнірів і німецьких найманців, розставив частину з них на сторожових постах на правому березі, але їх громили та знищували селянські загони. З головними силами Конецпольський переправився через Дніпро і атакував козацький табір. Козаки атаку відбили, як і наступні штурми. Козацькі загони виходили з табору і атакували військо Конецпольського, завдаючи йому значних втрат. Бої точилися три тижні. Тим часом два гайдуки-перебіжчики попередили Трясила, що в польському таборі немає Конецпольського. Козаки атакували польський табір. Запекла генеральна битва 15 травня тривала шість годин. Козаки захопили гармати, гаківниці, розбили польський обоз. Прихід Конецпольського не поліпшив ситуації, коронне військо було розгромлене. Тільки раптова сильна злива врятувала польську армію від цілковитого знищення. Автор Львівського літопису свідчить: «Кгдиби не дощ, окрутне великий перешкодил, снать би вшитких і ноги не випустили». В інших джерелах того часу зазначалося, що в боях загинуло 300 тільки «вельми значних панів коронних», а всього втрати польського війська склали близько 10 тисяч.

Не тільки головне військо, а й окремі польсько-шляхетські загони були розбиті під Києвом, Димером тощо. Козаки відрізали коронне військо від Дніпра. Повсталі селяни й міщани спалили байдаки й човни. Конецпольський змушений був піти на перемир'я з козаками. 29 травня 1630 р. під Переяславом Конецпольський і козацька старшина підписали угоду.

Переяславська угода значною мірою повторювала Куруківську, але реєстр збільшувався до 8 тисяч. Виписку з реєстру мала здійснити змішана комісія з реєстровців і випищиків. Тарас Трясило відмовився від гетьманства і

з частиною запорожців пішов на Січ. Козаки обрали гетьманом Орендаренка, ватажків самовільних морських походів обіцяли видати Конецпольському, а також попалити човни. Від запорозьких ватажків вимагалося не підтримувати зв'язків з іноземними державами. Вони легко давали такі обіцянки, оскільки не збиралися їх виконувати. Одразу після Переяславської кампанії козаки організували морський похід і спустошили Чорноморське узбережжя в районі Кілії, Балчика, Варни. У поході брали участь щойно виписані з реєстру козаки, які пішли на Січ. Частина випищиків разом із Тарасом Трясилом після походу перейшла на Дон.

Польський сейм 1631 р. затвердив Переяславську угоду і записав її до конституційних книг.

В Україні випищики, які були рішучими противниками будь-якого примирення з поляками, не визнавали Переяславської угоди. Не погоджувалися з нею й широкі кола волосного козацтва та реєстровці. З цього приводу відбувалися бурхливі козацькі ради. Влітку 1632 р., зібравшись біля Маслового Ставу на Київщині, козаки скинули гетьмана реєстровців Кулагу, ставленика польської шляхти, а трохи пізніше скарали його як зрадника. Були також переобрані полковники та інша старшина «з людей, котрі де преж сього бились з поляками під Переяславом», – розповідав один із сучасників. Рада реєстрових козаків, яка відбулася 26 вересня 1632 р., прийняла рішення захищати свої права від зазіхань уряду Речі Посполитої. У тому ж році в Корсуні зібралася третя козацька рада з широким представництвом – від Білоцерківського, Чигиринського, Переяславського, Корсунського, Лубенського полків, а також від Києва «та з усіх міст». Рада засудила угодовську політику конформістської частини реєстрової старшини.

Уряд Речі Посполитої, побоюючись нових повстань, збільшив кількість коронних окупаційних військ в Україні.

Разом з воєнними успіхами зростало міжнародне значення Запорозького Війська. Західноєвропейські держави намагалися досягти порозуміння з його керівниками і втягнути в орбіту своєї зовнішньої політики.

У 1631 р. шведський король Густав-Адольф продовжив розпочаті два роки тому переговори із запорожцями. Король просив козаків вислати загін на допомогу шведам у їх війні з Австрією, а також підтримати його кандидатуру під час виборів на королівський престол Речі Посполитої.

Портрет і герб гетьмана Івана Сулими. Художник С. Якутович. 1994 р.

У 1633 р., після смерті Сигізмунда III, новий король Владислав IV видав так звані «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконювали існування Української православної церкви. Православним єпископам і монастирям було повернуто частину їхніх колишніх володінь. Однак з виданням цих «Статей» релігійно-національні гоніння в Україні з боку польських магнатів і шляхти не припинились. У 1635 р. польський сейм прийняв рішення про застосування репресій проти козаків, зокрема про смертну кару для тих, хто не підкоряється реєстровій старшині.

Наступним етапом національно-визвольних воєн 30-х років був виступ запорожців у 1635 р.

на проводом козацького гетьмана Івана Сулими, талановитого полководця, прославленого керівника козацьких морських походів. Сулима був досвідченим козацьким ватажком, кілька разів його обирали гетьманом, він часто ходив на турків і ніколи навіть рани на війні не дістав. Мав золоту медаль від римського папи Павла за те, що, здобувши турецьку галеру і взявши на ній у неволю багато турків, триста тих турків-бранців привіз до Рима і подарував папі.

Влітку 1635 р. Іван Сулима разом із запорозькими козаками повернувся з Дону, де вони воювали після одного спільного з донцями походів на Азов. У цей час польський уряд закінчив будівництво фортеці Кодак, за допомогою якої мав намір встановити контроль над Запорозькою Січчю.

Іван Сулима із Запорозьким Військом несподіваним штурмом уночі оволодів фортецею і зруйнував її. Коменданта Маріона розстріляли, залогу, що складалася з німців-найманців, порубали.

Однак подальший розвиток подій був трагічним для Івана Сулими і п'ятьох його товаришів – запорозьких старшин. Представники конформістської частини реєстрової старшини, побоюючись помсти Конецпольського за зруйнування Кодака, а також сподіваючись одержати пільги від короля, зрадницьки схопили Сулиму та його товаришів і видали полякам. У Варшаві їх скарали на смерть.

Сулимі стяли голову, тіло порубали і повісили на стовпах на чотирьох міських вулицях.

Страта запорозького гетьмана Івана Сулими та його товаришів викликала обурення в середовищі козацтва. Незадоволення і протести постали і серед реєстровців. Особливо бунтували Черкаський і Чигиринський полки. Щоб поглибити розкол козацтва, польські власті знову вислали комісію на чолі з православним магнатом, сеймовим депутатом Адамом Киселем. Він привіз гроші – платню для реєстровців, але, крім того, вдався до прямого підкупу окремих старшин. Виписали реєстр на 7 тисяч. Саме тоді реєстрові козаки і були поділені на сім полків: п'ять на правому березі Дніпра – Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський і два на лівому – Переяславський та Миргородський.

А на Січ у цей час до «старих козаків» безперервно прибували нові й нові люди, незадоволені колоніальною політикою Польщі. Запорозька Січ знову стала осередком вибуху нової козацько-польської війни. Шимон Окольський, католицький чернець, капелан польської армії, що діяла у війнах 1637 і 1638 рр., ще наприкінці 1636 р. занотував у своєму щоденнику: «Ворог знову підняв бунтівну козацьку шаблю, приборкану, було, в Куруківському поході, люто загрожуючи всім польським панам, гетьманам, сенаторам і самій королівській величності».

Очолив повстанців полковник Павло Михнович Бут, що увійшов в історію під ім'ям Павлюк. Він народився у 80-х р. XVI ст. у Чигирині в козацькій родині. Дуже рано подався на Запорожжя, брав участь у багатьох козацьких походах проти султанської Туреччини і Кримського ханства. У 1635 р. він, талановитий дипломат і стратег, разом із Іваном Сулимою керував захопленням і зруйнуванням фортеці Кодак. Павлюк також потрапив у варшавську в'язницю, був засуджений до страти, але йому вдалося втекти, і він повернувся на Січ.

Тут Павлюка обрали гетьманом. У складні, драматичні й вирішальні години історії українського народу козацтво завжди висувало талановитих полководців, гідних людей, які визволення України вважали справою свого життя. До таких належав і гетьман Павлюк.

У травні 1637 р. Павлюк із запорожцями вийшов із Січі на Київщину.

Вони здобули Корсунь, за таємною допомогою гетьмана реєстрового козацтва Томиленка захопили гармати, військові припаси та клейноди реєстрового війська (булаву, бунчук і прапори) і відвезли їх на Січ.

Павлюк розіслав універсали по всій Україні, закликаючи козаків, міщан, селян і всякого стану людей іти до Запорозького Війська. Полковників Скидана й Биховця він відрядив з листами, в яких заохочував реєстрових козаків приєднуватися до повстання: «Просимо вас строго і суворо наказуємо ім'ям Війська: не важтеся боронити цих зрадників, але якнайшвидше йдіть з нашими полковниками до війська і до гармати». В іншому універсалі Павлюк закликав не триматися реєстрової старшини пропольської орієнтації, «тих зрадників, що їм пан Жолкевський обіди, вечері й бенкети справляв, а за то йому наших товаришів повидавали».

Більшість реєстровців приєдналися до повстання. Козаки на волості у вересні схопили гетьмана Кононовича, якого реєстровці пропольської орієнтації обрали замість Томиленка, а також заарештували військового писаря Онушкевича з іншою реєстровою старшиною і відвезли їх до Павлюка, що стояв за Черкасами. Тут їх і скарали на смерть. Повстали і приєдналися до Запорозького Війська і селяни, які масово покозачувалися на Подніпров'ї, особливо на Лівобережжі. «Чисто що хлоп, то козак»,–

писав один із польських магнатів. Потоцький також повідомляв королю, що все селянство на Україні покозачилось.

Залишивши на волості полковника Карпа Павловича Скидана, досвідченого і популярного в козацькому середовищі керівника, збирати військові сили, Павлюк вирушив на Січ організовувати гарматне спорядження, а також відправити посланця до донських козаків, щоб домовитись про спільні дії.

Тим часом польний гетьман (заступник коронного) Микола Потоцький восени привів 14-тисячну польську армію на Черкащину й біля села Кумейки, між Мошнами і Россю (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.), встиг закласти табір у дуже вигідній позиції, прикриваючись болотами. Скидан перебазувався з Корсуня до Мошнів, оголосивши це місто збірним пунктом для козацтва. Звідти Скидан розіслав до міст універсали, закликаючи міщан і козаків приєднуватися до Запорозького Війська. Так, 29 листопада 1637 р. він звернувся до мешканців Корсуня і Стеблева з такими словами: «Просимо і підтверджуємо ім'ям усього війська, щоб ті, хто називає себе товаришами нашими, споряджалися кінно або пішо, за бажанням кожного, і, пам'ятаючи славу нашу лицарську, права і вольності наші, з'явилися добровільно і в згоді, як робили наші предки, за наказом старшого».

Павлюк, дізнавшись про прихід польських військ, спішно вийшов із Січі з гарматами й великим загоном запорозьких козаків. Проте через дощі й бездоріжжя він рухався дуже повільно і прибув до Мошнів лише 5 грудня. Потоцький його випередив. По дорозі відбулося зіткнення, під час якого запорозькі козаки розгромили великий загін польських військ. З Мошнів того ж дня гетьман Запорозького Війська розіслав універсали. В одному з таких універсалів до козаків і міщан міста Доментова зазначалося: «Панам атаманам, товаришам нашим і всій братії поспольству... Вас просимо і наказуємо ім'ям всього Війська під острогою суворого покарання, щоб кожний, хто називає себе товаришем нашим, негайно піднімався за віру християнську і золоті вільності наші, які ми кров'ю заслужили».

6 грудня 1637 р. під Кумейками відбулася битва. 15 тисяч козаків, серед них 6 тисяч покозачених селян, рухалися табором, оточеним возами. «Це було вражаюче видовище,– записав в своєму щоденнику Окольський.– Вони йшли табором, вишукуваним у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо, правильно поділене на полки і сотні». Майоріли прапори, лунали гучні вигуки. Просуватися цьому табору довелося між болотом, яке прикривало поляків, і підпаленим ними селом. Дим і попіл виїдали очі. Козаки зупинилися, щоб дочекатися підходу усього табору, який розтягнувся на кілька кілометрів, і водночас атакували ворога. Після гарматної стрілянини й атаки кінноти королівське військо перейшло у навальний наступ. Козаки не встигли побудувати шанці, вирити рови між рядами возів, і це значно ослабило їхню силу. Однак і в таких умовах оборона була відчайдушною. Прикривалися вогнем з гармат і самопалів. Окольський свідчив, що не у всіх була зброя. «У кого її не було,– писав він,– били жовнірів голоблями і дишлами».

Запеклий штурм тривав. Один за одним йшли в атаку полки Потоцького і відкочувалися. Козаки билися з винятковою мужністю. До поляків прийшло поповнення жовнірів, додалося й 5 гармат. Козаки зброєю значно поступалися польському військові. І тільки з четвертої спроби, коли польські жовніри підпалили козацькі вози з сіном і від цього зайнявся на возах порох, польське військо прорвало козацький табір. І це вирішило долю битви. За всю історію збройних сил України – це, можливо, єдиний випадок такого прориву козацького табору.

Але козаки не залишали своїх позицій і продовжували відчайдушно боротися. Голими руками стягували польських гусарів з коней, йшли в рукопашний бій, зазнаючи великих втрат. 6 тисяч убитими і пораненими – такий сумний підсумок битви. Королівське військо втратило 2 тисячі жовнірів і 700 найманих німецьких ландскнехтів, 3 тисячі було поранено. Поляки відбили у козаків п'ять гармат.

О 3-й годині ночі битва почала затихати. Павлюк з кількома старшинами подався до Черкас, щоб там здобути пороху для гармат, а Карпо Скидан вирушив у напрямку Чигирина за новим поповненням. Тих, хто залишався, очолив Дмитро Гуня, який вдалим маневром урятував козацький загін від розгрому. Організованим табором він повів загін до Черакас. Спробу Потоцького їх переслідувати було відбито. Дмитро Гуня з'єднався з Павлюком біля містечка Боровиці, на 50 кілометрів південніше Черкас, де зібралося все запорозьке військо. Хворих та поранених, залишених по дорозі в Мошнах, поляки вимордували.

10 грудня до Боровиці підійшов Потоцький. Містечко ніби палало від ракет, які випускали поляки. Згодом почався гарматний обстріл. Під шквалом вогню козаки робили укріплення

і продовжували чинити героїчний опір. Полякам вдалося їх оточити і перерізати шлях до води. Потоцький розпочав переговори, вимагаючи видати Павлюка, Томиленка й ще трьох старшин.

Польський комісар, український магнат Адам Кисіль виступив посередником. Він запевняв, що їм збережуть життя, візьмуть тільки зобов'язання не виступати проти Польщі. Але його обіцянку було віроломно порушено. На козацькій раді у Боровиці Павлюка усунули з гетьманства. Реєстрова старшина видала його і Томиленка Потоцькому. 14 грудня польський гетьман примусив полковників Гучнівського, Лагоду, Нестеренка, Караїмовича і генерального військового писаря Богдана Хмельницького підписати Боровицьку капітуляцію. Над реєстровцями Потоцький поставив Іллю Караїмовича.

Карпо Скидан разом із Гунею і частиною запорожців не визнали капітуляції, прорвали кільце оточення й відійшли на Січ. За ними на Запорожжя рушило багато людей. Селяни розійшлися по домівках. Потоцький з королівськими жовнірами і реєстровцями попрямував через Лубни і Ніжин до Києва, жорстоко розправляючись з українською людністю, укриваючи свій кривавий шлях повішеними, порубаними, посадженими на кіл і шкатованими. У Києві Потоцький учинив криваву розправу над керівниками повстання на Лівобережжі – полковником Кизимом і його сином Кизименком.

У лютому 1638 р. зібрався сейм, який ухвалив умови капітуляції під назвою «Ординація». У присутності сенаторів 14 квітня було страчено Павлюка і Томиленка. Однак козаки аж ніяк не зібралися скорятися ворогові навіть після капітуляції реєстрової старшини. Хоча Потоцький, здавалось, придушив бунт козацтва на волості, але подолати Запорожжя він був не в змозі. Тут перебували найкращі запорозькі стратеги Дмитро Гуня, Карпо Скидан. Коли прийшов Караїмович наводити порядок, запорожці не тільки його не послухали, а й перемагали прибулих з ними реєстровців. На початку 1638 р. на Січі зібралося понад 6 тисяч озброєних вояків.

Невдовзі вся Наддніпрянська Україна, Київщина та Лівобережжя були охоплені повстанням. Запорожці чекали весни, щоб виступити на волость, а тим часом молодь навчали військового мистецтва. На Січі зібралося багато втікачів – селян, міщан, формувалися військові об'єднання, на чолі яких ставили досвідчених командирів. Запорозькі козаки обрали гетьманом добре відомого реєстрового козацького

Портрет і герб гетьмана Якова Остряниці. Художник С. Якутович. 1994 р.

полковника Якова (Яцька) Острянина (Остряницю), який відзначився у минулих битвах. У 1633–1634 рр. він брав участь у війні Московського царства проти Польщі. Обраний запорозькими козаками гетьманом на початку 1638 р., він очолив повстання проти Польщі. Гетьман Яцько Остряниця розіслав козаків, котрих нерідко супроводжували кобзарі, на Полтавщину, Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, щоб закликали місцеве населення підніматися на збройну боротьбу. Пропонувалось запасатися зброєю, порохом, харчами. Запорожці тим часом дізнавалися про розташування королівських гарнізонів, їх чисельність, озброєння, військові плани.

Карпа Скидана Остряниця направив на Дон по допомогу. Донські козаки пообіцяли навесні прислати загін, а поки надіслали на Січ зброю, коней, порох.

У лютому 1638 р. польське командування наказало ротмістру Мелецькому і гетьману реєстрових козаків Караїмовичу захопити Січ і знищити «свавільне козацтво».

На Січі завчасно стало відомо про похід 6-тисячного загону польських жовнірів і реєстрових козаків. Запорожці під керівництвом Дмитра Гуні підстерегли його біля порогів і розгромили. Більшість реєстрового козацтва відмовилась виступати проти своїх і приєдналась до запорожців. «З допомогою козаків,– писав Мелецький у своєму донесенні,– важко воювати проти їх же народу – як вовком орати».

Потоцький провів мобілізацію, посилив королівські гарнізони в Чигирині, Корсуні, Черкасах, Каневі та інших містах. З Польщі в Україну прибули додаткові загони жовнірів з гарматами та великим військовим спорядженням, місцеві магнати готувались виступити на допомогу зі своїми надворними військами.

Наприкінці березня 1638 р. кількома загонами запорожці вийшли із Січі під проводом гетьмана Яцька Остряниці, Дмитра Гуні і Карпа Скидана і попрямували на Київщину і Пол-

Яцько Остряниця. Художник В. Полтавець. 1999 р.

тавщину. Численні озброєні загони волосних козаків, селян і міщан приєдналися до них біля Лубен, Гадяча, Ніжина. Запорозьке Військо оволоділо Кременчуком, Хоролом, Омельками, 1 травня розбило польські хоругви під Говтвою. До нього приєдналося населення цих міст, яке допомагало громити королівські гарнізони. Чигирин зайняли спільними зусиллями загони Карпа Скидана і повстанського загону, очолюваного козацьким полковником Іваном Злим. Яцько Остряниця, розіславши закличні універсали, вміло обминув польське військо, яке намагалося перетнути йому дорогу, і під містом Говтвою заклав табір. Він обрав дуже зручну місцевість, порізану ярами, байраками, і на високій могилі перед замком поставив гармати. Окольський описував, що Остряниця посадив тисячі людей на валах, на Замковій вежі і брамі. Козаки, готуючись до тривалої і довгої війни, запаслися порохом, харчами, у Трахтемирівському монастирі влаштували лікарню. За польськими джерелами, військо Остряниці перевищувало 10 тисяч.

Потоцький повів у наступ 12-тисячне королівське військо, що підійшло до Говтви 25 квітня, намагаючись оволодіти козацьким табором. Козаки зустріли його шаленим гарматним і рушничним вогнем. Залишивши на полі бою сотні вбитих і поранених, поляки відступили, щоб уранці знову атакувати козацький табір. Однак їм ударили в спину запорозькі козаки, великий загін яких ще вночі Остряниця таємно вирядив у засідку. Від запорозької навальної атаки особливо потерпіла наймана німецька піхота, а загалом військо Потоцького втратило понад 3 тисячі вбитими. Зазнавши поразки, воно відступило до Лубен, куди прибуло зі своїх маєтків кілька магнатів з надвірними військами.

Запорозьке Військо по суті встановило свою владу над усією Полтавщиною. Остряниця, вирішивши остаточно розгромити ворога, повів усе військо на Лубни. Дослідники вважають, що то було необдумане рішення: йти в наступ, залишивши надзвичайно зручні позиції, не дочекавшись зосередження всіх своїх сил.

Під час походу козаки розтяглися на багато кілометрів. Передові частини, наблизившись до Лубен, 6 травня натрапили на укріплений польський табір і змушені були прийняти бій, який закінчився для них фатально. Особливо тяжкого удару завдала польська кіннота. Остряниця підтягнув резерви. Битва стихла тільки вночі. Втрати з обох сторін були великими.

Уночі Остряниця, вдавшись до хитрощів, спрямував великий табун коней до річки в районі розташування ворожого табору. Там зчинилася паніка, бо гадали, що козаки пішли в наступ. Скориставшись цим, козацький гетьман відійшов зі своїм військом берегом Сули до Лохвиці. Це була його друга помилка. Загони повстанців, що йшли до нього на з'єднання, він сподівався перестріти під час маршу. Але вони потрапили в пастку. Під Лубнами дві з половиною тисячі озброєних селян і міщан, п'ятсот донських козаків під проводом Путивльця й Ріпки були оточені королівською кіннотою. Запорожці й донці билися мужньо. Потоцький запропонував оточеним припинити опір, обіцяючи всім волю. Вони погодилися, але польський гетьман зламав слово і більшість їх знищив.

Тим часом Остряниця, поповнивши свої сили за рахунок покозаченого люду на Роменщині, полагодивши гармати, заклав табір у пониззі Сули, на її правому березі, поблизу села Лукомля. Однак козацькому гетьману донесли, що з Києва рухається шляхетська кіннота, очолена найбагатшим в Україні магнатом з колись православного, а тепер покатоличеного українського роду Яремою Вишневецьким – найлютішим ворогом козацтва.

Остряниця, щоб не пропустити Вишневецького до Лубен, залишив Лукомлю. Але і козацький гетьман з військом, і полковник Секирявий зі своїм полком спізнилися. Вишневецький прийшов раніше. В Лубнах до нього приєдналися великий загін гусар і чотири тисячі піхоти. Об'єднаними силами поляки розбили полк Секирявого і погналися за Остряницею, який відступав до Жовнина. Там 3 червня козаки знову прийняли бій. Під Жовнином важко поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений поляками. Остряниця з козацькою кіннотою виявився відрізаний від свого табору. Вважаючи, що бій програно, він відступив до Ромен, а звідти з частиною козаків перейшов на територію майбутньої Слобожанщини, яка тоді була володінням Московської держави. Цар охоче дозволяв українським козакам, які фактично задарма обороняли Московію від татар, осідати на слободах, не забороняючи їм зберігати свій козацький устрій і деякі пільги. Яцько Остряниця з козаками оселився поблизу Чугуєва.

Однак хоч гетьман залишив запорожців, більша частина їх протягом двох місяців продовжувала боротьбу під проводом Дмитра Гуні, який ще у війні 1637 р. врятував козацьке військо від загибелі і якого після відходу Остряниці козаки обрали гетьманом.

До пізньої ночі 3 червня тривала битва. «Полягло так багато і товариства, і рицарства, і

найманого, і панського війська,– записав у щоденнику Окольський,– що великий жаль не дає їх підрахувати». Коли б Остряниця не втік, його удар з тилу допоміг би козакам здобути перемогу.

Тоді ж в Україну з великим військом прибув польський польний гетьман Микола Потоцький. Дмитро Гуня спочатку збудував табір на високому березі Сули. З трьох боків табір був оточений водою і болотом, що робило його неприступним для ворога. У ніч на 12 червня Гуня організував відступ 10 тисяч козаків, які під його керівництвом побудували міст через Сулу. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, на старовинних окопах, де в давні часи козаки билися з черкаськими старостами, Гуня наказав закласти табір.

Місце для табору було обране надзвичайно вдало, та й сам табір побудували майстерно. На острові козаки швидко, за кілька днів, насипали вали, викопали глибокі рови і вовчі ями, застромивши в дно загострені кілки, побудували шанці тощо. Цей табір був вершиною тогочасного фортифікаційного мистецтва. «Не один інженер,– писав зокрема Окольський про цей фантастичний витвір козацького військового інженера,– дивувався праці й добрій винахідливості простого селянина, дивлячись на розташування їхніх валів, окопів, батарей, заслонів. Якби коронне військо пройшло їхні переколи і ями, зломило грудьми дубові палі і частоколи, перейшло вали і привалки, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх, подолавши всі перешкоди всередині табору». Гетьман Микола Потоцький повідомив короля, що взяти штурмом табір повстанців неможливо.

Близько двох місяців (червень – липень) козаки вели запеклу боротьбу з ворогом. Потоцький щоденно обстрілював козацький табір з гармат і рушниць, але без наслідків. Гуня проводив регулярні вилазки, нічні рейди.

Польський гетьман вдався до варварських дій: знищував населення прилеглих сіл, палив села. Дмитро Гуня у зв'язку з цим писав Миколі Потоцькому: «Зрозуміло, що ми не хотіли б далі пролиття безневинної крові... Хай би проводили війну з нами, з Військом Запорозьким, яке вирішило віддати своє життя і піти на суд і волю Всевишнього ... аби залишив у спокої бідних і пригнічених людей, що їх голос і безвинно пролита кров волають до помсти Бога і нас». І закінчував такими словами: «Справедливий мир чи справедлива війна – інакше ми не складемо зброї».

А тим часом становище погіршилося в обох таборах. Козацькі загони, що намагалися доставляти харчі й боєприпаси в запорозький табір, не змогли подолати ворожі застави. Так, 26 липня полковник Філоненко, який віз запаси з-за Дніпра, наскочив на поляків, після жорстокого бою пробився, але з голими руками – увесь його обоз потрапив до польського війська. У таборі поляків з'їли майже всіх коней, вичерпали запаси пороху, сірки, свинцю й селітри. Шляхтичі тікали з табору, вояки відмовлялися воювати.

Портрет козацького гетьмана Якова Острянина. Невідомий художник. Початок XVIII ст.

Командування обох сторін розпочало мирні переговори. Гуня висунув вимогу, щоб на основі Переяславської угоди 1630 р. було відновлено «козацькі золоті права і вільності, добуті кривавими послугами». Потоцький відмовився від продовження війни, не сподіваючись більше на перемогу. Козацькі сили не поступалися перед королівською армією. Потоцький не відкидав козацьких вимог, перекладаючи остаточне рішення на сейм. 28 липня, коли переговори майже закінчувалися, Гуня з полковником Філоненком залишили табір і вирушили на Січ. У пізніших історичних відомостях є згадка, що в 1640 р. Дмитро Гуня керував спільним морським походом запорозьких і донських козаків на султанські володіння.

Геніальний український фортифікатор-будівничий, талановитий полководець, патріот

і оборонець свого народу Дмитро Гуня заслуговує на уславлення й увічнення його пам'яті. Наділений Богом і природою великим талантом будівничого, він міг би зводити світлі храми і зручне житло для людей. Та треба було захищати рідний край, боронити свій народ від агресорів, і він усе життя і талант віддав цій шляхетній справі.

Після від'їзду Гуні козацька старшина зі свого боку висунула Потоцькому вимогу: припинити воєнні дії проти мирного населення, не чинити розправи над учасниками війни, дозволити їм вільно розійтися по домівках, зберегти реєстрове військо, в якому об'єднати козаків незалежно від того, на якому вони боці воювали.

На чолі реєстрового війська залишилось шість полковників – три від реєстровців, що приєдналися до Запорозького Війська, і три від тих, що залишалися з поляками. Мирні стосунки встановилися під час переговорів. Озброєні запорожці вільно походжали в польському таборі, а жовніри – в козацькому, розглядаючи його укріплення, як музейні експонати. На раді в Корсуні обрали делегатів на сейм для затвердження мирної угоди.

Але сейм, що відбувся наприкінці 1638 р., не ухвалив цих угод, а підтвердив «Ординацію про вгамування сваволі козацької, українських бунтівників», прийняту ним після поразки Запорозького Війська у війні 1637 р. В Україні встановлювалася «влада сильної руки».

По суті козацька юрисдикція скасовувалася. «Ординація» позбавляла козаків права мати свій суд і обирати старшин. Реєстрові вищі старшини-українці зміщалися з посад, полковниками, військовим писарем, суддею, обозним призначалися представники із середовища польської шляхти або спольщених українських шляхтичів. Козацьке виборне гетьманство скасовувалося, на чолі реєстровців ставився польський комісар, якого призначали за рекомендацією польських гетьманів. Королівський комісар і польські полковники-шляхтичі, які безконтрольно управляли реєстровим військом, збагачувалися за рахунок козаків, грабували й нищили їх. Українці могли займати лише посади отаманів та сотників.

Реєстровим козакам дозволялося селитися і придбавати власність тільки у Черкасах, Чигирині, Корсуні та інших прикордонних містах, де їх присутність була необхідна для захисту від татар. Ставилося завдання цілком зруйнувати військову організацію Запорожжя, знищити збройні сили України. Польський уряд хотів перетворити козацьку державу – Запорозьку Січ – на аванпост своїх збройних сил. На Січі розквартирувався королівський урядовий гарнізон. Реєстрові полковники мали по черзі виступати на Запорожжя, щоб нести сторожову службу і не допускати скупчення нереєстрових козаків на островах і річках. Жоден реєстровий козак під загрозою смерті не повинен був входити на Запорожжя без паспорта, виданого комісаром. У міщан відбирали майно, якщо ті записувалися у козаки або віддавали дочок заміж за козаків.

Для придушення «бунтів» було вирішено створити при комісарі й полковниках гвардію з більшою, ніж у реєстровців, платнею. Відбудували Кодацьку фортецю, настановивши в залогу 700 вояків.

Десять років, які віддаляли прийняття «Ординації» від початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, польські феодали називали «дестиріччям золотого спокою», якого вони справді добилися для себе шляхом встановлення в Україні режиму найжорстокіших репресій і терору. Польща багатшала, насолоджувалась миром. Поляки були впевнені, що вже назавжди приборкали «козацьку гідру». Для українського народу це був час, коли іноземне й феодальне гноблення набули бузувірсько-жорстоких форм, а соціальні й національні суперечності надзвичайно загострилися. Опір народу наростав і нарешті вибухнув у 1648 році всенародною війною.

Прологом війни 1648–1657 рр. були козацько-польські війни 30-х років XVII ст., які підривали військову й політичну могутність Речі Посполитої. Це спонукало її вдаватися до терору і репресій, що не може бути гарантом тривалого панування.

НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович (24.10.1847, с. Аули Катеринославської губернії [тепер Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.] – 19.05.1925, Запоріжжя) – український фольклорист, історик, археолог, етнограф, архівіст, педагог, музейний і культурно-громадський діяч.

Походив з давнього українського козацького роду, представники якого згодом здобули потомственне дворянство. Новицький вів свій родовід від охочекомонного козацького полковника Іллі Федоровича Новицького, сподвижника українських гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи та ін.

Батько Якова Новицького Павло Іванович Новицький (1809–1864) мав чин колезького реєстратора. Мати Єлизавета Петрівна,

уроджена Мартиненко, походила з родини відставного майора. Родина Новицьких була багатодітною, Яків мав чотирьох братів і двох сестер. Мешкала родина в спадковій садибі матері в с. Аули або ж у родовому батьківському хуторі Новики.

Сімейні перекази, розповіді селян, народні думи, пісні, легенди, природний хист Новицького сприяли його інтересу до вивчення історичного минулого рідного краю, наполегливому здобуттю знань. На жаль, сімейні обставини (передчасна смерть батька, матеріальна скрута) не дозволили юнакові закінчити освіту в Олександрівському повітовому училищі. Проте багато часу він приділяв самоосвіті, студіював твори видатних учених І. Срезневського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Сумцова, А. Бекетова та ін.

У 1865–1868 рр. Новицький служив канцеляристом Олександрівського повітового казначейства. Важливе значення в його житті мало знайомство з відомим педагогом бароном М. О. Корфом, який тоді очолював шкільну справу в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Під впливом М. О. Корфа і за його допомогою Новицький обрав для себе професію вчителя і в 1868 р. почав викладати у Вознесенській сільській школі (тепер у межах м. Запоріжжя). Разом з учнями здійснив безліч екскурсій з метою дослідження місцевої природи, провадив археологічні розкопки.

У 1871 р. Новицький перейшов учителювати до Іванівської сільської школи Маріупольського повіту (тепер Донецької обл.), яку незабаром очолив і перетворив на зразкову. За пропагування в школі героїчного минулого українського народу, любові до рідної землі, вживання в процес навчання української мови потрапив до списку неблагонадійних і у 1877 р. був обвинувачений в українофільстві й звільнений з посади вчителя.

У 1879 р. повернувся в Олександрівський повіт і з 1880 р. учителював в с. Білоцерківка. Невдовзі був обраний секретарем Олександрівської шкільної ради і працював на цій посаді до 1896 р.

Протягом багатьох років Новицький був попечителем шкіл Олександрівського повіту і почесним членом Олександрівського повітового попечительства дитячих притулків.

Я. П. Новицький – засновник і перший директор (1915–1925) Олександрівського краєзнавчого музею. З 1919 р. працював у військовому комісаріаті, потім – у губерніальному відділі народної освіти. У 1919–1925 рр. завідував місцевим архівом, що був ним створений.

Яків Новицький. Фото 1885 р.

1924 р. обраний членом-кореспондентом ВУАН.

Був членом Харківського історично-філологічного товариства, Харківського товариства дослідників природи, Південно-західного відділу імператорського Російського географічного товариства, Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології і етнографії, Катеринославського наукововго товариства, Катеринославського статистичного комітету, Катеринославської губернської ученої архівної комісії, співробітником Петербурзького університету з постачання рослин катеринославської флори та ін.

Результати своїх досліджень Новицький друкував у різних наукових і періодичних виданнях. Він є автором понад 200 наукових праць. Перша його публікація побачила світ 1876 р. у збірнику М. П. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы».

Я. П. Новицький був нагороджений орденами Станіслава III (1903) та II (1914) ступеня і Анни III ступеня (1908).

Лихоліття 1917 р. і громадянської війни остаточно підірвали здоров'я вченого. Він і його

родина зазнали матеріальної скрути, були пограбовані, частина їхнього майна була реквізована.

За своє життя Я. Новицький зібрав унікальні колекції фольклорних, археологічних, писемних, природничих та ін. пам'яток, що стосуються головним чином історії запорозького козацтва. Деякі пам'ятки він подарував Катеринославському музею ім. О. М. Поля (нині Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького). Завдяки Новицькому до музею надійшли запорозькі гармати, люльки, народні картини «Козак Мамай» та ін. Значну частину зібраних ним матеріалів учений опублікував, зокрема документи з архіву Коша Запорозького в «Летописи Катеринославської ученої архівної комісії». Окрім того, видав збірку українських історичних пісень, значну частину котрих він записав у Нікополі, Капулівці, Кушугумівці, Новогупалівці та Покровському (в історичних запорозьких місцевостях). У цих піснях – минуле українського народу, його історичний побут, національні герої. До збірки увійшли народні перекази та оповідання, які вчений збирав на Катеринославщині протягом 1875–1905 рр.

Мандруючи землями запорозьких вольностей, він записав перекази про походження річок, скель, урочищ, могил тощо, про історичних героїв, славетних запорожців, відомості про поселення давніх народів, кочових племен, про кошових отаманів І. Д. Сірка та П. І. Калнишевського, кошового задунайського козака Й. М. Гладкого. Значний інтерес викликає зібраний Новицьким народний гумор, сатира. Цей матеріал доповнюють молитви, замовляння, заклинання і рецепти страв.

Вельми прислужився Я. П. Новицький видатному дослідникові історії запорозького козацтва Д. І. Яворницькому (1885–1940). Великий знавець топографії запорозьких земель, він надав велику допомогу Яворницькому в складанні топографічного опису Запорозьких Січей. Починаючи з 1883 р., обидва дослідники разом мандрували землями колишніх запорозьких вольностей, ретельно їх вивчаючи.

Основні праці Я. Новицького: «История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 гг.» (Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.– Екатеринослав, 1905.– Вып. 3); «Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 гг.» (Там само.– 1908.– Вып. 4.– С. 131–257); «Материалы для истории запорожских козаков» (Там само.– 1909.– Вып. 5.– С. 1–98); «Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине» (Там само.– 1911.– Вып. 7.– С. 3–112); «Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине» (Там само.– 1913.– Вып. 9.– С. 59–98) та ін.

Зараз завершується публікація 5-томного зібрання творів Я. Новицького.

Світлана Абросимова

ОДЯГ козацький був органічною складовою частиною українського національного вбрання. Зовнішня специфіка його сягає найдавніших періодів життя нашого народу, зокрема Київської Русі, і навіть древніших часів. Як самобутнє і яскраве культурне явище, розвиваючись і удосконалюючись протягом виробничої, трудової, художньої діяльності багатьох поколінь, український одяг також увібрав у себе і трансформував деякі риси західноєвропейського і східного костюма. Українське вбрання відзначалося різноманітністю форм і кольорів, мальовничістю, декоративністю, оздоблювалося художньою вишивкою і мережкою.

Козацький одяг відзначався вишуканим стилем, барвистістю, елегантністю і набув особливих, специфічних рис, зумовлених військовою діяльністю козацтва. Розгляньмо найхарактерніші елементи козацького одягу.

Шаровари. Козаки носили широкі, східного крою штани-шаровари, дуже зручні для верхової їзди. На пошиття їх витрачалось до десяти метрів тканини – сукняної, шовкової або плисової, улюблених козаками кольорів – синього, червоного, зрідка зеленого. У середину шароварів вшивалася чотирикутна вставка-матня, яка в запорожців звисала до землі. «В червоних штанях оксамитних матнею вулицю мете – іде козак», – писав Тарас Шевченко. Стягувалися шаровари шнурком, просмикнутим через рубець, до якого густо призбирувався їхній верхній край. З обох боків – прорізні

шені. Шаровари не заправлялися в чоботи, а напускалися поверх них так, що можна було бачити тільки носок і закаблук. Зовні шаровари скидалися на великий мішок.

«Стоїть – баба у спідниці, іде – вітрила розпускає», – так влучно і образно говорили про один з головних атрибутів козацького одягу.

Сорочка. Шилася з білого полотна, з низькостоячим або відкладним коміром, розрізом на грудях. На плечах і спині вшивалися вузькі прямокутні вставки («полики»). Сорочка, особливо святкова, щедро прикрашалася вишивкою і мережкою (комір, чохли, пазушка, усі шви). Вишивали переважно червоними і чорними, синіми і білими нитками, хрестиком або гладдю, рослинним чи геометричним орнаментом. До комірця пришивали стрічки – вузенькі смужки шовкової або вовняної тканини, які зав'язувалися бантиком. Сорочки одягали безпосередньо на тіло і заправляли в шаровари. У козацької старшини сорочки були з тонкого полотна, гаптовані шовком, сріблом або золотом.

Про вишиванку так співається в народній пісні:

Ой у того сотника Харка
Та вишивана сорочка.
Гей у того сотника Харка
Та на руках мережка.

Жупан. На сорочку й шаровари козаки вдягали жупан – верхній пишний, ошатний одяг. Досить довгий (значно нижче колін) жупан був стягнутий у талії, по лінії якої ззаду вставлялися так звані «вуса»-клинці (від двох і більше), що створювали фалди. Був він без запаху спереду, для горловини застібався на густо поставлені ґудзики і шнурові петлі або гаплики й бабки. Комір був стоячий або шалевий, нерідко з іншої, ніж жупан, тканини. Мав вертикальні прорізні кишені, довгі, вузькі рукави; їх закоти («заковраші»), як і вилоги (одвороти) на грудях, мали той самий колір, що й комір.

Шили жупани з дорогої, коштовної тканини – тонкого, легкого сукна чи візерунчастого шовку, наприклад, з адамашки, яка завозилася в Європу з Дамаска. На атласному фоні адамашка мала великі ткані одноколірні узори: листя, квіти, пейзажі з фігурами людей. На жупані із штофу чергувались блискучі й матові елементи візерунків. Пишно виглядали жупани з візерунчастої парчі. Особливо цінувався так званий альтембас, у якого шовкова основа була переплетена золотою ниткою. Шили також жупани з єдвабу та оксамиту. Останній мав кілька видів, наприклад, «золотний», «ритний». Серед

Червоні козацькі жупани. XVIII ст. ДІМ

барв переважали біла, синя, червона, пурпурова («шкарлатна»), жовтогаряча, густо-зелена. На їхньому тлі чітко вирізнявся багатий рослинний стилізований орнамент, вписаний у різні медальйони.

Січова старшина особливо полюбляла кармазинові (червоні) жупани, а рядові козаки і нижча старшина носили нерідко однобарвні, найбільше – сині, червоні, білі. У реєстрових козаків уперше був заведений однострій, і жупани були гранатового (темно-бордового) кольору.

Вища козацька старшина одягалася в злото- і срібноткані жупани. У народній пісні мовиться:

Ой, привезу тобі три жупани,
Та щоб були ті жупани сріблом заткані.

Пояси. Необхідним додатком до козацького вбрання був пояс. Окрім свого основного призначення – підперізувати одяг і водночас бути його прикрасою, в козаків пояс виконував ще й функцію, пов'язану з їхньою військовою діяльністю. Козаки кріпили до пояса ланцюжками шаблю, порохівницю, сумку-ладунку, приладдя для куріння, за пояс вкладали пістолі. Полковники тримали пернач. Модними в XVII–XVIII ст. в Україні й Польщі були шовкові довгі пояси, завдовжки від 3-х до 6–7 м, завширшки 30–35 і 50 см. Їх складали двічі як пасок, а на жупані в талії обвивали багато разів. Два кінці з торочками або китицями звисали «по-козацьки», з одного боку. На кінцях пояси оздоблювали найкращими узорами, нерідко гаптованими золотими і срібними нитками. На дорожчих поясах гаптували все тло різнокольоровим орнаментом. Червоний і зелений – основні кольори поясів, рідше – синій і білий. Пояси закуповувалися в Персії й Туреччині, в Україну їх везли через Галичину. Ціна на них була дуже висока – від чотирьох до п'ятисот дукатів.

Костюм запорозького козака XV–XVIII ст.: жупан з поясом, плащ-бурка, шаровари, чоботи, смушева шапка. Костюм запорозького козацького старшини: жупан з ювелірним поясом, делія, чоботи.
З кн. К. Сталерова «Нариси з історії костюмів». Художник М. Грох (К.: Мистецтво, 2007)

Козацькі пояси. XVII –XVIII ст.

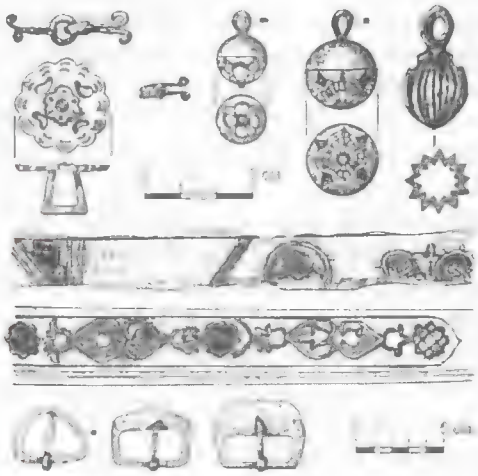

Гаплики та ґудзики, пояси та пряжки від козацького одягу (з-під Берестечка)

Український верхній чоловічий одяг XV– XVIII ст.:
а) свита, б) капота з узорчатої тканини,
в) каптан запорозький козацький.
Схеми крою: а) свити з «вусами»; б) спинки свити;
в) спинки жупана

Український верхній чоловічий одяг XV– XVII ст.:
а) жупан, б) кирея з каптуром, в) кожух.
Схеми крою: а) кирей з каптуром; б) ґуглі.

З другої чверті XVIII ст. в Слуцьку, Станіславі та інших містах Галичини налагодили місцеве виробництво поясів за турецьким та перським зразками. Винайдена українськими майстрами гармонійна структура орнаменту з витончено вплетеними квітами, з двома

Український верхній чоловічий одяг XV– XVIII ст.:
а) бурка з хутряним коміром поверх каптана,
б) кунтуш з розрізаними рукавами, в) делія.

Український верхній чоловічий одяг XV– XVIII ст.:
а) бурка з хутряним коміром поверх капота,
б) бурка, в) ґугля.

квітонами, оточеними листям, робила пояси справжніми витворами мистецтва. По кутках пояса стояло виткане прізвище майстра, іноді тільки його ініціали чи місце виготовлення.

Ці вироби називали «слуцькими», вони розходилися в усі країни Європи. Тепер слуцькі пояси, які належать до найкращих художніх виробів України, можна зустріти в деяких наших музеях.

Черес. Шкіряний широкий пасок, його носили запорожці й чумаки. Черес виготовляли з

Запорозький одяг. Малюнки І. Рєпіна.

чотирикутного шматка грубої шкіри, зігнутого навпіл, прошитого вздовж і впоперек, – це були кишені. Ширина череса – 23–35 см, під пахвами вирізувався, спереду застібався пришитими ремінцями. Кільцями, короткими ланцюжками, гапликами підвішували до нього люльку, кресало, ніж, гаманець.

Запорожці використовували черес як ладунки, служив він також своєрідним захисним панциром. У чересі зберігали гроші. «Посадили Морозенка на тесові стільці, зняли, зняли з Морозенка з чересом червінці», – розповідає народна пісня.

Кунтуш. Верхній розпашний одяг, довгий, майже до кісточок, звужений у талії, розширений донизу за допомогою двох «вусів»-клинців; мав довгі рукави з проздовжніми прорізами або розрізані від ліктя до плеча майже по всій довжині. Через прорізи («роздзьори») просували руки, а рукави («вильоти») відкидали назад, іноді зв'язували за спиною. Кунтуші шили з найкоштовніших візерунчастих тканин, підбивали дорогим хутром – соболя, рисі, лисиці, оздоблювали горностаєм, а майже всі шви – золотим шнуром, галунами, позлітками, коштовностями.

Кунтуш був одягом старшини, шляхтичів. багатих міщан.

Гетьман і полковники іноді замість кунтуша під час урочистостей одягали шубу без рукавів («ферезя»), оздоблену коштовною запоною і хутрами. Носили також плащі, які на плечах утримувалися аграфом. Кунтуш, як і жупан, прийшли в Україну з Польщі.

Свита, кожух, які носили українські селяни, були верхнім одягом рядових козаків, найбільше запорожців. Свита мала приталену, нерозрізну спинку («прохідка», «засібок»), від талії, з боків розширювалася двома або чотирма «вусами», спереду пола заходила за полу. Свити шилися з овечої вовни і мали натуральний колір – найчастіше білий, а також брунатний, чорний. Оздоблювалися на талії, в місцях прикріплення «вусів», шнурами, вишивкою й аплікаціями зі шматочків різнокольорової шкіри. Кожухи білого кольору теж оздоблювались вишивкою і

аплікацією. «Хоч і надів жупан – все ж не цурайся свитки». Кожух і свита були одягом суто українського походження.

Запорожці носили також короткий верхній одяг, який ледве прикривав живіт, – безрукавки з овечої або телячої шкіри, куртки з рукавами [юпки, капарани].

Кирея. Верхній розстібний одяг типу плаща, накидки. Носили її козаки в негоду, взимку надягали на свиту, кожух, кунтуш. Тому кирея була довгою, широкою і виготовлялася з грубого саморобного сукна сірого або чорного кольору. Вона була зручна і для кінної їзди. Прикривала не тільки вершника, а й коня. Кирея мала відлогу («богородиця», «кобка», «каптур»), якою під час дощу, сильного вітру, хуртовини закривали голову і обличчя, в останньому випадку відлога мала прорізи для очей і рота. «Козацьке панство походжає в киреях чорних як один», – писав Т.Шевченко. Іноді запорожці шили киреї зі шкіри, фарбуючи в різні кольори. Одяг з відлогою мав ще назву «кобеняк», а кирею з рукавами називали «опанча», або «чуга».

Головний убір. Для козаків шапка була одним із головних елементів вбрання. «Одягнув шапку, то вже й козак», – говорили в ті часи. Козацькі шапки були привабливі, різноманітні, самобутнього крою. Існував специфічно козацький варіант головного убору, так звана щапка-шлик. Вона мала широку й високу смушкову опушку, форму циліндра

Українські чоловічі головні убори XV– XVIII ст.: а, б, в) види смушевих шапок, г) смушева шапка зі шликом; д) магерка; е) хутряний тривух, є) плоска шапка з хутряним околишем, ж) плоска шапка з султаном. З кн. К. Сталерова «Нариси з історії костюмів». Художник М. Грох (К.: Мистецтво, 2007)

Козацька цирюльня. Художник С. Якутович. 2006 р.

або зрізаного конуса, замість дна – сукняний або шовковий, здебільшого червоного кольору верх («шлик»), який зліва звисав у формі трикутника на наголовок шапки, закінчуючись іноді золотою китицею. Шапка-шлик була дуже ефектною й елегантною, здалека було видно, що йде козацьке військо. «Запорожці поле вкрили, шапочками закрасили», – співається в народній пісні.

Опушка шапки часто служила козакові за кишеню: туди він міг покласти тютюн, кресало, люльку.

У XVI – першій половині XVII ст. реєстрові козаки носили так звані «шапки-мегерки». Вони були повстяні або зі смушків, з опушками різної ширини (іноді тільки вузенька смужка), з приплюснутим або випуклим верхом із сукна, шовку чи оксамиту і нашитими на ньому кольоровими галунами, кантами і облямівками, що сходилися до центру, нерідко з китицею. Такі шапки-мегерки перейшли й у XVIII ст., їх носили козаки в Гетьманщині.

Був ще варіант такого козацького головного убору – шапки-«рогатівки» з чотирикутним дном.

У гетьманів, генеральної старшини й козацьких полковників шапки були переважно плисові, опушені дорогим хутром; хутряна «околиця» шапки була спереду розрізана

Козацькі зачіски. З кн.: М. Білан, Г. Стельмащук «Український стрій» (Львів: Фенікс, 2000)

і прикрашена коштовним камінням, перами страуса та інших рідкісних птахів.

Козацькі зачіски. Волосся козаки на голові підрізали округло, «під макітру», трохи вище вуха, мали довгі вуса, борід не відпускали, дуже рідко, як виняток, носили їх літні люди. Запорожці голили голову, залишаючи довгого «оселедця», який нерідко закручували на вухо.

Учені вважають, що оселедець зберігся на Запорожжі із стародавніх індоєвропейських традицій в українській культурі ще з III тисячоліття до Р. Х. З того часу в Середній Наддніпрянщині та інших землях України (Полісся, Волинь, Галичина) археологія засвідчує безперервність культурного розвитку. Отже, оселедця мали арійські воїни (за 3400 років до Р.Х.), київський князь Святослав (X ст.), запорозькі козаки (XVI–XVIII ст.).

Прикраси. Деякі запорожці, переважно старшина, носили в одному вусі сережку, надівали на пальці персні-печатки («сегнети»), натільні хрести у козаків були мідні.

Однак найбільшою прикрасою козака була зброя, інкрустована коштовним камінням, покрита золотом, сріблом та емаллю, насічками.

Взуття. Основним взуттям у козаків були чоботи. Шили їх із сап'яну (тонкої м'якої шкіри, виготовленої із козлячих, овечих, телячих шкур), від чого вони й отримали назву – «сап'янці». «А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, чоботи-сап'янці?» – запитується в козацькій пісні. Сап'янці були різних кольорів, особливо популярні – жовті, червоні, зелені. Іноді сап'янці підбиралися відповідно до кольору жупана. Чорні шкіряні чоботи найбільше носили в походах. Козацькі чоботи – невисокі, халява доходила до середини литки, носки загострені, трохи задерті, підбор невеликий, плоский, з металевою підковою.

Отже, козацький одяг був різноманітний, відповідав соціальному становищу козаків.

Останній гетьман України Кирило Розумовський упровадив у 1763 р. однострої для виборних козаків. Жупан мав бути суконний, темно-синій, з червоними вилогами, підперезаний червоним поясом, під ним білий піджупанок і білі штани, шапка з чорною смушковою «околицею» й низьким дном, плащ синій. Чоботи бували різної барви. Компанійці носили зелену черкеску з червоними вилогами, з фалдами, з вирізним коміром, підперезану поясом, під нею червоний жупан. Шаровари в них були вузькі. А деколи одягали штани, звані «голянцями», чоботи короткі. Шапки круглі.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711–1728, 1734). Запорозькі козаки, які змушені були під тиском царських військ покинути Чортомлицьку і Кам'янську Січ, заснували з дозволу кримського хана Січ поблизу стародавнього міста Олешки. Жити під владою споконвічного ворога – Кримського ханства – було тяжко. Хан зобов'язував козаків воювати на його боці, примушував працювати на важких роботах, не дозволяв тримати армату, забороняв укріплювати Січ, відвів під Січ суху піщану місцевість, накладав на козаків великі штрафи й податки, навіть таємно продавав окремих козаків на турецькі судна-каторги.

Олешківська Січ будувалася ніби тимчасово, навіть стіни церкви Покрови Божої Матері були з очерету, замість даху – нап'ято тканину.

На Січі, як правило, перебувало мало запорожців, вони розходилися на промисли в луги, степи та лимани над Бугом, Самарою та у Великий Луг.

Козацька громада Олешківської Січі розкололась на два табори. Промосковський табір, у

Комиші на Дніпрі поблизу містечка Олешки. Художник І. Айвазовський. 1857 р. Феодосійська картинна галерея ім. І. Айвазовського

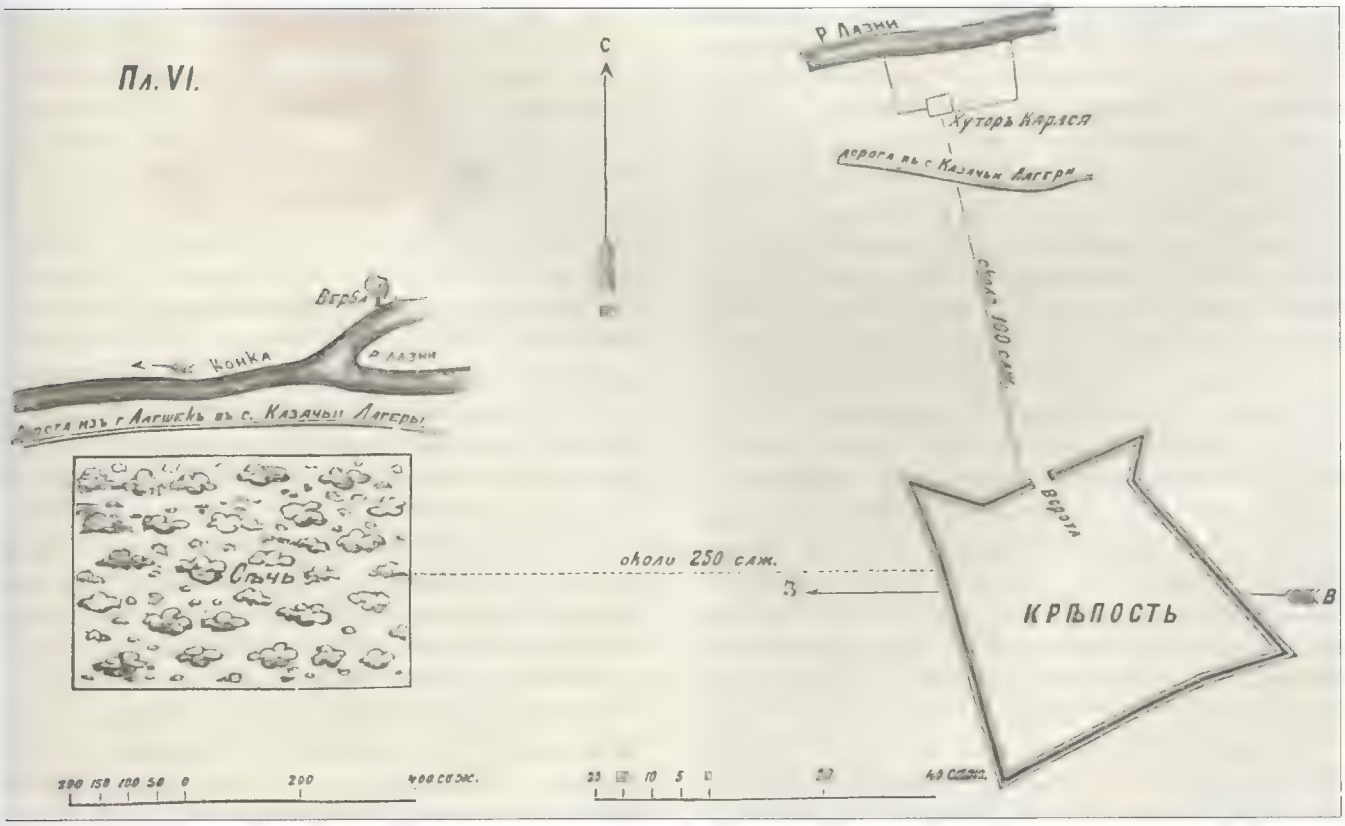

План Олешківської Січі. З кн. Д. Яворницького « Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

якому переважала сірома, був керований Іваном Гусаком (його обрали кошовим отаманом замість Костя Гордієнка). Він звернувся до царського уряду за дозволом повернутися на рідні місця. Відповіді так і не надійшло.

З відновленням гетьманства в 1727 р. кошовий отаман Павло Федорів за згодою ради, незважаючи на протести Костя Гордієнка, відправив до нового гетьмана Данила Апостола чергового листа з проханням, щоб цар прийняв запорожців під свою руку. Це прохання, як і попередні, залишилося без відповіді. Січова сірома самовільно вирушила до Великого Лугу, силою забравши з собою Костя Гордієнка. У результаті відновилася Кам'янська Січ.

[Рештки Олешківської Січі частково збереглися на околиці сучасного міста Цюрупинська. – *Ю. М.*].

ОРЛИК Пилип (1672–1742) – гетьман України в еміграції (1710–1742).

Предки Пилипа Орлика походили з чеського знатного роду. Барони Орлики жили в Чехії, Моравії, в Силезії. Окремі представники цього роду вимандрували в Пруссію, де ввійшли до складу німецької аристократії. Інша парость подалась до Польщі, а потім до Білорусії.

Народився Пилип Орлик 11 жовтня 1672 р. в селі Косут Ошмянського повіту на Віленщині. Батько його Степан Орлик, шляхтич, католик, брав участь у польсько-турецькій війні й загинув на 51-му році життя під Хотином у грудні 1673 р., коли його сину ледве минув рік. Мати маленького Пилипа Ірина, з православного українського шляхетського роду Малаховських, охрестила сина як православного.

Приїхавши на Україну, Пилип Орлик вступив до Києво-Могилянської академії. В академії Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських проблем і, як і переважана більшість спудеїв, добре оволодів латиною, а також бароковим пишним, красномовним стилем. Навчився у логічній, ясній формі складати листи, меморіали, звернення, маніфести. Він, безсумнівно, був обдарований від Бога письменницьким хистом. Закінчивши студії, Пилип Орлик у 1694 р. служив канцеляристом Київської консисторії, а потім молодшим і згодом старшим військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії.

Вирішальну роль і в кар'єрі, і в житті Пилипа Орлика відіграв гетьман України Іван Мазепа котрий для здійснення своєї державницької програми шукав здібних помічників, яким

Портрет і герб гетьмана Пилипа Орлика. Художник С. Якутович. 1994 р.

можна було б довіритися. Отже, не міг не помітити Пилипа Орлика з його розумною головою, доброю освітою, літературним обдаруванням, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю.

У 1702 р. Пилип Орлик дістає призначення на уряд генерального писаря, який був одним із найвпливовіших у раді правлячої генеральної старшини і поєднував функції сучасних міністерств внутрішніх справ і зовнішніх зносин.

Пилип Орлик одержав чималі володіння на ранг генерального писаря в Гадяцькій сотні. Жінка – Ганна Герцик, дочка полтавського полковника Павла Герцика,– принесла йому як посаг села на Стародубщині, Чернігівщині

й Полтавщині. Отже, генеральний писар Пилип Орлик був заможним «державцем», тобто володів значними маєтностями і землями. Але він не виявляв жадоби до наживи та багатства. Селяни державця Орлика не виконували повинностей, а тільки виплачували чинш і натуральну данину.

Не вагаючись Пилип Орлик поставив на карту набутий ним матеріальний добробут (і втратив його) заради втілення в життя великої ідеї Мазепи прро незалежну самостійну Українську державу. Більше того, ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірним цій ідеї і зберігав відданість гетьману Мазепі у час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій, коли однодумці й прибічники гетьмана залишали його і просили милості у царя.

Для молодшого канцеляриста, а потім і генерального писаря гетьман завжди залишався вчителем. Написаний Орликом у 1695 р. панегірик на честь Мазепи не був даниною моді часів бароко. Це був щирий вияв відданості й пошани. Ставши гетьманом України в еміграції, Орлик і на схилі свого життя зберігав пам'ять про Мазепу як про великого українського патріота, людину виняткових якостей. Так він писав у своєму щоденнику, котрий не був призначений для чужих очей.

Коли Мазепа втаємничив Орлика у свої плани скинути московське ярмо й відродити самостійність Української держави за допомогою Швеції, вони взаємною присягою на хресті скріпили вірність ідеї незалежності України, в ім'я якої українські збройні сили об'єднувалися зі шведськими.

Відтоді Орлик, зберігаючи конспірацію, допомагав Мазепі листуватися зі шведським королем. За наказом гетьмана генеральний писар складав у жовтні 1708 р. інструкцію латинською мовою для Бистрицького, якому доручалося вести переговори зі шведським королем Карлом XII і його канцлером – графом Піпером.

Орлик був серед козацьких ваійськ, які виступили на чолі з Мазепою з Батурина, брав участь у об'єднанні їх зі шведами, яких очолював король Карл XII, і протягом усієї кампанії був поряд із гетьманом. Генеральний писар ретельно й напружено працював у похідній гетьманській канцелярії, складав і оформляв дипломатичні документи, листування гетьмана з Туреччиною, Кримом, польським королем Станіславом Лещинським, а також гетьманські маніфести, з котрими Мазепа звертався до народу України.

Після Полтавської катастрофи Орлик, його дружина й діти пішли за гетьманом у вигнання. У липні 1709 р. вигнанці дісталися до Бендер. Після смерті великого гетьмана України Івана Мазепи постало питання про його наступника. 5 квітня 1710 р. під Бендерами, «на пристойному тому елекційному акту місці», козацька рада обрала Пилипа Орлика гетьманом України. У цьому статусі його визнали і польський король, і турецький султан. У день виборів була проголошена угода-договір між новообраним гетьманом, старшиною і козацтвом, закинутими недолею на чужину. Державний документ мав назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Цей витвір української державної і політичної думки початку XVIII ст. був за своєю суттю першою у світі конституцією. Її автором, очевидно, був Пилип Орлик. У всякому разі йому, безсумнівно, належала провідна роль в її складанні.

Орлик розгорнув активну дипломатичну діяльність з метою організувати антимосковську коаліцію. 23 січня 1711 р. був підписаний договір про встановлення союзу між Кримським ханством і Орликом з козаками на умовах повної незалежності України. Хан брав на себе зобов'язання не укладати без згоди української сторони миру з Москвою. У договорі хан гарантував спокій і безпеку населенню України під час воєнних дій. Орлик призначив свого постійного резидента (тобто посланника) при ханському дворі.

Спеціальний представник українського гетьмана генеральний осавул Григорій Герцик поїхав у Кубанську орду. Він вступив у безпосередні зносини з донськими козаками, які там переховувалися після придушення Петром I антицарського повстання на чолі з Булавіним. Російські козаки погодилися приєднатися до шведсько-українсько-татарського союзу й послали свого представника до Карла XII. Через кубанського солтана (сина кримського хана) Іслам-Гірея Герцик вступив у зносини з башкирами і казанськими татарами.

20 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Петру I. Для звільнення Правобережної України була задумана зимова військова експедиція на чолі з Орликом.

Акція почалася 31 січня 1711 р. У цей день із Бендер вийшли запорожці зі своїм кошовим отаманом Костем Гордієнком. Командував походом гетьман Пилип Орлик. В українському війську було 40 шведських інструкторів. Запорожців і поляків було близько 8 тисяч, татар – 30 тисяч.

Орлик напередодні розіслав своїх емісарів по всій Украні, які під виглядом бандуристів і старців розповсюджували його універсали до

українського народу, закликали до повстання та прилучення до козацького війська. Агітація мала успіх, до Орлика та запорожців прибувало багато втікачів, які прагнули помститися за свої кривди і руїну рідного краю. За наказом царських командуючих Орликові універсали кати публічно палили, як це було, наприклад, у Переяславському полку.

Гетьман-емігрант Пилип Орлик написав листа і лівобережному гетьману Іванові Скоропадському. З притаманною йому красномовністю переконував Скоропадського об'єднатися з ним для визволення України з-під московського ярма для утворення вільної, незалежної ні від кого Української республіки. Інакше, доводив гетьман-емігрант, на Вітчизну чекає така руїна, що наступні покоління з острахом згадуватимуть долю своїх предків. Він щиро запевняв, що свій титул гетьмана готовий для загального добра уступити Скоропадському, як старійшому.

Об'єднані війська виступили з-під Рашкова. У середині лютого вони вже розташувалися на широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Вінницею.

Населення Правобережної України співчувало Орлику, підтримувало його наміри, одне місто за другим здавалося йому без бою. Усі правобережні полки (за винятком Білоцерківського): Чигиринський, Уманський, Торговицький, Кальницький, Корсунський, Богуславський, Канівський – перейшли на його бік і визнали Орлика за гетьмана. Та й мешканці міст (міщани не лише тих полків, а й Білоцерківського полку – Черкас. Мошен, Канева та інших міст) відкрито ставали на бік Орлика. Почалися заворушення й на Лівобережній Україні.

За наказом Петра І Іван Скоропадський направив проти Орлика козацьке військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем. Під Лисянкою Орлик розбив військо Бутовича, який здався в полон. Цар, побоюючись, щоб правляча старшина Гетьманщини не перейшла на бік Орлика, наказав зібрати у Глухові (гетьманській резиденції, розташованій поблизу українсько-московського кордону) жінок усіх генеральних старшин, зокрема і дружину гетьмана Скоропадського, і тримати їх як заручників. На Правобережній Україні київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин зібрав у Києві дружин правобережних полковників, коли військо Орлика вступило на Правобережжя.

Наприкінці другої декади березня Орлик дійшов до Білої Церкви. Тут у найміцніших фортецях Правобережжя засіла царська залога. Війська українського гетьмана оволоділи

Гетьман Пилип Орлик. Художник О. Штанко. Ілюстрація до кн.: «Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика» (К.: Веселка, 1994)

містом, але замок-фортеця продовжувала триматися. 25 березня Орлик взяв її в облогу.

Водночас хан із 50-тисячною ордою вирушив на Слобідську Україну. Після недовгого опору царської залоги оволодів прикордонною фортецею Новосергіївськ (Вільне). Хан безупинно йшов вперед, захоплюючи одне місто за другим. Населення зустрічало його з хлібом-сіллю, як визволителя від царського ярма. Так було, наприклад, під час вступу в містечко Водолагу Харківського полку. Але хан не дійшов до Харкова, а повернув назад, за своїм звичаєм, беручи людей у полон і нищачи оселі.

З ханом пішли слобідські жителі, маючи намір оселитися на порожніх, незаселених землях поблизу Вільного на Самарі, що входили тоді до володінь кримського хана. Але втікачів наздогнало царське військо, і хоч українці чинили збройний опір, їх повернули назад, а потім жорстоко покарали. Кожного десятого з них за жеребом засудили до страти, решту, разом із жінками і дітьми, забрали до Москви, звідти заслали на поселення.

Така ж доля спіткала і жителів Новосергіївська.

Орлику не пощастило під Білою Церквою. Ця фортеця була оснащена сильною артилерією, а Орлик не мав необхідної для облоги важкої армати, у нього було лише шість невеличких гармат. Триденна облога Білоцерківської фортеці не дала бажаних результатів. Орлик 8 березня примушений був відступити від Білої Церкви. До того ж солтан зі своїми ордами раптом поспіхом покинув табір під Білоцерківською фортецею і відійшов до Бугу. Орлик погнався за ним, благав зупинитися, залишити йому хоча б частину орди. Солтан пообіцяв, але цього не зробив. Татарські орди почули про наближення царських військ, із якими вони не бажали зіткнення. Буджацька, Білгородська та інші ногайські орди розпустили свої чамбули по всьому Правобережжю: палили міста, містечка і села, брали ясир, вбивали людей, руйнували церкви, спустошували цілий край. Орлик та українські старшини марно намагалися стримати солтана і мурз, покликаючись на договір із ханом, його зобов'язання не чинити лихо населенню України.

Правобережне козацтво, що приєдналося до нового гетьмана, кинулося тепер рятувати свою рідню від татар. Із 16 тисяч козаків, що були у війську Орлика, залишилось ледве 3 тисячі. Гетьман спочатку відвів своє військо до Фастова, а потім повернув до Дністра. Наприкінці квітня Орлик і запорожці вже були в Бендерах.

Гірко нарікаючи на ханські і ногайські орди, як найпідступніших союзників, Орлик прохав шведського короля Карла XII клопотатися перед падишахом про визволення з неволі забраного з України ясиру. 31 липня 1711 р. султан видав наказ сераскірові (бендерському паші) одшукати, зібрати і передати Орликові українських бранців, яких пригнали з України. Частина бранців була звільнена. Але прихильність народу до справи Орлика була втрачена.

У 1711 р. Петро I програв Прутський похід і уклав невигідний мир. У договір було включено питання і про Україну. Петро зрікався Запорожжя та Правобережної України. Що ж до Лівобережної України – Гетьманщини, то стаття про неї було сформульована настільки нечітко, що кожна сторона могла тлумачити її по-своєму. У зв'язку з ратифікацією Прутського договору турки запросили Орлика до Стамбула, обіцяючи віддати під його гетьманську булаву й Правобережну, й Лівобережну Україну, а також Запорозьку Січ. Український гетьман, послав до Стамбула делегацію, до якої входили: запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральні – писар Іван Максимович, суддя Клим Довгополий, осавул Григорій Герцик. Козацькому посольству Орлик вручив докладну інструкцію, написану ним 3 грудня 1711 р. в турецькому місті Бабі.

За цією інструкцією, яка складалася з 10 статей, українське посольство мало просити Оттоманську Порту примусити Москву «відмовитися від України назавжди, вивести з усієї української землі царські війська», звільнивши таким чином Україну від російської окупації. В інструкції Орлика був дуже докладний, зі знанням справи розроблений план виведення царських окупаційних військ з України. Йшлося також про те, щоб змусити царя випустити на волю заарештованих під час минулої війни і засланих в Сибір та інші далекі краї українських військових старшин і взагалі всіх українців, зокрема й посланців від Запорозької Січі, що були затримані в Лебедині, й тих запорожців, котрих найняли за гроші до Петербурга, а потім заслали на каторжні роботи. Також була вимога випустити на волю жінок і дітей

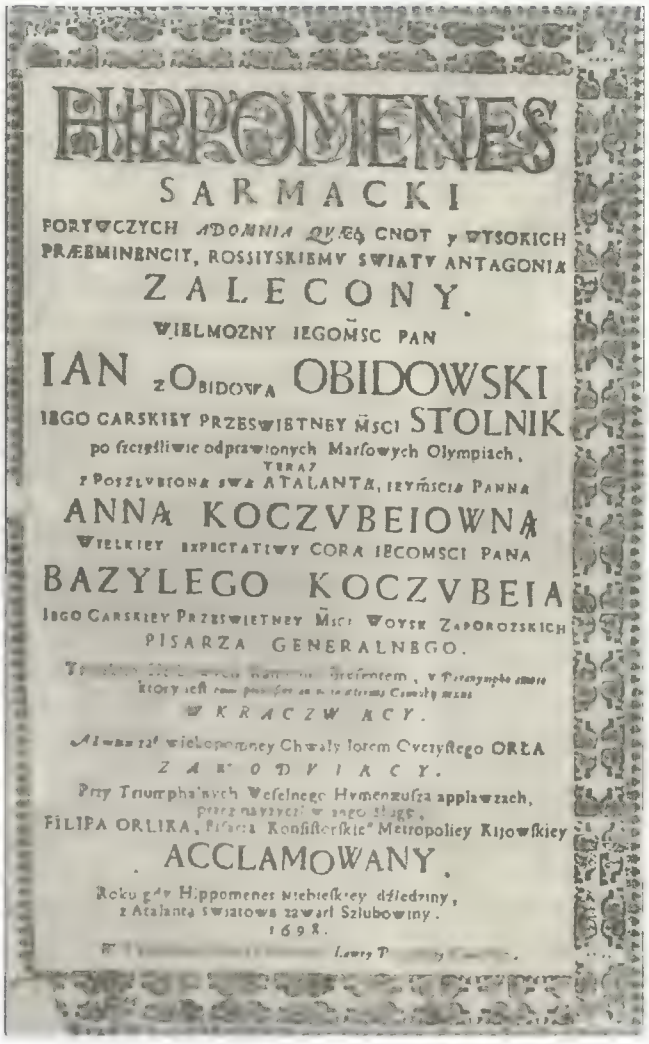
HIPPOMENES
SARMACKI
FORYWCZYCH ADOMNIA DUCEM CNOT y WYSOKICH PRÆEMINENCYI, ROSSYSKIEMY SWIATY ANTAGONIA
ZALECONY.
WIELMOZNY IEGOMSC PAN
IAN z OBIDOWA OBIDOWSKI
IEGO CARSKIEY PRZESWIETNEY MSCI STOLNIK
po szczęśliwie odprawionych Marsowych Olympiach,
TERAZ
z POSZLYBIONA SWA ATALANTA, IEYMSCIA PANNA
ANNA KOCZVBEIOWNA
WIELKIEY EXPECTATIWY CORA IEGOMSCI PANA
BAZYLEGO KOCZVBEIA
IEGO CARSKIEY PRZESWIETNEY MSCI WOYSK ZAPOROZSKICH
PISARZA GENERALNEGO.
W KRACZW ACY.
Z ZAPODVIACY.
Przy Triumphalnych Weselnego Hymenzusza applawzach,
FILIPA ORLIKA, Pisarza Konsistorskie Metropoliey Kijowskiey
ACCLAMOWANY.
Roku gdy Hippomenes niebieskiey dziedziny,
z Atalanta swiatowa zawarł Szlubowiny.
1698.

Титул поеми П. Орлика «Hippomenes Sarmacki». Київ, 1698 р.

генеральних старшин, полковників, сотників та інших урядових людей, котрих за наказом царя минулої зими інтернували.

Головним завданням козацького посольства було обумовлення незалежності України і лише формальний протекторат турецького султана.

Запорозькі козаки, що жили в пониззі Дніпра, мали зокрема зберегти право вести рибальський і мисливський промисел на всіх ріках і урочищах до самого Очакова. Українським купцям надається право торгувати по всій Турецькій імперії нарівні з турками без сплати мита.

Посольство Орлика переконало турецький уряд прийняти Орликове тлумачення Прутського договору й висунути Росії (котра ще так і не приступила до виконання умов договору) ультиматум із чотирьох пунктів: Росія негайно виводить свої війська з Польщі й зобов'язується не вводити їх туди ніколи, зрікається України, негайно віддає туркам Азов і зруйнує прикордонну фортецю Таганрог, укладає з Карлом XII перемир'я на три роки й визнає турками право вільно відпустити Карла XII з Туреччини яким завгодно шляхом.

У разі невиконання цих умов Порта погрожувала знову йти війною на Росію, сам султан збирався стати на чолі війська. Така рішуча позиція турецького уряду налякала Петра I, він наказав своїм підвладним виконати вимогу щодо Азова й Таганрога, а також розпочати вивід царських військ з Польщі та Правобережної України, що належала за мирним московсько-польським договором 1686 р. Польщі. Що ж до решти пунктів, переговори продовжувалися. Їх напрямок визначили величезні гроші, які видав цар на підкуп великого візира, муфтія та інших впливових турецьких осіб, що брали участь у переговорах.

Росія в жодному разі не хотіла втрачати Україну, і вона досягла своєї мети. 5 березня 1712 р. вийшов фірман турецького султана, згідно з яким Правобережна Україна та Запорозька Січ, яка тоді перебувала в Олешках, у володіннях Кримського ханства, передавалися Орликові, як «шефові української нації». Місяцем пізніше (5 квітня) Оттоманська Порта підписала договір з Росією, за якою залишалася Лівобережна Україна з Києвом та його околицями. Москва виводить війська з Польщі і Правобережної України, не втручається у справи козаків і Запорозької Січі. Збереження влади над Україною коштувало царю Петру I сто тисяч червонців.

Ратифікація Прутського турецько-російського договору в такому урізаному вигляді була тяжким ударом для Орлика і його сподвижників.

22 квітня 1714 р. посол польського короля Августа II уклав у Стамбулі з турецьким урядом договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею.

Отже, остаточно підводилася риска під бендерським періодом життя та діяльності Орлика. У червні 1714 р. український гетьман виїхав у Західну Європу. Разом з ним покинули Бендери небіж Мазепи Андрій Войнаровський, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополий, Федір Третяк, священик Парфеній. Інші скористалися з царської амністії, щоб повернутися на Лівобережну Україну. Серед них були Горленко та Максимович. Із гетьманом їхала численна родина: дружина Ганна, сини – Григорій, Михайло та Яків, дочки – Настя, Варвара і Марта. Яків і Марта народилися в Бендерах. Хрещеними батьками їх були королі: Якова – шведський Карл XII, Марти – польський Станіслав Лєщинський.

Високою кінцевою метою діяльності Орлика було об'єднання Правобережної, Лівобережної, Слобідської України і Запорозької Січі в єдину сильну Українську державу під гетьманським регіментом. Досягнути цього, вважав Орлик, можна тільки за умови звільнення України за допомогою іноземних держав від панування Російської імперії в Україні. Тому основним напрямком політики Орлика було створення антимосковських коаліцій.

У своїй політичній концепції Орлик виходив з того, що завойовницька політика Російської імперії на Заході має небезпечний характер у загальноєвропейському масштабі. Політику Росії Орлик оцінював як похід варварів проти європейської культури. Ціла Європа стоїть перед загрозою московської експансії. Але найнебезпечнішою Російська імперія є для її безпосередніх сусідів – Швеції, Польщі і Туреччини. Тому в першу чергу до них і звертався Орлик зі своїми численними пропозиціями про утворення східної коаліції, зараховуючи до головних її учасників також Крим, Буджацьку орду, Січ, Гетьманщину, донське козацтво, казанських і астраханських татар.

Україна, як найближча сусідка Москви, стала жертвою її великодержавницької експансіоністської політики. Орлик передбачав, що Гетьманщина і Запорозька Січ будуть знищені Російською імперією. За ними настане черга Польщі. Існування сильної, з'єднаної України необхідне для збереження європейської рівноваги, котру порушує московська експансія. Україна має бути охоронним валом у загальноєвропейському значенні. В аспекті такої

концепції Орлик підтримував найактивніші стосунки з Францією і Англією.

Суперництво європейських держав визначило й характер їхнього угруповання. Франція, Швеція, Туреччина, Польща прагнули зберегти рівновагу й покласти край завойовницькій політиці Росії, зростанню її могутності. Ці країни протистояли Росії та Австрії, а в деякі періоди й Англії, Саксонії та Голландії; водночас, коли їм це було вигідно, вони прагнули залучити у сферу своєї політики Україну. Орлик із дипломатичним хистом використовував це суперництво на Європейському континенті.

Гетьман Пилип Орлик. Скульптор А. Кущ. 1999 р.

Українська справа була істинним змістом життя цього безперечно видатного державника й політика. Упродовж трьох десятиріч завдяки енергійній, наполегливій, невтомній праці П. Орлика питання про незалежність України перебувало в колі стратегічних інтересів, політичних програм великих європейських держав. Склалася певна традиція українсько-європейських зв'язків.

Після приїзду до Швеції Орлик енергійно береться за дипломатичну працю. Листовно або через представників зав'язує контакти з польським королем Августом II, австрійським цісарем та ін.

У 1719 р. провідні європейські держави Англія і Австрія разом з польським королем Августом II виступили на захист Швеції (за певні поступки з її боку) і постановили організувати європейську коаліцію, щоб покласти край завойовницькій політиці росіян і витіснити їх із Західної Європи. Орлик добре розумів, що за цих умов українська дипломатична акція буде мати велику вагу, а тому треба мобілізувати всі сили для боротьби за інтереси Батьківщини. Для цього він планував виїхати з Швеції і очолити Запорозьке Військо, яке після зруйнування та спалення Петром I Чортомлицької Січі перебувало у володіннях кримського хана в Олешках. Український гетьман в еміграції через Федора Нахимовського відновив зносини із Запорозькою Січчю.

Орлик розробив проект створення спеціальної східної антимосковської коаліції в складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, запорожців, українських лівобережних і донських козаків, також підлеглих цареві мусульман – казанських і астраханських татар.

Український гетьман зробив дипломатичну подорож по Європі. Дочекавшись нарешті фінансової шведської допомоги та рекомендаційних листів від шведського короля до австрійського цісаря, до королів англійського та польського й окремої королівської грамоти до кошового отамана й запорожців з обіцянкою протекції, Орлик разом з родиною виїхав із Стокгольма.

У Ганновері проводив переговори з англійським міністром графом Бернсдорфом, у Брауншвайзі – місці нарад європейського конгресу – мав довірчу розмову зі шведським уповноваженим цього конгресу. Проїхавши всю Німеччину, Орлик дістався до Вроцлава.

Під час подорожі гетьман вів дуже жваву дипломатичну діяльність також через своїх уповноважених або поштою.

Однак протягом цього часу суттєво змінилась політична ситуація. Англійський король Георг I мусив через сильну опозицію в його країні відмовитися від участі в коаліції. Його наслідували Австрія й польський король. Швеція залишилася в ізоляції й мусила шукати порозуміння з царем.

Ізоляцію відчув на собі й Пилип Орлик, навіть більше, йому загрожувала особиста небезпека під час перебування кілька місяців у Вроцлаві (на цісарській території). Тоді ж там йшли переговори цісарських дипломатів із російським послом Ягужинським, який мав від Петра I завдання спіймати і вивезти Орлика та його сім'ю.

На українського гетьмана організували справжнє полювання. Перед тим постраждали інші «мазепинці». Андрія Войнаровського, племінника Мазепи, серед білого дня захопили російські агенти в Гамбурзі в 1716 р. й вивезли до Росії. Після катувань його заслали в Сибір, де він і помер. Така ж доля спіткала швагра Орлика Григорія Герцика – його росіяни захопили у Варшаві. На Орлика царські агенти чатували в Німеччині, але вони помилилися в етапах гетьманської подорожі. Брат віденського російського посла – молодий Ягужинський – чекав на Орлика в Гамбурзі, а потім виїхав через Відень до Вроцлава (Бреслау), маючи намір заарештувати Орлика та його родину.

Гетьман зумів уникнути переслідування, виїхавши в березні 1721 р. до Вроцлава, де перебувала родина Орлика. Ягужинський намагався вночі збройно захопити помешкання, де вона переховувалася. Але господар не відчинив брами, незважаючи на погрози й підступні обіцянки. Наступного дня родина Орлика виїхала звідти. У трьох монастирях знайшли прихисток дружина, сини та дочки Орликів. Там помер їхній наймолодший син, талановитий Яків, на якого Пилип Орлик покладав великі надії.

Семирічний період перебування Орлика в Європі проходив на тлі постійної крайньої фінансової й матеріальної скрути. Призначена йому шведським королем щорічна пенсія у 17 тисяч срібних талярів згодом була замінена знеціненими паперовими асигнаціями, яких не вистачало, щоб утримувати родину, своїх службовців. Іноді, як зізнавався гетьман, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». Доводилося заставляти державні клейноди (дві гетьманські булави, а також пернач) і решту власних коштовностей.

Перебування Орлика в Європі у 1721 р. було вже не тільки небезпечне, а й взагалі втрачало сенс. Його плани щодо створення

Гетьман Пилип Орлик

східно-європейської антиросійської коаліції з огляду на політичну ситуацію, яка зазнала різкої зміни, була вже неактуальними. Швеція після 20 років війни уклала мир з Москвою.

Орлик рішуче відкинув цю пропозицію. У меморіалі шведському уряду гетьман нагадував, що він не є підданим царя, отже й не потребує амністії. Український гетьман-емігрант гідно переживав крах своїх планів, а в майбутньому його чекали нові невдачі. І щоразу він долав хвилини розпуки та відчаю, знову піднімався, набирався енергії, шукав нових шляхів – і так до кінця життя. Він вважав, що звання гетьмана, керівника української нації, накладає на нього історичний обов'язок, на вівтар якого він має покласти особисту долю.

Орлик усвідомлював, що він, як гетьман України, хоч і в еміграції, повинен спиратися на збройні сили, тому його місце є поруч із Запорозьким Військом, щоб за сприятливої міжнародної політичної кон'юнктури бути готовими для виступу на його чолі. Оскільки Запорозька Січ підлягає кримському хану – васалу Туреччини, він вирішує перебратися до турецьких володінь.

Для більшої безпеки Орлик перевозить дружину й дітей до Кракова, де влаштовує їх у францисканському і бернардинському монастирях, а сам 17 лютого 1722 р. виїжджає з Кракова, взявши з собою сина Михайла, секретаря – капітана де Клюара, довголітнього слугу Кароля, рекомендаційні листи шведського короля до султана і великого візира.

Турецький уряд дозволив українському гетьману жити тільки в Салониках. Знову ж таки, з огляду на вимогу царя, султан вирішив тримати Орлика подалі. По суті це було почесне заслання. 12 довгих років прожив Орлик у цьому місті, тут помер його син Михайло, та, незважаючи на це, його життя було насичене інтелектуальною і духовною працею. Він читав французькі, італійські та голландські часописи, ретельно стежив за плином міжнародного життя, робив нотатки про події в Україні та суміжних з нею державах, займався політично-теоретичними розробками. Гетьман вів активне листування із Запорозькою Січчю, з великим візиром, кримським ханом, молдовським господарем, із представниками шведського уряду, з англійськими послами в Стамбулі та у Відні.

З 1729 р. поруч з українським гетьманом-емігрантом стає його син Григорій Орлик. Після років навчання й військової служби молодий Орлик включається в політичну й дипломатичну працю свого батька, спрямовану на мобілізацію міжнародних сил для визволення України. З великою енергією й ентузіазмом Григорій Орлик діє як дипломатичний посередник в українських справах. Він бере участь у міжнародних нарадах державних діячів Франції, Польщі, Туреччини, у своїх виступах розкриває значення «козацької нації» і особисто Пилипа Орлика у вирішенні європейських конфліктів, а також виконує спеціальні місії французького короля на Сході.

Почалася європейська війна «за польську спадщину», яка точилася упродовж 1733–1735 рр. Франція добивалась від Туреччини оголошення війни Росії. Підтримуючи українського гетьмана, французький уряд вимагав від турецького уряду дозволу Орлику нарешті покинути Туреччину, щоб з'єднатися зі своєю армією – Запорозьким Військом. Наприкінці лютого 1734 р. прийшов довгожданий дозвіл візира українському гетьману покинути Салоники.

Головна мета гетьмана – бути і діяти разом зі своєю армією – вже не могла здійснитися. Влітку 1734 р. запорозькі козаки покинули Олешківську Січ у володіннях хана і перейшли під владу Росії, заснувавши так звану Нову Січ на річці Підпільній. Напередодні їхнього переходу, 23 квітня 1734 р., Пилип Орлик написав листа до запорозьких козаків із закликом відмовитися від свого рішення про повернення під

Конституція Пилипа Орлика.
Художник Н. Литовченко. 2007 р.

владу Російської імперії. Гетьман передбачав його фатальні наслідки для долі Запорозької Січі та й усієї України.

Він покликався на гіркий історичний досвід, коли царизм знехтував договором Богдана Хмельницького 1654 р., а після поразки Івана Мазепи знищував автономію України й почав перетворювати її на безправну провінцію Російської імперії. При цьому Орлик навів яскраві факти царської колоніальної політики.

Але запорожці вважали неможливим для себе залишитися під ханським протекторатом. На той час на Запорозькій Січі серед старшини та запорожців переважали ті, хто дотримувалися промосковської орієнтації й не бачили іншого виходу, як повернутися в рідні місця, прийняти царську владу.

Хоча на Січ Орлик спертися вже не міг, він знову поставив на порядок денний українське питання й намагався вирішити його, використавши російсько-турецьку війну, яка знову спалахнула в 1735 р. і точилася протягом чотирьох років (1735–1739). Зв'язана з Росією союзним договором, у війну втягується й Австрія.

Знову Орлики, батько і син, повертаються до ідеї східноєвропейської коаліції, щоб зосередити на Сході військові сили Польщі, Швеції, України, Туреччини, Кримського ханства проти Російської імперії.

У 1740 р. у Білгороді Туреччина підписала мир з Росією. Україна реальної користі з цього миру не дістала. Взагалі, враховуючи загарбницьку зовнішню політику Російської імперії, котра за жодну ціну ніколи не погодилась би відмовитись від України, ніякий мирний договір не примусив би її визнати незалежність України, а тільки цілковита поразка, капітуляція, ультиматум. Тому-то Орлик завжди наполягав на продовженні війни. У цьому був якийсь трагічний парадокс. Український гетьман-емігрант був гуманістом і демократом, схильним до романтичного та ідеального, відзначався глибокою релігійною шляхетністю, мав делікатну душу і чутливе серце, милосердну, лагідну вдачу. І разом з цим завжди мусив виступати не за мирне врегулювання міждержавних конфліктів, а за війну.

У 1741 р. Швеція оголосила війну Росії, Туреччина ухилилась від участі в ній. Війна закінчилась нещасливо для Швеції. Але Пилип і Григорій Орлики вже вкотре піднеслися духом і спробували знову звернути увагу європейських держав на вирішення української справи. але й цього разу безуспішно.

Український гетьман залишався вірним своїй меті до кінця днів. В останньому листі до французького канцлера Флері (30 серпня 1741 р.) він стверджував, що ніколи не перестане шукати всіх легальних способів, щоб «заявляти мої права і права моєї нації на Україну».

Пилип Орлик переїхав до Ясс, але прожив тут недовго. Він помер в Яссах 24 травня 1742 р. на самоті, без надії побачитися зі своєю ріднею.

Справу Мазепи та Орлика після смерті батька продовжував Григорій Орлик (до слова – хрещеник Мазепи), який на французькій службі досяг високого становища – став згодом генерал-поручиком, польним маршалом Франції, членом королівської ради. Його дружина – графиня Олена Орлик – була зі старовинного французького дворянського роду Дентевілів. Подружжя жило в замку Дентевілів біля Шамонта. Григорій Орлик теж отримав титул французького графа.

Отже, українська справа не зникала з європейського політичного обрію ще й у 40–50-х рр. XVIII ст. Григорій Орлик до скону (помер у 1757 р.) не полишав думки про загальноєвропейську коаліцію проти Російської імперії, хоч українська справа вже не могла бути так актуально поставлена, як за життя Пилипа Орлика. Ще й у 50-х рр. Григорій Орлик посилав Федора Нахимовського й Федора Мировича до Криму, щоб вони звідти зав'язали стосунки із Запорожжям. Сестринець Григорія Орлика Пилип Шленфліхт, який був старшиною в полку свого дядька, теж віддано працював на користь української справи. Неодноразово їздив до Стокгольма як посередник у французько-шведських переговорах щодо козацьких справ.

Дружина Пилипа Орлика Анна допомагала чоловікові, а потім і синові Григорію в їхній громадсько-політичній праці, зокрема вона була зв'язковою між гетьманичем і Мировичем та Нахимовським.

Пилип Орлик лишив по собі поетичну, публіцистичну, мемуарну, епістолярну та історіографічну спадщину. Він є автором книжок «Алкід Російський» (присвячена Мазепі, 1695 р.), «Гіппокрен Сармацький» (на пошану ніжинського полковника Івана Обидовського, 1698 р.), «Діаріуш (щоденник) подорожній» (ведений у 1720–1733 рр.), а також трактатів «Вивід прав України» (1712) та «Маніфест до європейських урядів» (1712). Універсали й листи Пилипа Орлика є шедеврами української епістолярії першої половини XVIII ст., як відомо, особливо популярного літературного жанру в той період.

ОСВІТА В КОЗАЦЬКІ ЧАСИ. Становлення та розвиток національної системи освіти має вирішальне значення при творенні самосвідомості народу в процесах його самопізнання та утвердження, а передусім у розвитку власної культури, бо всі культурні навички ґрунтуються таки на освіті.

Студенти на лекції.
Гравюра Никодима Зубицького. 1760 р.

Нижча школа XV–XVI ст. залишалася традиційно православною, дяківською – такий тип освіченості був вироблений ще в часи Київської держави, принаймні графіті Софії Київської є реальним документом, що свідчить про поширення місцевої освіти по школах, заснованих біля церков типу пізніших дяківських. Окрім того, знаємо про школи при судах та міських управах, де творилася освіта, як писав відомий публіцист Речі Посполитої С. Оріховський, «середньої міри» («Лист до Ф. Комендоні» від 10 грудня 1564 р.). Ота середня освіта, за С. Оріховським, мала за мету «ведення служби Божої і до вироблення законів». Шляхта українська, здобуваючи початки освіти вдома, у дяків, продовжувала навчання у школах польських та західноєвропейських. Ясна річ, що, навчаючись у протестантських чи римо-католицьких школах, українці не могли через освіту живити своє національне почуття, але об'єктивно треба визнати, що не всі його втрачали, як це бачимо на прикладі С. Оріховського та в пам'ятках літератури рутенців, що творилася в XVI ст. переважно латинською мовою. В колах суспільства, які здобували освіту спершу в нижчих школах і середніх типу монастирських чи судових православних, питання збереження національного обличчя не стояло так гостро, як у тих, хто вчився у школах чужих, через що в православних колах виникло своєрідне явище освітнього обскурантизму – ряд православних авторів гостро повставали проти польсько-латинської освіченості, бо це виховувало спонуки до конфесійного та національного відступництва, а радили землякам залишатися в межах нижчої чи середньої, а таки власної живодайної освіти, для чого свідоміша шляхта у своїх маєтках витворювала певні культурні осередки, які утримувала на власний кошт. Яскравою пам'яткою цього є «Духовний заповіт Василя Загоровського» (1577), який витворив цілу програму виховання дітей, бо свідомо бажав створити в своїх маєтках культурний осередок. Щодо власних дітей – він дбав, щоб сини «в боязні божій виростали, в раду з невірними не сходили, на дорогу несправедливих не вступали і на стільці губителів не сідали».

Заперечує чужу школу для українців і В. Тяпинський у передмові до перекладу «Євангелія» (1580), так само й архідиякон Євстахій у «Писанні проти лютрів» від 1580 р. Останній радить не вдаватися в сторонню науку та різну, а жити у Христі. Загалом питання становлення середньої та вищої школи чинилося в українському суспільстві животрепетно, бо йшлося про виховання української людини, без чого край, як

Учні братської школи. Старовинний малюнок

казав В. Тяпинський, не міг мати майбутнього. Відтак найактивніші й найкультурніші люди тогочасного суспільства беруться до впровадження національної освіти – цим займаються братства, які засновують низку братських шкіл (середнього типу), а також князь К. Острозький, тодішній голова нації, який на свій кошт утворив в Острозі колегію (дехто називає її академією, тобто йдеться про вищий навчальний заклад на конфесійній православній основі). Братські ж школи створювали розгалужену систему шкіл, творених за зразком Львівської братської, зі своєю цікавою регламентацією шкільного процесу в «Порядку шкільнім», яких дійшло до нас кілька, найдавніший від 1588 р. А про те, що Львівське братство вважалося чільним, свідчиться у постанові Берестейського собору про збереження прав та привілеїв Львівського та Віленського братств від 1591 р., де вказується, щоб «чин братства Львівського поширювався по всіх єпископіях, в усіх містах при церквах».

На цій основі почали творитися культурні осередки, які мали не тільки меценатний характер, а й загальносуспільний вплив. Підтвердженням цьому є «Лист волинської шляхти» (1619), де йдеться про створення Луцького культурного осередку зусиллями шляхти та міщан, причому шляхта називається старшими, а міщани – молодшими братчиками. Осередок мав свою структуру: братство, церква, школа та шпиталь. Організацію шкільного життя формували спеціальні шкільні статути, з яких до нашого часу дійшло два; загалом шкільні правила були суспільною справою і складалися громадою.

Побіч цих православних шкіл існували й латинопольські, й протестантські. В останніх вивчалася українська мова, принаймні протестанти в той час вели певну українську культурну роботу, створюючи школи і перекладаючи церковні тексти. Заснували вони й свою академію.

Найвищий навчальний заклад православних – Острозька колегія – йменувалася не «тримовною гімназією». Острог був не просто навчальним центром, а повновартісним, в усіх складниках, культурним осередком.

Так поступово витворилася українська національна система освіти; охоплювала вона не лише Україну, а й Білорусію – на землях Великого князівства Литовського центральним стало Віленське братство, але й воно входило в єдину освітню мережу братських шкіл. Яскравою пам'яткою про те, як поширювалися братства та школи і що білоруські міста не виділялися із загальної системи освіти, яка охоплювала православних Речі Посполитої, – поема Т. Свлевича «Лабіринт» від 1625 р.

Але вирішальне значення у витворенні системи виховання української людини на православній основі стало встановлення культурних столиці (на це вказує і Т. Євлевич), що мало та символічну позначку: «Гелікон» та «Парнас». Спершу цю роль виконували Львів та Острог. У поемі С. Кленовича «Роксоланія» Геліконом проголошувався Львів.

Поетику С. Кленовича продовжили С. Симонід та брати Зиморовичі – все це були представники римсько-католицької Русі. Одначе тут-таки творилися Гелікон та Парнас православний. Про Острог ми вже говорили. Але в обох містах православна конфесія із часом опинилася в загрозливому становищі: зі смертю К. Острозького загинув Острозький культурний осередок, у Львові православні потрапили під тиск римо-католицизму.

Тож на початок XVII ст. стало зрозумілим, що треба утверджувати нову православну культурну столицю. Саме тому в середовищі львівських інтелектуалів виникла ідея значним гуртом переїхати до Києва, в історичну столицю України, і вчинити тут православний стольний центр, що мав би назву «Руського Сіону», відтак і поєднання Сіону з Геліконом на натуральній для цього простору православній основі.

Саме тому в перші десятиліття XVII ст. до Києва вирушила немала група львівських учених людей на чолі із Є. Плетенецьким, який став києво-печерським архімандритом.

З ним прибули Й. Борецький, брати Памво та Стефан Беринди, І. Копинський, З. Копистенський, Г. Дорофієвич, Т. Земка та інші. Вони й заходилися творити в Києві Руський Сіон, а потому й Гелікон: було закладено друкарню, братську, потім лаврську школи.

Львівське братство. Художник О. Штанко. 1994 р.

КУЛЬТУРА у XVI–першій половині XVII ст.
КУЛЬТУРА в XVI–первой половине XVII в. ▲ CULTURE in the 16th–first half of the 17th c.

ОСВІТА

- Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1578 р.)
- Замойська академія (1595 р.)
- Києво-Могилянський колегіум (1632 р.)
- Філії Києво-Могилянського колегіуму
- Парафіяльні школи
- Уніатські школи
- Протестантські школи
- Єзуїтські колегіуми
- Вірменська школа

КНИГОПИСАННЯ І ДРУКАРСТВО

- Рукописне Пересопницьке Євангеліє українською мовою (1556 – 1561 рр.)
- Осередки книгописання

Друкарні

- Українські
- Польські
- Вірменська

Друкарні й видавці

Іван Федоров (1525 – 1583). Засновник книгодрукування в Україні. 1573 р. заклав друкарню у Львові. Видав перші в Україні друковані книги. 1574 р. – Апостол; Буквар, 1581 р. – Біблія

Памво Беринда (між 1550/1560 – 1632). Філолог, друкар, гравер. Працював у Стратинській, Крилоській та Києво-Печерській друкарнях

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

- Православні братства і школи
- Берестейська церковна унія (жовтень 1596 р.). Утворена – уніатська (від половини XVIII ст. – греко-католицька) церква
- Відновлення православної ієрархії

АРХІТЕКТУРА І ФОРТИФІКАЦІЯ

- Замки і фортеці
- Кам'яні собори і церкви
- Костели
- Дерев'яна архітектура
- Укріплені монастирі і церкви
- Укріплені синагоги
- Цивільна архітектура

Меценати української культури

Князь Костянтин Острозький (1526 – 1608). Меценат української культури. Заснував Острозьку академію, друкарню, де було видано перший повний текст Біблії церковнослов'янською мовою (1581 р.)

Гальшка Гулевичівна (1575 – 1642). Київська шляхтянка і меценатка. У 1615 р. подарувала свій маєток на Подолі в Києві для влаштування православного монастиря, шпиталю, школи. Так було започатковане Богоявленське братство, яке стало основою Києво-Могилянської академії. В останні роки життя брала участь у діяльності Луцького братства

Петро Сагайдачний (близько 1560 – 1622). Гетьман українських реєстрових козаків. Навчався в Острозькій академії. У своєму заповіті відписав усе своє майно на освітні, добродійні та релігійні потреби Київській та Львівській братським школам

Іван (Іов) Борецький (р. н. н. – 1631). Освітній і церковний діяч, ректор Львівської братської школи, один із організаторів та перший ректор Київської братської школи. Митрополит Київський у 1620–1631 роках

Петро Могила (1596 – 1647). Видатний церковний і освітній діяч. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, а після злиття у 1632 р. з Київською братською школою став фундатором і опікуном Києво-Могилянського колегіуму, якому заповів бібліотеку, нерухомість і кошти

Карта з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007. – С. 65–73)

Масштаб 1:4 000 000
Державні кордони станом на 1648 р.
ВАРШАВА
Столиця держав
а б
Володіння Османської імперії (а) та її васала (б)
МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
ІТА
ІМПЕРІЯ
Кримське ханство
БАХЧИСАРАЙ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ОРНЕ МОРЕ
Балаклава
32°
36°
39°

КУЛЬТУРА у другій половині XVII–XVIII ст.

КУЛЬТУРА во второй половине XVII–XVIII в. ▲ CULTURE in the second half of the 17th – 18th

ОСВІТА

- Києво-Могилянська академія (від 1701 р.)
- Львівський університет
- Колегіуми православні
- Єзуїтські колегіуми
- Василіанські школи
- Піарські школи
- Гімназії
- Учительські семінарії
- Головні народні училища
- Окружні, підокружні школи
- 217 Початкові школи на теренах Лівобережних полків, за переписом 1740–1748 років
- 28 Початкові школи на теренах Слобідських полків, за переписом 1732 року
- 4 Школи у полкових містах

Примітка. Цифрами позначено кількість шкіл на території полку, в полкових містах

КНИГОПИСАННЯ ТА ДРУКАРСТВО

- Осередки книгописання
- Літописи, історична проза

1. Хмільницький літопис, XVII ст.
2. Добромильський літопис, XVII ст.
3. Феодосій Софонович – "Хроніка літописців стародавніх", 1672–1673 рр
4. Пантелеймон Кохановський – "Синопсис", 1674 р
5. Межигірський літопис, 90-ті рр XVII ст.
6. Петро Симоновський – "Краткий опис про козацький малоросійський народ", 1765 р.

"Козацькі літописи"

7. Роман Ракушка-Романовський, або Самовидець – "Літопис Самовидця", 1702 р
8. Григорій Граб'янка – "Літопис", 1710 р
9. Самійло Величко – "Літопис", 1720 р.
10. Чернігівський літопис, XVIII ст.

Друкарні

- українські
- польські
- єврейські
- вірменські
- німецька
- російські

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА

- Музичні школи
- Дворцеві оркестри, капели, театральні трупи
- Музичні цехи

АРХІТЕКТУРА

- Собори, церкви
- Костели
- Дерев'яні споруди
- Містобудування, цивільна архітектура
- Палацово-паркові ансамблі

ЦЕНТРИ ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

- Золотарство, художнє лиття
- Осередки малярства
- Книгозбірні

Батьківщина композиторів

Микола Дилецький (близько 1650–1723). Теоретик музичного мистецтва, композитор, диригент. Працював у Вільні, Москві. Церковно-хорові твори.

Артемій Ведель (1767?–1808). Композитор, співак (тенор), хоровий диригент. У 1794–1796 роках – капельмейстер Києво-Могилянської академії. Понад 20 хорових концертів.

Максим Березовський (1745–1777). Композитор, співак (бас). У 1769–1773 роках навчався в Італії в Болонській академії, де отримав звання академіка. Автор першої української опери "Демофонт", яку поставив у 1774 р. в Ліворно, Італія.

Дмитро Бортнянський (1751–1825). Композитор, диригент, співак. Початкову музичну освіту здобув у Глухівській співацькій школі. У 1768–1778 роках навчався у Венеції, Римі, Мілані, Болоньї, Неаполі. В Італії пише сонати, хорові твори, опери. З 1796 р. – директор Придворної капели у Санкт-Петербурзі.

Батьківщина живописців

Іван Руткович (р. н. невід. – 1703). Живописець кінця XVII ст. Найвідоміша пам'ятка творчості – іконостас церкви Різдва Христового у м. Жовкві.

Йов Кондзелевич (1667–близько 1740). Живописець. Очолював групу майстрів, які працювали над іконостасом для скиту Манявського у 1698–1705 роках.

Антоній Тарасевич (1640?–1727). Рисувальник, гравер. Вчився гравюри в Баварії – в Аугсбурзі, працював у Вільні. Керівник друкарні Києво-Печерської Лаври. Створив школу української барокової гравюри на міді. Ілюстратор книг "Житіє святих", "Три філософії".

Леонтій Тарасевич (близько 1650–1710). Рисувальник та гравер. Основоположник різцевої гравюри на металі. Портрети літописця Нестора, живописця Алімпія.

Дмитро Левицький (близько 1735–1822). Живописець-портретист. З 1770 р. член Петербурзької академії мистецтв. Понад 100 портретів своїх сучасників, зокрема Д. Дідро, Катерини II.

Володимир Боровиковський (1757–1825). Релігійні сюжети портрети. Наприкінці 80-х років XVIII ст. переїздить до Петербурга. Разом із А. Лосенком і Д. Левицьким заклав основи академічного живопису.

Батьківщина архітекторів

Іван Григорович-Барський (1713–1783). Архітектор, представник українського бароко. Перша робота – міський водогін в Києві. Полкова канцелярія в Козельці. Церква Миколи Набережного, дзвіниця Успенського собору, Покровська церква в Києві.

Степан Ковнір (1695–1786). Український будівничий доби бароко. Серед його робіт Ковнирівський корпус, дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах у Лаврі. Троїцька церква в Китаївській пустині. Собор Антонія і Феодосія у Василькові.

Карта з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007 р. – С. 65–73)

Масштаб 1:4 000 000
Державні кордони за станом на 1775 р.
ВАРШАВА
Столиці держав
Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б)
Українські землі у складі Російської імперії. Запорожжя (а), Лівобережний Гетьманат (б), території Слобідських полків (в)
Стародубо
ЧЕРНІГІВ
Р О С І Й С Ь К А
КИРГОРОД
І М П Е Р І Я
Кримське
ханство
БАХЧИСАРАЙ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Чорне море

З 20-х років тут поселився київський митрополит, ним став Й. Борецький. Паралельно намагалася утвердити свій Гелікон і «русь закону римського», пам'яткою чого стала поема І. Домбровського «Дніпрові камени» (20-ті рр. XVII ст.). Ця діяльність ішла в розвиток ідей Й. Верещинського, який був київським біскупом в кінці XVI ст. Але розвитку ініціатива не дістала, хоча в Києві була заведена єзуїтська школа.

Із вибором Й. Борецького митрополитом, тобто від з'єднання Сіону з Геліконом, Київ остаточно перетворюється на Гелікон православних, стає духовною столицею України, яка починає відігравати вирішальну роль у формуванні та вихованні української людини, але виключно на православній основі. Відтак було урочисто проголошено народження свого Гелікону та Парнасу через С. Почаського та його книжку «Евхаристиріон, або Вдячність» від 1632 р., що є панегіриком П. Могилі, головному промоторові такого становлення. Розклад предметів, згаданих у цій пам'ятці, свідчить, що йдеться про школу типу колегіуму.

Особливого значення набуло об'єднання лаврської та братської шкіл, куди й переносилися київські Гелікон та Парнас.

Це набуло і загальностанового характеру, про що свідчать «Акти на заснування Києво-Могилянської колегії» 1631–1632 рр., зрештою, саме цьому й присвячено «Евхаристиріон» С. Почаського.

Привертає увагу, що це був акт не індивідуального почину П. Могили, а загальносуспільна акція Київського братства, шляхти, духовенства та козаків: кожен стан дав на те своє документальне колективне зволення. Однак уфундував школи «із своїх власних добр», стаючи «дожиттєвим дозорцем та оборонцем» шкіл та Братського монастиря разом із старостами, щорічно обраними з-поміж шляхти, таки П. Могила.

Окрему згоду на з'єднання шкіл подав тодішній гетьман запорозького козацтва І. Петрижицький із усім військом, що мало особливе значення, бо над колегією поширювався вже й козацький патронат.

У такий спосіб Київ став духовним центром, серцем України, і він виконував цю місію до часу, коли російським царизмом було знищено Козацьку державу, а разом із нею головну школу виховання української людини – Київську академію.

Отже, становлення національної системи освіти до Визвольної війни Б. Хмельницького відбувалося за такими етапами:

1. Виховання української людини спершу мало традиційний характер, велося на рівні нижчих шкіл при церквах, монастирях чи судах.

2. З кінця XV ст. українська молодь, переважно шляхта, не задовольняючись рівнем освіти вдома, почала виїжджати до західноєвропейських та польських шкіл, де часто втрачала приналежність до православної конфесії.

3. Римо-католицька Русь певний час плекає в собі український патріотизм, а отже, дбає про виховання української людини – це триває до другої чверті XVII ст.

4. Певною мірою дбають про виховання української людини місцевий протестантизм та уніати.

5. Римо-католицька Русь створює в Україні перші Гелікони та Парнаси як культурні осередки. Цим шляхом пішли й православні. Перші Гелікони та Парнаси проголошено у Львові та Острозі.

6. Із процесом поступового злиття понять: «українець» (русин) – «православний» православні оновлюють свої засоби виховання української людини.

7. Значну участь у становленні освітньої системи беруть братства, які до традиційної системи дяківських шкіл створюють мережу шкіл

Чернігівський колегіум. Кінець XVII ст.

Народний учитель. Художник В. Білоусов. 1843 р.

братських. Очолює цей рух братство Львівське. Засновуються відтак середні школи і розробляються їх статути. Школи цього типу виникають у Львові, Луцьку, Вільні, Києві, Могилеві та інших містах.

8. Православні інтелектуали на чолі з Є. Плетенецьким перетворюють Київ на загальноукраїнську духовну столицю (Руський Сіон).

9. Саме тут утворюється колегіум – вищий навчальний заклад православних під патронатом шляхти, духовенства, міщан та козаків, який згодом стане академією. На цій основі проголошено Київський Гелікон та Парнас. Православні остаточно перебирають у Києві акцію виховання української людини.

10. Системою нижчих шкіл була охоплена фактично вся Україна на її етнічному просторі: середні школи – у більших містах, високі (вищі) школи – у визначних центрах країни.

Загалом до Визвольної війни, можна вважати, система освіти в Україні була цілком сформована, про що свідчить у 1654 р. Павло Алепський, арабський мандрівник, син антіохського патріарха Макарія: «На землі руській, тобто козацькій, помітили, що багато козаків, а також їхні жінки і дочки уміють читати, що знають порядок служб, заодно і пісні церковні. Духовні оточують опікою сиріт, учать їх і не дозволяють, щоб вони блукали... Завдяки опіці духовних над ними більшість серед них уміють читати».

Освіта в другій половині XVII ст. також творилася на виразно конфесійній основі: православна, римсько-католицька, уніатська; протестантська спершу підпала під гостру заборону польського уряду в першій половині XVII ст., а остаточно знесена козацькою революцією. У православному середовищі помічаємо настійне змагання за перетворення Київської колегії на академію, чого добивався ще П. Могила, а також зусилля позбутися на козацьких територіях шкіл не тільки протестантських, а й єзуїтських.

В Білоцерківських пактах 1651 р. забезпечуються права Київського колегіуму, так він тут і називається. А вже в «Козацьких пропозиціях до миру між Україною та Польщею» від 5 липня 1658 р. йдеться про перетворення Київської колегії на академію на зразок Краківської, а інших шкіл щоб не було, навіть «отців єзуїтів». «Козацькими пропозиціями» вимагалося відкрити православну академію також у Великому князівстві Литовському, тобто для Білорусії. Юридичний дозвіл на академію в Києві дають Гадяцькі пакти (1658), які були прийняті сенатом і поприсяжені королем, з правами, які має академія Краківська, але із забороною, щоб «сект аріянської, кальвінської, лютерської професорів та вчителів і студентів не було». З Києва виносилися всі інші школи, надавалося право заснувати православну академію і в Білорусії. Окрім того, дано дозвіл на заснування «гімназій», під якими розумілися «учительні доми, колегії, школи», також і друкарні, «скільки їх буде потрібно», відтак «вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з

Будівля Переяславського колегіуму. 30-ті рр. XVIII ст. Сучасне фото

суперечками про віру». А в «Переліку пунктів і прохань» І. Виговського від 1659 р. висувається вимога, що «академії, дозволені Гадяцькою комісією руському народові, повинні бути затверджені публічною постановою». Отже, на той час такої ще не було, відтак і цілковите право Київському колегіумові називатися академією не було повністю надано.

Щодо єзуїтських шкіл, то гетьман просив, щоб їх не було у визначених тоді межах Козацької держави. Ця програма свідчить про прагнення цілковито утвердити й піднести національну освіту та книгодрукування, чому надавалося державної уваги. Питання розвитку освіти ставить і Ю. Хмельницький у статтях, поданих О. Трубецькому від 1659 р.: «Школи всіляких мов для навчання дітей у Малій Росії, аби могли будь-де вільно пробувати, як у Києві, так і будь-де по містах». Питання освіти було поставлено й на Острозьких переговорах козаків із поляками 1670 р. Так, у польській інструкції своїм послам від 30 березня того року записано: «Про академії, про школи, коли

Художник Г. Левицький. Заставка до кн. М. Колачинського «Філософія Аристотелева». Львів. 1745 р.

панове комісари не зможуть справити інакше, опишуть і постановлять так, як описано в Гадяцьких пактах» (п. 14). Постановка цікава тим, що поляки бажали відкрутитися від того, що було записано щодо освіти в Гадяцьких пактах, але чинність їх визнавали. Зі свого боку П. Дорошенко в «Наказі послам у Острог» від 10 травня 1670 р. чітко наголошує: в Києві має бути академія, де б навчали «грецькою, латинською та руською мовою» (зауважимо: польською – ні) за зразком Краківської академії. Єзуїтські

Патерик Києво-Печерський. Київ. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1661 р.

Теза митрополиту Рафаїлу Заборовському. Гравер Г. Левицький. 1739 р.

училища з Києва мають бути виведені. Йшлося і про заснування Могилівської академії, хоча можна її відкрити і в Україні, «де для будівництва віднайдеться місце». Обумовлювалося, щоб школи і друкарні, скільки їх необхідно, можна було «вільно, без утруднень будувати, а вчення справляти і всілякі книги друкувати». Ці факти переконливо свідчать, що справа перетворення Київської колегії на академію Гадяцькою комісією не була завершена, через що це питання порушувалося знову. Відтак важливу постанову було прийнято на Острозькій комісії 22 грудня 1670 р., утвердженій королем, де записано: «Київська академія здавна була забезпечена правами», що свідчило: дозвіл їй називатися академією, даний у Гадяцьких пактах, чинний, а тепер підтверджувався. Інша річ, що унаслідок розрухи Київська колегія як академія функціонувати не могла, через що класи богослов'я в ній не вводилися. Це сталося тільки в 1676 році, відколи колегія і стала академією не тільки юридично, а й фактично. Це цілком заперечує поширену досі в науці думку, ніби академією Київська колегія стала після царських указів 1694 і 1701 років, – то були не установчі, а підтверджувальні грамоти.

Але і в цей час не зникла практика посилати учнів для навчання за кордон, чи вони й самі туди йшли. Про направлення київських спудеїв для підвищення освіти за кордон, зокрема до Польщі, вістить «Ляментація києво-братських учителів» від 1672 р., – це засвідчив В. Ясинський. Про становище українців у польських латинських школах пише Петро Камінський у «Листі до невідомого адресата в Білорусію» (1686): «Прислухатися в школах, як латинську молодіж проти руського народа юдять, яке там глузування з самих уніятів. Коли посміятися, то над русином, «кобусниками» їх називають, так що не один, втікаючи перед сміхом, мусить покинути школи. Інші криються з тим, що вони русини, і забираються в чужі краї, позмінювавши прізвища». Уніати, крім своїх шкіл, посилали вихованців та ченців для навчання до чужих країв, але таких, що мають свій кошт. У науці вони пробувають «три-чотири роки, дехто й більше, в Римі, Празі, Оломоуці, Браунсберзі, Вільні». Виховуються, як пише автор, «серед панських вигод» і повертаються з чужоземними звичаями.

Львівський єпископ Й. Шумлянськнй, говорячи про священицьку потребу давати освіту своїм дітям, у книжці «Метрика» від 1637 р. радить таке: «Синів своїх із молодих дитячих літ направляти», спершу навчити добре «свого славенського письма й мови», по тому не забороняти йти «до шкіл польських і латинських», при цьому вказуються школи у Львові, Ярославі, Кракові, – програма цілком тотожна з тією, що її виповів у XVI ст. В. Заборовський. Але є тут і відмінність, бо згадується Київська академія, йдеться також «про іншу православну школу в Гощі», яка функціонувала ще з часів Могили. Мало посприяти тим, хто хоче вчитися, й те, що дорога після Вічного миру 1686 р. «вільна, як з Києва до нас, так і від нас до Києва». Саме на Київ Й. Шумлянський і звертає найбільшу увагу: «Туди ото, чесні отцьове, своїх синів для науки посилайте, кошту не жалуйте, а коли не маєш йому що дати, подай йому батьківського наказа; кажи йому для науки, де хоче, мандрувати і багато потерпіти, гіркий-бо корінь учення, але потім солодкий стає, і матимеш з нього втіху». Заборона вчитися з боку батьків, вістить єпископ, – «це заборонити йому фортуну, щастя, дорогу», отож такий батько відповість перед Богом.

Патронат козаків над найвищим навчальним закладом України в Києві тривав постійно аж до встановлення персонального патронату гетьмана над Академією. Так у вірші І. Самойловичу від 1887 р. І. Величковський серед чеснот цього гетьмана згадує його прихильне ставлення до науки та вчених: «Вмієш патронатом

науки вкривати, зростає з того слава, оздоба, підпора. Вітчизні нашій шана, утіха є скора». І справді, І. Самойлович сприяв відновленню Київської академії та встановив традицію прямого гетьманського патронату, що, зрештою, сприяло її розвиткові.

Загалом тодішня освітня система була немислима без меценатів. З цього погляду показовими є вірші А. Стаховського (в книзі «Дзеркало від писання Божественного», 1705 р.) на честь І. Мазепи, де славиться гетьман, гербовий хрест якого стає для учнів золотим ключем. Завдяки йому було відкрито в 1700 р. Чернігівський колегіум, власне «Чернігівські атени», як пише А. Стаховський, в які ввелись камени (Парнас); відтак відчинивсь «палац тих наук забутих, чи ясніше розказать: у непам'ять збутих» (Гелікон). Завдячуючи турботам гетьмана, «світло від наук золоте розлилось», що має принести «вищої мудроти день». Подібно славить І. Мазепу за сприяння і розбудову Київської академії Ф. Прокопович у драмі «Володимир» (1705).

Отже, зробимо розкладку етапів розвитку освіти в Україні в цей другий великий період:

1. Систему української освіти в другій половині XVII ст. можна вважати цілком установленою.

2. Триває боротьба, що завершилася успішно, за перетворення Київської колегії на академію.

3. Засновується ще один вищий навчальний заклад в Україні – Чернігівський колегіум, і тут утверджується визначний культурний осередок.

4. Частина української молоді, як і раніше, здобуває освіту в римо-католицьких навчальних закладах Речі Посполитої, частина їде до Західної Європи.

5. Функціонують традиційно нижчі школи при церквах (дяківські), монастирські (як у Гощі) та братські.

6. Над вищими православними навчальними закладами встановлюється персональний патронат гетьманів, спершу І. Самойловича, потім І. Мазепи.

У XVIII ст. загалом залишається вироблена раніше система освіти в усіх її компонентах: нижча, середня та вища школа, але із привнесеннями, звуженнями та розширеннями; зрештою під кінець століття ця система була зруйнована. Київська академія, як серцевина системи, найвищий розквіт здобула в кінці XVII – на початку XVIII ст. за ректорства І. Кроковського і за патронату І. Мазепи (її тоді називали Могилянсько-Мазепинською). Кожен викладач, особливо в класах риторики, поетики, філософії та богослов'я, для права викладання складав самостійний курс предмета. Встановилися

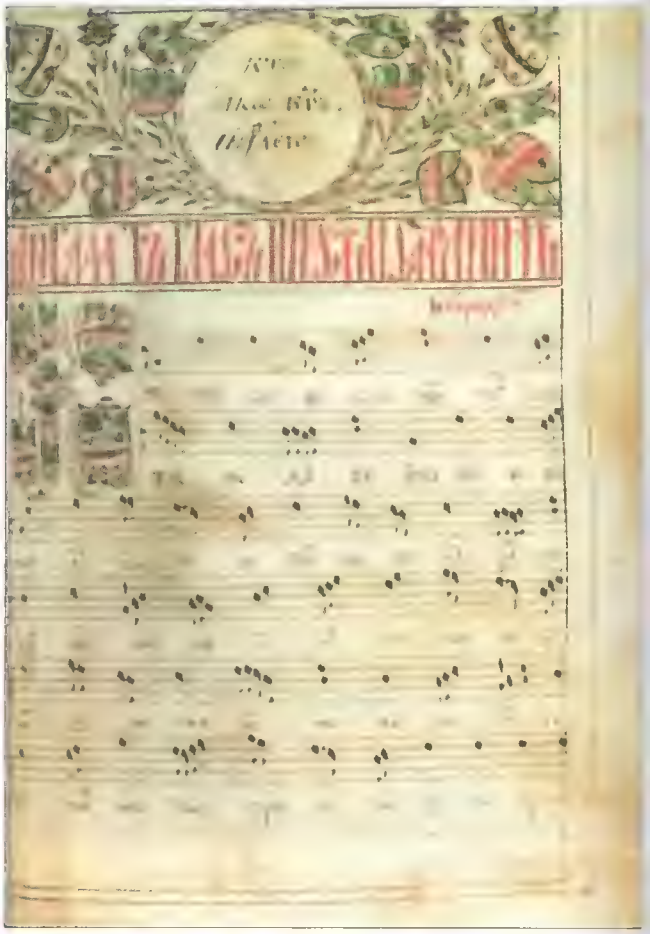

Сторінка «Ірмологіона». Кінець XVII ст.

традиційні акції: публічні диспути, культурно-мистецькі свята, рекреації, театральні вистави, для яких писалися драми, виходи студентів із вертепним дійством і творенням вистав, декламацій, музичних і співацьких виступів.

За зразком Київської академії в інших містах почали відкриватися колегіуми, окрім Чернігівського, який постав на основі школи в Новгороді-Сіверському. В 1727 р. єпископом Є. Тихорським засновано Харківський колегіум, який проіснував до відкриття тут університету в 1805 р. В 1738 р. єпископ А. Берло відкрив Переяславський колегіум. Класи в колегіумах були такі: фара, інфима, граматика, синтаксис, поетика, риторика, філософія, а в академії ще й богослов'я, але не завжди цього дотримувалися. Так, Чернігівський та Переяславський колегіуми в першій половині XVIII ст. не мали класу філософії, але богослов'я викладалося не лише в Києві, а й у Харкові, через що тамтешній колегіум закономірно називали академією.

У Харкові були класи малювання та мистецтва. Викладали в колегіумах різні мови: німецьку, французьку, грецьку, хоча не завжди. Загалом колегії були підпорядковані місцевому єпископу, який дбав про їхнє забезпечення.

Сторінка «Ірмологіона» зі вставкою і сюжетним ініціалом. 1682 р.

За І. Мазепи в Києві побудовано ряд корпусів, кількість учнів сягала двох тисяч. Загалом же вся гетьманська Україна була вкрита мережею шкіл.

М. Возняк в «Історії української літератури» (1921) пише про це так: «Ревізійні полкові книги першої половини XVII в. показують, що в 1740–1748 рр. у сімох полках старої України було 866 шкіл, з цього у Ніжинськім полку – 217, Лубенськім –172, Чернігівськім –154, Переяславськім –119, Полтавськім – 98, Прилуцькім – 69, Миргородськім – 37. На просторі згаданих полків було 35 міст, 61 містечко, 792 села, 206 сілець (без церкви) і 11 слобідок. Перепис слобідських полків у 1732 р. виказав 124 школи без Острогозького полку, з цього в Сумськім – 47, Ізюмськім – 33, Охтирським – 25, Харківськім – 20. Одна школа на Слобожанщині припадала на 2524 душі; це число покажеться в своїм правдивім світлі тільки тоді, коли пригадати, що 1884 р. одна школа на Харківщині припадала на 4270 душ. Учителів-дячків і їх помічників-юнаків, що жили з ними в шкільних помешканнях, було 372». І далі: «На підставі Рум'янцівського опису було в Чернігівському полку 142 села і 143 школи. На просторі пізніших Чернігівського, Городенського й Сосницького повітів було в 1768 р. 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; в 1875 р. були на тій території 52 школи й одна школа припадала на 6730 душ».

На Правобережній Україні, з одного боку, бачимо занепад Львова як українського культурного осередку, що сталося від зменшення значення Львівського братства та його школи як основоположної братської: після прилучення до Австрії вона утримувалася як «віросповідальна школа». Система дяківських шкіл існувала широко й тут, але братські школи почали витіснятися василіянськими, що утворені на зразок єзуїтських. Відтак створено систему василіянських шкіл із філософськими, навіть богословськими класами, тобто на рівні колегіумів (гімназій) та академій. У XVIII ст. знаємо такі школи в містах Битені, Володимирі, Кам'янці, Гощі, Умані, Любарі, Острозі, Мильчі, Сатанові, Шаргороді, Загайцях, Замості, Теребовлі, Дрогобичі, Лаврові, Бучачі, Львові, Добромилі, Почаєві та інших. Ці школи, як пише М. Возняк, «були сильно спольщені», також «відзначалися гострою дисципліною, безумовною підлеглістю нижчих вищим і релігійним настроєм».

Загалом шкільна діяльність василіян поширилася із утворенням у Польщі так званої Едукаційної комісії 1733–1775 рр., яка за постановою сейму провела реформу шкільної справи, виробила єдиний шкільний статут і призначила школам грошову допомогу. Єзуїтські школи в 1783 р. також були передані Василіянському ордену, засновувалися й нові школи (наприклад, у Каневі в 1786 р.). Ці школи були призначені для шляхти й виховували молодь у католицькому та польському дусі. Контролювали навчальний процес так звані візитатори як представники уряду.

У підросійській Україні побіч із розвитком освітньої системи у цей час виникають явища регресивні, пов'язані передусім із здійсненням Петром І геноциду щодо української нації, коли з України у насильницький спосіб відбиралися і переселялися до Росії сотні освічених і талановитих людей.

Як зазначає дослідниця М. Андрущенко, з 25 ректорів Київської академії у XVIII ст. 11 забрано було до Росії. За Р. Заборовського, що вважається часом піднесення Київської академії, тобто в 1731–1747 роках, було забрано звідси найкращих викладачів: А. Дубневича, С. Кулябка, С. Малиновського, І. Козловського, П. Конюшкевича, В. Лащевського, Г. Слонимського, Г. Русичевського, І. Ондровонжа-Мигалевича та інших. «Так починалася, – пише дослідниця, – величезна українська трагедія XVIII ст.

– втрата власної інтелектуальної еліти, а разом з тим і елітарної культури, яка необхідна для духовного розвитку кожного народу». І далі: «Регулярно, майже щороку, видавалися укази святого Синоду з настійною вимогою направити певну кількість учнів і вчителів академії для підняття освіти в Росії».

За Р. Заборовського персональний патронат над Академією здійснював гетьман Д. Апостол, у часи ж безгетьманства вона почала занепадати. За митрополита Т. Щербацького (1747–1757) Академія втратила виборну систему, ректори та префекти призначалися. Заведено було систему підручників, – отже, порушено свободу викладання і ту основу, яка називалася «вільними науками». У 1767 р. Академії перестали давати урядову субсидію, згодом відновили, але вельми малу. За митрополита С. Миславського починається русифікація Академії: вводилося викладання російської мови та словесності, запроваджувався російський правопис, було знищено театр і навчальні диспути. За гетьмана К. Розумовського в гетьманській Україні починається рух за відкриття університетів, як приміром (про це пише в своєму проекті 1770 року Г. Теплов), університету в Батурині. Цього домагалася в 1764 р. шляхта в «Проханні про відновлення старовинних прав Малоросії», де йдеться про два університети: в Києві, на основі Академії, та в Батурині. Втретє подається таке прохання в 1767 р., але безрезультатно.

Першого університета засновано в Україні у Львові в 1783 р., а при ньому рутенський (український) інститут («Studion Ruthorum»), тут навчалися тільки два роки.

Відібрання монастирських маєтностей за указом Катерини II в 1786 р. було сильним ударом для українських шкіл.

З'являються нові типи шкільних закладів. Так, у 1779 р. в Полтаві відкрито слов'янську семінарію, у 1786 р. її переведено до Катеринослава. В Києві, Катеринославі, Новгороді-Сіверському створено «главные народные училища», що дорівнювали нижчим класам пізніших гімназій; відкрито також приватні пансіони для дворянства по губернських містах. З'явилися фахові школи: Медико-хірургічна академія у Єлизаветі, сільськогосподарська школа в Миколаєві, музична в Катеринославі, співацька школа була у Глухові. Дворянством практикувалося домашнє навчання із найманим учителем.

З іншого боку, не зникла традиція навчання в чужих землях. Про те, як ходили українські юнаки здобувати науку в Польщі та на Заході, яскраво свідчить В. Григорович-Барський у своєму описі мандрів. Тут-таки розповідається про труднощі навчання. Здобувати науку на Заході ходили протягом усього XVIII ст. – приклад Г. Сковороди чи І. Фальківського. Водночас українські суспільні верхи почали масово посилати своїх дітей на навчання до російських дворянських навчальних закладів. А. Шафонський у 1786 р. в своєму описі Чернігівського намісництва писав про українців, що вони «радо посвячуються наукам, так що не тільки діти заможних, а й найбідніші міщанські та козацькі діти йдуть з доброї волі» до шкіл. І хоча терплять голод, холод, живуть з переписування духовних книг і милостині, «радо й пильно вчаться, і багато з них виходить гідних людей як у духовнім, так і світськім стані».

Отже, зробимо висновки щодо розвитку освіти і в цей період:

1. У XVIII ст. утримувалася традиційна система освіти, яка із занепадом Козацької держави почала хилитися до занепаду, зрештою, й занепала під кінець століття.

2. Традиційно українська молодь їздить здобувати освіту в Польщі та Західній Європі, але з другої половини XVIII ст. старшина та шляхта посилає своїх дітей навчатися і в Росію.

3. Розширюється кількість учительних колоній Київської академії, тобто колегіумів, які дублюють освітній процес у альма-матер. Це Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми, певною мірою Полтавська семінарія.

4. На Правобережжі поширюється система василіянських шкіл при занепаді братських – це нижчі, середні та вищі школи, їх засновують уніати.

5. На теренах Польської держави провадиться полонізація, а на терені Російської – русифікація освіти.

6. З одного боку, колегіуми втрачають світський характер, стаючи становими, духовними закладами, з іншого – навчальний процес регламентується, ліквідуються виборна система та вільний виклад наук.

7. Загальний рівень освіченості українців у XVIII ст. був високий, значно вищий, ніж у XIX ст.

Валерій Шевчук

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ. Острозька школа (академія) виникла в останній третині XVI ст. в м. Острозі на Волині. Її фундатором і меценатом був багатий і впливовий український магнат Костянтин Острозький. Він зберігав вірність своїй нації, був поборником православ'я, виступав проти католицизму й унії, підтримував діяльність братств, сприяв поширенню освіти і

Острог. Художник О. Штанко. Ілюстрація до кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика». 1994 р.

Залишки замку - резиденції князів Острозьких. XIV–XIX ст. Ліворуч – Богоявленська церква. Острог. 1521 р.

книгодрукування в Україні, заснував при Острозькій школі друкарню та згуртував навколо них відомих учених, письменників, діячів освіти з Києва, Львова, Вільна та інших міст.

Острозька школа мала своєрідну триступінчасту структуру. Вона об'єднувала елементарну школу з середньою та началами вищої.

В Острозі Іваном Федоровим був виданий у 1578 р. «Буквар» саме для елементарних класів цієї школи. Разом з тим сучасники називали Острозьку школу також і колегіумом, тобто визначали її як середню. Курс навчання в цьому навчальному закладі складався зі знаменитих «семи вільних наук» (в українських джерелах – «визволених наук») доби Ренесансу. Це граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика й астрономія. Саме викладання цих предметів було типовим для середньої школи того часу.

Острозьку школу її ректор, Герасим Смотрицький, називав академією. Справді, програма, рівень підготовки викладачів і учнів свідчать про належність цієї школи до типу вищих. Крім «семи вільних наук», тут викладали філософію. Її вивчення поряд із теологією в ту добу було прерогативою вищих навчальних закладів. Ознакою вищого навчального закладу було й те, що в Острозі вдосконалювалися в науках люди, які вже мали певний рівень освіти. У зрілому віці сюди прибув Йов Княгинецький, відомий церковний діяч, противник католицизму й унії. Згодом він став засновником Манявського скиту (монастиря), що протистояв католицькій експансії та уніатству на західних землях Галичини. Після навчання в Острозі Йов Княгинецький сам викладав там. У 1603 р. він був запрошений у Дермань (тепер Устенське Друге Рівненської обл.), куди була переведена острозька друкарня.

Провідне місце в Острозькій школі займало вивчення старослов'янської та грецької мов. Її організатори прагнули зберегти традиції Київської Русі як основу самобутності української культури і протиставити їх наступу католицизму та ополяченню. На діяльність Острозької школи значний вплив зробили вчені з Греції. Грецька освіченість у XVI ст. перебувала у тісному взаємозв'язку з італійською і була перейнята реформаторськими ідеями.

В Острозі грецьку мову викладали Кирило Лукарис, Никифор і Діонісій Палеолог.

Кругла вежа. Острог. XVI ст.

Князь Костянтин Острозький (1526–1608). Художник Я. Сваричевський. 1883 р. Копія з оригіналу XVI ст.

Брати Северин і Дем'ян Наливайки в Острозі. Художник О. Базилевич. 1999 р.

Герб князя Острозького з «Біблії» 1581 р. Дереворит

Кирило Лукарис здобув освіту в Падуанському (Італія) та в німецьких протестантських університетах. До Острога прибув у 1594 р. й тут очолив школу. Згодом став ректором Віленської братської школи, а ще пізніше – Константинопольським патріархом.

Никифор протягом десяти років викладав у Падуанському університеті, був «ректором наук еллінських і грецьких». Канцлер Речі Посполитої Ян Замойський запрошував Никифора викладати в Замойській академії, але той відмовився, оскільки їхав до Острога для викладання «наук визволених». Вперше Никифор прибув до Острога в 1583 р. разом із «Федором-спудеєм». Другий його приїзд припав на час Берестейського церковного собору 1596 р., де він, як патріарший посол, виступив проти унії. Уряд Речі Посполитої звинуватив його у шпигунстві на користь Туреччини, ув'язнив у Мальборкському замку, де Никифор помер 1599 р.

З часом в Острозі утворився новий тип школи – слов'яно-греко-латинський. Зберігаючи традиції Київської Русі, острозькі діячі прагнули розширити обрії освіти. Творчо засвоюючи досвід польських шкіл, вони вводили вивчення латинської мови, яка в добу Відродження була мовою європейської науки й літератури. Тому сучасники Острозьку школу називали тримовним ліцеєм.

Вихованці Острозької академії стали визначними вченими, письменниками-полемістами і перекладачами, церковними, громадськими, військовими, політичними діячами. Клірик Острозький, високоосвічена людина свого часу, був знайомий з візантійським богослов'ям і творами італійських гуманістів. Він, наприклад, у своїх листах до Іпатія Потія цитує Петрарку.

Там учився Мелетій (у миру – Максим) Смотрицький, який згодом став автором «Грамматики словенския правилное синтагма», що неодноразово перевидавалася в Україні та Москві і за якою вчилося кілька поколінь українців, білорусів, московитів. Здобув освіту тут також Іван (Іов) Борецький, у майбутньому перший ректор Київської братської школи і київський митрополит. Там навчався Петро Конашевич-Сагайдачний, який згодом став видатним полководцем, гетьманом Війська Запорозького, захисником культури, поборником освіти.

При Острозькій школі й друкарні склався гурток вчених і письменників, які водночас були й викладачами. Майже всі вони – прогресивні люди, вихідці з дрібної шляхти, міщан і нижчого духовенства. Так, діячем гуртка був Іван Федоров. Очолив гурток ректор школи Герасим Смотрицький (батько Мелетія Смотрицького). Освіту він здобув під керівництвом домашніх учителів, був чудовим знавцем грецької мови, служив громадським писарем у Кам'янці. Одним із перших запросив його князь Костянтин Острозький для керівництва роботою в школі та друкарні. В Острозі він написав і надрукував свої перші полемічні твори «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587), що поклали початок українській полемічній літературі. Герасим Смотрицький був головним редактором Біблії (1580–1581), яка в Острозькій друкарні вперше була видана слов'янською мовою в повному обсязі. Він був також і поетом, у Біблії надрукував свої «Вірші на герб князів Острозьких», а також віршовану передмову.

Андрій Римша – автор «Хронології» («Которого місяця что за старих віків діяло»), виданої вперше у 1581 р. в Острозькій друкарні, теж

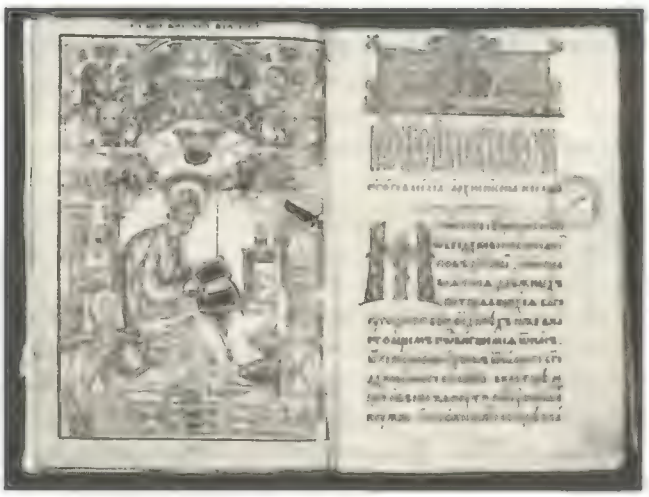

«Книга о постничестве» Василія Великого. Острог. 1594 р.

Сторінка «Острозької Біблії». Перше повне видання канонічного біблійного тексту церковнослов'янською мовою. 1581 р.

вийшов із середовища цього знаменитого гуртка і згодом став видатним поетом.

В Острозі було опубліковано полемічний твір Василя Суразького (Малюшицького) «Про єдину істинно православну віру», збірку статей «Книжиця», до якої увійшов твір видатного українського письменника-полеміста Івана Вишенського.

В Острозі була перекладена і видана у 1607 році пам'ятка візантійської літератури IX ст. «Тестамент цезаря Василія сину своєму Льву» в збірнику «Лікарство на оспалый умысл чоловічий». Моральні настанови цього твору, мабуть, актуальні для всіх часів: бути справедливими до своїх підданих, не збирати багатства з їхніх сліз, зберігати свою мову («Слово... которое кгды буде втрачено, веспол з ним и все наше згинути мусить»), віру, любити науку.

Серед членів Острозького гуртка був Кипріян, «муж в еллинском діалекті искусен, в Венеції же і Падуї любомудрствоваша». Його старанням було перекладено твір «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 послань св. апостола

Центральний корпус Національного університету «Острозька академія»

Бібліотека Національного університету «Острозька академія».

Павла», виданий у друкарні Києво-Печерської лаври 1623 р.

Відомими на той час вченими були брати Дем'ян та Гнат Наливайки, а третій їхній брат – Северин – став керівником козацько-селянського повстання кінця XVI ст. проти панування Польщі в Україні.

Письменник-полеміст початку XVII ст. Захарія Копистенський писав, що в Острозі були «мовцы оному Демосфенесові ровныи и Сафонові и иные различныи любомудрцы. Найдовалися и докторове славныи, в греческом, славенском и латинском языках высвічоныи. Найдовалися и матиматикове и астрологове».

Завдяки діяльності цього відомого гуртка Острог в останній чверті XVI ст. став важливим культурно-історичним центром України.

Найвидатніший природознавець нашого століття, нащадок запорозьких козаків Володимир Іванович Вернадський у програмному виступі «До створення Української Академії наук» (1918 р., Київ), роблячи історичний екскурс у минуле, згадав і Острозьку школу як типовий приклад для першого етапу існування академій, коли вони були гуртками вчених, підтримуваних меценатами.

Розквіту Острозька школа досягла у 80-х роках XVI ст., а на початку XVII ст., після смерті її мецената князя Костянтина Острозького (1608), поступово занепадає. Нащадки князя перейшли в католицтво і не були зацікавлені в діяльності школи, яка проводила активну боротьбу проти католицького наступу.

Згодом в Острозі влаштувалися єзуїти, відкрили тут свій колегіум (1624), що стало однією з причин припинення діяльності Острозької школи.

Однак, хоч Острозька школа існувала недовго, вона відіграла важливу роль у розвитку шкільної справи України, поклавши початок прогресивним перетворенням у шкільній справі України. В Острозі не тільки визначився тип вищої школи, що став характерним для східнослов'янських земель протягом довгого часу, а й склався взаємозв'язок школи з культурним і суспільно-політичним життям України. Досвід і традиції Острозької школи були розвинуті у братських школах і послужили основою для створення Київського колегіуму, що став пізніше академією.

Зараз, як відомо, Києво-Могилянська академія вже відродилася. Завдяки зусиллям вчених-ентузіастів, державних органів і громадських організацій відроджується й Острозька школа-академія [нині – Національний університет «Острозька академія». – *Ю. М.*].

«ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЯ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА» – акт угоди між гетьманом України Пилипом Орликом та українською козацькою старшиною і козаками, що був укладений на еміграції (під Бендерами) 5 квітня 1710 р. під час обрання Пилипа Орлика гетьманом України.

«Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» включали вступ-преамбулу і 16 статей. У преамбулі викладено коротке резюме стародавнього періоду історії України. Далі пояснюються причини того, чому саме Україна розриває з Московщиною і приймає шведську протекцію: «Бажаючи звільнити козацький народ із тяжкої неволі й повернути до первісної свободи, Бог висунув оборонцем православ'я Богдана Хмельницького, давши йому для підтримки шведського короля й зброю Кримської держави. Хмельницький добровільно прийняв протекторат московських царів, плекаючи надію, що вони дотримають обіцянки берегти право і вольності України, викладені в договорах і статтях».

Проте після смерті Б. Хмельницького, як повідомляється в преамбулі, Московське царство хотіло накинути «невольниче ярмо на народ вільний, козацький, собою ніколи не завойований», перетворити козаків на регулярне військо, відібрати владу, міста й таким чином до решти викоренити Військо Запорозьке, стерти навіть згадку про нього з пам'яті народу. Тоді гетьман Іван Мазепа, бажаючи

після смерті своєї «зоставити тую ж Отчизну, милу матку нашу, і Військо Запорозьке, городове й низове, не тільки в ненарушимих, леч і в розширених, і в розмножених вольностях, квітнучую і ізобілуючую», піддався під охорону Карла XII, який мав допомогти йому так, як Карл X допоміг Богдану Хмельницькому. Смерть Мазепи не дала змоги довести справу до кінця. Військо Запорозьке ухвалило надалі боротися з Московщиною, щоб здобути бажану волю для України. Постановили вільними голосами обрати гетьманом Пилипа Орлика.

Щоб запобігти виникненню самодержавної влади над українським народом і гетьманському самовладдю, як інколи це бувало, укладається цей договір, котрого повинні дотримуватися не тільки Орлик, а й усі наступні гетьмани. Цими словами закінчувався вступ-преамбула.

У 16 статтях «Пактів і Конституції...», що визначали державний статус України, її внутрішній устрій, міжнародне становище, на перше місце висувалася проблема взаємовідносин між владою (гетьманом) і народом. Гетьманська влада («гетьманське самодержавство») мала бути обмежена постійною участю в управлінні Генеральної ради, тобто розширеної старшинсько-козацької ради, до якої мусили входити не тільки генеральна старшина, городові полковники, полкова та сотенна старшина, а й по одному депутату з кожного полку з числа заслужених козаків, «розумних радників», а також депутатів від запорозького козацтва.

Для вирішення «всяких важливих справ» передбачалося періодично збирати в гетьманській резиденції старшинсько-козацькі ради – тричі на рік (на Різдво, Великдень, Покрову). Без дозволу цієї ради гетьман не мав права нічого «приватною своєю владою ні зачинати, ні установляти і в скуток не приводити». Усі поточні пильні справи, яких не можна відкладати, мав вирішувати гетьман, однак спільно з радою генеральної старшини, тобто зі своїм Кабінетом Міністрів. Гетьман зобов'язувався радитися з генеральною старшиною «о всяких справах публічних». Обмеження гетьманської влади стосувалося також адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів.

Отже, досить чітко формулювалися начала представницького парламентського ладу, заснованого на демократичних засадах. Встановлювався розподіл між державним скарбом і тими коштами, які могли бути в особистому

Гетьман Пилип Орлик – автор першої Конституції. Скульптор А. Кущ

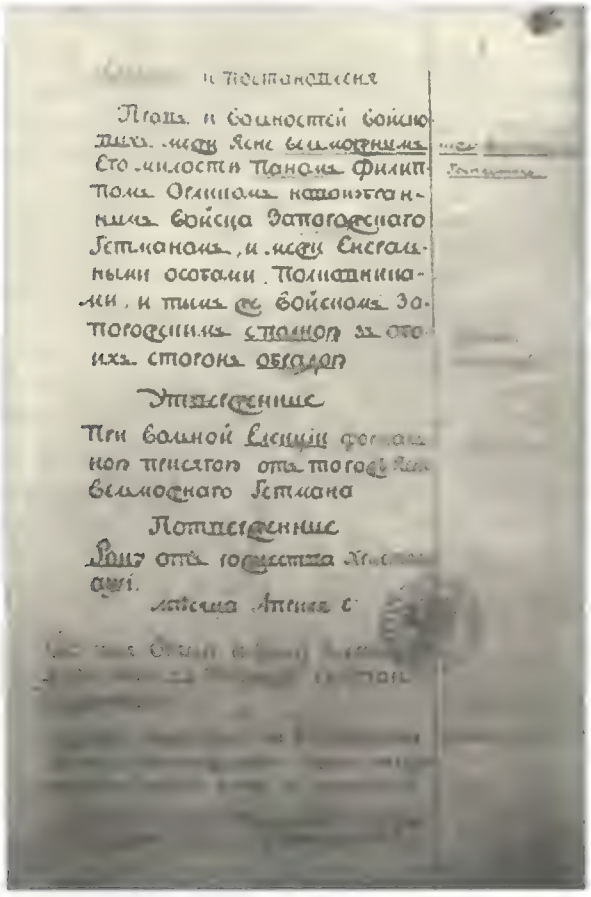

Титульна сторінка Конституції з печаткою царського архіву Росії 1800 р.
У Московському архіві знайдено примірник Конституції гетьмана П. Орлика, написаний староукраїнською мовою. Український варіант переклали з латинського оригіналу ще за часів козацтва, і він понад півстоліття зберігався в Запорозькій Січі, а коли останню знищили російські війська, потрапив до Москви. Цей список знайшов і скопіював у Російському державному архіві давніх актів аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. Драгоманова Олександр Алфьоров.

розпорядженні гетьмана, тобто державний скарб відокремлювався від гетьманського й передавався в розпорядження генерального підскарбія. На утримання гетьмана («на ранг гетьмана», «на булаву і особу його гетьманську») призначалися рангові маєтності, земельні володіння. Важливі скарбові справи мали вирішуватися виключно на зборах широкої старшинсько-козацької ради, тобто парламенту. Генеральний підскарбій, як і полкові підскарбії (по два в кожному полку), обираються. Полкові підскарбії повинні обиратися ще й за «посполитою ухвалою».

Уряди полковників і сотників, які були не тільки військовими керівниками, а й управляли всім населенням, мали адміністративно-політичну й соціально-економічну владу на території полку і сотні, були теж виборними. Полковників і сотників обирали «вільними голосами». Гетьман їх лише затверджував.

Справи про кривду гетьманові та провини старшини має розглядати не гетьман, а Генеральний суд. Коли б в управі гетьмана або в його справах помічено було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини й козаки-радники мали право «виговорити» те гетьманові, а він не мав права на них гніватися або їх за це карати.

Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не мав права вести. Листи із сторонніх держав, так само як і відповіді на них, гетьман має зачитувати старшині, а вона, якщо буде потреба, триматиме відомості в таємниці. (Цим пунктом Орлик прагнув застерегти від прорахунків, що їх припустилися Мазепа та його попередники).

Отже, Конституція визнавала непорушність трьох складових чинників правового суспільства, а саме – єдність і взаємодію законодавчої (широкої Генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної й контрольованої, однак незалежної від гетьмана.

У статтях Конституції Орлика визначався національно-державний суверенітет України.

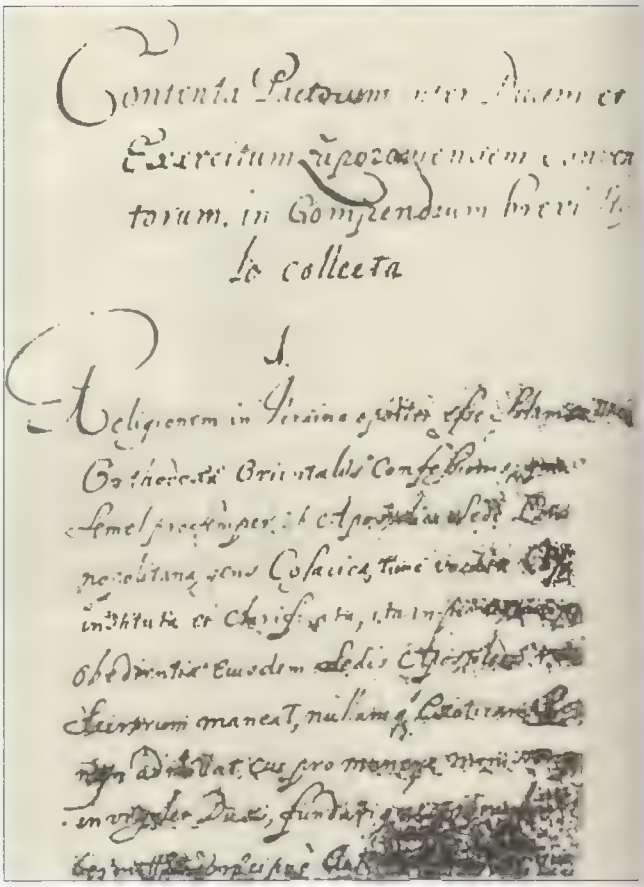

Перша сторінка Конституції України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 р.

Обкладинка кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика». Художник О. Штанко. К.:Веселка, 1994)

Договір починався з урочистої декларації того, що Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування. Головним постулатом була повна незалежність України від Москви. Обумовлювалося, що по закінченні війни з Москвою всі невільники-українці, які перебувають там, повернуться додому. Дніпро й землі Війська Запорозького необхідно очистити від містечок і фортець царських, які будуть знесені.

Визначалися також кордони з Польщею по річці Случ, як колись, за Богдана Хмельницького. Українські землі, які були передані за різними угодами Польщі, мали відійти до гетьмана.

Значна увага в Конституції приділялася соціальним низам – рядовим козакам і посполитим. Для захисту їх від визиску та гніту, надмірних податків і робіт, великих тягот і здирств гетьман мав узяти їх під свою опіку. Він також мав забезпечити утримання козацьких вдів і сиріт.

Вказувалося на необхідність припинення утисків і гноблення козаків та іншого населення України старшиною. Заборонялося старшині та «всяким військовим і посполитим урядникам» використовувати козаків і посполитих селян на своїх господарських роботах – косовиці, жнивах, загачуванні гребель тощо; віднімати в них ґрунти або силою змушувати до продажу, забирати за які-небудь провини людське майно або примушувати людей за це на себе робити. Попереджалося, що переїжджі гетьманські слуги, особи військові не мають права вимагати у міщан і селян підводи, корми, напої та провідників, хіба хто їхатиме в публічних справах і то за гетьманською подорожньою. По звільненні України від підданства московського спеціальна комісія має провести ревізію всіх маєтностей і земель, якими користується або які захопила старшина, а також ревізію повинностей підданих селян і підсусідків.

Окремо планувалося з'ясувати справу зі звільненням від публічних повинностей купців, оскільки тягар податків слід розподіляти на маєтних купців. Мали бути врегульовані тягловий обов'язок, деякі ярмаркові сплати тощо. Таким чином, у Конституції розглядалися і проблеми торгівлі. Гетьманові ставилося в обов'язок дбати, щоб від купців, крім узаконених податків, нічого зайвого не вимагалося.

Скасовувалися ненависні народові державні монополії, оренди та відкупи, обтяжливі для селян і міщан стації – розквартирування в їхніх домівках компанійців та сердюків. Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська.

Така увага й піклування про інтереси та соціальний захист низів українського народу були суттєвим історичним кроком уперед порівняно з іншими державними договорами гетьманів, починаючи з Березневих статей 1654 р. Б. Хмельницького, в яких відстоювалися права і привілеї різних станів українського суспільства, проте зовсім ігнорувалися інтереси посполитого селянства.

Конституція мала статті на користь запорозьких козаків: зберігався їхній особливий статус, забезпечувались їхні права. Запорозькому Низовому Війську мали повернути давні поселення – місто Трахтемирів зі шпиталем, із перевозом на Дніпрі, а також Кодак, Келеберду, Переволочну, землі і млин над Ворсклою. Дніпро з усіма рибними промислами від Переволочни до Очакова мав бути у відомстві виключно Запорожжя. Форти, побудовані Москвою на запорозьких землях, мали бути знесені.

Затверджувалися права православної церкви під зверхністю царгородського патріарха з митрополичим престолом у Києві. Орлик зобов'язувався, якщо він здобуде владу в Україні, виборювати політичне й церковне відокремлення України від Москви.

Отже, ця перша в світі Конституція була пройнята дуже демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрям розвитку державних реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилась однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток. «Пакти й Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» мусять зайняти належне місце в європейській історіографії. Деякі їхні положення зберігають актуальність і для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної України.

Творці Конституції, розробляючи її в чужій країні, усвідомлювали, що її практичне застосування буде неймовірно важким, адже спочатку треба було звільнити Україну від московського панування. Оскільки їхні власні сили були дуже невеликі – кілька тисяч козаків і старшини, вони сподівалися це зробити за допомогою Швеції, Туреччини та інших країн.

Зі шведським королем Карлом XII була укладена спеціальна угода. Як протектор України, він санкціонував козацьку Конституцію, підтвердивши таким чином права та вольності Війська Запорозького. Водночас він виступив гарантом незалежності України та недоторканності її кордонів, які за Конституцією обіймали Лівобережжя та Правобережжя. Шведський король зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від московського панування, й не укладати миру з царем, не здобувши попереднього відновлення незалежності України.

ПАЛАНКИ – адміністративно-територіальні округи, на які поділялися Вольності Війська Запорозького Низового, тобто територія останньої Запорозької Січі – Підпільненської (Нової) (1734–1775). Спочатку паланок було п'ять: Бугогардівська, Інгульська (або Перевізька), Кодацька, Самарська, Кальміуська. Від 1768 р. додалися Орільська і Протовчанська, пізніше – Прогноїнська і Барвінкова Стінка. До паланок входили села, де жили жонаті козаки із сім'ями і селяни, так звані «військові посполиті», або піддані Війська Запорозького, які становили майже половину населення Запорозької Січі, а також козацькі зимівники-хутори.

Селяни, як і козаки, займалися хліборобством, городництвом, менше – скотарством і чумацтвом. Торгівля, промисли, зокрема рибальство, були привілеєм тільки козаків. Посполиті платили «військовий збір» і виконували деякі повинності. Серед селянства була майнова нерівність. Селяни поділялися на «тяглих» і «піших». Останні не мали у своїх господарствах навіть робочої худоби. З них виділилася категорія «крайнє ніщенських». Однак Запорозька Січ ніколи не знала кріпацтва. Стано-

Паланковий устрій Вольностей Війська Запорозького Низового (1734–1775)

Паланкові печатки (за А. О. Скальковським):
1. Печатка кошового Малашевича 1734 р.
2. Печатка полкова Самарської паланки 1750 р.
3. Печатка полкова Кодацької паланки 1750 р.
4. Печатка полкова Бугогардової паланки 1750 р.
5. Печатка полкова Кодацької паланки 1770 р.
6. Печатка полкова Бугогардової паланки 1770 р.
7. Печатка полкова Самарської паланки 1770 р.
8. Печатка полкова Орельської паланки 1768 р.
9. Печатка полкова Бугогардової паланки 1740 р.
10. Печатка полкова Кальміуської паланки 1760 р.
З кн. Д. Яворницького «История запорожских козаков» (М., 1900)

вище «підданих Війська Запорозького» було значно кращим, ніж закріпачених селян Російської імперії. Селяни Запорозької Січі вільно працювали на власній землі й самі обирали зі свого середовища «громадського» («посполитого») отамана. Вони могли за власним бажанням переходити у козацький стан, якщо мали можливість забезпечити себе кіньми, амуніцією, зброєю, порохом, щоб брати участь у походах.

Козаки в паланках обирали свого «козацького» отамана. Він стягував з них податок – «димове», від якого звільнялися ті козаки, які були в поході або виконували сторожову службу.

Паланками управляли паланкові полковники з паланковою старшиною (полковий писар і полковий осавул), яких обирали на Січі і які підлягали Кошу – уряду Запорозької Січі. Вони виконували військово-адміністративні й судові функції.

Центрами паланок були найбільші поселення в Запорозькій Січі. Вони були укріплені фортифікаційними спорудами й відігравали певну роль у захисті південних земель України. На тих місцях, де розташовувались центри паланок, у майбутньому виросли такі міста, як Маріуполь і Новомосковськ, розкинулись села Прогної і Микильське (Херсонська обл.), Козирщина, Личкове, Старий та Новий Койдак (нині – м. Дніпропетровськ). Чимало сіл із запорозьких паланок дожили до нашого часу і зберегли свої назви. Д. І. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» (т. І) визначає територію й топографію паланок, місце розташування й назви їхніх центрів, сіл, а також частини зимівників.

Найзалюдненішими хліборобськими паланками, де відбувалось інтенсивне господарське освоєння земель, були північні: Протовчанська, Орільська, Кодацька й Самарська (сучасна Дніпропетровска обл.).

Протовчанська паланка розташовувалася по течіях річок Протовча та Оріль, село Личкове було її центром. До цієї паланки входили села: Перещепине, Котівка, Чернеччина, Петрівка, Китайгород, Могилів, Кільчень (Голубівка), Курилівка, Плеса, Чорноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковниче, Судіївська, Сердюківка, Шугліївка (Шульгівка), Климівка, Семенчинівка, Байбаківка (Бабайківка), Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галушківка, Одарівка, Цегловате, Сірківка, Лебединці, а також хутори над річками Царичанка й Маячки та в урочищах Щурове й Бабенківці. Зафіксована в одному з джерел цифра 1100 зимівників не відбиває справжньої картини. Їх було у цій паланці значно більше. У 1760 році Протовчанська паланка одержала у своє відання острів Хортицю.

Орільській паланці належали землі між річками Оріль і Самара з центром Велика Козирщина, поселеннями – Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Колонтаївка, Пушкарівка, Байбаківка (перейшла в 1770 р. з Протовчанської паланки).

Кодацька паланка займала територію між Дніпром і Базавлуком, верхів'ями Інгульця та Тясмином. Центром паланки було місто Новий Кодак. До неї входили такі села й зимівники: Старий Кодак, Волоські Хутори (нині Олександрівка під Дніпропетровськом), Половиця, Микитине (Нікополь), Кичкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, хутір Грязний, Кемликівка, Набоківка, Таромське (нині в межах

Козацька сторожа. Художник В. Полтавець. 1998 р.

Дніпропетровська), Карнаухівка, Тритузне, Романівка, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка і Томаківка.

Землі **Самарської** паланки лежали на обох берегах Самари. Центром було місто Самара (Самарь, називалося й Новоселицею), що виникло в 1578 р. на місці зимівників. Тепер це місто Новомосковськ. На території Самарської паланки були села Чаплі, Піщане, Переметівка, Кам'янка, Сокольський Редут, Бригадирівка, Ревівка, Бердаківка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Чернече та інші. Один час у паланці нараховувалось 1158 зимівників.

У господарстві південних паланок переважали промисли.

Бугогардівська паланка простягалася між лівим берегом Південного Бугу і правим Інгульця – з одного боку та Дніпром – з другого. Центр – Гард на Південному Бузі. Ця паланка спеціалізувалася на рибальстві, що було найпопулярнішим промислом на Запорожжі. У пониззях Бугу козаки зробили спеціальну споруду, яку назвали Гардом і яка давала можливість досягти величезної продуктивності в рибальському промислі. На Бузьких порогах, у найвужчих місцях, між каменями-валунами, вставлялися дерев'яні конструкції, своєрідні частоколи, для затримки риби. Назви Гард набуло також і поселення, яке виникло в цих місцях. У Бугогардівській паланці не було сіл. Козаки вели господарство в зимівниках, що знаходились у урочищах Соколи, Вербове, Вовкове, Харсютине, Громоклія.

Прогноївська паланка займала землі на лівому березі Дніпровського лиману, напроти урочища Прогної, на 35 верст вище від краю Кінбурнської коси. Центр – Прогноїнськ. Прогноями називалися солоні озера на Кінбурнському півострові, в які заносило воду з моря. На цих озерах козаки вели соляний промисел і вивозили сіль не тільки в Запорожжя, а й на Гетьманщину й до Польщі. Прогноїнська сіль

була не така чиста, як кримська, але набагато дешевша.

У цих місцях здавна стояв запорозький сторожовий пост. Він вів спостереження за рухом татар у Криму й турків у Очакові, організовував охорону солепромисловців, рибалок, а також купців, які їхали до Очакова і Криму.

Інгульська (Перевізька) паланка простяглася вздовж лівого берега Інгульця, а її центр – с. Перевізьке – лежало на правому березі Дніпра, нижче гирла Інгульця. Центром цієї паланки один час було поселення Кам'янка, що знаходилося саме там, де раніше була Кам'янська Січ.

До Інгульської паланки входили такі села й зимівники: Квакове, Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Шестерня, Кривий Ріг, Мелове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракове, Бузьке та ін.

Кальміуська паланка охоплювала територію між річками Вовча, Кальміус і Азовським морем. Центром паланки була фортеця Кальміус, де у минулому було городище Домаха, а в 1776 р. побудували місто Маріуполь. До паланки входило два великі села – Ясенувате й Макарове, а також 28 зимівників: у Лозовому Яру на річці Терсі, в урочищі Широкому на річці Кам'янці, в балках Холодній та Сухій, у Поповому Яру, в Чорнухиному Яру, Кам'яному байраці, в ярах Шовковому, Глибокому й Государевому, Залізній балці, над річкою Кривий Торець, у Холодівому яру при Північному Донці й Луганчику, при балках – Крутилці, Довгій, Морозовій і Крутій, Бобровому урочищі, Хорошому яру на Лугані, балках – Мечетній на Міусчику, Заячій над морем, Кленовій над річкою Кальчик, урочищі Підгорному, на річках Дубова та Берда, Бахчисарайському лимані та в балці Світуватова.

Паланка **Барвінкова Стінка** займала невелику територію в долині річки Кільчена (згодом ця територія увійшла до Ізюмського повіту Слобідської України). Центр – село Барвінкова Стінка. Ця паланка була утворена за кілька років до скасування Січі.

ПАМ'ЯТНИК ЗАПОРОЖЦЯМ НА ТАМАНІ. На Таманському півострові стоїть пам'ятник: на масивному, з червоного граніту постаменті височить вилита із бронзи постать запорозького козака. Це перший у світі пам'ятник запорожцям. Його було відкрито й освячено 5 жовтня 1911 р. до сторіччя висадки колишніх запорозьких козаків-чорноморців на цих берегах.

У VI ст. до Р. Х. тут була колонія Боспорського царства – Гермонаса, а в VIII–IX ст. по Р. Х. Таманським півостровом заволоділи хозари, назвавши його Таматаря. 965 року великий київський князь Святослав Ігорович розгромив Хозарський каганат. Було створено Тмутараканське князівство, підвладне Київській Русі, зі столицею Тмутаракань. Зо дна моря в 1792 р. була піднята унікальна пам'ятка XII ст., так званий «тмутараканський камінь» – мармурова брила з вибитим написом: «У літо 6576 (тобто 1068 рік), індикта 6 Гліб князь мірял море по леду от Тмутараканя до Керчева 10000 і 4000 сажень». У XIII ст. на Тамані утвердилися генуезці, а 1482 р. звели тут могутню фортецю турки.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. півострів здобули російська армія і Запорозьке Військо (1771 р.). 1777 року Тамань увійшла до складу Російської імперії. Участь запорожців (уже колишніх) у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. багато в чому визначила перемогу в ній Росії.

У 1792 р. в Петербурзі в результаті енергійних домагань депутації чорноморських козаків – колишніх запорожців – на чолі з військовим осавулом Антоном Головатим Чорноморське військо отримали грамоту Катерини II на поселення в Тамані й на землях східного узбережжя Азовського моря та по річці Кубані.

Чорноморці здійснили перехід на поселення в нових землях чотирма партіями двома шляхами: морем – на суднах і суходолом – на конях та підводах.

Перша партія чорноморців – 3847 піших козаків під командуванням військового полковника Сави Білого на 51 човні з 40-ма гарматами та бойовими припасами – вирушила морським шляхом і 25 серпня 1792 р. пристала до берегів Таманського півострова.

Слідом за флотилією полковник Кордовський із двома полками й частиною родин козаків прибув суходолом через Крим на Кубань до Старого Темрюка.

2 вересня 1792 р. виступив на Кубань і кошовий отаман Харко Чепіга з кіннотою, піхотою та військовим обозом і, пройшовши через Херсонську й Таврійську губернії, обійшовши Азовське море, через Катеринославську губернію і землі Війська Донського підійшов у кінці жовтня з півночі до річки Єя – кордону своїх земель, де і зупинився на зимівлю.

18 березня 1793 р. вирушили в путь з-за Бугу на нові землі окремими валками сім'ї козаків з худобою та майном. 15 липня виступив з рештою війська військовий суддя Антон Головатий

Пам'ятник запорожцям у станиці Тамань. 1911 р.

і, пройшовши від Дністра через Крим на Фанагорію, 15 серпня 1793 р. прибув на Тамань.

Це перше переселення на Кубань здійснили понад 13 тисяч чорноморців.

Останньою групою переселенців першої хвилі були чорноморські козаки-одинаки, сірома, які після закінчення війни розбрелися на заробітки. Їх зібрав полковий осавул Черненко за вказівкою віце-адмірала Д' Рібаса. Таким чином, ще 700 осіб пішли на поселення до Кубані. А всього за 1792–1793 рр. переселилася 18171 особа, серед них жінок – 5562. [Л. Маленко називає іншу цифру: понад 25 тисяч осіб обох статей.– *Ю. М.*].

Саме з Тамані розпочали колишні запорожці-чорноморці засвоювувати, колонізувати родючі землі Кубані. Вони створили на Кубані свою Україну, відродивши козацькі традиції, побут, українську культуру й мову.

Бронзовий запорожець, що увічнює в монументі прибуття чорноморців на Тамань, постає в козацькому одязі – шароварах, жупані, шапці-шлик, з довгими вусами, при зброї. Запорожець гордовито ступає на таманську землю, тримаючи прапор.

Постамент з червоного граніту прикрашає барельєф, який відтворює епізод висадки чорноморців на чолі з полковником Савою Білим. Зображені чорноморська козацька флотилія і стрімкий таманський берег.

З обох боків гранітного постаменту викарбувані написи. Один напис повідомляє, що пам'ятник присвячується першим запорожцям, які висадилися в Тамані 25 серпня 1792 року під командуванням полковника Сави Білого і що пам'ятник споруджений вдячними нащадками – козаками Кубанського війська за задумом Таманського станичного товариства на спомин сторіччя з часу висадки. Другий напис засвідчує, що пам'ятник споруджений за царювання Миколи II, а також називаються імена наказних отаманів, генералів Воронцова, Дашкова, Бабича, перераховуються члени будівельного комітету.

На тильному боці постаменту викарбуваний вірш Антона Головатого:

Ой годи нам журитися,
Пора перестати,
Діждалися від Цариці
За службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоту
За вірніи службы.
Ой тепер ми, милі браття,
Забудем всі нужди.
В Тамані жить, вірно служить,
Гряницю держати,
Рыбу ловить, горілку пить,
Ще й будем багати.
Та вже ж можно й женитися,
І хліба робити.
А хто прийде із невірних,
То як врага бити.

Слава Богу і Цариці,
І покій Гетьману,
Злічили нам в серцях наших
Великую рану.

За здоровье ж ми Цариці
Помолимось Богу,
Що вона нам указала
На Тамань дорогу.

Антон Головатий,
судья войска вірных
казаков черноморскихъ.

Автор пам'ятника – катеринодарський скульптор П. С. Косолап. Пам'ятник споруджений на народні гроші, зібрані на Кубані та в Україні.

ПЕРЕКОП (татар. Ор – рів, Фех-Керман – Місто Радості, турец. Ор-Капусу – Орські Ворота) – місто і велика татарська фортеця, а також рів у найвужчому місці Перекопського перешийка. Час створення рову невідомий. Кримські татари розширювали та поглиблювали його. У XVIII ст. рів мав довжину біля 8 км, ширину 25 м, глибину 8 м. За ровом був насипаний

Перекоп. Гравюра XVII ст.

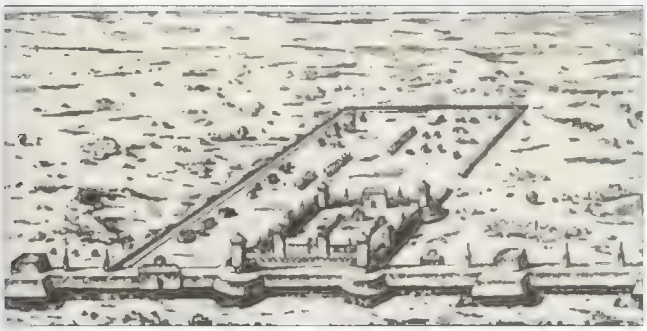

Перекоп. Гравюра XVIII ст.

земляний вал, північна сторона якого і сам рів були обкладені тесаним камінням. Фортецю Перекоп близько 1509 р. побудував кримський хан Менглі-Гірей практично в центрі перешийка; відтоді вона неодноразово добудовувалася та зміцнювалася. Фортеця мала п'ятикутну форму із земляними стінами, обкладеними міцним камінням, і чотирикутними баштами. Шість великих башт було побудовано також уздовж усього рову. З боку рову було влаштовано ворота і підйомний міст – єдиний прохід через рів, вал і фортецю до Криму. Існували внутрішня цитадель і зовнішня фортеця. Артилерія налічувала понад 100 гармат. У фортеці діяв постійний гарнізон. Біля фортеці було передмістя, оточене ровом.

На Перекопі сходилися всі сухопутні шляхи у Крим. Перекоп був одним з головних місць торгівлі і дипломатичних контактів запорожців із татарами.

Запорозькі козаки неодноразово громили кримських татар під стінами Перекопа, особливо успішно в 1628 р. У 1663 р. запорожці на чолі із Іваном Сірком штурмували фортецю. Штурм був повторений в 1675 р.

У 1689 р. російсько-українське військо В. Голіцина та гетьмана І. Самойловича підійшло до Перекопа, але змушене було відступити. У 1736 р. російські війська та українські козаки розгромили фортецю Перекоп.

До наших днів збереглися залишки рову та валу. У 1783 р. після приєднання Криму до Росії місто дістало назву Перекоп і стало повітовим містом Таврійської губернії. Тепер – м. Армянськ Красноперекопського р-ну Автономної Республіки Крим.

Юрій Князьков

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА (1654) – військова рада, яка відбулася у Переяславі 8 (18) січня 1654 р. Вона була скликана гетьманом Б. Хмельницьким у зв'язку з прибуттям московського великого посольства на чолі з бояриним Василем Бутурліним, котре мало провести переговори щодо відносин із Українською державою. Це посольство зустрів 31 грудня 1653 року (за ст. стилем) переяславський полковник Павло Тетеря разом із місцевими сотником, отаманами та загоном козаків. Сам гетьман прибув до Переяслава 6 січня, дещо пізніше приїхали генеральний писар Іван Виговський та інша генеральна старшина з рядом полковників, сотників та отаманів. Спочатку відбулася неофіційна зустріч з Бутурліним у вузькому колі старшин. Потім (уранці 8 січня) відбулася таємна рада, на якій обговорили ряд питань, але їхній зміст і досі не прояснений. Ясно однак, що принаймні більшість присутніх старшин підтримали тоді ідею військового союзу з Московською державою проти Речі Посполитої. Було вирішено провести старшинську раду, на якій гетьман і старшина мали присягти цареві Олексію на вірність. Однак старшина розширила коло присутніх на раді за рахунок місцевих козаків та міщан, і всього на майдані зібралося до 300 осіб. Дана скромна цифра аж ніяк не свідчить про всенародність ради, на чому наголошував у своєму звіті – «статейному списку» – Бутурлін. На раді в Переяславі

Дари в Чигирині 1649 року. Художник Т. Шевченко. 1844 р. Національний музей Т. Шевченка. Київ

Вознесенський собор у Переяславі. Художник Т. Шевченко. 1845 р. Збудований у 1696–1700 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи

Б. Хмельницький з'явився під гетьманським бунчуком в оточенні генеральних старшин і полковників. У своїй промові він змалював украй тяжкий стан України після шестирічної кривавої війни, вказав, що єдиний порятунок – це піддатися під захист сильної держави, щоб одержати від неї військову допомогу. Із запропонованих варіантів (турецький султан, кримський хан чи московський цар) було обрано московського царя. Потім відбулася офіційна аудієнція з московським посольством. Посли передали Хмельницькому царську грамоту, яку дещо пізніше зачитав присутнім І. Виговський. У грамоті говорилося, що цар вирішив прийняти Військо Запорозьке під «свою высокую руку» і дати йому допомогу «ратными людьми».

Потім мала відбутися присяга, через яку вибухнув перший серйозний конфлікт. Гетьман, який приїхав у кареті з послами до Свято-Успенського собору, поставив вимогу, щоб царські посли у свою чергу присягнули від імені царя Олексія в тому, що він не видасть їх польському королеві, не порушить їхніх прав і вольностей і надасть на їхні маєтності свої грамоти. Царські посли відмовилися присягти за царя, бо, за їх словами, не цар підданим, а тільки піддані присягають цареві. Гетьману було запропоновано покластися в усьому на «царское милостивое слово». Тоді Хмельницький покинув церкву і пішов до двору Тетері, де тривалий час радився зі старшиною. Посли ж і духовенство чекали результатів переговорів у церкві. Нарешті прибули полковники переяславський (Тетеря) і миргородський (Григорій Лісницький), які повторили вимогу Хмельницького. Посли стояли на своєму. Хід дискусії підтвердив значну різницю в політичному менталітеті українців і росіян. Бояри намагалися нав'язати козацтву ті принципи, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя – це ласка, «пожалування», і в нього не може бути рівноправних стосунків з людьми. Такий підхід був абсолютно чужим для політичного світогляду українців, сформованого у відповідності до західноєвропейських правових норм. Врешті, представники гетьмана Б. Хмельницького змушені були погодитися на вимогу Бутурліна, як свідчить останній у своєму «статейному списку». Однак «статейний список» є далеко не об'єктивним джерелом; існують й інші свідчення (літописців і сучасників подій) про те, що московські посли таки присягнули від царського імені козакам. [Посередньо про це свідчить і грамота Олексія від 22 (12) квітня 1654 р., дана українському посольству Филона Гаркуші, у котрій цар гарантує козакам всі належні їм права й вольності.– *Ю. М.*].

У соборній церкві зібралося московське й українське духовенство, зокрема архімандрит Прохор, переяславський протопоп Григорій з священиками та дияконами всіх переяславських церков для проведення присяги. Присягали на Свангелії гетьман, генеральна старшина, ряд полковників та сотників. Після присяги гетьман з послами в кареті, а старшина пішки дісталися до двору, де зупинилося посольство Бутурліна. Там Хмельницькому було передано царські клейноди (булава, прапор), а також подарунки (соболині хутра, каптани тощо). Дістали свої подарунки від царя й представники старшини. Ті представники старшини, які зігнорували Переяславську раду, заявляли потім, що вони не продають свої душі «за царські коти», маючи на увазі соболині шкурки.

На другий день присягали сотники, осавули й козаки Переяславського полку, а також міщани. Уже тоді виявилася опозиція. Переяславський війт (мер міста) відмовився при-

Богдан Хмельницький у Переяславі 1654 року. Художник В. Сізов. 1880-ті рр.

Гетьман Богдан Хмельницький і козаки у Переяславі. Невідомий художник. XIX ст.

сягати, тим більше, що він був хворий. Однак його хворого принесли до церкви присягати. Він мусив виконати присягу, але наступного дня помер з розпачу. Категорично відмовився присягати вінницький полковник Іван Богун, не присягали уманський полковник Йосип Глух, брацлавський полковник та ще деякі, наприклад, Іван Сірко. Відмовилися прибути до Переяслава для присяги представники Січі. Хмельницький і старшина, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань. Вони зажадали також від послів письмових підтверджень їхніх словесних запевнень і обіцянок. 12 січня до послів прийшли генеральний писар Виговський, суддя Богданович-Зарудний, полковники Тетеря й Лісницький та інша старшина з вимогою видати лист «за своєю рукою» на підтвердження прав, вольностей і маєтностей. Такий лист, за їх словами, був потрібний, щоб кожен полковник по прибутті до свого полку мав показати козакам, щоб вони знали, на яких умовах вони переходять «під царську руку». Старшина справедливо вважала, що неможливо примусити український народ, який звільнився внаслідок кількарічної війни від іноземного панування, присягати цареві та ще й невідомо на яких умовах. Ця вимога засвідчила зайвий раз, що в Україні існували інші порядки, ніж у самодержавній Московії, де вимагалося беззастережно, як милість і благо, приймати кожне слово царя. Бутурлін і на цей раз відмовився дати листа за своїм підписом, хоч і не заперечував проти наміру старшини добиватися у Москві укладення письмового договору.

14 січня Бутурлін виїхав у Київ, Ніжин та Чернігів приймати присягу. В інші значні міста Наддніпрянщини були послані дрібніші царські представники. Не всюди і не всі згодилися присягати. [Як свідчать іноземні джерела, наприклад, одна з гамбурзьких газет, просочилися якісь чутки про хід переговорів у Переяславі між Хмельницьким та Бутурліним, зокрема про вимогу Москви заново охрестити всіх жителів Гетьманщини, змусити їх вдягатися на московський лад, тобто заборонялося носити дорогий одяг і т. ін. Це хоч і не було здійснено, але викликало значну додаткову напругу в суспільстві.– *Ю. М.*].

Православне духовенство на чолі з київським митрополитом Сильвестром (Косовим) та архімандритом Києво-Печерської лаври Йосифом (Тризною) відмовилися присягати. Козаки й міщани часто ухилялися від присяги (більшість жителів Чорнобиля взагалі втекли під захист польських військ); а коли присягу в незгідних брали силою, то вони називалися не своїм іменем, що уневажнювало присягу. Брацлавський, Гадяцький, Кропив'янський та Полтавський полки відмовилися присягати, у двох останніх навіть побили киями царських урядовців. Як пише сучасник подій, «серед тієї України (Гетьманщини.– *О. А.*) стався розкол». [Як вдалося нам встановити, складені царськими представниками списки осіб, які нібито присягали цареві, не відповідають дійсності. Ці представники зазвичай брали присягу в невеликої кількості старшин у головних містах полків, а всіх інших (козаків та міщан) вписували у свої списки на підставі існуючих полкових та сотенних реєстрів. – *Ю. М.*].

Отже, взагалі в природі не існувало ні Переяславської угоди, ні Переяславського договору 1654 р. Відбулася тільки малочисельна старшинська рада, рішення якої носили швидше декларативний характер, і тому вона не мала юридично-правової сили.

[Літ.: Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994].

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ» (1659). Восени 1659 р. в Білій Церкві зібралася козацька рада, яка обрала гетьманом Юрія Хмельницького. Колишній гетьман Іван Виговський через свого представника віддав раді гетьманські клейноди – булаву і бунчук. Старшина з козаками, які обрали гетьманом Юрія Хмельницького, відкидали союз з Польщею. А в умовах внутрішнього розколу України їм нічого не залишалось, як розпочинати переговори з Москвою на принципах договору 1654 р. Проте старшина висунула вимогу доповнити договір статтями, які б зміцнювали гетьманську владу і міжнародне становище Української держави.

Вимагали необмеженого права дипломатичних зносин, участі козацьких представників у конференціях Москви з іншими державами. Домагались також, щоб Москва поза спиною гетьмана не мала ніяких сепаратних зносин з будь-ким в Україні і щоб московське військо, яке посилали сюди для допомоги гетьману, залишалось під його владою.

На той час царська армія зайняла все Лівобережжя. Її командуючий, князь Трубецькой, виконуючи таємні царські інструкції, закликав Юрія Хмельницького прибути до Переяслава. Тут Трубецькой у жовтні 1659 р. організував козацьку раду, оточивши її 40-тисячним царським військом. На раду добровільно приїхали переважно прихильники Москви. Із правобережних полків майже ніхто не прибув. Юрія Хмельницького знову було обрано гетьманом. Трубецькой подав на раду так звані «Переяславські статті». Це був сфальсифікований 14-статейний варіант договору.

Трубецькой представив ці чотирнадцять статей як «Статті Богдана Хмельницького з додатками», а насправді це була підробка царським урядом офіційного державно-дипломатичного документа 1654 р. Не тільки додаткові статті обмежували державні права України, а й сам текст статей, представлений царським воєводою, був сфабрикований, являв собою значно змінену не на користь України редакцію, зокрема у праві виборності гетьмана. Рада не мала права усувати гетьмана без дозволу царя, а гетьман мав обов'язок скласти цареві поклін у Москві.

Також дуже обмежувалися дипломатичні стосунки України і обумовлювалося знищення автономії Української Церкви. Київський митрополит мав визнати зверхність московського патріарха. Воєводи з залогами царських військ за цими статтями мали тепер розміщуватись не тільки в Києві, де вони перебували з 1654 р., а й у Переяславі. Крім того, «Переяславські статті» встановлювали контроль царя над козацьким військом, обмежували владу гетьмана. Текст договору передавав численним царським воєводам функції і права старшинської адміністрації. Гетьман не мав права розпочинати жодного походу без царського дозволу і мусив за наказом царя йти з козацьким військом, куди йому повелять.

Трубецькой, заманивши до свого табору Юрія Хмельницького і найвизначніших старшин, поставив їх у безвихідь, і вони змушені були присягнути на цьому фальсифікаті. Навіть більше – Трубецькой, за вказівкою царя, з метою популяризації саме цих нових, змінених статей і закріплення їх у свідомості українського суспільства наказав київському воєводі Шереметєву надрукувати їх текст разом з присяжними підписами старшини і розіслати в усі козацькі полки, що було виконано в цьому ж році.

Відтоді офіційно тільки «Переяславські статті» 1659 р. вважали за договір Богдана Хмельницького і на них мали присягати наступні гетьмани. Причому кожного разу вносили ще нові царські додатки й поправки, знову ж не на користь України.

Навіть в історичній літературі кінця XIX ст. з'явилися публікації, в яких стверджувалося, нібито варіант із 14 статей і був остаточною редакцією українсько-російського договору 1654 року. На початку XX ст. дослідники-історики та юристи, спираючись на історичні джерела, спростували ці твердження і довели, що редакція з'явилася в 1659 р. Крім того, в першому томі «Полного собрания законов Российской империи» (с. 325–327) вміщено текст договору 1654 р. в редакції від 21 березня, а не у сфальсифікованому варіанті 1659 р.

«Переяславські статті» 1659 р. викликали гостре невдоволення козацтва, обурення серед старшини, значна частина якої після цього відійшла від Москви, серед них і деякі найбільші її колишні прихильники.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА (1648) – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648–1657 рр. Відбулася в середині вересня 1648 р. поблизу містечка Пилявці (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл.).

32 тисячі шляхетського «рушення» (ополчення) і 8 тисяч «кварцяних» королівських військ, до складу яких входили німецькі ландскнехти, а також озброєна обозна обслуга і шляхетські слуги (їх кількість перевищувала основну армію мало не вдвічі), вирушили в Україну в перших числах вересня 1648 р. в

Битва під Пилявцями. Художник І. Лебедєв

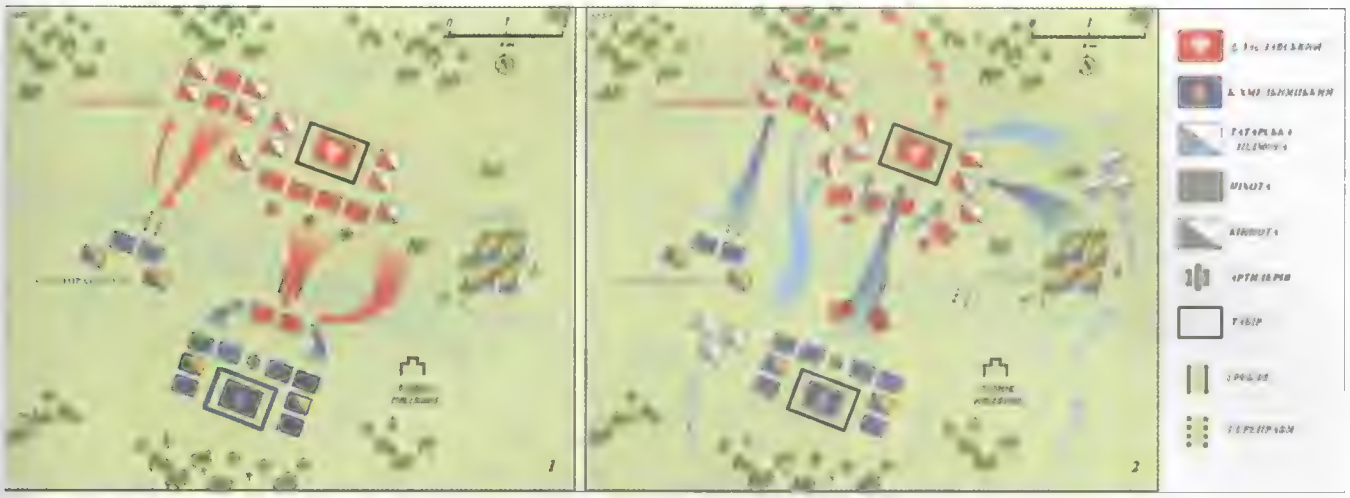

Схема Пилявецької битви

напрямку на Костянтинів – Пиляву проти українських голов-них військових сил. Польська армія мала більше ста гармат.

Після тривалих дебатів сейм доручив командування цією армією трьом магнатам: Домініку Заславському, Миколі Остророгу й Олександру Конецпольському. Жоден з них не володів хистом полководця. Шляхта обрала їх тільки для компромісу між тими впливовими магнатськими угрупованнями, які неодмінно хотіли мати свого представника в командуванні діючої армії, незважаючи на те, чи він міг керувати воєнними операціями.

Богдан Хмельницький саркастично назвав нерішучого, поступливого, без власної думки сибарита Домініка Заславського, який особистий комфорт і вигоду ставив над усе, – «периною»; молодого, недосвідченого, гонористого й запального Олександра Конецпольського, який не брав до уваги порад обізнаних у військових справах людей,– «дитиною»; а вченого Миколу Остророга, не дуже здатного до командування військами,– «латиною». До трьох верховних головнокомандувачів сейм прикомандирував ще 32 радника – «військових комісарів» з невизначеними повноваженнями.

Корсунські уроки нічому не навчили гонористу шляхту. Самовпевнені поляки зневажливо говорили, що їм навіть не треба орудувати зброєю, бо, щоб розбити «хлопів», вистачить і канчуків з нагаями.

Дізнавшись про виступ польської армії, Богдан Хмельницький на чолі 80-тисячного головного козацького війська вирушив на Пиляву.

До Пилявецької битви Б. Хмельницький заздалегідь і дуже ретельно готувався. У двох попередніх битвах – Жовтоводській і Корсунській – брали участь повстанські сили. На цей раз український гетьман оголосив і швидко провів (протягом першої половини липня) мобілізацію, в результаті якої в козацькому війську зібралося до 120 тисяч чоловік. Були реорганізовані існуючі реєстрові полки: Чигиринський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Білоцерківський і Переяславський – та сформовані (також за територіальним принципом) нові полки: Чернігівський, Борзенський, Ніжинський, Ічнянський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Фастівський, Уманський, Київський і Вінницький. (Ці полки, крім Ніжинського і Чернігівського, діяли на головному театрі війни під Пилявою).

Перед Пилявецькою битвою гетьман здійснив операцію прикриття авангардними групами великих військових з'єднань, зосередження і розташування головних сил української армії на полі битви.

Під командуванням полковника Кривоноса, маневруючи на Волині й Поділлі, ці козацькі з'єднання разом з численними селянськими загонами розгромили кількатисячні війська Яреми Вишневецького та інших магнатів, а також знищили польські залоги і оволоділи могутньою фортецею Бар, замками та ще деякими укріпленими містами (Полонним, Костянтиновим, Махнівкою), а потім приєдналися до української головної армії. Таким чином, Б. Хмельницький убезпечив свої головні сили від наскоків регіональних ворожих військ, зміг своєчасно розгорнути українське військо до бою.

Українська армія значно поступалася польській якістю озброєння і кількістю кінноти, однак переважала добірною піхотою і головне – бойовим духом, організованістю, дисципліною, загартованістю козаків і командного складу.

Козацький гетьман розташував своє військо у зручній для бою місцевості, далеко від річки, на рівнині. Табір укріпив шанцями і возами, поставивши їх у шість рядів. Щоб зблизитися,

Розгром польського війська під Пилявою. Художник О. Данченко. 1953–1954 рр.

нротивник мусив був пройти берегом Пиляви, яка розлилася від осінніх дощів. Нерівна, горбкувата місцевість, струмки, озера, осіння багнюка неминуче повинні були утруднити просування нольських військ і снорудження ними табору та земляних укріплень. А з огляду на те, що однією з нереваг нольської армії була кіннота, стає зрозумілим: у цих умовах використати новною мірою свою неревагу вона не могла.

Польсько-шляхетське військо рухалось майже наосліп. Командування його не мало інформації ні нро сили та стан українського війська, ні про нлани й задуми Б. Хмельницького. Польські роз'їзди, як і в нопередніх боях, не змогли дістати «язика» або зібрати хоч якісь відомості у місцевого населення. Люди не хотіли допомагати ворожій армії. А у повстанському війську розвідка була налагоджена добре.

Відповідно до своїх стратегічних і тактичних нланів Б. Хмельницький дав змогу командувачам польськими військами, які нерозсудливо вирішили наступати нопри складний рельєф місцевості, самим ногіршити свої позиції.

Зранку 11 вересня польська армія підійшла до лівого берега річки Пиляви і стала навпроти табору Хмельницького. Два дні закладався нросторий табір на незручній, нересіченій, заболоченій місцевості. Підступити до козаків поляки могли тільки через земляну греблю, що з'єднувала обидва береги річки. Хмельницький завчасно наказав виконати на греблі шанці.

Ще не встигли поляки розташуватися табором, як київський воєвода Тишкевич самовільно, без дозволу командування, наказав кільком сотням ніхотинців і драгунів свого полку нанасти на козацький загін із кількох десятків вояків, який охороняв греблю, і вибити їх із шанців. Але через нівгодини козаки значним нідрозділом контратакували й новернули греблю собі. Заславський послав на греблю декілька сотень драгунів і піхотний полк королівської гвардії з гарматами. Гребля знову опинилася в руках нольського війська. Тоді козаки пішли в навальну атаку і, завдавши значних втрат супротивнику, здобули греблю. Але їх знову атакувала польська кіннота, яка перенравилась за кілометрів десять нижче греблі. Їй на підмогу було вислано 1200 піхотинців. Бій за греблю тривав цілий день і закінчився ввечері. Польська піхота й великі з'єднання кінноти захопили греблю і окон біля неї. Козаки відступили до свого укріпленого табору. Б. Хмельницький прининив бій і наказав взяти греблю під гарматний нриціл.

Зранку 12 вересня відбулися герці, тобто двобої. Козацький літонисець Григорій Граб'янка онисує їх: «Оти войска забавлялись токмо самоборством, где многие козаки з обозов своїх противу поляков на румаках добрих і в шатах нри риштунках дорогих, в ноляков добутих, отважно на самоборством виездячи, школу рицерскую в подивленій последній страх ляхом отправовали».

Козацька старшина вважала ознакою рицарської честі викликати ворога на герці, і вони часто практикувалися в перервах між великими битвами. Як правило, козак-сміливець або навіть загін козаків наближались до ворожого табору і закликали до герцю. Якщо ніхто не відгукувався, над нротивником глузували, звинувачуючи в боягузтві, нікчемності тощо.

І на цей раз неред генеральною Пилявецькою битвою герці тривали майже весь день. Було чимало втрат з обох сторін. Уманський нолковник Іван Ганжа нереміг у декількох герцях, але в останньому загинув [за іншою версією Ганжа нотранив у полон, нерейшов на нольський бік і дістав шляхетство. – *Ю. М.*].

Наприкінці дня 12 вересня до табору Хмельницького прибули союзники-татари – Кримська, Буджацька, Білгородська та Єдичкульська орди, загалом більше 100 тисяч вояків. Очолювали похід салтан-калга Крим-Гірей разом із Тугай-беєм та Кайбеєм. Білгородську орду привели Айтимир-мурза і Атлаєт-мурза. Буджацькій орді, яка нрибула нершою, Б. Хмельницький влаштував нишну зустріч, наказавши одягнутися в татарський одяг ще й кільком тисячам козаків. У такий спосіб український гетьман здійснював нсихологічний тиск на ворога, який намагався нодолати козаків до прибуття татар. До пізньої ночі в козацькому таборі було чути гарматний і мушкетний салют.

Того ж 12 вересня увечері Хмельницький скликав у Пилявецькому замку козацьку раду, на яку запросили і татарських проводирів. Гетьман виділив частину своєї кінноти у розпорядження Максима Кривоноса. Татари за підтримкою козацької ніхоти зранку 13 вересня новинні були форсувати річку нижче греблі і атакувати центр та лівий фланг ноляків. На Максима Кривоноса, який мав взаємодіяти з татарською кіннотою на чолі з Атлан-мурзою, нокладалося завдання в цей же час завдати удар по правому флангу і центру ворожих сил. У разі відступу ворога всім трьом – Максиму Кривоносу, Атлаєт-мурзі й Айтимир-мурзі – доручалося зупинити його і забезнечити оточення головними силами української армії. Командирам козацьких нолків доручалось, оволодівши за нідтримкою артилерії греблею, переправитися через річку й атакувати ворога з фронту.

Місце під Пилявою, де Хмельницький розбив поляків. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб, 1908)

13 вересня почався наступ відповідно до розробленого Богданом Хмельницьким плану. Польська кіннота мляво, повільно й неорганізовано шикувалась у бойовий порядок. Оскільки глибокі балки і зустрічний вітер перешкоджали наступу, польське командування вирішило зачекати козаків і татар на більш-менш рівнинній місцевості. Але польські корогви з передової сторожі самостійно, без строю, вступили у безладний бій з татарською кіннотою. Орда швидко поглинула їх. Польські командувачі надсилали на допомогу окремі загони, але й ті гинули.

Козаки почали наступ на греблю, одночасно атакуючи піхоту, яка засіла в шанцях на березі. Атаку підтримували з табору козацькі гармати, що безперестанку обстрілювали греблю, перешкоджаючи переправі ворожих підкріплень з протилежного берега. Після першого штурму Мазовецький полк утік з редуту. Сандомирський полк уперто захищався, однак і він не витримав натиску козаків. За першим редутом козаки захопили другий, відтіснили звідти польські кінні й піхотні частини, захопивши артилерію.

На греблі кіннота й драгуни змішалися. Вузька гребля не вміщала утікаючих, і вони тонули. Козацька піхота бойовими сокирами знищувала коней під польськими вершниками і добивала ворогів на греблі або тонила у воді. За кіннотою і драгунами почала тікати і ворожа піхота. Козаки оволоділи греблею і перейшли на лівий берег. Татарська кіннота вийшла на фланги і в тили супротивника. Козацьке військо під проводом Б. Хмельницького наполегливо продовжувало наступ, прагнучи взяти польський табір у кільце. Дезорганізація у польському війську досягла крайньої межі. Накази командирів не виконувалися. Начальники корогов під тим чи іншим приводом відмовлялися вести в бій свої загони. Майже половина польського війська взагалі втекла з поля бою. До ночі деякі корогви почали зникати таємно. Паніка охопила все польське військо.

Рада комісарів вирішила відступати не табором, а тільки кіннотою. Однак це був уже не відступ, а нестримна, панічна втеча. Піхотинці, обозні, слуги залишилися в таборі, де було кинуто кілька десятків тисяч прапорів, гармат, возів.

Першими потай від війська втекли головнокомандувачі, за ними – комісари й начальники корогов. Помітивши втечу командирів, кинулася навтьоки кіннота, залишаючи зброю і припаси. Охоплені жахом, польські кіннотники, щоб врятуватися, скидали один одного з коней та зіштовхували у воду на переправі через річку Случ. Від надмірного перевантаження міст через Случ біля Костянтинова проломився, значна частина воїнів загинула у воді.

«Страх і жах перед козацькими військами гнав утікачів»,– записав учасник битви – польський шляхтич. Вранці 16 вересня деякі з утікачів були вже у Львові. Серед них і головнокомандувач Домінік Заславський. Другий польський командувач Конецпольський сховався в Бродах, а третій – Осторорог – в Олеську. Деякі спинилися тільки біля самої Вісли.

Наприкінці вересня армія Б. Хмельницького наблизилася до Львова.

ПІДПІЛЬНЕНСЬКА (НОВА) СІЧ (1734–1775) – остання Запорозька Січ. Її заснували запорозькі козаки, коли царський уряд дозволив їм повернутися в рідні місця. Російська імперія тоді стояла на порозі війни з Туреччиною, що розпочалася наступного 1735 року Запорозьке Військо з його високим бойовим потенціалом було вкрай необхідне царському командуванню для успішного ведення військових дій проти турецько-татарських сил. До того ж царський уряд побоювався, що турецький султан і кримський хан примусять запорожців – на той час їхніх підданих – виступити на своєму боці під час війни.

Запорозькі козаки, покинувши Олешківську Січ, влаштували свою нову столицю на великому півострові, що вдавався в дніпровські плавні Великого Лугу й омивався глибоким, повноводним рукавом Дніпра – річкою Підпільною, підносячись над нею на 5–12 метрів. На Підпільній запорожці зробили гавань, де стояв їхній флот і швартувалися грецькі, турецькі та інші іноземні торговельні судна.

Про цю столицю останньої Запорозької Січі до нашого часу дійшло найбільше документальних

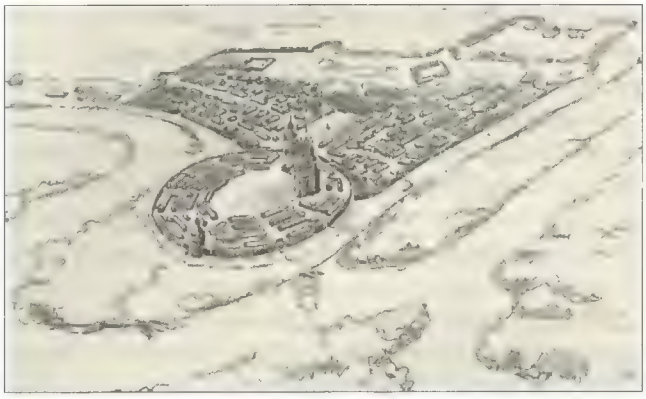

Запорозька Січ у середині XVIII ст.
Малюнок В. Ленченка

відомостей, описів, планів, схематичних малюнків, що дають можливість уявити не тільки типи січових споруд, а й їхню кількість та розміри. На основі цих джерел український дослідник архітектури і фортифікації Запорозької Січі Володимир Ленченко склав докладний науковий опис. Порівняно зі своїми попередницями, вона займала найбільшу територію і була досконаліше спланована й побудована. Однак архітектурні форми кількох сотень житлових, громадських, господарчих, виробничих та інших споруд були традиційними, тобто такими ж, як в інших Січах. Незмінними залишалися також обриси міських укріплень.

Громадсько-політичним центром Січі був Кіш, який мав свої окремі укріплення. У документах Кіш часто позначався як «Замок» чи «Фортеця». За давнім звичаєм, Кіш був оточений ровом і валом з дубовими палями та кількома баштами. Кіш у довжину сягав 350 м, у ширину – 300 м. Загальна його площа була близько 40 гектарів. До Коша вели вісім входів і виходів: два – головних, а шість – допоміжних.

Неподалік від центрального входу, що проходив через башту-дзвіницю, на майдані, де відбувалися загальновійськові ради, зліва стояла церква Покрови Богородиці розміром 20 сажнів у довжину і ширину (1 сажень – 2,133 м), з чотирма «служительськими» будинками (поруч) по 15 сажнів кожний. Від церкви по колу, починаючи з обох боків, розміщувались 38 куренів, усі однакового розміру (20 на 6 сажнів кожний), зі своєю коморою-скарбницею (5 на 6 сажнів) і провіантською коморою. Комора-скарбниця звичайно була рубленою з дубових плах будівлею на дві половини з піддашком на чотирьох стовпах. У коморах-скарбницях зберігалися одяг, взуття та інші особисті речі козаків куреня та їхні коштовності, а в провіантських коморах – харчові запаси. На курінних дворах стояли також «покойові» хати для літніх козаків.

У внутрішньому Коші розташовувалась Генеральна військова канцелярія, а також чотири будинки (по 15 сажнів і більше) для найвищої старшини – уряду Запорозької Січі, що, як і внутрішня фортеця, називався Кошем. Так, будинок кошового отамана Петра Калнишевського складався з кількох кімнат (світлиця, опочивальня та ін.) з великими вікнами і кахляними грубами.

Світлиця призначалася для зібрань січової старшини, офіційних прийомів. Уздовж стін, обклеєних шпалерами, стояли вкриті килимами лави та скрині; на стінах висіли ікони, картини, портрети, дзиґарі, зброя.

До Коша прилягало передмістя, яке називали «форштадт», «базар», «Гасан-Баша». Тут зосереджувалось економічне життя Січі – торговельна, господарська, виробнича діяльність запорожців, розташовувалось понад 500 будівель. Це були крамниці, яких налічувалося понад сто, що торгували продовольчими й ремісничими товарами, шинки, а також житла й майстерні ремісників – ковалів, шевців, кравців, кушнірів, зброярів тощо. Були тут і козацькі двори.

У передмісті стояла пушкарня (артилерійський цейхгауз розміром 25 сажнів, де зберігалися фортечні та польові гармати). Пушкарня мала пороховий льох (5 сажнів).

Тут же був і окремий двір з хатніми будівлями й «Грецьким домом» для приїжджих іноземних купців і послів. Досить просторна будівля в передмісті належала січовій школі. Передмістя мало два невеликі земляні укріплення-редути.

Навколо усієї території Січі йшли укріплення завдовжки до чотирьох кілометрів. Вони складалися з валу до 4 м заввишки і рову, глибина й ширина якого теж була 4 м. До системи укріплень також входили замасковані «вовчі» ями та дерев'яні рогатки.

Царський уряд наказав командуванню окупаційних російських військ в Україні прибудувати до Підпільненської Січі так званий Новосіченський ретраншемент – невелике укріплення з двома напівбастіонами й постійною залогою з двох рот солдатів для нагляду за діями козаків. Запорожці говорили, що Новосіченський ретраншемент – це болячка в їхніх печінках, і прагнули позбутися його.

У 1765 р., 1 квітня, Підпільненська Січ пережила велику пожежу. Погоріло багато приватних і громадських будівель, зокрема й всі курені. Повільно, з труднощами відбудовували запорожці свою столицю. Вони планували перенести Січ на нове місце, оскільки влітку

План Підпільненської (Нової) Січі. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

торгові кораблі не могли підходити безпосередньо до козацької столиці. Бракувало також доброї питної води. Запорожці хотіли влаштувати нову Січ на Микитиному перевозі, неподалік від сучасного Нікополя. Але царський уряд заборонив перенесення Січі. Довелося відбудовувати стару.

З Підпільненської Січі щороку вирушало Запорозьке Військо на театр воєнних дій під час російсько-турецьких воєн 1735–1739 і 1768–1774 рр., беручи участь у кожній кампанії.

На початку червня 1775 р. за наказом Катерини II для захоплення Січі й окупації Вольностей Війська Запорозького вирушили царські війська, очолені генерал-поручиком Текелі,– 20 полків, 37 ескадронів регулярної кінноти й піхоти, а також донські козаки, загалом близько 100 тисяч чоловік. Вони не зустріли опору, оскільки запорозькі козаки й гадки на мали, що їх ідуть завойовувати. Щойно закінчилась війна Росії з Туреччиною, і запорожці, беручи в ній участь, уславилися своєю мужністю та військовою майстерністю.

4 червня піхотний полк і загін кінноти, ніким не помічені, через зимівники, передмістя Гасан-Баша і Новосіченський ретраншемент

підійшли до стін січової фортеці, яку на той час охороняла тритисячна запорозька залога з 20 невеликими гарматами.

Більша частина козаків розійшлася по домівках або ж подалася на промисли. Царські війська зняли вартових, захопили артилерію, розставили пости на вулицях передмістя, блокували січову гавань на річці Підпільній і захопили судна, що там стояли.

Генерал Текелі направив полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою негайно з'явитися до нього. Однак Місюрева довго не допускали до Коша. Більшість рядових козаків, що були в той час у Січі, мали намір вступити в боротьбу з царськими військами, хоча збройний опір міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були занадто нерівними. Відбулася старшинська рада за участю духовенства, яка після тривалого обговорення вирішила здати Січ без опору, «не бажаючи проливати християнську кров».

Кошова старшина погодилася виїхати до Текелі. Чотири роти піхоти зайняли Кіш, блокували його залогу.

Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі з січових сховищ забрали й вивезли в поле гармати, боєприпаси, цінності військового скарбу – клейноди, прапори. Усе це, як і частину архіву, було відправлено до Петербурга. За розпорядженням царських військових властей усі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, пушкарню засипали, більшість куренів розібрали, а частину використали під склади. Протягом деякого часу тут, на Січі, як і на всій території Вольностей Війська Запорозького, перебували царські піхотні та кінні полки.

Тільки вали, рови, могили нагадували про славнозвісну Січ.

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов. 1875 р.

Це був кінець не тільки останньої столиці Запорожжя – Підпільненської Січі. Була взагалі скасована Запорозька Січ – Козацька республіка, про що й сповістила у своєму маніфесті Катерина II. Російська імперія остаточно знищила українську державність.

На місці Підпільненської Січі згодом виникло село Покровське. Багато поколінь його мешканців добре пам'ятали, на якому священному для українського народу місці вони живуть.

У радянські часи, у 50-ті рр. XX ст., коли створювалося штучне Каховське море, чудове, багатолюдне українське село Покровське знищили.

Частина хат була перенесена, частина зруйнована бульдозерами, і пам'ятне місце останньої Запорозької Січі зникло назавжди під водою Каховського моря. Як реліквії зберігаються в багатьох хатах переселенців карти-схеми села Покровського ще «до потопу», як тут називають знищення старовинного села й затоплення місця останньої Запорозької Січі. На карті позначені вулиці, школа, двори, прізвища родин, які мешкали в них. Зберігаються також світлини і списки селян старого Покровського.

НОБРАТИМСТВО у запорозьких козаків. Серед січовиків був поширений звичай «побратимства», корені якого сягають у первіснообщинний період історії людства.

Двоє одиноких запорожців укладали між собою «вічний союз» про взаємне піклування. Вони зобов'язувалися вчасно поспішати на допомогу один одному, відводити несподівану небезпеку, визволяти й навіть жертвувати життям один заради одного, якщо це буде необхідно.

Присягу на взаємну вірність і відданість до скону вони скріплювали своєрідним ритуалом: тримаючи чашу побратимства обіруч, пили з неї по черзі горілку чи вино. Ритуальна чаша, як найкоштовніший скарб, зберігалася у Генеральній військовій канцелярії, у кошового отамана.

Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут у присутності священика давали «заповітне слово»:

«Даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддей нашим Спасителем. Вищеписана наша обіцянка вищеписаних (далі йдуть імена) така: щоб один одного любити, незважаючи на напасти з боку

Обкладинка та ілюстрація до кн. В. Шевчука «Побратими...». Художник В. Лопата. (К.: Веселка, 1972)

чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа».

Потім побратими ставили власноручні підписи, слухали молитву або відповідне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя.

До нас дійшла козацька чаша «Побратими», виготовлена на межі XVII–XVIII ст. з червоної міді, заввишки 20 см, діаметром 15 см, має дві ручки.

Така реліквія – єдина в Україні. Вона зберігається тепер у Роменському краєзнавчому музеї на Сумщині.

Р

РАДА КОЗАЦЬКА – одна з форм самоврядування демократичного козацького ладу. загальне зібрання козаків, іноді з представниками духовенства, міського населення і навіть селянства. Жінки на раду не допускались. Рада репрезентувала верховну владу на Запорозькій Січі, а потім і на всій покозаченій Україні.

Козацькі ради, які продовжували давні традиції вічового звичаю Київської Русі, скликалися ще в часи становлення козацтва.

На радах обговорювалися й вирішувалися питання внутрішньої та міжнародної політики в Україні, державні, судові, військові, адміністративні, господарчі, фінансові, дипломатичні справи, розглядалися питання війни і миру; тут приймали послів, вибирали і скидали гетьманів та інших вищих козацьких старшин.

На ради збиралося козацтво з усієї України. іноді по кілька десятків тисяч чоловік. Особливо масові ради відбувалися під час воєн. Так. на Раду 1621 р., на якій вирішувалося питання про участь козацтва у Хотинській війні на боці Польщі проти Туреччини, зібралось понад 50 тисяч козаків. З початком Визвольної війни проти Польщі на одній з рад 1648 р. були присутні 70 тисяч.

Уподобаними місцями козацьких рад були долина річки Росави, притоки Росі, найчастіше урочища Маслів Став, Суха Діброва, а також міста Канів, Корсунь, Богуслав, Ніжин. Ці міста й місцевості України згадувалися в багатьох тогочасних документах, навіть іноземних. адже в сусідніх країнах пильно стежили за тим.

Вибори кошового. Художник Д. Нарбут. 1990 р.

що відбувалося на козацьких радах, рішення яких мали міжнародний резонанс і впливали на хід подій у Європі.

У загальноукраїнських козацьких радах брали участь і запорозькі козаки. Але на Запорозькій Січі з середини XVII – у XVIII ст. відбувалися свої ради. Крім екстраординарних (надзвичайних) рад, запорозькі козаки збиралися й на щорічні регулярні ради під час свят, які особливо шанувалися на Запорожжі, – Великодня і Покрови Божої Матері, а також на Новий рік, коли обирали кошову старшину – уряд Запорозької Січі – і паланкових полковників.

Після 1657 р. одночасно з виборами нових гетьманів на загальноукраїнських радах щоразу відбувалося нове затвердження «Статей 1654 року», тобто українсько-московського міждержавного договору, однак у скорочених

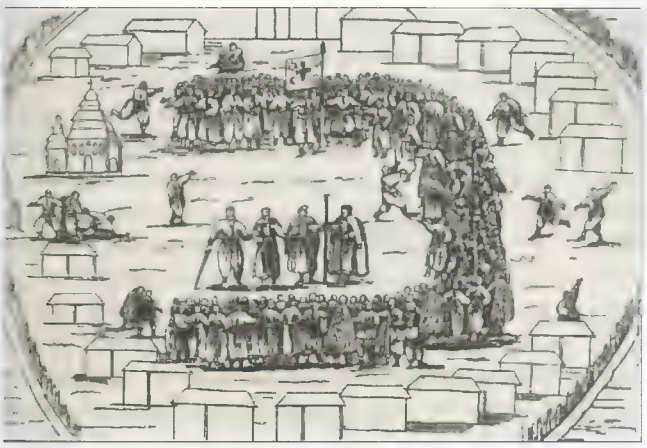

Козацька рада на Січі. Гравюра Т. Калинського. 70-ті рр. XVIII ст.

і змінених царським урядом варіантах, що дедалі обмежували суверенітет України.

У 60–70-ті рр. XVII ст., у часи Руїни і розділу України між Московською державою і Польщею, козацькі ради окремо відбувалися на Лівобережній і Правобережній Україні.

У XVIII ст. на Правобережжі, що перебувало під владою Польщі, ради вже не скликалися. На Гетьманщині царський уряд повністю взяв ради під свій контроль, маючи на меті знищити державність України. Ради вже не розглядали й не вирішували жодних важливих питань. Козаки тільки підтверджували обрання визначеного царським урядом кандидата на гетьмана. На останній Генеральній військовій раді 1750 року гетьманом було проголошено Кирила Розумовського.

Із ліквідацією в 1764 р. Катериною II Української Гетьманської держави, а отже, і гетьманства, козацькі ради були скасовані. На Запорозькій Січі ради відбувалися до її зруйнування в 1775 р.

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

було організоване в Україні польсько-литовським урядом Речі Посполитої, який узяв на королівську службу кількасот українських козаків і склав на них реєстр (звідси й назва), намагаючись таким чином створити своєрідну альтернативу Запорозькому Війську, що репрезентувало збройні сили українського народу. Ідея про взяття частини козаків на державну службу виникла в литовських і польських правлячих колах на початку XVI століття Великий литовський князь і польський король Сигізмунд I у 1523 і 1525 рр. зробив спроби втілити цю ідею в життя, але це йому не вдалося здійснити через постійну нестачу грошей у коронному скарбі.

У 1572 р. за наказом короля Сигізмунда-Августа II коронний гетьман Язловецький узяв на державну службу 300 козаків. Їм надавалися певні пільги. Вони одержували платню грішми й сукном, за ними визнавалося право самоврядування, їх вилучали з-під юрисдикції королівських старост, вони мали свого суддю та «старшого». Першим таким «старшим» Язловецький призначив шляхтича Бадовського, поклавши на нього функції не тільки військового командира реєстрового загону, а й керівника усього українського козацтва – «городового» і «низового» («запорозького»). Реєстровці повинні були приборкувати козацьку «сваволю», яка так грізно наростала, а також захищати кордони від татар. Однак такий нечисленний загін (300 вояків) не

Титул реєстру Війська Запорозького 1649 року з гербом Богдана Хмельницького. Москва

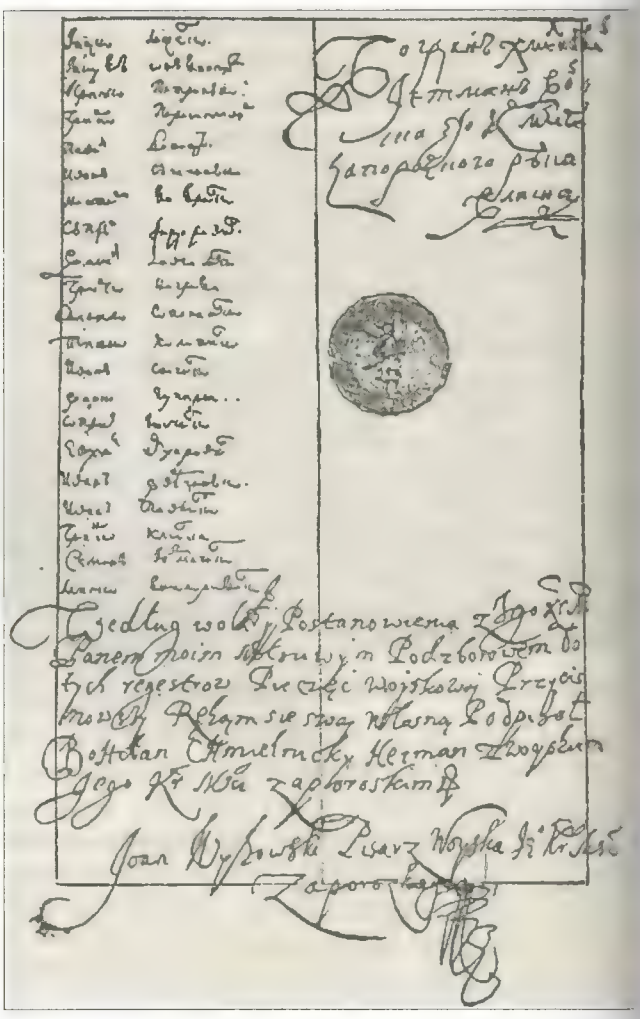

Остання сторінка реєстру Війська Запорозького 1649 року. Факсиміле

міг контролювати ситуацію на волості й у пониззі Дніпра, за порогами, тож він розпався.

Через шість років, у 1578 р., король Стефан Баторій відновив набір козаків на державну службу, збільшивши реєстр до 500 осіб. Водночас король видав низку дуже суворих універсалів, спрямованих на «приборкання» козацтва. Реєстр впроваджувався Стефаном Баторієм під великим тиском кримського хана, який був занепокоєний і роздратований посиленням активності козаків у захисті кордонів України, а в зв'язку з цим – походами на володіння Кримського ханства. Стефан Баторій посів польський престол завдяки підтримці султана і тому не міг ігнорувати домагань султанського васала – хана, який сподівався, що руками урядового козацького загону король примусить усе козацтво відмовитися від наступальної боротьби проти Кримського ханства.

Стефан Баторій ненавидів козацтво і мріяв його взагалі знищити. Через свого посла Мартина Броневського польський король заявив кримському ханові: «Ми маємо наміри не охороняти їх, а винищувати».

Реєстр не тільки не розв'язав, а ще більше загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Її уряд прагнув залишити мізерну частину козаків, ліквідувавши суверенність усього українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державницькими тенденціями у феодально-залежний і кріпацький стан.

Однак Польща була змушена зберегти реєстровому військові елементи автономії, офіційно визнати військову своєрідність козацької організації, її суверенність, політично-адміністративний, судовий, військовий устрій, який послужив моделлю в організації реєстру. Королівський уряд спробував розколоти козацтво, протиставивши йому реєстровців. Однак реєстрові козаки, за винятком невеликої частини реєстрової старшини, яка пішла на угоду з польськими властями, нерідко виступали разом із Запорозьким Військом, під час козацько-селянських воєн проти панування Польщі переходили на бік повсталого українського народу.

Козацьке реєстрове військо було підлеглим королю через коронного гетьмана, який очолював

Полковник реєстрових полків.
Художник С. Васильківський. Бл. 1899 р.

польські окупаційні війська в Україні. Не-залежність від місцевої польської адміністрації, безпосереднє підпорядкування своїй старшині, право розпоряджатися майном, звільнення від податків, поборів і повинностей – такі основні права мали реєстровці. Вони одержали також право на свій судовий трибунал у Батурині. Жили реєстровці за рахунок занять сільським господарством, ремеслами, промислами, одержували платню від королівського уряду. Однак вона виплачувалася дуже нерегулярно, й розміри її не були сталими. Скарги на це були, як правило, обов'язковими пунктами в списку вимог реєстровців до королівського уряду.

Стефан Баторій видав реєстровим козакам привілей на володіння містечком Трахтемировом з монастирем та землями від Трахтемирова до Чигирина. Реєстровці мали там арсенал, зимові квартири, шпиталь для поранених, хворих і старих козаків.

Головними військовими клейнодами були хоругва, бунчук і печатка з гербом. Ще їм було виділено гармати, сурми і литаври. У той час це означало визнання їх окремою автономною силою.

Козацьке реєстрове військо в основному складалося з піхоти. При кожному полку були пушкарі, ремісники та візники. Спостерігалася тенденція до однотипності одягу і зброї, провадились більш-менш регулярні військові навчання і муштра.

Реєстрова старшина складалася з обозних, суддів, писарів, осавулів, полковників і сотників. Обрані реєстровцями «старшой» та інша старшина затверджувалися королем або призначалися ним із української шляхти, а наприкінці 30-х рр. XVII ст.– лише з польської шляхти.

За час існування реєстрового війська його кількісний склад змінювався. Полк Стефана Баторія розпався на початку 80-х рр. XVI ст. У 1583 р. зібрали новий полк з 600 чоловік, у 1590 р.– з 1 тисячі. За постановою сейму під час козацько-селянських повстань 1593–1596 років реєстрове військо взагалі було скасоване на невизначений строк. Однак уже в 1599 р. розпочалося складання нового реєстру, хоч його й не було завершено. 1601 р. реєстровий полк складався з п'яти сотень. Сотня мала до десятка куренів (слід сказати, що реальна чисельність реєстровців була більшою, ніж офіційна). У 1617 р. сейм затвердив реєстр на 1 тисячу козаків.

Козацтво боролося за збільшення реєстру. Це був легальний шлях поширення суверенних автономних прав реєстровців, визнаних польсько-шляхетською владою, на більше число козаків. Траплялося, що реєстрове військо стихійно розросталося, козаки самовільно розширювали рамки реєстру [уже в часи Сагайдачного їх чисельність перевищила 60 тисяч. – *Ю. М.*]. Протягом першої чверті XVII ст. в Україну з Польщі кілька разів відряджали спеціальні озброєні сеймові комісії, які вели переговори з Військом Запорозьким про чисельність реєстрового козацтва. Дійшло до збройного протистояння польської комісії і козацтва, яке в 1625 р. закінчилося Куруківською угодою. Згідно з нею реєстр уже налічував 6 тисяч чоловік. Було створено шість полків: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Чернігівський. Очолював ці полки обраний козаками гетьман.

За угодою між Запорозьким Військом і польським коронним гетьманом, якою в 1630 р. завершилась переможна для козаків війна проти Польщі, кількісний склад реєстрового козацтва визначили у 8 тисяч.

В окремі періоди до реєстрового війська зараховувалося практично все боєздатне українське

Козак на коні. Художник Ю. Брандт. 1910 р.

козацтво. Воно набирало тоді характеру регулярних частин і називалося Запорозьким Військом. Історичним парадоксом тодішнього польсько-шляхетського окупаційного режиму на Україні було те, що він іноді сам сприяв значному збільшенню реєстру. Уряд Речі Посполитої, ведучи війни з Московською державою, Швецією, Туреччиною, Молдовою та іншими країнами, залучав не тільки реєстрове козацтво, а й запорожців, і особливо «випищиків», тобто виписаних або взагалі не занесених до реєстру. Після закінчення війни Польща нерідко опинялася перед загрозою повстання «виписаних» козаків, яких завжди було кілька десятків тисяч. «Випищики» не хотіли повертатися в кріпацтво і збиралися на Запорозькій Січі, приєднуючись під час повстань до селян, міщан і запорозьких козаків, які піднімалися на боротьбу проти Польщі. Тому, коли провадився запис до реєстру, на Подніпров'ї розміщували додаткові польські окупаційні війська. Зокрема після підписання Куруківської угоди 1625 р. коронний гетьман Конецпольський, побоюючись повстання козаків, не записаних до реєстру, залишив на Київщині на час складання козацького реєстру 15 тисяч польських жовнірів.

Козацько-польські війни 30-х років XVII ст. закінчилися розгромом повстанського війська, і за прийнятою польським сеймом «Ординацією» 1637 року реєстрове військо позбавили деяких його прав і вольностей, а на посади вищих старшин королівський уряд призначав тільки польських шляхтичів, поставивши на чолі війська свого комісара Шемберга. Богдан Хмельницький, який займав одну з найвищих посад у реєстровому козацькому війську – генерального писаря, був зведений до рангу сотника.

На самому початку Визвольної війни 1648–1657 рр. реєстровці перейшли на бік війська Богдана Хмельницького. Ця війна фактично поклала край існуванню реєстрового війська. Щоправда, в 1649 р. польський король Ян-Казимир, підписуючи з Богданом Хмельницьким Зборівську угоду, вимушений був погодитися на 40-тисячний реєстр (після невдалої для козаків Берестецької битви реєстро був зменшений до 20 тисяч). Однак тут уже йшлося не про кількість українських козаків на службі в польського короля, а про збройні сили повсталого українського народу.

«РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ» (1709) складалися з двох документів: «Просительных Статей» гетьмана Івана Скоропадського і відповіді царя Петра I.

При обранні 1709 р. в Глухові за велінням Петра I гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського цар вперше зламав традицію укладання і підписання «Статей» – договору Москви з новим гетьманом і старшиною. відклавши цю процедуру, посилаючись на воєнні обставини. Після закінчення Полтавської битви Іван Скоропадський з козацького табору під Решетилівкою 17 липня 1709 р. відправив до Петра I «Просительні Статті» з проханням затвердити їх.

«Статті» складалися з 14 пунктів, у яких ішлося передусім про підтвердження «прав і вольностей» Гетьманщини, а також викладалися такі прохання: українські козаки в походах залишаються під командуванням своєї старшини, а не російських офіцерів, які знущаються над ними; слід віддати українському урядові гармати, які були забрані в Батурині; царським воєводам заборонити втручатися у внутрішнє управління України; українське населення повинно бути звільнене від обтяжливих постоїв московських військ та ін.

Цар у своїй відповіді в загальних фразах підтверджував «права і вольності», обіцяв згодом дати й «Статті» (що не було зроблено), а також наказати воєводам, щоб вони «не інтересувались до українського населення», а на інші прохання відповів відмовою. Українські війська мали залишатися у підпорядкуванні російським генералам; українська артилерія. як військовий трофей, залишалася в Москві. Більше того, цар додав від себе пункти, які

були спрямовані на поступову ліквідацію державної і політичної автономії України. Серед них, наприклад, пункт, що встановлював контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату та ін. Поряд з цим гетьману вказувалося, що йому не личить, звертаючись до царя, згадувати за «козацьку вольность», бо український народ нібито із ласки царя має стільки вольностей і свободи, як не має жодний народ у світі.

Надсилаючи відповідь гетьману, цар одночасно призначив при ньому міністра-стольника Ізмайлова, якому надав дві інструкції: явну і таємну, що додатково визначали політику Петра І щодо України. Десять пунктів явної інструкції зобов'язували міністра стежити за тим, щоб в Україні «не було зради»; запорожцям не дозволяти селитися біля кордонів Гетьманщини; старшині й гетьману заборонялося приймати чужоземних посланців, а привезені ними листи вимагалося відсилати до царя. Ізмайлов також мусив слідкувати за тим, щоб гетьман без дозволу царя не міняв генеральних старшин і полковників, не наділяв нікого посадами, а також самовільно не забирав маєтності у них. Столиця і резиденція гетьмана мала бути в Глухові, оскільки це місто лежало на самому російському кордоні. Дозволялося знову заселити Батурин та інші міста, які були зруйновані «за зраду», але як покарання на мешканців цих міст накладалося по два червонці з двору для царського скарбу.

У таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, конспіративно довідуватися про розмір зібраних податків, прислуховуватися до розмов старшини і козаків; при особі гетьмана мусять перебувати два російські полки, які мають бути в розпорядженні міністра.

Отже, політика Петра І щодо України мала відвертий колоніальний характер. Цар призначав старшин без відома гетьмана, роздавав українські землі чужинцям, прибрав до своїх рук фінанси України, нищив внутрішню і міжнародну українську торгівлю, селян і козаків засилав на роботи при фортифікаційних лініях.

РЄПІН Ілля (1844–1930) та його картина «Запорожці». Створення картини «Запорожці» не було випадковістю в житті видатного художника Іллі Рєпіна.

Поява її зумовлена його походженням, залюбленістю в історію і природу України, глибокими і постійними зв'язками художника з українським народом.

І. Рєпін. Автопортрет. 1878 р.

Ілля Юхимович Рєпін народився 1844 р. на Харківщині, у місті Чугуєві. Батько його був нащадком російських стрільців, яких цар посилав на Слобідську Україну, коли її почали колонізувати українські козаки і селяни після придушення Польщею козацько-селянських повстань на Подніпров'ї наприкінці 30-х років XVII ст.

Дитячі і юнацькі враження від чудової природі рідної Слобожанщини, життя, побуту, звичаїв, народного мистецтва, пісень українців глибоко вплинули на Іллю Рєпіна, пробудили і назавжди полонили його творчу уяву.

Подальше його життя проходило поза межами України. Сюди він навідувався лише час від часу, але неодноразово казав: «Україну дуже люблю, поїхав би туди жити». Вже на схилі віку поблизу Санкт-Петербурга, в «Пенатах», як називали рєпінську садибу, від нього записали українські народні пісні про Супруна, Нечая, Чалого та про зруйнування Запорозької Січі.

Українська народна творчість відіграла велику роль у формуванні таланту художника. У своїй першій напівдитячій акварелі (1859) Ілля Рєпін зобразив старого бандуриста на пагорбі біля похиленого хреста. Поруч хлопчина-поводир і селянин у задумі. Останньою в житті художника була картина «Гопак».

Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін. 1878–1899. ХХМ

Серед присвячених Україні творів Рєпіна найзнаменитішою є картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» («Запорожці»).

Поява задуму й історія її написання зумовлені передусім постійним великим інтересом Рєпіна до України і впливом на нього творчості Миколи Гоголя.

Безпосереднім поштовхом до народження задуму картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» стала згадка друга Рєпіна, художника М. В. Прахова, про цей лист. Сталося це влітку 1878 р. в підмосковному Абрамцеві, де друзі гостювали у відомого мецената Мамонтова. Ця згадка спалахом блискавки освітила те, що вже давно не давало спокою творчій уяві Рєпіна. Тим більше, що, як писав він мистецтвознавцеві В. Д. Стасову, лист з дитинства був відомий йому: «У Малоросії у кожного паламаря є список цього апокрифа. І коли зберуться гості у «батюшки», листа часто читають у підхмеленій компанії».

Натхнений ідеєю майбутньої картин Рєпін 1878 р. в Абрамцеві робить експромт перший ескіз олівцем. Уже у своїй майсте Рєпін розробляв анатомічно-натурні хар теристики, виконуючи підготовчі малюнк натурників у потрібних позах. Після цього робить перший ескіз олійними фарбами.

Однак бракувало побутових характеристи історичної правдивості, антуражу, одягу, збр Рєпін зрозумів, що необхідно вивчати істор Запорозької Січі, звичаї, побутові деталі, а го вне – відвідати місця, де жили колись запоро кі козаки.

Наступний етап роботи над картиною і пов'язаний із поїздкою в 1880 р. в Україну.

Розробити маршрут поїздки художник допоміг історик М. І. Костомаров, який об'їздив місця колишніх Запорозьких Січей.

У травні 1880 р. Рєпін разом зі своїм учн В. О. Сєровим вирушають у подорож по Україн яка тривала півтора місяця.

Козак у степу. Художник І. Рєпін. 1890 р. ХХМ

У селі Покровському, що стояло на місці останньої Січі (Нової, або Підпільненської), Рєпін написав етюд хати, а також залишки укріплень. У Старих Кайдаках змалював церкву і скелі над Дніпром; у Капулівці, на місці Чортомлицької Січі,– могилу її славетного кошового отамана Івана Сірка та етюди селян – нащадків запорожців, яких він малював і в інших місцях, особливо багато в Олександрівську (тепер – м. Запоріжжя). У Грушівці – на землях колишньої Базавлуцької Січі – змалював дерев'яну дзвіницю і церкву; в Миколаївці (тепер – Микільське) – портрет гетьмана Данила Апостола, його зброю, одяг, булаву, кульбаку, а також поріг Ненаситець.

Мандрівники відвідали Нікополь, що виник поблизу колишньої Микитинської Січі, побували на острові Хортиця. І всюди Рєпін багато малював. Він привіз додому не тільки численні етюди і малюнки запорозьких пам'ятних місць, а й різноманітні речі козацької старовини. У листі до письменника М. С. Лєскова він писав: «В історії народів і в пам'ятках мистецтва, особливо в забудові міст, архітектурі, мене приваблювали завжди моменти прояву громадського життя, асоціацій, більше за все за республіканського устрою, звичайно. У кожній дрібниці, що залишилась від цих епох, відчувається незвичайне піднесення духу, енергії; все робиться талановито, енергійно, має загальне широке громадське значення... І наше Запорожжя мене захоплює цією волею, цим піднесенням лицарського духу».

Наступним етапом у мандрівці була Одеса. Рєпін змалював багато запорозьких речей у міському музеї: гармати, рушниці, ікони, портрети козаків, серед них – братів Шиянів, ктиторів Нікопольського храму. Вивчаючи старовинні козацькі зображення, шукаючи потрібної натури серед своїх сучасників, художник намагався осягнути характер запорозьких козаків.

Після Одеси Рєпін майже ціле літо перебував у Качанівці на Чернігівщині. Господарі маєтку Тарновські були нащадками старовинного козацького роду, найосвіченіші українські інтелігенти кінця XIX століття. Вони зібрали численну колекцію пам'яток з історії України, зокрема запорозької старовини. Тут портрети українських гетьманів і козацьких полковників, шаблі, списи, рушниці, пістолі, гармати, пояси, вишивки, амуніція, збруя, музичні інструменти, побутові речі. У виданому В. В. Тарновським каталозі описано більш як 900 предметів козацького періоду.

З цього скарбу художник, зробивши малюнки, акварелі, етюди олією, почерпнув багато матеріалу, який з документальною точністю був ним відтворений у картині «Запорожці». У Качанівці Рєпін намалював довершений портрет В. В. Тарновського в червоному кунтуші XVII століття. За кольоровим слуцьким паском – старовинний пістоль, збоку шабля, оздоблена золотом і сріблом. Лівою рукою Тарновський спирається на запорозьку гармату. Ця картина відома під назвою «Гетьман». І справді, в портреті Тарновського проглядає узагальнений образ козацького лідера.

Відвідавши після Качанівки Київ, Рєпін зробив копію з народної картини «Козак Мамай», а також змалював козацькі списи часів Богдана Хмельницького. Наприкінці вересня 1880 р. він повернувся до Москви і привіз із собою справжній запорозький одяг, зброю, бандуру.

Прагнучи вжитися в добу, художник вивчав ще й літературні джерела.

У 1887 р. на роковинах Тараса Шевченка Рєпін познайомився з Дмитром Яворницьким – найбільшим знавцем історії запорозьких козаків.

Завдяки Яворницькому Рєпін повернувся до відкладеної картини. Величезна ерудиція історика стала невичерпним джерелом для митця. Яворницький дуже багато розповідав Рєпіну про запорожців, а був він блискучим оповідачем. Рєпін дізнався про найрізноманітніші деталі побуту козаків, їхні звичаї, одяг та інше, що дуже важливо для образної уяви художника.

Більше того, Рєпін дістав у своє розпорядження значну кількість справжніх запорозьких речей з археологічних розкопок: зброю, козацькі жупани, чоботи, люльки, глеки та ін. Рєпін і сам мав колекцію різноманітних речей, пов'язаних з історією України, яку постійно поповнював. Вона стала йому в пригоді під час роботи над «Запорожцями». Історик допомагав художнику знаходити відповідні типажі, зокрема і серед земляків у Петербурзі, які своєю зовнішністю і навіть духом нагадували образи запорожців.

Завдяки Яворницькому Рєпін значно розширив коло своїх знайомих серед української інтелігенції, яка перебувала в Петербурзі. Він постійно відвідував суботні вечори на квартирі Яворницького, де збиралися земляки.

Та головне – художнику передалося захоплення Яворницького запорозьким козацтвом, він перейнявся його прогресивною науковою концепцією про унікальне значення Запорозької Січі у світовому історичному процесі. Саме завдяки Яворницькому висока майстерність художнього виконання картини «Запорожці» доповнилася історичною достовірністю.

Яворницький пробув у Петербурзі до 1892 року і постійно спілкувався з Рєпіним. Пізніше, приїжджаючи до столиці, Дмитро Іванович обов'язково відвідував художника. З 1902 р. Яворницький оселився у Катеринославі й листувався з Рєпіним аж до його смерті 1930 року.

Рєпін надзвичайно високо цінував Яворницького, називав його «невмирущою душею Запорожжя», «моїм Вергілієм», подарував йому перший олійний ескіз картини «Запорожці», писав з нього писаря для цієї картини, виконав для книжки Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» дев'ять малюнків різноманітних речей, що належали запорожцям, і копії двох портретів колишніх запорозьких козаків – братів Шиянів.

Остаточно опрацьовуючи образи картини, Рєпін переймається пошуками і добором відповідних типажів серед друзів, знайомих, випадкових людей, а також численних, зроблених під час подорожі з Сєровим портретів.

З цією ж метою влітку 1888 р. художник здійснив ще одну подорож. Поїхав він із сином Юрієм цього разу до нащадків запорожців на Кубань. Рєпін побував у кубанській столиці Катеринодарі та відвідав Пашківську станицю. У Катеринодарському музеї Кубанського війська зробив малюнки-копії старовинних портретів запорожців, а також козацьких порохівниць, шабель, рушниць, зокрема копію ладунки кошового отамана Чепіги, його шаблі. Він зробив багато портретних замальовок, здебільшого з літніх чоловіків, а також етюди (п'ять рисунків олівцем, три акварелі й один олійний). Рєпін зумів у портретах цих прямих нащадків запорожців вловити риси, необхідні для втілення задуму: мужність, почуття власної гідності, тверду вдачу, розум, нерідко – гумор, збереження національної самосвідомості. Вони позували йому з поважним виглядом, при всіх орденах. Здебільшого це були учасники Кримської війни. *[Див. малюнки І. Рєпіна на с. 312, 418].*

Повернувшись додому, Рєпін енергійно працює над картиною. Були відшукані відповідні типажі. Для образу Тараса Бульби (праворуч у білій смушковій шапці, в червоному жупані з шаблею при боці) позував друг Яворницького письменник В. О. Гіляровський, який зовнішністю нагадував запорожця. Л. М. Толстой називав Яворницького і Гіляровського, коли бачив їх поряд, «запорожцями». Скульптор Андрєєв ліпив з В. О. Гіляровського Тараса Бульбу для барельєфа на пам'ятник Гоголю в Москві. Рєпін присвятив Гіляровському жартівливого вірша, який починався так:

Ось чуєте? Москва гуде,
Козак Гіляй гуляє,
Матнею вулицю мете,
Метелицю здіймає.

Для Тараса Бульби позував Рєпіну також професор Петербурзької консерваторії О. І. Рубець. Па картині зображені сини Тараса Бульби. Старший – Остап – написаний з художника М. Д. Кузнецова. Він стоїть ліворуч – красень козарлюга з темним вилицюватим обличчям, з пов'язкою на пораненому в бою чолі, в чорній кошлатій опанчі. Поруч стоїть молодий козак у круглій козацькій шапці-місюрці з сором'язливою посмішкою на лиці. Це Андрій, молодший син Тараса Бульби. Для образу Андрія позував син В. В. Тарновського. Сам Тарновський став моделлю для поважного військового судді у високій чорній смушевій шапці. Він сидить за столом ліворуч. Пеподалік Тарновського стоїть невисокий рудий козак у розхристаній сорочці, з хрестиком на шиї. Рукою він енергійно показує у бік Туреччини. Його змальовано з погонича, що служив у Тарновського. Праворуч від судді сидить старий запорожець з люлькою. Художник написав його на пристані в Олександрівську в 1880 р. з діда, який тоді вже мало сто один рік, але ще танцював навприсядки.

Кошовий отаман Іван Сірко стоїть у центрі, трохи схилившись над писарем. Він має демонічний вираз очей. Для образу Івана Сірка прислужився генерал М. І. Драгомиров, начальник Київського військового округу, а пізніше – київський, подільським і волинський генерал-губернатор. Людина дотепної, веселої вдачі, закоханий у запорозьку старовину і українську культуру, Драгомиров був козацького роду. Він не тільки колоритною зовнішністю, мужнім обличчям, міцною статурою був типовим запорожцем, а й внутрішнім духом нагадував образ славетного кошового. «Знаменитий генерал-філософ, щирий українець»,– так говорив про Драгомирова Рєпін.

Писар сидить у центрі стола з пером у руці, з веселою, лукавою усмішкою на обличчі. Моделлю для нього був Дмитро Яворницький, як про це згадувалося вище.

З художника Я. Ф. Ціонглінського змальований колоритний, гарний запорожець, який сидить за столом з лівого боку, поклавши важкий кулак на спину сусіда. Той сидить без сорочки, притиснувши колоду карт на столі. Художник зобразив цього козака так, як розповів йому Яворницький про запорозький звичай, за яким під час картярської гри банківник мав знімати сорочку, щоб не було шахрайства.

Для постаті польського шляхтича, який стоїть за спиною Остапа Бульби (ліворуч) у чорній шапці і задумливо покручує свого вуса, позував письменник О. В. Жиркевич.

Пе прагнучи абсолютної портретної схожості, Рєпін використовував натуру, щоб надати реальних рис тим образам, які уже склалися в його уяві. Іноді художник об'єднував окремі риси різних людей в одному образі. Так

Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін. 1878–1891 рр. Російський музей, Петербург

у персонажі семінариста – втікача на Січ (він сидить за столом поруч із суддею у чорній шапці) – поєдналися мефістофельський профіль, великий ніс, рот і вуха людини, яку випадково зустрів Рєпін, і характерна усмішка художника П. Д. Мартиновича, яку зберегла його гіпсова маска. Письменник Д. І. Мамин-Сибіряк дві години позував Рєпіну, якому здалося, що його очі підходять для образу одного із запорожців.

Паралельно зі створенням і вже конкретним опрацюванням образів-персонажів Рєпін також удосконалював композицію. Повернувшись з подорожі на Кубань 1888 р., він під впливом нових уявлень почав заново писати картину в більшому розмірі, дещо змінюючи композицію і персонажі, хоч пізніше закінчив і перший варіант на колишньому полотні. Так з'явилися два варіанти картини «Запорожці». [Перший варіант картини зберігається в Харківському художньому музеї. Другий варіант – у Російському музеї в Петербурзі. – *Упорядник*].

Уже в олійному ескізі Рєпін зробив значну композиційну зміну порівняно з першим (абрамцевським) ескізом. Він відрізав нижню частину картини – «ноги персонажів», що, як і земля, де вони стояли, відвертало увагу від виразу облич. Крім того, вся сцена наближалася до глядача; водночас можна було показати краєвид Січі, піднявши вище обрій. Цей композиційний прийом був уведений і в закінчену картину, робота над якою загалом розтяглася на 13 років. Разом із портретними етюдами В. В. Тарновського, О. І. Рубця, М. Д. Кузнецова картина з'явилася на виставці в 1891 р.

Відвідувачі виставки побачили на полотні яскраві, колоритні постаті запорозьких козаків. Троє з них – образи літературних героїв (козацький полковник Тарас Бульба та його сини Остап і Андрій); один персонаж – історична особа (кошовий отаман Іван Сірко); двоє інших – узагальнені образи військового судді і писаря, решта – рядові запорожці різного віку і статури, кожен – визначна особистість. Таких різних, їх об'єднували спільні риси – сила, одчайдушність, життєрадісність. Сидів за столом і бурсак-утікач. Крім українців, Рєпін зобразив татарина і поляка-шляхтича, які теж бували на Запорожжі.

Дух картини підтримував оригінальний запорозький антураж: яскравий одяг, зброя, амуніція. За юрбою запорожців проглядається табір. Передвечір'я. Далечінь оповита легкими сутінками. Загоряються вогнища, і дим темними пасмами піднімається в небо.

Сюжет картини відтворює один із епізодів життя запорозького козацтва. Та художник вклав у неї глибший зміст. Він втілив свою історичну концепцію, свою історіософську ідею про героїзм, нескореність, безмежну волелюбність, незалежність запорозьких козаків, які відкидають вимогу володаря наймогутнішої в світі на ті часи держави – султанської Туреччини – підкоритися йому. Запорожці, які протистояли величезним силам Османської імперії на морі, «окурювали мушкетним димом її столицю» – Стамбул, руйнували турецькі чорноморські фортеці і порти, цього разу перемагали своїм сміхом, знущальним реготом.

Картина «Запорожці» була оцінена сучасниками Рєпіна неоднозначно. Велике враження справила вона на українських художників, які особливо цінували її за високу ідею, втілену дуже талановито. М. І. Мурашко писав: «Вірю і відчуваю, що це один з кращих творів Рєпіна й краще в творах усієї Європи. Він має і серйозний смисл і значення. Так, це типи обдумані, пережиті й створені. Таких картин завжди і всюди не буває багато». О. В. Жиркевич записав у своєму щоденнику: «Я помітив, що Рєпін користується для цієї картини фотографіями, ескізами, начерками, описами. Цілий архів служить йому при цьому, і немає жодного предмета в картині, який не був би історично вірний і обдуманий».

Саме цю обставину відмітив і К. І. Чуковський: «Після того як він (Рєпін) написав «Запорожців», на все життя збереглися в нього найдокладніші відомості про повсякденний побут української Січі й величезний авторитет у цій галузі. Професор Д. І. Яворницький не раз твердив, що за час написання своїх «Запорожців» Рєпін набрав стільки знань з історії українського «лицарства», що він, Яворницький, вже нічого нового не може йому повідомити».

Деяким російським художникам, зокрема В. І. Сурикову, сподобалась картина «Запорожці». Мистецтвознавець В. В. Стасов стверджував, що вона не поступається кращим історичним сторінкам «Тараса Бульби».

Водночас висловлювалися й негативні оцінки. О. Бенуа назвав картину Рєпіна «грубим сміховинним видовищем». М. М. Ге порівняв «Запорожців» з бешкетниками з московського ресторану Палкіна. Ігор Грабар угледів у картині «атлас сміху». О. Новицький також вбачав у картині лише психологічний етюд сміху, в якому відсутня ідея. Письменник М. С. Лєсков дотримувався подібної думки.

Сам Рєпін у листі до М. С. Лєскова так написав про значення ідеї: «Справжні, глибокі ідеї, як вищий прояв розуму, завжди стоятимуть в інтелектуальному світі, як зірки на небі, й всюди будуть вабити до себе кращі серця, кращі уми». Художник зізнається: «А знаєте, я повинен Вам признатися, що я в «Запорожцях» мав ідею». І далі розкриває її: «Ця жменька молодців, звичайно, найобдарованіших людей свого часу (це інтелігенція свого часу...), зміцнюється до того, що не тільки захищає всю Європу від східних хижаків, а й загрожує навіть їхній сильній тоді цивілізації і від душі регоче над їх східною пихатістю».

Рєпін і надалі залишався в світі образів і подій української історії. Його художня уява була заповнена козацькими сюжетами. Він постійно шукає нові українські теми. Д. І. Яворницький, який приїхав до Петербурга в 1896 р., подав художнику сюжет картини: зобразити раду в Диканці за участю гетьмана Івана Мазепи, кошового отамана Костя Гордієнка і шведського короля Карла XII. Незважаючи на те, що Рєпін категорично відмовився, Яворницький ще й написав спеціального листа, наполягаючи на своїй темі.

Проте Рєпін перебував під цілковитим впливом російської офіційної історіографії, яка давала одіозну, далеку від істини оцінку Мазепи. Рєпін негативно ставився до ідеї самостійності і незалежності України. «Невже можна серйозно думати хоч одну хвилину, – писав він у 1896 році Яворницькому, – про минулі можливості міцного союзу Гетьманщини із Швецією... Ні. Більшість мала рацію, що з Москвою їй буде надійніше».

Рєпін гаряче любив Україну. Це була його батьківщина. Він назавжди захопився красою її природи, людьми, звичаями, побутом, народним мистецтвом. Він був українцем також і за характером своєї творчості. Українська стихія Рєпіна яскраво проявилася в його полотнах на українську тематику. Картина «Запорожці» – апофеоз України. Рєпінські запорожці мають рідню серед героїв «Енеїди» Котляревського і повісті Гоголя «Тарас Бульба». Інша картина Рєпіна – «Іван Грозний убиває свого сина» – символізує деспотичну і криваво-жорстоку Росію.

Чорноморська вольниця. Художник І. Рєпін. 1908 р. Збірка Монсона, Стокгольм. Швеція

Водночас художник потрапив під вплив шовіністичних настроїв та ідей великодержавного імперського патріотизму. Гіпноз ідеї могутності і величі Російської держави (а вона цього досягла за рахунок поневолених народів), що впливав на більшість російських діячів культури, перешкоджав і Рєпіну правильно оцінювати сучасну йому політику царського уряду, спрямовану на знищення української культури та мови. Більше того, він сліпо повторював твердження реакційних сил, що українська мова не придатна для наукової роботи, хоча особисто ставився до неї з величезною симпатією, прекрасно знав її, писав навіть українські вірші. Щоправда, він зробив застереження: «Є багато питань, про які я не знаю, як думають українці і до чого вони прагнуть. А це дуже важливо».

У 1909 р. на пересувній виставці з'явився новий твір Рєпіна – велике полотно «Чорноморська вольниця», присвячене морському походу козаків на Туреччину.

На пересувній виставці в 1917 р. була показана нова рєпінська картина «Гайдамаки» про повстання 1768 р. на Правобережній Україні.

Над цією картиною художник розпочинав працю майже за 20 років до її експонування. Картини «Чорноморська вольниця», «Гайдамаки» були продані за кордон.

У 20-ті роки вже за межами Росії (оскільки територія, де знаходились «Пенати» Рєпіна, відійшла до Фінляндії) він працює над картиною «Зустріч гетьмана». Зробив тільки підготовчі малюнки.

Починає писати картину «Гопак», малюнок до якої він зробив ще в 1912 р. «Гопак» Рєпін писав з великими перервами, в останні дні життя; хапаючись за меблі, майже підповзав до мольберта, але картина так і залишилась незавершеною.

Помер Ілля Юхимович Рєпін 30 вересня 1930 року. Похований він у саду в «Пенатах» під горою, яку він називав Чугуївською. В місті Чугуєві, на Слобожанщині, Рєпіну встановлено пам'ятник.

«РІШИТЕЛЬНІ ПУНКТИ» (1728) були надані царським урядом гетьману України Данилу Апостолу. Вони визначали правовий статус України в межах Російської імперії.

Данило Апостол, обраний 1 жовтня 1727 р. гетьманом України, приїхав разом із старшиною на початку 1728 р. до Петербурга на коронацію Петра II. Він подав петицію з проханням відновити українсько-московський договір, який приймався при обранні нового гетьмана. Він також представив на затвердження царя «Гетьманські статті», спрямовані на захист державної автономії України.

У відповідь гетьман одержав «Рішительні пункти» – документ, який мав форму царського указу і в якому міждержавний українсько-російський договір навіть і не згадувався. «Рішительні пункти» (їх було 28) значно звужували державну автономію України.

Гетьман, обрання якого було можливе тільки за згоди царя, не мав права вести дипломатичні зносини з чужоземними державами. Якби до гетьмана прибули якісь посли, то він мусив негайно переслати до Петербурга привезені ними листи. Виняток робився тільки для переговорів з Польщею і Кримським ханством щодо прикордонних справ, однак обов'язково з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьман, який під час війни раніше підлягав тільки цареві, за «Рішительними пунктами» мав підлягати російському фельдмаршалу, в конкретному випадку – князеві М. Голіцину. Наймане козацьке військо (крім реєстрового) обмежувалося трьома полками. Гетьманська резиденція надалі залишалася в Глухові. Кандидатів на генеральну старшину й полковників затверджував цар, на нижчу старшину – гетьман. Вищою судовою апеляційною інстанцією мав бути Генеральний суд, який складався з трьох українців і трьох росіян, під головуванням гетьмана. Дозволявся вільний приїзд чужоземних купців, однак індукта (мито за імпортні товари) віддавалася російському скарбу. Скасовувалася заборона росіянам купувати землі на Україні, але вони не мали права селити на цих землях російських селян-кріпаків. Росіяни, що володіли маєтками на Україні, повинні були підлягати юрисдикції української влади. Щоб зберегти дармову військову силу для Росії, заборонялося відбирати землі від козаків.

Хоча «Рішительні пункти» обмежували українську автономію навіть порівняно з мазепинського добою, вони все ж стримували страшний терор, накинутий Петром I на Україну, і нестримну, безмежну сваволю царських урядовців і російських феодалів у Гетьманщині, які тривали майже два десятиліття.

З 1728 р. в українське життя вводилися певні законні норми і юридичні форми. Данило Апостол за шестилітнє своє гетьманування, діючи в межах «Рішительних пунктів», спромігся зміцнити гетьманську владу, до певного рівня піднести економічний добробут краю і полегшити становище українського населення. Зокрема він опікувався розвитком української торгівлі, вперше встановив точний бюджет державних видатків, урегулював справу землеволодіння та ін.

Українські дослідники назвали «Рішитильні пункти» конституцією, що діяла до скасування Гетьманщини в кінці XVIII ст.

РОДИ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. До складу українського козацького війська входила піхота, кіннота, армата і флот.

Основним родом військ українського козацтва в XVI – першій половині XVII ст. була піхота. У цей час її вважали найкращою в Європі, а польський магнат Якуб Собеський, який спостерігав дії козацької піхоти в Хотинській війні 1621 р., назвав її найсильнішою у світі. Запорозькі піхотинці героїчно і майстерно билися з ворогом на суші, уславилися штурмом ворожих фортець, воювали і на морі, обслуговуючи славнозвісні вітрильно-веслові козацькі флотилії.

Французький військовий інженер Боплан, який перебував в Україні в 30-х роках XVII ст., писав у книжці «Опис України», що коли б козаки мали кінноту, рівноцінну своїй піхоті, їх не можна було б подолати. А кіннота в запорожців,

Запорожець у XVIII ст. Отаман запорозьких козаків у XVIII ст. Запорожець у XVIII ст. Копії В. Хітька з акварелей французького художника Я. Норблена. І половина XIX ст. ДІМ

хоч і склалася з самого початку виникнення козацтва, була менш численною, ніж піхота.

До середини XVII ст. кіннота не була окремим родом військ: піхотинець міг сісти на коня і перетворитись на вершника, а кіннотник легко спішувався. Козаки нерідко в похід виряджалися верхи. Але перед боєм вони спішувалися, окопувалися і з шанців обстрілювали ворога.

Хоч спеціальних кіннотних формувань не існувало і кіннота в боях здебільшого підтримувала піхоту, серед козаків дуже часто зустрічались неперевершені майстри верхової їзди. Козацький вершник повертався на сідлі як блискавка, стріляв з лука правою і лівою рукою, рубав шаблею, стріляв з рушниці з-під черева свого коня. Козацька піхота й кіннота завжди виступали

Запорожець. Художник О. Сластьон. Кінець XIX–початок XX ст. ДІМ

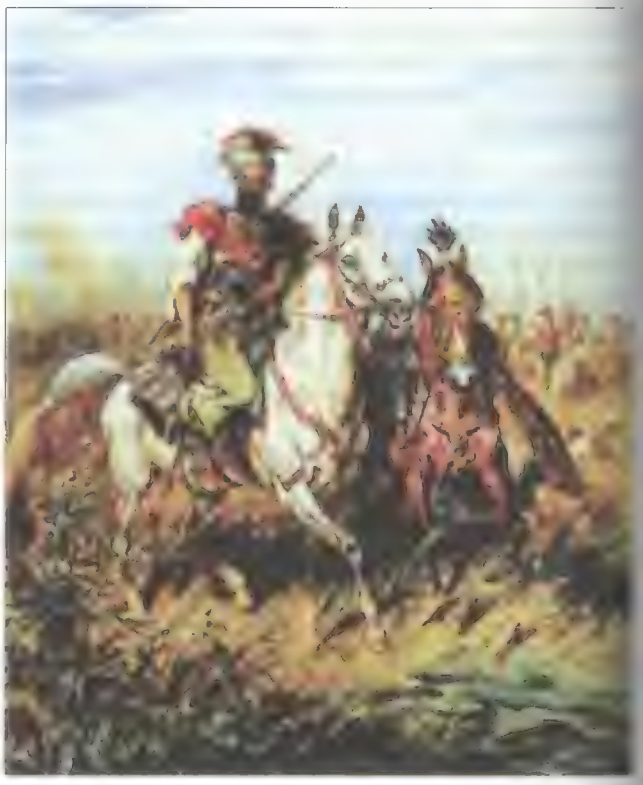

Козак із здобиччю. Художник Ю. Коссак. 1884 р. ЛГМ

Запорозький козак. Художник К. Маковський. 1884 р.

Портрет житомирського осавула Хоми. Невідомий художник. Бл. 1769 р.

в повній взаємодії. Здавна на Запорожжі існували кінні заводи. Традиційним місцем випасу коней був острів Хортиця.

З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язане створення в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. козацької кінноти як окремого роду військ.

У XVIII ст. в Запорозькому Війську, особливо під час російсько-турецьких воєн, домінуючу роль відігравала кіннота. У той час легка регулярна кавалерія складала незначний відсоток російської армії.

Основою легкої регулярної кінноти були запорожці, до неї входили українські і донські козаки.

У війнах з Туреччиною російське командування намагалось використати запорозьку кінноту насамперед проти рухливої, легкої турецько-татарської кінноти, тактика якої була добре відома запорожцям. Кількість коней у запорозькій кінноті перевищувала кількість людей. Військовий старшина виступав у похід із шістнадцятьма кіньми, полковник – із вісьмома, полковий старшина – із трьома, «справний козак» мав двоє коней. У Запорозькому Війську були найкращі, як на той час, коні. Силою, витривалістю і швидкістю вони прославились у всій Європі.

До складу козацьких збройних сил входили досить численні допоміжні війська. Хоча це й не були окремі формування, вони вже були

Портрет Опанаса Ковпака – полковника Полтавського пікінерського полку, отамана Шкуринського куреня. Художник А. Моклаковський. 1775 р.

У погоні за татарином. Художник А. Манастирський. 1955. ЛМУМ

прообразом інженерних і саперних військ. Серед обслуги були погоничі, ремісники – ковалі, теслярі та інші фахівці з побудови укріплень, табору, мостів, поромів, плотів, лагодження гармат і ручної зброї. У війську були фахівці з ведення мінної війни та облоги фортець, відводу води та ін. До козацького війська приєднувалися й люди неозброєні, найбільше з киями. Їх використовували на фортифікаційно-саперних роботах, вони прочищали та замикали дороги, копали рови й будували шанці. Однак у разі потреби всі козаки брали участь у фортифікаційних роботах. До складу допоміжних сил входили слуги-пахолки та юнаки-джури, що виконували обов'язки своєрідних зброєносців у старшини і заслужених козаків.

Крім зброї, належної амуніції, запасу харчів і пороху, кожний козак, який мусив поєднувати бойові дії з саперними роботами, мав шанцевий інструмент (він також прив'язувався до паска): сокиру, лопату та мотику для насипання валів, копання ровів.

Козацькі пластуни. Художник Н. Брезе. 1858 р.

Данило Нечай. Скульптор А. Куц. 1996 р.

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

будування укріплень, шнури та гаки для зв'язування і зчіплювання возів у табір.

У російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр. царське командування, здійснюючи колоніальну політику на знищення збройних сил України, обмежувало воєнну діяльність козаків Гетьманщини, примушуючи їх виконувати здебільшого допоміжну службу.

С

САГАЙДАЧНИЙ (Конашевич, Конашеви Сагайдачний) Петро (бл. 1570, 1577 чи 1578 1622) – український козацький гетьман, один найвидатніших полководців Європи, політи дипломат, захисник української культури духовності, поборник освіти в Україні, – уособлював людину доби Відродження. Пе Сагайдачний піднісся до найвищих щабл тодішньої освіченості, був титаном ду та думки, людиною могутніх пристраст нестримної енергії.

Родовід. На жаль, докладно розповіс про перший період життя Петра Сагайдачно немає можливості, оскільки документальн даних обмаль. Але все ж поодинокі свідчен сучасників кидають світло на деякі важл моменти біографії цієї визначної постаті.

Місцем народження Петра Сагайдачно його сучасник Юхим Єрлич у своєму творі «. тописець, або Хроничка» називає село Ку чинці біля Самбора (тепер Львівська обл.).

Єдиною зачіпкою для відомостей про батьк є дані з церковного «Пам'ятника» Петра Сага дачного з Києво-Михайлівського Золотовер го монастиря, в якому після імені Петро стої – Конон, за українською вимовою – Кона Деякі дослідники вважають, що тут йдет про ім'я батька. Однак український істор Богдан Барвінський ще в 1930 р. встанов що козацький гетьман належав до українськ го шляхетського роду Пепелів-Конашевич

відомого у Перемишльській землі вже з XV ст. Отже, родове прізвище Петра – Конашевич, а Сагайдачний – це прізвисько. [У виявлених нині автографах гетьмана він підписується як «Konaszewicz». – *Ю. М.*]. Тому слід писати подвійне прізвище: Конашевич-Сагайдачний.

Ректор Київської братської школи Касіян Сакович написав і надрукував у 1622 р. віршований панегірик-некролог «Вірші на жалосний погреб зацнего рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...». Хоча закони жанру зобов'язували автора до особливої пафосної інтонації, твір містить важливі свідчення сучасника про конкретні факти біографії гетьмана і є важливим історичним джерелом. *[Див. статтю «Вірші на жалосний погреб зацнего рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...»].*

Віра. «Вихований у вірі церкви всходней (тобто православної) з літ дитинства», – пише Сакович і, таким чином, переконує нас, що в родині Конашевичів твердо додержувалися прадідівської віри.

Усе життя Петро Сагайдачний був відданий православній вірі і багато зробив для захисту Православної Церкви. Він зайняв непохитну позицію неприйняття рішення Берестейського церковного собору 1596 р. про унію – релігійне єднання православних і католиків. Визнаючи своїм духовним зверхником папу римського, уніати приймали основні догмати католицизму. Хоча православні обряди та українська мова у богослужінні зберігалися, однак сама Православна Церква оголошувалася поза законом. У тодішніх історичних умовах унія виступала як ідеологія чужоземних феодалів та польської королівської влади й використовувалася ними для колоніального гноблення й переслідування православних українців.

П. Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», який, щоправда, не дійшов до нас (деякі історики висловлюють сумнів, що автором його був Сагайдачний). Проте зберігся лист, у якому литовський підканцлер Лев Сапіга називав цей твір «дуже цінним». Тоді саме склався тактичний блок православних українців і протестантів Речі Посполитої, насамперед Великого князівства Литовського, проти католизицму. Кальвініст, литовський гетьман Криштоф Радзивілл підтримував на шляхетських сеймиках козаків. Зберігся лист Петра Сагайдачного до нього. Вони разом воювали в перші роки XVII ст. проти шведів.

П. Сагайдачний був ініціатором і реалізатором громадської, духовної і, можна сказати, державної акції величезного значення –

Портрет і герб гетьмана Петра Сагайдачного. Художник С. Якутович. 1994 р.

відновлення православної церковної ієрархії в 1620 році, через чверть століття після її скасування Берестейською унією. Сагайдачний використав приїзд до Києва єрусалимського патріарха Теофана, який повертався з подорожі до Москви. За активної участі Сагайдачного відбулася нарада представників з усіх частин України та Білорусі, які з'їхалися на престольне свято Печерського монастиря – день Успіння. Вони намітили кандидатів на митрополичу та п'ять єпископських катедр і звернулися до патріарха з проханням висвятити їх.

Теофан довго не наважувався, бо небезпідставно «боявся короля і ляхів», як пояснювалося в одному з тогочасних джерел. Однак Сагайдачний запевнив патріарха, що бере його

під свою опіку і дає поруку за його безпеку. Теофан нарешті згодився і в присутності софійського митрополита Неофіта та єпископа стригонського Аврамія висвятив на київського митрополита Івана (Йова) Борецького, ректора Київської братської школи, та єпископів на катедри: Полоцьку, Луцьку, Володимирську, Перемишльську, Пінську та Холмську. Робилося це у великій таємниці, вночі, при щільно зачинених вікнах, щоб ніхто не побачив світла. Трьох єпископів висвячували навіть у дорозі, коли патріарх виїхав з Києва в супроводі козацького полку, яким командував особисто П. Сагайдачний. Під його і козаків охороною Теофан благополучно доїхав до молдовського кордону і попрямував далі. Польський уряд, який поставився до цього церковного акта, як до державного злочину, видав універсал про арешт новопризначених вищих православних ієрархів. Але Сагайдачний на їх оборону поставив козацтво – збройну силу! Це був дуже важливий та сміливий політичний вчинок, що послаблював позиції католицизму і польської влади на українських землях.

Спартанське виховання. Про ранній період життя майбутнього козацького гетьмана маємо свідчення ще одного його сучасника. Себастіан Петрицій, польський філософ і лікар, професор Краківської академії (1554–1626), розповідав, що Петро Конашевич «змалку привчився до зброї, вмінню натягати лука та коня з рук не випускати, з негодою боротися не покривцями, а витривалістю, легко переносити всяку тяготу, голод, важку роботу, не боятися ворога і у небезпеці проявляти мужність». З інших джерел довідуємося, що Сагайдачний вирізнявся значною фізичною силою.

Безперечно, ці закладені з дитинства якості відіграли визначальну роль у формуванні особистості Петра Сагайдачного – воїна, керівника морських і суходольних походів, головнокомандувача козацьким військом у Московському поході 1618 р. і в Хотинській війні 1621 р.

Освіта. Щоб дізнатися про освіту Петра Конашевича-Сагайдачного, треба знову звернутися до «Віршів...» Касіяна Саковича. Автор називає місто Острог на Волині. Там у 70-х роках XVI ст. було засновано школу. *[Див. статтю «Острозька академія»].*

К. Сакович, як правило, не датує фактів і подій, про які згадує у своїх «Віршах...», але опосередковано приблизно можна встановити роки навчання Сагайдачного. Сакович пише: «Шол потом до Острога для наук уцтивах,

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Художник О. Штанко. 1994 р.

которые там квитли за благочестивих княжат, которые ся в науках кохали». Розквіт Острозької академії припадає на 80-ті роки XVI ст. Таким чином, співвідносячи з датуванням інших періодів життя П. Сагайдачного, можна, мабуть, припустити, що вчився майбутній козацький гетьман в Острозькій академії у 80-х рр. XVI ст.

В Острозькій академії не тільки вперше визначився тип української вищої школи, а й виник її зв'язок з культурним і суспільно-політичним життям України. Отже, в Острозі майбутній український гетьман не лише глибоко опанував знання – тут сформувався його патріотичний світогляд. Тож можна стверджувати, що Сагайдачний тривалий час перебував у атмосфері напруженого інтелектуального й духовного життя, де панували передові ідеї доби, порушувалися гострі політичні та релігійні питання, які хвилювали тодішнє українське суспільство.

Після Острога Сагайдачний на все своє життя стає поборником і захисником культури та освіти в Україні.

Український історик Іван Крип'якевич стверджує, що П. Сагайдачний, «як вихованець Острозької школи, в самому джерелі пізнав

задуми тогочасних організаторів української культури, а пізніше ввійшов у тісний зв'язок з гуртком освітніх діячів. Щоб піднести значення Київського братства, він вписався в його члени разом з цілим Запорозьким Військом». Однак справедливий висновок І. Крип'якевича потребує доповнення й поглиблення оцінки цієї історично вагомої події.

Маніфестаційним вступом усього війська до братства, що діяло проти політики Польщі й відігравало водночас роль культурного та наукового центру України, запорожці продемонстрували солідарність із його програмою, а також те, що беруть його під свій захист. Така акція козацтва, очоленого Сагайдачним, сприяла популярності цієї української організації київських міщан серед широких народних мас, високо піднесла авторитет братства, а водночас оберігала його від репресій. Хоча цю нову суспільно-політичну й культурну інституцію було засновано без дозволу короля, проте ні польський уряд, ні коронний гетьман (він же київський воєвода) С. Жолкевський, ні католицьке й уніатське духовенство не наважувалися заборонити його, бо побоювалися козацтва, керованого Сагайдачним.

Уніатські єпископи у своєму меморандумі папі до Рима скаржилися, що співробітництво між Київським братством і запорожцями на чолі з гетьманом Сагайдачним несе велику загрозу католицизму.

Козацтво, яке стало колективним членом Київського братства, було тісно пов'язано з життям заснованої при ньому школи. Сагайдачний стає її ктитором (опікуном), допомагає їй матеріально. Першим ректором Київської школи був Йов Борецький, видатний просвітитель і, як і Сагайдачний, непримиренний ворог унії. Київська школа згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію, що протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом у Східній Європі.

Таким чином, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для свого часу, але цілком виправданий історичний крок – поставив зброю на охорону культури й освіти, можна сказати, гуманізував зброю. Це був гуманістичний, патріотичний подвиг Петра Конашевича.

Він і надалі допомагав братським школам, церквам, монастирям, заповів їм значні кошти на їхній розвиток.

Після Острога Петро потрапляє до Львівської братської школи, де зустрічається з Йовом Борецьким, тодішнім її ректором. З ним він підтримує зв'язок до кінця свого життя. Ці дві видатні особистості стали речниками спілки козаків та інтелігенції, яка тоді репрезентувалася переважно особами духовного сану.

Зі Львова Петро Сагайдачний їде до Києва, де певний час працює домашнім учителем у київського судді Аксака.

На Запорозькій Січі й у війську Самійла Кішки. Пізніше Сагайдачний подався на Запорожжя. Касіян Сакович пише:

Потом видячися быть способним до менства,
Шол до запорозького славного рыцарства,
Межи которых през час немалый жиючи
И рыцарских ділності там доказуючи.
Гетьманом собі Войско го обрало.

Цікавий штрих – автор відзначає: військова діяльність, що в ті часи вважалася лицарською справою, була покликанням для майбутнього українського гетьмана, який намагався протидіяти ворогам України.

На Січі Сагайдачний з'являється в останні роки XVI ст. Тут він набув військового досвіду, досконало вивчив козацьку тактику, сформувався як полководець. Він брав найактивнішу участь у походах і досить швидко завдяки освіченості, державному розуму, сильній вдачі, патріотичним переконанням здобув високий авторитет.

Сакович подає свідчення про воєнні кампанії в Молдові та Лівонії, в яких брали участь козаки, що перебували на королівській службі. Тоді ж уславився Петро Сагайдачний:

Полночные тыж край будут помятати
Долго єго мужество, бо ся їм дає знати,
Великого звитязства там доказуючи.

Йдеться про події, пов'язані з воєнними діями Польщі в Молдові та її війною зі Швецією (Лівонська війна). До участі в цих війнах Польща залучила козаків. Козацький гетьман Самійло Кішка в 1600 р. водив 4 тисячі запорожців у Молдовію, а в 1602 році понад 2 тисячі на Лівонську війну. Участь українських козаків у цих польських війнах Кішка обумовлював вимогою легалізації козацтва і повернення їм частини їхніх прав, тобто зняття з них баніції (оголошення за рішенням сейму поза законом), що була накладена на козацтво після розгрому під Солоницею в кінці XVI ст. повстання під керівництвом Северина Наливайка і Григорія Лободи. Король Сигізмунд III пообіцяв підтримати козацьке бажання на сеймі. Дійсно, 1 січня 1601 р. сейм, на який прибула козацька депутація, прийняв рішення про скасування баніції; таким чином, реєстрове козацтво повернулося на легальне становище.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. XIX ст. НМІУ

У 1600 р. об'єднане польсько-козацьке військо одержало перемогу. Війна в Лівонії 1602 року була тяжкою і затяжною, але успішною.

Отже, можна сказати, що Сагайдачний пройшов військову й політичну школу в славнозвісного козацького гетьмана Самійла Кішки. Пізніше Сагайдачний повторив його політичний захід. Ставши полковником, а потім гетьманом реєстрового козацтва, Сагайдачний вважався підданим польського короля і мусив виконувати його накази, а водночас, як представник козацького стану, що мав певну суверенність, він висував свої вимоги і не погоджувався без їх врахування брати участь зі своїм військом у польських воєнних акціях. Так, Сагайдачний дав згоду королю на участь козацького війська у польсько-московській і Хотинській війнах при умові виконання його вимог, які вже стосувалися не тільки козацтва, як у Самійла Кішки, а й загальних українських справ.

Гетьманування. В історичних документах Петро Сагайдачний як гетьман вперше згадується в 1616 р. Але й у попередні роки він посідав чільне місце і користувався величезним авторитетом у козацькому середовищі. в Запорозькій Січі обіймав керівні старшинські посади: спочатку в 1596 р. його там обрали обозним, доручивши відати всією артилерією Січі; згодом він очолює січове товариство – стає кошовим отаманом.

Гетьманував Сагайдачний, можливо, десь з кінця першого десятиріччя XVII ст. і до останніх днів свого життя, але з перервами. У 1617 р. гетьманом був обраний Дмитро Барабаш, у 1620–1621 рр. діяв козацький гетьман Яків Нерода-Бородавка. Кілька разів Сагайдачного скидали з гетьманства так звані випищики, яких за вимогою польського уряду виключали з реєстрового війська. Керівник козацтва вважав, що збройний протест у тих конкретних умовах був приречений на поразку. Коли ж ситуація в Україні ускладнювалася і загострювалася, козаки знову обирали Сагайдачного гетьманом, вважаючи, що тільки він здатний вивести їх з катастрофічного становища. Та й в часи свого «міжгетьманства» П. Сагайдачний, залишаючись полковником реєстрового війська, зберігав вплив над усім «волосним» козацтвом, зокрема Київщини з її центром у Трахтемирові, де мешкало статечне козацтво.

Боротьба проти турецько-татарсько-ногайської агресії. З розвитком Запорозької Січі активного наступального характеру набирає боротьба проти турецько-татарсько-ногайської агресії. Козаки не тільки давали відсіч навалам татарських орд і турецьких військ в Україну, й самі наприкінці XVI ст. розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та і її васала – Кримського ханства, намагаючись перенести воєнні дії на територію ворога. Перша така спроба була зроблена ще в середині XVI ст., коли український князь з династії Рюриковичів і роду Гедиминовичів Дмитро Вишневецький, спираючись на побудований на Малій Хортиці «замок», водив козаків на татарські улуси й турецькі фортеці в пониззях Дніпра.

Турецька імперія (Оттоманська Порта), до якої входили завойовані нею країни Європи, Азії та Африки і яку населяло 60 мільйонів населення, була в ті часи найбільшою в світі державою. Вона панувала на Чорному морі й Балканах, володіла гирлами Дунаю, Дніпра, Дону, прагнучи використати їх як опорну базу для наступу проти України, Московської держави, Польщі, Білорусії. Збройні сили Оттоманської Порти належали тоді до найсильніших армій світу, мали репутацію «непереможних».

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Включаючи у свої агресивні плани загарбання України, султанська Туреччина підтримувала постійні руйнівні напади орд Кримського ханства.

Проти цієї супердержави, експансія якої загрожувала всьому європейському розвиткові, а над українським народом нависнула загрозою геноциду, цілковитого фізичного знищення, козаки розгорнули справжню національно-визвольну війну. Стратегію цієї війни розробив Петро Конашевич-Сагайдачний.

Реформування козацького війська. Однак перед тим гетьман провів велику роботу щодо кількісного зростання, зміцнення, удосконалення збройних сил України. Сагайдачний намагався досягти якнайвищого рівня в організації та підвищенні бойової здатності козацького війська: запровадив сувору, залізну дисципліну, неслухняних карав на горло, придушував прояви анархії, позбувся у війську від негативних, авантюристичних, з розбійницьким нахилом елементів.

У кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні, Литві, Білорусії вешталися ватаги людей з числа тих, котрих Польща залучала разом із реєстровими козаками до участі у війнах зі Швецією, Московщиною, Молдовою, що була васалом Туреччини. І ці тимчасові вояки в польському війську іноді в кілька разів перевищували чисельність реєстровців. Після закінчення війни такі люди залишалися без утримання, без усяких засобів до прожиття, і чимало їх добували хліб грабіжництвом і розбоєм, прикриваючись ім'ям козацтва. «Під заслоном і назвіском лицарства низового козацького», – так повідомляють тогочасні історичні документи.

Запорозьке козацтво відхрещувалося від цих самозваних ватаг, але вони продовжували нападати на міста, нищити села, поводилися скрізь як на ворожій землі, і при цьому називали себе козаками. Саме Сагайдачний не допустив, щоб ця анархічна, розбійницька хвиля поглинула Запорозьке Військо.

Будучи талановитим військовим організатором, Сагайдачний дуже дбав про забезпечення козацького війська зброєю, передусім рушницями, прагнув, щоб кожний козак, у тому числі й піхотинець, мав свого коня. Спрямовуючи козацтво до найактивнішої наступальної боротьби проти Турецької імперії, в чому пріоритетну, найважливішу роль відігравали морські

Напад козаків на турецький флот. Художник С. Чайка. 1996 р. Полотно, олія. 90 х 130 см. © Чайка С. М.

Запорожці готуються до морського походу. Гравюра з малюнка І. Їжакевича. Остання чверть XIX ст.

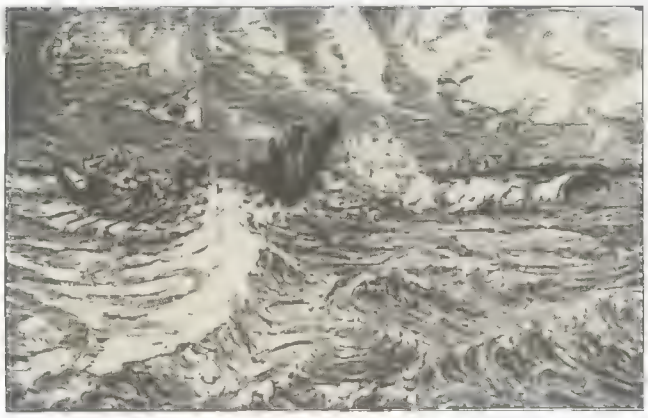

Запорожці на морі. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

Ілюстрація до кн. В. Голобуцького «Гомін, гомін по діброві». Художник А. Базилевич. (К.: Дитвидав, 1963)

козацькі походи, Сагайдачний домігся зростання кількісного складу запорозьких флотилій, в яких чисельність чайок – головних бойових одиниць – досягала кількох сотень. Він організовував і особисто керував суходольними й морськими походами козаків на володіння Туреччини і Кримського ханства. *(Див. статтю «Морські походи українського козацтва»).*

Добою героїчних походів назвали історики ці морські козацькі експедиції, керовані П. Сагайдачним. Про його видатну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії писали сучасники. Якуб Собеський, батько майбутнього польського короля Яна Собеського, зазначав у своїй книжці «Хотинська війна»: «Скільки очолював Сагайдачний Запорозьке Військо, всюди був овіяний славою подвигів на суші й на морі і мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар на степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше прославили його морські походи – і тут завжди мав він щастя, зруйнував кілька великих міст турецьких у Європі та Азії, попалив околиці Константинополя».

Запорозькі козаки, керовані Сагайдачним, розгорнули ще й дипломатичну діяльність, спрямовану проти наступу Туреччини. Сагайдачний зі своїм військом приєднався до європейської антитурецької ліги.

Ймовірно, за його ініціативою протягом 1617–1620 рр. відбувалися переговори з Персією, з якою Туреччина розпочала нову війну. Ці українсько-перські переговори шах Аббас II розглядав як важливий етап в організації антитурецької коаліції, до якої намагалися залучити, окрім Запорозької Січі та Персії, ще й Францію, Польщу, Ватикан, а також Абхазію і грузинські князівства – Мінгрелію та Гурію. Провідну роль у цій коаліції іранський шах відводив запорожцям, яких вважав серйозною, мобільною і активною антитурецькою силою. Щоправда, укладений Туреччиною мир з Персією поклав край плануванню цієї міжнародної акції.

Сагайдачний і Польща. Спрямувавши всю свою енергію і талант полководця на боротьбу з султанською Туреччиною та Кримським ханством, Сагайдачний вважав, що виступати проти Польщі ще не час. Воювати на два фронти Україна не могла. Досвід козацько-селянських повстань кінця XVI ст., керованих Криштофом Косинським і Северином Наливайком, показав, що для всенародного повстання проти панування Польщі в Україні поки що бракує сили. Саме з цих причин козацький гетьман, «політик великий і справний»,

як називали його сучасники, не йшов на відкриту політичну конфронтацію з Річчю Посполитою і збройний виступ проти неї, а використовував дипломатію для проведення своєї лінії.

У перші два десятиліття XVII ст. діяльність Сагайдачного особливо активно розгорнулася в цьому напрямку, позаяк значна кількість по-станов сейму Речі Посполитої цього часу прямо чи опосередковано спрямовувалася проти козацтва. Магнатів, шляхту та королівський уряд турбувало масове покозачення селян і міщан, які прагнули звільнитися від феодально-кріпосницької залежності, від національно-релігійних утисків.

Річ Посполита для розв'язання цієї проблеми намагалася чисельно зменшити козацтво, взявши незначну його частину на королівську службу, склавши для цього реєстр, а основну масу козаків перетворити на кріпаків. Уряд Речі Посполитої змушений був зберегти реєстровому війську елементи автономії та певної суверенності, тобто самостійні виборні органи і власну юрисдикцію («права і вольності»). Офіційно визнавалася військово-політична організація, яка склалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Козацтво, очолюване Сагайдачним, боролося за збільшення реєстру, добиваючись поширення «прав і волностей». Це був легальний шлях протидії польсько-шляхетському наступові.

1617 р. сейм у котре знову розглядав козацьке питання. За рішенням сейму для «приборкання» козацтва були послані коронний гетьман Жолкевський і комісари з королівським військом, а шляхту Київського воєводства зобов'язали зібратися в загальне ополчення.

У жовтні польські війська розташувалися табором в урочищі Суха Ольшанка над річкою Россю (неподалік Таращі). Сюди прибула й українська делегація.

Сагайдачний вважав, що краще піти на компроміс, аби не доводити до збройного конфлікту з досить великим військом. Йому запропонували тисячний реєстр із видачею жалування реєстровцям по червінцю та шматку сукна. Усі, хто не увійшов до реєстру, мусили під загрозою страти повернутися до феодалів. Козацька делегація домоглася деяких змін: до найближчого сейму не визначати кількості реєстрових воїнів; «старшой» (так називали козацьких гетьманів польські урядовці) мав обиратися самими реєстровцями, й ці вибори тільки санкціонувалися польським урядом. Однак ухвали Ольшанської ради не були здійснені.

Сагайдачний взагалі не дуже брав до уваги всі сеймові постанови, слушно вважаючи, що вони не мають реального значення: якщо виникне потреба (наприклад, залучення козацтва до походу польського війська), він зможе зібрати десятки тисяч козаків із Запорозької Січі та волості. Нарешті, й сама Польща під час реалізації своїх воєнно-політичних планів жадала участі всього козацтва. У таких ситуаціях за її мовчазної згоди реєстровими називалися всі козаки, хоча кількість їх у десятки разів перевершувала реєстр. [Згідно з новими даними під час перепису 1621 р. чисельність запорожців перевищувала 60 тисяч. – *Ю. М.*].

Так було і в 1617–1618 рр., коли королевич Владислав, який претендував на московський престол, зробив останню спробу сісти на ньому, але зі своїм військом опинився під загрозою

Облога Смоленська. Художник Ю. Коссак. Середина XIX ст.

полону. Щоб урятувати Владислава з безнадійного становища, козакам нагадали, що вони – піддані Речі Посполитої. Король звернувся до гетьмана з проханням узяти участь у поході на Москву.

Згоду козацтва на участь у поході Сагайдачний обумовлював вимогою розширення прав українського народу. Сейм 1618 р. ухвалив конституцію, яка обіцяла православним вільне богослужіння і скасування всякого насильства на релігійному ґрунті.

Похід на Москву. На початку літа 1618 р. Сагайдачний вирушив з 20-тисячним військом з України до меж Московської держави. Гетьман розробив свій план походу на Москву, відмінний від задумів Владислава, який ішов Смоленським шляхом і передбачав об'єднати польські та українські сили під Вязьмою. Смоленський шлях був з давніх часів традиційним для московських воєн із Заходом. Ним наступали на Захід московські війська; відступаючи, вони, за своїм звичаєм, усе палили й нищили за собою.

Військо Речі Посполитої, яке стояло кілька місяців, не мало організованого, постійного забезпечення харчами і на Смоленському шляху потерпало від голоду. Хоч і кожен вояк одержував грошовий «жолд», на який мав закупати собі харч, проте їм гроші, як правило, своєчасно не надходили, і жовніри, щоб вижити, грабували населення.

Отже, Сагайдачний, який у своїй наступальній стратегії віддавав пріоритет фактору раптовості, обрав інший шлях, звідки, як знав козацький гетьман, Москва не чекала наступу. Ще у травні 1618 р. 4-тисячний козацький загін увійшов у Московські землі й спустошив околиці Калуги. Головні ж сили Сагайдачного – 20 тисяч козаків з бойовим забезпеченням і харчами, що були сконцентровані у прикордонних місцевостях, – вирушили в похід на Москву в першій половині червня, коли можна було просуватися багнистими низинами та лісами. Маршрутом, визначеним козацьким гетьманом, українське військо йшло через Путивль на Курськ уздовж річки Сейм на Лівни – Єлець, на Михайлів і Коломну. Для забезпечення і прикриття походу навколо розсилалися сторожові загони. Водночас на них покладалося завдання робити наскоки на ворога, нищити міста й фортеці, перешкоджати зосередженню московських полків на Рязанщині.

Сагайдачний заздалегідь обдумав і врахував усі можливості й перешкоди, детально розробив напрямок і характер дій загонів, влаштування постоїв, передбачив заготівлю харчів і бойових припасів. Він добре знав стан і дух московського війська, його методи ведення війни. Напередодні, ще в 1617 р., була проведена розвідка на ворожій території, для чого використовувалися купці, ченці, козаки, кобзарі.

Похід козацького війська відзначався динамічністю і швидкими темпом. Просуваючись углиб Московської держави, українське військо здобувало міста й фортеці. Сагайдачний не уникав бою, шукав битви, прагнучи знищувати живу силу ворога, проявляв велику особисту сміливість в атаках і штурмах, розвивав високі бойові якості козацького війська, підтримуючи водночас залізну дисципліну.

Перші відомості маємо про облогу міста Лівни. Несподівано для воєводи Микити Черкаського та його ратників козацьке військо підступило до міста 29 червня і в той же день здобуло цю сильно укріплену фортецю, зруйнувавши і спаливши її, знищивши залогу.

Звідти Сагайдачний повів військо до міста Єльця. Під його стінами козаки з'явилися також раптово. Після кількаденної облоги вони приступом оволоділи Єлецькою фортецею, знищили гарнізон, вбили воєводу Андрія Полєва, забрали багато полонених. Царське посольство до Криму – посол Степан Хрущов, піддячий Семен Бредихин та 50 кримських татар, що його супроводжували, зупинилися саме на постій в Єльці і також потрапили до рук козаків. 30 тисяч грошей царської казни стали трофеєм козаків.

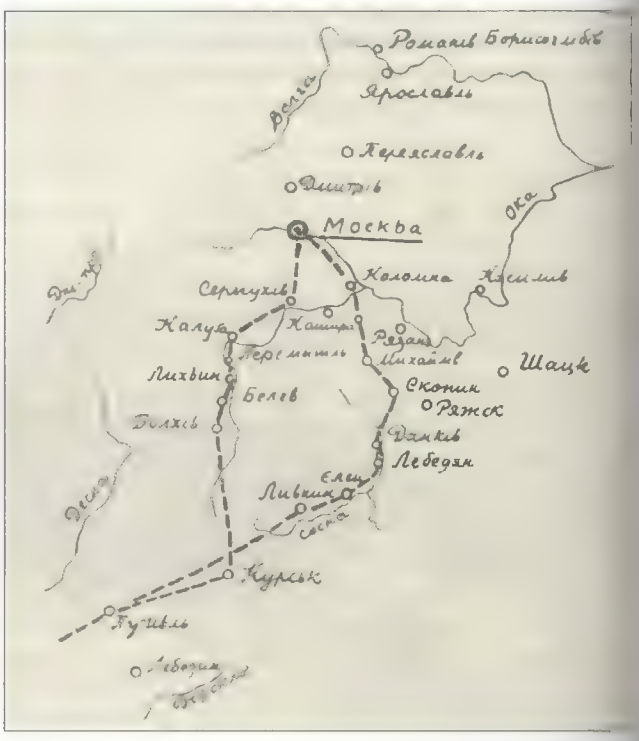

Мапа походу козацьких військ під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Москву 1618 року

Королевич Владислав, разом із яким П. Сагайдачний здійснював облогу Москви

Інші міста на шляху просування козацького війська: Лебедянь, Данков і Скотин – здобув загін полковника Михайла Дорошенка, майбутнього гетьмана реєстрового козацтва. Дорошенків загін пішов далі під Переяславль-Рязанський, щойно збудоване, але ще слабо укріплене місто, і оволодів ним.

Головні сили війська Сагайдачного за тиждень дійшли від Скотина до Михайлова. Десять днів продовжувалися облога Михайлова і жорстокі бої під його стінами. В результаті козацькі війська здобули і спалили це місто та його фортецю. Так свідчать польські й українські джерела. Московське джерело «Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачним в 1618 году» (опубліковано в «Киевской старине», 1885 р.) подає іншу версію перебігу подій. Козацький гетьман з Данкова нібито пішов на Шацьк, а під Михайлів підступив спочатку полковник Милостивий з тисячним загоном. Як написано в московському джерелі, він одержав від гетьмана інструкцію: «нощию пройти безвестно і взяти град Михайлов украдкою». Але страшенна злива перетворила дорогу в суцільну багнюку і перешкодила козакам Милостивого прибути вчасно. Вони з'явилися під Михайловом 12 серпня вранці. На кілька годин випередивши їх, на підмогу гарнізону прибули 40 ратників з міста Сапожка. Вояки гарнізону і ратники зробили вилазку й перемогли козаків, змучених важким переходом, змусили їх із втратами відступити.

Як тільки дійшла звістка про цю поразку, Сагайдачний, дуже розгніваний, вирушив з усім головним військом і 16 серпня вже був під Михайловом, до якого вночі пробилося 80 стрільців та інших ратників з Калуги та Серпухова.

«Повість...» досить докладно описує, як військо Сагайдачного цілу добу готувалося до штурму та облоги фортеці: робило дерев'яні щити і драбини, в'язанки соломи і хмизу, стягувало великі гілки дерев та інший горючий запалювальний матеріал для «примету» (тобто завалів під оборонними стінами та фортечними вежами), який потім підпалювався.

17 серпня козаки оточили місто Михайлів суцільним кільцем. Сагайдачний планував штурмувати його з усіх боків, арматну підготовку зосередив у двох місцях, ведучи прицільний вогонь з гармат запалювальними ядрами. Піхота посилала вогняні стріли. Безупинно на возах доставлявся матеріал для «примету». Два дні й одну ніч продовжувався штурм. Захисники міста наважилися зробити нічну вилазку. Вони завдали козакам втрат і знищили «щити, штурми і примети», розповідається в «Повести...». Козаки відступили. Сагайдачний наказав підготуватися до нової облоги та штурму. 28 серпня Михайлів був знову оточений з усіх боків.

Наступ спрямували на сторожову вежу, до стін якої козаки приставили «примети», а також засипали оборонні рови землею. Михайлівці чинили запеклий опір, скидали на козаків колоди й важке каміння. На міських валах точився рукопашний бій. З метою розпорошення сил захисників міста Сагайдачний наказав підпалити стіни Архангельської брами. Здавалося, що у михайлівців становище безнадійне: великі втрати, закінчився порох. Однак, як пише автор «Повести...», вони зібралися з останніми силам, зробили вилазку і знову спалили знаряддя облоги.

Оскільки Сагайдачний переконався, що облога затягується, зауважує автор «Повести...», він 27 серпня припинив її, наказавши спалити посад Михайлова. Після цього вирушив у напрямку Москви.

Автор «Повести...» запевняє, що і на цей раз, як і в попередню облогу, михайлівців урятувало чудо.

Український дослідник з діаспори Юрій Крохмалюк ставить під сумнів достовірність

московського джерела, передовсім зважаючи на мізерну чисельність допомоги гарнізону, що прийшла ззовні, – 40, а потім 80 ратників. Крохмалюк робить припущення, що московська версія, можливо, відбиває перебіг подій під Михайловом на першому етапі, коли велися бої з тисячним загоном козацького полковника Милостивого ще до приходу 20-тисячного головного війська Сагайдачного. А може бути й так, як це іноді відбувається в уяві сучасників, коли події обох етапів облоги переплітаються і фінал першого пересувається на кінець другого. Отже, Крохмалюк, враховуючи козацькі та польські дані, стверджує, що козаки здобули-таки Михайлів.

Через чотири дні козацьке військо було вже під Касимовим. Оволодівши ним, козаки пройшли 20 миль і здобули місто Каширу над Окою, а потім укріплені міста Буцки, Боярський Город, Романів, Матвіїв Город та ін. Звідси український гетьман пішов до Тушина, де мали зустрітися обидві союзні армії. Під Москвою опір козацькому військові чинили військові сили на чолі з воєводою Бутурліним. Козаки їх розгромили. Сагайдачний, який був наділений надзвичайною фізичною силою, власноруч переміг Бутурліна. Ударом буздигана – бойової булави – він звалив московського воєводу разом з конем на землю.

8 жовтня, ввечері, українське військо, обійшовши Москву, прибуло під Тушино (за кілька верств від Москви) і об'єдналось з військом польського королевича Владислава.

Отже, похід Сагайдачного на Москву тривав близько трьох місяців. Козацьке військо подолало від Путивля до Москви майже тисячу кілометрів [за новими даними, запорожці доходили до Уралу й Льодовитого океану.– *Ю. М.*], форсуючи ріки, прямуючи лісами й бездоріжжям, нищило міста, укріплені оселі, замки, фортеці, захоплювало величезні трофеї та полонених. Сагайдачний діяв за тодішніми жорстокими і руйнівними правилами і звичаями ведення війни.

Про похід Сагайдачного писав його учасник Якуб Собеський: «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні хоругви свої по безмежних просторах, спустошив вогнем і мечем неприятельські землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливні, Калуга. Обтяжений багатою здобиччю, розніс страх свого імені у всій Московії. Неприятель, що стогнав під його ударами, бачив, як

Гетьман Петро Сагайдачний. Скульптор А. Кущ. 1997 р.

переходили до рук козаків золоті посудини і дорогоцінні багатства, і, лементуючи, рахував ці юрби бранців різного віку і стану, що йшли за його колісницею, за його обозом».

Далі, наближаючись до Москви, Сагайдачний форсував річку біля Коломни. Проти українського війська були направлені військові сили, очолені князем Григорієм Волконським і князем Дмитром Пожарським – досвідченим полководцем. Але Пожарський в поході захворів й повернувся до Москви. Московське військо, зібране наспіх, було недисципліноване і більше займалося пограбуванням околиць. Козаки легко його розгромили, коли московські вояки спробували перешкодити їм форсувати Оку. Сагайдачний обминув сильно укріплену Коломну, справжню твердиню, захищену рікою. Каширською дорогою козаки, вже не зустрічаючи опору, прямували до столиці Московії. Зібрані за наказом царя і відправлені проти українського війська всі наявні військові сили з боярами в паніці розбіглися при появі козаків. «Жах їх усіх узяв», – писалося в тодішньому джерелі.

Важливим моментом було також те, що воєнними діями козацького війська на Рязанщині Сагайдачний ізолював від центральної Московщини сильно укріплені Воронеж і Білгород, що

були для московських військ опорними пунктами в напрямку на Україну й татарські землі. Там сходилися найважливіші шляхи з усіх боків, там була й переправа через Донець. Водночас козацькі загони не допустили мобілізації московських військ з Рязанської землі, найбагатшої і найбільш заселеної в Московії.

З'єднання сил союзників у Тушині супроводжувалося урочистостями. Гетьман Сагайдачний передав королевичу Владиславу полонених комендантів Єльця і Лівнів та московських послів до Криму. На воєнній раді вирішили провести штурм Москви в ніч на 14 жовтня, саме на свято Покрови. Польська артилерія повинна була підготувати наступ, розпочавши обстріл укріплень; козаки мали штурмом здобути московську столицю.

Однак штурм не вдався, хоч до нього, як завжди, під особистим керуванням Сагайдачного ретельно готувалися. Був утрачений фактор раптовості. Два перебіжчика з польсько-козацького табору повідомили московське командування про час штурму. Хоч козаки намагалися таємно, непоміченими підійти до московських стін і брам, стрільці їх чекали і були готові дати відсіч. Опівночі козаки зосередилися під стінами Москви. Запорожці висадили в повітря Острозьку браму. Пішли на штурм, але зустріли запеклий опір. Жорстокий бій тривав недовго; козаки були змушені відійти.

Польські війська не вступили в бій. Вимагаючи від свого командування видати заборгований їм жолд (жалування), вони взагалі відступили навіть від облоги й отаборилися між Серпуховом і Бовськом, чекаючи на виплату грошей. Водночас сеймові комісари при війську зажадали від Владислава закінчення війни, оскільки завершився 3-місячний термін, відведений сеймом для неї. Королевич, який не досяг своєї мети – не здобув московської корони, волів був перезимувати в Московщині й навесні поновити бойові дії. Але ситуація, яка склалася в його війську, і політичні ускладнення в Речі Посполитій спонукали королевича піти на перемир'я.

Сагайдачний, побачивши, що військо Владислава до бою не піде, відійшов від Москви на південь, без особливих зусиль здобув Коломну, вдаривши з півночі, де твердиня мала найслабіший захист. Потім було зайнято Серпухов і Калугу, де Сагайдачний став укріпленим табором, чекаючи на закінчення переговорів.

Але бойові акції українського війська не припинилися. Сагайдачний керував з Калуги діями козацьких загонів, які заходили далеко поза Москву й Оку, здобували міста, нищили околиці, забирали людей у полон. Ці воєнні акції створювали для Москви дуже невигідне тло під час переговорів з поляками, впливаючи на її поступливість. 1 грудня 1618 р. в селі Деулино (нині Сергіїв Посад Московської обл.) було укладено польсько-московське перемир'я на 14,5 років. За його умовами до Польщі переходили Смоленщина й Чернігово-Сіверщина.

Козацьке військо на чолі з Сагайдачним вирушило з Калуги в Україну. Воно просувалося не тим шляхом, яким ішло на Москву. Мабуть, козаки не хотіли повертатися спустошеними землями. Крохмалюк припускає, що українське військо поверталося коротшою дорогою через Болхів, Орел, Сівськ, Путивль, яка використовувалася торговими валками.

Позиція Сагайдачного в турецько-польських відносинах. Кожного разу під час перебігу дипломатичних перемов турецький уряд висував перед Річчю Посполитою вимогу припинити на Чорному морі військові дії запорозьких козаків. 4 липня 1607 р. Польща уклала перемир'я з Туреччиною, зобов'язавшись «присмирити» козаків і не допускати на море їхніх чайок. Та вона не в змозі була виконати умов цього перемир'я. Сеймові коституції 1607 і 1609 рр. залишалися недієздатними й мети не досягали. Козаки саме в цей час штурмували Очаків і Перекоп.

Після зруйнування Сінопа в 1614 р. турки загрожували Польщі війною. А після переможних козацьких чорноморських рейдів 1616 р. величезні турецько-татарські полчища рушили на Поділля. Польські війська не наважилися вступити з ними в бій. Їхній командувач, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, запросив миру. 26 вересня 1617 р. між Туреччиною і Польщею було укладено перемир'я. Під тиском турецької сторони в першому пункті договору зазначалося, що «розбійники козаки не повинні виходити в море». Король обіцяв і зобов'язався «козаків та їх край приборкати і покарати».

Однак польські магнати і шляхта спромоглися тільки на безсилі сеймові постанови про заборону походів проти Туреччини. Ці постанови Сагайдачний ігнорував і далі ходив на султансько-ханські володіння. До того ж він приєднався до антитурецької ліги, представник якої Д' Марконне переказував зміст своєї розмови з Сагайдачним 13 квітня 1618 р.: «Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевнив, що вони продовжуватимуть боротьбу з турками незалежно від того, чи польський король хоче цього, чи не хоче. Це має велике

значення, оскільки король у мирі з султаном і гарантував йому спокій козаків».

Обіцяне козакам сеймовою конституцією 1618 р. право вільного богослужіння для православних залишилося на папері. Більше того, невдовзі знову було прийнято ухвалу про придушення козацтва. У ній ішлося зокрема і про припинення воєнних дій запорожців на Чорному морі.

У жовтні 1619 р. біля Роставиці (нижче міста Паволочі) зібралися королівські комісари з великим військом, керованим коронним гетьманом Жолкевським. Та й тут український полководець продемонстрував силу своєї армії, даючи таким чином зрозуміти, що не завагається піти проти ворога, якщо інтереси козацтва ігноруватимуться.

Хоча Сагайдачний разом з депутацією козацької старшини підписав Роставицьку угоду, проте зовсім не вважав себе прив'язаним до польської державної колісниці. У 1619 і в наступному році він успішно водив козаків на ханські улуси.

У 1620 р. Сагайдачний здійснив політичну і громадсько-культурну акцію – відновлення православної ієрархії, що не тільки мало велике значення для захисту української духовності й церкви, а й недвозначно було спрямовано проти Речі Посполитої.

Видатний український історик Михайло Грушевський писав, що вже сучасники дуже високо оцінювали політичний талант Петра Сагайдачного, визнавали загальноукраїнське значення його діяльності: «Сагайдачний відкрив тим нову добу в історії українського життя».

Сагайдачний постійно дбав про збільшення чисельності й сили козацтва, вичікуючи відповідних умов, щоб виступити збройною силою проти Польщі й повалити її владу на Україні.

В останні роки другого десятиріччя XVII ст. особливо великих масштабів набуло масове покозачення селян і міщан, які визнавали тільки козацьку владу – владу Запорозької Січі. Посилилися втечі на Січ. Тепер польській шляхті доводилося мати справу з добре організованою, чисельною й могутньою військовою силою України. Якщо наприкінці XVI ст. козаків, готових виступити в похід, було тільки 5 тисяч, то за гетьмана Сагайдачного – понад 60 тисяч.

Є певні підстави вважати, що Сагайдачний планував у майбутньому підняти збройне повстання проти окупації Польщею українських земель, тобто піти саме тим шляхом, яким у 1648 році пішов Богдан Хмельницький, котрий так виголосив свою мету: «Визволю з лядської неволі народ руський».

Петро Сагайдачний у Хотинській війні. Проте 1621 р. козакам довелося воювати разом з польським військом проти могутнього ворога як Польщі, так і України – Османської імперії. До козаків звернувся польський король із проханням приєднатися до польського війська, яке після цецорського розгрому турецькою армією в 1620 р. опинилося в скрутному становищі. Султанська Туреччина, вирішивши завоювати Польщу, почала збирати чималі сили.

15 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбулася загальновійськова козацька рада, де зібралося майже 50 тисяч вояків. Для учасників ради було очевидним, що за розгромом польських військ і підкоренням Польщі прийде черга загарбання України, а вже після перемоги султанська Туреччина безжалісно розправиться з усіма ними. Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському військові, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням низки вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування певних королівських універсалів, виведення польських військ з України, релігійне рівноправ'я, визнання вищої православної ієрархії з її зверхником митрополитом Йовом Борецьким. Рада відправила послів на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним до Варшави.

Понад 40 тисяч добре озброєних козаків виступили на чолі з гетьманом Яцьком Нородом-Бородавкою із Сухої Діброви на з'єднання з польськими військами. Сагайдачний, закінчивши переговори у Варшаві, дістався Хотинського польського табору і, не знайшовши тут Запорозького Війська, рушив під Могилів на зустріч із ним, домовившись попередньо з польським головнокомандувачем, великим литовським гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем, про місце розташування табору козацьких військ.

Ходкевич для охорони Сагайдачного дав три корогви своїх вершників. Однак сталося так, що ті потрапили у ворожу засідку. Зав'язався несподіваний бій, під час якого український полковник втратив коня, був двічі поранений отруйною стрілою. Польські корогви з пораненим Сагайдачним врятувалися від переслідувачів і через кілька годин зустріли козаків, які прямували від Могилева до Хотина.

Під час маршу відбулася рада. Сагайдачний розповів козакам про наслідки своїх переговорів із королем. Було засуджено хибні організаційні та військові заходи гетьмана Яцька Нероди-Бородавки. Його звинувачено в розпорошенні військових сил у ворожому краю, внаслідок чого він мало не загубив усього війська – вже

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
Художник С. Васильківський.
Одна з перемог над турками під Хотином.
Віньєтка М. Самокиша. Бл. 1899 р.

було втрачено понад чотири тисячі воїнів. Тож рада позбавила Бородавку гетьманства, обравши замість нього Сагайдачного.

Новообраний гетьман негайно виступив на чолі свого війська. Стримуючи натиск турецької армії, яка не хотіла допустити об'єднання запорожців із поляками, він зумів вивести козаків з дуже небезпечного становища, адже перед ними постала загроза прийняти на себе ще на марші перший удар усієї маси величезного турецького війська, яке рухалося до Хотина, й бути відрізаними од союзників. Випередивши султанське військо на дві милі, 41520 козаків з'єдналися з польськими силами, які чекали порятунку.

Польське військо налічувало не більше 35 тисяч. Загальна ж кількість війська Османської імперії, коли воно повністю зосередилось під Хотином, становила близько 300 тисяч чоловік. Турки везли 260 гармат.

2 вересня з'явилася голова колони турецької армії – 20 тисяч добірної кінноти. Разом із ними прибув і султан Осман II зі своїм штабом. Не зупиняючись, прямо з маршу, турецькі війська, підтримані татарами, атакували козацькі позиції. Султанське командування вважало запорозьких козаків головною й вирішальною силою Польщі в цій війні, найбільш боєздатною й витривалою, і тому саме проти козацьких позицій спрямувало воно як свою першу атаку, так і більшість наступних.

Перша атака турецько-татарських військ була сильною. Кілька разів йшли вони в наступ на козацький табір. Однак одностайний рушничний вогонь у відповідь раз у раз відкидав їх назад. Артилерія, що безперервно, впродовж усього дня, обстрілювала козацький табір (було випущено 60 ядер), теж не могла зламати опір запорожців. А в кінці дня, коли атакуючі ледве трималися на ногах, козаки самі перейшли в наступ. У результаті цієї контратаки ворог швидко відкочувався назад, але виснажені денним поєдинком запорожці й самі почали знемагати. Ходкевич, помітивши, що групі козаків загрожує оточення, кинув їм на допомогу свіжі сили: піхоту, найманців, кілька кінних корогов рейтарів та добровольців. Ворожі війська були відкинуті на вихідні позиції.

3 вересня численний турецький авангард також багаторазово, але безуспішно атакував козацькі позиції. З наступного ранку, 4 вересня, коли під Хотином зосередилася уже вся кількасоттисячна турецька армія, розпочався третій наступ, який був найсильнішим. Шість годин атакували ворожі сили козацький табір. Після артилерійської підготовки спочатку вдарили яничари. Їх було відбито. А потім, як морські хвилі, раз у раз накочувались на козацький табір турецькі війська. На кожну атаку запорожці, керовані Сагайдачним, відповідали інтенсивним рушничним вогнем і рішучою контратакою.

Відбиваючи вже четвертий штурм ворожих сил, козаки під проводом Сагайдачного перейшли до наступу. Козацький гетьман на противагу стратегії пасивної оборони феодальних армій розвивав далі козацьку наступальну стратегію концентрованого раптового удару й маневрену динамічну тактику. Він блискуче реалізував ці принципи в Хотинській битві, піднявши на новий, вищий щабель українське військове мистецтво. Відбивши атаку, козаки погнали ворога і, переслідуючи його, вдерлися у ворожий табір. Настав рішучий момент, який міг принести цілковиту перемогу й покласти кінець війні. Але гінці, яких Сагайдачний посилав до Ходкевича, просячи допомоги й пропонуючи виступити усіма силами, поверталися ні з чим. Ходкевич відмовився ввести в бій свої війська. Сагайдачному довелося відводити своїх звитяжців назад. Але це був,

безперечно, величезний успіх козаків, керованих їхнім гетьманом. Розлючений невдачею, Осман II заявив, що він не їстиме і не питиме доти, поки йому не приведуть того «сивого пса Сагайдачного».

Упродовж усієї Хотинської війни козаки приймали на себе основний тягар турецьких атак. На чолі зі своїм гетьманом вони відбили всі дев'ять штурмів, п'ять із яких були спрямовані безпосередньо на козацький табір, що був неприступною фортецею. Жодного разу ворог не зміг пробитися за його вали.

Водночас Сагайдачний, котрий не раз водив запорожців на турецькі фортеці, віддаючи перевагу наступальній стратегії й тактиці, намагався випереджати турецькі штурми. Так, у ніч із 6 на 7 вересня гетьман організував могутній виступ, яким почав серію нічних рейдів, що мали на меті знищення противника, здобуття продовольства та інших трофеїв, деморалізацію турецької армії. У цих рейдах, які завдавали великих втрат турецьким військам і викликали серед них паніку, з особливою силою виявилися динамічна тактика запорозьких козаків, їхня активність, вміння максимально використовувати фактор раптовості. З ініціативи Сагайдачного питання впровадження в бойовій стратегії нічних атак спеціально розглядав польський сейм.

Козацький гетьман організував рейди 17, 18, 19, 22, 24, 25 вересня, які, за винятком одного, були успішними: козаки захопили численні трофеї.

Українському полководцеві належала найвидатніша роль у Хотинській війні. Слабий після поранення, козацький гетьман, однак, завжди діяв наполегливо, рішуче. Від ранку до ночі, а під час рейдів і вночі він був на ногах, керував військом, втручався в кожну дрібницю, бував на військових нарадах у коронного гетьмана, сам перевіряв варту.

Учасник Хотинської війни польський комісар Якуб Собеський, який безпосередньо спілкувався з Петром Сагайдачним, свідчив: «Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли доводилося відступати – останній, був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, як то звичайно у козаків, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний».

28 вересня султан вирішив зробити ще один, останній, штурм, зосередивши для цього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів. Коли розвиднілося, почали бити гармати, ядра летіли з чотирьох боків. Загалом було випущено 1500 ядер, із них 500 – із батареї за Дністром. Артилерійський шалений обстріл дещо відтіснив козаків від лівого берега Дністра, з чого скористалися татари, вплав перебравшись через річку. Але запорожці, підтримані німецькими частинами, перейшли в контратаку й примусили ворога на деякий час припинити гарматний вогонь і дещо відступити в глиб лівого берега Дністра. На правий фланг наступали основні сили ворога, й артилерійська канонада відновилася. Очевидець описує: «Більш як 60 гармат гриміли безперестанно».

Після артилерійської підготовки почався штурм. Спагії й татари за Дністром відвертали увагу, загрожуючи переправою, в той час як правий фланг атакували головні сили. Рядових воїнів підганяли сотники. Спагії, які спішились, несли перед собою снопи соломи, щоб захистится від куль. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польських позицій, але були зустрінуті обстрілом із гармат, які заряджали, коли закінчилися запаси ядер, шматками заліза й скла. Турки відступили під натиском угорських, польських та українських воїнів.

Особливо запеклі бої точилися перед козацьким табором. Запорожці, яких штурмували понад 20 тисяч спагіїв, відбили 11 атак. Щоразу запорожці діяли сильним рушничним вогнем або енергійними вилазками, кидаючись на ворога і вступаючи в рукопашний бій. Відбивши останню – одинадцяту – атаку, запорожці кинулися на допомогу своїм союзникам, завершуючи цілковитий розгром ворога. Після закінчення битви, яка тривала протягом усього дня, втративши кілька тисяч убитими й пораненими, деморалізовані, пригнічені турки повернулися до свого табору.

На полі бою полягло понад тисячу ворогів. Втрати в польсько-козацькому таборі були невеликі (татари захопили у ясир 40 полонених).

Цілковитий розгром турецької армії змусив султана погодитися на переговори й укладання миру з Польщею. Могутнє турецьке військо зазнало тяжкої поразки, османський уряд – краху своїх загарбницьких планів щодо Польщі та України. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво й завоювати Україну провалилася. Протягом п'ятитижневих боїв султан не здобув жодної перемоги, а втратив 40% воїнів.

У Західній Європі, де з великим напруженням та інтересом стежили за розвитком подій під Хотином, від яких могла залежати доля багатьох європейських народів, також утвердилася загальна думка про те, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам.

Козак і Смерть. Художник С. Якутович. 2006 р.

Флагман Військово-Морських Сил України «Гетьман Сагайдачний»

провалі завойовницького походу Османа на Україну і Польщу належить козацтву. Про вирішальну роль козаків у Хотинській битві свідчили численні турецькі та польські тогочасні документальні джерела.

Спільна боротьба поляків і українців проти турецько-татарських загарбників під Хотином збагатила кращі традиції братерства цих народів. Козацький полководець Петро Конашевич-Сагайдачний став героєм і України, і Польщі.

Хотинська війна стала вінцем полководницької діяльності Петра Сагайдачного, зріс його авторитет у Європі, було визнано воєнний геній і найвидатнішу роль українського козацького гетьмана в цій події світового значення.

З-під Хотина Сагайдачний повернувся до Києва. Тут він дуже хворів, страждав від рани, заподіяної ще на початку війни отруєною татарською стрілою, але постійно піклувався про школи, братства, церкви та шпиталі, писав листи до короля Сигізмунда III, Криштофа Радзивілла та інших магнатів.

Останні дні земного життя Сагайдачного. За п'ять днів до смерті Петро Сагайдачний у присутності київського митрополита Йова Борецького та нового запорозького гетьмана Оліфера Голуба склав тестамент, заповідаючи своє майно на освітньо-навчальні, релігійно-церковні благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених».

До останнього подиху його не залишали думки про долю рідної України і козацтва. Відповідаючи на лист короля Сигізмунда III, Сагайдачний просить, щоб король стримував «високодумних і вельможних панів коронних, які владу свою на Україну поширюють і... до ярма робітного безбожно людей православних нахиляють».

Помер Петро Конашевич-Сагайдачний 20 (10) квітня 1622 р. Кончину гетьмана важко сприйняли скрізь в Україні. З великим сумом проводжали в останню путь славнозвісного полководця, захисника духовності й освіти. Двадцять спудеїв Київської братської школи промовляли на похороні вірші, складені ректором школи Касіяном Саковичем. Похований герой у

Богоявленській церкві Братського монастиря на Подолі в Києві «з великим плачем Запорозького Війська і всіх людей православних».

СЕЛІТРОВАРІННЯ Й ВИРОБНИЦТВО ПОРОХУ для козацького війська. Наявність в Україні такої численної соціальної категорії, як козацтво, обумовило поширення селітряного промислу та інтенсивного розвитку порохової промисловості.

Масовому виробленню селітри, з якої виготовляли порох, сприяли природні умови. Найпридатнішою для селітроваріння була земля з курганів (могил) доби бронзи, скіфського періоду та часів панування в південних степах половецьких племен, а також земля зі стародавніх городищ і майданів, оточених валами, що були пристановищами кочівників. Накопичення й переміщення протягом століть і тисячоліть золи, гною та інших органічних решток, шар за шаром присипаних пилом, неодноразово притоптаних і омитих дощами, давало добру сировину для виготовлення селітри.

Селітроваріння технологічно було не дуже складним, однак кількаетапним і трудомістким процесом. Ним займалися козаки, міщани й навіть селяни. З середини XVII ст. центром селітроваріння в Україні був Миргород. Варниці також були в Яблуневі, Хомутці, в містечках на річках Псел, Ворскла, Оріль, Хорол, Сула, як писав сучасник, «в полях диких Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля шляхів Татарських, Мурафських», а також на Поділлі.

В Україні вироблялася селітра високої якості й у великій кількості. Дослідник селітряної промисловості Д. Квітка твердив, що в Європі «не було більш здібної до штучного виготовлення селітри країни, ніж Україна. Уже в другій половині XVII ст. українське селітроваріння вийшло за рамки ремісничого виробництва й набирало форм централізованої мануфактури, яка мала капіталістичні підвалини, широко використовувала найману працю та орієнтувалася на ринок. У першій половині XVIII ст. річна продуктивність окремих підприємств досягала 500–1500 пудів. Гетьманський уряд і полкова старшинська влада дбали про розвиток селітроваріння. Найвпливовіші старшинські козацькі роди займали пріоритетне місце у селітровиробництві в своїх полках: Кочубеї – в Миргородському полку, Черниші – в Гадяцькому, Горленки – в Прилуцькому, Перехрести – на Слобожанщині.

З України завозилося багато селітри в Московську державу. Вже наприкінці XVII ст.

Козацькі порохівниці. XVII–XVIII ст. НМІУ

порохові заводи Москви, Казані, Тобольська та інших міст працювали на українській сировині. Розпочавши Північну війну, Петро I робить Україну єдиним постачальником селітри для всієї Російської імперії. У 1700, 1708, 1711 рр. він видає накази про заборону в Україні вільного продажу селітри і про обов'язковий вивіз її до Москви для примусового продажу артилерійським заводам за заниженими цінами. Укази 1713 і 1720 рр. беззастережно забороняли Україні вивіз селітри за кордон. Встановлення монополії царської казни на закупку всієї української селітри й відрив України від вільних ринків дуже тяжко позначилися на розвиткові українського селітроваріння.

Селітра була головною складовою пороху, куди ще входили вугілля й сірка. Козацьке військо повсякчас відчувало потребу в порохові, який був необхідний і для рушниць, і для артилерії і не лише воєнного часу, але й «мирного», якого, власне, для України ніколи не існувало. Постійна загроза вторгнення татарських орд вимагала посиленої сторожової служби. Сторожові козацькі команди забирали найбільшу кількість пороху. Чимало його поглинав і мисливський промисел.

Козак зобов'язаний був з'являтися до війська, маючи при собі зброю, коней, запас харчів, набоїв, пороху, свинцю. У війську Богдана Хмельницького козак мусив мати не менше п'яти фунтів пороху. Під час походу та бойових дій у розташування війська приїздили купці, які привозили необхідні товари, серед них і порох. Як підрахував український дослідник Володимир Сергійчук, потреба козацької артилерії під час війни 1648–1657 рр. становила близько ста тонн пороху щорічно, а все козацьке військо потребувало майже тисячу тонн.

Виробництво пороху в Україні досягло дуже великого обсягу й досконалості.

У 30-х рр. XVII ст. французький військовий інженер Гійом Боплан засвідчував,

що «українці роблять чудовий порох». У Гетьманщині виробництво пороху довгий час було масовим. Порох умів виготовляти кожен бойовий козак.

Однак порох елітної якості виготовляли висококваліфіковані майстри, яких було чимало в Україні.

На виробництві пороху спеціалізувалися окремі місцевості.

Одним із центрів порохового виробництва в Україні в другій половині XVII – у першій половині XVIII ст. був Стародубський полк. У 60–70-х рр. під керівництвом полтавського полковника Петра Рославця було організовано виливання гармат і виготовлення пороху. З кінця XVII ст. в Стародубському полку як центр виробництва пороху виділилася Мглинська сотня, яка забезпечувала набоями й полкову, й Генеральну артилерію. У багатьох селах було по кілька порохових заводів. За ними закріплялися сільські двори, які звільнялися від «посполитих повинностей» та зараховувалися «до військової служби і влади сотницької». Фах «пороховника» ставав спадковим. Вироблений у місті Коропі порох спочатку призначався тільки для Генеральної військової артилерії, з 30-х р. XVIII ст. тут одержували порох й усі козацькі полки.

Окремо вироблявся арматний і мушкетний порох. Водночас виникали нові порохові заводи, найбільший з них – Шосткинський, який існував у 1739–1764 рр. У 1771 р. його майно забрала Канцелярія російської артилерії і замість нього було засновано казенний (тобто царський) пороховий завод.

У 1736 р. царський уряд поклав на Гетьманщину забезпечення слобідських полків, а в 1742 р. забрав у Генеральної військової артилерії її порохові заводи й наказав українським козацьким військам забезпечуватися набоями, що постачалися з Москви. Вилучення з відання Генеральної військової артилерії української порохової промисловості й концентрація її в руках царського уряду, що було одним з етапів наступу Російської імперії на автономію України, негативно вплинуло на стан забезпечення набоями козацького війська.

Українська Генеральна військова канцелярія, отримуючи порох для козацьких військ із царського артилерійського цейхгаузу в Києві, платила не лише за порох, а й за транспортування його з Москви до Києва і за пакування.

Доставка була нерегулярною, тимчасом як українські війська, прикриваючи кордони, завжди мали гостру потребу в поросі.

СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович (1710–1809) – козацький старшина, історик, перекладач, автор історичної праці про козацтво.

Народився в 1710 р. Батько його був значковим товаришем Ніжинського полку. Майбутній український історик закінчив Києво-Могилянську академію, навчався у Варшаві, де потім і викладав. Слухав лекції також у Кенігсберзькому, Галльському, Лейпцизькому та інших університетах Німеччини, а також у Парижі. Повернувшись з-за кордону, постійно жив в Україні. Службу почав перекладачем у Генеральній військовій канцелярії. Впродовж 1758–1764 рр. обіймав посаду кобижченського сотника, згодом був земським суддею Остерського повіту, а з 1764 р. – членом Генерального військового суду. У Кобижчі йому належало 32 двори, а також володіння в інших сотнях.

Петро Симоновський мав звання бунчукового товариша, а пізніше одержав чин статського радника. Помер у 1809 р.

Свою єдину історичну працю він написав у 1765 р. і присвятив її переважно політичній історії українського народу, яку розумів передусім як історію козацтва, що й відбилося в назві твору: «Короткий опис про козацький малоросійський народ і про воєнні його справи, зібрані з різних історій іноземних: німецької – Бішенга, латинської – Безольді, французької – Шевальє і рукописів руських, через бунчукового товариша Петра Симоновського, 1765 року».

Тільки третину книжки складає текст, створений ним самим. Із 139 друкованих сторінок (видання 1847 р., Москва) 48 є перекладом двох творів французького історика П'єра Шевальє з його книги «Історія війни козаків проти Польщі», написаної близько 1653 р., виданої 1663 р. (була перекладена кілька разів у Парижі й Лондоні, в українському перекладі ця книга вийшла в Києві 1960 і 1993 рр.). Шевальє побував в Україні двічі: у 1646 р. разом із навербованим тут загоном з 2400 козаків брав участь у облозі Дюнкерка, а на початку 1660-х рр. удруге вербував козаків до французького війська. На початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького П'єр Шевальє був секретарем французького посольства при польському королівському дворі.

Симоновський пояснює, чому він залучив праці саме французького автора: «Якщо іноземній людині, без сумніву, не було жодного резону одну хулити, а другу похваляти сторону, отже, його за вірнішого описателя цієї війни почитати і приймати должно». До того ж слід зазначити.

що Шевальє був не тільки сучасником, а й свідком подій, які він описував. Як співробітник французького посольства, Шевальє мав у своєму розпорядженні офіційні документи, наприклад, реляції, що відправлялися з поля бою до Варшави.

Симоновський переклав твір Шевальє про події Визвольної війни точно, повно й водночас творчо осмислив його. Усі військові козацькі звання й терміни, які Шевальє переробив на європейський кшталт, Симоновський подав відповідно до дійсних козацьких назв. Так, слова «простий солдат» він замінив на «рядовий козак», «один з головних козацьких офіцерів» – «якийсь козацький старшина», «дослужився до рангу капітана» – «підвищений до чину сотника». Назвавши слідом за французьким автором козацького полковника Івана Нечая «генерал-майором», український перекладач у дужках додає, що «він був полковником брацлавським», підкреслюючи тим самим, що звання козацького полковника за значенням і впливом було вищим за відповідний чин полковника в європейських арміях. Тим більше, що український козацький полковник був не тільки командиром військової структури, а й керував полком як адміністративно-територіальною одиницею України, тобто виконував функції голови місцевої влади. Симоновський уточнив також польські титули і звання. Так, чин «генералісимус» стосовно коронного гетьмана Потоцького замінив словом «гетьман». Виправив також помилку в Шевальє – «польський гетьман Осинський» на «маршалок». Уточнив і географічні назви. З другої праці Шевальє «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків» український історик використав опис козацьких морських походів. Його він переклав дуже довільно і скоротив, поминувши цінні й цікаві деталі, водночас акцентувавши увагу на вислові француза про підступність і зрадливість польської шляхти, яка дуже часто не виконувала обіцянок, які давала козакам.

На інших авторів Симоновський посилається тоді, коли окремі події він висвітлює дуже лаконічно, даючи свою оцінку й відсилаючи читача до спеціальної історичної праці.

Про участь козаків у польсько-турецькій війні 1621 р. він пише, що восени того ж року турецька армія «півтора місяця з одними майже козаками справу мала», і посилається на книжку Христофора Безольди, присвячену історії Туреччини. У розповіді про кінець невдалого кримського походу московських і козацьких військ 1687 р. і вибори гетьманом Івана Мазепи замість

Герб роду Симоновських

Івана Самойловича Симоновський підкреслює, що царський уряд хотів розпустити стрілецьке військо, а командуючого походом князя Голицина притягнути до відповідальності. Однак правителька Софія своєю волею скасувала це рішення й переклала вину на гетьмана Самойловича. При цьому український історик посилається на твір з історії життя Петра I, виданий французькою мовою в 1742 р. в Лейпцигу. Прутський похід російської армії 1711 р. він не описує, а зауважує, що «російські та інші іноземні вчені це висвітлюють».

До названих Симоновським у заголовку «рукописів руських» входить і твір козацького літописця Григорія Граб'янки. Симоновський взяв за першооснову виклад Граб'янкою окремих періодів історії України, доповнивши і розширивши їх та ввівши деякі документи, яких немає у Граб'янки.

Симоновський, наслідуючи Граб'янку, вважає козаків нащадками давнього слов'янського народу, однак час виникнення козацтва відносить на багато віків далі, у глибину історії, до періоду, що передував Київській Русі.

Питання походження козацтва викликало у XVIII ст. надзвичайний інтерес історіографів. Автор «Короткого опису...», нагадуючи відомі раніше точки зору, на першій сторінці свого рукопису заявляє, що хоче висвітлити це питання, оскільки і українська громадськість недостатньо з ним обізнана. Тому й книжка Симоновського починається розділом «З'ясування імени козака по суті та діянь його».

Традиційно, як для того часу, Симоновський місцем першої появи козаків вважає Кавказ – легендарну Герканію, тобто Касахію. На основі топонімічних аналогів він ототожнює козаків з касогами (осетинами) і для документального підтвердження своєї думки залучає літописне повідомлення про боротьбу князя Мстислава з касогами.

У «Короткому описі...» справедливо стверджується теза, що українські козаки мають давніше походження порівняно з різними групами російського козацтва.

Симоновський намагається приписати польським королям «протекційну політику» щодо козацтва і стверджує, нібито їм належало вирішальне значення у створенні козацького військового устрою. Він пише, що король Сигізмунд III наділив козаків особливими правами та привілеями і створив реєстрове козацтво, а король Стефан Баторій «зробив із козаків військовий корпус».

Неправильна теза про надання козацтву польськими королями прав і привілеїв, особливих вольностей та створення організаційно-військових структур з історіографії XVIII ст. перейшла в історіографію XIX і XX ст. і стала традицією. Насправді йдеться про виділення з козацтва для служби Речі Посполитій незначної кількості реєстровців. Тільки вони користувалися привілеями і правами – самоврядування (тобто виборності старшин), землеволодіння, а також створення військової структури. Козацький устрій, військову структуру і права козацтво виробило самостійно в процесі свого розвитку. Польща якраз намагалася відібрати в козацтва ці його історичні надбання.

Автор «Короткого опису...» намагається переконати читача, що реєстрове козацтво завжди було віддане й вірне королівській владі, в чому велику роль відіграли, на його думку, козацькі гетьмани, які нібито призначалися королем і тільки з високородних шляхтичів. Ці твердження Симоновського помилкові: насправді в ході козацько-селянських повстань реєстровці приєднувалися до повсталих; козацьких гетьманів козаки, як відомо, обирали самі.

Водночас Симоновський справедливо зауважує, що особливі історичні умови визначили розвиток військового мистецтва козаків.

Розповідаючи про великі успіхи козаків у морських походах проти султанської Туреччини, Симоновський засуджує заборону польським урядом під тиском Туреччини козацьких морських походів. Він звертає увагу на те, що це завдало шкоди не тільки Україні, а й Польщі, «бо тільки козаки татарам і туркам тоді не безпечні були, а Польщі від ворожих нападів за кам'яну служили стіну».

Оцінюючи діяльність окремих гетьманів, автор ставить їм на карб передусім те, що в боротьбі за гетьманську владу вони шукали військової підтримки в турецько-татарських агресорів. Саме цим пояснюється його негативне ставлення до Виговського, який також спирався на військові сили агресивної щодо України держави. Докоряє він Виговському і за Гадяцьку угоду з Польщею 1658 р.

Угоду Юрія Хмельницького з ханом, яку той уклав під тиском Польщі, історик теж засуджує, підкреслюючи її руйнівні наслідки для України. «Сдино для сплюндрування, – відзначає Симоновський, – напав гетьман чотирма салтанами і кримськими татарами на Лубенський полк».

Зовсім не згадує Симоновський про наміри правобережного гетьмана Петра Дорошенка відродити Богданову державу і витягнути Україну із страхітливої руїни, в яку вона потрапила через міжусобну боротьбу старшини за гетьманство і через Андрусівське перемир'я Московії та Польщі, які роздерли Україну на дві частини. Автор «Короткого опису...» різко засуджує Дорошенка за те, що він прийняв протекторат Туреччини, наслідком якого було вторгнення стотисячного турецького війська на Правобережжя та його розорення й пограбування. Правда, історик вважає, що правобережний гетьман наприкінці своєї політичної і військової кар'єри, усвідомивши згубні наслідки такої політики для України, «совестією був мучений такової цілої України єдиної причини разорення та спустошення». Саме цією обставиною Симоновський пояснює присягу Дорошенка перед Запорозькою Січчю в особі її кошового отамана Івана Сірка в 1675 р.

Водночас історик не відкидає думки, що за допомогою Запорожжя, яке й у 70-х рр. XVII століття продовжувало грати важливу роль у громадсько-політичному житті України.

Дорошенко хотів запровадити гетьманство на обох берегах Дніпра.

Лівобережний гетьман Брюховецький не користується симпатією автора «Короткого опису...» з інших причин. Історик обурюється тим, що Брюховецький виступив кандидатом на гетьмана від запорозьких козаків, які «без усякого з украинськими людьми согласія і вибрали самі собою його малороссийським гетьманом». Брюховецький підкупив воєводу, а на раду привів не тільки козаків, а й «мужиків».

Виступаючи прибічником незалежності України, Симоновський засуджує Брюховецького головним чином за те, що той підписав «Московські статті», на основі яких українське населення було обтяжене великими податками на користь Москви, а царські воєводи порядкували майже в кожному великому місті. Історик протиставляє Брюховецького іншому лівобережному гетьману – Дем'яну Многогрішному, якому козаки зобов'язані постановою, щоб «не бути в Малої Росії воєводам». Це величезна заслуга перед Україною – робить висновок Симоновський.

Найбільше прихильний Симоновський до гетьмана Самойловича. Він ідеалізує його й називає «природним малоросійським патріотом». Історик виставляє цього гетьмана безневинною жертвою старшинських інтриг, донос яких у Москву інспірував князь Голіцин. Справді, боярин хотів перекласти провину за невдалий похід на Самойловича. Цьому «нещасливому» гетьману, пише історик, не дали часу й можливості виправдати себе перед судом. Щоб переконати читача в ганебній поведінці старшини, яка до падіння гетьмана плазувала перед ним, автор наводить у книжці й текст доносу з вимогою відставки гетьмана. Симоновський повідомляє, що старшина, яка доклала зусиль для падіння гетьмана Самойловича, потім і сама постраждала від селянських рухів.

Викликають інтерес спроби Симоновського пояснити причини народних рухів. Він вважає, що повстання виникали через «природжену» ненависть підданого селянина до свого феодала. Значну роль у виникненні й розвитку селянських повстань Симоновський відводить низам козацтва. Права і привілеї рядового козацтва, його опір феодальному наступу Симоновський розцінював як «безпорядок»: «Піддані, котрі від натури господина свого любити не можуть, дивлячись на такий козацький безпорядок, над своїми власними володарями кару чинили».

Своє незадоволення обмеженням, а потім і ліквідацією державності України Симоновський виявив у критичному ставленні й у негативній характеристиці всіх заходів, що їх провадив царизм в Україні.

Запровадження 1722 р. в Україні Малоросійської колегії – органу імперської влади – розцінюється як найбільш вразлива й болюча для українців подія.

Діяльність царських установ, зокрема і Малоросійської колегії, мала для України тяжкі наслідки. З перших днів її існування населенню довелося сплачувати великі податки: «Малоросійський народ таких тягарів знести був не в змозі».

Симоновський відверто висловлює своє невдоволення запровадженням так званих «консистенських зборів», тобто забезпечення окупаційних російських військ в Україні провіантом і фуражем за рахунок місцевого населення. У книжці розповідається, що фельдмаршал Шереметєв після повернення з невдалого, очолюваного Петром І Прутського походу 1711 р. «умовив» гетьмана Скоропадського дозволити його дивізії перезимувати в Україні. Саме тоді царські полки стали там на «вінтер» – зимові квартири. Вони завдали місцевому населенню «багато кривди», насильницьки відбираючи провіант і фураж. Гетьман, одержавши від усіх козацьких полків скарги, послав чолобитну царю. Від царя, в якого гетьман шукав захисту, «впоследовало в резолюцию»: шістьом драгунським полкам бути завжди в Україні «на безденежном довольствии».

Автор детально перераховує всі походи царської армії, в яких брали участь українські козаки, послідовно проводячи думку про марнотратство, навіть розбазарювання, нераціональне використання царським урядом збройних і матеріальних сил України. Українські козацькі війська, десятки тисяч чоловік, засилалися в далекі виснажливі військові походи, які не мали жодного стосунку до України. У 1701 р. козаки брали участь у боях під Нарвою, Псковом і Ригою, в 1702 р.– під Биковом. 1705 р. українське військо ходило в Польщу до Замостя й до австрійського кордону, в 1706 р. брало участь «в походах проти шведів», у 1716 р. велика кількість козаків від кожного полку під командуванням полковника Сулими ходила під Царицин. У 1722 р. десятитисячне українське військо під зверхністю полковників Данила Апостола, Ганського й Ґалаґана брало участь у поході в Персію. Особливо тяжким був Гилянський похід, в який було послано п'ять тисяч рядових козаків, серед них дві тисячі бунчукових товаришів.

Під час цього походу українських козаків відправили за Дербент, де вони «зовсім не

потрібні були», проте перебували там від трьох до п'яти років.

Війну 1735–1739 рр., що велася проти ворогів України – турецько-татарських агресорів, Симоновський оцінює негативно, оскільки вона надто дорого коштувала українському народу.

Історик справедливо підкреслює, що, крім безпосередньої участі у воєнних діях, Україна несла на своїх плечах головний тягар економічного забезпечення російської армії, а також безмежно потерпала від хижацького, іноді безглуздого використання українського населення верховним головнокомандувачем, фактичним правителем України Мініхом. Він обклав українське населення безліччю різноманітних «повинностей», «нарядів», «комендарацій». «У цих турецьких походах, – пише Симоновський, – малоросійський народ стільки горя і кривд усередині і поза Малою Росією зазнав – світові відомо. Він не тільки сам, персоною своєю, за присяжним своїм обов'язком службу державі відбував, худоба і майно його у тих походах російській армії великою підмогою були. На всі воєнні тяготи з Малої Росії декілька тисяч волів узято без платежу, а до них і погоничів до 20 тисяч чоловік, з котрих рідко хто повернувся в дім свій. У тих же походах малоросіян, які відбували службу, і доми їхні не були вільні від російських армійських полків, що переходили або стояли в Малій Росії. Вони чинили утиски різними способами, як насильницьким і безгрошовим стягуванням фуражу і провіанту, так і побиттям людей, що залишалися в домах. Хоч до армійських командирів багато разів заносили були скарги, однак нічого бідні малоросіяни в задоволення одержати не могли. А між тим за проектом фальдмершала Мініха лише одні малоросіяни полонили Дніпро, зачав від Києва до самої майже лінії, де багато тисяч народу від холоду і граду загинули, а користі через те жодної не принесли». Справді, так зване «полоніння льоду» було, мабуть, найтяжчим і найбезглуздішим тягарем, накинутим Мініхом на українців. Зганяли величезну кількість «роботних людей» рубати лід на Дніпрі, щоб перешкодити ханським ордам перейти через річку.

Хоча під час відступу татар у 1739 р., кілька тисяч їх потонуло в ополонках, за це була заплачена надто дорога ціна: виснажливою і небезпечною працею понад 20 тисяч людей у неймовірно важких, надлюдських умовах. До того ж робітники зобов'язані були самі себе забезпечити харчами, інструментом.

Ця примусова мобілізація на «полоніння льоду», як і інші повинності, що виснажували людські й матеріальні ресурси України, була своєрідною формою наступу царизму на державність України. Уся допоміжна служба основним тягарем лягала на козацтво й селянство. Зачіпала вона й старшинське господарство.

Симоновський дуже співчутливо ставиться до багаторазових звернень козацької старшини до царя після 1722 р. з проханням дозволити вибрати гетьмана, бо «частные переменные правители правленням же не весьма полезны и скучны».

У праці Симоновський використав і документальні матеріали, найчастіше викладаючи їх повністю. Перевірка цих умонтованих у текст книги матеріалів дозволяє зробити висновок про їхню достовірність та архівне походження. Тим більше, що автор книги повідомляє і про зовнішній вигляд документа. «Писана сія грамота на середньому папері, з каймой. Подпись думного дьяка Алмаза Иванова. Печать большая под кустодиею».

Таким чином, «Короткий опис...» має не тільки історіографічну, а й певну джерелознавчу цінність.

Деякі документи подаються групами (до десяти сторінок підряд), вони пов'язані між собою не тільки хронологічно, а й тематично. Так, пакет документів про взаємовідносини Богдана Хмельницького з царським урядом складається з листів гетьмана царю, царських грамот на козацькі й шляхетські «вольності», а також на маєтності представникам гетьманського уряду. Є група документів, пов'язаних з «гетьманськими статтями», які приймалися під час виборів кожного нового гетьмана, царські маніфести про боротьбу зі шведами та з інших питань, а також різні гетьманські універсали й чолобитні старшини. Документам іноді передує преамбула, яка виконує функцію заголовка або анотації чи пояснює його зв'язок з попереднім документом. У преамбулах історик іноді пояснює, чому він вводить у текст документи повністю: «для знання усіма істини».

На сторінках «Короткого опису...» ми знаходимо висловлювання автора про принципи добору ним документів з тих численних історичних матеріалів, які він мав у своєму розпорядженні. Коли Симоновський оперує кількома документами з одного питання, він віддає перевагу тим, які з'являлися в Україні. Якщо царський маніфест він тільки згадує, то гетьманський універсал, виданий у зв'язку з ним, він наводить повністю. Автор книги явно виказує свою прихильність до документів закінчених, офіційно оформлених.

23 пункти статей, запропонованих Богданом Хмельницьким, обговорювалися при царському

дворі 13 березня 1654 р., але вони «залишилися без рішення». І тому, як пояснює автор, їх він не вносить у свою книгу. Він вписав тільки ті пункти, які були «конфірмовані царем».

Симоновський обрав для викладу матеріалу хронологічний принцип, наслідуючи літописні традиції. Невеликі частини, абзаци й навіть окремі фрази починаються з дат. Але одна дата може коментуватися кількома рядками, а інша – на багатьох сторінках. Однак підряд усі роки не перелічуються. Приблизно до кінця першої чверті XVIII ст. виклад має скоріше характер літературно обробленої розповіді. Але чим ближче до середини цього століття (тобто до часу, коли Симоновський створював свою працю і коли він, мабуть, не вважав за можливе висловлюватися відвертіше), тим лаконічніші його оповіді, які часом уже зводяться до публікації документів. Авторський опис подій тих років більше нагадує літописні сухі записи фактів, подані за роками майже без оцінок і коментарів. Замість характеристики гетьмана, якого призначила імператриця, він ретельно й докладно описує церемоніал, на який перетворилися гетьманські вибори, а також живописує урочисту зустріч Розумовського. Цим, власне, й закінчується книжка Симоновського.

Хоч твір написаний російською мовою, однак власні висловлювання Симоновського або ж переказ Граб'янки подані з використанням граматичних форм, притаманних українській мові, української лексики та фразеології. Цікаво, що саме в цих випадках виклад ведеться з позицій українського козацтва. У перекладі Шевальє український історик зберіг основоположну позицію французького автора. Тому в цій частині «Короткого опису...» козацьке військо виступає як «неприятель». Тут є чимало іноземних слів, хоча вони зустрічаються й в інших розділах.

Це було наслідком використання іноземних джерел. Крім того, ряд термінів французького походження, пов'язаних з військовою сферою, вже тоді були розповсюджені в Росії та Україні. Автор «Короткого опису...» володів даром легкого, живого викладу. Відчувається, що він багато працював над стилем, тому книжка доступна навіть сучасному читачеві.

Історичний твір Петра Симоновського має також велике джерелознавче значення. Його автор – очевидець і учасник трагічних подій, які передували остаточному знищенню Української Гетьманської держави, патріот і державник – доніс до нащадків своє обурення гнобительською політикою Російської імперії і свій біль за долю України.

СІРКО Іван Дмитрович (бл. 1610–1680).

Життя та діяльність Івана Сірка нерозривно пов'язані з першими трьома десятиріччями існування Чортомлицької Січі. П'ятнадцять разів січовики обирали його кошовим отаманом. За всі часи існування Запорозької Січі, яке охоплює приблизно два з половиною століття, жоден кошовий отаман не зажив такої любові й шани серед січового товариства. І навіть тоді, коли Іван Сірко не посідав цієї найвищої посади, він залишався неформальним лідером і користувався незаперечним авторитом, і не тільки на Запорожжі. Вся Україна – Лівобережна, Правобережна, Слобожанщина – у 50–70-ті роки XVII століття не знала іншої такої людини, яка могла б зрівнятися популярністю з Іваном Сірком.

Народився Іван Сірко, ймовірно, на початку XVII ст. на Вінниччині (Східне Поділля), як припускають деякі вчені, у містечку Мурафа, у родині дрібного українського шляхтича. Королі Речі Посполитої в листах до Івана Сірка називають його «уродзоним», що свідчить про визнання його шляхетського походження.

Кошовий Сірко з військом у степах. Малюнок Погрібняка. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Історик Юрій Мицик на основі відомостей, вміщених в історичних документах, реконструював опис зовнішності Івана Сірка. Він зокрема вважає, що художник І. Рєпін у своїй картині «Запорожці», малюючи свого сучасника – військового діяча, сильну особистість, українського патріота, генерала Драгомирова, відтворив справжні риси славетного кошового отамана. Юрій Мицик пише, що Іван Сірко мав зріст 174–176 см, правильні риси обличчя, гарний ніс, на нижній губі з правого боку в нього була червона пляма. Сучасники вважали це знаком, даним Богом, щоб відрізнити його від звичайних людей.

Дружина Івана Сірка Софія, можливо, родом була з Полтави. У них було четверо дітей – двоє синів і двоє дочок. У козацьких думах співається і про Софію – Сірчиху або Іваниху та називаються імена синів – Петра та Романа. Іван Сірко протягом тривалого часу жив із сім'єю у містечку Мерефа, поблизу Харкова, на Слобожанщині. Там у них був свій дім. Старший син Петро був одружений з дочкою молдовського господаря Хінкула. Він, як співається в думі, поліг у бою проти турків за річкою Тор (Сіверський Донець), поблизу «Трьох зелених байраків».

Про молодшого, Романа, також складено пісні. За дружину йому стала дочка тоді вже покійного гетьмана Івана Брюховецького. Весілля відбулося в 1679 році. Батько відправив Романа із сотенним ескортом козаків на службу до короля Яна III Собеського, який опікувався молодшим Сірченком і після смерті Івана Сірка в 1680 році. Влітку 1682 року король писав запорожцям, що він робить це заради пам'яті про заслуги батька: «Уродзоний Сірко, котрого, як сина такого великого мужа і відважного ватажка, за цілісність християнства ми пригорнули до себе і взяли під свою опіку, аби показати світові, як ми вдячні праці його батька». Помер Роман у Мерефі на руках матері.

Про дочок Івана Сірка відомостей немає. Відомо тільки, що одна з них вийшла заміж за слобідського козака Івана Сербина, друга – за харківського козака Артеменка. Дочки зі своїми сім'ями тривалий час проживали в Мерефі. Після смерті Івана Сірка його вдова жила з кимось із членів родини.

Був у Івана Сірка брат, який загинув у бою в квітні 1663 року, та інші родичі, що потрапили в полон. Кошовий отаман клопотався про їх обмін на білгородського мурзу Магомета.

Щодо суто людських рис характеру Івана Сірка, то сучасники відзначали його розважливість, почуття високої гідності й водночас доступність, демократичність. У побуті він був

Іван Сірко. Художник О. Данченко. 1962 р.

до аскетизму скромним і глибоко віруючим, не вживав міцних напоїв. На Січі жив у курені, їв разом з козаками з одного казана, носив, як і всі, простий одяг. Вважалося, що за своїми спартанськими звичками кошовий нагадував київського князя Святослава Все, що здобувалося в бою, віддавав іншим. Жертвував кошти на храми й монастирі. Гуманно ставився до бранців, відпускав без викупу на волю всіх немусульман, зокрема євреїв. Мусульман-полонених забороняв кривдити. За кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, міг навіть присудити до кари на смерть Дуже скупі відомості збереглися про життя і діяльність Івана Сірка періоду до Чортомлицької Січі.

Уже на схилі віку в листі до московського царя Олексія Михайловича він згадував, що наприкінці 20-х років разом з Богданом Хмельницьким брав участь у морському поході запорозьких козаків на турецьку фортецю Трапезунд. З майбутнім українським гетьманом ще 1646 року був у Франції, де разом з армією принца Конде воював під Дюнкерком. Тоді французи найняли 2,5 тисячі українських козаків, очолюваних Богданом Хмельницьким, Іваном Сірком і Солтенком. Їх перевезли Балтійським морем з Гданська до Кале. Пізніше вони взяли участь в облозі іспанців у Дюнкерку. Сірко очолював полк. У війську служив тоді мушкетер Д'Артаньян – прототип героя трилогії Олександра Дюма.

Історичні документи свідчать про участь Івана Сірка у Визвольній війні українського

Залишки фортеці в Кафі, що її неодноразово здобували запорожці. Гравюра XIX ст.

Резиденція кримського хана. Бахчисарай. 1687 р.

народу проти панування Польщі на Україні, зокрема в битві під Жванцем у листопаді 1653 року. Кримський хан тут, як і під Зборовом у 1649 році, зрадив своїх союзників-козаків. Одержавши від польського короля велику суму грошей, він уклав з ним угоду про перемир'я без участі українських послів. Ординці почали грабувати подільські міста й села, забирати в неволю мирних жителів. Сірко з запорожцями відбивав у них ясир. Це була перша акція проти татарських нападників, яку здійснив Іван Сірко вже з Чортомлицької Січі. Після цього протягом майже трьох десятиріч він проводив безперервну наполегливу боротьбу проти турецько-татарських агресорів і майже не зазнавав поразок.

Під орудою Сірка запорожці здійснювали постійну розвідку в степу та пониззі Дніпра, влаштовували засідки біля переправ та обіч шляхів, чатували на «морських розливах», громили орди, які поверталися до Криму з полоненими й здобиччю. Він провів близько ста великих і малих походів у Крим, на ханські володіння та ногайські улуси, давав відсіч ординцям, що вдиралися на територію України, намагався перешкодити грабіжницьким нападам.

Це були походи в різні напрямки: на Крим, на Очаків, Акерман, Бендери, на володіння буджацьких орд, на Чорний і Кучманський шляхи.

Походи здійснювалися човнами по Дніпру, на чайках морем, суходільні – степом. У боях використовувався славнозвісний табір, були в козаків і армати.

Цілковито віддавшися боротьбі проти Кримського ханства й Туреччини, справі захисту України від ворожого нашестя, Сірко іноді випускав з поля зору проблеми загальноукраїнського масштабу. Його політичний світогляд був дещо обмеженим.

Так зокрема він недооцінював діяльності гетьманів, які прагнули утвердити Українську державу, і мимоволі шкодив їхнім важливим планам. Не склавши в 1654 році разом

Генуезька фортеця в Судаку

Запорожці під проводом Івана Сірка та Івана Рога добувають Перекоп. Малюнок Стеценка

Іван Сірко. Художник В. Полтавець. 1997 р.

із Запорозькою Січчю присяги цареві, Сірко іноді підтримував старшин саме промосковської орієнтації.

Та раптом кошовий отаман Іван Сірко із запорожцями завдав удару ногайським улусам. Цей виступ був певною мірою спровокований Іваном Безпалим.

Сірко, дізнавшись про те, що хан з головними силами вирушив з Криму, відразу організував похід. Він вдарив на Акерман та ногайські улуси поблизу Самарчика. У полон захопили двох мурз «з усіма людьми». Полонені й невільники, яких татари тримали у себе, були визволені та відпущені по домівках. Сірко з великою здобиччю повернувся на Запорожжя. Хан, довідавшись про напад Сірка, залишив Виговського і зі своїми ордами повернувся додому. Гетьман не міг без татар продовжувати наступ і використати свою грандіозну перемогу під Конотопом над царськими військами для визволення України. Її перекреслив своїми діями Іван Сірко.

Змовники проти законного гетьмана використали невдоволення значної частини українського суспільства Гадяцької угодою, що переросло в повстання проти Івана Виговського, яке очолили Іван Сірко й легендарний полковник Іван Богун. Це був перший, зафіксований у джерелах, відомих науці, вихід Івана Сірка із Січі на Гетьманщину – на загальноукраїнську арену змагань. Його обрали кальницьким полковником. З того часу він понад два десятиліття брав найактивнішу участь у політичному й військовому житті Лівобережної, Правобережної та Слобідської України.

В оточенні нового гетьмана перебував й Іван Сірко.

Пізніше Іван Сірко облишив своє кальницьке полковництво та повернувся на Січ. Тут його обрали кошовим отаманом.

З огляду на союз Юрія Хмельницького з ханом Іван Сірко вже не підтримав його, хоч той неодноразово писав йому особисто й запорожцям на Січ, домагаючись союзу з ними.

Змінюючи в перебігу подій свої політичні орієнтації, Іван Сірко непохитно цілеспрямованим був в одному. Йдеться про його невпинну боротьбу проти «бусурманів», нападників на Україну – татар і ногайців, хоч би в якому таборі вони виступали союзниками – чи то українських гетьманів, чи то поляків. Сам Іван Сірко ніколи не вступав з Кримським ханством у союзні відносини, тільки, бувало, укладав короткочасне перемир'я заради обміну полоненими і для розв'язання прикордонних господарських справ.

Іван Сірко після укладення Андрусівського перемир'я займав антимосковську позицію. Водночас він продовжував активні воєнні дії проти татар, здійснював походи на володіння кримського хана. Один із найбільших походів відбувся восени 1667 року. Тоді Іван Сірко разом з кошовим Іваном Рогом, який заступив його на отаманстві, повів з Січі кількатисячне військо на Кримське ханство.

Козаки пройшли через увесь півострів. Полонені татари Єнакій-Атемаш, Чинасек та інші розповідали, що Сірко повів козаків від Кафи до Ширинбаївських улусів, тобто до володінь найвпливовіших мурз.

Іван Сірко. Художник В. Лопата. Ілюстрація до кн. Григор'єва Нашого «Історія України в народних думах та піснях». (К.: Веселка, 1991)

По тому Іван Сірко вирушив до рідної слободи Артемівки (поблизу Мерефи). Зиму 1667–1668 років він провів разом із родиною. Там отримав він звістку про народне повстання проти царських воєвод на Слобожанщині. Сірко одразу ж створив невеликий загін, з яким приєднався до повстанців, а потім і очолив їх.

Приклад козацького ватажка наслідували міста Цареборисів, Маячки, Зміїв, Валки та Мерефа. Українське населення й царські ратні люди, які також протестували проти свавілля своїх військових начальників – воєвод, захопивши боєприпаси гарнізонів, приєднувалися до повсталих. Сірка було обрано харківським полковником.

У березні того ж року Іван Сірко привів свій загін з трьох тисяч чоловік до Харкова, де одразу ж вибухнуло повстання. Царський гарнізон виявився сильним, добре оснащеним арматою. Повстанці змушені були відступити, а під Охтиркою зазнали тяжкої поразки.

Іван Сірко перейшов на Запорожжя, де продовжував боротьбу проти турецько-татарських орд. Відомо про чотири здійснені ним протягом 1668 року походи на Крим. Під час третього було знищено три тисячі ординців та ще півтисячі захоплено в полон. Четвертий похід знаменний тим, що запорожці разом із донськими козаками та калмиками напали на ханську столицю Бахчисарай.

У 1672 році Івана Сірка підступно схопив, закував у кайдани й видав царським властям полтавський полковник Федір Жученко, який з кількома генеральними старшинами висунув брехливі звинувачення проти уславленого запорозького полководця.

Мотив цього віроломства відомий – боротьба старшинських угруповань за владу. Змінивши з лівобережного гетьманства Дем'яна Многогрішного, Федір Жученко та його однодумці хотіли бачити на його місці Івана Самойловича. Тому вони не воліли допустити на виборчу раду запорожців, очолених Сірком, які мали величезний авторитет і могли рішуче вплинути на перебіг виборів у небажаному для них напрямі. Саме з намови Самойловича, який дуже боявся, щоб замість нього гетьманом не обрали кошового отамана Сірка, змовники відправили його з Батурина спочатку до Москви. А далі царський уряд без суду й слідства Сірка, як «державного злочинця», вислав до Сибіру, у Тобольськ. Москва не хотіла, щоб гетьманом України була така енергійна, неспокійна, популярна, заповзята людина. Не забули Сіркові й керівництво

Напад чайок на турецьку галеру

повстанням проти воєвод. Арешт і заслання улюбленого полководця було для запорозьких козаків тяжким ударом. Січ одразу ж почала клопотатися про повернення свого отамана. З цією метою до Москви відбуло спеціальне посольство. Втрутився в цю справу й польський король Ян Собеський, який наполягав на звільненні Івана Сірка, оскільки з боку Османської імперії зростала загроза і Москві, і Польщі.

Повернувшись із заслання, Іван Сірко очолив перший похід запорозьких козаків проти турків на Аслан-Кермен, а потім на Очаків. Він не знав перепочину: ледь завершувався один похід, як розпочинався інший.

Славетний кошовий, про якого котилася слава як про непереможного, викликав у ворогів страх. За легендою, султан видав навіть спеціальний фірман, у якому розпорядився, щоб у мечетях молилися за смерть Сірка.

Тому правобережний гетьман зрікається гетьманства перед Запорозькою Січчю та її кошовим отаманом Іваном Сірком.

Запорозькі козаки та їхній кошовий отаман Іван Сірко пішли назустріч Дорошенкові, оскільки це відповідало домаганням Січі відновити свою пріоритетну роль у виборах гетьмана України. Питання про складення присяги Дорошенком уже обговорювалося на січовій раді. Ще 12 березня 1674 року на пропозицію Івана Сірка було вирішено встановити зв'язок з гетьманом і домогтися від нього приїзду на Січ та вручення гетьманських клейнодів запорожцям. Посольство від усіх куренів у складі 25 чоловік, очолюване запорозьким суддею Стефаном Білим, відправилося до Чигирина. Коли ж Дорошенко повідомив про своє рішення зректися гетьманської булави, із Січі до Чигирина вирушив загін із 500 запорожців. Керував ним сам кошовий отаман Іван Сірко.

Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, а також 6 гармат і дві бочки пороху. Інші клейноди Сірко порадив зберігати в Чигирині до одержання указу царя.

Московський уряд вважав, що запорожці зазіхнули на його прерогативу в затвердженні та усуненні кандидатур на посадах українських гетьманів, і тому не визнав присяги Дорошенка. Йому було запропоновано перейти на Лівобережжя й принести присягу гетьманові Самойловичу та командуючому царськими збройними силами в Україні Ромодановському.

Кошовий отаман Іван Сірко одержав царський указ з попередженням, щоб він не укладав «договоры, какие ему не указаны».

Морський абордаж. Художник С. Чайка. 2000 р. Полотно, олія. 70 х 100 см. © Чайка С. М.

Клейноди, одержані від Дорошенка, запорожці мали переслати Ромодановському або до Москви. Царський уряд рішуче заявив, що знакам гетьманської влади не місце на Січі.

Невтомний Іван Сірко продовжував воювати проти Туреччини та Кримського ханства і в другій половині 70-х років. Навесні 1675 р. козацький отаман вирушив зі своїм військом проти ханських орд і турецьких яничарів Ібрагіма-паші, що вдерлися на українські землі. Нападники зазнали нищівного удару від об'єднаних сил запорожців, донських козаків та калмиків.

У наступні роки Сірком було здійснено ще кілька блискучих операцій проти військ Оттоманської Порти. Запорозькі козаки взяли участь у відсічі другого, так званого Чигиринського, походу турецько-татарського війська.

Останньою воєнною акцією уславленого кошового був похід 1680 року. Напередодні Іван Сірко надіслав спеціальне звернення донському козацтву, запрошуючи побратимів до спільного походу на Кримське ханство. Це був останній документ мужнього лицаря. Певдовзі він тяжко занедужав і поїхав в село Грушівка, за десять верстов від Січі, на пасіку. Там 1 серпня 1680 р. бойовий батько козаків відійшов на вічний спочинок.Запорожці перепровадили водою тіло свого улюбленого ватажка на Січ. Наступного дня з військовими почестями поховали. Козацький літописець Самійло Величко описує похорон Івана Сірка й подає узагальнену характеристику його особистості й діяльності.

Про сумну подію сповістили народ козацькі кобзарі. «А на Запорожжю кошовий Сірко, ватаг сильний, помер»,– занотував для пам'яті поколінь Самовидець. Смерть Івана Сірка викликала великий смуток не тільки на Запорожжі, а й по всій Україні. У народі з покоління в покоління передавалися легенди про славетного кошового отамана. Завершилася ціла доба в історії Чортомлицької Січі – перше тридцятиріччя її існування, з яким нерозривно була пов'язана біографія славетного Івана Сірка.

Розпочався новий її етап, вже в нових історичних умовах, з іншими історичними діячами.

У численних піснях і думах, які народ склав про Сірка, він виступає народним героєм, запорозьким вождем, козацьким полководцем.

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.
(Т. Г. Шевченко)

Похід Запорожців у Крим. Художник М. Самокиш. 1930 р.

Іван Сірко. Скульптор А. Кущ. 1997р.

З тих далеких героїчних і трагічних часів в Україні залишались тільки дві святині – поховання козацького гетьмана, геніального Петра Конашевича-Сагайдачного і найславетнішого кошового отамана Івана Сірка.

Жахливо, по-варварськи обійшлися з ними невдячні нащадки. Як тут не згадати відомі слова: «Славних прадідів великих правнуки погані». На високій могилі, насипаній у степу на січовому цвинтарі, стояв «сірий камінь з іменем Сірка, накреслений правицею безсмертя», як сказав Максим Рильським. Спочатку поставили хрест, який було знищено при зруйнуванні Чортомлицької Запорозької Січі за наказом Петра І. Згодом встановили кам'яну плиту з викарбуваним написом: «Року Божого 1680 месяца августа 1 дня преставився Раб Божій Иоан Сірко Дмитрович атаман кошовий Войска Запорозкого его императорского величества Федора Алексеевича и память праведного со похвалы».

Дмитро Яворницький відвідав наприкінці XIX ст. місця колишніх Запорозьких Січей, зокрема і село Капулівка (нині Нікопольський р-н Дніпропетровської обл.), розташоване там,

де колись була Чортомлицька Січ. Тоді, писав учений, могила Івана Сірка з пам'ятником знаходилась посеред городу селянина Миколи Олексійовича Мазая, який дбайливо доглядав її.

У радянський час місцева влада упродовж десятиліть із цілковитою байдужістю ставилася до могили отамана. Ще до війни 1941–1945 років намагалися щось зробити археологи, які неодноразово клопоталися про впорядкування цього пам'ятного місця. Та безрезультатно. У 1939 р. тодішній голова Нікопольського райвиконкому заявив, що Сірко – «петлюрівець», а до могили «ворога радянської влади», слід ставитися відповідно.

1951 р. експедиція, очолювана Б. Б. Копиловим, у якій брала участь і автор цих рядків, провела розкопки Чортомлицької Січі, дослідила залишки інших Січей, котрим випала, як і знаменитим тамтешнім плавням, сумна доля – бути затопленими водами майбутнього Каховського моря. Тоді ще уціліла невелика територія колишньої Чортомлицької Січі: частина передмістя й залишки кладовища з могилою Сірка. Огорожа була повалена, біля могили паслися кози.

Наше звернення до райкому партії, райвиконкому про необхідність догляду за Сірковим похованням викликало різко негативну реакцію.

Після створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на обеліску з'явилася чавунна плита з написом про те, що могила перебуває під охороною держави. Але все залишилося таким же занедбаним. А потім якийсь невіглас зіштовхнув надгробок – пам'ятник упав і розколовся. Його якось скріпили.

У середині 60-х років виникла небезпека повного зруйнування славетної могили – «рукотворне» Каховське море підмивало берег. Громадськість, науковці закликали рятувати поховання.

Дніпропетровська обласна газета «Зоря» 17 травня 1967 р. видрукувала статтю «Збережемо для прийдешніх поколінь».

Протягом двох років листувалися, вели переговори з республіканськими, обласними і міськими установами. Нарешті дійшли спільної думки про необхідність термінового перенесення праху народного ватажка в інше місце. Ним мав стати острів Хортиця, де створювався історико-меморіальний музей-заповідник відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорозького козацтва».

Передбачалося (й на це була санкція Ради Міністрів республіки) до меморіального комп-

Погруддя Івана Сірка на могилі.
с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

лексу включити пантеон кошових отаманів, перенести на Хортицю прах Івана Сірка та Петра Калнишевського, котрого заслали в Соловецький монастир, та кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого. Йшлося про перенесення сюди й праху гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, похованого в Ярополчі, неподалік Москви.

Прах кошового отамана Івана Сірка мали транспортувати в моноліті, тобто з частиною ґрунту первісного поховання, в центрі якого залишалася непорушною труна й зберігався необхідний для неї температурний режим. Коли заступник голови Запорізького облвиконкому М. П. Киценко – ініціатор, керівник і душа створення Хортицького заповідника – готувався відрядити бригаду спеціалістів і машину в Капулівку, до Запоріжжя надійшла звістка про злочинну наругу над могилою національного героя.

Керівники Нікопольського району, спираючись на підтримку начальства з області, самочинно перепоховали останки Сірка в кургані поблизу Капулівки, який у народі називали Бабиною могилою (мабуть, тому, що там колись стояла кам'яна скульптура «баби»). Під час роботи на цьому археологічно не вивченому кургані були порушені елементарні правила

Могила Івана Сірка.
с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

Іван Сірко. Художня реконструкція за черепом з могили І. Сірка коло Чортомлицької Січі

розкопок, а також вимоги щодо перенесення поховань.

Представники влади Дніпропетровська офіційно повідомили, що череп Івана Сірка передано 27 листопада 1967 р. до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, де в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції працював професор М. Герасимов. Але вчений помер. Підвал, в якому розміщувалася лабораторія, був якийсь час затоплений. Постраждали й фонди. Отже, немає впевненості, що відтворене обличчя належить саме Іванові Сірку.

Оформили Бабину могилу з останками Івана Сірка не найкращим чином. Зверху поставили бюст, відлитий ще 1957 р. з постаментом, а на середині бетонних східців – пам'ятник Сіркові, встановлений ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: «Тут була Запорозька Січ», хоча Бабина могила не входила до території Січі.

Біля підніжжя спорудили гранітну стіну і прикріпили ще одну дошку з написом: «Тут похований кошовий отаман війська Запорозького Іван Сірко».

У 1980 р. зняли з п'єдесталу бюст Івана Сірка, який хоч і не був скульптурним портретом отамана, але автори прагнули зобразити узагальнені риси мужніх, героїчних козаків і зробили це в рєпінських традиціях. Замість цієї скульптури поставили нову, відлиту на основі реконструкції Г. Лебединської.

Понад 20 років череп національного героя Івана Сірка залишався у фондах Інституту етнографії Академії наук СРСР у Москві. В десятиліття, які тепер називають застійними, на козацьку тематику взагалі було накладено табу.

У 1988 р. київський антрополог С. Сегеда за дорученням часопису «Пам'ятки України» забрав череп із Москви й привіз до Києва, де він зберігався в сейфі редакції цього журналу до «вирішення його подальшої долі авторитетною комісією».

Здається, така комісія не була створена, а череп опинився в сейфах Нікопольської районної і міської влади.

Під час святкування 500-річчя українського козацтва влітку 1990 р. на багатолюдному мітингу біля могили Сірка (так називають цей курган) дехто з виступаючих вимагав негайно підхоронити туди череп. Проте здоровий глузд переміг. Дніпропетровський облвиконком вирішив перепоховати за християнським звичаєм останки Івана Сірка разом із черепом в окрему могилу з капличкою, що пізніше й було зроблено.

Вшанування пам'яті найславетнішого кошового отамана Запорозької Січі було центральною

Запорожці. Художник С. Якутович . 2006 р.

подією у святкуванні Днів козацької слави на січових землях.

Спочатку відбулася Всеукраїнська панахида пам'яті на могилі Івана Сірка. Було сказано слово скорботи й вшанування пам'яті Сірка і запорожців.

На святкування прибула парламентська делегація народних депутатів України.

У Дні козацької слави на місцях Січей були відкриті пам'ятні знаки.

На вулиці Івана Сірка в Нікополі встановлено меморіальну дошку з барельєфною композицією й написом: «Вулицю названо на честь героя України, кошового отамана Війська Запорозького Низового Сірка Івана Дмитровича».

СІЧ – СТОЛИЦЯ ЗАПОРОЖЖЯ, його урядовий, державний, політичний, військовий центр, місто-фортеця [в ширшому значенні – Українська Козацька держава. *Див. статтю «Запорозька Січ»*].

Як свідчать історичні джерела, існувало вісім Січей [у Подніпров'ї]. Причинами перенесення запорожцями своєї столиці були ворожі напади на Січ ханських орд, польських військ, двічі – розгром і спалення Січі царськими російськими військами.

Запорожці влаштовували Січі на островах, півостровах, підвищених місцях, високих, стрімких берегах Дніпра та його притоків. Кожна Січ омивалася з двох-трьох боків глибокими річищами. Поселяючись у регіоні надзаплавної Дніпрової лінії берегів річок і островів, запорозькі козаки вибирали такі місця, які відповідали обов'язковим умовам виживання й господарювання: наявність води й певна захищеність від негативних природних явищ і ворожих нападів. Вибір місця для запорозьких столиць зумовлювався й історичними, з далеких тисячоліть, традиціями. Життя наших пращурів у цих місцевостях хронологічно не переривалося. З давніх-давен, у добу бронзи, у скіфські часи і в період Київської Русі, тут будувалися укріплення і городища, робилися поховання і насипалися могили-кургани. І запорозькі козаки протягом більш як двох століть засновували тут свої столиці-Січі.

На Січі. Художник С. Якутович. 2003 р.

Продовжуючи традиції попередників, вони розташовували Січі в стратегічно зручних і господарчо вигідних та мальовничих місцевостях, використовуючи природні умови для зміцнення і оборони січових укріплень.

Першу Січ було засновано в середині XVI ст. на Хортиці– найбільшому острові на Дніпрі, що входить у межі сучасного міста Запоріжжя.

П'ять Січей – Томаківська (60-ті рр. XVI ст.– 1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1638–1652), Чортомлицька (1652–1709) і Підпільненська (Нова) (1734–1775) – знаходилися на території, що входить тепер у межі сучасного Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Вони були побудовані під правим берегом величезної заплави Дніпра – Великого Лугу – одна за одною на відстані 20–40 кілометрів. Дві Січі – Кам'янську (1709–1711, 1728–1734) і Олешківську (1710–1734) – запорожці розта-

Січ. Художник С. Якутович. Ескіз декорації . 2003 р.

Нова Січ. Реконструкція В. Ленченка

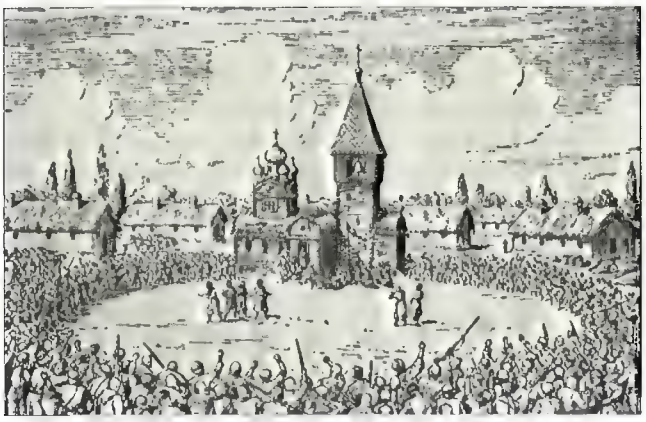

Рада Запорозької Січі. Малюнок. А. Жука

шували на території, що тепер входить у межі Херсонської обл.

Навколо усієї території Січі йшли зовнішні укріплення, що складалися з валу і рову, замаскованих «вовчими ямами» та дерев'яними рогатками.

Внутрішнім фортифікаційним ядром міста був Кіш, оточений ровом і валом з дубовими палями та кількома баштами.

До Коша прилягало передмістя (Гасан-Баша). Січова територія включала також гавань, звідки запорозькі козаки, спускаючись Дніпром на своїх суднах-чайках, здійснювали походи на турецькі й татарські міста й фортеці.

У радянський період, у 50-х роках XX ст., місця розташування Дніпровських Запорозьких Січей – Томаківської, Базавлуцької, Чортомлицької і Нової (Підпільненської) – були повністю або частково затоплені водами штучного Каховського моря. Місце, де знаходилась Микитинська Січ, опинилося під водами Дніпра в 30-х роках XIX ст. після великої весняної повені.

[Окрему сторінку історії Січі складає її існування в гирлі Дунаю під владою турецького султана. *Див.: «Задунайська Січ»*].

СЛОБІДСЬКІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ – військово-територіальні формування, які були утворені на теренах колишнього Чернігівсько-Сіверського князівства, що входило до складу Української держави княжої доби – Київської Русі. Ці землі були спустошені ще монголо-татарським нашестям. З утвердженням панування в Нижньому Подніпров'ї татарських орд Кримського ханства ці землі стали називатися Диким Полем; через них пролягли по вододілах річок основні шляхи («сакми») татарських нападів в Україну і в Московію: Кальміуський, Ромаданівський, Ізюмський, Сагайдачний, Бакаївський і головний – Муравський. Останній простягався з Криму через Перекоп, поміж річками Кінські й Молочні Води; Вовчі Води й Торець; а далі – по вододілу між Доном та Окою. Значно пізніше Муравський шлях з військового перетворився в торговельний.

Для захисту від татарських нападів московські царі будували в Дикому Полі невеликі фортеці та укріплені пункти, об'єднавши їх у першій половині XVII ст. в майже безперервну оборонну лінію – так звану «Бєлгородську черту», яка поступово просувалась на південь.

Московське царство дуже обезлюдніло після періоду «смути» (1598–1613), який був суцільною смугою заколотів, заворушень і міжстанової боротьби, вторгнень іноземних сил, безвладдя після припинення династії Рюриковичів. Історики назвали цей період першою громадянською війною в Росії. Тому Москва не мала ким колонізувати ці далекі для неї окраїни. Вона тільки спромоглася облаштувати силами військових і служилих людей фортеці вздовж «Бєлгородської черти» і заснувати під їхнім захистом дуже нечисленні слободи, куди насильно перевозили населення з центральних областей Московської держави, яке в більшості кидало ці слободи й поверталося додому.

Масове переселення українців допомагало царському уряду захищати південні кордони Московської держави від наступу Кримського ханства. Тому московський уряд охоче приймав українських переселенців, які за століття колонізували дикий степ, що стояв пусткою, перетворили його в квітучий край з розвинутим господарством.

Українські переселенці заснували на великій території численні слободи, які слугували своєрідним оборонним рубежем, надійнішим, ніж московські укріплені лінії. Ця територія й дістала назву Слобідська Україна.

Про Слобідську Україну існує численна наукова література. Перші дослідження з'явилися вже наприкінці XVIII ст.

Найвідомішим історіографом Слобожанщини є український історик академік Дмитро Багалій (1857–1932), який ґрунтовно вивчив величезну кількість архівних матеріалів, видав ряд монографій; у 1918 р. в Харкові вийшов його синтетичний курс «Історія Слобідської України».

Докладну картину заселення українцями Слобожанщини відтворив, залучивши нові архівні матеріали, у статті «Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст.» М. Т. Дяченко («Український історичний журнал», 1970, № 8).

Переселенці одержували тут на правах займанщини родючі землі і зберігали на них козацький устрій та внутрішню автономію. Масове переселення відбувалося в кілька етапів.

Першою хвилею масової української колонізації Слобідської України був перехід сюди в 1638 р. козацького повстанського полку на чолі з отаманом Остряницею після поразки від польського війська під Лубнами. Білгородський воєвода довзолив 900 козакам із жінками та дітьми оселитися біля Чугуївського Городища (більш як за сто верств від Білгорода вниз за течією Дінця). Він залишив за ними право на козацьку військову організацію, самоврядування, зобов'язавши охороняти південні кордони Московської держави від нападів татар. Однак у переселенців не склалися стосунки з воєводським начальством, яке поводилося з ними жорстоко і брутально. Козаки були незадоволені Остряницею, звинувачували його в надмірній покірливості воєводі. А з Правобережжя тим часом закликали переселенців повернутися додому. Козаки вчинили бунт, убили Остряницю й повернулися на Правобережну Україну.

В історичних матеріалах є відомість 1640 р. про невелику групу запорозьких козаків, які на чолі з К. Сулимою виконували московську сторожову службу на Змієвому городищі, де річка Мжа впадає в Донець. Вони спорудили там укріплення.

Друга велика хвиля масової колонізації відбулася під час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, після невдалої для козаків битви під Берестечком (1651). Тисячі козаків з родинами і майном перейшли в межі тодішніх незаселених московських володінь.

Царський уряд відвів чимало земель і підтвердив свою згоду на козацький устрій та автономію. У грамоті від 17 липня 1651 р. цар наказував воєводам прикордонних міст приймати «на вечное житье от гоненія поляків українських переселенцев» і надавати їм допомогу.

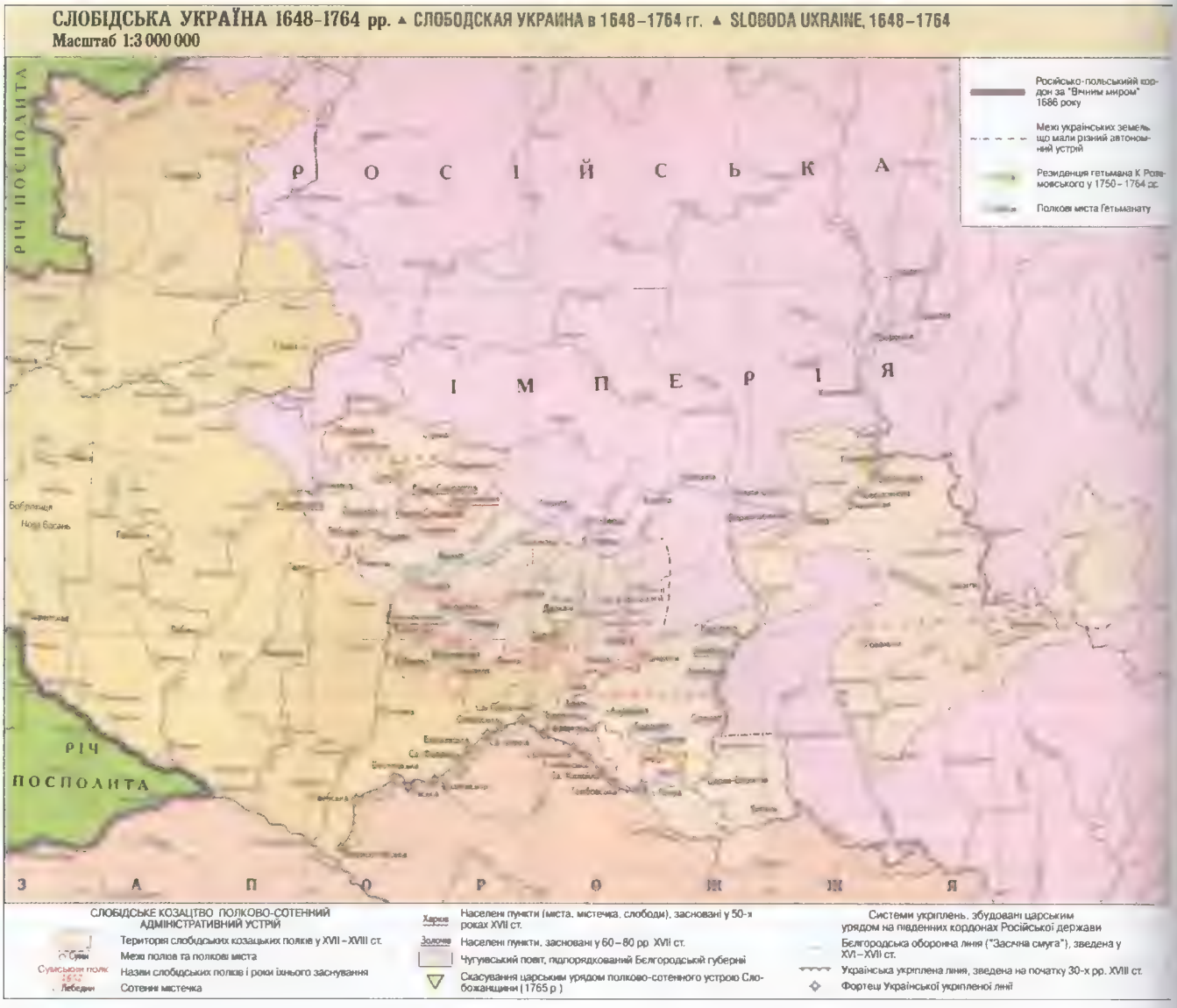

Карта з видання: «Національний атлас України» (К.: Картографія, 2007)

Невеликі їх групи оселилися на захисній смузі на схід від Білгорода, а великі – далі на схід, на Дону. В 1651 р. у Колонтаївському повіті на річці Мерло осіла значна група українських козаків і селян із Корсуня. Вони заснували місто Краснокутськ. Тоді ж українці заселили Городне, Хухру, Колонтаї. В останньому мешкало 218 козаків на чолі із сотником Яковом Котляренком.

У 1652 р. 2 тисячі козаків під проводом полковника Івана Дзиковського з жінками і дітьми прийшли з-під Острога на Волині. Недалеко від Дону вони заснували місто Острогозьк. Полковник Дзиковський привів із собою всю полкову старшину: обозного, писаря, осавулів, а також двох священиків. Переселенці прибули з усім господарством – кіньми, волами, коровами, свиньми, реманентом. Воронезький воєвода за царським указом на державний кошт побудував Острогозьку фортецю.

У 1652–1654 рр. поблизу місця, де зливалися річки Лопань і Харків, виникла Харківська слобода.

Першими її мешканцями стали 37 українських сімей. Згодом сюди прибуло ще 530 родин на чолі з отаманом Кривошликом. Вони звернулися до царя з чолобитною про виділення їм земель та угідь. Цар дав наказ воєводі Ромодановському виконати це прохання. У 1655 році тут проживало 587 козаків, поділених на шість сотень.

У процесі заселення Харкова навколо нього виникли слободи Вільшана, яку заснували українці з Богуславської Вільшани, та Липці, де поселилося 800 українських козаків і селян, а також інші поселення.

З 1656 р. воєвода І. І. Ржевський розпочав будівництво в Харкові дерев'яної фортеці. У тому ж регіоні збудовано фортецю у Змієвому городищі, де в 1655 р. проживало 410 козаків.

яких очолювали отамани Т. Сафронов і Д. Михайлов.

Про Охтирку є писемні згадки 1647 р., коли вона відійшла до Московської держави. Жителів Охтирки поляки насильно вигнали в межі України. У 1651 р. в московських «Розписах» було вміщено повідомлення, що «городок Ахтирский пуст». У 1653 р. сюди прийшли інші українські переселенці, які побудували новий острог (укріплення). З донесень московських урядовців центральному уряду можна довідатись, що ця група переселенців складалася з 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей. Живий реманент у них був доволі численний: 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці і 1091 свиня. Московський уряд не надавав їм ніякої допомоги, дозволяючи тільки селитися, заводили господарство власними силами. Пізніше воєвода Т. Хрущов збудував Охтирську фортецю. Тоді й з'явилися в ній служилі люди з різних місць Росії.

У Чугуєві в 1653–1654 рр. осіли групи українців (спочатку 25, а потім 58 родин); ще в 1652 р. під Чугуєвом поселилося 5 сімей з міста Груні, що на Полтавщині.

Перепис 1655 р. зафіксував ще чимало українських поселень у межиріччі Дінця, Мжі та верхньої течії Ворскли, що дало можливість Московській державі просунути свій кордон далеко на південь від «Бєлгородської черти». Отже, українські переселенці надійно перекрили Муравську сакму – головний шлях нападу татар на українські й московські землі.

У центрі західного району Слобідської України виникло місто Суми. На початку літа 1655 р. із-за Дніпра, з міста Ставища, прийшли 100 козаків з дітьми й жінками під проводом отамана Герасима Кондратьєва і стали на річці Псел поблизу річки Суми на Берлицькому городищі. На прохання переселенців царський уряд рішенням від 25 червня 1655 р. дозволив їм залишитися тут. Через рік почалося будівництво фортеці, що тривало два роки. Воєвода Арсеньєв писав царю: «Велено мне... в новом Сумином городище город ставить со всякими крепостьми черкас (так у московських документах називали українських козаків, іноді взагалі українців), строить на вечное житье пашнею и сенными покосами и всяким угодьем... И город, государь, со всеми крепостьми, я, холоп твой, отделал весь в дубовом лесу, башни, и стены, и бойницы; и тайник сделал; и черкас дворами, и гумнами, и огородами устроил». Після спорудження укріплень, в 1658 р., жителям Сум були відведені земельні угіддя на десять верст навколо міста. У 1659 р. Суми вже мали свою міську ратушу.

Одночасно із заснуванням Сум у цьому районі виник ряд слобід, зокрема Лебедин. На річці Боромля 425 козаків на чолі з отаманом Корнієм Васильєвим заснували слободу Боромля, побудувавши там укріплення. У гирлі річок Сироватки та Крупця Г. Малишевський з козаками заснували в грудні 1659 р. Нижню Сироватку.

Наприкінці 50-х років XVII ст. серед старшини після смерті Богдана Хмельницького розпочалася боротьба за владу. В неї втрутилася Москва, яка насаджувала своїх воєвод в Україні й вела війну проти гетьмана Івана Виговського. Це викликало нову хвилю переселення, внаслідок чого у Слобідській Україні виникали все нові й нові поселення.

До 60-х років XVII ст. виникли: Будилка, Журавне, Пожня, Стецьківка, Стара Рабинь, Тростянець, Червлена. В 1660 р. велика група переселенців з Київщини поклала початок селу Злодіївому (у XVIII ст. відоме як Верхня Сироватка).

У 1663 р. Україна фактично поділилась на Правобережну й Лівобережну, якими правили два гетьмани різної політичної орієнтації. Тоді польський король Ян-Казимир вчинив останню спробу захопити Лівобережжя.

Саме з 1663 р. почався новий етап переселення з Гетьманщини до Слобідської України. Заселявся великий регіон між Дінцем і Осколом, через який пролягав один з головних шляхів вторгнень кримських і ногайських татар – Ізюмська сакма. Раніше в цьому регіоні існувала єдина невелика фортеця Цареборисів, була побудована в 1600 р. як опорний пункт московської сторожової служби майже на самій Ізюмській сакмі. Однак у 1612 р. татари фортецю зруйнували. І тільки в 1655 р. на Цареборисівському зруйнованому городищі осіли українці, почалося відродження цієї фортеці.

Місто Балаклію заснували на початку 60-х років. Яків Черніговець зібрав 200 козацьких сімей і побудував з дозволу царських властей на річці Донець, у гирлі Балаклії, на Бишкинській татарській переправі (за свідченням воєводи Г. Ромодановського), «город деревянный около с проезжими и глухими башнями в пятьсот саженей». Тоді ж, у 1663 р., на березі озера Лиман виріс новий укріплений пункт з українськими поселенцями. Йому дали однакову з озером назву.

Через три роки 157 українських переселенців заснували слободу Мартоветі (пізніше Мартова) на лівому березі Дінця, напроти Печенігів. На річці Оскол у 1668 р. виникла слобода Дворічна, а ще через два роки – слобода

Горлохватка. У 1670 р. поблизу озера Уступ виникли слобода Андрієві Лози і невелике укріплення на річці Ізюмець. У 1671 р. 100 українських переселенців на чолі з отаманом Г. Могилою побудували слободу на татарському броді – Савинському перелазі.

У 1671 р. козак Мартин з дозволу московського уряду силами українських переселенців і московських служилих людей заснували слободу й побудували фортецю на річці Вовчі Води. На рубежі 60-х – 70-х років виникли поселення Бурлук, Хотомля, Радьківка, Куп'янськ та багато інших міст і слобід.

Отже, наприкінці 70-х рр. XVII ст. на південь від Бєлгородської черти утворилася густонаселена область зі значною кількістю міст і сіл та великою військовою силою в складі Охтирського й Харківського слобідських українських козацьких полків. «Бєлгородська черта» між Охтиркою та Осколом як фортифікаційна лінія повністю втратила значення оборонного рубежу.

З початку 80-х рр. XVII ст. царський уряд продовжував протягом майже десятиліття створювати нову захисну смугу – через Оскол, Дворічну, Цареборисів, Ізюм, Савинці, Балаклію, Зміїв, Валки, тобто уздовж берегів річок Оскол, Донець, Мжа й Коломак. Тоді й було засновано три міста з фортецями: Коломак, Високопілля, Перекоп та інші населені пункти. На Дінці, поблизу річки Оскол, поставили Ізюмську фортецю, у побудові якої брали участь козаки Харківського полку, очолюваного Г. Донцем. Передовими форпостами нової укріпленої смуги в степу стали Маяцьк, Райгород, Черкаське та інші населені пункти.

Царський уряд спрямовував потік українських переселенців на цю нову лінію укріплень і закликав поселятися тут також людей Сумського, Охтирського і Харківського полків, які там «в полковую и городовую службу не записані и живут в захребетниках и в половинщиках», тобто не мають власного господарства.

У 90-ті роки XVII ст. переважно українцями й частково московськими людьми заселявся великий район між річками Оскол і Дон, по якому проходив Кальміуський шлях. Українці із Чернігівщини і Полтавщини, наприклад, заснували слободи: Стару Білу – на р. Айдар, Біловодську – на р. Деркул (тут оселялися також козаки Острогозького полку), Павловську – при впадінні річки Осереди в Дон.

Ще до початку української масової народної колонізації в Слобідській Україні з'явилися монастирі. Так, 1624 р. датується перша звістка про Святогорський монастир. В 1652 р. засновуються чоловічий, а потім і жіночий монастир у Острогозьку. Поступово майже в усіх більш-менш великих містах Слобожанщини діяли монастирі, які організували господарство; на їхніх землях жили селяни, діти яких відвідували монастирські школи, тобто монастирі виконували функції культурних осередків.

Отже, за півстоліття поруч із Гетьманщиною, але вже за її межами, виникла нова Україна – Слобідська. Вона мала подібний до Гетьманщини козацький устрій, однак із деякими відмінностями. На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Ці полки, як і в Гетьманщині, були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними структурами. Полки поділялися на сотні.

Полком управляв полковник з полковою старшиною: обозним (завідував артилерією і фортецями), двома писарями, суддею, осавулом і хорунжим. Останні двоє були помічниками полковника у військових справах. Передбачалися відповідні полковим сотенні старшинські посади, але їхня кількість була меншою. На відміну від Гетьманщини, сотника вибирала полкова старшина, а вже він добирав собі сотенних старшин.

Посада полковника була виборною. Він виконував владні функції: керував адміністрацією полку, стверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні військові землі, а також командував полком під час походів. Ознаками його влади були клейноди: пернач, прапор і печатка. Полковників обирали довічно («доживотно»). Більше того, полковники, як правило, були ватажками переселенських груп. Ця особлива обставина заселення Слобідської України нерідко мала наслідком спадковість полковничого уряду. Великий авторитет і фактична влада керівника – «першопроходця», посередника між українським населенням і московським урядом – переходили до його нащадків. Тому за більш ніж столітній період існування автономного козацького устрою Слобідської України родина Донців дала, наприклад, 5 полковників, Кондратьєвих – 4, Лесевицьких – також 4. а загалом 8 родів дали 26 полковників. Такого не спостерігалося в Гетьманщині.

Існувала ще одна, до того ж істотніша відмінність. Слобідські полковники підпорядковувалися кожний окремо безпосередньо білгородському воєводі, який мав велику владу. Сюди царським урядом призначалися імениті родовиті особи – бояри, князі. Білгородський воєвода обраних в слобідських полках полков-

Портрет осадчого Харка. Невідомий художник. Перша половина XVII ст. ХХМ

ників затверджував, а потім пропонував цареві як кандидатів на цю посаду.

А загалом справами слобідських полків у Москві відала така установа центральної виконавчої влади, як Розрядний приказ, а з кінця XVII ст. – Великоросійський приказ.

Московський уряд свідомо не об'єднував слобідські полки під владою однієї особи – гетьмана-українця, побоюючись зміцнення почуття національно-територіальної єдності. Кожний полк окремо і в різний час одержував царську жалувану грамоту, в якій визначалися його права на козацький устрій, на вільну торгівлю та вільне виготовлення горілки, звільнення від податків на землю. Такі грамоти одержали Острогозький полк у 1652 р., Харківський, Сумський і Охтирський у 1669 р., Ізюмський у 1670 р.

Кількісний склад козацьких полків не був постійний. Визначався загальний кількісний склад, реєстр (так званий «компут») усіх слобідських полків, які мали відбувати військову службу. Наприклад, у 1700 р. компут склав 3 500 козаків, які розподілялися в залежності від розмірів полку. Найчисленніший – Сумський – мусив виставити 1 230 козаків, Охтирський – 820, Харківський – 850, Острогозький – 350, Ізюмський – 250.

Загальна кількість реєстрових козаків Слобідської України на той час складала 22 тисячі, а разом з козацькими підпомічниками та підсусідками – 86 тисяч.

Козаки були основним і привілейованим станом населення краю. Вони були землевласниками, працювали на землі у своїх власних господарствах, мали право вільно торгувати, не платили податків. Їхньою головною повинністю була військова служба. За першим наказом козаки мусили виступити в похід озброєними, з кіньми й забезпечувати себе й коней власним коштом.

Слобідські, як і гетьманські, козаки поділялися на виборних і підпомічників. Коли виборні несли бойову похідну та оборонну службу, підпомічники мусили допомагати їм коштами й харчами, ходили часто з ними і в похід, виконували допоміжну службу, зокрема обслуговували обози.

Одночасно з козаками Слобідську Україну заселяли й українські селяни, які з Гетьманщини принесли свою назву – «посполиті». Вони були вільними хліборобами, платили до царського скарбу податок і мали право вільного переходу.

Система землеволодіння в Слобідській Україні мала свою специфіку. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини. Кожний переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити. З часом з метою регулювання займанщини навколо села або міста визначали певну земельну ділянку, яку розподіляли серед поселенців, наприклад, 30–40 і більше десятин землі на кожного поселенця з родиною. Вважалося, що земля належить цареві. Однак він у своїх жалуваних грамотах віддавав її у власність кожному слобідському полку із застереженнями, що полковники, старшина, козаки, міщани мають право володіти зайнятими ними землями, сінокосами і лісами, а воєводи не мають права втручатися у ведення ними господарства, в їхнє право землеволодіння.

Отже, кожен полк мав певний резерв незайнятих земель, якими розпоряджався полковник. Однак більшість селян відмовлялося від наділів з військового земельного фонду, оскільки це зобов'язувало їх записуватися в козаки й нести важку та небезпечну козацьку службу. Тому вони оселялися на землях полкової сотенної старшини й мали можливість заводити досить велике господарство. Одержуючи у

власність ділянку, селяни повинні були за те допомагати старшині обробляти землю.

Спочатку ця повинність була необтяжлива: зорати навесні землю власника і зібрати урожай хліба в кінці літа. Однак селянські повинності поступово зростали. Склалася велика земельна власність, і згодом у Слобідській Україні розвинулось кріпацтво.

До того ж з початку XVIII ст. цар Петро I роздавав слобідські землі російським офіцерам і поміщикам, які переїздили сюди з центральних областей Росії разом зі своїми кріпаками.

Міщани, які також переселялися з Гетьманщини в Слобідську Україну, хоч і мешкали в містах, однак, як і селяни, більше жили з хліборобства. Але займалися й ремеслами, розвинувши цеховий устрій, як і в Гетьманщині. Отже, і в Слобідській Україні впроваджувалося Магдебурзьке право. У Харкові наприкінці XVII ст. було п'ять цехів, пов'язаних з церковними братствами.

Слобідські козаки несли постійну охоронну службу, захищаючи край від нападів татар, які завдавали Слобідській Україні великих людських втрат і матеріальних збитків. В останні десятиріччя XVII ст. постраждали сотні сіл, десятки тисяч людей потрапили в неволю, за один напад захоплювалися по кілька тисяч волів, корів, овець, сотні коней. Напади тривали й у XVIII ст., але вже в дещо менших масштабах; з середини цього століття відбувалися переважно дрібні наскоки татар.

Ці майже безперервні нашестя тримали людність Слобідської України, особливо її прикордонних земель, у постійній напрузі. Для організації оборони вимагалися величезна людська енергія та значні матеріальні витрати. Уздовж усіх кордонів будувалися укріплені лінії редутів, фортець і сторожових пунктів. Та малодосвідчені у фортифікаційній справі царські генерали бездарно керували будівництвом цих фортець, розпорошували матеріальні й людські резерви, а татари обходили фортеці, руйнували оборонні вали, укріплені лінії і проривалися на територію Слобідської України.

Мілітаризованість Слобідської України була особливістю життя її населення і виявилася зокрема в тому, що до військових повинностей нерідко залучали й міщан, яких через це називали «козаками городової служби». Вони підтримували порядок у фортецях, постачали війську смолу, коноплі, вози, колеса, хомути, сідла, на своїх фурах перевозили військові харчі та амуніцію, а ковалі, шевці, кравці безпосередньо працювали у війську за своїм фахом.

Попри постійну воєнну небезпеку і обтяжливі у зв'язку з цим повинності на Слобожанщині з її значними природними багатствами, надзвичайно родючими ґрунтами в умовах приватної власності на землю розвинулася висока господарська культура. Населення краю жило загалом заможно. Особливо розвинулися скотарство, бджільництво, млинарство, винокурництво, вироблення поташу, а також шовківництво, тютюнництво і виноградарство. Під Чугуєвом були розбиті царські виноградники. На Слобожанщині до кінця XVIII ст. діяло кілька тисяч домашніх майстерень, десятки тисяч ремісників. На всю Україну славилися слобожанські міста: Чугуїв – кушнірами, Охтирка – плахтами, Водолаги – килимами. На головні ярмарки в Харкові (чотири рази на рік) та в Сумах (тричі на рік) приїздили купці з усієї Гетьманщини, Правобережної України, а також з Галичини, Криму, Сілезії, Гданська, Лейпціга, Москви.

Та вже з кінця XVII ст. Петро I почав наступ на автономію слобідських полків. Проводячи загарбницьку зовнішню політику, він потребував багато людських і матеріальних ресурсів, які стягував колоніальними, насильницькими методами з усієї Російської імперії. Тому й українські козацькі війська намагався перетворити в солдатські регулярні частини російської армії.

Крім постійної охоронної служби, царська влада залучала слобідських козаків до участі у війнах, які вела Московська держава, а згодом і Російська імперія. Слобідські козаки ходили у складі царських військ на Гетьманщину воювати проти українських гетьманів – Івана Виговського, Івана Брюховецького, Пилипа Орлика (на Правобережну Україну); брали участь у Азовському поході кінця XVII ст.; під час походу Карла XII на Україну охороняли кордони Слобожанщини; у 1724 р. воювали в Персії; в 1733 р. ходили на Польщу. В російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. армію під командуванням Мініха було кинуто на завоювання Криму. Слобідські козаки зазнали тоді особливо значних втрат у боях при Чорній Долині. У 1739 р. слобожанці брали участь у молдовському поході царських військ, 1746 р.– у війні за австрійську спадщину, а у 1756–1762 рр.– у Семирічній європейській війні.

Крім бойової служби, цар Петро I розпочав, а його наступники продовжили накладати на плечі слобідських козаків неймовірно важкий тягар фортифікаційних і «канальних» робіт, унаслідок чого серед них різко зросла смертність. Руйнувалося й занепадало козацьке

господарство. У 1697 р. Петро І посилав козаків будувати в пониззі Дніпра Кизикерменську фортецю, в 1719 – копати канали на Півночі.

За правління Анни Іоаннівни та її поплічників Бірона і Мініха гніт ще більше посилився. 1728 р. слобідські козаки будували фортеці на кордонах з Персією. У роки війни (1735–1739) з кожного десятого козацького двору для будівництва так званої Української лінії брали одного робітника з волами і возом, а на додаток з 50 козаків – одного плуга з волами. Для російського війська на чолі з Мініхом слобідські козаки мусили виставити 12 тисяч возів з волами, а також годувати російських солдатів, яких розквартировували взимку в усій Слобідській Україні.

Ще в роки правління Петра І в Слобідській Україні почалися так звані реформи, спрямовані на здійснення імперської політики. Її територію було введено до складу Азовської губернії, що посилило контроль російської адміністрації над козацькими полками.

У роки правління Катерини І вони були переведені в підпорядкування Військової колегії і в кожному слобідському полку було заведено регулярну солдатську роту як частину російської армії.

За царювання Анни Іоаннівни проведення реформ на Слобожанщині було доручено князеві генералу І. Шаховському, який очолював Правління гетьманського уряду на Гетьманщині – центрального органу імперського управління Україною. Шаховськой тимчасово оселився в Сумах і створив Комісію для розробки реформ, яка складалася з російських офіцерів і частково слобідських полковників (останні мали тільки дорадчий голос). Комісія розробила проект реформ, який був швидко реалізований: скасували право займанщини, однак давні володіння, які виникли на правах займанщини, залишили у власників. Ті виборні козаки, які певний час не відбували служби, мусили виплачувати податок на діюче козацьке військо. Взагалі всіх підпомічників обклали податком і дозволили приписувати їх до козацької старшини для виконання у неї приватної служби. Над усіма слобідськими полками Шаховськой поставив полковника Лесевицького, надавши йому ранг бригадира.

Після смерті Анни Іоаннівни на коронацію Єлизавети прибула депутація від слобідських полків на чолі з Лесевицьким з петицією про скасування реформ Шаховського, що й було зроблено в 1743 р. Водночас на Слобідську Україну було покладено утримання чотирьох регулярних російських полків.

Через кілька років наступ на автономію і козацький устрій Слобожанщини відновився. У 1748 р. слобідським козакам заборонили переходити в Гетьманщину й переселятися з одного полку в інший. На території Слобожанщини запровадили регулярні гусарські полки, і хоч їх комплектували за рахунок місцевих жителів, їм віддавалася перевага перед козацькими. Зі вступом Катерини II на престол реформи завершилися скасуванням слобідських козацьких полків. Створена в 1754 р. Комісія для виявлення «непорядків» у Слобідській Україні у складі Шаховського, Паніна і Олсуф'єва дійшла висновку, що організація слобідських полків – незручна й застаріла.

Улітку 1765 р. вийшов царський маніфест про скасування соціального козацького устрою в Слобідській Україні, яка перетворювалася в Слобідсько-Українську губернію Російської імперії. Тут запроваджувалися ті ж стани, що й у всій Росії. П'ять гусарських полків, укомплектованих з «охотників», замінили козацькі слобідські полки. З козаків, підпомічників, підсусідків створили стан «військових обивателів», яких на той час налічувалось 300 тисяч. Їх обклали подушним податком розміром близько рубля. Податок на селян (їх налічувалося разом із жінками 328 тисяч) складав 60 копійок. Слобідські селяни були остаточно

Рукописний план міста Харкова. 1787 р. Російський державний військово-історичний архів. Москва

закріпачені, їм заборонялося переходити від одного поміщика до іншого. Військові обивателі в містах злилися з міщанами. Ті з міщан, які мали капітал (понад 500 рублів), зараховувалися до стану купців. Слобідська козацька старшина одержала російські офіцерські чини: полковник – підполковника, обозний – прем'єр-майора, суддя – секунд-майора.

Однак попри всі намагання царського уряду перешкодити формуванню в слобідських полках відчуття української національно-територіальної єдності і єднанню Слобожанщини з Гетьманщиною, попри всі царські реформи XVIII ст. і остаточне знищення слобідських полків Слобожанщина увесь час жила спільним з Гетьманщиною культурним життям. Старшина й козаки слобідських полків посилали своїх дітей вчитися до Києво-Могилянської академії. На початку XVIII ст. Слобідська Україна мала свою власну вищу школу – Харківський колегіум, що був до певної міри копією Київської академії (її вихованці були професорами в цьому колегіумі). Як і в Гетьманщині, на Слобожанщині кожне село мало народну школу. Для обох частин України типовим явищем були мандрівні вчителі (мандрівні дяки). Мандрівний дяк міг працювати в Гетьманщині, а потім перейти в школу на Слобожанщині або навпаки. Славетний український філософ XVIII ст. Григорій Сковорода однаково належав і Слобідській, і Гетьманській Україні.

Кам'яні й дерев'яні храми Харкова, Охтирки, Боромлі та інших міст і сіл Слобожанщини будувалися в стилі українського, тобто козацького, бароко. Малярство, як й інші предмети мистецтва та побуту козацької старшини, свідчать, що і Слобожанщина, і Гетьманщина мали тісні культурні та економічні зв'язки із Західною Європою.

Глибока культурно-національна єдність цих двох частин України яскраво й виразно виявилася у сфері духовній, зокрема в усній народній творчості: піснях, легендах, казках, обрядах тощо. Слобідська Україна зробила вагомий внесок у культурно-національний розвиток і національне відродження, яке тривало в Україні з початку XIX ст.

СПОДВИЖНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Успіх воєнної, політичної та державної діяльності Богдана Хмельницького зумовлювався, окрім інших чинників, ще й тим, що український гетьман зумів зібрати навколо себе талановитих людей. Визвольна війна висунула ряд видатних козацьких полководців, які розвивали далі українське військове мистецтво й водночас були політиками, дипломатами, організаторами, адміністраторами, державними діячами.

Максим Кривоніс. Скульптор А. Кущ. 1996 р.

Коронний гетьман Микола Потоцький писав королю: «Чи у них один Хмельницький? Тисячами їх рахувати треба! Одного сьогодні стратять – на його місце іншого, справжнього і розумнішого, виберуть, і то такого, щоб їх справи пильнував».

Богдан Хмельницький був наділений блискучим, ніким не перевершеним в Україні до нього, та й після нього талантом організатора, адміністратора. Він створив збройні сили Визвольної війни, а також сформував і сконсолідував командування цих збройних сил. Воно складалося зі спільноти людей різного походження, долі, інтересів, прагнень і поглядів.

Богдан Хмельницький зумів об'єднати їх під прапором спільної мети – звільнення Батьківщини від іноземного панування і державотворення. Він вибирав талановитих людей, умів дуже добре розпізнавати їх, підкоряти своїй залізній волі.

Діячі, які гуртувалися навколо Б. Хмельницького і які втілювали в одній особі і військового керівника, і адміністратора, і дипломата, і державника, були справжньою елітою українського народу, яка об'єднувала кращих

представників реєстрового й запорозького козацтва, української шляхти, а також міщанства й талановитих вихідців із селян.

Козацькі полковники з реєстрової і запорозької старшини, загартовані в походах проти Османської імперії й Кримського ханства та в попередніх повстаннях 30-х рр. проти Польщі, непримиренні вороги магнатів, були прекрасними знавцями воєнної справи, талановитими, мужніми, незламними керівниками. Це Філон Джалалій, Кіндрат Бурляй, Федір Вешняк-Якубович, Іван Гиря, Максим Нестеренко, Максим Кривоніс та ін.

До Хмельницького перейшли (переважно після перших поразок польських військ під Жовтими Водами й Корсунем) вихідці з українських шляхетських родин: Іван Богун, Михайло-Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко-Морозовицький, брати Данило та Іван Нечаї та інші. У війську Хмельницького вони одержали високі посади в складі генеральної старшини. Разом із колишньою реєстровою й запорозькою старшиною вони були найвищим оперативним командуванням – своєрідним корпусом полковників збройних сил часів Визвольної війни. До цього найвищого командування української армії, що підлягало безпосередньо головнокомандувачу Богдану Хмельницькому, приєдналися й вихідці із міщанства – Матвій Гладкий, Мартин Небаба і селянства.

Полковники української армії могли керувати великими військовими з'єднаннями, самостійно діяти на окремих напрямках, користуючись значною свободою в проведенні операцій, стратегічну мету яких розробляв Б. Хмельницький. Признаючи полковників, він надавав їм широких повноважень і присвоював звання наказних гетьманів.

Українські полководці – полковники – відзначалися винятковою особистою хоробрістю. За словами сучасників, вони були «сміливими і відважними воїнами» й мали великий авторитет у козацтва.

Черкаський полковник **Максим Кривоніс** – найвизначніший полководець першого етапу Визвольної війни – народився в наддніпрянському місті Вільшаній, у сім'ї ремісника-кушніра. За іншими, менш достовірними тогочасними даними, він був вихідцем із міщанства Острога чи Могилева.

Дехто помилково твердив, ніби він був мандрівним вояком із Шотландії.

М. Кривоніс уславився походами на володіння Туреччини й Кримського ханства. Із самого початку Визвольної війни він лишався незамінимим помічником Хмельницького, особливо в

Максим Кривоніс. Художник О. Данченко. 1962 р.

організації селян, керуючи селянськими загонами й великими козацькими з'єднаннями.

М. Кривоніс брав участь у всіх битвах 1648 року, відзначився в Корсунській битві, коли шеститисячний загін козаків-піхотинців з гарматами, влаштувавши засідку, прискорив поразку поляків. Перед Пилявецькою битвою Кривоніс очолював авангардні з'єднання, які, маневруючи, розгромили магнатські військові сили на Волині й Поділлі й забезпечили зосередження на полі бою головних військ армії Хмельницького. У ході битви керовані Кривоносом

Полковник Максим Кривоніс.
Шарж з польської друкованої листівки

Бій Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким. Художник М. Самокиш. 1934. НХМУ

Уманський полковник Ганжа на герці. Малюнок Погрібняка. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

козацькі й татарські війська виконували завдання – вдарити по центру й на правий фланг ворожих сил. Під час облоги Львова 5 жовтня 1648 р. Кривоніс здобув укріплену фортецю Високий замок, що й визначило долю обложеного міста. Він завжди був рішучий противник угоди з Польщею. М. Кривоніс помер під час пошесті чуми в таборі під Замостям. Подвиги Кривоноса оспівано в українських народних піснях.

Уманський полковник **Іван Ганжа** (Ґанджа) ще до початку Визвольної війни брав участь у козацьких походах на Чорне море. Він був близьким товаришем керівника козацько-селянського повстання 1637 р. Павла Бута (Павлюка). Син польського гетьмана С. Конецпольський призначив його «польовим вождем» реєстрового війська. І. Ганжа очолював тоді козацькі загони, що ходили проти татар. Його, як знавця воєнної справи, залучив Б. Хмельницький для організації повстання, яке переросло у Визвольну війну. І. Ганжа переконав реєстрових козаків приєднатися до повстанців. Він керував повсталими на Уманщині, взяв штурмом Умань. Загинув під Пилявцями в 1648 р.

Чигиринський полковник **Федір Вешняк** (відомий також під ім'ям Якубович) народився на Полтавщині в селянській родині. Навчався в Київській братській школі, яку не закінчив, подавшись на Запорозьку Січ. На Січі був осавулом, потім його обрали полковником козацького реєстрового війська. У 1637–1638 рр.– військовий писар. Після розгрому козацько-селянського повстання тих років став чигиринським сотником. Ф. Вешняк навесні 1648 р. був серед реєстровців, які за наказом польського коронного гетьмана М. Потоцького рушили по Дніпру на човнах, щоб з'єднатись із сухопутним авангардним загоном польських жовнірів і придушити повстання на Запорожжі. Реєстрові козаки самі підняли повстання на флотилії, перебили старшину – прибічників Польщі – й приєдналися до Хмельницького. Ф. Вешняк, який особисто був знайомий з Б. Хмельницьким, одразу ж став чигиринським полковником, включився в битву під Жовтими Водами, брав участь у Корсунській битві, діяв зі своїм полком на Поділлі. Перед Пилявецькою битвою виконував функції наказного гетьмана. В окремих боях заступав Хмельницького в командуванні військом, був його незамінним помічником в організаційно-військових справах. Мешкаючи в гетьманській столиці Чигирині, Ф. Вешняк невідлучно перебував при гетьмані й користувався найбільшим довір'ям у нього. Був учасником обговорення й вирішення важливих державних і адміністративних справ, а також переговорів з послами іноземних держав. Виявив дипломатичний талант. Очолював перше українське посольство до Варшави (1648) і до Москви (квітень – червень 1649). Б. Хмельницький використовував його в найкритичніших ситуаціях. Ф. Вешняк помер у Чигирині наприкінці 1650 р.

Прилуцький, а потім кропивенський полковник **Філон Джалалій** (Джеджалій) був з татарського роду, керував повстанням реєстрових козаків, які в битві під Жовтими Водами перейшли на бік Хмельницького (4–12 травня 1648), учасник багатьох подій Визвольної війни, непримиренний ворог польської шляхти. Був добрим порадником Хмельницького, завжди мав на нього великий вплив. Виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема очолював українське посольство до Стамбула (1648), де було укладено союз із Туреччиною. Мав великий авторитет у війську, був обраний наказним гетьманом під час битви під Берестечком (1651). Помер після 1658 р.

Генеральний осавул **Дем'ян Лисовець** (Демко Чигиринський) користувався значною довірою в Б. Хмельницького, був одним з головних його дорадників. З 1649 р. кілька разів призначався наказним гетьманом над великими з'єднаннями козацьких військ у походах проти

Польщі (1651), до Молдови (1653). Був послом у Молдові й Валахії (1654). Помер до початку листопада 1654 р.

Білоцерківський полковник **Іван Гиря** входив до найближчого оточення Богдана Хмельницького. Ще в 20–30-х рр. посідав визначне місце серед запорозької й реєстрової козацької старшини, був військовим суддею. Влітку 1648 р. Б. Хмельницький послав Гирю з полком на Правобережжя на допомогу М. Кривоносу. У середині липня 1648 р. п'ятитисячний полк Гирі успішно атакував польську залогу в містечку Махнівці й розгромив її, а потім штурмом заволодів замком, де ховалися залишки надвірного війська воєводи Тишкевича – власника Махнівки. На світанку Гиря відійшов у поле і з'єднався з Кривоносом, разом з яким вони продовжували переможні дії проти польських сил на Правобережжі. Так, 16–18 липня Білоцерківський полк І. Гирі, Уманський полк І. Ганжі та зведене військо Кривоноса одержали перемогу під Старим Костянтиновим і примусили панічно тікати магнатські війська.

І. Гиря був талановитий дипломат. Наприкінці 1648 р. він очолював посольство до Варшави.

Київський полковник **Станіслав-Михайло Кричевський** походив з Берестейщини, зі старовинного українського шляхетського роду, щоправда покатоличеного й ополяченого. У польському війську вважався сміливим бойовим офіцером, брав участь у шведській війні. Особливо високо цінував його коронний гетьман С. Конецпольський – командувач польськими окупаційними силами в Україні. 1643 р. Кричевського призначено чигиринським реєстровим полковником. Очолюваний ним полк успішно здійснював степові походи проти татар. Кричевський приятелював з тодішнім чигиринським сотником Б. Хмельницьким, був його кумом. Вони разом вели переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації козацького походу на Чорне море проти Туреччини.

Наприкінці 1647 р. Кричевський не виконав наказу С. Конецпольського стратити заарештованого Хмельницького, більше того, випустив його з ув'язнення, сприявши таким чином утечі майбутнього гетьмана на Запорожжя. Під Жовтими Водами Кричевський перейшов на бік Хмельницького, став київським полковником. Навернувшись до віри предків, обрав собі ім'я патрона українського війська – архангела Михаїла.

Після Корсунської битви разом із козацьким військом дійшов з боями до Замостя, а згодом, у грудні 1648 р., брав участь у врочистому в'їзді переможного війська до Києва.

Влітку 1649 р. полк на чолі з Кричевським ішов попереду української армії Хмельницького, яка прямувала на Збараж назустріч головним польським силам. Богдан мав намір зав'язати битву з королем Яном-Казимиром і розгромити його. Кричевський на марші провів переможний бій з окремим військовим формуванням Я. Вишневецького. Коли з півночі виникла загроза вторгнення на Наддніпрянщину, а потім і на Київ великої литовської армії під проводом талановитого, досвідченого й дуже жорстокого полководця князя Я. Радзивілла, Б. Хмельницький послав туди Кричевського, надавши йому титул наказного гетьмана, з київським комонним полком. Литовська армія перевершувала козацьку не тільки кількісно, а й зброєю, й оснащенням. 30-тисячне литовське військо було боєздатне, загартоване в битвах, мало досвідчених командирів, сучасну зброю, артилерію – до 50 гармат. Козацькі сили складалися з загартованого Київського полку – 5 тис. вершників, трьох козацьких полків (Брагинського, Чорнобильського й Овруцького) – 6 тис. переважно вершників. Однак серед них були старші віком, інваліди

М.Кричевський. Посмертний портрет. Гравюра А. Вестерфельда. 1649 р.

й недосвідчені «охотники». Зброї на всіх не вистачало. Гармат було лише чотири і до них чотири барила пороху. На правому березі розташувався полк Степана Подобайла (6 тис. піших і кінних козаків). Він мусив прийти на допомогу Кричевському і вдарити в тил ворога.

Радзивілл укріпив свій табір під Лоєвом. Кричевський дезорієнтував ворога, захопивши сусідній з Лоєвом Холмеч, а сам з військом непомітно вийшов за дві милі до литовського табору. Козацька рада під проводом Кричевського вирішила вдарити по литовській армії, коли та розпочне бої за переправу.

Ворог довідався про розташування козацького війська. Фактор раптовості вже не міг спрацювати. Бій за греблю почали козацькі війська. Першу атаку їх було зупинено сильним гарматним і мушкетним вогнем, після чого Радзивілл перейшов до контратаки. Однак Київський полк на правому крилі відбив наступ важкої і легкої ворожої кінноти й переможно атакував військо Радзивілла, а козацькі війська з лівого крила оточили ворога. Литовці почали з боями відступати. Раптом з тилу на козаків чвалом ударили дві резервні литовські хоругви. Військо Кричевського було роз'єднане, ліве козацьке крило – розгромлене.

Київський козацький полк під безпосереднім проводом Кричевського з боями відходив до лісу. Раптом пролунав наказ «стій!». Козаки створили з тіл своїх загиблих товаришів і трупів коней вали й зупинили наступ литовців. На штурм купки відважних козаків кинулася вся радзивілліська армія, на схилі дня розпочався смертельний бій. Полковник Степан Подобайло, зачувши стрілянину, поспішив на підмогу, переправившись через Дніпро. Але кінною атакою радзивіллівське військо притиснуло козаків Подобайла до Дніпра, і більша частина їх загинула. Було знищено й «рухому фортецю» – козацький табір, що прямував до Кричевського. Штурм тривав дві години, але ворог не міг подолати козаків і залізну волю Кричевського. Втрати Радзивілла були великі: загинуло багато офіцерів, піхота відстріляла всі набої. Литовський полководець наказав припинити штурм, відвів свою армію в табір за Лоїв і, щоб почувати себе безпечніше, дав розпорядження палити сусідні села, стоги хліба й сіна, щоб освітити місцевість. Він побоювався нападу.

Український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський у книзі «Історія українського війська» описує останні дні життя героїчного козацького полковника. В останньому бою його було тяжко поранено – одна куля вдарила під праве око, друга – пройшла під серцем. Однак він залишився на полі бою. Уночі козаки непоміченими вислизнули з оточення, хотіли забрати з собою і наказного гетьмана, але, як пише Капустянський, «він заборонив себе евакуювати. а через дві доби в полоні віддав Богові душу – у муках вогневиці наказний гетьман тяжко терпів, картав себе, згадуючи великі втрати козацької армії. Радзивілл та його довкілля подивляли відвагу Кричевського та висловлювали до його велику пошану».

Радзивілл, хоча й одержав перемогу (витримав шалену атаку козаків, зберіг свої позиції. завдав значних втрат козацької армії), однак водночас програв стратегічно. Кричевський же, який нібито й зазнав поразки, але, на думку М. Капустянського, «в обороні Київського напрямку наказний гетьман ціною величезних жертв та влучним маневром виконав важливе завдання. Він утримав і внеможливив наступ литовської армії на Україну і цим дав змогу гетьманові Богдану Хмельницькому не оглядатись на власне запілля та здобути рішучу перемогу під Зборовом на головному театрі війни. Тому ми маємо підстави твердити, що наказний гетьман Кричевський, наклавши головою, все ж таки здобув під Лоєвом стратегічну та психологічну перемогу.

Для князя Радзивілла Лоїв був стратегічною поразкою, бо він не виконав свого плану – походу на Київ і тим самим не надав допомоги польському війську. У висліді – кампанію 1649 року виграв гетьман Богдан Хмельницький».

Справді, армія Радзивілла зазнала таких величезних втрат і була настільки ослаблена. що мусила відступити, відмовитися від походу в Україну й до кінця кампанії залишалася пасивною.

Гадяцький полковник **Кіндрат Бурляй** (Бурлюй, Бурлій) уславився як керівник козацьких морських походів. У 1624 р. очолювані ним козаки заволоділи турецьким містом і фортецею Сінопом на Південному узбережжі Чорного моря. Бурляй служив у реєстровому козацькому війську й ще на початку підготовки Б. Хмельницьким повстання ввійшов до кола його організаторів. Бурляй займав провідне місце в козацькому війську, кілька разів призначався наказним гетьманом, а також виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема очолив перше посольство від Запорозького Війська до Криму. В 1649 р. козацькі й татарські війська. якими командував Б. Хмельницький, взяли в облогу могутній, укріплений замок Збараж, одночасно розпочавши наступ на велике польське

Полковник Станіслав Морозенко. Ілюстрація до кн. Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думах та піснях». Художник В. Лопата. 1991 р.

військо, що на чолі з королем прямувало на Зборів.

Польське військо окопалося в оборонному таборі під охороною замку. Обороною керував Я. Вишневецький. Козаки сподівалися перемогти поляків штурмом.

Найзапекліший бій під Збаражем розпочався на лівому крилі, де укріплення табору ще не були закінчені. Полковник Бурляй так стрімко атакував добірну угорську піхоту, що та не витримала натиску й відступила. Козаки підняли на валу свою корогву, але польське командування прислало своїм допомогу. Козаків відтіснили до ставу, завдавши їм значних втрат. Бої під Збаражем тривали й в наступні дні. В одному з них був поранений К. Бурляй. Помер після 1655 р.

Корсунський полковник **Станіслав Морозенко-Морозовицький** походив з галицько-волинської української шляхти. Його батько був теребовлянським підстаростою. Він дав синові блискучу освіту – в Краківському й Падуанському університетах. С. Морозовицький добре володів українською, польською, французькою та німецькою мовами. Служив при дворі польського короля Владислава IV («покойовий дворянин»). З кінця 30-х років – полковник козацького реєстрового війська.

З початком Визвольної війни С. Морозовицький перейшов на бік повсталого українського народу. Після участі в Жовтоводській і Корсунській битвах Б. Хмельницький призначив його корсунським полковником. З того часу він відомий під прізвищем Морозенко. Перед Пилявецькою битвою за наказом Хмельницького разом з полковниками М. Кривоносом та І. Ґанжою організовував військові дії на Поділлі, в результаті яких ця українська земля, як і Волинь, була очищена від польських збройних формувань. Особливо відзначився С. Морозенко в Пилявецькій битві.

1649 р. під фортецею Збаражем С. Морозенко керував кіннотою. Навіть польські хроністи писали, що тут він виявив надзвичайний героїзм. Коли козаки винесли з поля бою пораненого полковника Бурляя, на виручку їм прийшов зі своєю кіннотою Морозенко. Зав'язалася жорстока січа. Його шабля миготіла, як смертоносна блискавка. Але в одній із сутичок кінь полковника спіткнувся і впав на передні підбиті ноги. Одразу ж налетіли вороги. Ледве відбили козаки свого улюбленця. 29 липня, в середу, Морозенко помер від ран. Велика печаль лягла на чола козаків. Над ним плакав і сам Б. Хмельницький. «Дуже жалувала за ним чернь», – записав тоді у своєму щоденнику один з польських шляхтичів. Це про нього співається в народній пісні:

Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.

Корсунський полковник **Максим Нестеренко** був активним військовим, політичним і дипломатичним діячем у 30–50-х роках XVII ст. Учасник козацько-селянського повстання 1637 р. проти панування поляків в Україні, був полковником Корсунського реєстрового полку, з 1638 р.– корсунський сотник. У 1646 р. разом з Богданом Хмельницьким, який тоді був чигиринським сотником, та чигиринським полковником їздив до Варшави на переговори з королем Владиславом IV.

Разом з Б. Хмельницьким і близькими до нього людьми М. Нестеренко організовував повстання в 1648 р. У грудні 1649 р. Б. Хмельницький відправив корсунського полковника Нестеренка на чолі посольства до Варшави на сейм для ратифікації Зборівської українсько-польської угоди. У 1655 р. М. Нестеренко разом

Данило Нечай. Художник В. Полтавець. 1997 р.

з кальницьким (вінницьким) полковником Іваном Богуном обороняв Брацлавщину від татар.

Брацлавський полковник **Данило Нечай** – талановитий полководець, розгромив польське військо під Межибожем (червень 1648), відзначився в наступі на Збараж та під час його облоги (липень – серпень 1649). У 1650 р. під час молдовського походу 70-тисячного козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким передові полки під провдом Д. Нечая захопили молдовську столицю Ясси. За дорученням Б. Хмельницького на початку 1651 р. захищав південно-західне прикордоння, загинув у запеклому бою з поляками, якими керував гетьман М. Калиновський, під містечком Красним. Данило Нечай був одним з найпопулярніших у народі сподвижників Б. Хмельницького, оспіваний як герой в українських народних історичних піснях.

Чернігівський полковник **Мартин Небаба** брав участь у військових діях з листопада 1648 року. З'єднання Чернігівського полку з частинами Чигиринського та Кропивенського полків, очолене М. Небабою, захищало північний фронт, коли після Берестецької битви 1651 р. литовські війська під командуванням гетьмана Я. Радзивілла рушили на Україну. М. Небаба зав'язав з ними бій під Лоєвом. Поранений у праву руку, він відбивався лівою і поліг лицарською смертю (липень 1651). Про М. Небабу народ склав пісні.

Чернігівський полковник **Степан Подобайло** (Пободайло) був рядовим драгуном на службі в українського магната А. Киселя. У 1648 р. перейшов на бік Б. Хмельницького. Завдяки таланту й надзвичайній хоробрості виріс до полководця. Брав участь у багатьох битвах. У 1649 р. був призначений наказним чернігівським полковником. Того ж року командував шеститисячним допоміжним резервним полком, який підтримував військову акцію Кричевського проти литовських військ Я. Радзивілла, але переважаючими силами ворога Чернігівський полк був розбитий. У 1650 р. брав участь з Чернігівським полком у молдовському поході. Під час нового наступу на Україну литовських військ Я. Радзивілла в 1651 р., після Берестецької битви, Степан Подобайло виступав у складі об'єднання трьох полків під проводом М. Небаби. Будучи великим майстром зведення земляних укріплень, С. Подобайло так зміцнив фортифікації Чернігова й налагодив оборону міста, що Радзивілл, спробувавши його штурмувати, зрозумів, що цієї фортеці йому не здобути, і спішно відійшов у напрямку Києва. Після героїчної загибелі М. Небаби у 1651 р. С. Подобайла призначено чернігівським полковником. Наступного року Б. Хмельницький зробив С. Подобайла наказним гетьманом лівобережних полків, щоб захистити північний фронт від вторгнення литовських військ під час битви під Батогом 22–23 травня 1652 р.

Степан Подобайло виконував і дипломатичні доручення, зокрема брав участь у переяславських переговорах 1654 р. Чернігівський полк Подобайла входив до складу 18-тисячного українського війська наказного гетьмана І. Золотаренка, що воювало проти литовських військ за Білорусію в 1654 р. Після взяття Гомеля Подобайло з частиною української армії розпочав штурм Старого Бихова. Там через кілька днів у жовтні 1654 р. героїчно загинув.

Прийом литовським гетьманом Я. Радзивіллом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом

За його заповітом тіло було перевезено до Чернігова й поховано в Троїцько-Іллінському монастирі, який, за свідченням козацького літописця С. Величка, Подобайло «відновив своїм старанням і коштом» (монастир лежав у руїнах з часів Батиєвого погрому).

Ніжинський полковник **Іван Золотаренко** – козацького роду з Корсуня. Його сестра Ганна – третя дружина гетьмана Б. Хмельницького (з 1651). І. Золотаренко був членом посольства, яке Б. Хмельницький відправив до Москви з проханням військової допомоги в боротьбі проти Польщі. На початку 1652 р. корсунський, а з липня того року – ніжинський полковник. Брав участь у Батозькій битві. Особливо проявив себе як видатний полководець і досвідчений політик. Будучи наказним гетьманом 18-тисячного козацького війська на білорусько-литовському фронті (де діяв разом із московським військом, очолюваним царем Олексієм Михайловичем), Золотаренко в 1654–1655 рр. заволодів замками-фортецями й містами над Дніпром, зайняв у результаті півторамісячної облоги міцно укріплений Гомель, штурмом взяв Чечерськ, Пропайськ і Новий Бихів. Під час березневого рейду 1655 р. загони Золотаренка визволили Бобруйськ, Королівську Слободу, Глуськ, Речицю та інші міста.

У червні 1655 р. козацьке військо під проводом наказного гетьмана здобуло замок у Свислочі, розбивши кілька литовських полків, сміливим ударом захопило Мінськ. Потім Золотаренко зав'язав великий бій під Ошмяною, витіснивши звідти Радзивілла. Наприкінці липня 1655 р. армія Золотаренка разом із московськими загонами зайняла столицю Великого князівства Литовського – Вільно. У вересні 1655 р. козаки перейшли Німан, захопили Новогрудок, Несвіж, Короличі, Єремичі та інші міста.

Білоруські міщани й селяни радо зустрічали українське військо, записувалися до нього, визнавали владу українського гетьмана Б. Хмельницького. На південних білоруських землях, які перебували під управлінням І. Золотаренка, запроваджувався козацький устрій, було організовано Білоруський козацький полк. Це викликало велике незадоволення царя і московських воєвод. Вони воліли приєднати всі білоруські землі до Московії й вимагали ліквідації Білоруського козацького полку.І. Золотаренко помер від рани, заподіяної йому в боях під час облоги Старого Бихова в грудні 1655 р.

Кальницький (вінницький) полковник **Іван Богун** був після Б. Хмельницького найкращим стратегом Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр., у всіх великих битвах якої

Іван Богун. Художник М. Добронравов. 1952 р. ЛІМ

брав участь. Блискучий майстер польових боїв і захисту міст, які він перетворював у неприступні фортеці. Особливо відзначився в обороні Вінниці (1651), у захисті Монастирища (1653), коли виконував завдання Б. Хмельницького – організувати оборону території західних полків від польських військ С. Чернецького, а також у захисті Умані (весна 1654), в битвах під Батогом (1652) і Жванцем (1653).

На останньому етапі Берестецької битви був наказним гетьманом. В умовах суцільного ворожого оточення, загативши болота, вивів з боями значну частину обложених українських військ. Завдяки І. Богуну перемога поляків по суті тоді не була однозначною поразкою козаків, адже не було капітуляції, не було розгрому козацької армії. Трьохсотенний загін козаків, що прикривав відхід української армії, змагався до останнього. Значна частина козацького війська вийшла з оточення, і тому Богдан Хмельницький досить швидко відновив кількісно діюче військо. І. Богун був головним помічником українського гетьмана в організації оборони України і комплектуванні та

мобілізації козацьких військ після невдачі під Берестечком. Мав виняткову фізичну силу, відзначався неперевершеною особистою хоробрістю, незламною, залізною волею. Він ніколи не виявляв жорстокості до переможених. Йому була притаманна шляхетність, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Мудрий політик, він володів даром передбачення.

І. Богун був непримиренним противником і польської, і московської орієнтації, завжди підтримував ідею незалежності, самостійності України. У 1662 р. поляки ув'язнили І. Богуна у фортеці в Марієнбурзі, а в 1664 р. розстріляли під Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Яна-Казиміра на Лівобережну Україну. Український народ створив пісні й

Бій Івана Богуна під Монастирищем. Художник М. Самокиш. Олія. 1934 р. НХМУ

думи про Івана Богуна, склав багато легенд про нього.

В. Петрів у праці «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років» стверджує, що діяльність «Великого Богдана та його співпрацівників, переважно лицарів славного Війська Запорозького Низового, далеко випередила свою епоху». Автор підкреслює використання ними попередніх українських військових традицій княжої доби й подальший розвиток військового мистецтва. «Можемо сміло сказати, що розглянуті операції є прикладом того, що може створити український військовий геній в умовах, що хоч трохи дають змогу чинів, геній, який базує свої вчинки бодай на інтуїтивному розумінні української військової традиції, сполученої з загальними висновками військової штуки». Закінчує В. Петрів багатозначним передбаченням: «Народ, здатний до таких чинів, який зміг висунути таких геніїв, умерти не може, як не зречеться самого себе».

Характеристика діяльності сподвижників Б. Хмельницького буде неповною без оцінки їхньої участі в державотворенні. Це питання, на жаль, зовсім обійдене радянською історіографією. Спеціально вивчав проблему участі саме української шляхти на боці Б. Хмельницького у Визвольній війні 1648–1657 рр. визначний український історик, соціолог, політик, публіцист, політолог, філософ В'ячеслав Липинський. У збірнику його праць «Z dziejow Ukrainy» (Краків, 1912) розкривається роль української

Іван Богун. Художник Я.Мадеєвський. 1884 р.

шляхти в державному будівництві, що його здійснював Б. Хмельницький. В. Липинський подає Б. Хмельницького на їхньому фоні як могутнього організатора Української держави, великого патріота й політика.

Справді, не менш, а скоріше більш важливою й необхідною, ніж полководницька діяльність, була історично-конструктивна творча роль гетьмана в перебігу воєнних подій, у побудові самостійної Української держави.

Один з найвидатніших українських істориків XX ст. О. Оглоблин у праці «Думки про Хмельницького» (Нью-Йорк, 1957), відзначаючи видатну роль гетьмана в історії України, в різних сферах життя й діяльності українського народу, зокрема як великого полководця й блискучого дипломата, над усе ставить його як державного діяча грандіозного масштабу, фундатора й будівничого Української Гетьманської держави. О. Оглоблин вважає, що геній Б. Хмельницького особливо виявився в організації верховної влади. Реалізація цього завдання була можлива тому, що поруч з ним діяли українські полковники – талановиті державники, полководці, дипломати, адміністратори. Сподвижники Б. Хмельницького, у кровопролитних

Іван Богун Художник О. Данченко. 1962 р.

битвах керуючи козацькими військами, визволяли українські землі від іноземної окупації і встановлювали на них нових лад – козацькій устрій. Вони застосовували систему державного адміністративно-територіального і військового управління. Під проводом Б. Хмельницького керівна козацька старшина творила незалежну Українську державу з європейським спрямуванням.

Старшина козацька відіграла найвидатнішу роль у становленні й формуванні Запорозького Війська, вдосконаленні його структур, розвитку козацького військового мистецтва й виробленні високих морально-етичних якостей запорозького козацтва; вона здійснювала командування й керівництво збройними силами України на різних його рівнях. Козацька старшина значною мірою забезпечила могутність Запорозького Війська вже на початку XVII ст. Оскільки в козацькому війську на противагу феодальним арміям цінувалися не родовід і походження, а особисті заслуги, то козацтво у вирішальні моменти своєї історії висувало зі свого середовища, а також із числа української православної шляхти старшин, які ставали видатними державними й політичними діячами й водночас військовими керівниками та організаторами.

Козацькі полководці здатні були керувати численними об'єднаннями військ. Хоробрі, ініціативні гетьмани, полковники, генеральні старшини Запорозького Війська очолювали національно-визвольну боротьбу українського народу. Керівники козацтва поєднували воєнні дії з дипломатичними обов'язками, що великою мірою визначало загальноєвропейську роль козацтва.

Освячення корогви. Мініатюра із «Служебника» Л. Барановича. 1665 р.
У композиції гетьман (Дорошенко чи Брюховецький), генеральний бунчужний, старшина та архієпископ чернігівський Л. Баранович

Козацька старшина. Фрагмент мапи України, складеної 1650 р. французьким інженером Г. Бопланом

СТАРШИНА КОЗАЦЬКА: генеральна, полкова, сотенна, запорозька.

Генеральна старшина складалася з генерального писаря, генерального обозного, генеральних суддів (їх було два), генеральних осавулів (теж два), генерального хорунжого, генерального бунчужного, генерального підскарбія. Рада генеральної старшини перебувала при гетьмані й була, говорячи сучасною термінологією, Кабінетом Міністрів і водночас Генеральним штабом. Кожен генеральний старшина виконував певні функції і, як правило, зобов'язаний був брати участь у походах усього війська.

Генеральний обозний зосереджував у своїх руках усе військове управління в Українській Гетьманській державі, власне, виконував

функції військового міністра. Він був першою особою після гетьмана, засідав у суді, був присутній на прийомах послів, виконував обов'язки наказного гетьмана. Офіційно генеральний обозний відав арматою (артилерією) всього козацького війська, почасти так званою Генеральною арматою, що перебувала в гетьманській резиденції. Йому підлягали також полкова та сотенна артилерія та артилерійський обоз, звідки і його найменування.

У його відання входили й **генеральна артилерійська старшина**, яка прилучалася до вищого козацького командування і складалася з артилерійських генеральних – писаря, осавула, хорунжого й отамана. Генеральний обозний обов'язково брав участь у воєнних походах. Він був найвищим квартимейстером та інженером української армії. Мав окрему канцелярію. Надзвичайно важливе значення армати в козацькому війську обумовлювала велику роль її начальників, а також давало їм можливість володіти значними маєтностями. За посади генерального обозного й генерального арматного

Бунчужний. Художник Ю. Брандт.

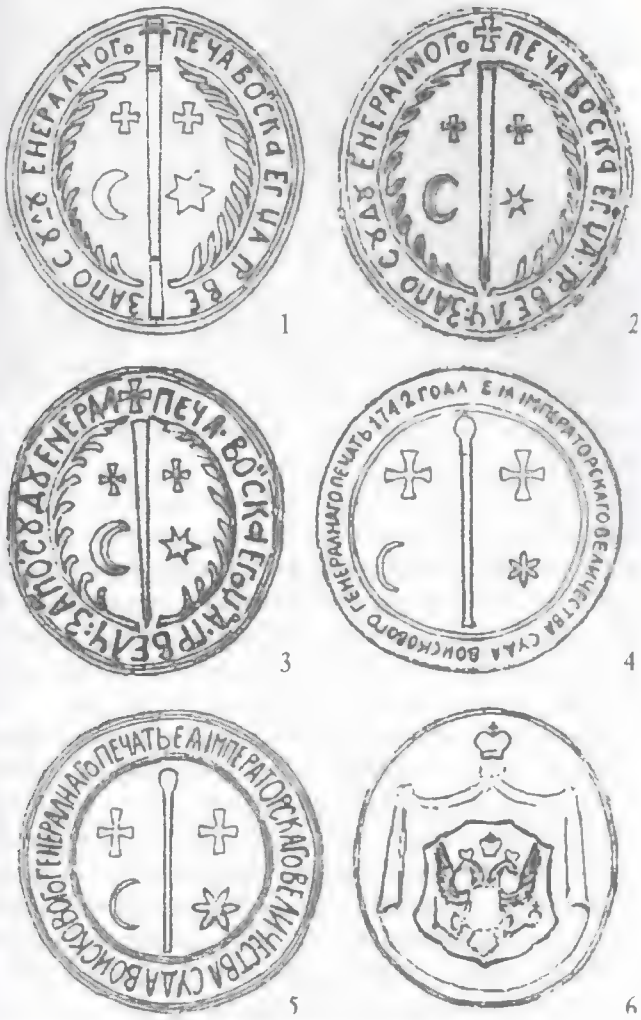

Печатки Генерального військового суду. Кінець XVII–XVIII ст.

осавула нерідко точилася боротьба, ці посади ставали спадковими. Щоправда, спадковість у перейманні цих посад зумовлювалася ще й тим, що вони вимагали спеціальних технічних знань та досвіду, які нерідко батько передавав синові.

Генеральний писар відав гетьманською канцелярією, провадив дипломатичні зносини, по суті був міністром закордонних і частково внутрішніх справ, чужинці називали його здебільшого канцлером. Клейнодом-атрибутом уряду генерального писаря була державна печатка, яку він зберігав і прикладав до державних актів.

Генеральні судді за участю судового писаря розглядали справи за скаргами, що подавалися гетьману, виїжджали на місця, де теж вирішували судові справи, очолювали Генеральний суд – вищу апеляційну інстанцію. Атрибут влади судді – «тростина (палиця) судійська».

Генеральні обозний, писар і суддя належали до найвищої старшинської категорії, репрезентуючи собою українську старшинську правлячу еліту.

Генеральні осавули складали середній щабель верхівки старшинської військової адміністрації. Вони, як хорунжі й бунчужні, не мали чітко визначених функцій, передусім осавули були військовими інспекторами, а

Портрет Григорія Гамалії – знатного товариша Війська Запорозького.
Художник І. Щирський. Кінець XVII ст. НХМУ

Знатний військовий товариш Іван Петрович Забіла (1665–1702). І половина XVIII ст. НХМУ

також репрезентувалися як ад'ютанти гетьмана, виконуючи його військові й цивільні доручення. Тому до їхньої компетенції входили й адміністративні справи. Але все ж головним заняттям генеральних осавулів були військові питання: контроль за стройовою частиною й за складом полку, нагляд за веденням компутів (реєстрів), постачанням, підготовкою до походу, а також за вирушенням у похід. У окремих випадках генеральні осавули були наказними гетьманами, командували військами, а також їздили послами.

Генеральні хорунжий та **бунчужний** посідали останні місця у генеральній старшинській ієрархії і вважалися навіть рангом нижче полковника. Однак і вони належали до найзаможнішого прошарку старшин і мали великі земельні володіння.

До обов'язків хорунжого й бунчужного входили насамперед військові справи, але виконували вони, побіч того, й доручення адміністративно-господарчого характеру. Вони мали ще й церемоніальні функції. Хорунжий вважався почесним охоронцем військового прапора – хоругви (корогви). Його він тримав над гетьманом під час урочистостей. Бунчужний був почесним охоронцем гетьманського клейнода – бунчука. Його він тримав під час урочистостей, а ще під час бою над гетьманом, визначаючи таким чином для козацького війська місцезнаходження головнокомандувача.

Генеральний підскарбій відав державними фінансами, військовим скарбом.

Генеральні старшини в переважній більшості мали високий рівень освіченості, вчилися в Києво-Могилянській академії, дехто з них закінчував західноєвропейські університети. Генеральних старшин разом з гетьманом обирали на загальновійськових або старшинських радах, іноді їх призначав і сам гетьман. З кінця XVII ст. генеральна старшина завжди призначалася гетьманом. З цього часу вже починається привласнення цього права царем. З часів Петра І призначення на посади генеральних старшин уже цілком залежало від царського уряду.

Бунчукові товариші – це група привілейованої верхівки козацтва, яка склалася з початку XVII ст. і за своїм соціальним та майновим становищем наближалася до генеральної старшини, хоч і не займала старшинських посад. Бунчукові товариші були, власне, почесною генеральною старшиною. До них потрапляли або родичі найвпливовішої генеральної старшини, сотників та полковників, або ж особи, які ці посади обіймали колись. На бунчукових товаришів не поширювалася не лише юрисдикція сотника,

Стародубський полковник Михайло Миклашевський. XVIII ст.

а й полковника; вони підлягали безпосередньо гетьманові, перебуваючи під покровом його бунчука, користуючись багатьма привілеями. Політична та юридична незалежність бунчукових товаришів випливала передусім з їхньої економічної могутності. Навіть під час воєнних кампаній бунчукові товариші складали окремий корпус, який підлягав безпосередньо або гетьманові, або царським генералам. Цей корпус був резервом, звідки вербувалася старшина для керівництва великими козацькими загонами. З середовища бунчукових товаришів призначали наказними полковниками, а також на посади сотників, іноді й на посади генеральних старшин.

Полкова й сотенна старшина. Полковники й сотники з полковою та сотенною старшиною здійснювали військову, судову та адміністративну владу над населенням полків і сотень, на які в другій половині XVII–XVIII століттях поділялася Україна в адміністративно-територіальному відношенні.

На чолі кожного полку – території з її населенням – стояв полковник, який був водночас і військовим командувачем свого козацького полку як бойового підрозділу, і головою адміністрації полку як округи, області. До уряду полковника належала полкова старшина, що мала такі ж назви, як і генеральна, тільки її функції поширювались на населення й територію лише одного окремого полку. Таким чином, полковий писар був начальником полкової канцелярії, полковий обозний – начальником штабу полку й полкової артилерії, а також відповідно виконували свої функції в межах полку полкові суддя, хорунжий та осавул.

Полкова старшина, насамперед полковник, була відповідальна за озброєння і спорядження, а також мобілізацію козаків до походу й водночас за безпеку полкової території від татарських

Портрет полковника Київського полку Юхима Дарагана. Невідомий художник. 1750-ті рр.

Лубенський полковник Леонтій Свічка – ктитор (меценат) Мгарського монастиря. XVII ст.

нападів. Під час воєнних походів полкові обозний, осавул та хорунжий очолювали окремі загони. У віданні полкових осавулів (їх було двоє) перебували списки козаків полку, вони керували стройовим та бойовим вишколом козаків, контролювали їхнє спорядження й забезпечення. У полку було двоє хорунжих, один з них вважався охоронцем великого полкового стяга (хоругви) і був головним. Другий – молодший – відповідав за малий полковий стяг-значок.

Сотенна старшина була зменшеною копією полкової, повторюючи в межах сотні її склад і обов'язки, за винятком судді, функцію якого виконував сам сотник як голова сотенного суду. Сотник мав майже необмежену владу в сотні. Сотенна старшина складала списки козаків сотні, відала озброєнням козаків, їхнім спорядженням, відправкою в походи, організацією оборони сотні.

Значкові товариші – привілейована група заможного козацтва сотні, яка хоч і не мала старшинських посад, але часто користувалася старшинськими привілеями. Вони були виокремлені з козацтва сотні. Щодо юридичного становища, то значкові мали право обминати первісну ланку козацьких судово-адміністративних інституцій, тобто сотенний уряд. Вони вилучалися з-під влади сотника й безпосередньо підлягали полковнику, перебуваючи під егідою полкового прапора – «значка». Ця своєрідна еліта в сотні була резервом для поповнення старшинського складу полку чи сотні. при створенні тимчасових військових команд значкові призначалися їхніми керівниками або помічниками старшинських чинів. Численні військові доручення також виконували значкові.

Уся правляча старшина на різних рівнях – генеральна, полковники і полкова старшина, а також сотники – одержували за службу відповідно до рангу (тобто посади, яку обіймали) в тимчасове володіння (поки виконували свої службові обов'язки) землі та маєтності з залежними селянами. Старшини різних рангів, особливо в другій половині XVIII ст., домагалися закріплення рангових володінь за собою й тоді, коли втрачали старшинські посади, й перетворення їх у спадкові.

Старшина Запорозької Січі. Управляла населенням Вольностей Війська Запорозького, як називали у XVIII ст. запорозьку територію, що поділялася на вісім паланок-областей (округів, де жили здебільшого одружені козаки й селяни в селах, слободах, хуторах і зимівниках). Старшина керувала й мешканцями Січі – столиці Запорожжя, в якій у 38 куренях-будинках жили нежонаті запорожці, що складали залогу січової фортеці, а також відала населенням передмістя Січі (Гаса-Баші), тобто ремісниками, крамарями, купцями. Запорозька старшина була й командирами різних рангів у Війську Запорозькому, яке з другої половини XVII–XVIII ст. було збройними силами тільки Запорозької Січі.

Кошовий отаман очолював уряд на Запорожжі, так званий Кіш Запорозької Січі. Влада кошового отамана була необмежена. Він керував цивільним, духовним, військовим життям Запорозької Січі, затверджував судові вироки, санкціонував розподіл земель та трофеїв між куренями, вирішував питання про прийняття козаків у військо або їх звільнення, очолював у поході Запорозьке Військо як його головнокомандувач. Водночас кошовий отаман був відповідальний перед козаками й радою, на якій він, як і інша запорозька старшина, обирався кожного року.

Членами запорозького уряду – Коша, крім кошового отамана, були військові суддя, писар, обозний, осавул.

Військовий суддя чинив судочинство, розбирався у військових і громадських справах.

Макарівський сотник Сава Туптало, батько митрополита Дмитрія Ростовського. Невідомий художник. XVIII ст. НХМУ

а потім передавав їх кошовому отаману для остаточного вирішення. За відсутності кошового отамана військовий суддя виконував його обов'язки, хоча й не вирішував самостійно жодного важливого питання й щоразу просив попередньо санкції в кошового отамана. Старшина, рапортуючи в Січовий Кіш військовому судді, обов'язково посилала копію в похідний Кіш – кошовому отаману. У віданні військового судді було також збереження Військової скарбниці – «скарбу й армати».

Військовий писар від імені кошового отамана й «запорозького товариства» складав і підписував офіційні документи, відав усім листуванням Запорозької Січі. Військові писарі були високоосвічені люди, володіли кількома мовами. Військовому писареві піддягали всі паланкові писарі й писарі похідних команд. Військовий писар завжди перебував при кошовому отамані. У поході при військовому писареві діяла похідна військова канцелярія, що складалася з трьох писарів – полкових старшин і п'яти підканцеляристів. Замість військового писаря в Січі залишався «правлячий должность» військового писаря – полковий старшина і при ньому 35 канцеляристів. Понад десять останніх років існування Запорозької Січі військовим писарем був Іван Глоба, якого запорожці називали «найрозумнішим і хитрим козаком».

Військовий обозний очолював арматну й фортифікаційну справу на Січі, вів облік і комплектував військо, під час походу організовував побудову табору, а також керував облогою фортець і штурмом укріплень ворога.

Військовий осавул і в мирний, і у воєнний час був безпосереднім виконавцем усіх велінь, розпоряджень і резолюцій кошового отамана. У віданні військового осавула були прикордонна служба запорозьких козаків, охорона зимівників і шляхів на Січ. У його компетенцію входили поліцейські функції: провадив слідство, забезпечував виконання судових вироків, разом з обозним підтримував дисципліну й порядок у війську, контролював мобілізацію війська. У січовій фортеці та в похідному війську розподіляв платню, провіант і фураж. Технічним помічником осавула був довбиш.

Паланковий полковник керував паланкою, йому підлягала паланкова старшина: осавул, писар, хорунжий, підосавул та підписар. Паланкова старшина організовувала охорону паланок, була первісною судовою інстанцією, здійснювала збір податків з козаків і посполитих селян; їй підлягали козацькі й посполиті отамани, які безпосередньо відали збиранням податків. Під час війни полковник наділявся владою командувача козаків даної паланки.

У Запорозькій Січі існувало звання військового старшини, яке надавалося тим, хто займав найвищі командні або військово-адміністративні посади. Це звання зберігалося й тоді, коли вони вже не обіймали ці посади.

Для воєнних походів формувалися спеціальні військові тактичні об'єднання – «партії» та «команди»; на «партії» іноді покладалися й стратегічні завдання. «Партії» і «команди» очолювали «наказні» або «похідні» полковники, яким підлягала «похідна старшина», що призначалися здебільшого з числа військових старшин і полковників.

Курінні отамани очолювали курінь, який був військово-організаційною й адміністративно-господарчою одиницею й ніколи не виступав у похід як окрема тактична військова одиниця. Однак куренні отамани користувалися найбільшою повагою на Січі й мали необмежену владу над козаками свого куреня, до якого були приписані й січовики, й неодружені козаки, що жили в паланках.

Найвищі посади в Запорозькій Січі, зокрема й кошового отамана, міг зайняти тільки той, хто побував на посаді курінного отамана. Він мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий. Обирався курінний отаман на курінній раді, але підлягав безпосередньо

Старшина козацька. Художник С. Якутович. Ескізи костюмів. 2003 р.

Кошу – уряду Запорозької Січі. Під час походу він залишався на Січі, а в діюче військо призначався наказний курінний отаман, який опікувався козаками свого куреня.

СТАТТІ ГЕТЬМАНСЬКІ – документи державно-правового й міжнародно-правового характеру, що визначали устрій Української Гетьманської держави другої половини XVII–XVIII ст. та правовий порядок її взаємин з Московською державою. Першими були «Статті Богдана Хмельницького» («Березневі статті», 1654 р.), що були укладені внаслідок переговорів українського посольства з царським урядом в Москві в березні 1654 року. Надалі гетьманські статті укладалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана і щоразу посилалися на «Богданові статті». Однак царський уряд модифікував правні взаємини, в односторонньому порядку змінював і доповнював статті, в результаті чого поступово урізалася українська державність, звужувалася суверенність і автономія України.

За «Березневими статями» (1654 р.) йшли:
«Переяславські статті» (1659);
«Московські статті» (1663);
«Глухівські статті » (1669);
«Конотопські статті» (1672);
«Коломацькі статті» (1687);
«Решетилівські статті» (1709);
«Рішетельні пункти» (1728).

СТОЛИЦІ ГЕТЬМАНСЬКІ. Протягом існування Української Гетьманської держави (Гетьманщини) її столиця, яка водночас була резиденцією гетьмана, кілька разів міняла своє розташування.

За Богдана Хмельницького вона була в Чигирині (1648–1657), як і в подальші періоди за гетьманування Івана Виговського (1657–1659) та Юрія Хмельницького (1657, 1659–1663).

Під час його третього гетьманування під протекцією Туреччини Юрій Хмельницький зробив своєю резиденцією Немирів на Поділлі (1677–1681).

Пізніше Чигирин став резиденцією правобережних гетьманів Павла Тетері (1663–1665) та Дмитра Дорошенка (1665–1676).

Лівобережний гетьман Іван Брюховецький (1663–1668) мав свою резиденцію у Гадячі.

Його наступник Дем'ян Многогрішний (1669–1672) переніс за наказом царя Олексія Михайловича столицю Гетьманщини і гетьманську резиденцію до Батурина, яка існувала там і за Івана Самойловича (1672–1687) та Івана Мазепи (1687–1709).

Остання столиця Гетьманщини – Глухів. Був резиденцією гетьманів Івана Скоропадського (1709–1722), Данила Апостола (1727–1734), Кирила Розумовського (1750–1764). Катерина II ліквідувала гетьманство, поклавши таким чином остаточно кінець Українській Гетьманській державі та її столиці.

Отже, столиці Української Гетьманської держави – Чигирин, Батурин і Глухів – відіграли велику роль у політичному, економічному, соціальному, військовому, суспільному, культурному та духовному житті українського народу, займаючи важливе місце в історії України козацької доби. Багатолюдні, з розвинутими ремеслами і торгівлею, численними храмами гарної архітектури козацького бароко, ці міста були водночас і могутніми фортецями, в систему яких входили також природні укріплення. Кожна гетьманська столиця мала своє особливе довкілля, свій неповторний мальовничий ландшафт.

За 116 років існування Української Гетьманської держави на образах її столиць позначились різні історичні етапи, а діяльність гетьманів надала їм своїх характерних рис. Гетьмани – голови держави – зосереджували в своїх руках політичну, адміністративну й військову владу, хоч її контролювала старшинська і загальновійськова козацька рада. Окремі видатні гетьмани, виборюючи незалежність України, керували процесом державотворення. Але їм доводилося протистояти шаленому тиску іноземних держав.

Геополітичне становище України, що перебувала у фатальному трикутнику трьох сильних агресивних держав – Польщі, Туреччини з її васалом Кримським ханством і Московської держави, які, змагаючись між собою, намагалися завоювати Україну, – великою мірою визначало внутрішню і зовнішню політику українських гетьманів та долю їхніх резиденцій і державних столиць. Треба було збройною рукою і дипломатичними зусиллями обороняти українські землі від чужоземної навали та довготривалої окупації, захищати державний суверенітет, автономію України. Гетьманам доводилось іноді йти на поступки та компроміси, а дехто з них беззастережно підкорявся іноземному пануванню. Вторгнення в Україну військових сил – польських, турецько-татарських, московських, які використовували і загострювали старшинську боротьбу за гетьманську булаву,– призводили до руйнації гетьманських столиць, знищення їхнього населення.

Упродовж півтора століття повільно відроджувалося в них життя. Але колишні гетьманські державні столиці перетворилися на провінційні, глухі, занепалі містечка Російської імперії.

ТАБІР – особливий бойовий порядок, що застосовувався козацьким військом на марші, в обороні, наступі. Табір будувався з возів, яких у далеких походах могло нараховуватися до 10 тисяч.

Під прикриттям возів воювали в українських степах ще за часів Київської Русі княжі дружини, обороняючись від половців та інших кочівників. У XV ст. табір використовувався в чеському національно-визвольному русі «гуситів» («таборитів») [в ньому брали участь також і русини-українці, наприклад, князь Федір Острозький. – *Ю. М.*].

Українське козацтво, розвиваючи військове мистецтво Київської Русі, удосконалило табір в умовах степів. Шевальє – французький історик і очевидець Визвольної війни українського народу 1648–1657 років – підкреслював, що саме географічні умови України викликали до життя такий спосіб ведення війни. «Було дуже важко десь в іншій країні,– пише він,– так вести військо серед возів, бо в цілому світі немає таких плоских і рівних просторів». Польський історик Папроцький дає таке визначення табору: «Табором козаки називають військо, оточене возами, за якими, немов за валами, вони мужньо захищаються».

На початку XVII ст. польська армія запозичила в запорозьких козаків спосіб ведення бойових дій табором. Однак через природні умови та характер польсько-литовських військ з абсолютною перевагою кінноти, табір у польській

армії не відігравав великої ролі, а тому й не набув поширення. Натомість козаки, які в побудові табору були неперевершені майстри, з його допомогою здобували перемоги.

У таборі козаки ставили вози в кілька рядів і оточували ними військо чотирикутником, півмісяцем або овалом.

На марші вози шикували в п'ять-шість рядів, водночас вони служили транспортом і прикриттям для війська, яке рухалося.

Наперед виводили три-чотири гармати, з боків – по одній і позаду – дві. Решта війська перебували всередині табору. Рухаючись табором, піхота виходила з-за возів, однак у разі небезпеки поверталася в оборонне кільце.

Під прикриттям табору, який сучасники називали «рухомою фортецею», козаки могли пробиватися через ворожу територію на великі відстані. Наприклад, у 1628 р. козаки табором з боями пройшли весь Крим від Перекопу до Бахчисарая, хоч татари їх і обстрілювали. Запорожці пізніше верталися додому через Арабатську стрілку і теж «оборонною рукою», тобто табором.

Як бойовий порядок табір дозволяв швидко переходити від наступального бою до оборонного і навпаки. У наступі він був базою для військ, що виходили на бій, і прикриттям, яке протистояло укріпленням ворога. Наступаючи на ворожі позиції, кіннота йшла поблизу возів, піхота залишалась у таборі, підтримуючи наступ вогнем і при потребі виходячи з оборонного кільця. Легкий та рухливий табір міг швидко наблизитись до позиції ворога, а козацьке військо у відповідний сприятливий момент – розпочати бій. Артилерія, що знаходилась попереду табору та всередині його, руйнувала фортечні мури, вали та інші укріплення.

Обороняючись, вози в таборі ставили щільно один до одного, колеса їхні зв'язували і скріплювали ланцюгами, в бік ворога повертали голоблі на зразок списів або рогатин. За возами ховалось усе військо. У разі довготривалої облоги ворожої фортеці або кругової оборони іноді вози засипали землею, з них робили міцний вал, а довкола табору копали окопи, «вовчі ями» із загостреними кілками на дні та інші тимчасові земляні укріплення. В оборонному таборі козаки ставили 8–12 рядів возів, а його

Козачий табір.
З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб, 1908)

План битви під Лоєвом 1649 р. Художник К. Айгірд. З книги «Theatrum Europeaum». 1652 р. У центрі – козацький табір

довжина могла досягати двох кілометрів, як це було, наприклад, поблизу Лубен у травні – червні 1596 р., коли велися запеклі бої повстанців на чолі з Северином Наливайком, Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою проти польського війська С. Жолкевського.

Табір. Художник Ю. Брандт. 1900 р.

Козаки виявляли особливу стійкість і му ність, захищаючись у таборі. За свідченн сучасника подій Боплана, козаки «найбіль проявляють спритності та доблесті, б'ючи у таборі під прикриттям возів (бо вони д влучно стріляють з рушниць, які є їхньою зв чайною зброєю), обороняючи ці укріплення Сотня цих козаків під захистом табору не боїться і тисячі поляків і кількох тисяч татар».

Справді, польські кіннотники розбивали об непорушний мур козацького табору. Ін іноземці, які спостерігали козацький табір бою і на марші, також відзначали його вин кові бойові можливості. Наприклад, Шева неодноразово підкреслював: «Козацький таб що складався з багатьох рядів возів, серед як знаходилася частина козацького війська, зда ний у такій позиції витримати будь-яку атаку

Ворог завжди силкувався розірвати коза кий табір і вдертися до його середини. Коли рожим силам вдавалося прорватися в якому місці, то возами обходили, оточували їх, бра в кільце і розчавлювали. Протягом усієї тр валої боротьби проти польсько-шляхетсько

панування можна назвати тільки поодинокі випадки повного розриву козацького табору польською кіннотою, яка хоч і набагато переважала чисельністю, однак зазнавала величезних втрат, виходячи з боїв знекровленою.

«ТАРАС БУЛЬБА» М. ГОГОЛЯ.

Українська історія, особливо козацька, вельми цікавила цього письменника; освоював він її і художньо.

Так,1830 р. зробив начерк історичного роману «Полоняник», надрукував уривок роману «Гетьман», а 1831 р. спробував створити роман про Остряницю, написавши кілька глав. І це в тогочасній літературі були не перші спроби освоїти українську історичну тему, зокрема про козаків, бо і до М. Гоголя існує достатньо історичних розробок, починаючи з роману Федора Глинки «Зиновій-Богдан Хмельницький, чи Звільнена Малоросія» (1819). Писав немало віршів на українські історичні теми К. Рилєєв, називаючи їх при цьому «думами». Роман «Запорожець» створив В. Наріжний (1824), повість «Гайдамака» – П. Байський (1826), Є. Аладьїн – повість «Кочубей» (1827), на її основі з'явилася поема О.Пушкіна «Полтава» (1829), були й інші вірші та прозаїчні твори. Як бачимо, писали на українські теми й українці, й росіяни.

Але найближчим до «Тараса Бульби» була поетична «історична повість» письменника, що сховався за криптонімом І. К. «Нечай, або Битва під Красним», яка складалася з шести дум.

Подавши «Тараса Бульбу» у збірці «Миргород» (1835), М. Гоголь зробив ще поширений варіант і надрукував його в 1842 р., доповнивши трьома розділами й докладнішими описами.

Цікаво зауважити, що в час роботи над твором М. Гоголь написав статтю «Погляд на утворення Малоросії» (1834), де говориться, що українці – цілком окремий народ, не тотожний московському, і що їхня земля зветься Україною.

Портрет Миколи Гоголя. Художник С. Якутович. 2003 р.

Запорозька Січ. Художник А. Петрицький. Ескіз декорації опери М. Лисенка «Тарас Бульба». 1937 р.

Тарас Бульба. Фрагмент картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Художник І. Рєпін. 1878–1891 рр. Російський музей, СПб.

Перед штурмом. Художник С. Якутович. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». 2003 р.

Тарас Бульба з синами. Художник С. Якутович. 2003 р.

Загалом «Тарас Бульба» не є конкретним відбиттям якоїсь історичної епохи, його герої також не були реальними історичними діячами; час дії визначено приблизно, десь перед Хмельницьким. Є там і анахронізми, тобто реалії пізніших часів. [Сам Гоголь відносив дію повісті то до XV, то до XVI, то до XVII ст. – *Ю. М.*].

Тарас Бульба. Художник Є. Кібрік. 1943 1945 рр.

Загалом це була спроба створити щось на зразок героїчного епосу за поетикою українських пісень, зокрема дум, що й наближує твір до «Нечая» І. К. Зрештою, це й зрозуміло, бо до українських пісень М. Гоголь ставився з особливим пієтетом, мав їх у себе велику, зібрану ним, рукописну книгу. А в статті «Про малоросійські пісні» письменник зазначив:

«Вони – надгробний пам'ятник минулого. більше ніж надгробний пам'ятник: камінь із красномовним рельєфом, з історичним написом - усе ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле. В цьому відношенні пісні для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила». І далі особливо цікаве: «Історик не повинен шукати в них указання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції», але з тих пісень можна довідатися про «справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу», також і про «дух минулого віку, загальний характер усього цілого і окремо кожного часткового». Саме в пісні історія народу виступає «в повній величі».

Саме на цій естетичній основі й побудовано повість «Тарас Бульба»: у системі героїчних характерів самого Тараса та його синів, також

Страта Остапа. Художник С. Якутович. 2003 р.

інших персонажів. Загалом же тут цілком витримано поетику романтизму, коли основною вимогою було ідеалізувати й вивищувати дійсність, так само й характери. Вивищувати чи понижувати.

Ось чому твір можна назвати епосом, а не історичним романом; цим «Тарас Бульба» й відрізняється від попередніх, сучасних і наступних історичних творів тієї доби. Тобто М. Гоголя тут цікавила більше поетична, як фактологічна, історія України, бо інші історичні письменники, за винятком І. К., белетризували історичні матеріали і виводили не візійних, а дійсних історичних діячів. Подібну поетику згодом використав на модерністичному рівні, увіч наслідуючи М. Гоголя, Т. Осьмачка в повісті «Старший боярин».

Недаремно О. Пушкін бачив у «Тарасі Бульбі» картину, гідну Гомера.

Валерій Шевчук

Тарас Бульба. Художник С. Якутович. 2003 р.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ. Про час її заснування немає точних документальних відомостей. Дослідники роблять різні припущення, називаючи можливими датами заснування 20–30-ті і навіть 50–70-ті рр. XVI ст. Однак документально відомо, що вона закінчила своє існування в 1593 році.

Томаківська Січ розташовувалась на острові, який мав кілька назв: Томаківка, Бучка, Буцький, Дніпровський, Городище. Тут річка Томаківка, в гирлі якої лежав острів з Січчю, впадала в Дніпро. Томаківка був другим за величиною після Хортиці островом на Дніпрі. З південного боку до острова підходило дніпровське Річище, зі сходу – річка Ревун. Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан в «Описі України» (1660) розповідав про Томаківку: «Це острів до третини льє в діаметрі (приблизно 2,5 км) або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритий лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний».

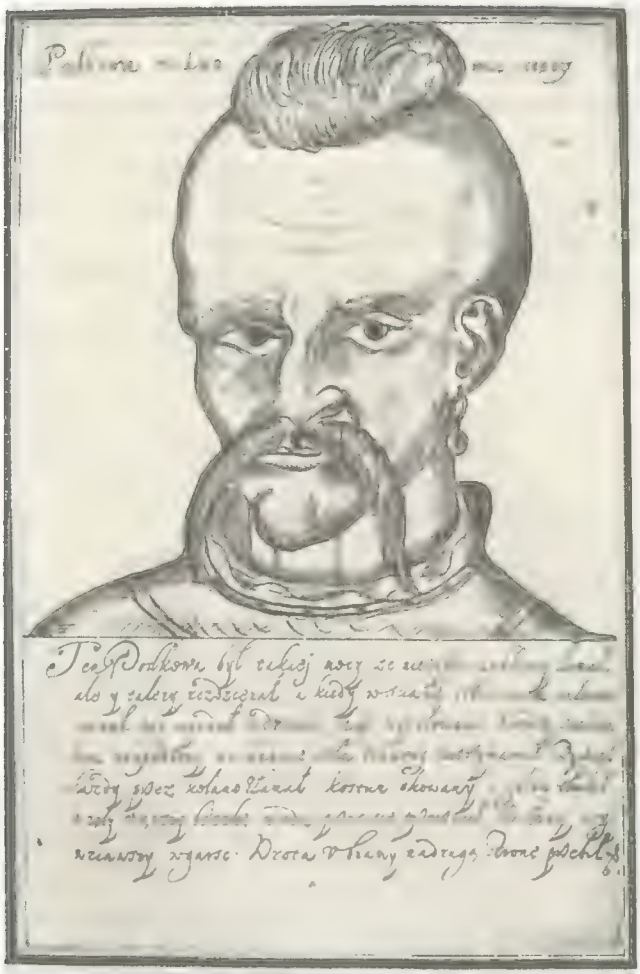

Портрет Івана Підкови, козацького отамана, молдавського господаря. Невідомий художник. 1587 р.

Іван Підкова. Художник К. Штанко. Ілюстрація до кн. Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало» (К.:Веселка, 1989)

Неперевершений знавець історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький стверджував, що загальна площа острова сягала 383 гектарів. На ньому було багато озер і річок.

Письмові джерела свідчать, що Січ була оточена ровом і валом чотирикутної форми, шириною 400 м. З півдня, над Річищем, берег був крутий, висотою до 20 м. З заходу до нього підходила балка. Ще в 30-ті роки XX ст. тут траплялися знахідки козацької доби.

З Томаківської Січі запорозькі козаки, спускаючись Дніпром на чайках, здійснювали походи на турецькі й татарські міста й фортеці Причорномор'я та Приазов'я. Оскільки їм доводилося минати турецькі фортеці в пониззі Дніпра, вони іноді обирали довший, але безпечніший шлях і пливли проти течії Дніпра до гирла Самари, а потім цією річкою, далі – Вовчою чи Кальміусом, подекуди перетягуючи чайки волоком по суходолу, потрапляли в Азовське море.

У 1577 р. із Томаківської Січі вийшов загін запорозьких козаків, очолений гетьманом Шахом, і попрямував до Молдови. Керував походом легендарний Іван Підкова, наділений

визначними військовими здібностями і надзвичайною фізичною силою. Він легко ламав руками підкови, за що й одержав таке прізвище. Іван Підкова із запорожцями, яких підтримали молдовани, здобули молдовську столицю Ясси, розгромивши військо господаря (володаря) Молдови Петра Мірчу, ставленика турецького султана. Господарем Молдови став Іван Підкова.

Через рік в Молдову прийшло величезне турецьке військо. Після тяжких боїв козаки відступили в Україну. За наказом польського короля Стефана Баторія Івана Підкову підступно схопили і стратили на площі Ринок у Львові. Шах із запорожцями відійшли у дніпровські плавні. З документа 1586 р. дізнаємося про те, що Криштоф Косинський вступив до козацького війська і перебував на Січі.

На початку 90-х років XVI ст. Томаківська Січ стала базою козацько-селянського повстання під проводом Криштофа Косинського, яке відкрило добу національно-визвольних воєн українського народу проти панування Польщі. У 1592 р. під містом П'яткою відбулася генеральна битва, в якій спочатку переважали повстанці, та несподіваний удар угорської піхоти, яка з'єдналася з польськими військами, змінив перебіг подій, і козаки зазнали поразки. Однак ще протягом тижня вони стійко трималися. Загинуло понад дві тисячі повстанців, вони залишили на полі бою 26 гармат. Криштоф Косинський підписав угоду про цілковите «послушенство королю» й пішов із запорожцями на Томаківську Січ, де зібрав свіжі сили.

У травні 1593 р. двотисячне військо, кероване Косинським, знову вийшло з Січі й підступило до Черкаського замку, ведучи гарматний обстріл з суходолу й Дніпра. Під приводом переговорів черкаський староста Олександр Вишневецький заманив Косинського до замку, там козацького гетьмана було підступно вбито. Але козаки продовжували облогу, і Вишневецький змушений був укласти в серпні мирну угоду із запорожцями, беззастережно прийнявши продиктовані ними умови.

Незважаючи на мирну угоду, в Києві магнатами було замордовано козацьких послів, які прибули скаржитися на Вишневецького. Чотиритисячне запорозьке військо облягло Київську фортецю. Лише несподівана поява татарських орд у межах Запорожжя врятувала шляхту, що зібралась на сесію земського суду. Козаки зняли облогу й поспішили на Січ. Але було запізно.

Татарські війська набагато переважали ті козацькі сили, які залишалися в Січі. Після героїчної оборони запорожці, переконавшись у неможливості подолати ворога, вночі вийшли

Портрет і герб гетьмана Криштофа Косинського. Художник С. Якутович. 1994 р.

на човнах із січових укріплень, оточених татарами. Вранці ординці вдерлися в Січ, спалили і сплюндрували її.

Після цього запорозькі козаки перенесли свою столицю в інше місце, за 30 км на південний захід від гирла Томаківки. Нову Січ назвали Базавлуцькою.

Проте острів Томаківка не залишався безлюдний. Тут зосереджувалося чимало козаків, особливо ж після 1638 року, коли польський уряд, розгромивши козацько-селянські повстання, встановив на Микитинській Січі залогу з реєстровців і жовнірів. На його території велося чатування на козацьких сторожових

План Томаківської Січі. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888

могилах. Томаківський острів козаки називали Старою Січчю.

Саме сюди в грудні 1647 р. прибув Богдан Хмельницький із сином Тимошем і групою однодумців, рятуючись від переслідувань польських урядовців, які загрожували йому стратою.

На час прибуття Богдана Хмельницького на Томаківку тут перебував значний загін на чолі з сотником Федором Линчаєм. Майбутній український гетьман почав укріплювати острів. Козацький загін виріс до 500 чоловік за рахунок утікачів, які рятувалися тут від репресій польської шляхти.

Б. Хмельницький, формуючи повстанське військо, водночас провадив і дипломатичну діяльність, маючи на меті створити міжнародну коаліцію проти Речі Посполитої. Він відправив послів до Османської імперії, Кримського ханства, донських козаків. На початку 1648 р. уклав з кримським ханом Бахчисарайську угоду проти Польщі. Наприкінці січня 1648 р. Богдан Хмельницький розпочав наступ на Микитинську Січ.

Нині поблизу місцевості, де в XVI ст. розташовувалась Томаківська Січ, знаходиться місто Марганець Нікопольського району Дніпропетровської області. Тепер це не острів, однак поблизу існує село з назвою Острів, що, крім історичних документальних даних, топонімічно засвідчує: Томаківська Січ у козацькі часи була на острові. У південно-західній частині місцевості, що зветься урочищем Городок, колись була січова гавань. Неподалік – залишки сторожових могил. Хоча порівняно з іншими Запорозькими Січами збереглася досить велика територія Томаківської Січі, все ж значна її частина опинилася під водами штучного Каховського моря. На жаль, не було проведене попереднього археологічного дослідження.

Під час святкування 500-річчя українського козацтва в 1990 році на березі Каховського водосховища встановлено пам'ятний знак, на якому зазначено, що тут колись була Томаківська Січ.

УЖИТКОВО-ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО запорозьких козаків. Ужиткове мистецтво, як і взагалі культура степової України, особливо Подніпров'я, XVI–XVIII ст. розвивалося головним чином козацтвом. Козацька народна творчість мала свою специфіку, оскільки вона не знала на собі тягаря кріпацтва. Певний час Запорозька Січ була політичним і етнографічним центром України. Тут, тікаючи від феодального гніту і чужоземного панування, збиралися люди з усіх українських земель. Вони несли з собою особливості в побуті, житті, мистецтві. Все це немовби переплавлялося на Січі й уже на вищому, художньо переробленому, рівні розносилося знову по всій Україні.

У часи героїчної Визвольної війни XVII ст. і створення в ході її Української Гетьманської держави українське мистецтво розквітло яскравими оригінальними творами. У культурі Україна переживала тоді добу пізнього Відродження й бароко. У центрі цього поступу стояла творчість майстрів Запорізької Січі.

Козацтво збагатило різні галузі культури українського народу. Запорозькі майстри піднімались до світового рівня у різьбярстві, настінному розписі, оздобленні зброї, знарядь праці та речей хатнього вжитку, в килимарстві, вишивках, гончарстві, кераміці, архітектурі тощо.

Давнє мистецтво українського народу – різьблення по дереву – набуло в середовищі козацтва своєрідних і оригінальних рис.

Інтер'єр української хати XIX ст. Черкащина

Це насамперед витончений і розвинений художній смак. Запорізькі різьбярі приступали до втілення свого задуму лише тоді, коли мали повне уявлення про художній образ майбутньої речі. Вони невтомно збагачували мистецтво різьблення новими композиціями, орнаментальними мотивами, вибагливістю і складністю малюнка, дотримуючись народних традицій та вдосконалюючи техніку обробки дерева. Асортимент таких виробів на Запорожжі був дуже великий. Різьбою прикрашали архітектурні споруди та їхні інтер'єри, знаряддя праці, речі домашнього вжитку і речі військового призначення.

Кожна деталь інтер'єру житлових і культових споруд мала самостійну художню цінність і входила як складова частина до більш широкого художнього комплексу архітектурного ансамблю. Оздоблювались сволоки, кроквя. наличники, двері, одвірки, віконниці.

Зберігся сволок з будинку запорозької слободи Новий Кодак. Він має різьблення на торцевій

Гайсин. Поділля. XIX ст.

З книги «Шевченків край» (К., 2005)

і двох бокових поверхнях по всій їхній довжині: стилізовану рослинність, розетки, трикутники, оздоблені пелюстками; в центрі торцевої частини – коло, в яке вписані зірки, а по кутах – розетки у формі зірок. В орнамент вписаний текст, який засвідчує, що дім збудований Іваном Рубцем у 1730 р.

Па іншому сволоку із запорозького куреня зображено глибоким різьбленням хрест, рельєфним – розетки, хвилястим – ритмічно трьома

Дерев'яна козацька боклага. XVIII ст.

Миска. Середина XIX ст. с. Сунки Кіровоградської обл. З кн. Л. Данченко «Народна кераміка середнього Подніпров'я» (К.: Мистецтво, 1974)

Козак на коні. Різьблення по дереву. XIX ст. м. Бориспіль Київської обл.

Козацька порохівниця. XVIII ст.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна. Дерево; вирізування, виточування, різьблення. Н 18 см. В 9,5 см. МУНДМ. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004) © Емма, 2004

Порохівниця-ладунка. XVII–XVIII ст. Україна. З колекції В.В. Тарновського N259. Шкіра, оксамит, срібні нитки, вирізування, виточування. Н – 31,5 см. ЧОІМ. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004). © Емма, 2004

Запорозькі трубки. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

рядками – орнамент, подібний до віяла. З боків у верхній частині напис, що будинок споруджений «старанням» Акима Ігнатова, курінного товариша, в 1746 р.

Дубові одвірки вхідних дверей Свято-Миколаївської церкви 1773 р. в селі Бабайківка (Байбаківка) Протовчанської паланки (тепер Петриківський р-н Дніпропетровської обл.) на третину заповнені орнаментально-лінійним

Козацькі порохівниці. XVII ст.

різьбленням, основним елементом якого є так звана сльозинка. Решта – різаний текст у два рядки, літери вміло вписані в орнамент і складають з ним одне ціле. Текст зафіксував час спорудження церкви, імена фундаторів, ініціали різьбяра. Автором цієї оригінальної композиції був відомий український скульптор-різьбяр Сисой Шалматов, друг кошового отамана Калнишевського, з ініціативи якого і будувалася Бабайківська церква.

Лінійно-площинний орнамент поєднували з об'ємним скульптурним різьбленням, яке фарбували або протирали вугіллям для досягнення гри світлотіні. З кінця XVII ст. в церковному будівництві.

Дерев'яний аналой запорозької січової Покровської церкви має форму п'ятигранника, кожна грань якого вкрита рослинним орнаментом ажурного різьблення. Поверхня стилізована під виноградне листя, пофарбована зеленою фарбою, зріз позолочений. Рами, що облямовують орнаментальну різьбу, жовтого кольору.

Одне з найдавніших зображень запорожців на кахлі XVII ст.

Кахля XIX ст.

Запорозьке різьблення на кості було унікальним явищем в українському вжитковому мистецтві. Особливою художньою досконалістю відзначалося оздоблення натрусок-порохівниць, які прикрашали вишуканими орнаментальними композиціями, витонченими малюнками, подібними до гравюри. Поверхня кістяної порохівниці оздоблювалася різьбярем з тонким відчуттям ритму, заповнювалася стилізованими рослинами, гілки яких закінчувалися віночками квітів.

Натруски з дерева теж гарно оздоблювали. Здебільшого вони були округлої або овальної форми. Улюблений візерунок – «дерево життя», як його звуть у народі. Розгалуженими гілками, які закінчуються квітами, нагадує він зелене квітуче дерево. Цей мотив зустрічається і в старовинних настінних розписах, килимах, рушниках, кахлях. На порохівницях часто зображували і виноградну лозу.

Прикметною рисою оздоблення порохівниць-натрусок (тобто речей, які мають безпосередній стосунок до війни) була відсутність кривавих сюжетів битв, натомість переважали мотиви природи.

Дуже вигадливо і коштовно оздоблювали запорозькі люльки з дерева. Крім орнаментальних, застосовували і скульптурні композиції. На люльках початку XVIII ст. вирізьблювали голову турка, або жінки, або ж сюжети: напад вовка на овець, боротьба воїна з левом, берег річки, яким біжить вовк тощо.

Козацькі різьбярі майстерно володіли інкрустацією. Використовували червоне дерево, ріг, мідь, срібло, коштовне каміння тощо. Люлька гетьмана Данила Апостола інкрустована опалами, бірюзою, кольоровими страза-

Каламар підвісний. XVIII ст. Україна. Мідний сплав, емаль; лиття, карбування. Н – 9,5 см. Основа – 5,5х2,75 см. ДІМ. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004).
© Емма, 2004

Потир та келих генерального судді В. Кочубея. Кінець XVII ст. НМІУ

ми. Орнамент – квітковий вазон, розетки, заповнені дрібними зірками. У селі Гуляй-Поле на Дніпропетровщині (колишні землі Запорозької Січі) знайшли інкрустовану червоною міддю люльку, її округлу частину обіймає хвостом стилізований павич, композицію доповнює рослинний орнамент; для підсилення гри світла різьбяр ще й помережив поздовжніми та поперечними лініями вільні від орнаменту площини.

В ужитковому мистецтві Запорозької Січі важливе місце належало кераміці.

Центром керамічного виробництва була Гончарська слобода, де працювали гончарі, серед них і втікачі з різних районів України. Керував цією слободою у XVIII ст., в останні роки існування Запорозької Січі, отаман Григоренко.

Оригінальність запорозької кераміки, особливо посуду, проявлялася в тому, що вона продовжувала традиції міст античного Причорномор'я. Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші міста зникли з лиця землі або лежали в руїнах, а гарні речі з кераміки віками повторювали за традицією запорозькі гончарі.

На Запорожжі виробляли посуд, що за формою нагадував амфори.

Срібне блюдо. Робота майстра Івана Равича. XVIII ст. Київ

Срібний чайник з гербом полковника Томари. Робота майстра Івана Равича. XVIII ст. Київ

Пістоль на шовковому козацькому поясі. Художник М. Самокиш. 1900 р. НХМУ

На землях колишньої Кодацької паланки археологи знайшли «водоноси» з двома ручками, подібні до античних. У Дніпрі, на місці знесеної весняною повінню Микитинської Січі, знайдено поширений на Запорожжі вид господарського посуду – так звані «тикви», овальної форми, висотою півметра й більше. У них зберігали олію, горілку, воду. У зимівниках і хуторах Запорозької Січі в ужитку були лампи і світильники – вироби, які дуже нагадували античні. Наприклад, теракотові лампи у вигляді малої закритої чашечки з носиком для ґноту, зверху – ліпна фігурка вовка, або оленя, чи бика, подані в динаміці, в русі. Лампи і світильники прикрашалися орнаментом з листя,

Козацькі клейноди: пернач, булава. бунчук

Козацькі рушниці. XVII ст.

рисок або крапок. Пізніше лампи вироблялися у вигляді малого горщика з закритим верхом, в якому зроблено отвір для ґноту, по боках – отвори для підвішування лампи.

Керамічні вироби, подібні античним речам Причорномор'я, потрапляли із запорозького Великого Лугу до інших регіонів України, зокрема значного поширення набули вони на Поділлі.

Розвивалось на Запорозькій Січі й виробництво кахлів. Їх прикрашали рельєфні малюнки на різноманітні сюжети, найчастіше – ліпні зображення козаків на коні, а також орнаменти, мотиви яких перегукувались з узорами місцевих килимів та вишивок (килимарство на Запорозькій Січі відзначалося барвистістю, різноманітністю композиційних прийомів). Вплив запорізьких кахлярів на народну творчість інших українських земель зокрема засвідчують твори роменських майстрів. Ромни, що були торговельним центром і транзитним пунктом перевезення товарів, розташовані на битому шляху з Глухова до Запорожжя.

У місті Городні на Чернігівщині жив і п цював кахляр і малювальник Перепілка, як згадує «Історія русів».

Майже всі сюжети його кахель пов'язан життям і діяльністю козацтва. У нього є і « зацький старшина на коні з булавою і шабл в руках», і натюрморти з козацькою зброєк клейнодами.

Як естети з розвиненим художнім мисле ням і чуттям, козаки особливо дбали про оз лення зброї, амуніції, а старшина ще й про пр красу козацьких клейнодів – регалій вла Клейноди – булави, перначі – оздоблювал коштовним камінням, металеві частини – з січками, дерев'яні – художньою різьблення тонким гравіруванням.

Зброя – шаблі, рушниці – прикрашали крустаціями, кольоровою емаллю, моржев кісткою, насічкою, різьбленням, карбув ням, коштовним камінням.

Військову амуніцію запорожці з велик хистом оздоблювали українським орнамент

УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕР-ЖАВА – див. **ГЕТЬМАНЩИНА.**

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ – споруджена 30-х рр. XVIII ст. в Україні система укріпле Необхідність створення нового оборонного р бежу виникла в той час у зв'язку із заселення Слобідської України, внаслідок чого Білгоро ська лінія (так звана «Бєлгородська черта втратила своє значення прикордонної смуги.

Ще на початку 80-х рр. XVII ст. російськ урядом передбачалося спорудження в Україн нової укріпленої лінії, основний напрямок як збігався з напрямком майбутньої Українськ лінії. Цей проект не було втілено в життя. втім, проблема захисту міст, що виникли п денніше Білгородської лінії, ставала деда злободеннішою. Тому гетьманський уряд російське військове командування спочат обмежувалися спорудженням окремих нев ликих фортифікаційних комплексів, які скл далися з суцільного валу з ровом та фортеце оточували окремі міста або систему міст. Про між ці невеликі укріплені лінії пробиралися татарські загони. Тому до думки про створен суцільної фортифікаційно-оборонної систем поверталися в урядових колах ще за царюв ня Петра I. Надалі вона не сходила з поряд денного протягом трьох десятиріч. Відомий, наприклад, проект фельдмаршала Мініха 17

Українська укріплена лінія. 1730-ті рр.

року про створення системи нових фортець та поновлення давніх у межах Білгородської лінії, Слобідської та Лівобережної України. Однак, як гадав Д. І. Багалій, автором проекту, за яким спорудили Українську лінію, був генерал Вейсбах. Він був на той час головнокомандувачем Українського корпусу.

Українська лінія мала загальну довжину 285 км і пролягала на кордонах Полтавського та Харківського полків від Дніпра при впадінні в нього р. Орелі до р. Сіверського Дінця, вздовж Орелі та її приток Берестової і Береки, притоки Сіверського Дінця. Ці річки своїми водами прикривали лінію на значному її відтинку. Українська лінія пролягала по рівнинній місцевості, яку перетинало безліч річок та струмків, що протікали в неглибоких ярах. У болотяних та лісистих місцевостях, де ворогу було важко пробиратися, валу і рову не робили. Там, де пролягали звичні для татар дороги та перелази, закладали редути і фельдшанці, а в гаях – засіки. Поза лінією встановлювали маяки і будки, на яких містилася спеціальна варта. По всій лінії було налагоджено комунікації та мости.

Українська лінія складалася з суцільного високого валу і широкого та глибокого рову реданного окреслення (редани – укріплення, які мали тільки дві сторони, що сходилися під гострим кутом у полі). Редани в окремих місцях замінювали люнетами – укріпленнями, які були зімкнені з тилового боку і служили опорними пунктами типу малих бастіонів. Лінія валу мала ламані окреслення, оскільки з огляду на річки, струмки та яри доводилося раз у раз відступати від прямолінійного напрямку. На окремих відтинках валу були встановлені палісади, прорізані амбразури, наслані платформи для гармат. Лінія мала 16 фортець і 49 редутів – невеликих, окремо збудованих укріплень, зімкнутих у вигляді багатокутника; їх розміщували на різних відстанях один від одного. У тих випадках, коли містечка опинялися поза лінією, їх переносили в глиб її. Прилеглі до лінії села обносили двома рядами тинів, засипаних землею.

Українська лінія починалася фортецею Донецькою на Сіверському Дінці при гирлі Сухої Беречки. Згодом, коли 1738 р. всі фортеці лінії набули нових назв, Донецька почала називатися фортецею св. Петра. За нею йшли такі фортеці (первісні назви подаються в дужках): Тамбовська (Бузова) при Бузовому плесі; св. Михайла (Кисіль) при р. Кисіль; Слобідська (Лузова) при р. Лузовій; св. Олексія (Берецька)

Козаки над Дніпром. Художник Ю. Брандт. 1878 р.

при верхів'ї р. Береки; Єфремівська (Троїцька) при Трійчатих байраках; св. Параскеви при Єсенових байраках; св. Іоанна; Орловська (Дев'ята) між фортецями Параскеви та Іоанна; Білевська (Десята) при Пархомових байраках; св. Федора (Крутояцька) на р. Орелі; Козловська (Дриїцька); Ряжська (Нехворощанська) при р. Орелі поблизу м. Маячки; Васильївська (Маячківська) при містечку Маячки; Борисоглібська (П'ята) поблизу Царичанки; Лівенська (Шоста) при гирлі р. Очіпи.

Найбільшими були редути св. Петра, Донський, Тамбовський, св. Михайла, Слобідський, св. Олексія, Єфремівський, св. Параскеви, Орловський, св. Іоанна, Білевський, св. Федора, Козловський, Литинський, Шеєдегський, Борисоглібський, Христовський.

Фортеці Української лінії, розташовані одна від одної на відстані 20–30 верств, за винятком двох (Борисоглібської і Лівенської), складалися з бастіонних чотирикутників, які поза лінією були обнесені палями – палісадом, що пролягав по рову. Всередині кожної фортеці містилися казарми, пороховий льох, провіантний магазин, цейхгауз і криниця. Фортечні слободи обводили невеликим земляним валом або надовбами. Редути, що були поза лінією, також обносили палісадом. За лінією містилася певна кількість блокгаузів, які були приміщеннями для військ і виконували роль додаткових опорних пунктів, насамперед для захисту виходів, що сполучали лінію з полем. Блокгаузи – укріплені дерев'яно-земляні або кам'яні будови, розраховані на кругову оборону. Деякі блокгаузи мали два яруси, з яких горішній використовували для рушничної оборони. Українська лінія мала на озброєнні 180 гармат, 30 мортир і гаубиць. З фортець і редутів виставлялися чати, між котрими курсували роз'їзди.

Українську лінію будували протягом 1731–1733 рр. Інструкцію, що визначала принципи її спорудження в цілому і в деталях, було створено лише 1732 р. Проте і в подальшому роботи на лінії провадилися безперервно, була необхідність ремонту фортець, редутів і реданів, поглиблення ровів та обкладання їх дерном тощо. Крім робіт, безпосередньо пов'язаних з Українською лінією, доводилося будувати греблі на болотах, прокладати широку дорогу вздовж лінії для проходу війська, робити переходи через рови та яри. Керувала будівництвом лінії Військова колегія. Через посилення татарських набігів царські укази раз у раз вимагали прискорення темпів будівництва і створення редутів у першу чергу в тих місцях, яким загрожувала небезпека, якщо навіть лінію там ще не було споруджено. Але постійні татарські набіги перешкоджали будівництву. Внаслідок цього воно провадилося хаотично, без точних інструкцій.

Працювати доводилося на великій території, що вимагало значної кількості кваліфікованої робочої сили та досвідчених інженерів, яких у Росії тоді не було. Будівництво велося недосконалими методами, нераціонально, по-хижацькому витрачалася людська праця.

Українська лінія остаточно не була закінчена ще й у 40-х рр. XVIII ст. В указі Військової колегії 1743 р. генералові Дебреньї зауважувалося, що лінія прийшла «у надто поганий стан». Спеціально робітників на лінію перестали посилати, а використовували охоронні війська.

Головним постачальником робочої сили, інструменту та будматеріалів на Українську лінію, як під час, так і після її будівництва, були селяни-кріпаки та рядові козаки Лівобережної і Слобідської України. Українське козацтво іноді відбувало тут військову службу.

Незважаючи на величезні людські та матеріальні ресурси, затрачені на будівництво Української лінії, вона майже не виправдовувала свого призначення. Це було наслідком не специфічних якостей самої лінії, а застарілого рівня фортифікаційної справи і загальних принципів оборонного будівництва в тогочасній Росії, які залишалися незмінними вже протягом кількох століть. Велика довжина суцільної лінії укріплень вимагала значної кількості військ і робочої сили для пильнування та підтримання фортифікацій в належному стані, не кажучи вже про саме спорудження, яке поглинало незліченні матеріальні ресурси й людські резерви.

Тим часом ця довжелезна лінія не забезпечувала оборони кордонів від ворожих вторгнень, особливо в тих місцях, де було мало війська, яке концентрувалося на найважливіших опорних пунктах, насамперед у фортецях.

Татарські орди під час набігів, успіх яких обумовлювався несподіваністю й швидкістю дій, проривалися між опорними пунктами, уникаючи прямої атаки фортеці. Таким чином нехтування цією особливістю татарської тактики при спорудженні Української лінії значною мірою визначило наперед найістотніший її недолік і, власне, невідповідність своєму призначенню.

Протягом усього періоду існування Української лінії, навіть під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., коли на лінії було розміщено більшість військ і підвищена її обороноздатність, татарські сили, обходячи фортеці, спус

тошували й грабували саме ту територію, яку ця лінія мала прикривати.

У період війни 1735–1739 рр. виявився ще один недолік – віддаленість Української лінії від основного театру війни, зокрема від Перекопу й Криму. Ця величезна фортифікаційна споруда не забезпечувала комунікацій російської армії, що діяла проти Кримського ханства. На шляху свого просування в Крим вона змушена була закладати численні тимчасові укріплення.

Отже, побудована за застарілими фортифікаційними принципами, вже в першій половині XVIII ст. Українська лінія значною мірою стала анахронізмом. Але царизм намагався використати її для своєї внутрішньої політики, зокрема для наступу на Запорозьку Січ. Лінія перетинала Вольності Війська Запорозького, перешкоджала втечам на Запорожжя й вільному переходу запорожців на Слобідську й Лівобережну Україну.

У 60-х рр. XVIII ст. П. О. Рум'янцев реорганізував систему оборони Української лінії. Так, 1764 р. певна частина ландміліцьких полків з неї було переселено на укріплену лінію, що будувалася від гирла р. Самари до гирла р. Лугані. Саму Українську лінію Рум'янцев зайняв лише частиною війська. Углибині, за лінією, він розташував три могутні рухливі загони, які призначалися для знищення ворожих сил у разі їх прориву.

Таким чином Рум'янцев спробував покращити нераціональну систему оборони лінії відповідно до тогочасного рівня розвитку військового мистецтва.

Українська лінія остаточно втрачає значення в 1770 р. після спорудження на 175–180 км південніше її так званої Дніпровської лінії (гирло р. Московки – нижня течія р. Берди), що пролягала по кордону, визначеному Білгородським миром 1742 р. Фортеці Української лінії поступово перетворилися на слободи, за винятком фортеці Білевської, на базі якої виникло місто Костянтиноград.

З самого початку будівництва до поняття «Українська лінія» входили не лише власне укріплений вал з його фортецями, редутами і реданами, а й слободи, які переросли згодом у великі населені пункти.

Заселення Української лінії інтенсивно продовжувалося весь час.

І хоч Українська лінія вже не мала ніякого воєнно-стратегічного значення, вона об'єднувала навколо себе поселення. Ще в першій чверті XIX ст. Українською лінією називали певну територію, частини якої входили до різних адміністративних одиниць (повіти, губернії).

У 1821 р. до складу її входило 17 фортець, три міста – Ізюм, Зміїв, Костянтиноград, 25 казених волостей – Водолазька, Зміївська, Парановська, Староохочанська, Шебелинська, Лиманська, Мілованська, Протопопівська, Савинська, Ізюмська, Цареборисівська, Малокомишівська, Барвінківська Стінка та ін., а також п'ять волостей у Костянтиноградському повіті, три у Кобеляцькому, три в Новомосковському. В цих волостях було шість містечок, 59 слобід, 18 сіл, 242 хутора.

Отже, хоча Українська лінія виявилася значною мірою не придатною для оборони краю, вона відігравала свою роль у заселенні земель, що знаходилися південніше її фортець.

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНСЬКІ. Універсалами в Україні в XVII–XVIII ст. називалися державні документи, які мали характер маніфесту або громадянсько-правових та адміністративно-політичних актів. Вони адресувалися всьому населенню України або його частині, зрідка – окремим особам. Такі документи в Західній Європі починалися словами «universis et singulis» («усім і кожному»).

Чорнильниця запоясна – каламар. XVII-XVIII ст. Україна. Мідний сплав; лиття, карбування, гравірування. H - 3 см. L 23,5 см. ЧОІМ. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004). © Емма, 2004

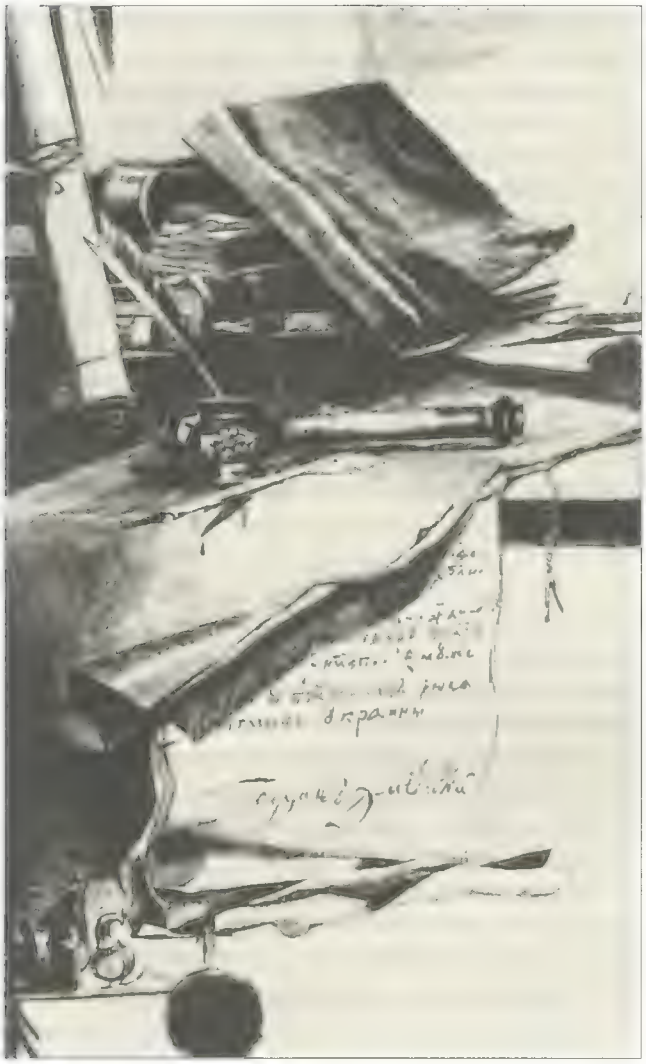

Писарське причандалля: чорнильниця, печатка, фоліанти. універсал з автографом Богдана Хмельницького. Художник М. Самокиш. Бл. 1990 р.

Звідси походить українська назва подібних документів. Вони, як правило, починалися так: «Всім вобец і кожному зособно, кому о том відати належить», тобто всі мають бути обізнані зі змістом універсалу, а особливо ті, хто до цього безпосередньо причетний, хто мусить це виконувати.

Універсали видавалися гетьманами, іноді полковниками і представниками генеральної старшини. До нашого часу дійшли оригінали й копії універсалів гетьмана Петра Сагайдачного, козацьких гетьманів – керівників національно-визвольних повстань проти панування Польщі в Україні кінця XVI – 20–30-х років XVII ст., зокрема Павлюка (Павла Бута), Яцка Остряниці та ін.; найбільше збереглося універсалів Богдана Хмельницького (119), а також універсали гетьманів України другої половини XVII–XVIII ст.: Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Данила Апостола, Кирила Розумовського.

Гетьманські універсали прилюдно оголошувалися, з деяких з них знімались копії й розповсюджувалися в полках і сотнях, у містах і селах. Універсали частіше диктувалися гетьманами (відомий лише один універсал, написаний власноручно Богданом Хмельницьким). Іноді за дорученням гетьмана універсали складали генеральні писарі, військові канцеляристи. Однак універсали обов'язково видавалися за велінням і від імені гетьмана, стверджувалися гетьманським підписом, і тут же гетьман дописував слова: «Рука власна» або «Рукою власною».

Серед універсалів військового й адміністративного характеру були «закличні» – своєрідні прокламації, які закликали до повстання проти іноземного панування, до вступу в козацьке військо, сповіщали про підготовку та виступ у похід тощо. Гетьман звертався до старшин усіх рангів і до всього козацтва: «А меновите панам полковникам, суддям, осавулам й усій старшині і черні Войск Запорозьких, кому тольки сеє наше показано буде писане».

«Проїжджі універсали» («глейти») надавали право переїзду територією України купцям, дипломатам, іноземним підданим.

Гетьмани видавали універсали старшині, шляхті, православним церквам, монастирям, які підтверджували право на землю, маєтності та інше нерухоме майно, а також зобов'язували селян виконувати повинності на користь власників («послушенство»).

«Оборонні універсали» були спрямовані проти зловживань гетьманської, полкової і сотенної адміністрації, а також на вирішення майнових суперечок.

Видавалися гетьманські універсали українським містам на підтвердження їхнього самоврядування на основі Магдебурзького права, на право займатися промислами, про підтримку цехів і захист від військових постоїв.

«Митні універсали» запроваджували мито, давали перелік товарів, які підлягали митним зборам, визначали види й розміри цих зборів; видавалися також універсали на безмитну торгівлю.

У 1917–1918 рр. чотири універсали видав уряд Української Народної Республіки – Центральна Рада. IV універсал Центральної Ради проголосив створення незалежної Української держави 22 січня 1918 року.

ФОРПОСТИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. Під час російсько-турецьких воєн XVIII ст. щороку осінньої пори бої припинялися, російська та турецька армії відходили на зимові квартири. Зате кримський хан, союзник і васал турецького султана, саме взимку організовував грабіжницькі напади. Протягом воєнних дій 1735–1739 рр. він здійснював їх систематично. А на початку війни 1768–1774 років татарські феодали здійснили своє останнє в історії вторгнення в межі Російської держави. Основна сила удару орд скеровувалася на українські землі, які були військово-економічною і стратегічною базою для російських військ.

Узимку, після закінчення воєнної кампанії, російські війська розквартировувалися на території України. Район зимової дислокації військ охоронявся спеціально сформованими військовими частинами, авангардами, які базувалися у створених з цією метою укріпленнях. Попереду цих авангардів розташовувалася аванпостами легка кіннота. Кавалерійські частини складали систему форпостів, котрі утворювали передову лінію зимової оборони, за якою перебувала російська армія. Команди на цих форпостах комплектувалися з українських та російських козаків, із так званих іррегулярних військ російської армії. Козаки були найбільше пристосовані для форпостної служби, яка вимагала блискавичної дії, швидкості пересування, витривалості, доброї обізнаності з місцевістю.

Тривога. Художник Г. Крушевський. 1899 р. НХМУ

Сторожова прикордонна охоронна служба особливо була розвинута в запорожців. Багатовіковий досвід і тренування зробили запорозьких козаків справжніми майстрами сторожової прикордонної служби, чудовими знавцями тактики татарських орд.

У XVIII ст. запорожці також несли форпостну службу не тільки під час воєн, а й, умовно кажучи, в «мирний час», якого Україна майже ніколи не мала: над її південними землями завжди нависала загроза татарських вторгнень.

Після повернення запорожців на батьківщину і заснування ними Нової Січі в 1734 р. на річці Підпільна були створені військові аванпости з охорони кордонів України, які обороняли Вольності Війська Запорозького, зокрема захищали запорозькі риболовні стани. Ці сторожові пости функціонували більше 30 років, до початку війни 1768–1774 рр., і діяли влітку та взимку безперервно. Кількість постів доходила до 20, обслуговувало їх, наприклад, у 1764 р. 3644 запорозьких козаків.

Розташовувалися запорозькі сторожові пости в таких пунктах: 1) в Гарді на р. Буг і понад Бугом до р. Синюхи; 2) біля р. Кальміус з боку Азовського моря; 3) на Дніпрі (трохи вище сучасного Дніпропетровська); 4) на річках Мілова й Кам'янка, де вона впадає в Дніпро; 5) в урочищі Темному навпроти Січі; 6) в пониззі Дніпра при урочищі Скалозубовому; 7) біля р. Оскорівка; 8) при гирлі р. Інгулець; 9) по річках Інгулець, Громоклія та інших місцях.

Російське командування широко використовувало під час війни 1768–1774 рр. сторожове мистецтво запорозького війська. Кожної зими в ці роки запорожці несли небезпечну й відповідальну форпостну службу, займаючи найпередовіші південні рубежі. Після напружених літніх кампаній переважна більшість російських військ відпочивала, а Запорозьке Військо продовжувало сторожову службу на форпостах. Командуючий Другою російською армією Панін писав у 1769 р. Катерині II: «Запорозькому війську не дозволив я вже повернутися до своїх домівок, окрім худокінних, і не більше півтори тисячі чоловік, наказавши, щоб військо їхнє... направило необхідну кількість людей для пильнування тієї місцевості і постів, які будуть визначені після розміщення військ на вінтер-квартирах».

В інструкції, яку розіслало у військові частини російське командування, викладені принципи організації форпостної зимової служби, дається характеристика ворогу, що може напасти взимку. Озброєні стрілами і списами татари були слабким противником, який міг лише раптовим нападом розладнати російські та козацькі війська. Тому важливо було своєчасно попередити про татарські вторгнення. З цією метою і створювалися малі та великі форпости.

Малі форпости – це найпередовіша лінія. Кожен із них спостерігав за певним дорученим йому районом. Формами форпостної служби були роз'їзди й бекети (пікети). Система бекетів – специфічно козацька форма аванпостної служби. Бекети – це спостережні пункти з трьома вартовими, що їх форпости висували поперед себе. Бекети складали найближчу до

Козацький форпост. Гравюра XIX ст.

Пікет. Малюнок Т. Горшельта, літографія Серякова. 1874 р.

ворога охоронну лінію. Патрулювання на бекетах проводилося безперервно, вдень і вночі. Бекети встановлювали «в пристойних і видних місцях», тобто на висотах, найчастіше на могилах. Між окремими малими форпостами курсували роз'їзди, які, за інструкцією, проводилися регулярно ліворуч і праворуч від свого поста. На середині шляху до сусіднього поста відбувалася зустріч з його роз'їздом і обмін певними знаками.

Крім бокових роз'їздів, козаки робили проїзди вперед, на версту і більше для спостереження за балками, улоговинами і байраками, якими міг пробратися ворог. Щоб подати знак на великі форпости про появу ворожих загонів, на малих форпостах запалювали маяки. Вони називалися фігурами і складалися з діжок, які ставили одна на одну в формі піраміди; крізь них пропускали просмолений мотузок із прив'язаним до нього оберемком сухої соломи.

Під час тривоги мотузок підпалювали й фігура світила велетенським маяком. Після цього загони малих форпостів ішли на зближення з командами великих форпостів.

Головні, або великі, форпости розташовувалися в захищених місцинах або в населених пунктах таким чином, щоб контролювати шляхи. Головні форпости, охороняючи доручені їм ділянки, зобов'язані були не допускати раптового прориву ворога в глиб країни, нападу на українські села і міста та на російські війська, що стояли вглибині української території. Цим військам передавалося повідомлення з великих форпостів також за допомогою маяків. Команди (як малих, так і великих форпостів) мусили бути завжди готові негайно сісти на коней і битися з ворогом, якби тому вдалося прорватися через першу оборонну лінію.

Якщо татарські сили були значні, то в дію вступали авангардні частини «квартируючої» російської армії – так звані легкі війська.

А вже коли ворог рвався до центральних районів України, тоді на допомогу виступали головні сили російської армії – піхота та важка кіннота, що корпусами розташовувалися по

Тривога. Малюнок Т. Горшельта, літографія Серякова. 1874 р.

населених пунктах, зокрема в районі Української лінії.

Загальна дислокація запорозьких зимових форпостів у 1769–1774 рр. визначалася командуючим Другою російською армією. Форпостна лінія за розкладом повинна була проходити від гирла р. Саксагань до р. Вовчі Води. 25 жовтня 1769 р. кошовий отаман Калнишевський одержав від командування Другої армії ордер, в якому наказувалося Запорозькому Війську створити на визначеній лінії постійно діючі форпости, організувати і проводити роз'їзди «для охорони від ворожих роз'їздів і нападів не тільки на їхні, тобто запорозьких козаків, власні домівки, а й ті кордони Її Імп. Вел., які закріплені за їхніми військами, форпостами і роз'їздами». При деталізації напрямків запорозької форпостної лінії визначалося, що вона повинна йти від Дніпра праворуч, по кордону запорозьких володінь до р. Інгулець; потім угору по Інгульцю – до верхів'я р. Березовата; з цього пункту – на р. Кам'янку, а з Кам'янки – до останнього порога на Дніпрі; від порога з лівого берега Дніпра – на р. Вовчі Води, до гирла р. Кам'янки; а потім – угору до гирла р. Ганчули; а звідти – на р. Конські Води, до могили Токмак.

Командування Другої армії доручало кошовому отаману самостійно визначати місця для форпостів, кількість і склад караулів, дистанцію роз'їздів. Уряд Запорозької Січі – Кіш – організував 20 форпостів:

I. Біля р. Кам'янки. Роз'їзди з цього поста з правого боку зустрічалися на Саксагані при Великих Тернах з гусарською командою Верблюзького поста, який тримав Жовтий гусарський полк, а з лівого боку – біля урочища Скалозубового – з командою запорозького скалозубівського поста.

II. У пониззі Дніпра, в урочищі Скалозубовому. Цей пост вважався найвідповідальнішим. Він був найдалі висунутий на південь і розташувався в безпосередньому сусідстві з татарськими кочовищами.

III. Проти Січі, в урочищі Темному.

IV. На Дніпрі, в урочищі Лиса Гора.

V–VIII. Над Дніпром, в урочищах Городище, Гола Пристань, Тарасівське, Біленьке.

IX. На Хортицькому острові.

X. На Дубовому острові.

XI. Біля Старо-Самарського ретраншементу.

XII–XVI. Біля р. Самари, в урочищах Садки, Вольне, Псковське, Богданове. Запорозькі команди самарських форпостів і форпостів на островах зустрічалися з солдатами аванпостних команд, керованих генерал-поручиком Бергом.

XVII. Між річками Самарою й Орель.

XVIII–XX. При Протовчанській, Кодацькій та Самарській паланках діяли своєрідні «рухомі форпости», команди яких роз'їжджали по кордонах паланок.

Паланкові команди, очевидно, жили в зимівниках, де і забезпечувалися продовольством.

Форпостні команди були укомплектовані переважно кіннотниками, протистояли татарам, які воювали лише на конях. Кожен козак мав двох коней («парокінні» козаки). Одинадцять з двадцяти запорозьких постів обслуговували команди з двохсот козаків. У трьох паланкових роз'їзних командах було по 30 кіннотників. Форпостна команда біля Старо-Самарського ретреншементу складалася з 300 «парокінних» козаків. На двох форпостах служило по 100 кіннотників. Ще на двох форпостах до них додали піших козаків: 200 на посту навпроти Січі, 400 в урочищі Скалозубовому.

До командного складу кожного форпосту входив запорозький полковник, два полкових старшини (з них один обов'язково був писарем). Полковник мав 8 коней, полковий старшина – 5.

Загалом на запорозьких зимових форпостах у роки війни було задіяно 2744 кінних козаків, 600 піших, 20 запорозьких полковників, 40 полкових старшин і один військовий старшина, який очолював форпости. Упродовж усієї війни (крім 1769 р.) ним був Андрій Порохня.

Іноді окремі форпости з тих чи інших міркувань міняли свої дислокації.

Козачий пікет. Художник С. Васильківський. 1888 р.

Козак у степу. Тривожні ознаки. Художник С. Васильківський. Близько 1905 р.

З 1773 р. відбувається скорочення форпостної системи у зв'язку зі змінами в загальній оперативній лінії, зокрема звуженні лінії фронту для Другої армії. Російські кордони пересунулися на південь. Друга російська армія стояла в цьому році на зимових квартирах в Олешках. За розпорядженням командування російської армії були ліквідовані запорозькі пости на обох Кам'янках в урочищах Вербове, Єкалозубе, в Грамоклії, на Микитському, в Темниці, Осокорівці та на Переволочанському і Кременчуцькому шляхах, що були створені додатково Запорозьким Кошем.

Залишалось 11 форпостів з кінними командами по 50 козаків, кожну з яких очолював полковий старшина. Запорозькі форпости базувалися в Олександровському шанці, в Низовій Білозерці, в Станіславі, в Бубликовій балці, в гирлі Бугу, Інгулу та Єланця, при гирлі Мертвих Вод, у Чартальському броді, в Запорозькому Гарді. У запорозьку форпостну систему включили і третю частину піхотної команди, що складала екіпаж запорозької флотилії, яка виконувала функції сторожового морськ поста під час воєнних дій влітку. Більша ча на запорозьких козаків цієї команди розхо лася по зимівниках і на промисли. Дуби, ки відправляли на Єіч і зберігали там у січо гавані.

Решта (300 козаків з трьома старшина залишалися в районі літнього морського по просуваючись трохи вгору від місця своєї чайної стоянки в урочищах Кизе або Бубл ве в гирлі Дніпра. Зимуючи тут, козаки літ сторожової команди виконували завдання ст рожової зимової служби, як вони казали, мом», тобто сухопутно.

Додатково діяла також команда полкови Ковпака, яка залишалася на зиму в місцях ньої дислокації та виконувала зимову сторо ву службу. 300 козаків із команди під керів твом полкових старшин зимували в земля при гирлі Дніпра, біля Кінбурна. Вони роб роз'їзди й зустрічалися з донськими козака від яких також були розставлені пости вз Дніпра.

Така дислокація запорозьких зимових форпостів зберігалась і в останній рік війни – 1774.

Запорозький Кіш комплектував свої форпостні команди головним чином за рахунок неодружених козаків, які перебували в Січі у складі січового гарнізону або в інших місцях і не мали свого житла. Кожен курінь посилав у середньому по 30 козаків на один пост. Одружені козаки призначалися в команду тільки з числа тих, зимівники яких розташовувалися поблизу форпосту.

Розміщувалися запорозькі козаки, що несли форпостну службу, або в зимівниках, або в землянках, або в куренях. Для коней будували тимчасові стайні.

Нестача палива, харчів, фуражу створювала нестерпні умови. Тому старшина й намагалася посилати на форпости найбіднішу частину запорозького козацтва – бездомну голоту. Усе це викликало невдоволення форпостних козаків. Наймасовішими проявами протесту були втечі.

На форпостах застосовувалася ручна вогнепальна зброя. Лише в окремих випадках форпостам видавали гармати.

Запорожці не тільки чинили опір ворожому наступові, а й проводили активну оборону кордонів. Форпостні команди періодично організовували так звані «поіски», тобто диверсійно-розвідувальні експедиції у степ, захоплювали кінські табуни, знімали ворожі пости, ліквідовували татарські роз'їзні караули, чисельність яких доходила іноді до кількасот чоловік. «Поіски» форпостних команд знесилювали ворога. В результаті ординці не могли об'єднати свої сили для зимових нападів на українські землі. Так оцінювало і російське командування характер саме цієї діяльності запорозьких форпостів. Панін писав: «Неприятелю завдається відчутної шкоди і втрат, а собі набувається здобич».

Запорозькі зимові форпости здійснювали також обов'язки військового зв'язку, на них покладалися доставка листів і супроводження кур'єрів.

Улітку захист кордонів теж зберігав своє значення, хоч, безумовно, охоронна лінія звужувалася. Українські війська, які з другої половини XVIII ст. остаточно були перетворені в складову частину російської армії, діяли на театрі війни 1768–1774 рр. Запорозьке Військо брало активну участь у військових операціях у складі Другої, а пізніше і Першої російських армій. Одночасно на Запорозьке Військо покладалася в ході кампанії оборона кордонів і захист України з боку ворожих фортець Очакова, Кінбурна і Хаджибея.

Запорожці у розвідці. Малюнок Р. Штейна. Гравюра Ю. Шюблера. 1893 р.

Для цього створювалися спеціальні літні запорозькі сторожові пости, які повинні були прикривати кордони з боку моря та річкових рубежів, охороняти комунікації, захищати паланки та виконувати інші «державні потреби».

Пости розташувалися по берегових лініях пониззя Дніпра і Бугу та їх приток, що певною мірою повторювало традиційну запорозьку охоронну лінію, а також лінію зимових форпостів, які організовувалися під час війни 1768–1774 рр.

У 1769–1770 рр. сухопутні літні пости були біля р. Кам'янки на Микитській Лисій горі, в урочищах Тарасівське, Біленьке, на острові Хортиця і трохи вище його – в Кічкасі, а також у Кодацькій, Самарській та Протовчанській паланках.

У 1771–1773 рр. у зв'язку із зайняттям Криму російською армією відбулася часткова передислокація літніх запорозьких сторожових постів. У цей же час вони перебували при гирлі Інгульця, на р. Кам'янці, а також у Гарді на р. Буг. Команда Гардового сторожового поста несла службу і в гирлі р. Громоклії, що впадає в Інгул. У Кодацькій, Самарській, Протовчанській і Орельській паланках, на Кременчуцькому і Переволочанському шляхах стояли пости для охорони курсуючих транспортів із продовольством. Був ще один сторожовий запорозький пост із не досить чітко визначеним місцем розташування: «На тутешньому боці Дніпра для безпеки тих, що ідуть в Крим та з Криму».

У 1774 р. Запорозький Кіш залишив за вказівкою командування лише 4 сухопутні літні форпости: біля Шостакового, в гирлі р. Тилігул (вершина Лиману), в гирлі Громоклії і на Чечеклі.

До вищезгаданих постів треба додати запорозьку команду полковника Ковпака, яка з

1772 р. стояла біля Кінбурна. В її складі було 500 козаків. Ця команда розставила між Олешками і Кінбурном охоронні пости, які діяли взимку і влітку безперервно.

Літні сторожові пости функціонували з ранньої весни до глибокої осені. Деякі з них продовжували діяти і взимку.

Крім сторожових літніх кінних постів, щороку весною, як тільки починалася навігація на Дніпрі, вниз до Лиману спускалася на човнах команда запорозьких козаків-піхотинців. Вони встановлювали на Лимані сторожовий морський пост, який охороняв південні рубежі. В його завдання входило також розвідування і спостереження за сухопутними й морськими силами ворога, дислокованими в Кінбурн-Очаківському районі. Запорозька сторожова команда повинна була не допускати ворожі військові кораблі у Дніпро та Буг, а також висадки на берег ворожого десанту. Звичайними місцями стоянки були урочища Кизе або Бубликове. У 1769–1770 рр. у піхотну команду, яка складала екіпаж запорозької флотилії на Лимані, входило 1690 козаків, три полковники, вісім полкових старшин, ієромонах, чотири хорунжих, 38 канонірів. У 1771 р. склад команди зменшився до 1000 осіб. Флотилія цієї команди складалася з 19 суден.

Гардовий пост розставляв «відводні караули» уздовж течії (в Білоусівці, Тарахтеєві), в гирлі Інгулу (на р. Червоній), нижче Інгулу (на р. Поповій), у Станіславі (між гирлами Бугу і Дністра), на Лимані, а також на Городищі (біля Білозерського лиману). Між цими «відводними караулами» організовувалися роз'їзди і посилалися розвідувальні партії до Тилігулу й Інгульця.

Таким чином, Гардовий пост повинен був не допустити прориву ворожих суден у районі Бузького і Дністровського лиманів. Цей пост мав у своєму розпорядженні кілька запорозьких дубів. Тому його команда проводила роз'їзди не тільки кінно, а й на дубах.

Тилігулівський пост робив роз'їзди: в один бік – до Чечеклії, зустрічаючи команду з цього поста, а на захід – до зустрічі з роз'їздом Першої російської армії, створюючи таким чином кордон, що заступав туркам і татарам шлях до Бендер і на Правобережжя України.

Громокліївський пост робив роз'їзди вздовж Дніпра, Шостаківський – по Бугу до його гирла і вгору – до Чечеклії.

Команда з флотилії роз'їжджала на суднах до Очакова й Кінбурна.

Ковпаківська команда робила експедиції до Чорного моря, найчастіше до Кінбурна.

Запорозькі літні сторожові пости систематично проводили «поїски», наносячи ворогу відчутні удари, захоплюючи трофеї та «язики». Завдяки цьому російське командування систематично одержувало відомості про [illegible] і наміри ворожих сил у районі Очаково-Кінбурнського напрямку. Бували випадки, коли ці «сторожові поїски» запорозьких літніх постових команд переростали у великі бої з турецькими й татарськими військовими частинами та суднами. Ці бої мали неабиякі наслідки для розгортання кампанії.

Щорічно, крім постійного завдання – оборони кордонів, літні постові запорозькі команди, особливо з морського поста, включалися до загального плану дій кожної кампанії. Велику славу здобули запорозькі піхотинці-моряки, виконуючи спеціальні завдання російського військового командування в 1771–1772 рр., – ідеться про славнозвісну Чорноморсько-Дунайську експедицію *(Див. : «Чорноморсько-Дунайська експедиція запорозького флоту»)*.

У російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. запорозькі козаки, крім активної участі в бойових діях на театрах війни, несли важливу, важку й небезпечну аванпостну сторожову службу.

Система запорозьких зимових форпостів, що розташовувалася в районі річок Самари, Орелі, Кам'янки, острова Хортиця, по кордонах запорозьких володінь, а також пониззя Дніпра, створювала найпередовішу оборонну лінію, охороняючи південні кордони і прикриваючи російську армію, розквартировану на території України. У зв'язку з пересуванням на південь російських кордонів у ході війни запорозькі форпости перебазовувалися на гирла річок Буг, Інгулець, Дніпрнець, Мертві Води та на Запорозький Гард.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан-Зиновій (1595–1657).

«...Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятливий вождь! Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не марнославився, а в невдачах зовсім не журився... Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з цілковитим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

(«Історія русів»)

До 1648 року. Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький народився на Чигиринщині в родині дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який у корсунсько-чигиринського старости, магната Яна Даниловича служив осадником, тобто організовував заселення наддніпрянських земель, якими польський король наділив цього магната. Пізніше Михайло Хмельницький став чигиринським підстаростою. Хутір Суботів (недалеко від Чигирина)

Церква Богдана Хмельницького в Суботові. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

був його родовим маєтком. Тут, імовірно, і з'явився на світ 27 грудня 1595 р. майбутній гетьман України.

Чигиринщина була степовим прикордонням. Поряд розкинулось Дике Поле, де панували татарські ханські орди, які систематично нападали на українські землі.

Усе населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни. Більшість його, особливо на Черкащині та Канівщині, складали козаки. Вони жили за своїми законами, мали самоврядування, працювали на власній землі, без феодального примусу.

Богдан Хмельницький з дитинства увібрав у себе волелюбний дух покозаченої України. Мати його була козачкою з Переяслава. Богдан загартувався в небезпечних умовах степового прикордоння, де виживали найсміливіші, найміцніші. Михайло Хмельницький, помітивши в сина великі здібності до навчання, дав йому високу, як на той час, освіту. Спочатку це була школа при одному з монастирів Києва. Там Богдан навчився читати й писати, здобув початкові знання з історії українських земель, дізнався про гоніння на православну віру католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських магнатів. Потім – єзуїтський колегіум у Львові, класи граматики, поетики та риторики. Тут Богдан опанував польську мову і добре вивчив латинську, що була тоді мовою науки й дипломатії. Засвоївши європейську освіту, Богдан усвідомив, що єзуїти та єзуїтські колегіуми ведуть боротьбу проти української культури й духовності. Тому пізніше, вже на визволеній території України, він добивався їх закриття. Натомість дуже опікувався Києво-Могилянською колегією при Київському православному братстві, яка згодом стала академією.

Повернувшись зі Львова, Б. Хмельницький вступив до Чигиринської козацької сотні [реєстрового козацького війська] і з того назавжди пов'язав свою долю з козацт Батько взяв його з собою в небезпечний п польського війська до Молдови в 1620 р. У під Цецорою, коли польське військо на ч гетьманом Жолкевським, а з ним і загін чих стрільців» із Чигиринщини були ро турецько-татарськими військами, Богдан батьком потрапили в полон. Сам Богдан по розповідав, що він, перебуваючи в Констан нополі на одній з галер турецького флоту, тої неволі два роки зазнав». Викупила йо тієї неволі мати (за іншими даними, ко обміняли Богдана на турецьких бранців). повернувся додому, сповнений ненависті до ресорів і свідомості нещадної боротьби з н опанувавши, втім, турецьку й татарську м [Брав участь в укладенні союзу Війська За розького з Кримським ханством у січні 162 (за новим стилем). – *Ю. М.*].

Богдан ходив з козаками на чайка морські походи на султанській ханські лодіння. Козацькі війни із султанською реччиною і Кримським ханством, у яких б участь Хмельницький, були важливою л кою у боротьбі європейських країн з туре кою навалою. Козаки сковували значні с Туреччини, зокрема майже увесь її флот, і т самим перешкоджали агресивним її намір У Західній Європі розуміли, що, контрол чи основні тогочасні чорноморські шляхи, заки фактично панують на Чорному морі.

Брав участь Хмельницький і у Смоленсь війні [Речі Посполитої з Московською дер вою] 1632–1634 рр., і за його мужність кор вич Владислав подарував йому шаблю.

Діячі західноєвропейських держав вис оцінювали військове мистецтво й потенці українського козацтва, добре розуміли по тичну вагу і вплив козацтва на міжнаро

Запорозькі судна. Художник О. Сластьон. Малюнок за Ровинським та Бопланом. 1900-ті рр.

Смерть Станіслава Жолкевського в Цецорській битві. Художник Ян Канти Валери Еліаш-Радзіковскі. 1876 р. У цій битві Богдан Хмельницький з батьком потрапили в полон

відносини. Тоді існувала навіть політична концепція про те, що тільки козацтво може стати на шляху страхітливої навали на Західну Європу. Тому західноєвропейські держави намагалися залучити козацтво для спільних виступів проти Оттоманської Порти.

Визвольна боротьба українського народу проти панування Польщі стала для Богдана Хмельницького кровною справою ще в роки юнацтва. По суті майже півстолітній період його життя хронологічно вкладається в період козацько-селянських повстань, які почалися наприкінці XVI ст. і тривали до 1638 р. Одне з перших таких повстань 1594–1596 рр., очолюване Северином Наливайком [у розпал якого, у 1595 р., народився Богдан], можна вважати своєрідним символічним відзначенням народження людини, якій судилося в майбутньому довести до переможного кінця боротьбу, що тоді почалася. «Він був пособником Тараса, опісля йшов слідами бунтівників Острянина і Гуні»,– писав тогочасний польський історик Коховський з приводу участі Богдана Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., коли повсталі під проводом Тараса Федоровича (Трясила) перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конецпольським, а також у козацько-селянській війні 1637–1638 рр., серед лідерів яких були Дмитро Гуня та Яків Остряниця.

Участь Хмельницького в козацько-селянських війнах відіграла величезну роль у формуванні його як державного діяча, політика, полководця. Козацько-селянські війни 30-х рр. XVII ст. мали міжнародне значення й набули загальноєвропейського розголосу. До них виявляли постійний інтерес держави, які в той час визначали політичний клімат у Європі, зокрема Франція, Іспанія, Швеція і особливо – Ватикан.

Політичні діячі й дипломати, оцінюючи повстання 1630 р., в якому брав участь 35-річний Богдан Хмельницький, вважали, що в результаті виступу українського народу опинилося під загрозою саме існування шляхетської Польщі.

Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їхньої воєнної репутації. Володарі європейських країн прагнули перетягти їх на свій бік; серед них

Портрет і герб гетьмана Богдана Хмельницького. Художник С. Якутович

був і шведський король, який називав козаків «ворожими дияволами». Того ж добивалися Трансильванія і Голландія. Наприкінці Тридцятилітньої війни в 1645–1646 рр. козацький корпус, який очолював Богдан Хмельницький, був залучений до французького війська принца Конде і в його складі брав участь у облозі й штурмі іспанської фортеці Дюнкерк, де засіли іспанці.

Отже, Богдан Хмельницький ще до Визвольної війни 1648–1657 рр. добре орієнтувався в політичній ситуації, що склалася в Європі, розумів місце та роль України в ній. У Запорозькому Війську він набув досвіду міжнародних відносин, оскільки козацтво здавна намагалося проводити свою, незалежну від уряду Речі П політої, зовнішню політику. Вже будучи ськовим писарем, у 1637 р., Хмельницький тільки керував війською канцелярією, а й конував по суті обов'язки міністра закордон справ, зокрема вів листування з представн ми інших держав, брав участь у переговорах іноземними послами (в Європі його назив канцлером).

Повстання 1637–1638 рр. було розгромле Хмельницький, як генеральний військовий сар, брав участь у підписанні тяжкого мирн договору 1638 р.

Тоді Річ Посполита обмежила козацьке моврядування, ліквідувала вищий козацьк апарат управління. На найвищі старшинськ посади було призначено польських шляхти Хмельницького понизили до рангу чигири кого сотника.

Полководець. Є історичні свідчення, вже в 1645 р. Хмельницький разом із деяки старшинами готував нове постання. Хмель цький сформував перший повстанський і в грудні 1647 р. вирушив на Запорожжя. порозька Січ дала йому гетьманську булаву, як український гетьман Богдан Хмельницьк очолив Визвольну війну, що за своїми масш бами, напруженням і результатами стала в визначнішим етапом у боротьбі українськ народу проти іноземного панування.

Очоливши повсталий народ, козацьк гетьман зажив світової слави. Про це свідч у своєму щоденнику Павло Алепський, араб кий мандрівник, син антіохського патріар Макарія, що двічі відвідав Україну: «Ось оцей Хмель, що його слава та ім'я лунають всьому світу».

Заслуга Богдана Хмельницького по гає саме в тому, що він протягом перш року війни за допомогою досвідченої коза кої старшини зумів створити з розрізнен селянських і козацьких повстанських гонів народно-визвольну армію. Він вийш із Запорозької Січі з три-чотиритисячн повстанським загоном, не рахуючи чоти тисячного татарського загону Тугай-бея, сланого кримським ханом йому на допомог

Під Зборовом, за свідченням самого гетьм на, чисельність війська досягла начебто тисяч – нечувана, як на той час, кількість. А мії, які брали участь у Тридцятилітній війн не перевершували 40–50 тисяч вояків. Богд Хмельницький перетворив селянські загони дисципліновані полки, які перемагали доб навчене польсько-шляхетське військо.

Полководець Богдан Хмельницький. Художник В. Полтавець. 1974 р.

Створюючи повстанську армію, яка мала загальнонародний характер, її головнокомандувач спирався на запорозьке козацтво, що виконувало в цьому війську роль навченого ядра. Завдяки набутому до 1648 р. досвіду – службі військовим писарем, а потім сотником у козацькому війську – Богдан Хмельницький досконало знав принципи комплектування, організації війська, систему підготовки до походу. Використавши й розширивши цей досвід, український гетьман виявився найталановитішим організатором армії, що увібрала в себе традиційні риси січового військового ладу.

З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язано створення козацької кінноти як роду військ. Основним родом військ українського козацтва в XVI ст. була піхота, яка вважалася тоді найкращою в Європі.

Артилерію повстанського війська по суті також створив Хмельницький. Спочатку в повстанців було тільки кілька гармат, які їм дала Запорозька Січ. У битві під Берестечком 1651 р. козацька армія мала вже понад 100 гармат. Наприкінці війни артилерія народно-визвольної армії налічувала вже понад 400 гармат. Хмельницький закріпив за кожною гарматою постійну обслугу із кращих стрільців і додав до кожної польової гармати упряжку коней, а дрібнокаліберні гармати поставив на двоколісні візки. Це був прообраз майбутньої тачанки, що її застосував у XX ст. під час громадянської війни в Україні Нестор Махно і яку запозичили в нього російські більшовицькі війська.

У період Визвольної війни Хмельницький розвинув військове мистецтво Запорозької Січі, яку можна назвати своєрідною українською військовою академією. Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського військового мистецтва, з яким він познайомився ще під час перебування у Франції в бурхливі роки Тридцятилітньої війни. Це – і різноманітні напрями стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ, і випробування різних видів зброї.

Богдан Хмельницький розробив воєнну доктрину і визначив головні принципи стратегії козацького війська у війні 1648–1657 рр. Він вважав, що перемоги у війні проти Речі Посполитої можна досягти тільки шляхом знищення

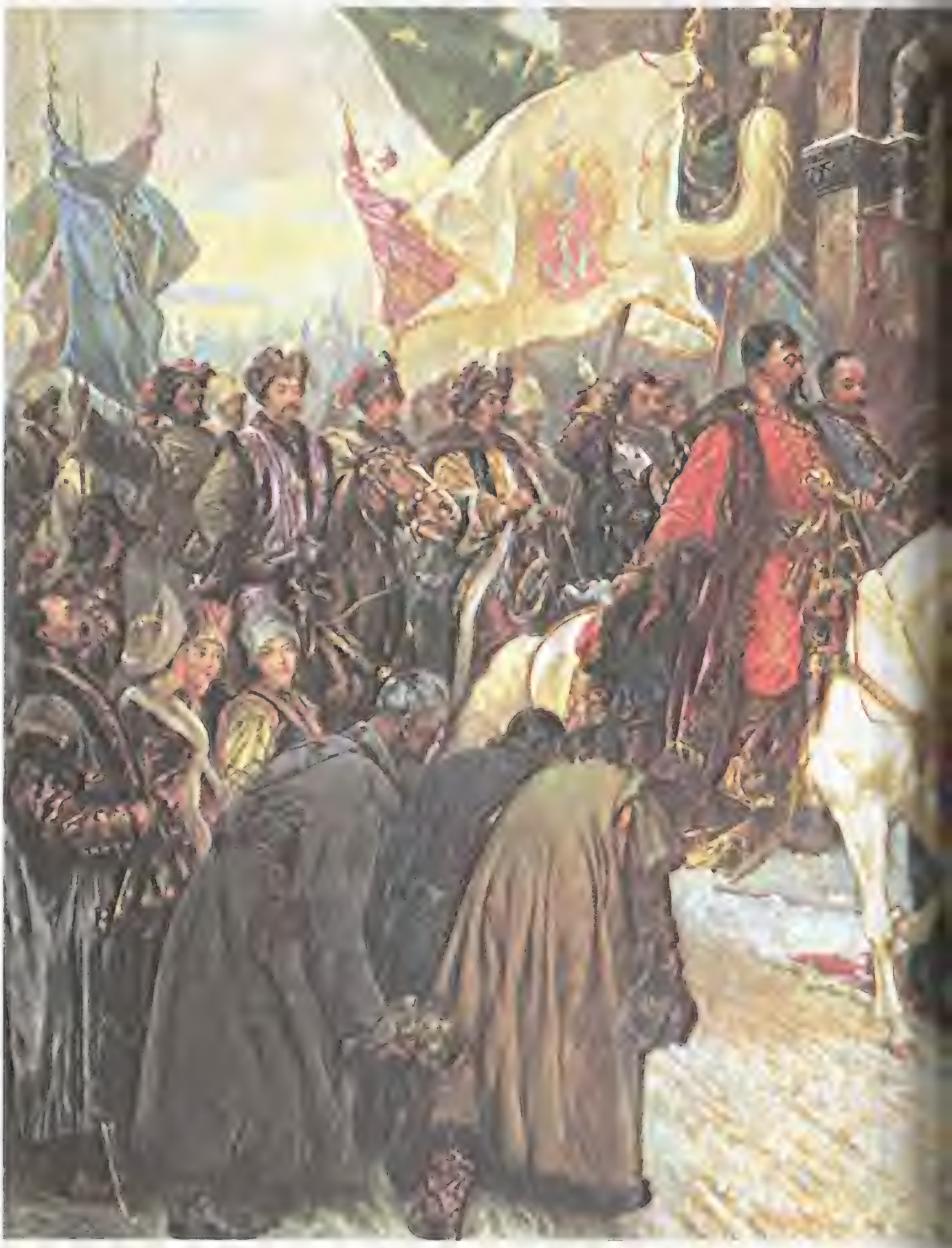

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького в Київ. Художник М. Івасюк. 1912 р. НХМУ

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Копія з портрета невідомого художника XIX ст. НМІУ

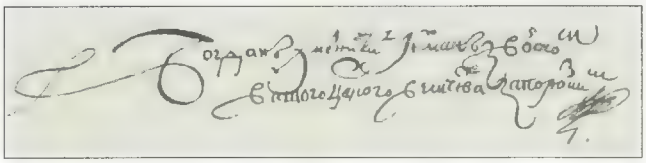

Факсиміле підпису гетьмана Б. Хмельницького

Військова печатка Б.Хмельницького

головного угруповання сил польсько-шляхетського війська на вирішальному напрямку, тобто на західному театрі воєнних дій. Тому козацький стратег дбав про максимальне забезпечення цього напряму необхідними засобами і силами, зосереджуючи там основні війська своєї армії. На північ, проти литовських військ, він посилав порівняно невеликі загони.

Хмельницький проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що й вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога і завдавав удару там, де вважав за потрібне. Вміло використовував рельєф місцевості, створюючи собі вигідні умови в бою, перший починав битву, утримуючи ініціативу, нав'язував свою волю супротивнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Одним із класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницкьий, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію залишити зайняту нею позиції, а потім прийняти бій на незручній для польської кінноти пересіченій місцевості – у Гороховій Діброві. Під час спуску обозних возів і артилерії в глибокий яр, 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив із засідки, остаточно вирішив долю другої битви війни.

На відміну від полководців західноєвропейських армій, які діяли переважно шляхом оборони та облоги фортець й ухиляння від битв, Хмельницький не витрачав часу і не розпорошував сил на облогу фортець, як він казав, «курників». Перемоги у війні він добивався в ході польових боїв, прагнучи якомога швидше досягти головної мети, тобто зав'язати бій з основними силами ворога і розгромити їх.

Улітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ проти польсько-шляхетського війська, хоча в тилу ще залишалися в руках ворога фортеця Кодак і ряд замків на литовському кордоні. У той же час перемога під Пилявцями (вересень 1648) визволила Волинь і Поділля і жодне укріплене місто вже не чинило опору козацькій армії. Після Пилявецької битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід, залишивши позаду укріплений Львів і наступивши на Замостя. У травні 1655 р. Хмельницький писав головнокомандувачу українськими силами в Білорусії полковникові Іванові Золотаренку, вимагаючи, щоб він не витрачав сили й часу на облогу окремих фортець і замків, а наступав на головне військо

Прапор Б. Хмельницького. Фрагмент. Середина XVII ст. Військовий музей. Стокгольм

сько ворога: «Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато було б зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше».

Всеволод Петрів (1886–1948) – військовий діяч, полковник Генерального штабу російської армії, генерал-хорунжий армії УПР, учасник оборони Києва від банд Муравйова в січні 1918 р., військовий міністр (1918), начальник Генерального штабу, на еміграції дійсний член Наукового Товариства Шевченка, автор багатьох праць з української воєнної історії – у своєму історико-психологічному нарисі «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років» (передруковано в 1993 р. у часописі «Військо України», № 6, 7, 8) робить висновок, що Богдан Хмельницький значно випередив XVII ст. своїм стратегічним принципом щодо фортець. «Не можна ще не зазначити,– пише Петрів,– ставлення до фортець: здобуваються тільки небезпечні та необхідні, інші обминаються та лише беруться в облогу. Норма, до якої дійшли лише дуже недавно».

Стратегічним новаторством для XVII ст. вважав Петрів також проведену Богданом Хмельницьким перед Пилявецькою битвою операцію прикриття авангардними групами козацьких військ зосередження і розташування головних сил української армії. Під командуванням полковника Максима Кривоноса, маневруючи на фронтах Волині й Поділля, ці великі козацькі з'єднання (разом з організованими Кривоносом в єдине військо численними селянськими загонами) розгромили кількатисячні магнатські війська та польські залоги й оволоділи могутньою фортецею Бар, замками і деякими укріпленими містами. А потім приєдналися до головної армії.

Отже, Богдан Хмельницький убезпечив свої головні сили від наскоків регіональних ворожих військ, що сприяло своєчасному розгортанню українського війська на полі бою під Пилявцями, довів ворога до виснаження і деморалізації. Хмельницький розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він застосував з метою рішучого розгрому ворога, зокрема такий

Воєнні походи Богдана Хмельницького

Шабля Богдана Хмельницького. XVII ст.

складний тактичний маневр, як охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

У першій битиві війни від Жовтими Водами (1648) повстанське військо за наказом свого гетьмана охопило військо Степана Потоцького й Шемберга з флангів і вийшло у його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. в своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви, години не відкладаючи до завтра, з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватися за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі». Під Пилявцями і під Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили й захопити ворога зненацька, несподіваним наступом.

Український гетьман завжди прагнув скористатися розпорошенням польських сил, щоб бити ворожі війська по частинах, не дати їм об'єднатися й використати кількісну перевагу. Цей стратегічний принцип Богдан Хмельницький застосував вже на Жовтих Водах.

Керівник Визвольної війни широко використовував не перевершене ніким у той час розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які й потому, ще і в XVIII ст., вважалися найкращими розвідниками в російській армії. До високої досконалості довів український гетьман козацьку майстерність у переслідуванні ворога.

Богдан Хмельницький сповна використав високе фортифікаційне мистецтво козаків, як

Б. Хмельницький, М. Кривоніс та І. Богун. Художник В. Полтавець. 1997 р.

Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-беєм. Художник Ю. Коссак. 1885 р.

були великими майстрами будувати земляні укріплення: вали, засіки, шанці, редути.

Активно застосовував гетьман табір – оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок, що був найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості. *[Див. статтю «Табір»].*

Під Зборовом табір був побудований «у кількадесят рядів». Під Берестечком він простягнувся на 3,5 версти в ширину і довжину. Під Білою Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Укріплення козаки могли будувати надзвичайно швидко. 1649 р. під Лоєвом 10 тис. козацьких кіннотників спішилися й за чверть години побудували в густому лісі могутній табір, укріпили його засіками і відбили атаку військ литовського гетьмана Радзивілла. «Наша литовська кіннота не могла його заступити»,– пише учасник бою.

Львівські міщани перед Богданом Хмельницьким у 1648 році. Художник Є. Трубецькой

Табір набув такого розповсюдження під час Визвольної війни, що навіть невеликі селянські

Богдан Хмельницький по Зборівській битві. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі». 1908 р.

Богдан Хмельницький у Києві. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі». 1908 р.

загони пересувалися під захистом своїх «таборників».

Богдан Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового військового мистецтва.

Сучасники порівнювали його з Ганнібалом та іншими відомими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного таланту.

Тогочасне військове мистецтво українського народу, розвинуте Богданом Хмельницьким, випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики.

Державотворець. Богдан Хмельницький, якому належить одне з найвидатніших місць в історії України козацької доби, відіграв провідну роль у різних сферах життя і діяльності українського народу. Великий полководець і організатор збройних сил Визвольної війни проти Польщі 1648–1657 рр., вправний і визначний політик, блискучий дипломат, гетьман України Богдан Хмельницький був водночас державним діячем грандіозного масштабу, фундатором, будівничим і главою Української Гетьманської держави.

Поштовхом до війни 1648–1657 рр. стало повстання козаків на чолі з Богданом Хмельницьким, яке розпочалося на Запорожжі. Козаки з боями витіснили із Січі польський урядовий гарнізон, який перебував там після придушення козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. На Січі відновилася влада кошового отамана. Одразу була відтворена посада виборного гетьмана усього українського козацтва, яка була скасована польським урядом у 1638 р., як і рада генеральної старшини при ньому. Гетьманом був обраний Богдан Хмельницький. Невелика група запорозьких і реєстрових старшин, залучених Хмельницьким для організації повстання, виконувала функції його штабу, стала відігравати роль органа української державної влади.

У ході війни повсталий український народ зламав і ліквідував органи польської державної влади, які встановили в Україні колоніальний режим.

Військо Богдана Хмельницького, звільняючи в переможних боях українські землі, змітало з лиця землі польських воєвод, старост, підстаростів, гродські, земські суди, сеймики та інші польські урядові структури.

Повстанський штаб уже не відповідав завданням часу. Б. Хмельницький разом із козацькою старшиною розгорнув енергійну діяльність зі створення органів влади.

Їм не довелося починати з нуля і створювати державу та її структури на порожньому місці.

Шапка гетьмана Богдана Хмельницького. Середина XVII ст. НМІУ

Вони могли спиратися на історичний досвід козацтва, яке в процесі свого формування і розвитку витворило українську державність – Запорозьку Січ з республіканським демократичним устроєм, а також систему верховної законодавчої влади – козацьку загальновійськову генеральну раду та систему вищої виконавчої влади – інститут гетьмана і при ньому раду генеральної старшини, що складала в сучасному розумінні Кабінет Міністрів і водночас генеральний штаб.

Військова генеральна рада, тобто загальне зібрання козаків, іноді з представниками духовенства, міського населення і навіть селянства. існувала на Запорозькій Січі, а потім і на всій показаченій Україні.

Козацька рада як система верховної законодавчої влади була сприйнята створеною з 1648 р. Гетьманщиною.

У роки Визвольної війни загальновійськові ради виконували роль народних зборів. Б. Хмельницький відновив козацьку систему вищої виконавчої влади – раду генеральної старшини при гетьмані. Її структура, що остаточно сформувалася при Хмельницькому, проіснувала з деякими доповненнями більше століття до скасування гетьманства Катериною II.

Хмельницький впровадив ще одну нову владну структуру – старшинську раду, яку складали генеральна старшина і полковники і яка перебрала частину державних законодавчих функцій у загальновійськової ради.

У стані війни для розвитку цивільних установ, прискореного вироблення конституційних основ, понять та норм не було належних умов. Мобілізація та організація людських сил та матеріальних ресурсів для ведення війни вимагали існування сильної військової влади. Богдан Хмельницький зумів створити такі органи влади,

Шабля Богдана Хмельницького. XVII ст. Переяслав-Хмельницький історичний музей

Бердиш Богдана Хмельницького. Краківський музей

в яких поєднав і цивільні завдання, і вимоги воєнного часу. Він перейняв у реєстрового козацтва військово-територіальній поділ на полки і сотні з принципом комплектування їх козаками певної місцевості, отже і назву кожен полк одержував від центрального міста регіону (полки: Лубенський, Корсунський, Канівський, Чигиринський, Переяславський, Черкаський та ін.). Але Хмельницький цей принцип наповнив державним змістом. Він зробив полк не лише військово-територіальною, а й адміністративно-територіальною одиницею. Полковник був не тільки військовим керівником, командувачем полку, а й здійснював регіональну державну владу, керував зі своєю командою – полковою старшиною – населенням усього полку, виконував адміністративні функції, підлягаючи безпосередньо гетьманові.

Під особистим керівництвом Богдана Хмельницького створювався державний апарат. При гетьмані склалася сильна старшинська група, яка допомагала йому в державотворчій, адміністративно-організаційній роботі. Він зумів згуртувати навколо себе тих, хто виявляв хист і вміння до праці в різних галузях державного життя і військової діяльності, зібрав навколо себе сузір'я талантів, справжню еліту. Комплектувався корпус полковників і генеральної старшини за рахунок «старих» запорозьких і реєстрових полковників, загартованих у воєнних походах проти Османської імперії і Кримського ханства та в повстаннях 30-х рр. XVII століття проти Польщі. На бік Богдана Хмельницького перейшли також вихідці з українських шляхетських родин. Деякі з них здобули освіту в закордонних університетах, працювали в урядових установах Речі Посполитої, служили в польському війську. У Богдана Хмельницького вони одержували високі посади.

Гетьман зумів об'єднати старшину в ім'я спільної мети – звільнення Батьківщини від іноземного панування і створення Української держави. Він міцно тримав у руках різнорідні групи старшини і не дозволяв їм вступати в боротьбу між собою. Завдяки авторитетові гетьмана новий державний апарат став єдиним і монолітним.

Богдан Хмельницький разом із старшиною створив досить струнку систему державного адміністративно-територіального і військового управління. Вища ланка – уряд генеральної старшини на чолі з главою держави – гетьманом України. Вони здійснювали загальне керівництво. Середня – полковий уряд (полкові: обозний, по двоє суддів, осавулів і хорунжих) на чолі з полковником, який підлягав безпосередньо гетьману. І нижча ланка – сотенний уряд (зменшена копія полкового) на чолі з сотником, який підлягав полковникові. *[Див.: «Старшина козацька»].*

Усі ці три ланки державних органів влади – від найвищої (посади гетьмана та генеральної старшини) до найнижчої (посади сотника і сотенної старшини) – мали право виборності та непорушно існували всі неповні десять років Визвольної війни 1648–1657 років. Вони діяли в Україні і після війни ще понад сто років, хоч і зі значними обмеженнями й порушеннями виборності з боку царського уряду та його адміністрації.

Інші соціальні групи визнавали державне керівництво козацької старшини, але вони мали самоврядування в межах станових установ. При Богдані Хмельницькому продовжувало діяти і далі поширювалося Магдебурзьке право в містах, міщани мали свій особливий устрій і самоврядування.

Православна церква теж зберігала свій статус і надзвичайно посилилася, бо в Гетьманщині ліквідовувалася унія, до мінімуму було зведено вплив римо-католицької церкви.

Селянство не мало своїх органів самоврядування. Але в козацькій Україні, де було ліквідовано панування магнатського польсько-шляхетського стану та велике землеволодіння (крім

монастирського), а також знищено кріпацтво, селянство одержало свободу і громадські права, воно перетворилося у вільних дрібних землевласників, фактично фермерів.

Таким чином, Богдан Хмельницький з козацтвом, згуртувавши навколо себе всі національні сили, добився консолідації всього українського народу, усіх верств населення на національно-державній основі. Була створена нова національна державність – Українська Гетьманська держава.

Те, що в Україні з самого початку Визвольної війни формувалася Українська держава, розуміли й окремі польські військові та політичні діячі.

Коронний гетьман Микола Потоцький ще в березні 1648 року повідомляв польського короля, що козаки «хочуть необмежено панувати на Україні, складати договори з іноземними монархами і все робити, що їм подобається». У травні цього ж року, потрапивши до татарського полону після Корсунського розгрому, Потоцький в Криму дізнався від союзника Богдана Хмельницького Тугай-бея про наміри козаків. Потоцький писав королю, що козаки вимагають, щоб по Білу Церкву не було польських воєвод і старост, тільки хочуть, щоб їх країна могла називаться «вільним козацьким князівством».

Маршалок польського сейму (єпископ католицької церкви) Б. Лещинський говорив 7 липня 1648 року на конвокаційному сеймі у Варшаві, що «один непоказний козачок (мовилось про Б. Хмельницького), останній подонок Речі Посполитої, задумав захистити Руську (тобто Українську) монархію».

І в Україні, де добре був відомий державницький характер Запорозької Січі, виступ повстанського запорозького загону на чолі з Богданом Хмельницьким викликав чутки про намір козаків повалити іноземне володарювання Польщі й заснувати «козацьке князівство».

Сам український гетьман публічно задекларував свої державні, політичні і військові плани в лютому 1649 р. в Переяславі у промові до польських комісарів, очолюваних Адамом Киселем, які прибули для переговорів. Передусім він оголосив себе незалежним володарем України: «Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським». Визначив свою мету: визволення від чужоземного панування всього українського народу: «Виб'ю з лядської неволі ввесь народ руський».

[Тут варто зауважити, що традиційна ще від княжих часів назва Української держави Русь (у період Литовського князівства – Русь-Україна) тривалий час виступала синонімом назви Україна. Відповідно й українці називали себе русами, русичами, русинами. Московія Руссю тоді не називалася, й за таку її не вважали. З 135[illegible] р. терміном «Велика Русь» (грецьке – Мегра Росіа) позначали ряд підвладних Київській митрополії єпархій. У московських документах, а також зрідка й на Заході, починаючи з XV ст., цей термін інколи вживався для позначення Великого князівства Московського, пізніше – Московського царства, особливо після 1589 р., коли Москва була проголошена патріаршою столицею. Політичний термін Росія (або Російська імперія) був усталений 1721 року Петром І, коли він прийняв титул імператора всіх земель Московського царства і завойованих або включених до імперії територій і народів.– *Упоряд.*].

Портрет Богдана Хмельницького.
Художник С. Землюков. І половина XIX ст.

Хмельницький також сформулював і ствердив принцип не завойовувати чужі землі. І в цьому виявився геній першого українського гетьмана. Слід зазначити, що цей принцип був узагалі притаманний ментальності українського народу, який за всю свою історію ніколи не прагнув загарбати чужу територію, підкорити інші народи, а тільки захищав, обороняв свою Вітчизну.

Богдан Хмельницький сказав: «За кордоном на війну не піду... досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі і князівстві своєму».

Водночас він вважав, що в Україні можуть жити вільно представники інших народів, тільки б вони визнавали владу Української Козацької держави: «А схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому Війську». Треба зауважити, що назва «Запорозьке Військо» з часів Визвольної війни набула державного змісту й нею офіційно позначалась Українська Гетьманська держава.

Організовуючи нову державність, Богдан Хмельницький із старшиною мусили передусім вирішити проблеми визначення кордонів України. Як відомо, територія і армія – це першооснова держави. Армію вони вже мали – козацьке військо. Мабуть, уже з початку війни була вироблена концепція державних кордонів України, з якою Богдан Хмельницький виступив перед польськими комісарами. Кордони,– заявив він,–повинні проходити по Львів, Холм і Галич, тобто як колись проходили кордони володінь великих князів Київської Русі, включати всі етнічні українські землі.

Винятково талановитим організатором проявив себе Хмельницький і в державній господарсько-фінансовій політиці, якою він безпосередньо і постійно керував. Розбудова держави в умовах ведення затяжної війни вимагала величезних коштів. Значних фінансових витрат потребувала організація нового адміністративного апарату, а також і збройні сили, хоч козаки й були на самозабезпеченні. Однак «військові потреби» (за визначенням Б. Хмельницького) вимагали чималих витрат. Активна міжнародна політика, дипломатична служба, утримання послів поглинали не менше грошей. Український гетьманський уряд роздобував необхідні кошти швидко і в достатній кількості. Хмельницький зумів підібрати здібних співробітників у цій галузі державної політики із середовища великих і середніх землевласників, заможного купецтва і разом з ними організувати фінанси України – «військовий скарб». Він поповнювався з трьох основних джерел: з земельного фонду, який склався в результаті ліквідації польської влади в Україні й утечі польських і ополячених магнатів і шляхти; з доходів від промислів (млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди, рудні та ін.); торгівлі та з податків і оренди.

На місці колишніх величезних феодально-кріпосницьких магнатських, шляхетських і католицького духовенства латифундій, королівщин, тобто володінь польського короля, утвердилося козацьке землеволодіння з приватною власністю на землю, хутірським, фермерським типом господарства. Значну частину складало селянське землеволодіння. Православна церква, монастирі мали великі земельні володіння. Однак і державний земельний фонд був чималий; з нього уряд наділяв службову старшину «ранговими», тимчасовими, володіннями (землі, села, містечка, млини), тобто відповідно до їхнього рангу, посади, доки вони виконували адміністративні й військові функції. Гетьману «до булави» було віддано Чигиринське староство. Крім того, певна частина державної землі продавалася.

У своїй державній політиці гетьман надавав великого значення розвиткові й захисту внутрішньої торгівлі, від якої державний скарб отримував значні доходи. Важливою галуззю фінансів України були кордонні мита: «індукта» – від ввезення товарів, «евекта» – від вивезення.

У державному документі – гетьманському універсалі від 28 квітня 1654 р. про встановлення мита на чужоземні товари – Хмельницький пояснює необхідність цього податку збільшенням державних дипломатичних витрат: «Маючи великий розход на людей чужоземних, а приходов мало маючи». Була розроблена система тарифів. Сплаті мита підлягали московські й турецькі товари. Самовільно привезені чужоземні товари підлягали конфіскації: половина йшла у військовий скарб, половина – збирачеві мита. Існували внутрішні торгові збори – від возів («возові»), від міри збіжжя («помірне»), продажу відрами спиртних напоїв («повідерщина»), на дорогах – «мостове», «перевіз». Тільки великі міста – такі, як Київ, Переяслав та деякі інші, – брали гроші від тих зборів на свої потреби, від усіх інших збори йшли у військовий скарб.

Зацікавлений у розвитку торгівлі, Б. Хмельницький подекуди звільняв від мита торговців, підтримував іноземних купців, які приїжджали в Україну, і тих, хто тут жив постійно, як, наприклад, ніжинських греків, об'єднаних у братство. Їм він дозволив створити власний суд.

У власність держави гетьманський уряд забрав млини, винокурні, броварні, корчми, лісові «буди» та інші промисли й підприємства, які раніше належали королівщині або польським магнатам і шляхті. Український державний апарат нерідко сам управляв підприємствами на цих промислах, а найчастіше віддавав їх в оренду. Оренда практикувалася й до 1648 року як у королівщинах, так і в магнатських і шляхетських володіннях. Але під час організації нової Української Гетьманської держави орендування набрало характеру окремої фінансової системи, що охоплювала різні галузі економічного життя і була вдесятеро менша, ніж при польському режимі. Отже, оренди були

Переговори гетьмана Б. Хмельницького з польським послом Смяровським під Замостям у 1648 році. Художник Й. Гловацький. 1840 р. НМІУ

найголовнішим джерелом українського скарбу в часи Хмельницького.

Універсалами Хмельницького встановлювалися й загальні податки, якими обкладалися селяни й міщани України. Ці податки теж були важливим джерелом прибутків державного скарбу. Постійний податок – «побір», або «димове», і надзвичайний – «стація», що йшов здебільшого на оплату війську, а також на забезпечення дипломатії, мали розмір від 1 до 12 золотих з кожного двору-господарства. Стацію Богдан Хмельницький запровадив універсалом у грудні 1650 р. Існував ще податок «показанщина», яким обкладалися ті, хто виробляв спиртні напої. А це були й козаки, включаючи старшину. Їх опадаткування було узаконено гетьманським універсалом від 22 травня 1654 р.: «Аби всі звичайне, як і всюди, так козаки, яко і месчане, крім жадного спротивлення, се отдавали».

Провідна роль належала Хмельницькому і в організації судочинства, створенні його державної системи. В її реалізації велике значення мала особиста влада гетьмана. Богдан Хмельницький одержав у спадок від минулого станові суди. Козаки й раніше мали своє судочинство, що ґрунтувалося на давньому звичаєвому праві Запорозької Січі.

На відміну від Запорозької Січі, де суд відбувався на загальній військовій раді, в якій брали участь усі козаки, в Українській Гетьманській державі судочинство здійснювали старшини – керівники місцевої адміністрації. Спочатку особисто судили полковники та сотники, але поступово задіювалися полкові й сотенні судді. Богдан Хмельницький заснував Генеральний військовий суд при гетьмані як найвищу судову інстанцію. До його складу входили два генеральні судді та судовий писар. Генеральний суд розглядав апеляційні справи полкових і сотенн судів, а також справи прохачів, що зверталис безпосередньо до гетьмана.

Не залишалася поза увагою гетьмана-держ вотворця й сфера культури та духовності. В підтримував і захищав православні церкви монастирі, які в ті часи відігравали також і ро осередків освіти й науки. Особливо піклував про Києво-Могилянську колегію. Серед йо сподвижників були вихованці цього українс кого вищого навчального і наукового заклад Він послав туди вчиться свого сина Юрія. голова нової держави, Хмельницький прагну щоб колегія готувала кадри її адміністра Він усіляко гарантував існування Києво-Мо лянської колегії у свої трактатах з поляка У Зборівській (1649) і Білоцерківській (165 угодах гетьман України включав спеціал статтю про таку гарантію. Він фінансував легію. Надав Братському монастирю, який патроном колегії, сім сіл, а також приві шинкування горілкою і медом без податків збільшення колегіальних доходів.

Важливе місце в державній діяльно Хмельницького займала зовнішня політ ка, якою він теж особисто керував і яка б спрямована на утвердження Українськ Гетьманської держави в світі. Очоливши пр цес формування Української держави, гетьм у міжнародних зносинах з багатьма країна використовував свої знання й минулий досв у сфері дипломатії, набутий ним на уряді ге рального писаря Запорозького Війська, я він займав до 1638 р. Блискучий політичний дипломатичний талант українського гетьма ставив його в перший ряд керівників європе ських держав. Здійснюючи широко розга жену міжнародну діяльність і маючи дипло тичні відносини з керівниками різних дер український гетьман листувався з ними, об нювався посольствами, укладав міждерж договори.

Система дипломатичної служби була орга зована Б. Хмельницьким, як на той час, зра во. Тому гетьман мав у своєму розпоря-дж точні відомості про події в Польщі, Криму, реччині, Молдові й Валахії, про політику і с новище західноєвропейських країн – Шве Німеччини, Австрії, Італії та ін.

Найближчим своїм співробітникам він д дипломатичні доручення.

Як правило, Хмельницький сам керу складанням інструкцій для послів і гінців. також дипломатичних листів, нерідко безп редньо диктував текст. Відомий універсал, писаний його власною рукою.

Богдан Хмельницький. Художник О. Штанко. Ілюстрація до кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика» ((К.: Веселка, 1994)

Іван Виговський завідував канцелярією при гетьмані, де служили військові канцеляристи, вихованці Києво-Могилянської колегії, світська українська інтелігенція тих часів. Усі вони були допоміжними кадрами в дипломатії – писарями, перекладачами, секретарями, що їздили з українськими посольствами. Отже, під проводом гетьмана Б. Хмельницького та при допомозі його канцлера – генерального писаря Івана Виговського – склалася школа талановитих українських дипломатів.

Саме з їхньою допомогою український гетьман дипломатичними заходами домігся протягом війни ізоляції Польщі та встановив добрі стосунки з рядом сусідніх держав, забезпечив Україні допомогу Криму, досяг прихильного нейтралітету Туреччини і Семиграддя, змусив Молдову розірвати союз із Польщею, готував союз із Швецією, зав'язав дружні відносини з Венецією.

Отже, незаперечним історичним фактом було створення Української Гетьманської держави, яка формувалася від самого початку Визвольної війни. Усі органи влади, що створювалися в ході війни, виконували належні їм державні функції – внутрішні й зовнішні. Українській державі були притаманні компоненти, обов'язкові взагалі для будь-якої державності: наявність території; існування місцевих адміністративно-політичних органів влади; незалежність правових інституцій від іншої держави; національне військо; незалежність фінансової сфери.

Слід зазначити, що реальна влада в умовах війни була повністю зосереджена в руках гетьмана Б. Хмельницького, який спирався на підлеглі йому великі збройні сили країни, – він був їх головнокомандувачем, вони надавали йому необмежену підтримку.

Гетьман був найвищим адміністратором, главою держави, безпосередньо керував зовнішніми міжнародними зносинами. Гетьману належали й вищі судові функції. До того ж треба враховувати його безмежний авторитет серед найширших кіл української громадськості. Отже, гетьман України Богдан Хмельницький був справжнім володарем краю. Але його влада все ж контролювалася загальновійськовою радою.

Поступово Б. Хмельницький став прихильником сильної, твердої, монархічної влади. Така форма влади в XVII ст. в Європі була поширеною і життєздатною. Свої династичні устремління гетьман намагався реалізувати вже перед смертю. На скликаній ним старшинській раді Хмельницький домігся обрання сина Юрія гетьманом України, своїм наступником. Як відомо, це гетьманування Юрія було дуже коротким – кілька місяців.

Доля. Особисте життя Богдана Хмельницького не було дуже щасливим. Зазнавав він тяжких, жахливих, іноді непоправних ударів долі.

Вихований у середовищі козацтва, де воля визнавалась найвищою людською цінністю, він ще в роки ранньої молодості, беручи участь у поході польського гетьмана Жолкевського 1620 р., потрапив у турецький полон і втратив батька Михайла Хмельницького, який поліг «лицарською смертю». Ця втрата для Богдана Хмельницького була дуже болісною. Він шанував і любив батька, цінував його поради. Згадуючи батька, гетьман України завжди додавав: «славної пам'яті». На пам'ять про батька Богдан побудував у родовому маєтку в Суботові церкву святого Михайла. Після повернення Богдана з полону мати вийшла заміж за білоруського шляхтича Василя Ставецького й залишила Суботів сину.

Десь у кінці першої чверті XVII ст. Б. Хмельницький одружився з дівчиною з переяславської козацької родини – Ганною Сомко. Шлюб виявився щасливим. Але на початку 1647 р.

дружина Богдана померла, залишивши шістьох дітей: двох синів – Тиміша і Юрася, чотирьох дочок – Катерину, Степаниду, імена двох молодших не встановлені. [За новими даними, дітей у Б. Хмельницького й Г. Сомко було більше – очевидно, 10.– *Ю. М.*].

Втрата дружини співпала з тяжким і небезпечним періодом у житті Богдана Хмельницького, і не тільки його, а й козацтва, усієї України.

Б. Хмельницький, тоді один із десяти чигиринських сотників реєстрового війська, вороже ставився до політики Речі Посполитої в Україні, з обуренням реагував на різні факти гніту, насильства й переслідувань з боку польської шляхти. До того ж він на собі їх відчув. Жорстоких утисків і лютих переслідувань зазнав він від коронного гетьмана Станіслава Конецпольського і його сина Олександра – корсунського й чигиринського старости, яким належали величезні володіння на Україні, зокрема і Чигиринщина. Богдана Хмельницького, який був визначною особистістю серед козацької старшини, Станіслав Конецпольський хотів знищити. «Він боїться,– свідчив сучасник,– щоб Річ Посполита не зазнала від Хмельницького багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму». Коронний гетьман, помираючи, заповідав синові здійснити те, чого він сам не встиг.

Виконавцем планів Олександра Конецпольського був чигиринський підстароста Чаплинський. Він прибрав до рук спочатку Мліївський Ключ з млином, що належав Хмельницькому, потім привласнив його батьківщину – Суботів, вигнавши звідтіля родину сотника, хоча король Владислав IV привілеєм від 22 липня 1646 року підтвердив право Хмельницького на володіння Суботовом. Було вчинено кілька злочинних замахів на життя Б. Хмельницького. За наказом Чаплинського слуги спіймали молодшого Хмельниченка (мабуть, Юрася) на ринку й побили канчуками. «Ледве живим залишився»,– писав у скаргах його батько.

Намагання Богдана Хмельницького домогтися справедливості законним шляхом були марними. Чигиринський підстароста викрав з дому Хмельницького і молоду жінку Мотрону. Шляхтянка, напівсирота, Мотрона потрапила до цього дому раніше і допомагала хворобливій дружині Хмельницького по господарству. Пізніше Хмельницький закохався в Мотрону. Але Чаплинський примусив її прийняти католицтво

Портрет Тимофія Хмельницького. З німецької хроніки. 1663 р

Портрет Розанди Хмельницької. Перша половина XIX ст. Російський музей. Петербург

і одружився з нею. Після перших перемог козацького війська Чаплинський утік, і гетьман України Богдан Хмельницький під час переговорів з польськими послами вимагав видачі йому втікача. Мотрона ж у червні 1648 р. повернулася до Богдана, і 27 грудня цього ж року антіохійський патріарх обвінчав їх.

Але і з Мотроною гетьману доля готувала гіркі переживання. Ця жінка виявилася негідною його великого, пристрасного, глибокого кохання, яке владно охопило гетьмана в немолодому вже віці (йому було за п'ятдесят). Ходили чутки, що ця жінка зрадила гетьмана з годинникарем, розтрачувала гетьманське майно. У другій половині квітня 1651 р. гетьман, перебуваючи в поході, доручив синові Тимошу з'ясувати цю справу. Тиміш наказав покарати мачуху насмерть. 10 травня про це довідався Богдан. Він тяжко пережив утрату своєї другої дружини.

У липні цього ж 1651 р. Б. Хмельницький одружився з Ганною Золотаренко. Вона була вдовою одного з козацьких полковників і сестрою Івана і Василя Золотаренків, ніжинських полковників. Шлюб виявився вдалим. Третя дружина залишалась вірною Богдану Хмельницькому до самої смерті. Вона дбала про його дітей. Вони видали усіх дочок заміж. Богдан Хмельницький любив своїх дітей, хоч був вимогливим і дещо суворим батьком.

Третя дружина гетьмана користувалася загальною пошаною в його оточенні. Вона була не лише доброю господинею, а навіть видавала державні документи (зберігся універсал, підписаний нею). По смерті чоловіка вона постриглася в черниці.

Але в житті Б. Хмельницького була ще одна непоправна, сумна і болісна втрата рідної людини. Син Тиміш був надією в династичних планах Богдана Хмельницького, який хотів зробити старшого сина своїм спадкоємцем, правонаступником. Гетьман виховав з нього досвідченого, хороброго воїна, який був вправним кіннотником, влучним стрільцем. Батько брав сина, ще юнака, з собою у воєнні походи – в Галичину, під Зборів, доручав йому наглядати за спорудженням укріплень у Суботові, знайомив з веденням політичних справ, наказував бути присутнім під час аудієнцій іноземних послів. Гетьман одружив Тимоша з дочкою молдовського воєводи Василя Лупула Розандою, і Тиміш двічі вирушав до Молдови на допомогу своєму тестеві. Тиміш був поранений у боях під Сучавою і у вересні 1653 р. помер від рани. Тяжко пережив цю смерть Богдан Хмельницький, але втішався, що його син живий у руки ворогові не віддався.

Бурхливо, з емоційною напругою, не приховуючи свого обурення і гніву, реагував Хмельницький на воєнні невдачі й негативні політичні події загальноукраїнського значення. За свідченням польських послів, він «говорив з такою фурією, що кидався від лави, рвався за чуприну, ногами бив землю».

Але в усіх своїх бідах, нещастях і горі, гостро, бурхливо виявляючи свої емоції, безмежно страждаючи, Бгдан Хмельницький жодного разу не зламався; його могутній дух завжди переважав, і гетьман починав знову діяти.

Б. Хмельницький був людиною сильної, хоч і нерівної вдачі. Дехто з тих, хто безпосередньо з ним контактував, відзначав мінливість його настроїв. Зустрічаємось також з дещо різними оцінками характеру гетьмана. Павло Алепський писав: «Нелукавий, спокійний, мовчазний, але людей не цурається, особисто керує всіма справами; скромний щодо їжі, питва та одягу». Інші сучасники говорили, що гетьман бував «задуманий», «в меланхолії», «легко розлючувався». Але коли він чимось обурювався, то не приховував свого гніву. Був суворий і навіть жорстокий у покараннях тих, кого він вважав винними. Водночас, коли необачним вчинком траплялося образити когось, він умів вчасно схаменутися і перепросити скривдженого.

Посол Венеціанської республіки до Богдана Хмельницкьго, який був у нього двічі на прийомі в Чигирині, так характеризував українського гетьмана: «Мова його і спосіб правління вказують, що він має погляд на речі і проникливий розум... Людина з нього лагідна і проста, власне тим він приваблює серця воїнів; але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами». «Всім, хто входив до його кімнати, він стискав руку і всіх просив сідати, якщо вони козаки». Інші сучасники теж зауважували: «Легкий був до нього доступ, бо до всіх був привітний і ласкавий».

За свідченнями іноземців, які побували у столиці України – Чигирині, в побуті гетьман був простий і скромний. Його резиденція не відрізнялася від звичайної садиби заможного козака. У кімнатах не було ніяких прикрас. У світлиці, де він приймав відвідувачів, за свідченням венеціанського дипломата і мандрівника Альберто Віміни (1603–1667), «нема жодних розкошів, її стіни зовсім не оздоблені». Гетьманські бенкети не відзначалися особливою пишнотою, «але гетьманський стіл небідний добрими і смачники стравами і звичайними в країні напоями: горілкою, пивом, медом».

Отже, з усіх характеристик, які давали Богданові Хмельницькому сучасники, можемо

Портрет Богдана Хмельницького.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.
Праворуч угорі – герб Запорозького Війська, оточений ініціалами Б. Хмельницького. Під портретом підпис латиною: «Богдан Хмельницький, Війська Запорозького командувач, вірний слуга, ініціатор козацького повстання і українського народу князь»

зробити висновок, що перший гетьман України був людиною високоосвіченою, шляхетною, дуже скромною в побуті, щиросердною та доброзичливою до козаків, гуманною і разом з тим (за певних обставин) – суворою, навіть жорстокою.

Зовнішній вигляд Богдана Хмельницького найбільш достовірно передає гравюра ґданського гравера Гондіуса, яка була зроблена на основі малюнка Вестерфельда – придворного маляра литовського гетьмана Януша Радзивілла, який він виконав під Білою Церквою в 1651 р. Отже, прижиттєвий портрет першого гетьмана України: овальне худорляве обличчя з високим чолом, відкритим і водночас владним поглядом темних очей під тонкими бровами, з довгими, тонкими козацькими вусами. Щодо статури Богдана Хмельницького, то Альберто Вімвна висловлюється, що він «на зріст скоріше високий, ніж середній, широкий в кості, сильної будови».

Останній злет. З Московською державою, яка вела, хоч і невдало, війни з Польщею, Богдан Хмельницький після п'ятирічного дипломатичного листування та обміну посольствами нарешті в січні 1654 р. уклав міждержавний мілітарний союз і за військову допомогу погодився, щоб Україна прийняла протекторат Московської держави, який був для того часу звичайною формою міжнародних відносин.

Москва, укладаючи договір, визнавала Україну самостійною і незалежною державою. Але Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною від феодального примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Здійснюючи ненажерливу, колоніальну політику, Москва дивилася на Україну як на майбутню частину свого царства, прагнула обмежувати українську державність, маючи за кінцеву мету знищення Української Гетьманської держави і заміни протекторату на повну інкорпорацію України, перетворення її в московську провінцію.

Українсько-московській угоді передувала Переяславська рада. До Переяслава прибуло велике московське посольство на чолі з ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним, з яким Богдан Хмельницький і козацька старшина вели переговори про прийняття Україною протекторату московського царя в разі одержання від нього воєнної допомоги. Переяславська козацька рада прийняла рішення про це.

Однак рада була дуже малочисельною, мала більше декларативний характер. Московські посли відмовилися дати офіційний документальний акт, який би визначав умови об'єднання двох держав; не було жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів. Вони також категорично відмовились присягати від імені царя. У церкві відбулася однобічна присяга гетьмана Богдана Хмельницького, частини старшини і козацьких представників окремих полків. Не присягнули Уманський і Брацлавський полки. Категорично не прийняли ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, уманський полковник Йосип Глух, корсунський полковник Григорій Гуляницький та ряд інших. Не приїхав до Переяслава і славетний кошовий атаман Іван Сірко з своїми запорожцями.

Не всі переяславські міщани згодилися присягнути царю. Декого з них гнали силою

Смерть Богдана Хмельницького.
Художник Т. Шевченко. 1836 -1837 рр.
Зображено момент передачі Богданом Хмельницьким гетьманської булави молодшому синові Юркові в квітні 1657 р.

до церкви. Більшість киян відмовлялись присягати, їх також гнали силою, але присягаючи, вони називалися не своїми іменами. Як розповідає очевидець, у небагатьох чорнобильських міщан ґвалтом взяли присяги. Більшість їх із Чорнобиля роз'їхалися по різних містах і містечках. Вони заявляли, що «швидше помруть, ніж будут присягати московському царю, і твердо стоятимуть на цьому». У полках Полтавському і Кропив'янському навіть побили киями царських урядовців.

Першим кроком царського уряду на його шляху загарбництва і зрадництва щодо України була сепаратна Віленська угода Московії з Польщею 1656 р. Не повідомивши Богдана Хмельницького, не запросивши українських представників на польсько-московські переговори, там по-змовницьки, за спиною України, вирішували її долю, дискутували питання про повернення України під владу Польщі.

Одностороннє Віленське перемир'я Московії з Польщею розцінили в Чигирині як царську зраду. Богдан Хмельницький, за словами Івана Виговського, «прикро вражений, кричав, немов божевільний і несамовитий, що нема іншого виходу як відступити від Москви і шукати собі іншої помочи». Український гетьман, вирішивши відійти від Москви, дуже енергійно зайнявся утворенням коаліції зі Швецією, Семиграддям (Трансильванією), Бранденбургом, Молдовою, Валахією, Литвою, маючи на меті відвоювати у Речі Посполитої загарбані нею західноукраїнські землі, які ще не ввійшли до складу Української Гетьманської держави. Водночас Хмельницький прагнув тим самим домогтися незалежності від агресивної політики Москви. Були сформовані союзні військові сили. 30-тисячні війська мадяр і волохів, очолені семиградським князем Юрієм Ракоцієм, перейшовши Карпати, увійшли в Галичину. До них приєднався 20-тисячний козацький корпус на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (Богдан Хмельницький був уже настільки хворий, що особисто не міг очолити військо). З ними діяли також і шведські війська під проводом короля Карла-Густава X. Після успішних дій в Галичині союзні війська розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького й оволоділи обома столицями Польщі – Краковом і Варшавою, рядом інших польських міст. Шляхта – і православна, і католицька – Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, звернулася до гетьмана із заявою, в якій вказала, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Богдан Хмельницький видав «Асекурацію», приймаючи їх у підданство й забезпечуючи права та вольності, зокрема католицькій релігії. Слідом за тим звернулися до українського гетьмана шляхта і магнати Волині з проханням прийняти її під свій протекторат.

Але після такого тріумфу Української Гетьманської держави і здобуття найбільшого

Іллінська церква-усипальниця Богдана Хмельницького. 1653–1656 рр. с. Суботів Черкаської обл.

Іллінська церква. Меморіальна плита на місці, де було поховано гетьмана

престижу, найбільшої популярності її керівника Богдана Хмельницького влітку того ж 1657 року міжнародна і воєнна ситуація змінилася не на користь коаліції. Війська Ракоція були розгромлені. Шведський король почав виводити свої війська з Польщі. Самовільно відступив на Гетьманщину корпус Ждановича.

Відомості про це смертельно вразили Хмельницького. Його розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало. Свій земний шлях Богдан Хмельницький завершив 6 серпня 1657 р. в Чигирині.

Український народ втратив свого могутнього керманича, під проводом якого визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу.

ХОРТИЦЬКИЙ «ЗАМОК» ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО. У середині XVI ст. на острові Мала Хортиця, що за двісті метрів від Великої Хортиці, був побудований так званий «замок», чи «городок»,– земляне укріплення з дерев'яними конструкціями, в якому був використаний фортифікаційний досвід козацтва. Важливе місце в Малохортицькій фортифікаційній системі належало природним укріпленням. Природа немовби навмисно створила цей острівець для військової мети. Схожий на суцільну скелю, площею близько 16 га, височить він на Дніпрі, підносячись над водою на 15 м,

Портрет і герб князя Дмитра Вишневецького. Художник С. Якутович. 1994 р.

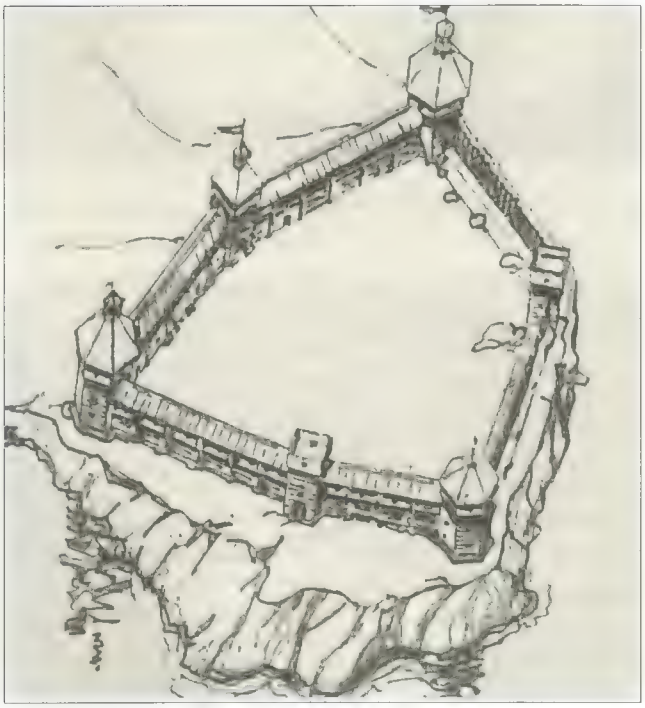

Хортицький «замок» Дмитра Вишневецького. Середина XVI ст. Реконструкція В. Ленченка

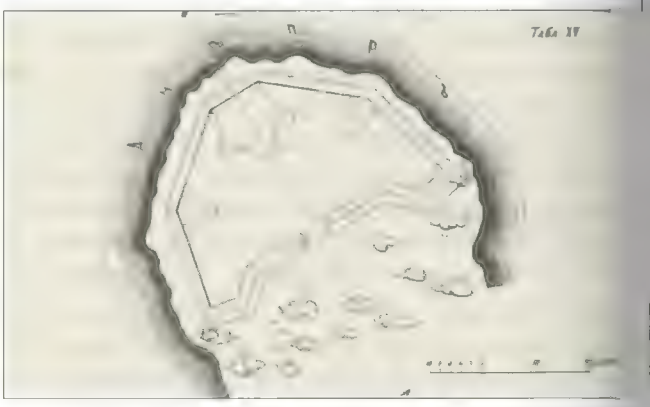

План Малої Хортиці. З кн. Д. Яворницького « Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Бій запорожців з татарами. Художник С. Васильківський. 1892 р.

мов неприступна грізна фортеця, зі скелястими, майже стрімкими берегами.

Хортицький замок побудував Дмитро Вишневецький (?–1563) – український православний князь родом з Волині.

Він мав військовий талант, був винятково сміливою людиною з кипучою, нестримною, якоюсь фантастичною енергією. Дмитро Вишневецький присвятив усе своє життя боротьбі із заклятими ворогами України – султанською Туреччиною та її васалом – Кримським ханством.

Для реалізації своєї політичної і воєнної програми: звільнення південних українських степів від панування ханських орд і знищення турецьких фортець у пониззях Дніпра – Вишневецький залучив українських козаків. У той час козацтво було ще надто нечисленне для виконання такої програми, тому український князь намагався використати військові сили двох держав, яким, як і Україні, загрожувала турецько-татарська агресія.

Володарі цих держав – польський король і великий князь Сигізмунд-Август та московський цар Іван Грозний – хотіли мати при собі цього українського князя й використовувати у своїх цілях його військовий талант і величезну енергію.

Сигізмунд-Август у 1551 р. призначив Дмитра Вишневецького черкаським і канівським старостою, віддавши в доживотне (пожиттєве) володіння землі, заселені українськими козаками. Іван Грозний наприкінці 1557 р. наділив Вишневецького спадковим володінням – містом

Татари женуть полонених. Малюнок кінця XV ст.

Портрет гетьмана Дмитра Вишневецького. Невідомий художник. І половина XVIII ст. НМІУ

Бєловим з усіма волостями й селами, а також багатими подарунками і великою сумою грошей.

Однак польсько-литовський і московський володарі, з огляду на своє взаємне політичне й воєнне суперництво і не бажаючи конфронтації з наймогутнішою тоді державою Османською імперією (султанською Туреччиною), воліли встановлення мирних стосунків з її васалом – Кримським ханством – і укладали з ханом союзні договори. Отож вони не надавали Вишневецькому великої військової допомоги.

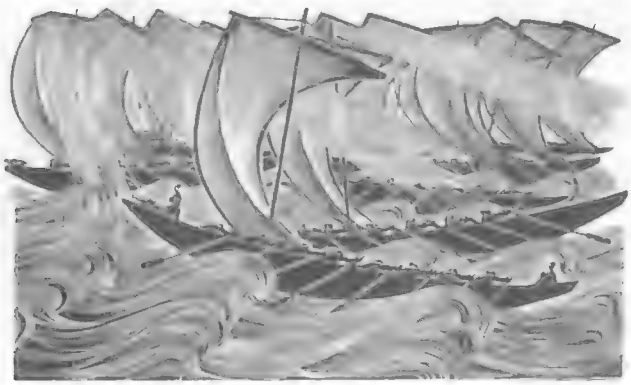

Визволяти побратимів. Художник В. Куткін. 1966 р.

Д. Вишневецькому належить заслуга в зароч чаткуванні стратегії активного наступальної захисту української землі від загарбників. Кр відсічі нападникам, які вдиралися в українськ землі, він організовував походи козацьких загонів у глиб татарських осад, у володіння кри ського хана і до турецьких фортець на Дніпр тобто переніс воєнні дії на територію воро Для цього він і створив Хортицький замок опорну військову базу козаччини на низу Дні ра, в самому центрі Дикого Поля, маючи меті й надалі закладати на дніпровських остр вах замки як твердині проти татар.

Ось у цьому замку й засіла козацька за га «у самих кримських кочовищ»,– як пис Вишневецький Івану Грозному.

Улітку 1556 р. Вишневецький з Малої Хо тиці організував похід на турецькі форте Іслам-Кермен і Очаків трьохсот канівських черкаських козаків, якими керували ота ни Млинський та Михайло Єськович, а так кількасот запорожців. До них приєдна російські путивльські козаки, очолені дяк Ржевським, які спочатку прийшли на рі Псло (Псел), тут побудували судна і ними по спустилися по Дніпру.

Залога Іслам-Кермена (на Дніпрі, де те м. Каховка), дізнавшись про наступ козак встигла замкнутися у фортеці. Козаки за пили коней, худобу і попрямували на Очак Приступом вони оволоділи фортецею і міст знищили численні турецькі й татарські вій ка, забрали багато «язиків», полонених, і рушили назад. Значне турецьке військо, лене комендантами фортець Очакова й Тяги намагалось наздогнати козаків. Та ті зроб засідку в дніпровських очеретах і рушнич інтенсивним обстрілом примусили турків вернути назад. Коли козаки минали Іслам-К мен, їх наздогнав ханський калга з мурзами великою ордою. Козаки укріпилися на одном дніпровських островів і, як свідчить сучасн «почали відбиватися від орди, відстрілюю з рушниць. Шість днів добували їх татари, здобути не змогли і зрештою відступили. А заки, зайнявши вночі кінські стада, забрал на острів і, перемінившись з річного військ кінне, пішли навпростець через степи».

У жовтні цього ж 1556 р. Вишневець організує похід уже під своїм безпосеред командуванням, спрямувавши військо зн на турецьку фортецю Іслам-Кермен. Ко здобули фортецю, забрали всі її гармати, повнивши таким чином арсенал Хортиць замку. Кримський хан Девлет-Гірей, як ті дізнався про побудову Хортицького замку,

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006

Дмитро Вишневецький-Байда. Художник О. Штанко. Ілюстрація до кн. «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика» (К.:Веселка, 1994)

загрожував татарському пануванню на Нижньому Подніпров'ї, поставив за мету знищити його.

У січні 1557 р. він привів до Хортиці майже всю кримську орду й численні ногайські орди, узяв Хортицьку фортецю в облогу, яка тривала більше трьох тижнів. Козаки під командуванням Вишневецького вправно й мужньо обороняли замок.

Зі значними втратами у своєму війську хан змушений був повернутися до Криму, як писав Вишневецький,– «з великим соромом».

У жовтні 1558 р. хан знову прийшов для завоювання Хортицької фортеці, але вже із значно численнішими силами. Крім татарських орд, прибули турецькі вояки з фортець у пониззі Дніпра, які дісталися на Хортицю човнами, а також загони з Молдови, що була васалом турецького султана. Вони взяли Хортицький замок у довготривале суцільне оточення. У козаків не стало харчів і вже не було можливості витримати облогу. Хортицька залога через пороги з великими труднощами вибралася з оточення. Ворожі війська ввійшли у покинутий «замок» і зруйнували всі його укріплення.

Історія Малохортицької фортеці коротка, але визначна її історична роль. Сили хана були якоюсь мірою послаблені. Базуючись на Хортиці, козаки потіснили татарські кочовища і відвоювали частину українських степів. Заслуга Вишневецького полягає у спробі надати діяльності козацтва політичний, міжнародний характер.

[На відміну від О. Апанович, чимало істориків вважають, що Хортицький «замок» був першою Запорозькою Січчю. – *Ю. М.*].

Дмитро Вишневецький і після Малохортицького періоду продовжував боротьбу проти Османської Туреччини й Кримського ханства. Він разом із царськими «ратними людьми» ходив на Перекоп, Іслам-Кермен та інші фортеці. Це змушувало турецький уряд проводити тотальну мобілізацію своїх військ, направляти ескадру в Азов. І це був єдиний випадок в історії Туреччини, коли такі масштабні заходи й виняткові дії були спрямовані не проти ворожої держави, а проти однієї особи з відносно нечисленним військом.

На початку 60-х рр. XVI ст. група молдовських бояр запросила на молдовський трон Дмитра Вишневецького, який був з Рюриковичів: його далекі предки мали родові зв'язки також з великими литовськими князями Гедиміновичами. Мабуть, Вишневецький мав намір звільнити Молдову від турецького васалітету. Однак у

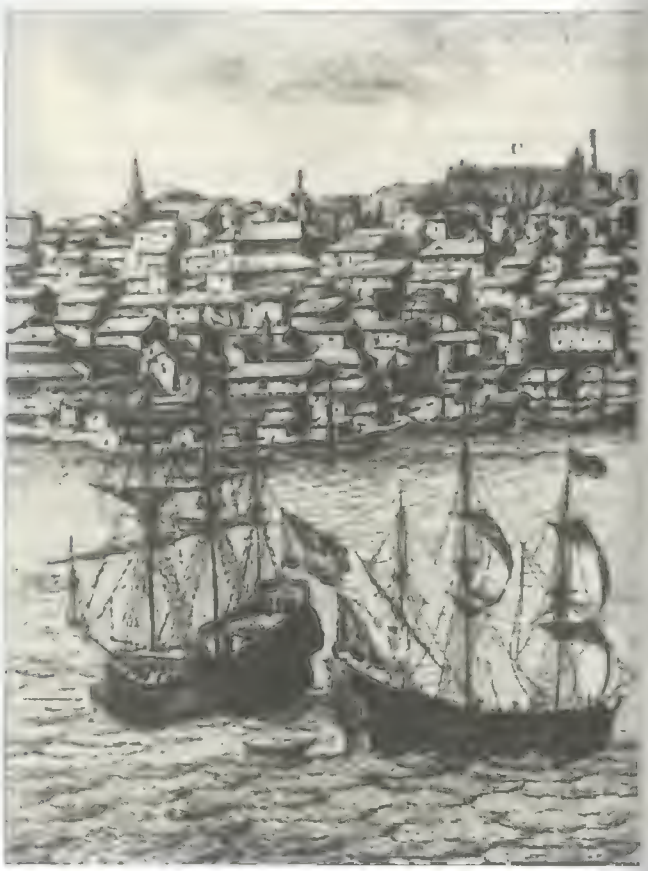

Константинополь з галерами. Фрагмент гравюри. Невідомий художник. XVII ст.

Байда. Художник В. Лопата. Ілюстрація до кн. Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думах та піснях» (К.: Веселка, 1991)

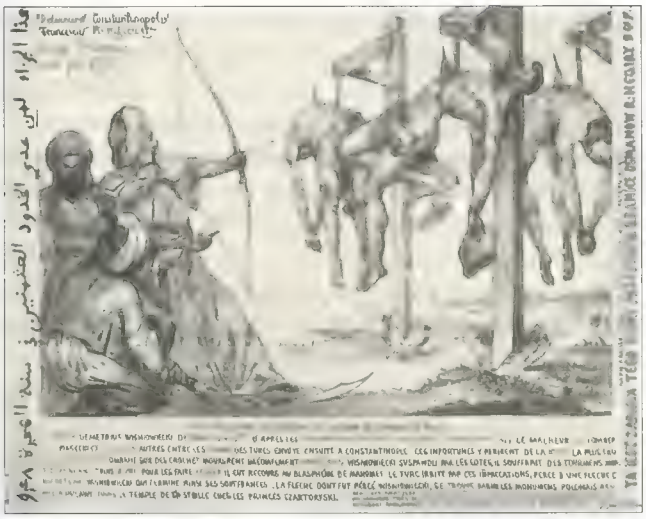

Страта козаків та поляків в Османській імперії. Художник А. Олещинський. 1833 р.

кінці 1563 р. молдовський господар Штефан IX (Томша) захопив Вишневецького в полон і передав до рук турецького султана Селіма II.

Вишневецького кинули на гак, вмурований у стіну султанського палацу. Зачеплений гаком за ребро, український князь залишався кілька днів живим і не втрачав почуття гідності. Султан, вражений винятковою мужністю і презирством до смерті, виявлені Вишневецьким у страшні для нього дні, запропонував йому свою милість, коли той відмовиться від християнської віри й перейде у магометанство. Та український князь ладен був краще загинути, аніж зрадити свою віру, що в той час було рівнозначне вірності своїй нації.

Незважаючи на фізичні муки, Вишневецький з таким нищівним сарказмом висміював султана та його оточення, що турки не витримали його глумління й лихослів'я. Вони добили Вишневецького стрілами.

Отже, навіть трагічний кінець Дмитра Вишневецького був перемогою високого могутнього духу.

Український народ зробив Дмитра Вишневецького героєм історичної пісні про Байду «В Цареграді на риночку»:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду ізв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку...

ХОРТИЦЯ – найбільший острів на Дніпрі, місце розташування першої Запорозької Січі. Хортиця відзначається природними багатствами і красою. На цьому острові тисячоліття людської історії залишили сліди: у рештках стоянок кам'яної доби, залишках палеолітичних і неолітичних майстерень, у виробах бронзового ливарництва, у числених скіфських могилах-курганах.

Писемні джерела дають відомості про слов'янську Хортицю, яка була важливим пунктом на стародавньому шляху «із варяг у греки», від Новгорода до Константинополя. Тут, на першому великому острові одразу за порогами, перехрещувалися два потоки людей, переважно купців, що просувалися дніпровським водним шляхом. Ті, що спускались Дніпром, подолавши важкий, небезпечний шлях через пороги, зупинялися на Хортиці, щоб відпочити, а потім прямували далі, вже без перешкод, до самого Чорного моря. Інші ж, які прямували з півдня на північ, теж затримувалися на Хортиці, щоб підготуватися обійти пороги уздовж берега.

У X ст. на південній частині острова виник укріплений слов'янський «городок» – Протолча, який приймав мандрівників.

Хортиця була також місцем збору військових сил Київської держави, що йшли звідти в

План Хортицької Січі.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

похід проти тюркських кочових племен – печенігів і половців, які заволоділи українськими південними степами й нападали на землі Київської Русі.

У XV ст. Хортиця увійшла в коло тих українських земель, де формувалося українське козацтво. Цей острів став його колискою. На островах і стрімких берегах Дніпра за порогами визрівала

Запорожці перших часів. З кн. А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (Катеринослав, 1919)

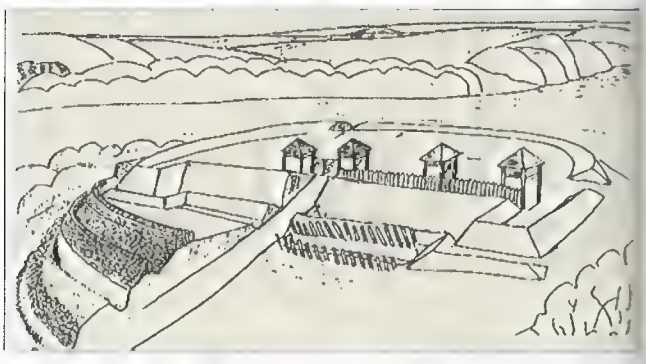

Хортицька Січ середини 16 ст. Реконструкція С. Г. Пустовалова

військова організація козацтва, виникали збройні козацькі загони.

Хортиця від часу появи українського козацтва на історичній арені й протягом усієї його історії залишалася козацькою землею, де постійно перебували запорозькі козаки. Хортиця відігравала видатну роль в історії України.

Маючи стратегічне значення для козацтва, цей острів з фортифікаціями входив до системи передової сторожової лінії укріплень, яку створили запорожці на островах і берегах Дніпра та в степу для оборони України від наступу татарських орд.

Хортиця межувала зі знаменитим козацьким Великим Лугом, і на ній збиралися козаки для підготовки до походу проти татар, а також для ведення промислів. На півдні острова простяглися низинні плавні, порослі лісом, порізані річками, озерами, яругами, лиманами (водойми займають більше десятої частини острова).

З другої половини XVII ст. хортицькі плавні були місцем різних запорозьких промислів. Тут випасали коней, розвивали рільництво, полювали. На Хортиці розташовувалося кілька запорозьких хуторів-зимівників.

Зараз майже всю площу колишнього козацького Великого Лугу вкрили води штучного Каховського моря. І тільки на лівому березі Дніпра та в південно-східній частині Хортиці

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Сучасна реконструкція січового Коша

зберігся шматочок Великого Лугу – загалом кілька сотень гектарів.

Вважається, що перша Січ була розміщена на Хортиці на початку XVI ст. Поки що не виявлено тогочасного писемного джерела, яке б документально, з датуванням, засвідчувало існування Хортицької Січі. Однак про Січ на Хортиці говорять історична традиція, а також зафіксовані в 30-х роках XVIII ст. усні свідчення запорозьких козаків, що зберігалися в їхньому середовищі: «На Хортиці здавна була Запорозька Січ».

Середина XVI ст. в історії Хортиці пов'язана з ім'ям українського православного князя Дмитра Вишневецького, який прагнув використати вже досить загартовану й досвідчену військову силу – козацтво – для реалізації своєї політичної і воєнної програм: звільнення південних степів від панування ханських орд і знищення турецьких фортець у пониззях Дніпра, а згодом і оволодіння Чорноморським узбережжям.

Він будує на острові Мала Хортиця, розташованому на віддалі двохсот метрів від Великої Хортиці, «замок», чи городок, чи «січ», – земляне укріплення з дерев'яними конструкціями. *(Див.: «Хортицький «замок» Дмитра Вишневецького»).*

У другій половині XVI ст. визначною подією для Хортиці було перебування тут у 1577–1578 рр. Якова Шаха, сподвижника легендарного Івана Підкови, і відновлення ним Хортицьких укріплень. З цього острова вирушав Яків Шах з козаками в походи проти турецьких і ординських військових сил.

Перші два десятиріччя XVII ст. з Хортицею пов'язане ім'я українського полководця європейської слави, козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Деякий час він перебував тут з усім козацьким військом, яке розташовувалося в північно-східній частині острова. Сагайдачний наказав обнести козацький табір земляним валом і дерев'яним тином. Пам'ять про перебування Сагайдачного на Хортиці збереглася в переказах і назвах місцевостей острова, прилеглих скель: урочище Сагайдачного, ліжко Сагайдачного, люлька Сагайдачного, вали Сагайдачного, Січові ворота.

У другій чверті XVII ст. на Хортиці збиралися козацькі загони, які разом із селянами виступали проти окупаційних військ Польщі на Україні, вели національно-визвольні війни. В різний час на Хортиці перебували керівники повстань: Жмайло (в 1625 р. він очолив козаків у боях з поляками біля Куруківського озера); Тарас Трясило (під його керівництвом відбулася переможна для козаків битва під Переяславом у 1630 р.); Іван Сулима (уславлений проводир козацьких морських походів на Туреччину,

Пам'ятний хрест запорозьким козакам на о. Хортиця. Фото Є. Козлова. 2009 р.

Острів Хортиця. Фото Є. Козлова. 2009 р.

в 1635 р. він зруйнував із запорожцями польську фортецю Кодак, побудовану поляками над порогами).

З 1638 року, після придушення козацько-селянських повстань, Річ Посполита запровадила урядові залоги на Хортиці і в Микитинській Січі. На Хортиці ця залога складалася з реєстрових козаків і польських жовнірів – королівських драгунів. У січні 1648 р. Богдан Хмельницький витіснив урядові польські залоги як із Січі, так і з Хортиці. Тридцять польських жовнірів на Хортиці було вбито. Реєстрові козаки всі перейшли на бік повсталих.

Богдан Хмельницький не раз відвідував козацький острів. Легенда пов'язує з його ім'ям історію велетенського дуба, що зберігався до нашого часу на околиці Верхня Хортиця, за три кілометри від острова. [Коли кілька років тому дуб всох, його вирішено було законсервувати, як величний пам'ятник запорозькому козацтву.– *Упоряд.*].

У Підпільненській (Новій) Січ і (1734–1778 рр.) Хортиця адміністративно входила до Самарської, а з 1760 р.– до Протовчанської паланки.

Під час російсько-турецьких воєн XVIII ст. на Хортиці та прилеглих до неї берегах Дніпра створювалися фортифікаційні системи для охорони комунікацій російської армії та козацьких військ (ретраншементи, редути, траншеї). Крім того, у ході війни 1735–1739 рр. у районі запорозької гавані на Малій Хортиці й правому березі Дніпра під керівництвом віце-адмірала Н. Я. Сенявіна заклали корабельню, де будували судна, легкокрилі й мобільні дуби та чайки. У період другої російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозьке Військо, яке відіграло вирішальну роль у головних битвах, чатувало на хортицьких форпостах з сигнальними вежами – «маяками», «фігурами». Тут влітку і взимку стояли піші й кінні загони запорожців. З ім'ям командира хортицького форпосту запорозького полковника Івана Бабури пов'язана й сучасна назва села та балки Бабурка, які з побудовою тут житлового масиву увійшли в межі сучасного міста Запоріжжя.

Після трагічного для України знищення й остаточного скасування Запорозької Січі у 1775 році Катерина II віддала Хортицю своєму фаворитові Потьомкіну, який передав її казні. І тоді з дозволу Катерини II, яка всіляко заохочувала іноземну колонізацію козацьких земель, на Хортиці оселилися вісімнадцять родин німців-менонітів із Данцига (Гданська).

ХОТИНСЬКА ВІЙНА тривала 40 днів у вересні – жовтні 1621 р. між турецькою армією і польськими та козацькими військами під Хотинською фортецею (тепер м. Хотин Чернівецької обл.).

Польське військо нараховувало понад 3[illegible] тисяч вояків; до його складу входили, крім поляків, українці, білоруси й литовці, котрих

об'єднувала одна держава – Річ Посполита, а також найманці – німці та угорці.

Польські збройні сили, які підійшли до фортеці раніше від інших, зайняли найвигідніші позиції. Вони розташувалися на добре захищеній місцевості. Фронтом польський табір був повернутий у південно-західному напрямку, звідки проходив шлях з Чернівців. Простягнувшись від стін фортеці до скелястих берегів Дністра на сході, урвищ – на півночі, глибокого яру – на півдні, польський табір лише з заходу мав легкий доступ. Тому табір, який увесь оточили широким ровом і високим валом, саме на цій загрозливій ділянці мав подвійну лінію валів.

На правому (північному) фланзі дислокувалися польські загони, центр складався з німців і угорців; пізніше сюди підійшли польські війська, очолені королевичем Владиславом. На лівому (південному) фланзі польських позицій зосереджувалися литовці та білоруси.

Головнокомандувачем над об'єднаними силами польського і козацького війська був поставлений великий литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич, уславлений переможець шведів біля Кірхгольма в 1605 р.

До Хотина козацьке військо пробилося тільки наприкінці серпня – на початку вересня. 30 серпня прибув авангард у тисячу козаків, очолений полковником Михайлом Дорошенком. А все Запорозьке Військо, понад 40 тисяч, 1 вересня з'єднав з польськими силами гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який подолав довгий шлях, стримуючи натиск ворожих сил і проводячи бої з окремими загонами ворога. У польському таборі дуже врочисто вітали появу козаків, на яких давно і з хвилюванням чекали як на рятівників.

Козаки приєдналися до польського табору на його лівому флазі, розташувалися на південь від польських позицій, у долині Дністра. Небезпека цієї позиції полягала в тому, що турки загрожували козакам не тільки з фронту, а й з лівого флангу, бо лівий берег Дністра був у руках ординців. Козаки побудували свій традиційний табір для оборони. Спочатку вони встигли приготувати для захисту тільки два ряди возів, заповнених піском. Потім для укриття від ворожих ядер повикопували шанці. Пізніше, в ході облоги, викопали додаткові шанці, рови, вовчі ями із загостреними кілками. Стик між козацькими силами й частинами Ходкевича захищали лисовчики – особливі польські кінні регулярні загони.

Усі укріплення польського і козацького таборів були захищені артилерією: 28 польських

Хотинська фортеця. Фото Є. Козлова. 2009 р.

Хотинська фортеця

гармат, 23 – козацьких, існував ще й резерв. Гармати розставили на валах з інтервалами 150–180 метрів.

Турецька армія, розтягнувшись майже на 150 кілометрів, прибула шляхом, що вів з Ясс і Чернівців.

Загальна кількість турецького війська, коли вони повністю зосередились під Хотином, становила близько 300 тисяч. Воно відзначалося надзвичайною строкатістю національного складу, це був конгломерат представників різних народів: турки, сирійці, боснійці, хорвати, серби, албанці, греки, курди, татари, болгари, волохи, молдовани. 75 тисяч – це власне турецькі війська: яничари (піхота) і шпаги (кіннота); 30 тисяч – араби, а також насильно мобілізовані з підкорених країн південні слов'яни, молдовці-волохи. Турки везли 260 гармат і мали велику кількість коней, верблюдів, мулів і навіть чотирьох бойових слонів, які наводили жах на місцеве населення. Такої армії вже давно не бачили в Свропі.

У турецькому таборі. З гравюри XVII ст.

Головне командування цією величезною армією взяв на себе молодий і войовничий турецький султан Осман II. Кримськими ордами керував хан Джанібек-Гірей, а ногайськими татарами – Кантемир.

Турецьке командування розташувало свої війська, що чисельно перевершували польсько-козацькі в чотири рази, напівколом, простягнувшись від берега Дністра на півдні до берега цієї ріки на півночі. Частини татарських і турецьких загонів на лівому березі річки нібито замикали коло, що оточило польсько-козацький табір.

Турки поставили не менше 62 гармат. Натомість польсько-козацький табір переважав у ручній вогнепальній зброї за рахунок передусім запорожців – цього «рушничного» війська.

Турецькі вершники-мамлюки з султанської гвардії

Турецькі вершники-яничари. Гравюра XVI ст.

Сеймовий комісар польської армії під Хотином Якуб Собеський дуже високо оцінював озброєння козацької піхоти: «Якби нольське військо було так добре озброєне, то могло б помірятися з найсильнішою в світі піхотою».

У польсько-козацькому таборі переважала випробувана, маневрена піхота, якої в турецькому війську не вистачало. 2 вересня з'явилася голова колони турецької армії – 20 тисяч добірної кінноти – спагів центральних турецьких земель, Румелії та Анатолії під командуванням анатолійського беглербея Хусейна. Разом із ними прибув і султан Осман II зі своїм штабом.

Не зупинившись, прямо з маршу, турецькі війська, підтримані татарами, атакували козацькі позиції. Турецькому командуванню було відомо, що в козацькому таборі ще не закінчені фортифікаційні роботи. Султанське командування вважало запорозьких козаків головною і вирішальною силою у цій війні, найбоєздатнішою і найвитривалішою частиною польських військ, і тому саме проти козацьких позицій спрямувало воно свою першу атаку. Очевидець – вірменський хроніст Авксент, який був у нольському таборі, розповідав, що в турецькому таборі під Хотином говорили: «Якщо ми переможемо козаків, тоді легше собі дамо раду з поляками».

Перша атака турецько-татарських військ була потужною. Кілька разів йшли вони в наступ на козацький табір. Однак одностайний рушничний вогонь козаків раз у раз відкидав їх назад. Артилерія, що безперервно впродовж усього дня обстрілювала козацький табір (було випущено 60 ядер), теж не могла зламати опір запорожців. А в кінці дня, коли атакуючі ледве трималися на ногах, козаки самі перейшли в наступ. У результаті цієї контратаки ворог швидко відкочувався назад, але виснажені денним поєдинком запорожці й самі почали знемагати. Ходкевич, помітивши, що козакам загрожує оточення, кинув їм на допомогу свіжі сили: піхоту, найманців, кілька кінних хоругв рейтарів та добровольців. Ворожі війська були відкинуті на вихідні позиції. 800 турецьких вояків було вбито й поранено. Загинув паша Силістрії Хусейн. Захоплено було значну кількість коней і зброї. Серед козаків – 40 загиблих і полонених. Серед польського війська – 30 полеглих і багато поранених.

З вересня всі зайняті напередодні турецькими військами підгір'я вкрилися білими наметами. Турецькі частини поступово розгорталися в північному й північно-східному напрямку, оточуючи з усіх боків польсько-козацький

Гетьман запорожців Петро Конашевич-Сагайдачний і великий литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич під Хотином. Художник В. Лопата. 1991 р.

табір. У дію були введені, крім вчорашніх сил, ще 8 тисяч яничарів піхоти і 3 тисячі спагів з султанської гвардії. І знову всю енергію й силу своїх військ турки скерували проти козаків. Дві години тривала інтенсивна артилерійська підготовка, але вона не мала успіху – більшість ядер падала далеко за лінію укріплень. Захищені окопами запорожці зазнали невеликих втрат. Коли турки вирішили, що козаки вже цілковито знищені й пішли в атаку, козаки з шаблями в руках вискакували з окопів їм назустріч, кидалися в контратаки, давали відсіч напасникам. Це повторювалося тричі. Козаків підтримував воєвода Вайєр, який через річку громив атакуючих турків з трьох гармат. Нарешті козаки востаннє піднялися проти ворогів. Турки контратакували, але на допомогу кинулися поляки. Спільно з ними запорожці й цього разу подужали нападників. Запала темрява, і бій припинився. Загинуло кілька десятків козаків, серед них один полковник. Турецькі втрати – понад двісті вбитими. Серед забитих був беглербей Боснії. Козаки захопили у ворога чотири гармати, багато різної зброї і кілька полонених.

Козацька атака під Хотином. Художник С. Чайка. 2005 р. Полотно, олія. 80 х 110 см. © Чайка С. М.

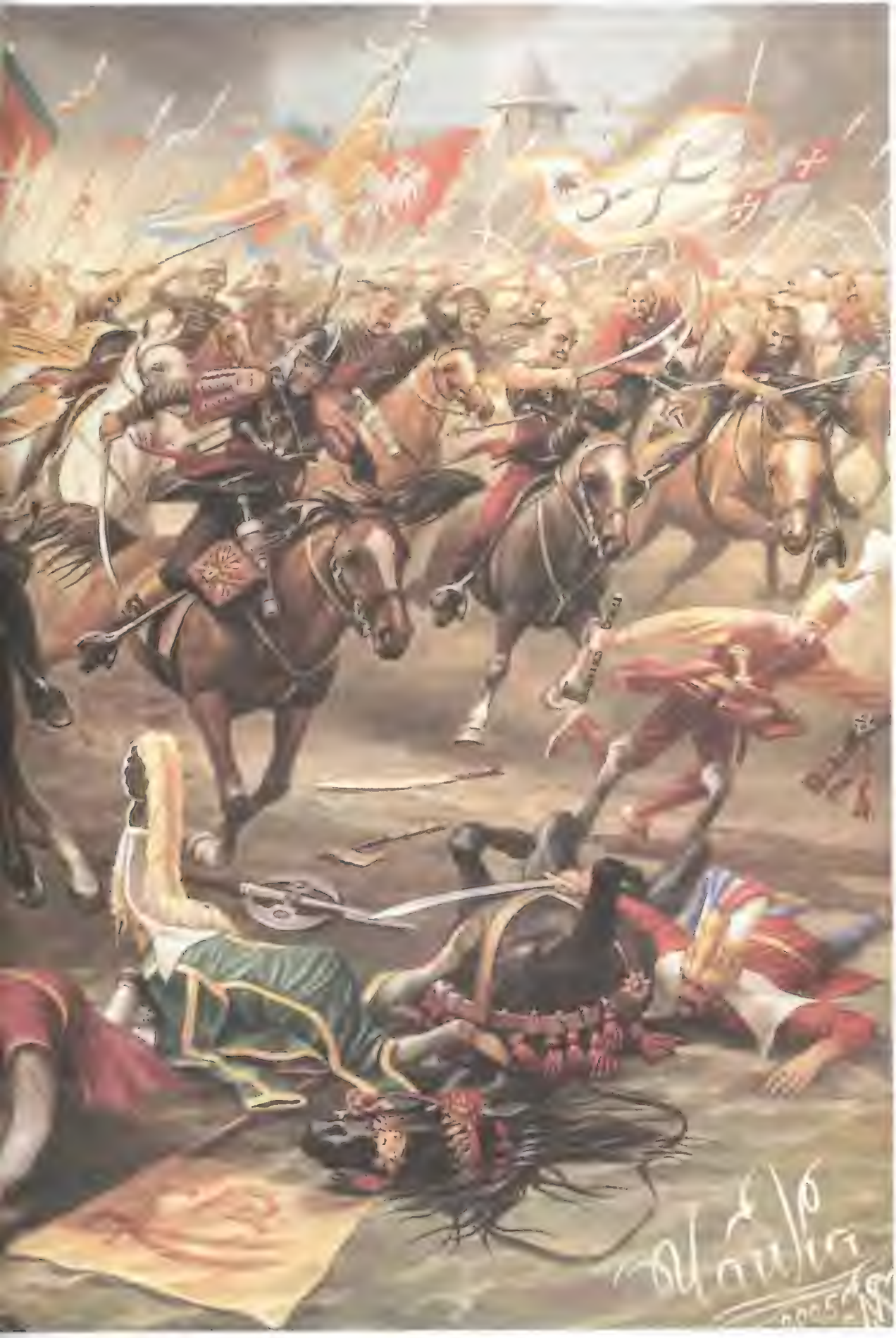

Таким чином, ці два дні боїв – 2, 3 вересня – були першим етапом Хотинської битви, коли численний турецький авангард багаторазово, але безуспішно атакував козацькі позиції. Дії окремих турецьких частин проти польських позицій були локальними і мали на меті зв'язати польські сили. Бої цього періоду принесли успіх козацьким військам і польським загонам, що їм допомагали.

4 вересня під Хотином зосередилась уся кількасоттисячна турецька армія і почався другий етап Хотинської війни, коли атаки й штурми, а також генеральна битва провадилися всіма мобілізованими військовими силами Туреччини. І знову головним напрямком їхнього наступу були козацькі позиції.

У вранішній імлі 4 вересня з усіх гармат турецької артилерії почався обстріл козацьких позицій. За дві години було випущено до тисячі ядер, але й на цей раз без значного ефекту. Проте загинуло багато коней. Шість годин атакували вороги козацький табір. Після артилерійської підготовки спочатку вдарили яничари. Їх відбили. Як морські хвилі, раз у раз накочувались на козацький табір ворожі війська. На кожну атаку козаки, керовані Сагайдачним, відповідали інтенсивним рушничним вогнем і рішучою контратакою. Три шалені штурми відбили козаки. Їм допомагали литовська кіннота, котра трощила ворога фланговими ударами, а також німецька й угорська піхота, яку надіслав на підмогу Ходкевич. Увечері турки знову підійшли до козацьких позицій і почали кидати жмути запаленої соломи, прагнучи підпалити табір. А потім під прикриттям темноти почали новий штурм.

Відбиваючи вже четвертий штурм ворожих сил, козаки під проводом Сагайдачного перейшли до наступу, погнали ворога і, переслідуючи, на його плечах вдерлися у турецький табір, захопили чотири гармати, п'ять наметів, багато коней, одягу, амуніції, зброї, полонених. Кілька високих турецьких воєначальників потрапило до рук козаків. Французький історик першої половини XVII ст. М. Бодьє писав: «Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і стягів султана».

Поява запорожців серед султанських наметів викликала паніку в османських військах. Настав рішучий момент, який міг принести цілковиту перемогу польсько-козацьким військам і кінець війни. Але гінці, яких Сагайдачний посилав до Ходкевича, прохаючи допомоги і пропонуючи виступити всіма силами, поверталися ні з чим. Ходкевич відмовився ввести в бій свої

Схема Хотинської битви. Художник Л. Крщонович. Гравюра на металі. 1763 р.

війська, посилаючись на пізній час. Сучасники, а пізніше дослідники-історики намагалися зрозуміти й пояснити таку поведінку польського командувача. Мабуть, не останнє значення мало те, що Ходкевич під впливом сеймових комісарів дотримувався концепції позиційної війни і стратегії пасивної оборони. Бодьє зробив висновок: «У цій битві козаки розгромили б турецьку армію, якби принц Владислав і польський генерал Ходкевич не наказали їм відійти замість того, щоб самим приєднатися до козаків». Сагайдачному довелося відводити своїх звитяжців назад. Козаки під вогнем батареї з 12 гармат і натиском контратаки правого крила турецької армії змушені були відступити з великими втратами: загинуло 800 чоловік. Це був найкривавіший день Хотинської битви.

Але це був, безперечно, й величезний воєнний успіх козаків, керованих гетьманом Сагайдачним. Розлючений невдачею Осман II кричав, що він не їстиме, не питиме доти, поки йому не привезуть того «сивого пса Сагайдачного».

У ніч з 6 на 7 вересня козацький гетьман, маючи на меті випередити можливий новий штурм ворога, організував і очолив могутній виступ запорожців, скерований на загони ординців, яких щойно турецьке командування перевело на праве крило. Татари, пробуджені від сну несподіваним для них нападом, розгубилися. Приголомшений хан запросив у султана

допомоги. Підняли на ноги майже все праве крило турецької армії. На запорожців спрямували вогонь 20 гармат. Безладний нічний бій завершився, і запорожці на світанку повернулися до свого табору. Втрати татар значно перевищували втрати козаків.

Цим виступом козацьких військ Сагайдачний почав серію нічних рейдів. Під його безпосереднім керівництвом козаки завдавали великих втрат турецьким військам і викликали серед них паніку. У нічних рейдах з особливою силою виявилися маневрена, динамічна тактика запорозьких козаків, їхня ініціатива та активність, вміння максимально використовувати фактор раптовості. Нічні вилазки, раптові атаки, переслідування ворога під час його відходу козаки застосовували упродовж усієї сорокаденної Хотинської кампанії.

7 вересня турки почали штурм раптовим ударом яничар на слабо укріплене праве крило польської армії, яке до того жодного разу ще не було атаковане, а також на центр, де розміщувались необстріляні, щойно прибулі воїни королевича Владислава та інші коронні війська. Турки перебили значну частину двох польських піхотних рот, розміщених перед валом, захопили дві гармати, в результаті чого загинули обидва ротмістри. Нападники намагалися вдертися всередину табору. Паніка охопила польські коронні війська: частина жовнірів кинулася ховатися в таборі. Ходкевич, який особисто очолив польські війська, ввів у бій кіннотників. Закуті в сталь, з шумними крилами із журавлиних пір'їн, кинулися в атаку польські гусари – гордість і окраса польської армії. Вони витіснили яничар за межі укріплень і відбили нову атаку спагів. Увечері турецьке командування двічі спрямовувало великі сили на польські позиції. Ходкевич на чолі своєї хоругви врізався в центр атакуючих спагів. Контратаки польської кінноти підтримувала вогнем піхота, котра була захищена валами.

Того ж ранку почалося бомбардування козацьких позицій – 150 гармат обстрілювали козацький табір. Полягло 40 запорожців, розбито було чимало возів, впало багато коней. Під захистом артилерійського вогню чотири рази турецькі кіннотники атакували козаків. Витримавши нещадний артилерійський обстріл протягом п'яти годин, козаки героїчно відбивали шалені атаки спагів, а ввечері ще й допомогли своїм литовським сусідам і польським гусарам відбити останню за цей день атаку ворога й остаточно змести з поля бою спагів.

Кривава битва 7 вересня закінчилась перемогою польсько-козацьких військ. Того дня турки втратили близько 1500 вояків, поляки і козаки – 400. Бої 7 вересня стали переломним моментом у Хотинській війні. Вони завершили її другий етап – ініціативний період усієї турецької армії. Після тижня невдач турецьке командування вирішило відмовитися від штурмів і атак та приступити до систематичної облоги, для чого здійснили повне оточення польсько-козацького табору, повністю перервали його комунікації з тилом. Розпочався новий, найскладніший етап – довготривала боротьба до цілковитого виснаження супротивника. Для з'ясування його боєздатності турецьке командування планувало періодично проводити атаки передусім козацького табору.

8 вересня Ходкевич з іншими польськими військовими керівниками захотіли розвинути досягнуті успіхи. Діючи за схемами позиційної стратегії, вони вивели всю польсько-литовську армію за вали й почали чекати, бажаючи цим спровокувати турецькі військові сили на битву. Але турки не прийняли бою, навіть не вийшли з табору, тільки час від часу відстрілювалися. Натомість вони атакували козацький табір: у центрі йшли турецькі частини, на флангах – татарські. Поки ворог наближався, козаки не відповідали. Коли ж яничари почали вискакувати до рову, козаки піднялися і вдарили по нападниках з мушкетів. Ураганний вогонь відкинув ворога назад. Три атаки відбили запорожці, їх підтримала піхота Лермонта. Понад 3 тисячі атакуючих загинуло того дня.

9 вересня польсько-литовська армія знову вийшла за вал, та, як і попереднього дня, турецьке командування проігнорувало цей демарш і після полудня розпочало новий наступ на козацький табір. Півтори години турки інтенсивно обстрілювали козацькі позиції, а потім рушили на їх штурм. Ходкевич знову підтримав запорожців німецькою піхотою Денгоффа і Лермонта та двома хоругвами лисовчиків. У результаті трьохгодинного бою туркам довелося відступити.

Через великі втрати турецької піхоти султан змушений був направити 4 тисячі вояків особистої гвардії в діюче військо для атак проти козаків, що здійснювалися 10 і 11 вересня, проте й вони закінчилися перемогами запорожців. Особливо сильному обстрілу піддали турки козацький табір 11 вересня. По нашвидкуруч збудованому мосту вони перевезли чотири легкі гармати і били прямою наводкою. Було знищено багато коней, вбито чотирьох козаків. У відповідь відгукнулася польська артилерія, яка змусила замовкнути турецьку батарею. Атака яничарів не принесла їм успіху.

12 вересня козаки здійснили нічний рейд. Дощової ночі Сагайдачний повів козаків на султанські позиції. У темряві 10 тисяч козаків підкралися до турецького табору. Знявши безшумно сторожу, запорожці увірвалися в намети. У турецькому таборі зчинилася паніка. Напівроздягнені яничари і спаги кинулись врозтіч. Тільки й чути було, що переляканий крик: «Козаки, козаки!» Коли турецькі командувачі трохи отямилися, почалася безладна стрілянина. Захопивши великі трофеї, козаки організовано відійшли.

Загін, залишений Сагайдачним, прикривав відхід Запорозького Війська. Цей загін прийняв на себе удар армії великого візира Хусейна-паші, що зробив невдалу спробу наздогнати війська Сагайдачного.

13 вересня ворог знову обстріляв козацький табір, завдав запорожцям відчутних втрат.

Усі ці дні наскоками діяли татарські орди. Вони нападали на окремі польські загони, захоплювали коней, що паслися за межами польського табору.

Султан Осман шаленів від постійних невдач. Він наказав стратити одного пашу, звільнив другого, покарав інших воєначальників. 15 вересня за його наказом польський табір атакували добірні війська у складі 4-тисячного новоприбулого загону спагів Каракаші-паші, 5 тисяч яничар і 21 тисяча спагів. Штурм, як завжди, розпочався артилерійським обстрілом, що тривав з ранку до полудня. Потім на чолі з Каракашем-пашею спаги та яничари атакували погано укріплену ділянку правого флангу польського табору. Турки, подолавши вал, вдерлися всередину табору. В окремих частинах польських військ почалася паніка. Однак Ходкевич організував контратаку, і 4-тисячний загін німецької піхоти відігнав ворога. Влучним пострілом був убитий Каракаш-паша. Турки в паніці почали тікати. Козаки з тилу вдарили їм услід, знищили майже 300 ворогів. Польські втрати були значно менші. Штурм 15 вересня був першим і єдиним за всю кампанію наступом, спрямованим виключно проти польського табору.

Осман звинуватив у невдачі великого візира Хусейна-пашу і замінив його Ділавером-пашею. Серед турецьких воїнів зростало невдоволення. Їх моральний стан і бойовий дух почали занепадати. Поширилось дезертирство, хоча проти нього турецьке командування запроваджувало жорстокий терор. Серед тих, хто перейшов на польський бік, були син Хусейна-паші і племінник Ділавера-паші. Не вистачало продовольства. Ціна хліба зросла в

Битва под Хотином. Художник Ю. Брандт

60 раз. Голод і хвороби спричинювали дедалі більше жертв у турецькому війську.

Блокада давалася взнаки і в польському таборі: багато людей гинуло від пошестей, хліб подорожчав у 40 раз, масово падали коні.

Особливо тяжким було становище козаків, які прийшли з Молдови після кровопролитних боїв. Голод та хвороби стали серйозною загрозою для польських і козацьких військ. І все ж дезертирів серед козаків не було, в той час як польські шляхтичі тікали масово, хоч більшість з них потрапляла до татар в ясир. У кінці вересня польське командування видало наказ про те, що дезертири будуть страчені, а їхні маєтки конфісковані. Однак польське військо продовжувало танути.

Незважаючи на тяжку ситуацію, оточені, виснажені голодом польсько-українські війська чинили запеклий опір наступам ворогів. А козаки навіть виявляли ініціативу й самі діяли активно й наступально. У ніч на 17 вересня запорожці провели нічний рейд. Кілька сотень козацького війська пробралися до турецького табору, багато наметів вирізали, знищили понад тисячу ворогів і повернулися в табір, не втративши жодного козака. Тоді ж козаки атакували турецькі загони, що охороняли міст через Дністер. Кількасот яничарів та інша сторожа на чолі з пашею були знищені або захоплені в полон.

У ніч на 18 вересня біля тисячі запорожців вдарило на позиції колишнього візира Хусейна-паші, де знаходилися спаги Карамана і Сіваша. Три години тривала запекла боротьба посеред турецьких наметів, загинуло кількасот турків. Козаки здобули 200 коней, 20 верблюдів, кілька наметів, багато фуражу, одягу, зброї та коштовностей.

Козацький напад турки відбили тільки тоді, коли їм на допомогу прибули спаги Румелії. Втрати запорожців були нечисленні.

Наступної ночі козаки повторили рейд, знищили кілька десятків турків, здобули дві

Ян-Кароль Ходкевич у Хотині. Художник Ю. Брандт

хоругви, захопили кількасот коней, дуже багато мулів, верблюдів, коштовні тканини.

22 вересня близько 800 запорожців напали на турецький міст, скинули в річку 200 турків. Загинув Точаджа-паша, був тяжко поранений Черкес-паша, а колишній візир Хусейн ледь не потрапив до рук нападників і ховався цілу ніч у кущах. Запорожці захопили кілька наметів, рисячі та соболині хутра, багато коней і верблюдів. Спробували знищити міст, однак підійшли допоміжні турецькі загонич, і козаки вимушені були відступити.

Завдяки цим нічним рейдам козаків штаб султана, спостерігаючи активність супротивника, не зміг зорієнтуватися і зрозуміти, що польсько-козацький табір перебуває в найскрутнішому становищі. Тому протягом майже десяти днів турки не розпочинали активних воєнних дій, а лише час від часу вели артилерійський обстріл. Козаки провели нічні рейди ще й 24 та 25 вересня.

Зранку 24 вересня після хвороби помер Ходкевич. І хоча в польському таборі, щоб не послабити бойовий дух жовнірів, факт смерті головнокомандувача приховувався, в турецькому таборі про це дізналися через кілька годин. Турецьке командування вирішило, що настав час для фінального удару.

Штурм 25 вересня турки почали обстрілом польсько-козацьких позицій з трьох боків – з півдня, заходу та з-за Дністра. Обстрілювали з гармат настільки великих, що їх перевозили 14-ма парами биків. На поле бою вийшли всі наявні турецькі військові сили. Для атаки султан направив 14 тисяч яничар своєї особистої гвардії. Тільки о четвертій годині дня, коли після ранкового дощу ґрунт висох, ці сили нанесли удар у стик між козацьким лівим флангом і литовцями, де перебували лисовчики. Яничари прорвалися до валу. Турецькі кулі розліталися в різних напрямках, рушничним вогнем обстрілювалася майже вся територія табору. Однак біля литовської брами, на яку тиснули піші яничари під заслоном кінноти, нападники потрапили під вогонь замаскованого блокгауза, звідки стріляли гармати й сотня піхотинців. Любомирський, який заступив після смерті Ходкевича на пост головнокомандувача, надіслав підмогу. З другого боку вдарили козаки. Прицільний інтенсивний вогонь викликав замішання серед ворогів. Виступ кількох козацьких полків змусив ворога тікати, зазнаючи великих втрат. Штурм був відбитий по усій лінії. Запекла битва закінчилася цілковитою поразкою турецьких військ.

28 вересня султан вирішив піти на останній штурм, завершальну генеральну битву, зосередивши для цього абсолютно всі сили та резерви. У таборі залишилися лише дві тисячі спагів і чотири тисячі яничар особистої султанської варти. Ще вночі турки встановили чотири батареї. У вранішній час турки і татари провели рекогносцировку. Відігнані від шанців, вони переконалися у дійовості вартової служби польсько-козацького табору.

Коли розвиднілось, гармати почали бити, ядра летіли з чотирьох боків. Загалом було випущено 1500 ядер. Після шаленого артилерійського обстрілу, який дещо відтиснув козаків від лівого берега Дністра, почався штурм. Спаги й татари за Дністром відволікали увагу, загрожуючи переправою, в той час як на правий фланг були кинуті голов-ні сили. Рядових турецьких воїнів підганяли сотники. Спаги, які спішилися, несли перед собою оберемки соломи, захищаючись від куль. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польських позицій, але були зустрінуті вогнем з гармат, заряджених шматками заліза і скла, оскільки закінчилися запаси пороха. Турки відступили під натиском угорських, польських, українських воїнів.

Особливо запеклі бої точилися під козацьким табором. Запорожці, яких штурмували понад 20 тисяч спагів, відбили одинадцять атак, ведучи щільний рушничний вогонь або здійснюючи енергійні вилазки, кидаючись на ворога з шаблями.

Відбивши останню – одинадцяту – атаку, запорожці допомогли своїм союзникам, завершуючи цілковитий розгром ворога. Після закінчення битви, яка не вгавала протягом усього дня, втративши кілька тисяч вбитих і поранених, деморалізовані, пригнічені турки повернулися у свій табір.

Втрати в польсько-козацькому таборі були значно меншими. Щоправда, татари захопили 40 полонених у ясир.

Битва 28 вересня оцінювалася як найзначніша в ході Хотинської війни. «Була то найбільша

битва»,– зробив висновок турецький історик Кятіб-Челябі.

Розгром турецької армії примусив султана, який не спроможний був далі вести війну, піти на замирення. Переговори почалися 2 жовтня і тривали протягом тижня. Турецька сторона намагалася підтримати свої вимоги збройною рукою. 5 жовтня розпалився справжній бій, який тривав до вечора. І знову в центрі турецьких атак – козаки. Турки, щоб громити козацький табір з флангу, переправили значну частину своїх гармат на лівий берег Дністра. Тоді козаки розділилися на два загони. Один перейшов на лівий берег Дністра і напав на розташовану там турецьку артилерію. Це було зроблено так блискавично й несподівано, що з турків урятувався тільки візир. Одночасно другий загін напав на турецький табір на правому березі ріки. Молдовський літописець говорить: «У турецькому війську зчинився такий переляк і велике замішання, що половина війська повтікала на другий кінець табору, залишивши і гармати. Козаки набрали одягу, шабель, кінської збруї, наметів, але найбільше поперевертали і порубали їх, і з великою здобиччю повернулися у свій табір». 8 жовтня турки викотили сім гармат і почали обстрілювати козацькі позиції. Польська кіннота вийшла за вали – і турки швидко відтягнули свої гармати назад. Це прискорило закінчення переговорів.

9 жовтня був укладений мирний договір. З польського боку договір підписали іменем короля Сигізмунда III Станіслав Журавський і Якуб Собеський, з турецького – султан Осман і великий візир Ділавер-паша.

Так закінчилася сорокаденна Хотинська війна. Її загальне історичне значення величезне. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво й завоювати Україну закінчилася провалом. Протягом п'ятитижневих боїв султан не здобув жодної перемоги, а втрати його армії сягали 40% воїнів.

Втрати польської армії: 5 тисяч вбитих, померлих від хвороб та виснаження, не рахуючи численних дезертирів (понад 2 тисячі).

Козаки за успішне закінчення Хотинської війни заплатили життям 6500 воїнів, полеглих в боях чи померлих за час облоги. Дезертирів у козацькому війську не було.

Саме козаки забезпечили перемогу над величезними ворожими силами, що перевершували кількість польських і українських військ у чотири рази.

Про вирішальну роль козаків у Хотинській битві свідчили численні турецькі й польські тогочасні джерела, зокрема твердження учасників війни. Навіть представники польського табору визнавали, що козаки не тільки винесли на своїх плечах тягар війни й забезпечили перемогу, а й взагалі врятували Річ Посполиту від загибелі.

Сеймовий комісар магнат Якуб Собеський заявив: «Справжніми переможцями під Хотином і рятувальниками Польщі були козаки».

Вірменський хроніст Авксент писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите з

Повернення козаків з перемогою. Художник Ю. Брандт. Кінець XIX ст. (По землі волочать турецькі прапори)

Пам'ятник запорозькому гетьманові Петрові Сагайдачному в Хотинській фортеці

3–4 дні. Перемогу здобуто лише завдяки Богові і запорозьким козакам».

У Західній Європі, де з великим напруженням та інтересом стежили за розвитком подій під Хотином, від яких могла залежати доля багатьох європейських народів, також утвердилася загальна думка про те, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам, у провалі завойовницького походу Османа належить козацтву.

Це зокрема стверджує французький історик Бодьє в дослідженні, яке він видав у 1631 року в Парижі. Отевіль (Гаспар де Тандр) в книзі, що вийшла в Кельні 1697 р., захоплено пише про високі військові якості козаків: «Словом, під час цього походу козаки творили справжні чудеса».

При вирішальній ролі козацтва в Хотинській війні її успішний хід забезпечувався спільними діями всіх тих, хто боровся в лавах військ Речі Посполитої: українців, поляків, білорусів, литовців, а також німців і угорців – найманих професійних воїнів. Взаємовиручку і взаємопідтримку в боях проявляли вони всі.

Однак умови Хотинської мирної угоди певною мірою були спрямовані проти запорожців. Річ Посполита зобов'язувалася заборонити чорноморські походи з Січі й карати за них козаків. Король наказав відібрати у запорожців човни й зменшити кількість козаків до трьох тисяч, переписавши їх до реєстру. Решту, майже 85% учасників Хотинської кампанії, які забезпечили в ній перемогу, хотіли перетворити на кріпаків. Інша річ, що реалізувати такі свої плани й зобов'язання Польща була неспроможна.

Після Хотинського миру загострилися шляхетсько-козацькі конфлікти, сила козацтва зростала, морські й сухопутні походи проти турецько-татарських агресорів досягли великого розмаху.

Запорозька Січ дедалі більше ставала незалежною республікою.

Хотинська війна, яка знаменувала собою крах султанських планів уярмлення Польщі та України, мала величезне міжнародне значення. Перемога над Польщею за далекосяжними планами Османа II мала відкрити Туреччині шлях на Північ – через Німеччину до Балтики, а потім і до інших країн Західної Європи. Ця перша велика перемога на суші над турецькою армією, а може, і найбільша поразка за всю історію султанської Туреччини була переломним моментом у багатовіковій боротьбі Європи проти Османської імперії – цієї супердержави, яка панувала на трьох континентах. Був покладений край її безупинній, нестримній експансії, і вона змушена була з цього часу переходити до оборони.

Послаблення турецьких позицій у Європі – один із головних наслідків Хотинської війни.

Європейська громадськість сприйняла її як рішучу перемогу над турецькою навалою, що досі не зустрічала сили, яка б могла її зупинити. Після невдалої для турецького флоту битви під Лепанто в 1571 р. з іспанським флотом це була справді перша велика поразка турецької армії на суші. Наслідком перемоги українських і польських військ було також піднесення визвольної боротьби слов'янських і арабських народів, над якими тяжіло іго турецьких колонізаторів і в яких засвітилися надія й віра в можливість скинути це ярмо. Саме тому Хотинська перемога принесла запорозькому козацтву славу рятувальника «християнської цивілізації».

4

ЦЕРКВА В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ. Запорізькі козаки були глибоко віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри.

Хоча на Запорозькій Січі рятувалися від кріпацтва й переслідування люди різних націй, серед них беззаперечно домінували українці (їх питома вага серез запорожців сягала 90%), отже втікачі обов'язково охрещувалися в православну віру.

У добу феодалізму весь світ був віруючим, релігія була єдиною панівною формою ідеології. Атеїстичні погляди теж існували, але становили виняток. Навіть богоборчі ідеї нерідко вдягалися в релігійні шати.

Церква освячувала всі найважливіші етапи людського життя і діяльності. Народження – хрещення, весілля – вінчання, смерть – людину відспівує священик, читаючи відповідні молитви.

Молебнем освячувалися початок чи кінець трудових процесів, визначні політичні події, виступ козаків на війну.

Першими букварями були часослови та інші релігійні книжки.

Відвідуючи щоденно церкву, людина одержувала моральні настанови, задовольняла свої естетичні та духовні потреби. А релігійні свята – як-от Різдво Христове чи свято над святами Великдень – супроводжувались чудовими обрядами, духовним очищенням. Релігія давала людині моральний кодекс.

Християнська віра, головними постулатами якої є любов до ближнього і милосердя, безперечно, гуманізувала людину в ті жорстокі часи кривавих воєн.

Отже, релігією був перейнятий увесь внутрішній і зовнішній світ людини минулих століть. Мистецтво базувалося на релігійних ідеях і темах. І це були загальнолюдські цінності.

Найвеличнішими витворами архітектури були храми. А давньоруське мистецтво, український іконопис не поступалися найвищим зразкам західного Ренесансу.

Визвольний рух, який розгорнувся в Україні з особливою силою після прийняття Берестейської церковної унії в 1596 р., козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. серед головних мали гасло боротьби за віру.

Гасло «За віру!» було підняте й на козацькі знамена.

Збройну боротьбу проти ворогів Вітчизни козацтво поєднувало з активною позицією в політичному житті українського суспільства. Оскільки політика теж розвивалась переважно в релігійних, церковних формах, то й козацтво втягувалося в церковні справи, виступало на захист православної віри, а отже – нації, протистояло польсько-шляхетській окупації, католицькій церкві.

У кінці XVI ст. польсько-шляхетський уряд, намагаючись використати частину козаків для захисту кордонів, а решту повернути в кріпацтво, узяв на службу кількасот козаків і склав на них реєстр.

Трахтемирів – козацьке місто, де в XVI–XVII ст. були запорозький шпиталь та монастир. Гравюра XVII ст.

Цим реєстровим козакам віддали містечко Трахтемирів, де вони й збудували церкву і створили першу парафію українського козацтва.

Пізніше найголовнішим церковним осередком на «волості» для запорожців став Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом, – аж до трагічного кінця Запорозької Січі.

Києво-Межигірський монастир. Художник Т. Шевченко. 1843 р.

Преображенська церква Межигірського монастиря перед знищенням. Фото 1934 р.

До середини XVII ст. Запорозька Січ, її духівництво, її церква підлягали Київському митрополиту і через нього визнавали верховне главенство Вселенського (Константинопольського) патріарха.

У другій половині XVII ст., коли Україна потрапила під владу Московської держави,

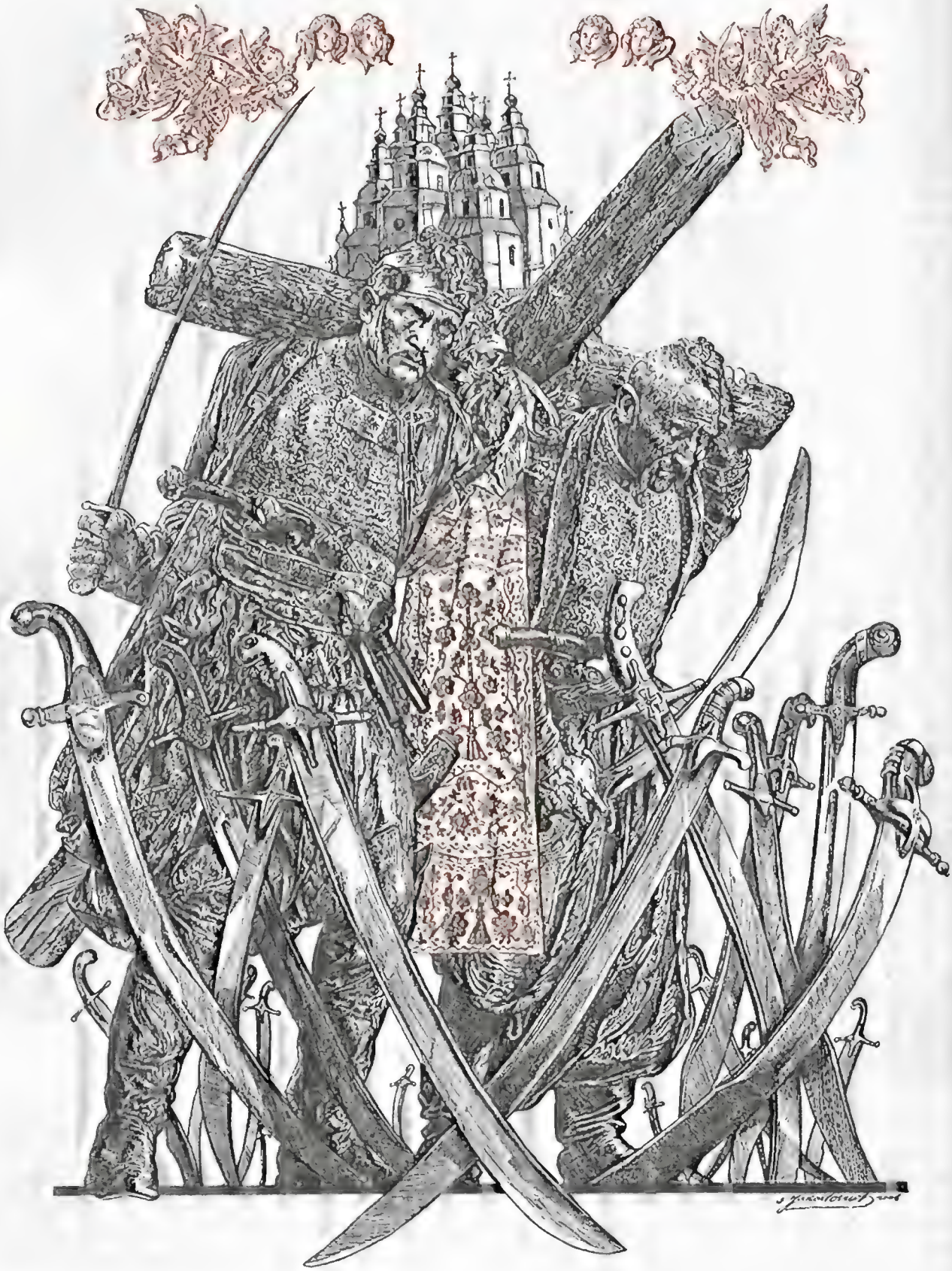

Запорожці. Художник С. Якутович. 2006 р.

Троїцький собор у Самарі. (Новомосковську Дніпропетровської обл.). Будівничий Яким Погребняк. 1773– 1779 рр. Гравюра з кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины...» (СПб., 1888)

Свято-Троїцький собор у наші дні. Це єдиний дев'ятидільний дерев'яний храм, що зберігся в Україні. Фото В. Недяка. 2000 р. З видання: «Україна – Козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва» (К.: Емма, 2004)

Запорозька Січ користувалась автономією (навіть щодо гетьманського уряду).

Важливими рисами прравославної церкви на Січі були автономність і демократичність. У 1769 р. на противагу наказу Рум'янцева запорозька кошова старшина не захотіла поставити запорозьких священиків, що були в поході, у залежність від російських обер-священиків усієї діючої армії.

У цьому ж році велике занепокоєння Київської митрополії, а особливо Синоду у Петербурзі викликало перебування в Січі на прохання Коша єпископа Анатолія з Афонської гори. Він приїхав для збору милостині для афонських монастирів, а також як уповноважений від поневолених турками слов'ян, які бажали переселитися в Україну. Анатолій при богослужінні в Січі

Самарський монастир. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины...» (СПб., 1888)

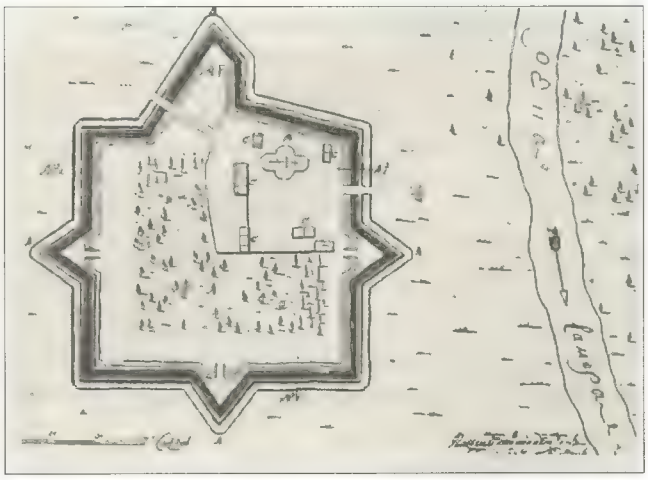

План Самарського монастиря. 1739 р.

Ікона «Покрова Богородиці » з аналоя церкви Підпільненської Січі . Кінець XVII – початок XVIII ст.
Перед цим аналоєм молився кошовий Петро Калнишевський. Аналой з іконою Покрови Пресвятої Богородиці з церкви Нової Січі (1734 р.) – це єдиний оригінал Покрови, що залишився від Запорозької Січі.
Після того, як було засновано Нову Січ на річці Підпільній, козаки побудували дерев'яний храм в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Після ліквідації Січі храм зберігся, але його було перенесено на декілька кілометрів від попереднього місця, там і виникло село Покровське.
У 1828 році покровські землі разом із селом стають володінням князів В'яземських. Храм потребував ремонту. І саме у той час у Санкт-Петербурзі вийшов наказ про те, що будівельним матеріалом для храмів повинно бути каміння, а не деревина. Це й вирішило долю козацького храму – його не стали ремонтувати, а на цьому місці звели новий храм. Усе, що було в козацькій церкві, перенесли в нову: іконостас, великі ікони та аналой зберігалися у ризниці.
Під час дослідницької подорожі Д. Яворницький натрапив на цей храм, де і знайшов іконостас без ікон і аналой, що зараз є справжнім раритетом. Предмети, які сьогодні становлять величезну цінність для української релігійної культури та історії, були в жахливому стані. Історик звернувся до князя В'яземського із проханням передати або продати їх, але викупити вдалося тільки аналой...
З кінця XIX ст. аналой зберігався в особистій колекції Яворницького, а з 1905 року – в історичному музеї... Сам аналой було зроблено в 40-х роках XVIII ст., вирізьблено з цільного стовбура дерева у стилі українського бароко. Та з іконою Покрови Пресвятої Богородиці не все так просто. Існує твердження, що ікона написана в 40-х рр. XVIII ст. Але деякі дослідники схильні до іншої версії – ікону написали не пізніше воцаріння Петра І, тобто не пізніше 1686 року.
Серед зображених на іконі людей – два запорожці (праворуч). Імовірно, на кошти цих запорожців і було написано ікону.
www.kozatstvo.org.ua

Аналой з церкви Підпільненської (Нової) Січі. 40-ві рр. XVIII ст. ДІМ ім. Д Яворницького

не згадував імен російських ієрархів. Це виразно нагадувало часи до відомих подій 1685–1686 років, коли Київська митрополія була під омофором Вселенського, а не Московського патріарха. З остраху перед можливістю утворення автономного від Константинополя єпископату на Запорозькій Січі імператриця Єлизавета 27 жовтня 1759 р. видала спеціальний указ про заборону Анатолієві служити на Січі.

Найтяжчим періодом для запорозької церкви були 1709–1734 рр. У 1709 р. за наказом Петра І разом із Чортомлицькою Січчю був зруйнований і Свято-Покровський храм. Козаки захопили з собою похідну церкву, спусти-

Запорозька церква в Старому Кодаці

лися нижче Дніпром і заснували Кам'янську Січ. Коли й звідти під тиском Москви довелося втікати, то запорожці пішли ще нижче й отаборилися в Олешках. Оскільки ці землі були тоді під владою кримського хана, де панував іслам, то козакам велося дуже тяжко.

Та попри все запорожці встановили тут зв'язок із афонським духовенством і Вселенським патріархом, знайшли можливість обмінюватися подарунками, одержували звідти священиків, приймали цінні дари, в т.ч. золототкані ризи й чудової роботи аналой з арабського дерева з інкрустаціями (за переказами, цей аналой раніше належав св. Іоанну Златоусту, який жив у IV ст.). Після зруйнування Січі він зберігався у Нікопольській церкві; зараз відомостей про аналой немає. [Насправді він знаходиться у фондах Дніпропетровського історичного музею, куди з дозволу Синоду його у свій час доставив Д. І. Яворницький. – *Ю. М.*].

Посилений розвиток церков на Запорожжі пов'язаний із останньою, так званою Новою, або Підпільненською, Січчю, яка існувала в 1734–1775 рр.

З відновленням запорозької столиці Січі в 1734 р. під керівництвом ієромонаха Павла Маркевича, колишнього архімандрита Києво-Межигірського монастиря, січові майстри

Чудотворна ікона Кодацької Божої Матері

возвели церкву Покрови у Січі й упорядкували величезний Самарський монастир [біля сучасного м. Новомосковська Дніпропетровської обл. – *Ю. М.*], що відіграв визначну роль. Окрім усього, він був фортецею, мав кам'яну дзвіницю з амбразурами.

При церквах відкрили школи. В останні роки існування Запорозької Січі в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, одна чудотворна [Кодацької Божої Матері, яка нині знаходиться у фондах Дніпропетровського художнього музею. – *Ю. М.*] ікона – у 53 поселеннях та урочищах.

Церкви на Запорожжі були дерев'яні. Козаки збиралися з часом дерев'яні церкви замінити

Речі з козацьких церков, що зберігаються в Історико-культурному заповіднику «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Фото Є. Козлова. 2009 р.

Мотронинський монастир. Художник Т. Шевченко.

На кладовищі Мотронинського монастиря. Художник В. Касіян. 1939 р.

Молитва в степу (Відправа). Художник Ю. Брандт

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. 1108–1113 рр. У 1620 р. Іов Борецький зробив його резиденцією відновленої православної Київської митрополії. У 1934–1936 рр. був знесений. 1998 р. собор відновлено. Фото А. Пшінки. 2009 р.

на кам'яні, хотіли спорудити храм із мармуру й тесаного каменю, зібраного на руїнах мечетей у татарських містах, але зруйнування Січі в 1775 р. перешкодило здійсненню цих планів.

Запорожці активно використовували похідні церкви. Робилися вони з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорожці возили їх із собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів – «бекетів». Наприклад.

Запорожці ховають козацьку ікону. Невідомий художник. 1911 р.

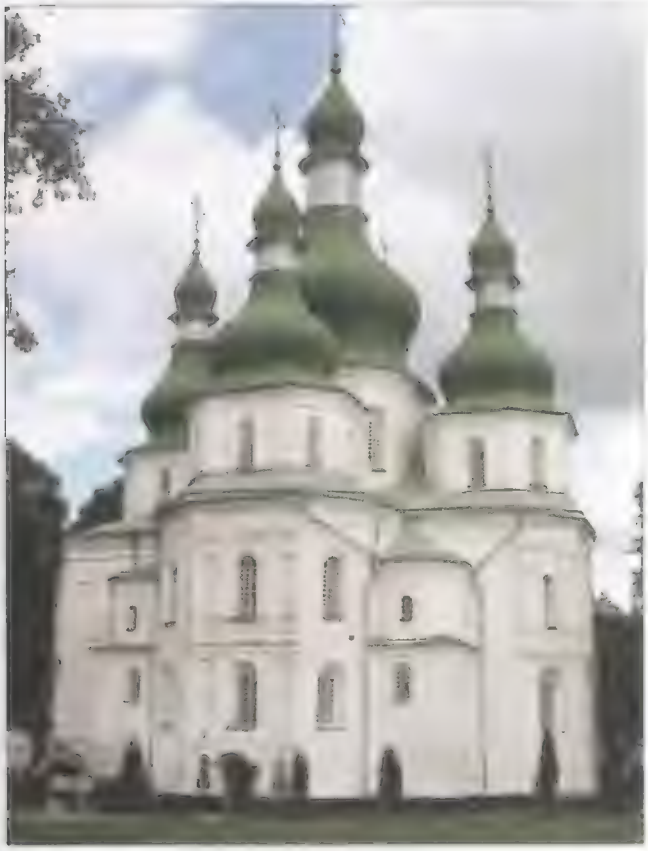

Троїцький собор Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1672–1676 рр.

Оправа Євангелія.
Музей історичних коштовностей

Свято-Михайлівську похідну церкву влаштували в Старому Кодаці для берегової сторожі запорожців, які водночас були і лоцманами. Встановлювали їх у тих місцях, де вели промисел, де отаборювалися більш-менш численні групи козаків.

Саме в похідній церкві на Микитиному Розі, до слова, відслужили молебні, коли Богдана Хмельницького обрали гетьманом на раді і коли він на чолі загону вийшов на першу битву повсталого українського народу під

Водохресна чаша з гербом Війська Запорозького та ініціалами Богдана Хмельницького. 1630-ті рр.

Дарохвниця – вклад сотника Михайла Майбороди. 1730 р. НІМУ

Напрестольний хрест, різьблений кипарисовий, – вклад козака Івана Шепотинника в Свято-Миколаївську Ново-Кодацьку церкву в 1774 р. Хрест має мідну золочену оправу, ніжку і седес (висота – 61 см). Оправа хреста вкрита ніжним гравійованим візерунком. Хрест виготовлений українськими майстрами. museum.dp.ua

Запорозькі хрести натільні, знайдені в похованнях. ДІМ ім. Д. Яворницького museum.dp.ua

Жовтими Водами. Після перемоги Хмельницький надіслав у січову церкву 300 талерів.

Церковний інтер'єр, внутрішнє оздоблення храмів відображали ставлення запорожців до церкви. Січова церква мала дорогу ризницю, щонайкоштовніше церковне начиння. Вся Російська імперія не мала багатшого храму. Царські врата в церкві останньої Січі були вилиті з чистого срібла, ікони сяяли золотим оздобленням, вони були писані кращими грецькими та українськими художниками, ризи були ковані щирим золотом, книги обкладені масивним сріблом із коштовним камінням; розкішне церковне начиння: великі срібні свічники, кипарисові з різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон; прикрашали інтер'єр церкви багато низок перлин, коралів, вироби з бурштину, сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом, напрестольних уборів, «воздухи», аналойні покрови, священницькі шати з парчі, «штофу» та інших цінних

Запорозька плащаниця в Нікополі.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

Ангел з церкви с. Грушівка.
З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

тканин, чимало стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного та олов'яного посуду.

Старшина й найповажніші діди розміщувались у храмі в особливих місцях – за різьбленими бокунами, або ж стасидіями, чудової роботи, пофарбованими яскраво-зеленою фарбою. Вони стояли з обох боків біля стіни.

Богослужіння в запорозьких церквах, передусім у січовій, відправлялися щодня. Утримували хор півчих старшого і молодшого віку. Імена вбитих козаків заносились у синодик або вписувались на особливій табличці у вигляді довгастої лопатки. Під час літургії чи панахид диякон її тримав перед собою, зачитуючи по ній імена.

Козаки, як і всі українці, шанували Великдень і двунадесяті свята, але з інших свят у найбільшій пошані було свято Покрови Пресвятої Богородиці – 1 жовтня (новий стиль— 14 жовтня). На всіх Січах була церква Покрови, і вона вважалась головною. Під покровом Богоматері

Фрагмент оправи Євангеліє із зображенням Успенського собору Києво-Печерської лаври. Робота українського майстра. XVIII ст. Срібло, золочення, медальйони, чернь; довжина 500 мм

Деталь митри.
Робота українського майстра. XVIII ст. Золото, коштовне каміння, перли, фініфтяні медальйони

запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії, ні морської бурі. Користувались популярністю церкви святого Миколи-угодника, захисника всіх, хто плаває, мандрує; небесного

Покрівець. Майстерня Вознесенського монастиря. Друга половина XVII ст. Київ

воїна, архістратига Михаїла, а також Андрія Первозванного, як першого вістителя в Русі-Україні християнської віри.

Запорозька Січ добре забезпечувала своїх священиків і монахів. Так, настоятель головної січової церкви о. Володимир Сокальський одержував 300 карбованців щорічно. На той час це були дуже великі гроші.

Цікава деталь: насельники Самарського Свято-Микільського монастиря мали ряси пошиті із сукна, яке виробляли в козацьких зимівниках; вовною їх постачав Кіш.

Запорозьке духовенство діставало утримання почасти з військового жалування, яке Січ одержувала від царського уряду, від торгівлі церковними свічками, від усяких ловель, крамниць, питейних доходів, а також від щедрих подаянь, духовних заповітів, військової здобичі, яку завжди ділили на три частини, віддаючи одну з них «від усякого меча і весла» на свою церкву і храми в чужих краях. Кобзарі співали козацьку думу:

Срібло, злото на три частини паювали:
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую січову Покрову давали,—
Которі давнім козацьким скарбом будували.
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали,
А другу часть поміж собою паювали,
А третю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили та гуляли...

Духовенству дозволялося брати нагороду за відправу таїнств і різних треб. Але робити це можна було тільки за встановленою мірою: від копійки до одного – чотирьох карбованців. У 1766 р. на загальновійськовій раді була узаконена певна платня за відправу священнодійств і виконання різного роду треб, визначено було видавати «роковщину» або «ругу» на благоустрій церков і утримання духовенства. Промовистий факт: невідомо жодного випадку зловживань чи здирства з боку священнослужителів на Січі.

На раді вирішено було завести при січовій, самарській та усіх парафіяльних запорозьких церквах школи для навчання грамоти, письма, Закону Божого, школу церковного співу і вокальної музики і влаштувати шпиталі для старих, убогих, калік, жебраків.

Запорожжя мало свої благодійні традиції. Архіви свідчать про те, як значно сприяв

Митра. Початок XVIII ст. МІКУ

Фрагмент митри. XVII ст.

цьому Кіш. Багато ченців приїздило на Січ збирати милостиню, бо запорожці славилися щедрістю. На Січі старшина будувала багато церков. Услід за козацькою старшиною, зібравши кошти, будували церкви й міщани, й селяни, жертвуючи їх і сущим, і прийдешнім

Фелон. Гаптарська майстерня Флорівського монастиря. 1749 р. Київ

Палиця. Гаптарська мастерня Вознесенського монастиря. Друга половина XVII ст. Київ

Георгіївський собор (на передньому плані) Видубицького монастиря у Києві. 1696–1701 рр. Побудований коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського.
Дзвіниця Видубицького монастиря (на дальньому плані). 1727–1733 рр. Побудована коштом гетьмана Данила Апостола

Хрестовоздвиженський собор Хрестовоздвиженського монастиря, м. Полтава.
Збудований у XVII ст. на честь перемоги українського війська над польською армією. Монастир складається з дзвіниці, Хрестовоздвиженського собору, Троїцької церкви, Семенівської церкви. Собор був збудований за підтримки ігумена Каліграта, отця-настоятеля Лубенсько-Мгарського монастиря, за гроші козацької старшини і полковника Мартина Пушкаря. Дзвіницю збудовано 1786 р.

Церква Різдва Богородиці у Козельці. 1752–1777 рр. Архітектори А. Квасов, І. Григорович-Барський. Побудована коштом гетьмана Кирила Розумовського

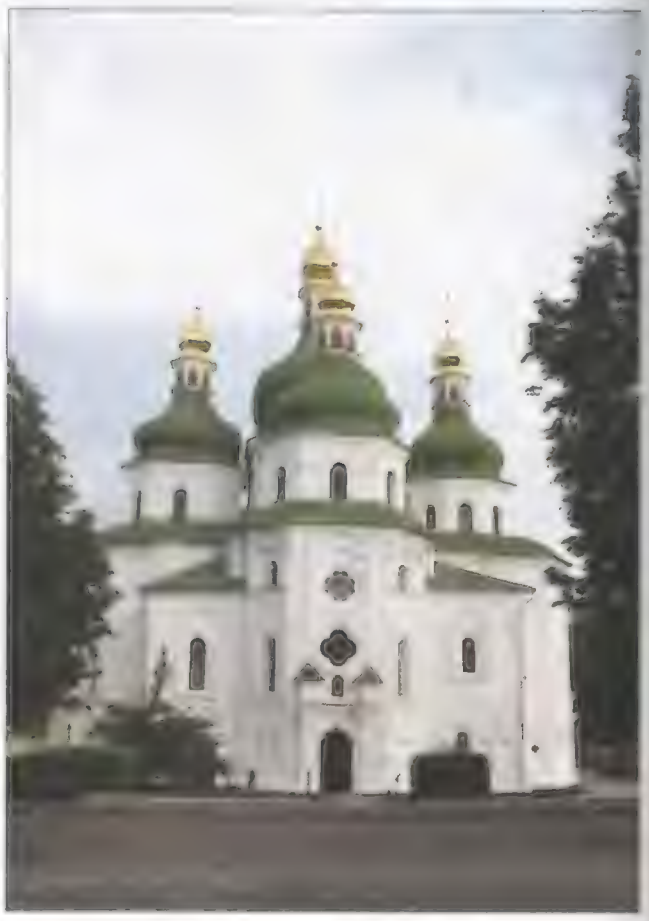

Миколаївський собор у м. Ніжині. Звели в 1658 р. на кошти козаків та міщан Ніжина. Чималу суму дав на храм ніжинський полковник Іван Золотаренко

Манявський Скит – Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир в с. Манява (Богородчанський р-н, Івано-Франківська обл.). Засновниками монастиря у 1608 р. стали вихованці Афона Йов Княгиницький та Іван Вишенський. У Скиті було поховано гетьмана Івана Виговського

поколінням. Таке будівництво велося й далеко за межами Січі. Калнишевський збудував кам'яну церкву в Межигірському монастирі, дві дерев'яні церкви в Ромнах, а також у Пустовійтівці [*див. с. 256–257*], де народився, і в своєму зимівнику – знаменитій Петриківці, що під сучасним Дніпропетровськом.

Церква святої Покрови, побудована на замовлення і під наглядом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, була найвизначнішою спорудою Полтавщини (30 метрів заввишки). Над головними дверима церкви був вирізаний напис: «Сооружен храм сей во імя Покрова Богоматері коштом з старанням Військ Запорозьких кошового благородного господина Петра Калнишевского, Давида Чорного». Цю церкву будували шість років (1764–1770) майстри теслярського цеху містечка Смілого, священиком церкви якого був брат Петра Калнишевського – Семен.

Дзвіниця Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. Полтавська обл. 1785 р. Монастир заново 1619 р. Раїною Вишневецькою-Могилянкою

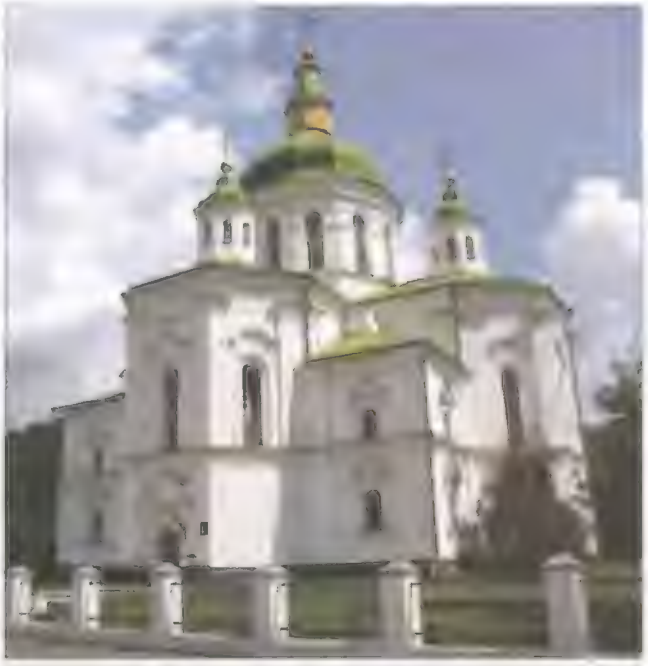

Спасо-Преображенська церква. 1734 р. с. Великі Сорочинці Полтавської обл. Храм-усипальниця гетьмана Данила Апостола. Тут хрестили Миколу Гоголя

Будівництво у Пустовійтівці дерев'яної церкви святої Трійці зафіксовано в документах 1773-го і пізніших років: «Війська Запорозького пан кошовий отаман Петро Іванович

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря. 1684–1692 рр. Побудований за проектом архітектора Й. Баптіста. Започаткував будівництво гетьман І. Самойлович, а при І. Мазепі воно закінчувалось на його кошти

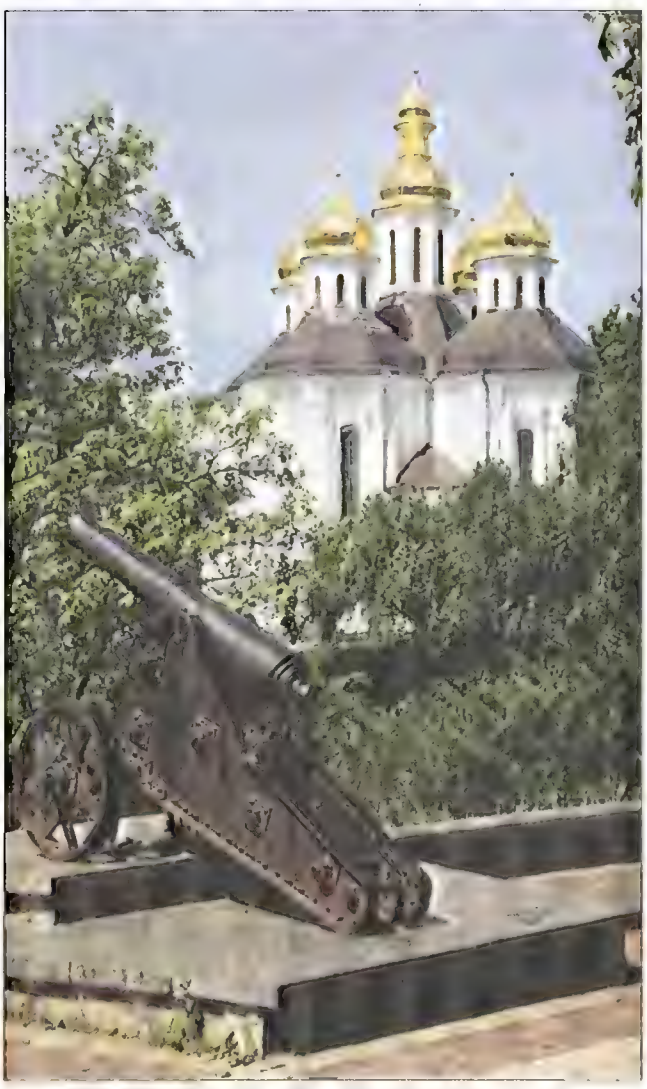

Катерининська церква в Чернігові. 1715 р.
Храм збудований в пам'ять про українських козаків-героїв, які в 1696 р. здобули турецьку фортецю Азов. 14-тисячний козацький загін тоді очолював чернігівський полковник, наказний гетьман Яків Лизогуб.
Під час битви полягло тисяча козаків

Калнишевський в селі відомства протопопії Роменської Пустовійтівці, в якому він, пан кошовий, народився, від свого кошту власного знову дерев'яну в ім'я пресвятої Трійці церкви на місті вольному збудували... Будувалася всім

Церква Миколи Козацького. 1735–1770 рр.
м. Путивль Сумської обл.

коштом до єдиної останньої потреби цього села Пустовійтівки, уродженця Січі кошового отамана Петра Калниша і збудована вже до самих верхів».

Військовий суддя Василь Тимофійович збудував на власний кошт і утримував церкву св. Пантелеймона в Києві на Подолі. Така традиція була масовою: численні пожертвування, дарунки з коштовними речами, книгами складали запорозькі козаки не тільки в церкві на Запорожжі, а й направляли в Межигірський монастир. Робили це й у далекому Афоні та Єрусалимі, – відвідуючи ці місця, запорозькі козаки тут будували й потім утримували храми.

Ч

ЧИГИРИН – перша столиця Української Гетьманської держави, резиденція гетьманів України Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка.

Чигирин, імовірно, виник у першій половині XVI ст. й знаходився тоді в межах володіння Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. Чигирин, як і більша частина України, переходить безпосередньо до Польщі. Польський король Стефан Баторій грамотою 1568 р. визначає це місто прикордонням для козацької території – «від Терехтемирова Дніпром до Чигирина». Справді, Чигирин довгий час стояв на межі з Диким Полем. 1592 р. міщани Чигирина дістали від польського короля Магдебурзьке право.

У грудні 1648 р. гетьман України Богдан Хмельницький після тріумфальних перемог над польськими військами повернувся з козацькою армією до Києва, де його урочисто зустрічали, звідти виїхав до Чигирина. Це місто він робить столицею звільненої частини України, тут же влаштовує свою резиденцію.

Такий вибір був обумовлений тим, що Чигирин, який лежав на окраїні козацьких земель, був недосяжний для поляків, а з іншого боку – забезпечував сполучення з Лівобережжям України і з союзником – Кримським ханством.

Не останню роль у виборі резиденції відіграло, мабуть, і те, що Чигиринщина – рідна земля

Чигирин з Суботівського шляху. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

Богдана Хмельницького. Його батько – Михайло Хмельницький – був чигиринським підстаростою. Поблизу Чигирина він заснував свій родовий маєток Суботів. Там чи в самому Чигирині з'явився на світ майбутній гетьман України. Сам Богдан Хмельницький з 1638 р. і до початку Визвольної війни, яку він очолив, займав посаду чигиринського сотника. Отже, середовище Чигирина було йому близьке. Тут він мав друзів, однодумців.

У Чигирині відбувалися ради генеральної старшини, а також старшинські ради, на які з'їжджалися й полковники. Чигирин водночас був адміністративно-територіальним центром Чигиринського полку і Чигиринської сотні. Тут складалися державні документи внутрішнього й міжнародного характеру – гетьманські універсали, які розсилалися по всій Україні. Ряд універсалів Богдана Хмельницького так і підписано – «Даний з міста стольного Чигирина». Відомо близько 300 написаних тут універсалів і листів.

Чигирин став центром державотворення. Тут виникали, розроблялися, розвивалися і втілювалися в життя ідеї української державності і формувалося переконання про єдність українського народу, утверджувалась ідея соборності України. Така атмосфера впливала на формування у кращих представників старшини широкого державницького погляду на справи України.

Відновлена садиба родини Хмельницьких у Суботові

Перший гетьман України Богдан Хмельницький, а за ним Іван Виговський та Петро Дорошенко будували Українську державу на широких міжнародних засадах, що й було кардинальним напрямом їхньої зовнішньої політики. У результаті Україна посіла важливе місце серед країн Східної Європи. До Чигирина були прикуті погляди володарів багатьох європейських держав. До столиці Української Гетьманської держави приїздили посланці з багатьох країн. В чигиринській гетьманській резиденції зустрічали послів Швеції, Семиграддя, Молдови, Речі Посполитої, Московського царства, Туреччини, Кримського ханства, Ватикану, Венеції, Австрії.

27 липня 1657 р. закінчив у Чигирині свій земний шлях великий гетьман України Богдан Хмельницький. Його поховали поблизу міста, в родовому маєтку Суботові, в кам'яній Іллінській церкві, яку він сам побудував і яка збереглася до нашого часу.

Син Богдана Хмельницького – Юрій Хмельницький – був обраний гетьманом ще за життя батька. Старий гетьман, вже дуже хворий, не сподіваючись на одужання, на початку квітня 1657 року розіслав універсали в полки, закликаючи полковників і старшину на раду до Чигирина. За бажанням Богдана Хмельницького рада проголосила 16-літнього Юрія наступником гетьмана.

Юрій Хмельницький гетьманував менш місяця. 23–26 серпня 1657 р. в Чигирині, на гетьманському дворі, за зачиненою брамою відбулася старшинська рада, яка обрала гетьманом генерального військового писаря Івана Виговського. На цій раді Юрій Хмельницький відмовився від гетьманства.

Іван Виговський своєю резиденцією і столицею Української держави залишив Чигирин, який став також центром Української православної церкви. Діонісій (Балабан) був обраний київським митрополитом в 1657 р. і наступного року змушений був перенести митрополичу резиденцію до столиці гетьмана Виговського, оскільки незалежницька позиція митрополита викликала лють московських воєвод.

Після Діонісія в Чигирині перебував і його наступник – Київський митрополит Йосиф (Нелюбович-Тукальський).

Іван Виговський, займаючи посаду генерального писаря, був найближчою людиною і довіреною особою першого гетьмана України. Він керував Генеральною військовою канцелярією, що перебувала в Чигирині. Ставши гетьманом, Іван Виговський продовжував проводити таку ж зовнішню і внутрішню політику, як і його попередник. Він активно протидіяв наступу московського уряду на державну самостійність України, розпочатому після смерті Богдана Хмельницького. Виговський розриває союз з Москвою, завдає нищівної поразки московському війську під Конотопом, укладає Гадяцьку угоду з Польщею.

Іван Виговський гетьманував тільки два роки. Москва з успіхом використала в своїх інтересах громадянську війну в Україні.

Старшина з табору опозиції знову висунула на гетьманство Юрія Хмельницького. Дехто з них плекав надію, що ім'я Хмельницького з'єднає розколоте українське суспільство під одним прапором. Однак недосвідчений юнак (йому не виповнилось й 20 років) не міг керувати державою і військом, бо не мав для цього необхідних здібностей.

На раді 1659 р. Іван Виговський добровільно через посланців передав гетьманські клейноди Юрію Хмельницькому з умовою, щоб той випустив його дружину Олену з малолітнім сином Остапом з Чигирина. Але Ю. Хмельницький виконав цю умову тільки через рік.

У жовтні 1659 р. князь Трубецькой, командуючий 40-тисячною царською армією, що прийшла на Україну і стояла над Дніпром, заманив Юрія Хмельницького до Переяслава і організував там козацьку раду, оточивши її своїм військом. Під тиском московського війська Ю. Хмельницький був змушений підписати так звані «Переяславські статті», які знищили самостійність Української держави.

Фрагмент пам'ятника Богданові Хмельницькому

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Чигирині. Скульптори О. Олійник і М. Вронський, архітектор В. Гнєзділов. 1973 р.

Московський уряд через голову гетьмана вів переговори зі старшиною, царські воєводи на свій розсуд роздавали землі, втручалися в старшинське управління, а їхні залоги грабували населення України.

«Переяславські статті» 1659 р. викликали гостре незадоволення козацтва та обурення серед старшини, значна частина якої після цього відійшла від Москви, зокрема й деякі найбільші її прихильники.

Після поразки московських військ під містечком Любаром та Чудновом поляки атакували сили Ю. Хмельницького під Слободищами. Там після битви Ю. Хмельницький був змушений укласти Слободищенський трактат.

Ця угода з поляками була укладена на основі Гадяцького договору, але без його головних статей, саме тих, що декларували Україні

Історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Відтворені будинок гетьмана Б. Хмельницького, Військова канцелярія, Військова скарбниця, посольства Московії, Швеції, Речі Посполитої, Османської імперії. Відкрито 17 жовтня 2009 р.

рівноправне з Польщею і Литвою членство у федерації. Українська держава виступала в Гадяцькому трактаті під назвою Велике Князівство Руське, а у Слободищенському про нього вже не було й мови. Таким чином за гетьмана Юрія Хмельницького Правобережна Україна знову опинилася під владою Польщі.

Улітку 1662 р. Ю. Хмельницький з правобережними полками здійснив похід на Лівобережжя. 12 червня відбувся бій перед Переяславом, а потім невдала облога міста й відступ Юрія Хмельницького. Московські війська і лівобережні козацькі полки, керовані наказним гетьманом Якимом Сомком і ніжинським полковником Василем Золотаренком, розгромили військові сили Юрія Хмельницького під час їхнього повернення на правий берег і захопили 16 липня Канів і Черкаси.

На початку жовтня 1662 р. гетьман Юрій Хмельницький відіслав посольство до короля, повідомляючи про своє бажання віддати гетьманську булаву і називаючи своїм наступником Павла Тетерю, мабуть, під його тиском. Пізніше, поклавши булаву на раді під Корсунем у Вільшаниці, Юрій Хмельницький 6 січня 1663 р. під ім'ям Гедеона постригся у ченці в Корсунському монастирі.

У 1663 р. державна територія України поділилася на Правобережну й Лівобережну. Правобережні козаки обрали свого пропольського гетьмана Павла Тетерю, лівобережні свого – промосковського (Івана Брюховецького). Уже не існувало єдиного об'єднуючого центру, яким була до цього гетьманська столиця Чигирин, де був нагромаджений найбільший державний досвід. Тепер Чигирин зберігав свій вплив тільки на Правобережжі. Павла Тетерю правобережні козаки обрали гетьманом ще в другій половині жовтня 1662 р. Король надіслав йому гетьманські клейноди до Чигирина в березні 1663 року. Тетеря відправив їх назад до Варшави, обурений тим, що ознаки гетьманської влади привіз не повноважний посол, а простий гінець Іван Мазепа, який служив тоді при королівському дворі.

Пам'ятник Київському митрополиту Йосифу Нелюбовичу-Тукальському в Чигирині, біля церкви апостолів Петра й Павла, де він помер 5 серпня 1675 р.
Триметрова аскетична фігура митрополита Тукальського втілює благословення до єдності церкви й нації. Посохи в його руках символічно сходяться в одній точці: лівий означає державу, правий, з хрестом, – церкву

Відбудована церква Петра і Павла в Чигирині. Зведена за доби Богдана Хмельницького

Правобережний гетьман Павло Іванович Тетеря (Моржковський) під егідою польського короля управляв з Чигирина протягом 1663–1665 рр. Вихідець із української православної шляхти, він народився десь у 20-ті р. XVII ст. Вчився в школі, був підписком (канцеляристом) у Луцькому городському суді. У 1648 р. приєднався до Богдана Хмельницького. З 1649 року – призначений переяславським полковим писарем, а з 1653 р.– переяславським полковником. Талановита людина, освічений, розумний, вихований, з великосвітськими манерами, Павло Тетеря був видатним дипломатом, блискучим оратором, але не дуже вдалим політиком. Він був хитрий, дворушний, схильний до подвійної гри, з жадобою збагачення.

Богдан Хмельницький у свій час високо цінував дипломатичний талант Павла Тетері, і той перебував при гетьманському дворі в Чигирині. Хоча міжнародними зв'язками займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, однак в основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині, майже завжди брав участь Павло Тетеря.

Незадовго до смерті Б. Хмельницький називав Павла Тетерю серед своїх можливих спадкоємців. Тетеря спочатку підтримував гетьмана Івана Виговського, брав участь в укладанні Гадяцької угоди, родичався з ним. Він був одружений з сестрою Виговського. Вдруге оженився з Оленою – вдовою брата Виговського Данила, дочкою Богдана Хмельницького. Потім Тетеря став непримиренним ворогом Виговського, вбачав у ньому свого суперника й немало зробив для його страти.

Не останню роль у цьому відігравали суперечки за частину скарбів Богдана Хмельницького, за спадщину Данила Виговського та інші майнові справи.

У 1659 р. Павло Тетеря переїжджає до Польщі, живе у Варшаві при королівському дворі як королівський дворянин. Полоцький стольник одержує пенсію від короля, в Польщі вважається одним з найбагатших магнатів. У лютому 1662 року виїхав з Варшави до Чигирина повноважним послом від короля і сенату до Юрія Хмельницького, маючи завдання не допустити зв'язків гетьмана з Москвою і татарами, спрямованими проти Польщі. Восени 1663 р.

Бастіон П. Дорошенка – частина фортеці на Богдановій (Замковій) горі. XVII ст.

Тетеря, вже як гетьман, бере участь з 24 тисячами правобережних козаків у поході польського короля на Лівобережжя. Це була остання спроба Польщі відвоювати і цю частину України, що в лютому 1664 року закінчилася цілковитим провалом. На Правобережній Україні вибухає антипольське повстання, скероване і проти Тетері.

У ході повстання запорожці намагалися пробитися до гетьманської столиці Чигирина. Повстанців підштовхнули до цього дії лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, який у березні 1664 р. переправився через Дніпро зі своїми лівобережними козацькими полками. Йому піддалися великі міста – Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Сміла. Військо під командуванням Брюховецького обложило Чигирин, де зачинився Дорошенко, що був у той час генеральним осавулом при гетьмані Тетері.

Проти правобережного гетьмана виникла змова, ініціатором якої був колишній архімандрит Гедеон, тобто Юрій Хмельницький, який на той час покинув монастир. До нього приєдналася сестра Олена, колишня дружина Тетері.

Полковники Брюховецького: Семен Височан, Василь Варениця, Степан Сулименко – об'єднали 30 тисяч повстанців і своїх козаків у численні загони. Один із загонів, керований Сулименком, Павло Тетеря з польським полковником Себастіаном Маховським (до слова, кумом Тетері) розгромили біля Білої Церкви. Юрія Хмельницького заарештували, вивезли до Варшави і посадили до в'язниці в Мальборзі.

Брюховецькому довелося зняти облогу Чигирина. Він утік до Канева. Івана Сірка ледве не схопили в Бужині. Він пробився з великими втратами і після невдалої битви під Каневом відійшов до Бугу. Брюховецький зі всіма своїми військами переправився через Дніпро на Лівобережжя.

На Правобережжі лютував польський командуючий Стефан Чарнецький. У Суботові він викинув зі склепу домовини з тілами Богдана й Тимоша Хмельницьких. Українським ясиром розплачувався Чарнецький з татарськими ордами, які йому допомагали. Усіх міщан Суботова він віддав татарам. На допомогу Тетері прийшли татари з Криму й Бессарабії, близько 50 тисяч.

У кінці липня – на початку серпня 1664 року на Правобережжі знову з'являються Іван Брюховецький з Іваном Сірком та з царським воєводою Косаговим. Вони захоплюють міста Меджибіж, Брацлав, Могилів. Чарнецький облягав Ставища й зайняв їх тільки 20 жовтня. Вірними Тетері залишалися Чигирин, Корсунь. Черкаси, Біла Церква. А потім, у вересні – жовтні, знову військова перемога Тетері й поляків – і майже ціле Побужжя й Подністров'я в їхніх руках. Сірко відступив у степи. Брюховецький залишився майже без війська. Навесні 1665 року повстають міста. З півдня наступає новий ватажок повсталих Василь Дрозденко, в його війську не тільки козаки, а й молдовани та буджацькі татари. Промосковський лівобережний гетьман Брюховецький з 20 тисячами козаків і 7 тисячами калмиків втретє приходить на Правобережжя, захоплює міста Корсунь, Фастів, Мотовилівку. Але Білу Церкву не зміг узяти – збунтувалися його козаки, і він подався на Лівобережжя, а калмики рушили додому. Потім на обрії з'явився полковник Степан Опара, який зажадав гетьманства. Його підтримали. Він захопив Умань. Але влітку Опару розгромив Петро Дорошенко і невдалий претендент на правобережного гетьмана потрапив до польських рук. Зненацька польські війска самовільно повернулися до Польщі.

Так калейдоскопічно швидко відбувалися події, змінювалися ситуації; воюючі сторони кілька разів мінялися місцями – то перемагали, то програвали бої. Тривала безперервна громадянська війна. Але на її тлі, другим планом, велася жорстока боротьба між Москвою і Річчю Посполитою за українські землі. Їхні війська руйнували Україну. Допомагали їм і гетьмани. Україна спливала кров'ю і тліла пожарищами...

На початку червня 1665 р. повстанці на чолі з полковником Дрозденком розгромили Тетерю та його загін, захопили чималі скарби й знищили гетьманський архів. Тетеря назавжди залишив Чигирин, забравши гетьманські клейноди, документи на козацькі права та привілеї, і втік у липні з невеликим почтом до Польщі.

Чигирин. Замкова гора.
Вид зі стрільниці бастіону Дорошенка

Бастіонні гармати

Наступного після Павла Тетері правобережного гетьмана – Петра Дорошенка – козаки обрали, коли він був черкаським полковником, а перед тим – генеральним осавулом у Тетері. У житті й діяльності Дорошенка Чигирин відігравав найвидатнішу роль. Петро Дорошенко народився в Чигирині в 1627 р., походив зі старовинного козацького заслуженого роду. Дід його – Михайло Дорошенко – був гетьманом реєстрового козацтва, батько – Дорофій Дорошенко – козацьким полковником. У 1649 р. Петро Дорошенко був записаний до реєстру Запорозького Війська гарматним писарем Чигиринського полку, що й визначило його постійне перебування в Чигирині, який він залишав тільки на час військових походів.

У Чигирині – столиці Української Гетьманської держави – майбутній гетьман формувався як політик, полководець, дипломат, пройшов школу Богдана Хмельницького. У 1657 р. Богдан Хмельницький призначив Петра Дорошенка прилуцьким полковником.

Петра Дорошенка обрали гетьманом правобережні полковники та інша старшина, які з'їхалися до Чигирина 1 жовтня 1665 р. на свято Покрови. На Водохрещі в січні 1666 р. в Чигирині відбулася ще одна загальна рада, яка остаточно затвердила на гетьманстві Петра Дорошенка. Одинадцять років Чигирин залишався його гетьманською резиденцією.

Новий гетьман був українським патріотом, цілковито відданим справі визволення України, утвердженню її державності. Головним гаслом П. Дорошенка була «цілість Отчизни», з'єднання всіх українських земель. Державу він хотів утвердити на фундаменті згоди та єднання всього народу.

Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирина православного Київського митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського), гарячого поборника самостійності України, який влаштував свою митрополичу резиденцію в столиці Української Гетьманської держави.

У 1669 р. в Чигирині з'явився Іван Мазепа, який покинув королівську службу під час походу польського короля Яна-Казимира на Лівобережну Україну в 1663 р. і вступив до козацького війська, приєднався до правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Перебування в Чигирині, служба в Дорошенка мали неабияке значення для формування політичного державницького мислення Мазепи.

Роки гетьманування Петра Дорошенка збіглися з одним із найтяжчих і найтрагічніших

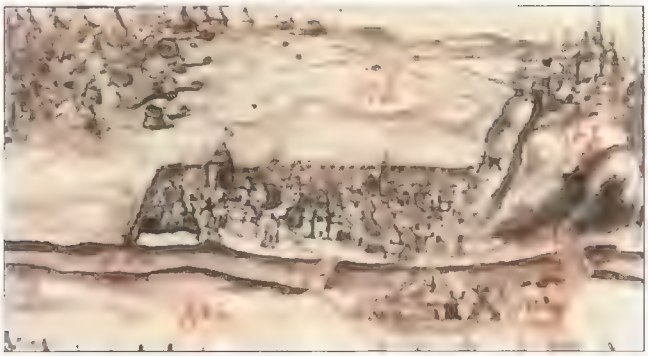

Фрагмент мініатюри «Оборона Чигирина». З літопису Самійла Величка. 1720 р.

періодів в історії України, що одержав назву Руїна. Тоді панували анархія, безлад, беззаконня, винищувалися маси людей, матеріальні й духовні здобутки попередніх поколінь. Були періоди, коли в Україні змагалися водночас три гетьмани різної орієнтації: московської, польської і турецької (ханської).

Петро Дорошенко, який мав на меті витягнути Україну з руїни, об'єднати обидві її частини, відродити Богданову державу, розраховував використати суперечності між Польщею, Московією і Туреччиною, які боролися між собою за панування в Україні. Після Андрусівського перемир'я Дорошенко остаточно переконався, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися із самостійним існуванням України. Він вирішив зробити ставку на Туреччину, яка не мала кордонів з Україною, й одразу після укладення Польщею перемир'я (1667) відправив з Чигирина посольство до Стамбула.

1669 р. офіційно було оформлено прийняття правобережним гетьманом протекторату Туреччини. Дорошенко розраховував, що під номінальним протекторатом Туреччини та при нейтралітеті Москви й Польщі вдасться відновити єдину Українську державу.

На початку літа 1668 р. Дорошенко прибув на Лівобережжя. Йому вдалося об'єднати роз'єднані частини України. 8 червня 1668 року він був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Його популярність надзвичайно зросла по всій Україні. Однак він мусив від'їхати на Правобережжя, до Чигирина, щоб організувати відсіч несподіваному наступу орди.

Залишений наказним гетьманом Дем'ян Многогрішний перейшов на бік Москви. Козацька Україна знову розпалася на дві частини.

Дорошенкові довелося не тільки воювати проти Польщі та Москви, а й вести тривалу міжусобну боротьбу з претендентами на гетьманство: Михайлом Ханенком, ставлеником Польщі, та Петром Суховієм, якого висунула Запорозька Січ і підтримували ханські орди.

У червні 1674 р. Чигирин взяли в облогу великі військові сили царського воєводи Ромодановського і лівобережного гетьмана Самойловича, який дотримувався промосковської орієнтації і домагався приєднання Правобережжя з її столицею Чигирином до своєї булави. 17 березня 1674 р. він скликав у Переяславі генеральну старшинську раду, яка обрала його гетьманом обох частин України. Ханенко, поставлений поляками на противагу Дорошенкові правобережним гетьманом, віддав свої клейноди Самойловичу. Дорошенко відмовився підкоритися новому гетьману.

Два тижні Самойлович і Ромодановський бомбардували Чигирин. Дорошенко завзято оборонявся. Султан, який воював у Молдові, поспішив на порятунок своєму васалові, пославши поперед себе кримського хана Селім-Гірея. Самойлович і Ромодановський відступили з військом на Лівобережжя.

На початку серпня 1674 року на Поділля вторглися війська під командуванням Каплан-паші, а слідом за ним головні турецькі сили, якими керував султан Мухаммед IV. Вони захоплювали українські міста, серед них Умань і Ладижин, спустошували й грабували їх, забирали в неволю мешканців. На осінь султанські сили повернули за Дністер, а хан з ордами – до Криму. А влітку 1675 р. – нова навала турецько-татарських військ в Україну. Вони доруйнували Брацлавщину. Дорошенко остаточно втратив популярність і прихильність народу. Його вважали винуватцем усіх цих кривавих подій.

У самоті та відчаї доживав Дорошенко останні дні свого гетьманства за непереможними укріпленнями Чигирина, територією якого обмежувалася його влада. Всі покинули гетьмана, крім нечисленної старшини, навіть близькі люди і родичі.

Дорошенко вирішив зректися гетьманської булави й присягнути на вірність московському царю перед Запорозькою Січчю. Загін із 500 запорожців, очолюваний кошовим отаманом Іваном Сірком, прибув до Чигирина. На третій після прибуття загону день на майдані зібралися чигиринські козаки, міщани, старшина, духовенство. Дорошенко й чигиринці визнали себе винними перед запорожцями за те, що укладали союз із Туреччиною та Кримом. Потім на Євангелії клялись бути «у вічному підданстві царя». Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, шість гармат і дві бочки з порохом, а до Москви відправив посольство із ста чоловік на чолі зі своїм братом Андрієм, яке повезло санджаки (прапори), одержані свого

Каплиця Святої Покрови, де перепоховано останки 263 козаків та мешканців Чигирина – захисників міста

часу від султана. Сірко порадив зберігати клейноди в Чигирині до указу царя. До складу посольства увійшли також 30 запорожців, яких залишив у Чигирині Іван Сірко, від'їжджаючи на Січ.

Московський уряд не визнав присяги Дорошенка. Йому було запропоновано покинути Чигирин, перейти на Лівобережжя й присягнути цареві перед Самойловичем і Ромодановським. Дорошенко не захотів цього зробити. Тоді цар Федір Олексійович наказав йти на нього походом. У вересні 1676 р. 30-тисячне московсько-козацьке військо підступило до Чигирина. Після короткого бою Дорошенко капітулював. 19 вересня 1676 року він переправився на лівий берег Дніпра й зрікся свого гетьманства перед Самойловичем і Ромодановським. Покинувши Чигирин, він зійшов із політичної арени. Назавжди.

Туреччина ж продовжувала боротьбу за Правобережжя, намагаючись підкорити його собі. Для цього султанату треба було передусім відвоювати українську столицю – Чигирин. У 1677–1678 рр. розпочалася війна, відома в історії під назвою Чигиринських походів.

Замість Дорошенка султан призначив Юрія Хмельницького, з яким майже за два десятиліття сталося чимало пригод за чужої волі, нерідко всупереч власним бажанням. Султан дав йому булаву й незвичайний титул – «князь Сарматський Малої Росії-України і вождь Війська Запорозького». А перед тим турки шість років протримали Ю. Хмельницького у в'язниці в Константинополі.

Москва і Самойлович, дізнавшись про висунення Туреччиною нового претендента на Правобережжя, спішно укріпили Чигирин і збільшили його залогу, яка складалася тепер з 24 тисяч московського війська під командуванням німецьких генералів і 5 тисяч козаків, очолюваних наказним гетьманом Коровченком. Численні турецько-татарські війська вступили на Правобережжя і взяли в облогу Чигирин. З ними був і Юрій Хмельницький, який прийшов здобувати батьківську столицю. Три тижні витримував Чигирин облогу, а коли підійшли об'єднані козацько-московські сили під командуванням гетьмана Самойловича і боярина Ромодановського, турецько-татарські війська відступили.

Самойлович повернувся до Батурина, Ромодановський – до Курська.

Було зрозуміло, що Туреччина не відступить від свого наміру завоювати Чигирин і невдовзі ще з більшими силами знову прийде під його стіни. Московський уряд замість витрачати кошти і сили на довгу боротьбу за козацьку столицю, волів зруйнувати її, а потім домовитися з турками про те, щоб чигиринські землі зробити нейтральними.

В Україні не підтримали царського задуму. Українцям було боляче втрачати стару гетьманську столицю. Не зміг переконати гетьмана Самойловича в необхідності зректися Чигирина й московський дипломат Тяпкін, якого направили в Україну із спеціальною місією. Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібний! У нас, у всьому народі, завжди на устах це слово, і стремління, і діло: при кому Чигирин і Київ, при тому ми всі маємо жити у вічному підданстві, і вірності, і спокої».

Самойлович зміцнив фортифікаційні укріплення Чигирина. Московський уряд змушений був готуватися до нової війни. Керувати фортифікаційними та інженерними роботами в Чигирині доручили генералу Гордону, шотландцю за походженням. Він був досвідчений спеціаліст. Розпочинав кар'єру в Речі Посполитій, потім перейшов на службу до Московської держави. 15 років прожив в Україні.

Гордон залишив надзвичайно цінні записи, які докладно відтворюють картину Чигиринської війни. Для поповнення залоги, яка складалася переважно з гетьманських козаків під проводом наказного гетьмана Павла Животовського, до міста прибули свіжі московські сили, керовані воєводою Ржевським, який став

чигиринським комендантом. Головне військо вирушило в Україну під проводом боярина Ромодановського. З притаманною Москві підступністю йому була дана таємна інструкція: в разі неможливості втримати Чигирин – зруйнувати його укріплення й евакуювати військові сили з фортеці.

На Лівобережній Україні натомість на оборону Чигирина дивилися як на загальну українську справу й заздалегідь почали готуватися до відсічі загарбникам. Було мобілізовано всі козацькі війська й десять гетьманських полків, Сумський та Охтирський слобідські полки, а також кілька найманих «охочих» кінних і піших полків – сердюцьких і компанійських. Для утримання найманих полків була встановлена державна монополія на продаж горілки, тютюну й дьогтю.

Архієпископ Лазар Баранович, «місцеблюститель митрополичого престолу», наказав щодня молитися в церквах за успіх війни й оголосив триденний піст – кожного тижня у понеділок, вівторок, середу.

Гетьман своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядження архієпископа точно виконувалися.

Майже 200 тисяч турецько-татарського війська на чолі з верховним візиром Капуданом-пашею на початку 1678 р. підступили до Чигирина і взяли його в облогу.

Вони безперервно бомбардували місто з важких гармат, робили підкопи й висаджували в повітря укріплення, проводили численні штурми фортеці .

Ромодановський, призначений царем головнокомандуючим і московських, і українських військ, не дуже поспішав до Чигирина. Тільки в серпні Ромодановський із Самойловичем переправилися через Дніпро біля села Шабельників, але й тут затримались, за наказом царя, на два тижні, чекаючи на союзні сили калмиків. Турки намагалися не допускати московсько-українські сили до Чигирина, водночас збільшуючи натиск на залогу Чигиринської фортеці. Нарешті Ромодановський зовсім близько підійшов до Чигирина, але необхідної допомоги йому не подавав, не слухаючи порад Самойловича й Гордона. Сучасники, не знаючи про таємну царську інструкцію, підозрювали, що московського воєводу підкупили турки. Взагалі весь тягар війни 1678 р. винесли на своїх плечах українські козацькі війська.

Па початку липня 1678 р. з Константинополя був відправлений великий морський транспорт із продовольством у складі 15 каторг і 7 кораблів.

В Очакові хлібні запаси перевантажили на 130 дрібних суден. Звідти паша рушив до фортеці Кизикермен у пониззі Дніпра, яку турецьке командування намагалось використати як продовольчу базу для постачання своїх військ під Чигирином.

15 серпня турецьке командування провело генеральний штурм, під час якого був убитий комендант Чигирина воєвода Ржевський. Його обов'язки взяв на себе Гордон.

Фортеця протрималась ще тиждень, незважаючи на страшенну канонаду і безперервні штурми.

Гордон, не маючи підтримки від Ромодановського, в хвилини особливо потужного штурму, уночі, підпалив укріплення і з рештками оборонців прорвався крізь лави турків до табору Ромодановського.

Козаки встигли винести з палаючої фортеці дорогоцінну реліквію – домовину з мощами митрополита Йосифа Тукальського [мощі митрополита перевезли до Лубенського Мгарського монастиря. Там їх поховано духівником покійного ієромонахом та ігуменом Макарієм Русановичем. – *Ред.*].

Турецькі війська вступили у фортецю. І страшний вибух струсонув землю: зайнялися порохові склади, верхній замок злетів у повітря, поховавши під своїми руїнами 4 тисячі турок.

З великими втратами відступало московсько-українське військо до Дніпра, відбиваючи шалений натиск турків і татар. 30 серпня воно переправилося на лівий берег.

Турецький візир наказав зруйнувати дощенту все, що залишилось від Чигирина. Таким був трагічний кінець боротьби за Чигирин. Колишня українська столиця і резиденція найвидатніших гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка припинила своє існування.

Для тодішнього українського суспільства знищення Чигирина символізувало загибель усієї Правобережної козацької України. Так воно й було. У 80-ті роки почався цілковитий занепад Правобережної України, яка з того часу остаточно втратила рештки своєї політичної самостійності. Довголітні війни знищили все навкруги, людність переселялася на лівий берег Дніпра.За наказом гетьмана Самойловича сотні й тисячі людей переходили на Лівобережжя. Їх розселяли у менш залюднених лівобережних полках, а також у прикордонній степовій смузі.

«Впала гарна тогобічна Україна, як той давній Вавилон, город великий,– через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе завоюва-

ли»,– писав з великим болем козацький літописець Самійло Величко.

У січні 1681 року в Бахчисараї між Москвою, Туреччиною і Кримським ханством був підписаний мирний договір на 20 років. Московщина забрала собі Київ із найближчою околицею, Туреччина – Поділля, а землі між Дніпром і Бугом умовились залишити незаселеними. Землі, де були найзаможніші козацькі правобережні полки, де стояла гетьманська столиця Чигирин, де був центр творення Української держави, стали пустелею.

СВЯТКУВАННЯ 360-ї РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

17 жовтня 2009 року в гетьманській столиці Чигирині було урочисто відзначено 360-ту річницю створення Української Козацької держави. Відбулося відкриття історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». Юні воїни-ліцеїсти ліцею імені Івана Богуна та Севастопольського військово-морського ліцею імені Павла Нахімова склали присягу на вірність Україні. Віднині щороку ліцеїсти складатимуть присягу на вірність Батьківщині в Богдановій столиці.

«Тут, у Чигирині, поставала наша велика українська нація. Тут, на цій землі, – наш військовий початок і наша національна енергія. Тут народжувалося військо Богдана, яке звільнило наш дух і проклало шлях до нашої державної незалежності».

Віктор Ющенко,
Президент України,
Гетьман України

Покладання квітів до пам'ятника Б. Хмельницькому

Пам'ятний знак на в'їзді до Чигирина

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО було сформовано з частково відродженого Запорозького Війська, яке перестало існувати в результаті скасування його Катериною II в 1775 р.

Керівні кола Російської імперії швидко зрозуміли, що розгром Запорозької Січі і втрата Запорозького Війська були занадто поспішним і нерозумним кроком. Боротьбу з Туреччиною за береги Чорного моря було ще далеко не закінчено, і південні кордони держави потребували оборони. Уже через рік після скасування Січі, в 1776 р. та пізніше, новоросійський генерал-губернатор Потьомкін розсилав по Україні

ордери, де закликав колишніх запорожців записуватися до двох пікінерських полків, які формувалися. Але жоден козак не записався до них, вважаючи, що «негоже вільному козакові бути москалем», тобто солдатом.

На початку 80-х рр. XVIII ст. у зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин виникла реальна загроза війни. Новоросійський генерал-губернатор, а з 1782 р.– володар Катеринославського намісництва Потьомкін задумав знову використати незамінних у битвах з турками і татарами запорожців. Досвід минулої війни 1768–1774 рр. доводив, що Росія без запорозьких козаків, які майстерно й мужньо воювали на суші й на морі, не зможе здобути перемоги над турецькою армією.

Потьомкін почав переговори з досвідченими запорозькими старшинами, які прославилися в минулій російсько-турецькій війні, – Антоном Головатим, Харком (Захарієм) Чепігою, Федором Легкоступом, Сидором Білим – щодо організації «волонтерських команд з числа колишніх запорожців». Охочих знайшлося понад 12 тисяч. Запорозькі старшини швидко зорганізували «вільні козацькі команди» і об'єднали їх в козацьке військо, яке обрало кошового отамана (Сидора Білого), військового писаря (Антона Головатого) та військового суддю. Потьомкін затвердив обраних і на прохання старшини повернув війську клейноди – козацькі регалії, реквізовані ним в 1775 р.: хоругву, булаву кошового отамана, військову печатку із запорозьким гербом (піший козак з прапором, мушкетом і шаблею).

Катерина II указом від 22 січня 1778 р. затвердила новоутворене козацьке військо, яке одержало назву «Військо вірних козаків Чорноморських».

Пізніше його перейменували в Чорноморське військо. Імператриця на догоду своєму фаворитові Потьомкіну надала йому спеціально придуманий титул – «великий гетьман усіх козацьких військ».

Печатка Чорноморського козацького війська. 1792 р.

Клейноди Чорноморського війська у Катеринодарі. З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі». 1908 р.

Отже, Чорноморське військо було своєрідним відновленням українського козацтва запорозького типу. Тут зберігалися організація. порядки Запорозької Січі, панував її дух, ревно оберігалися запорозькі традиції, українська мова.

Водночас почалася й колонізація земель. які зайняли запорожці між Дністром і Бугом у межах майбутнього Одеського повіту й місцевостей, що прилягали до нього. Там селилися козаки з сім'ями, які заснували в 1790 р. 25 слобід. Столицею Чорноморського війська стала Слободзея.

У російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. колишні запорожці виявили виняткову хоробрість, високе військове мистецтво. Беручи участь у всіх великих битвах російських військ з турками, Чорноморське військо виконувало найвідповідальніші завдання, відіграючи вирішальну роль у багатьох битвах. На Дністрі

вони власними силами здобули фортецю Бендери, подолавши її високі стрімкі кам'яні стіни. Чорноморці були чудовими розвідниками, моряками, а їхня кіннота – неперевершеною в авангардних боях.

Першу перемогу чорноморські козаки здобули саме на морі. Два місяці російські війська тримали в облозі фортецю Очаків. 7 липня 1788 року Чорноморська козацька флотилія Антона Головатого з 18 чайок, що стрімко увірвалася в гавань, атакувала турецький флот, який складався з 25 лінійних кораблів і 28 транспортів з військами.

Чорноморці діяли за козацькою тактикою морського бою, розробленою ще на початку XVII ст. гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Зосередивши сили, вони атакували передусім флагманський корабель. Втративши командира, турецький флот ставав безпорадним. (Згодом видатний флотоводець, а тоді ще капітан-бригадир Федір Ушаков достойно оцінив цей тактичний прийом запорожців і застосував його в битві при Феодонісі, де севастопольська ескадра здобула свою першу перемогу, з якої й починається історія російського Чорноморського військового флоту).

Після трьох днів жорстоких боїв турки з великими втратами змушені були залишити Очаківську гавань.

Проте для завоювання Очакова треба було захопити острів Березань. Він захищав підступи до Очакова з моря, мав могутню фортецю, велику військову залогу, численні й потужні берегові батареї. Головнокомандувач російськими військами Потьомкін наказав Олександрові Суворову штурмувати острів. Але взяти фортецю Суворов не зміг. В одній із перших сутичок він сам був поранений. Царські генерали діяли за традиційною тактикою, перейнятою із закордонної військово-морської практики. В обох таборах – і російському, й турецькому – знали, коли і як відбуватиметься штурм.

Тоді Потьомкін кинув у бій козаків. Тактика морських десантів у поєднанні зі штурмом фортець, застосована Антоном Головатим, відзначалася факторами раптовості та несподіваності й була не передбачуваною для ворога, про якого козацький полководець одержував відомості від своєї розвідки. Отже, тактика Антона Головатого, оперта на традиції Сагайдачного при штурмах Кафи й Сінопа, була набагато ефективніша, ніж генеральська.

Чорноморська запорозька флотилія успішно штурмувала Березань. Підійти до острова на чайках можна було тільки навпроти берегових батарей турків. Козаки мужньо витримали

Чорноморець перших часів.
З кн. М. Аркаса «Історія України-Русі» (СПб., 1908)

нищівний вогонь, штурмом захопили узбережжя і берегову артилерію, але на підступах до фортеці були зупинені картеччю. Тоді козаки розвернули захоплені гармати і за їх допомогою штурмували фортецю.

Потьомкін високо оцінив взяття Березані Чорноморською козацькою флотилією: «Предприятие сие пред лицем всей армии произведено в действие с совершенным успехом», однак, за усталеною імперською традицією, перемогу запорожців приписали російському флоту.

Падіння Березані відкрило доступ до Очакова, який остаточно втратив прикриття з моря. Через місяць (6 грудня) його здобули російські війська разом із запорожцями.

Козацьке військо штурмувало також і Акерман та Кінбурн у 1788 р. У боях під Кінбурном був смертельно поранений кошовий отаман Сидір Білий. Його замінив на уряді кошового отамана Чорноморського війська Харко Чепіга.

1788 р. кіннота кошового Чепіги знищила продовольчі запаси турків під фортецею Хаджибей. А 13 вересня 1789 р. три кінні і три піші полки козаків під проводом Харка Чепіги й Головатого разом із корпусом Д'Рібаса здобули

Антон Головатий. Невідомий художник. XVIII ст.

штурмом замок Енидуя в Хаджибеї. Там 1793 року побудували фортецю, чорноморці оселилися «особою слободою» на Пересипі, тобто стали першими мешканцями Одеси.

11 грудня 1790 р. колишні запорожці-чорноморці відіграли вирішальну роль у штурмі й здобутті турецької фортеці Ізмаїл, що мало велике значення для завершення російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Місто Ізмаїл, що стояло на Кілійському рукаві в гирлі Дунаю, було перетворене турками за допомогою французьких та німецьких інженерів у потужну першокласну фортецю, яку вони називали «Ордукалесі» («Армійська фортеця»). Вона мала гарнізон близько 35 тисяч війська.

Козацька флотилія, вийшовши в Дунай, відрізала турецьку фортецю від моря. На острові Сулін з'явилися козацькі батареї. Було налагоджено взаємодію десанту чорноморців і сухопутних козацьких частин. Поки царські регулярні полки штурмували стіни Ізмаїла, козаки оволоділи турецькими батареями й увірвалися до фортеці.

25 турецьких прапорів, гармати, зброю та інші трофеї захопили чорноморці. Кошовий отаман Харко Чепіга був нагороджений хрестом святого Георгія III класу та Золотим хрестом. Антон Головатий був відзначений хрестом святого Володимира, а козаки – срібними медалями «За відмінну хоробрість при взятті Ізмаїла 11 грудня 1790 р.».

У висвітленні подій, пов'язаних із завоюванням Ізмаїла, і досі триває імперсько-російська фальсифікація історичної пам'яті. Навіть у статтях 1991 р.– до 200-річчя штурму Ізмаїла – оспівується геній Суворова і словом не згадується про запорожців. Однак у пам'яті народу закарбувався істинний хід подій. Народна пісня віддає належне козакам-чорноморцям і свідчить про гуманне ставлення козаків до полонених і загиблих турків:

Чорноморці, храбрі запорожці,
Через Дунай переїздили,
Вони ж тую проклятую
Ізмаїлівську орду
З батареї збили.
Ой, дали ж, дали
Ізмайлівські турки
Анадолійському баші знати,
Що не мусиш, анадольський башо,
Проти чорноморців стояти.
Ой став же та ізмайлівський баша
Білий флаг викидати,
Ой тоді стали славні запорожці
Запаси й ружжа відбирати.
Ой брали ружжа й коні воронії,
Брали й сукна дорогії.
Усе розмиліше...
Которих порубали,
То тих у острові поховали,–
А которі поранені –
У Кілію одправляли.

За величезні заслуги Чорноморського козацького війська у війні проти турків Катерина II. за поданням Потьомкіна, передала їм землі між Бугом і Дністром, а також приєднані до Росії за Ясським миром 1791 р. Кінбурнський, Таманський та Керченський півострови. Чорноморське військо було визнане самостійною частиною. тобто одержало певні автономні права в імперії, в ньому зберігалися своєрідна демократична організація і порядки. Козаки поділили нові землі на Подністровську, Березанську, Кінбурнську і Таманську паланки.

Але помер Потьомкін. Впливові катерининські вельможі почали зазіхати на одержані Чорноморським військом землі. До того ж сусідами чорноморців тут були поміщики, які скоса дивилися на козацькі порядки, вимагали видачі своїх кріпаків, що тікали до чорноморців. Деякі поміщики самовільно вривалися на козацькі землі, шукаючи втікачів. Також і та обставина, що запорожці опинилися в оточенні численних різних військових і цивільних царських властей, змусила їх шукати іншого осідку. Вони вирішили перейти на вільні, незаселені землі Кубані по сусідству з черкесами. Запорожці добре знали чорноморські лимани, східне узбережжя Азовського моря, Таманський півострів у дельті Кубані, де вони з незапам'ятних часів ловили рибу й полювали.

Однак на переселення потрібна була згода всього Чорноморського війська. Ще йшла війна, і чорноморські козаки перебували у двох різних місцях воєнних дій: у степу й на березі моря. Кіннотою командував кошовий отаман Харко Чепіга, а пішими козаками на весловій флотилії – військовий суддя Антон Головатий. Зібралися дві військові ради, які прийшли до спільного рішення про переселення «на Тамань з окрестностями оной». Таку хитру формулу придумав Антон Головатий, який був душею всієї справи.

Антон Головатий очолив депутацію від Чорноморського козацького війська, яка прибула в 1792 р. до Петербурга і домоглася від царського уряду передачі у свою власність цих земель. Катерина II, яка боялася спілкування чорноморських козаків із Задунайською Січчю і колишніми запорожцями, що залишалися в Україні, дала чорноморцям згоду на переселення, маючи на меті використати їх для охорони завойованих земель від нападів кавказьких гірських племен, які вели визвольну боротьбу проти наступу Російської імперії.

У грамоті Катерини II за поданням Антона Головатого було зазначено, що Чорноморському війську надається «Тамань с окрестностями оной».

Таманський півострів – це кілька десятків тисяч десятин землі з просторими лиманами, зарослими очеретами, й плавнями; «окрестности»

Пам'ятник Антонові Головатому в Одесі

– майже три мільйони десятин землі східного узбережжя Азовського моря по річці Єї та Єйський лиман з північного боку і до річки Кубані з півдня, до впадіння в неї Лаби. Це були дикі, але надзвичайно родючі землі.

Того ж 1792 р. чорноморці вирушили на кубанські землі. Так закінчується історія Чорноморського війська. Починається новий період у житті колишніх запорожців та їхніх нащадків – історія Кубанського козацтва.

ЧОРНОМОРСЬКО-ДУНАЙСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ запорозького флоту (1771–1772). Ця експедиція є яскравою сторінкою в двохсотрічній історії чорноморських походів флотилій Запорозької Січі, вона відіграла важливу роль в успішному розвитку дій на Дунайському театрі російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

До початку кампанії 1771 р. Перша російська армія звільнила від султанських військ майже увесь лівий берег Дунаю від Кілії до Видина. У фортецях Акермані, Бендерах, Кілії, Ізмаїлі та Браїлові стояли російські залоги. Тільки в Турно та Журжі трималися турецькі залоги. Однак на правому березі сконцентрувалися величезні збройні сили Туреччини – в основному у фортецях Ісакчі, Мачині, Гірсові, Силістрії та інших. Кількісний склад їх досягав 150 тисяч чоловік.

Перед 45-тисячною армією, керованою генерал-фельдмаршалом П. О. Рум'янцевим, ставилося завдання утримати плацдарми лівого берега і добиватися перенесення лінії фронту за Дунай. Прагнули примусити султанське командування зосередити всі свої війська на Дунаї і таким чином не допустити підсилення ними військ кримського хана. Проти ханських військ діяла Друга російська армія на чолі з Долгоруковим, яка виконувала стратегічне завдання захоплення Криму.

На Дунайському театрі війни розгортання великих операцій затримувалося через те, що Росія тоді ще не мала свого флоту на Чорному морі. Оттоманська Порта вважала в той час Чорне море своїми внутрішніми водами. І тільки запорозькі козаки не зважали на це і вже з початку XVII ст. на своїх легкокрилих чайках – вітрильно-весельних суднах – робили походи на Чорне море. Козацькі флотилії перетинали Чорне море, сміливо ставали до бою з турецькими військовими кораблями, штурмували турецькі порти і прибрежні фортеці, «окурювали мушкетним димом», як писав козацький літописець, саму столицю Осьманської імперії Стамбул.

У 1771 р. російська армія без флоту не могла здійснювати вилазки, переходи, експедиції на правий берег, а тим більше протидіяти турецьким кораблям. Тому Рум'янцев енергійно зайнявся створенням Дунайської флотилії. Основою цієї флотилії й стали запорозькі чайки. Легкі, мобільні й динамічні, вони в умовах «малої війни» були наділені багатьма перевагами перед великими суднами. Екіпаж флотилії – запорозькі козаки – цінувалися як чудові навігатори, що поєднували якості досвідчених мореходців і випробуваних піхотинців-десантників.

Закликаючи козаків провести Дніпровсько-Чорноморсько-Дунайський рейд, залучаючи їх до складу Дунайської флотилії, що створювалась, російський уряд і командування покладало на них не тільки воєнно-стратегічні й тактичні завдання, а й ще одне, надзвичайно важливе доручення: вивчення чорноморських шляхів, тоді ще майже не відомих російським навігаторам. Царський уряд по закінченні цієї війни прагнув неодмінно добитися вільного плавання на Чорному морі російських торговельних кораблів.

Виконання такої складної справи уряд Катерини II доручив саме запорозьким козакам.

Мета й умови запорозького Дніпровсько-Чорноморсько-Дунайського рейду було викладено в листі генерал-прокурора Сенату князя А. А. В'яземського, який він особисто написав кошовому отаману Петру Калнишевському і надіслав із спеціальним кур'єром на Січ. Кошовому пропонувалося спорядити вітрильно-весельну флотилію з командою запорозьких козаків, які добре знають морську справу й морські шляхи. Флотилія мусить спуститися Дніпром, а потім пройти морем, увійти в гирло Дунаю і там взяти участь у воєнних діях в складі Першої російської армії.

Перетинаючи північно-західну частину Чорного моря, козаки повинні були вивчити й описати її, для чого їм треба було проводити спостереження і вести точні записи про характер вітрів (сила, напрямок і тривалість), рельєф берегів, глибини моря, наявність гаваней, приморських міст, портів, поселень. Для ведення подорожніх журналів В'яземський пропонував Калнишевському обов'язково призначити на кожну чайку одного письменного козака.

Далі В'яземський інструктував, щоб запорозька команда, прибувши на місце призначення, відправила свого представника до Петербурга на «поштових» із щоденником експедиції, який мусив бути представлений у Сенаті. У разі успішного завершення експедиції призначалися грошові премії. Запорозьке судно, що при-

Запорожці в засідці.
Гравюра Ю. Шюблера з літографії Р. Штейна. 1885 р.

бувало до фінішу першим, мало одержати 1000 карбованців, другим – 500 крб, решта – кожне по 300 крб.

Підкреслюючи виняткове значення цієї експедиції для розвитку воєнних дій, керівник Сенату підкреслював, що саме труднощі й ризикованість справи примусили російський уряд звернутися до запорозьких козаків: «Каковой опись не только немало способствовать может в нынешних военных операциях, но и впредь послужит собственно для Войска Запорожского немалой выгодой. Как же сие предприятие сопряжено храбрости и мужеством, то тем более и уповать, что из команды Запорожского Войска, по изведанной в них всегда храбрости и отважности, скорее других за сие дело возьмутся и удачнее могут испольнить, тем, наверное, что места по Днепру и самое оное течение им в скорости известно».

Спорядження експедиції запорозький уряд – Кіш – почав у березні 1771 р. Передусім відремонтували запорозькі дуби, які дуже постраждали під час транспортування запорожцями в попередньому році «малих» ногайських татарських орд, які перейшли під протекторат Росії. За клопотанням Коша В'яземський надіслав на Січ 5 тисяч карбованців на ремонт і спорудження суден.

Екіпаж флотилії комплектувався за принципом добровільності. Тисяча козаків «охоче, за присяжною посадою і ревному до служби старанню знайшлися»,– доповідав Калнишевський до Петербурга. Команда розмістилася на 19 суднах, в середньому по 50 козаків на кожному дубі. Загальне керівництво експедицією було доручено полковникові Я. Сідловському, досвідченому мореходцю («людина досвідчена і по цій частині відома»). Писарем усієї команди призначили С. Бистрицького. Екіпаж забезпечили на два місяці вперед сухарями, оскільки «не можно буде їй (команді) на всьому такому шляху варити». Кожне судно було озброєно дрібнокаліберною гарматою-фальконетом.

26 квітня запорозька флотилія виступила із січової гавані, а 28 квітня прибула в гирло Дніпра, в урочище Кизе, де кілька днів чекала на другу запорозьку вітрильно-весельну флотилію під командуванням Рубана. Тисячна команда з цієї флотилії мала організувати в урочищі Кизе постійний літній морський сторожовий пост, що разом з іншими запорозькими постами прикривав річкові й морські кордони, захищаючи тили діючої російської армії. Цій же команді доручалося прикрити просування флотилії Сідловського повз турецькі фортеці Очаків і Кінбурн, що пильнували вихід з Дніпра в Чорне море, а в разі необхідності – надати допомогу. Ще до приходу команди Рубана Сідловський 5 травня організував розвідку, а темної ночі з 17 на 18 травня, перед молодиком, обидві флотилії знялися з якоря. За чотири версти від турецьких фортець флотилія Рубана зупинилась, а флотилія Сідловського пішла далі. Всю ніч, до сходу сонця, чекав Рубан, але все було спокійно. Запорозькі чайки пройшли непоміченими повз фортеці Очаків і Кінбурн.

19 травня, підійшовши до о. Березань, команда Сідловського помітила заякорений турецький корабель, взяла його на абордаж, знищила екіпаж, захопила 10 полонених. Просуваючись далі, запорозька команда спалила турецьке містечко Хаджибей (майбутня Одеса), в Дальнику захопила 700 татарських коней. З Акермана, куди флотилія прибула 26 травня, а вийшла 29 травня, Сідловський відіслав до кошового отамана з вищестеблівським отаманом Герасимом Колінкою перехоплені листи, копії записів допитів і частину полонених. У Кілійську гавань – кінцевий пункт свого походу – запорозька флотилія увійшла 2 червня. Там запорозьким козакам видали преміальні гроші – 6600 крб. Звідси писар Бистрицький повіз всі матеріали експедиції до Петербурга.

Рум'янцев зарахував запорозьку флотилію до складу 3-го корпусу генерал-майора Вейсмана. Цей корпус складав ліве крило Першої російської армії і діяв на Дунаї від річки Прут до Чорного моря. Безпосередніми командирами над запорозькою командою Рум'янцев призначив двох царських офіцерів – полковника О. Я. Якубовича і ротмістра М. Я. Сахновського.

Олександр Якович Якубович походив з українського старшинського роду, предки його займали уряди генеральних старшин, батько – Яків Дем'янович Якубович – уряд генерального осавула. Олександр був хрещеником

імператриці Єлизавети Петрівни. У шість років під час її приїзду в Україну він звертався до неї з вітальною промовою. Його взяли до імператорського двору пажем. Він був «вивчений високим іноземним наукам». Почав військову кар'єру капітаном російської армії. У 1757 р. був у «Прусському поході». У російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. відзначився в Бендерській експедиції (1769), під містечком Дубоссари та в боях по обох берегах Дніпра. У кампанії 1770 р. брав участь у битві при Рябій Могилі, де російська армія під командуванням П. О. Рум'янцева одержала блискучу перемогу над турецькими військами. В 1771–1772 рр. командував, як записано в послужному списку, «особливим деташементом морських запорожских войск на судах за Дунаем». Разом із запорожцями відзначився в боях і був нагороджений за хоробрість і військове вміння. У кінці війни Рум'янцев призначив Якубовича прилуцьким козацьким полковником.

У другій половині червня екіпаж запорозької флотилії сприяв успішним діям регулярних російських військ під час атаки на турецьку фортецю Тульчу. Запорозькі козаки разом із двомастами гренадерами були авангардом, який прикривав висадку десанту всіх військ у гирлі Сомова. Гармати запорозьких суден подавили артилерійський вогонь, який відкрили одинадцять ворожих кораблів. Турки змушені були їх відвести. Потім запорожці й гренадери захопили встановлену на стратегічній висоті ворожу батарею, що намагалася обстріляти десантників. Разом із батальйоном прем'єр-майора Бутакова авангард відбив атаку турецької кінноти. Цілий день 19 червня тривали запеклі, кровопролитні бої, в яких 3 тисячі російських солдат і 1 тисяча запорозьких козаків діяли проти 15 тисяч ворожих військ. 20 червня війська Вейсмана повернулися в Ізмаїл, знищивши 43 ворожих судна, захопивши багато гармат, 13 турецьких прапорів, булаву. Втрати ворога досягали 2 тисяч. У російських військах серед 67 убитих було 7 запорозьких козаків, 15 поранених.

Про подальші дії тисячної запорозької команди Сідловський записав до журналу: «После оной экспедиции ежедневно в разъезд ходили по реке Дунаю, в коем разъезде случались и неприятельские разъезды, и имели с ними частые перепалки, только без всякого урона возвращались».

26 липня вся російська Дунайська флотилія, а в її складі 19 запорозьких суден під загальним керівництвом капітана Ногаткіна передислокувалася з Ізмаїла до Браїлова, де залишили шість запорозьких судів «для разъезду и пресечения неприятельских коммуникаций», решта їх були відправлені до корпусу генерал-квартирмейстера Бауера біля гирла річки Яломиці, куди вони прибули 9 серпня. З того часу, як пише російський військовий історик А. Петров, «сполученню ворога по Дунаю між фортецями стали постійно загрожувати дії нашої флотилії і, особливо, запорозьких човнів. Сміливі і вправні запорожці не пропускали без здобичі жодного турецького судна».

Особливий розголос мав бій в ніч на 25 серпня. Шість запорозьких і кілька дрібних суден під командуванням майора Бєліча вночі о другій годині ввійшли в річку Алалуй, зупинившись біля гори Буджак, що лежала навпроти Галаца. Майор Бєліч зосередив по три запорозькі човни вище й нижче гирла р. Алалуй. Решта суден робили розвідувальні роз'їзди вниз по Дунаю і по річці Чипанці. На світанку запорозька розвідка донесла, що вздовж правого берега Дунаю вверх до Мачина просувається ворожа флотилія: 4 галери, 3 кончебаси і багато дрібних суден. Сотня турецької кінноти йшла вздовж берега, прикриваючи флотилію.

За наказом Бєліча запорожці трималися в засаді в очереті, поки підійшла турецька флотилія. Тоді запорожці несподівано вискочили з хащ і з «незрівнянною хоробрістю» атакували ворога з обох боків, незважаючи на його кількісну перевагу. Турецька артилерія відкрила вогонь. Але запорожці прямою наводкою били з гармат і рушниць. Турки не витримали, кинули судна, прагнучи плавом дістатися правого берега Дунаю. Турецький гарнізон в Мачині вислав двохсотенний загін на підмогу. Турки зробили спробу навальним натиском пробитися до своїх суден. Але стійка відсіч запорожців і нищівний вогонь російської артилерії відкинули ворога від берега, і він у безладді втік за гору Буджак. 4 турецькі військові галери, 3 військові кончебаси і 3 шлюпки з усією їх артилерією були введені до складу російської Дунайської флотилії. Турецький командувач – капітан Хаджи-Гассан – по-трапив до полону.

Уся експедиція була проведена настільки вправно, що запорожці не понесли жодних втрат. А ворог втратив 1150 вояків. За клопотанням Рум'янцева кожному запорожцеві, що брав участь у боях, були видані медалі й грошові премії за хоробрість.

У жовтні російські війська оволоділи фортецями Журжею, Тульчею, Бабадаг, а пізніше – Мачином, Госанашти і Гірсовим. Майже в усіх боях за ці фортеці брали участь

Місто Очаків у XVII ст.

запорозькі козаки. У штурмі Мачина авангард і фланги атакуючих військ, керованих генералом Милорадовичем, прикривали 250 запорозьких і 70 донських козаків. Запорожці захопили всю ворожу артилерію цієї фортеці.

Гірсове (добре укріплена фортеця з двохтисячним гарнізоном і 70 гарматами) штурмом було захоплено запорозькими козаками і російськими солдатами, загальна кількість яких у вісім разів поступалася силам турецького гарнізону. Атакуючі мали одну великого калібру і 9 легких запорозьких гармат. Спалили 100 турецьких суден, що стояли біля пристані, а 2 галіоти й 25 дрібних суден забрали з собою. У боях за Гірсове загинуло 9 запорожців і 20 солдатів. Ворог втратив 1 тисячу вояків.

Зайняттям 8 листопада фортеці Крайової, звідки турецький гарнізон утік, закінчилася кампанія 1771 р. Російська армія виконала програму, утримавши лівий берег і оволодівши рядом фортець на правому березі Дунаю. Чимала заслуга в цьому належала запорозьким козакам. Полковник Олександр Якубович писав кошовому отаману Петру Калнишевському: «Честь имея сверх регулярных войск запорожскими, прибывшими сюда на судах, казаками командовать, усматривая в тех военных действ, операциях, в экспедициях важных прошлого года за Дунаем: под Тульчею, Мачином, Гирсовым, Силистриею и другими турецкими городами и местечками, достохвальные и храбрые их дела».

Переможна і героїчна воєнна діяльність козаків прославила Запорозьке Військо у всій російській армії. Саме з цього часу вельможі, генерали, офіцери, чиновники прагнули записатися в Запорозьке Військо, одержати атестат на звання «курінного товариша», що стало модою. Запорозький Кіш охоче видавав такі атестати, сподіваючись на заступництво своїх, хоч і номінальних, почесних, але впливових в урядових і військових сферах «курінних товаришів». Зокрема атестати були видані Кутузову М. І., Потьомкіну Г. І. та ін. Такий атестат «курінного товариша» одержав і керівник астрономічно-геодезичної експедиції Христофор Ейлер.

За активну участь у кампанії 1771 р. і зразкове виконання особливого доручення Чорноморсько-Дунайською експедицією були нагороджені золотими медалями керівник експедиції полковник Я. Сідловський і військовий осавул В. Пишмич, військовий хорунжий Я. Качалов, писар С. Бистрицький, а рядові запорожці – додатковими грошовими преміями. Катерина II відзначила також заслуги усього Запорозького Війська спеціальною грамотою.

Зимувала запорозька флотилія в Браїлові й Галаці.

Про велике значення експедиції запорозького флоту й успішне її здійснення свідчить повторення такої експедиції в 1772 р.

Навесні 1772 р. був одержаний на Січі лист генерал-прокурора Сенату В'яземського про необхідність спорядження другої запорозької флотилії Дніпром, через Чорне море, на Дунай. Надсилаючи разом з листом 5 тисяч крб для лагодження човнів, В'яземський пропонував збільшити кількісний склад екіпажу вдвічі. Однак Кіш відповів генерал-прокуророві, що виряджається тільки тисяча козаків, оскільки для більшого числа не вистачає човнів.

Для здійснення другої Чорноморсько-Дунайської експедиції Кіш залучив команду з літнього сторожового морського поста. Його начальник Федір Лега прийняв новосформовану команду й вирушив у гирло Дніпра. Керівництво другою Дунайською флотилією Кіш доручив полковнику Іванові Мандру. В екіпажі флотилії було також три полкових старшини – писар Данило Попатенко і два осавули – Іван Бандурко та Іван Цигоця, 19 курінних отаманів і 19 хорунжих, 947 рядових запорозьких козаків, а також 13 «служилих» козаків при полковникові і старшинах і 3 церковних служителі.

У ніч на 5 травня 1772 р. тисячний екіпаж на 19 суднах на чолі з полковником Іваном Мандром щасливо пройшов через вузький прохід між Очаковом і Кінбурном. Тисячна команда Федора Леги теж на 19 судах супроводжувала Дунайську флотилію, як і в минулому році, до урочища Радута, а потім біля урочища Бієнкова поблизу Кінбурна стояли усю ніч. На світанку відпливли. Стоянки зробили біля Хаджибея і Акермана. На шляху до Кілії флотилію захопила морська буря. Два судна були розбиті. 28 травня, увійшовши в Дунай, запорожці

Кілія. Гравюра XIX ст.

прибули до Ізмаїла. Писар Попатенко зі звітами був викликаний в Ясси до адмірала Нольса, за клопотанням якого, крім преміальних грошей, запорозьким козакам було видано додаткову суму для відшкодування загиблого майна і для ремонту суден.

Друга запорозька Дунайська флотилія разом з першою до кінця війни в 1774 р. залишалися невідлучно при Першій російській армії. Піхотні запорозькі команди з цих флотилій несли бойову службу на Дунайському театрі війни. Крім того, запорозькі козаки вже з 1771 р. були залучені до будівництва кораблів для російської Дунайської флотилії, яка в листопаді 1771 року нараховувала 67 бойових і транспортних суден. Значний відсоток бойових суден складали запорозькі човни. Флотилія поповнювалася за рахунок трофейних суден, у захопленні яких чимала роль належала запорозьким козакам. Судна будувалися на Сереті, Пруті, в Галаці та Ізмаїлі. Ліс туди сплавляли з Молдови, залізо йшло з Тули, парусина з Москви і Брянська. Для озброєння використовувалися трофейні гармати.

За період 1772–1774 рр. відбулися зміни в старшинському складі запорозьких дунайських команд. У першій команді міняли тричі писаря. Семен Бистрицький привласнив собі місячне жалування усієї команди й трофейні гроші з захопленого судна, а також продав 745 коней, відбитих козаками у ворога. Це викликало заворушення серед запорожців. Кіш призначив писарем Степана Биковського, але він помер від бойових ран у 1772 р., і його наступником став Павло Жидківський. Полковника Сідловського, який сам просив звільнення «по слабості здоров'я і старості», після заворушень у його команді замінили в січні 1772 р. Іваном Дупличем. Кіш рекомендував останнього як «чесного і достойного полководця». Дуплич, тяжко поранений під Силістрією, помер. «По общему войсковому приговору» на Січі, тобто на раді, начальником першої запорозької піхотної команди був призначений отаман Дядьківського куреня Кіндрат Гук, який прибув на Дунай з Січі восени 1773 р.

У другій запорозькій Дунайській флотилії за весь час замінили тільки писаря Данила Попатенка, якого «товариство усієї команди за непохвальні вчинки» визнало «неспроможним». На його місце призначили Михайла Попатенка.

Відомість за початок серпня 1773 р. подає такі дані про втрати в командах: у першій – 28 запорожців загинуло в боях і померло від хвороб; в другій – 12 вбито, 54 померло, 34 поранено.

Поповнення рядового складу запорозьких команд відбувалося, за свідченням Дуплича, через прийняття «вольних людей» на місце вбитих та померлих, щоб «команда завжди сповна була».

Команди отримували жалування, яке дорівнювало на рік: полковникові – 100 карбованців, писарю, осавулові та отаманам – по 18 крб, рядовим козакам та хорунжим, канонірам, церковнослужителям – по 12 крб, священикові – 40 крб.

У 1773 р. 2 тисячі запорозьких піхотинців були введені до складу корпусу генерала Григорія Потьомкіна, що стояв табором на Нижньому Дунаї між річками Яломицею і Серетом проти Силістрії, проводячи так звану «малу війну» з посиленими «поісками» окремих загонів, з використанням флотилії. Запорожці були активними й героїчними учасниками «малої війни». В основі їхніх «поісків» лежали раптовість нападу, навальність штурму, відчайдушна хоробрість і запеклість у бою, що найбільше відповідало духові запорозької тактики. Петербурзька газета того часу повідомляла про березневі «поіски» біля Горобаля: «Все сие происшествие было в виду самого генерала Потемкина, который и похваляет усердие и мужество... полковников запорожских, особенно Дуплича». Саме загін на чолі з Дупличем, знищивши військо двохбунчужного паші Мустафи Арнаутського, звільнив більше 700 бранців різних національностей, захоплених татарами й турками.

Запорожці під командуванням О. Якубовича в одному з «поісків» до Силістрії, складаючи авангард Дунайської флотилії, одержали велику перемогу біля містечка Рисоватого. Були захоплені ворожі судна, знамена, багато полонених.

Якубович був нагороджений орденом за захоплення берегової батареї і восьми ворожих знамен.

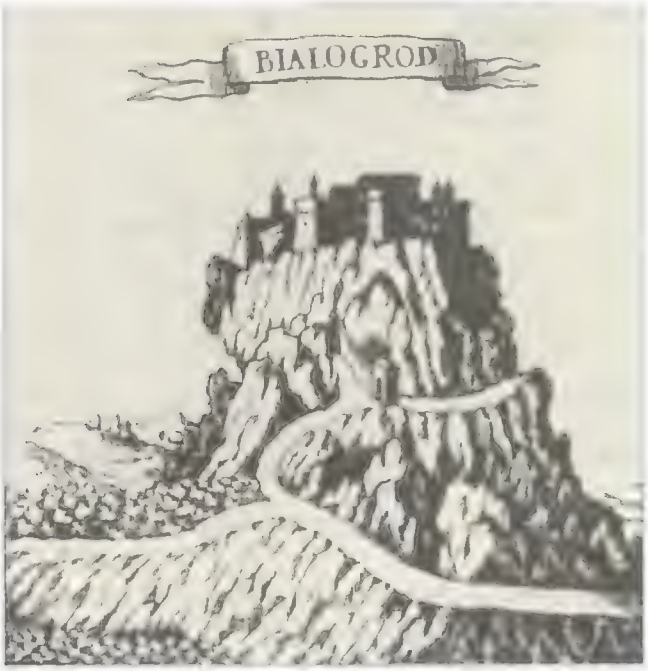

Білгород (Акерман). Старовинна гравюра

У квітні 1773 р. 200 запорожців, очолених майором Каргашиним, охороняли фортецю Гірсове. Там після безуспішної облоги Силістрії майже усіма силами Першої російської армії частина її військ, очолена О. В. Суворовим, укріпилася в листопаді 1773 р. У 1774 р. під командування цього російського полководця були віддані обидві запорозькі команди з їх човнами-дубами. Виступаючи 16 травня для облоги Шумли, Суворов залишив запорожців для захисту Гірсового, відвоювання якого султанська Туреччина вважала однією з головних завдань кампанії 1774 р. Після блискучої перемоги суворовських військ біля Кузлуджі були блоковані головні турецькі фортеці Шумла, Силістрія, Рущук. Усім вилазкам ворога давалася відсіч, у чому визначну роль відігравали запорозькі козаки. «Санкт-Петербургские ведомости» за червень 1774 р. у своїх «Додатках» (№ 57) писали: «17 июня пополудни, в четвертом часу, неприятель из Силистрии на судах и по сухому берегу, пехотой и конницей подходил к нашему посту при речке Галице... Запорожцы против оного подвинули свои суда, и открылась от сих и взаимно по них от неприятеля канонада, которая продолжалась до двух часов. Неприятель, по-видимому, узря отпор для себя сильной, не похотел ввязываться в настоящий бой и возвратился к городу».

Того року запорозькі команди також були відзначені нагородами. О. В. Суворов 26 червня 1774 р. з Бухареста рапортував П. О. Рум'янцеву, що він одержав медалі для Війська Запорозького – полковникам Коленці і Мандрові.

Із закінченням війни й укладанням Кучук-Кайнарджийського миру запорозькі флотилії одержали наказ повертатися на Січ. 17 вересня вони вийшли в море, але їхній шлях додому не був щасливий. 21 вересня після заходу сонця розпочався шторм, який порозкидав по морю запорозькі судна і носив їх до півночі. Морською стихією було розбито 37 човнів з майном козаків і старшини, яке оцінювалося на суму понад 20 000 крб. Запорожці рятували передусім гармати. Полковники повідомляли в Кіш: «Ледве врятувались, наго майже, тому артилерию спасая, к сему єдиному пілкуванню звернулись». Із 30 розбитих човнів тільки два змогли якось полагодити. Дістали в позичку за 107 крб томбаз в очаківського паші, з яким Запорозька Січ після закінчення війни відновила торговельні відносини. На цьому томбазі й двох човнах дісталася команда Івана Мандри до урочища Кизя в гирлі Дніпра. Тут перевантажили артилерію на судна сторожового морського поста і з частиною козаків відправили в Січ. Решта йшлипішки. Шлях Дніпром проти течії і сухопуттям пізньої осені був «многотруден и бедственен».

У Січ прибули тільки 14 листопада.

Команда Кіндрата Гука змушена була вийти на берег біля Акермана й добуватися додому пішки, «румом». Акерманський комендант, за наказом Рум'янцева, видав їм 30 пароволових фур, на які запорожці навантажили залишки майна, провіант і хворих і вирушили степом на Бендери, понад річкою Ягорликом, через Правобережну Україну, що тоді належала Польщі. Рання зима з великими глибокими снігами, холоднечею і заметами зненацька захопила запорожців, що не мали теплого одягу і взуття. У селах змушені були перечікувати. Селяни, які самі терпіли від неурожаю, мало чим могли допомогти. І тільки 27 січня запорожці з команди Кіндрата Гука з'явилися в Січі, багато з яких «лишившись здоровья».

Білгородська фортеця сьогодні

Важко було передбачити, щоб блискуче проведені Чорноморсько-Дунайські експедиції запорозького флоту матимуть внаслідок стихійного лиха такий трагічний фінал, який передував трагедії усієї Запорозької Січі. Влітку наступного 1775 р. солдати стотисячного війська під командуванням царського генерала Текелі, повертаючись з війни, незважаючи на те, що запорозькі козаки щойно воювали з ними пліч-о-пліч, прийшли на їхні землі, зруйнували Січ, окупували Запорожжя. Запорозька Січ була скасована.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ існувала протягом 1652–1709 років, найдовше з усіх восьми Запорозьких Січей.

Започаткували Чортомлицьку Січ запорозькі козаки з кошовим отаманом Яковом Лутаєм. 1652 року з Микитиного Рогу Січ перенесли в місцевість над річкою Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). Тому в історичній літературі цю Січ звуть Чортомлицькою. Зміна місця розташування була викликана загальним скрутним становищем, що склалося після укладення 18 вересня 1651 року тяжкого для України Білоцерківського договору з Польщею. Це призвело до виступів частини козацтва проти старшини й навіть проти гетьмана Богдана Хмельницького. Не стояли осторонь і запорозькі козаки.

Зберігся запис докладної розповіді прибулих до Москви в 1672 р. послів із Запорожжя (серед них колишній кошовий отаман Овсій Шашол) про запорозьку столицю, її внутрішній і зовнішній вигляд та систему укріплень, з визначенням розмірів. Це перший докладний опис Січі. Як свідчили запорожці, Січ являла собою місто-фортецю з периметром близько 1994 м (900 сажнів). Природною межею Січі з трьох боків були річки Чортомлик, Прогнойна і Скарбна. Четвертий бік Січі виходив у поле.

Урвисті береги цих річок правили за природні укріплення. Їх доповнювали 13-метровий (6 сажнів) вал і рів. З четвертого боку, де Січ виходила в поле, на валу розміщувалися бійниці та стояв частокіл із просмолених загострених паль. З цього ж боку місто обороняла велика башта з бійницями, упоперек близько 43 м (20 сажнів), а перед нею – напіввколом було побудовано спеціальне землене укріплення –«земляний городок» 216 м (100 сажнів) із стрільницями для гармат. З другого боку до валу примикали дерев'яні коші, наповнені землею. З боку Чортомлика й Скарбної було зроблено

План Чортомлицької Січі. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888)

вісім вузьких проходів («форток-пролазів»), а для їх захисту – бійниці. На всіх річках навколо Січі запорожці взимку вирубували кригу, щоб перешкодити доступу до фортеці.

У центрі Січі був майдан, а на ньому церква Покрови Богородиці. Навколо майдану стояли 38 куренів, будинки запорозької старшини, військова пушкарня, де зберігалися фортечні й польові гармати. За містом біля порту височів грецький дім, який служив для розміщення іноземних посланців та купців.

Із стратегічної точки зору розташування Січі було дуже зручним. Вона виконувала роль аванпосту в боротьбі проти Туреччини та Кримського ханства й водночас була опорним пунктом для ударів по тилу ворога, що наступав. Вдале поєднання природних і штучних укріплень перетворило запорозьку столицю майже на неприступну для ворога фортецю. Вже згадуваний Овсій Шашол зазначав, що 6-тисячний гарнізон міг легко витримати тривалу облогу.

Документальні джерела та залишки матеріальної культури свідчать про значний розвиток на Чортомлицькій Січі ремісничого виробництва, про існування там різноманітних майстерень. Як зазначали сучасники, в 1672 р. на Січі «живут... безпрестанно» сто ковалів. Під час археологічних розкопок, здійснених у 1940 і 1951 рр., виявлено залишки кузні та мідноливарної майстерні, а також майстерень, де споруджувалися морські чайки, рибальські човни й каюки.

Запорозькі козаки частково самі забезпечували себе боєприпасами. На Січі виробляли порох, а також залізні та свинцеві ядра для гармат.

Запорозька Січ провадила широку торгівлю з Лівобережною, Правобережною та Слобідською Україною, з російськими містами. Вона підтримувала торговельні стосунки, хоч і не

Чортомлицька Січ. Друга половина XVII ст. Гравюра І. Щирського

постійні, з Польщею, Кримом та Туреччиною. Запорожці вивозили мед, шкури, хутро, рибу, віск, велику рогату худобу та коней, а купували хліб, сіль, зброю, боєприпаси, сукно, папір тощо. Хліб одержували переважно з Лівобережної України по Дніпру. Борошно, крупи везли через Полтаву, Переволочну, Кодак. «Сухим шляхом» (степом) на дорогу витрачали п'ять днів.

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького в 1657 році Чортомлицька Січ відверто протистоїть гетьманському урядові. Запорожжя поступово стає центром антиурядової опозиції. Січ претендувала на відновлення колишньої провідної ролі в розв'язанні загальноукраїнських проблем політичного та військового характеру, а також висловлювала претензії на відродження своїх міжнародних позицій.

Взаємовідносини між Запорожжям і Гетьманщиною в перші три десятиріччя з часу заснування Чортомлицької Січі набули надзвичайної гостроти й навіть трагізму. Та попри все Чортомлицька Січ продовжувала виконувати безпосередню історичну місію Запорожжя – вела постійну героїчну боротьбу проти турецько-татарських завойовників. Запорожці ходили в морські й суходільні походи.

Чортомлицька Січ розвинула міцну, розгалужену мережу сторожової служби, яка перепиняла татарські орди, що нападали на Україну або поверталися до Криму. Запорозькі загони вели збройну боротьбу з ханськими й турецькими військами на території України. Але в цьому шаленстві й хаосі, коли ханські орди, траплялося, виступали союзниками гетьманів у їхній боротьбі проти Москви та Польщі за незалежність Української держави, походи запорожців на Крим і володіння ногайських орд відігравали фатальну роль, особливо якщо гетьманські козаки протистояли агресивним московським і польським силам.

13 січня 1667 р. у селі Андрусові, поблизу Смоленська, між Росією та Польщею було укладено перемир'я на тринадцять з половиною років. Лівобережжя України залишалося за Москвою, Правобережжя знову переходило під владу Польщі, крім Києва, який залишався за Московською державою тільки на два роки. Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав. Отже, за змовою двох воюючих країн територію України було поділено на три частини й відповідно юридично оформлено міжнародним трактатом.

Андрусівська угода мала катастрофічні наслідки, які український народ відчував не одне століття. Запорозька Січ потрапила в особливо складну, історично суперечливу ситуацію. Її примушували підлягати владі двох ворогуючих між собою держав, зокрема служити саме тій (Речі Посполитій), проти якої Запорожжя вело віковічну запеклу боротьбу.

Другий етап в історії Чортомлицької Січі (1681–1709) ознаменувався Бахчисарайським миром між Москвою та Кримським ханством (1681). Царський сатрап Меншиков на виконання наказу Петра І відрядив військо на Січ, де залишалось обмаль козаків, оскільки більшість пішла за Мазепою. Царське військо, очолене полковником Яковлєвим, розділилося на два загони: один із них плив човнами Дніпром, другий ішов уздовж правого берега за човнами. Перший загін легко й несподівано оволодів козацькою фортецею Кодак і подолав пороги.

18 травня Яковлєв дістався Кам'яного Затону й відправив парламентарія з листом від Меншикова, який владно вимагав від козаків піддатися йому. Запорожці кинули посла у воду.

Перша спроба солдатів Яковлєва пристати до берега на легких човнах закінчилася для

Вид Чортомлицької Січі. Малюнок С. Васильківського. З кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб, 1888)

них фатально. Більш як тисяча солдатів потонула, дехто потрапив у полон, чимало їх було знищено. Чортомлицька Січ розташовувалась на острові, котрий омивали, як тоді казали, вісім річок. Під час повені вона справді була неприступною. Тільки зрада дала змогу Яковлєву з усім його військом вдертися в запорозьку столицю. Козацький полковник Павло Ґалаґан, який у молоді літа жив на Січі, добре знав усі шляхи до неї. Він спочатку пішов за Мазепою до шведів, але потім переметнувся до росіян. Саме він вказав Яковлєву на потаємний прохід на Січ. Російські офіцери й солдати зруйнували та спалили її дощенту. З лютою жорстокістю й садизмом розправлялися із запорожцями. Дійшли навіть до того, що порозкопували на січовому кладовищі могили і вчинили наругу над тілами небіжчиків. Козаків було всього кількасот, але вони билися хоробро й відчайдушно. Ґалаґан і Яковлєв пообіцяли тим, хто добровільно здасться, зберегти життя. Насправді ж над тими, хто цьому повірив, вчинили криваву розправу. В одному з історичних джерел відзначалося: «Голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдавано, мертвих із гробів многих не тільки товариства, но і чернецов луплено і вішано». Жахливих тортур та мученицької смерті зазнали й арештовані в хуторах і зимівниках козаки, які не брали участі в обороні Січі. Декого для розправи висилали до Москви. З Січі було вивезено гармати, державний скарб і прапори.

Після знищення Чортомлицької Січі козаки, які вціліли на землях Запорожжя і яким загрожувала смертельна небезпека, спустилися Дніпром і на чолі з Яковом Богушем заснували нову Кам'янську Січ у верхній течії річки Кам'янки, що впадала в Дніпро з правого берега (біля теперішнього села Милового Бериславського р-ну Херсонської обл.). До них приєдналися поступово й запорожці-емігранти з Бендер.

ЧУМАКИ-ЗАПОРОЖЦІ. У всіх торговельних стосунках запорізьких козаків із сусідами й сусідів, особливо українців і «поляків» [тобто українців з Лівобережної і Правобережної України. – *Ред.*] із запорожцями першу й незамінну роль грали так звані чумаки. Чумаки в побуті Запоріжжя, як і в побуті всієї України, становили настільки важливу верству людей, що вона не раз звертала на себе увагу дослідників південноросійської історії

Назва «чумак», на думку одних, походить від слова «чум» – ківш, яким мандрівники пили воду під час своїх далеких переїздів; на думку інших, – від татарського слова «чумак», тобто візник; треті вважали, що від слова «чума», оскільки українські купці, їдучи у Крим, часто заражувалися по дорозі чумою, що там лютувала, і нерідко заносили її у Запоріжжя й на Україну; четверті виводили назву з того, що українці, вирушаючи в дорогу, для відвернення всілякої зарази й комах вимащували свої штани й сорочки дьогтем і своїм виглядом нагадували чуму.

Чумацтво було надзвичайно цікавою рисою економічного життя як власне Запоріжжя, так і всієї України; це зародок національного українського купецтва, заснований на засадах суто товариської асоціації. Воно зародилося набагато раніше за появу на Дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями, й промисловцями, й водночас воїнами. Зародившись ледь помітно для історії, чумацтво з часом розрослося до великих розмірів; чумаки поступово виробилися як тип здорових, міцних, мужніх і безстрашних промисловців, здатних знести й літню спеку, й нестачу води, і відсутність харчів, й напади різних хижих степових вершників. Тому чумаків слушно порівнюють з бедуїнами, а їх волів – з верблюдами дикої й пустельної Аравії.

Чумацький шлях. Художник М. Онацько. 2006 р.

Коло Седнева. Художник Т. Шевченко. 1846 р.

У Запоріжжі чумаки як торговці й промисловики утворювали між собою «артілі» на засадах повної асоціації чи товариства, а як воїни входили до складу низового товариства, весь прибуток від своїх промислів сплачували у військовий скарб, а свої збитки компенсували з військової скарбниці.

Протягом довгого історичного життя українське чумацтво виробило собі й певні прийоми переміщення своїх товарів з одного місця в інше «одвічними» шляхами широких степів. Ледь сходив сніг після зими, ледь з'являлася травиця з землі, ледь заревіли чумацькі воли, виходячи з-під повітки після довгої зими, як уже зарипіли довгі мажі, добрі паровиці й чумаки стали збиратися на майданах за слободами в довгі валки. Склавши на небагатьох возах необхідні для мандрівки припаси, або харчу, – пшоно, хліб, сало, гречану крупу, а також приготувавши необхідне кашоварське причандалля – казани, тагани, сокири, ложки, салотовки, чумаки рушали в дорогу. Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як з води», волами, часом із золоченими й прикрашеними кольоровими стрічками рогами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки. На ньому сидів сам «батько-отаман, пан-господар», а відразу біля нього півень, що сповіщав чумакам час дня і ночі. Отаман завжди йшов попереду; його обирали всією артіллю як людину досвідчену, бувалу, яка знала всі шляхи, вміла передбачити всі небезпеки. Він вказував усій валці дорогу, піднімав їх у путь, зупиняв валку для відпочинку, визначав нічних і денних сторожів, розбирав сварки між ватажанами й турбувався про відвернення несподіваних нападів з боку різних степових харцизів. Найважливішою після отамана людиною був кухар, чи кашовар: він зберігав усю харчу та кашоварські знадоби, готував страву чумакам до снідання, обіду, полудня й вечері. Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушниці й довгі списи, а свої гроші ховали або в гамани на грудях, або на колісні ободи під шинами.

Щовесни запорожці нетерпляче виглядали українських чи польських [тобто з Правобережної України. – *Ред.*] чумаків; пишучи часом своїм депутатам, які були в Петербурзі з різними справами, вони повідомляли: «ватаг ще немає», «ватаги вже потрохи їдуть і везуть хліб та горілку», «ватаг така сила, що навіть

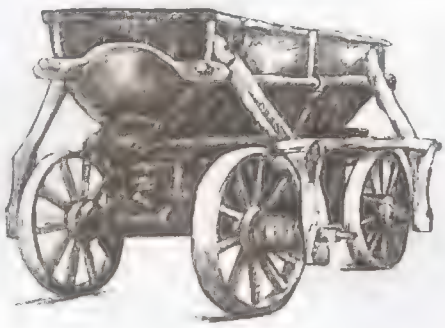

Чумацький віз (мажа)

припаси в Січі й Микитиному подорожчали». Біля самих границь Запорізьких Вольностей чумаків зустрічала особлива козацька команда й допомагала їм переправлятися через ріки, насамперед через Дніпро, якщо чумаки йшли з України, чи через Буг, якщо вони рухалися з областей південно-східної Польщі [з Правобережної України. – *Ред.*]. Переправившись через Буг, вони сплачували певне мито – «мостове», приходили в Гард, брали тут для безпеки в дорозі й орієнтації конвой з військовим пірначем, військовою печаткою, прикріпленою до пірнача, чи взагалі якимось буздиганом [буздиганом називали взагалі символ влади – булаву, пірнач, келеп (Кулиш П. Отпадение Малороссии. Т. 2. С. 160). – *Прим. у виданні 1892 р.*], і рухалися далі в глиб Запорізьких Вольностей, причому знову платили «мостове» за переправи поромами й за переїзди гатями й містками. Скрізь, де лише проїжджали чумаки, їх зустрічали гостинно і козаки-зимівчаки, й особливо шинкарі й корчмарі, у яких чумаки могли знайти собі й добрий обід, і добру горілку, а для своїх волів свіжу пашу й холодну воду з криниці чи копанки, викопаної біля будь-якого зимівника. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши їм особливий «ралець», чумаки врешті діставалися або до Микитиного, або до Кодака; тут вони зовсім відпускали конвой, вносили певну суму за проїзд запорізькими землями у військову скарбницю і на якийсь час зупинялися. Після короткого перепочинку ті, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запоріжжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською й турецькою мовами від запорізького товмача, переправлялися через Дніпро й далі вже вступали у володіння ногайських татар, тримаючи путь на місто Перекоп. До цього часу чумаки йшли безтурботно під охоро-

Чумацький Ромоданівський шлях. Художник С. Васильківський. Початок 1890-х рр.

ною запорізького конвою; тепер же вони йшли самі й тому, перейшовши запорізький кордон, відразу вживали різних остережних заходів на різні випадки: для остороги від чуми вимащували свої сорочки і штани дьогтем, а для безпеки від степових харцизів заряджали рушниці й виймали з возів гострі списи; у ногайських степах чумаки весь час були насторожі. У випадку несподіваного нападу з боку харцизів, гайдамаків та різних степових хижаків чумаки відразу влаштовували зі своїх возів табір і, керовані артільним отаманом, відбивалися від злих людей. Зазнаючи часом різних злигоднів від нападів харцизів, чумаки нерідко терпіли «нечуваних образ» і від самих татар; татари змушували їх сплачувати великі суми за переправи через річки Білозірку, Рогачик і Каїрки – від 5 до 30 копійок мостового, а часом брали плату і в тих місцях, де води взагалі не було і де ріку переїжджали возами, як сухий яр; часом у них відганяли з пасовищ волів, вимагаючи

потім викупу по півтора карбованці за голову, як буцімто за знайдену в дикому степу худобу; часом взагалі крали волів, відганяючи їх у свої аули. З такими труднощами добиралися козаки до Перекопської вежі; тут кримчаки вже чекали чумаків, радіючи з їхнього приходу, оскільки чумаки приносили немалий прибуток скарбниці кримського хана. «Ще з договору Сигізмунда Августа з кримським ханом 1540 р. довідуємося, що польським і литовським купцям (чумакам) обумовлювалося право вільно брати сіль у Хаджибеї, Перекопі й Кафі, сплативши мито за давнім звичаєм кримському ханові». Тому ханські пристави не лише дбали про якомога більший вивіз солі з Криму чумаками, а й щоразу, коли був урожай солі, завчасу сповіщали про це запорізький Кіш; так, 25 червня 1764 р. пристав перекопського промислу Баба-Іман писав кошовому отаманові Пилипу Федоріву: «Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року; як звично, сіла добре. Та до того ж води і трави в Криму, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів стане. Про що при сьому присланий від мене Мустафа-Баша вам усно доповісти має. При чому надсилаю вам у гостинець один сап'ян, прошу прийняти його на пожиток. Та при тому ж прошу прислати до нас возів два для вас, зобов'язуюся найчистішої солі на ваші видатки накласти. При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль».

Дійшовши до воріт Перекопської вежі, чумаки платили тут за кожну мажу «вежового» збору по 70 копійок і вже потім в'їжджали в місто; якийсь час вони відпочивали, навантажувалися сіллю, платили за повний віз по 5 карбованців, за половинний по 3 карбованці і поверталися назад; якщо у татарської тафи [рибальська артіль (Б. Грінченко)] була риба, купували і складали її на вози. А в цей час запорожці знову очікували чумаків, знову брали з них мито за переправи, пороми, містки й гаті, зі своїх, звичайно, менше, ніж із чужих, знову виявляли їм гостинність корчмарі й шинкарі. Із Запоріжжя чумаки рухалися кому куди було треба для продажу товару. «Примітно, що за рік до тисячі волових возів її (солі) у Польщу продасться, купують також і малоросіяни з Єлизаветградської провінції» [Записки Одесского общества. (Т. 7. – С. 170). – *Прим. автора у виданні 1892 р.*].

Дмитро Яворницький,
«Історія запорізьких козаків»
(Т. І. – Львів: Світ, 1990 . – С. 297–299)

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814–1861) – геніальний український поет, художник, мислитель.

Тарас Шевченко загалом розглядає український світ та й подає бачення свого народу тривимірно, тобто в минулому, сучасному та майбутньому, отже, в універсальному вимірі.

Він, з одного боку, бачить минуле України через поетичне уявлення, візійно, але не задля самої гри фантазії чи творення міфу, а для утвердження певної інтелектуальної позиції; з іншого боку, чинить як історик, а точніше – історіософ, бо його цікавить передусім філософія історії, при тому історії справжньої (тобто на рівні сучасної собі історичної науки), а не вигаданої. Отже, це бачення поет творить не тільки в системі історичного знання, йому доступного, а й за допомогою поетичних візій. При цьому найбільше його цікавить козацька історія, хоча є виходи і в епохи раніші. Розгляньмо рух історичного мислення Т. Шевченка хронологічно.

Козаки з'являються вже в перших творах «Кобзаря» – в «Причинній» від 1837 р. і «Думці» («Тече вода в синє море...») від 1838 р., але в дуже загальних рисах, з'єднуючись із сирітською темою або темою блудного сина; але у творі «На вічну пам'ять Котляревському» позиція ставиться серйозніша, – віддаючи данину своєму великому попереднику, Т. Шевченко вістить, що він «всю славу козацькую за словом єдиним переніс в убогу хату сироти», – слова важливі, бо, по-перше, тут виводиться постулат «козацької слави», а по-друге, поет вважає себе

прямим продовжувачем того, що почав І. Котляревський, тобто той ніби передав йому естафету. Т. Шевченко при цьому ще відчуває себе невпевнено, саме тому йому й потрібен учитель (вірша написано 1838 р., тобто коли поетові було лишень 24); він навіть не зважується вірити у свою візійну потугу: «А може, я й темний, нічого не бачу, злая доля, може, по тім боці плаче», де «той бік» і є минуле, яке, однак, невимовно вабить поета, бо «там море грає, там сонце, там місяць ясніше сія, там з вітром могила в степу розмовля, там не одинокий був би з нею я», – звернімо увагу на останнього рядка: поет був би не одинокий із могилою, тобто історичним минулим своєї Батьківщини. При цьому побіч відчуває, як і подає в поемі «Катерина»: «Москалі – чужі люде».

І тут постає питання: чи не є «Катерина» алегорією супряжництва України з Москвою, тобто чи не є поема політичним твором і чи не маємо тут історичної алюзії?.. Про те, що твір треба читати алегорично, як історіософський, вістить і сам поет у заспіві:

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати... –

підкреслюємо ці слова, бо саме вони і є ключем розуміння цієї поеми: дівчина – це символ козацтва, а мати – образ Вітчизни, України (згадаймо, що в Катерини був і батько, але гинути мала з дочкою чомусь тільки мати); загалом образ України-матері традиційний в українській поезії, це слідно не тільки в новій, а й у давній літературі, взяти б хоч би «Козацьку Матір» у драмі «Милість Божа» І. Неруновича від 1728 року.

Услід за цією історично-алегоричною поемою поет подає перші роздуми про козацьку історію – це в «Тарасовій ночі», написаній у листопаді 1838 р. в Петербурзі. Тут кобзар виспівує і вимовляє словами, «як москалі, орда, ляхи бились з козаками», відтак:

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!..

І далі:

Було колись – панували.
Та більше не будем!..
Тії слави козацької
Повік не забудем!.. –

тобто часи Козацької держави подаються як пора власного панування, отже, й творення

Автопортрет. Художник Т. Шевченко. 1840 р.

козацької слави; загалом же тут ідеться про події першої половини XVII ст., хоча є й загальні роздуми, зокрема в плачі Тараса Трясила:

Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько...
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки? Гетьмани?

Знову маємо з'єднання: Гетьманщина і «доля-воля», а коли гине козацтво, то «гине слава, батьківщина».

Загалом роздуми про козацтво як минулу славу України проходять у багатьох творах раннього періоду: «До Основ'яненка», «Іван Підкова», заспіві до «Гайдамаків», «Гамалії». Національно-визвольні змагання козаків поет подає за рядом – Наливайко, Павлюга (Павлюк), Тарас Трясило, що свідчить: він мав певну начитку з історії України. Головну ж увагу кладе на повстанні Трясила, можливо, тому, що в першому етапі воно було переможним. Найпевніше, що Т. Шевченко тут покористувався списком «Історії русів», бо є цілий ряд змістових перегуків. Цікаво й те, що опис повстання стилізується під народну думу, хоча думи такої не знаємо, отже, факти подаються як народне історичне передання. Визначальне

Кобзар з поводирем. Художник В. Штернберг. Фронтиспіс до першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка. 1840 р.

місце знаходимо і в знаменитому вірші «Думи мої...», написаному 1840 р.: серце поетове «виливало мову», але: «За степи та за могили, що на Україні, серце мліло, не хотіло співать на чужині...». І далі:

Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирать на пораду...
Нехай душі козацькії
В Украйні витають... –

отже, бачить поезію як ніби спіритуалістичний сеанс, відтак і уявлення минулого твориться на спіритуалістичному рівні – елемент суто романтичної поетики. Загалом його враження важкі, бо бачать волю, «що минулася», бо саме в Україні «родилася, гарцювала козацькая воля», водночас «засівала трупом поле, поки не остило». Відтак Україна бачиться, як могила: «Над нею орел чорний (читай Росія) сторожем літає»; далі цей образ орла повторюватиметься не раз як символ, так само й могила. Таким чином, на минуле поет «дивиться на людей душею», а свої думи відсилає в Україну, бо на чужині вони не потрібні.

У вірші «Перебендя» від 1839 р. кобзар має свій репертуар, побіч зі світськими піснями співає й історичні: про Саву Чалого і «як Січ руйнували» – це все події XVIII ст. Загалом минуле малюється як славні часи вільного життя, які не повернуться («До Основ'яненка»), Україна «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче», і з нею страждає і поет, хоч і переконаний, що минула слава не може полягти, вона попри все озивається і оповідає про себе, відтак «не вмре не загине»; призначення ж поета – оспівувати минуле свого народу:

...щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!

Саме з цієї спонуки поет оспівує героїв України. Після Тараса Трясила переходить до Івана Підкови («Іван Підкова»), починаючи творити таким чином героїчний пантеон. І знову: «запорожці вміли панувати», добуваючи «і славу, і волю», а могили героїв увесь час непокоять уяву поета. Відтак «було колись добре жити на тій Україні».

Можна вважати цей період початковим учнівським у баченні історичного минулого своєї землі. Візії минулого України творяться в романтичній поетиці, на основі переконання, типового для романтиків, що в минулому було добре, а в сучасному – зле.

Поетове бачення минулого України здебільшого ремінісцентно-літературне і йде від «Історії русів», «Енеїди» І. Котляревського, поезії Б. Залеського та М. Маркевича, окрім того – народної творчості, зокрема дум, історичних пісень тощо. Коло тем обертається в часі кінця XVI – першої половини XVII ст. Найбільше цікавить героїчна історія, що стосувалася національно-визвольних змагань до повстання Б. Хмельницького, пізніший час осмислено в поемі «Катерина» на алегоричному рівні.

Злам у ставленні до минулого бачимо в цілком історичній поемі «Гайдамаки» від 1841 року. Найважливіше, що тут (у заспіві) поет уже не бачить себе самотнім: «Я не одинокий, я не сирота, – єсть у мене діти», тобто творчість його, а ще – історичне минуле народу. До написання поеми поет готувався, перечитував відповідну літературу, як свідчить дослідник М. Мочульський у роботі: «До генези «Інтродукції» до «Гайдамаків» Т. Шевченка» (ЗНТШ. –Т. 133. – Л., 1922).

Цьому, правда, суперечить передмова до поеми, написана в бурлескному стилі, тобто як жарт чи поетична містифікація. Поет ніби перевдягається в селянина-кобзаря, відтак веде мову його вустами (перевдягання – класичний засіб романтичної поетики). Автор зумисне спрощується: «Прочитав я дуже небагато», зве себе обідранцем, бідкається, що не вміє писати

«Сини мої гайдамаки! Світ широкий, воля – ідіть, сини, погуляйте, пошукайте долі!»
Художник О. Сластьон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». 1886 р.

передмови тощо. Щодо джерел для написання поеми вістить: «Розказую так, як чув од старих людей, надрукованого і критикованого нічого не читав» (заперечення цьому присутнє в самій поемі, далі про це скажемо), бо, «здається, й нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кривавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, – за це не ручаюсь». Отже, перед нами видима літературна гра, можливо, писана не так для високоосвіченої

Ярема Галайда. Художник В. Касіян. 1964 р.

літературної публіки, як для контролюючих очей. При цьому сама поема цілком серйозна, хоча й не без саркастичних випадів щодо тих, котрі «письменні, друковані, сонце навіть гудять»; гайдамаки ж для поета – його сини, він же бачить себе їхнім батьком, матері в них нема – символічний ряд досить вигадливий, бо матір тут – Україна, а себе батьком гайдамаків вважає тому, що ніби народжує їх удруге у світ з поверненням слави, як орлів, а ту славу оті «письменні» «поглузують, покепкують та й кинуть під лаву» – яскравий полемічний трактат проти літератури, яка досі описувала Гайдамаччину і якої поет начебто не читав. І тут іде несподіваний пасаж: оті «письменні», виявляється, теж українці, які хочуть, щоб батько (поет) устав і описав «по-нашому про свої гетьмани, а то дурень розказує мертвими словами та якогось-то Ярему веде перед нами у постолах» («по-нашому» – панською, російською мовою). Загалом маємо тут перше заперечення слави наших гетьманів, яким протиставляється народ в образі Яреми. Шевченкова ж громада *«в сіряках»*, вони і є прибічниками українського слова. Саркастично поет називає отих *«письменних»* розумними, а себе дурним – маємо тут алюзію євангельського вислову про нерозумність мудрих. І саме тут виникає перед поетом візія запорожців, що «степ широкий крилий», яким, однак, невесело, бо «Дніпро на нас розсердився, плаче Україна». Відтак приходять до поета «отамани, сотники з панами і гетьмани» і розгортається вакхічна сцена козацького гуляння, яка веселить серце поетове і знову робить його не самотнім. Отож поет демонстративно вибирає «мертве слово», яким у його час оголошували українську мову: «Буде з мене, поки живу, і мертвого слова»; відтак з'являє себе по-козацькому «паном над панами», тобто воскресителем справжньої української історії, а не брехливої панської. Ця позиція надзвичайно важлива, бо поет прагне українську історію не вигадати, а осмислити чи переосмислити на основі не панського, русифікованого, а властиво-українського, отже, народного бачення і розуміння. Постава цілком романтична, бо саме романтики вперше побачили народ як джерело справжніх моральних вартостей. Себе ж поет відчуває батьком минувшини: «...лихо мені з вами, викохав вас, вигодував, виросли чималі, йдете в люди, а там тепер все письменним стало», тобто зрусифікованим та російським. У досить складній поетично-символічній одежі, зрештою, тут закладено основні постулати історичного мислення Тараса Шевченка, які далі лишень розвиватимуться.

В «Інтродукції» бачимо образ Речі Посполитої як шляхетської держави, в якій панували шляхетська сваволя та розгул. Явище конфедерацій бачить як вищу форму шляхетського розгулу, його й описує в розділі «Конфедерати»; загалом же Польську державу сприймає іронічно й цілком осудно, як ворожу Україні. У супротиполозі до цього подається образ Яреми, мрія якого пристати до гайдамаків і вирізати *«ляхів в Україні»*, бо тільки тоді він буде *«панувати»* у мирному подружжі із Оксаною – знову маємо позицію ідеальної родини як основу гармонійного суспільства. Цю мрію й руйнують конфедерати-пани, які катують титаря, Оксаниного батька, вбивають його. Ярема при цьому «співа, як Наливайко з ляхом бився», – подання, яке свідчить, що Т. Шевченко вважав: національно-визвольна війна, яку продовжили Ярема та гайдамаки, почалася ще з Наливайка, що історично правильно. І тут кладеться апологія козацькій столиці – Чигирину, який в часи поета бачився у вигляді «козацької слави убогих руїн», загалом Чигирин у візії минулого України займає в Т. Шевченка особливе місце, бо він зве його святим і бачить столицею козацької волі, а отже, держави. Відтак «згадаєш – заплачеш. Ну хоч глянеш на Чигирин колись-то козачий». Поет бачить кажана, що летить через базар, чує, як

«У моїй хатині, як в степу безкраїм, козацтво гуляє, байрак гомонить...»
Художник О. Сластьон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». 1886 р.

на вигоні сова завиває, але людей немає, бо всі пішли на збірку гайдамаків, – знову перед нами виказ історичної традиції: гайдамаками стають передусім нащадки «святого Чигирина»., отже, й повстання освячується традиціями козацької столиці; тож у час, коли «на ґвалт України *орли* налетіли» (наголошуємо виділенням: не тільки польський орел, але й російський), саме чигиринці рознесуть кару «за кров, за пожари пеклом гайдамаки ляхам оддадуть». Відтак «козацьке панство» (старшина. – *В. Ш.*):

...походжає
В киреях чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин, –

знову символічна позиція: поглядає на Чигирин, бо хоче діяти в традиціях козацької столиці. Зрештою, повстання, як каже перший старшина, підтримує «вся Смілянщина, коли не вся Україна». Кобзар при цьому співає пісню-звернення до волохів та молдован, закликаючи їх згадати Богдана й брататися з козаками.

М. Залізняк тут описується як славний провідця запорожців. І далі йде особлива сцена освячення гайдамаків священиками, а благочинний, можливо, М. Значко-Яворський, вістить, що з акцією нового повстання «кругом святого Чигирина сторожа стане з того світу», відтак «не дасть святого розпинать. А ви Україну ховайте (тобто оберігайте. – *В. Ш.*), не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадать», – пасаж багатозначний: одне, підкреслюється святість козацької столиці; друге, віститься про неперервaність історичної козацької традиції; третє, гайдамаки піднімаються на національно-визвольну війну, а не здобичницький чин; четверте, мета їхня – не дати Україні пропасти, отже, перед нами рух ідейний, а не розбійницький, як це подавали в своїх писаннях до Т. Шевченка «письменні». Про безперервність національно-визвольного змагання аж до Гайдамаччини вістять такі промовисті слова:

Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах голі, босі, –

хоча раніше цю лінію поет починав не від Сагайдачного, а від Наливайка. Відтак подається образ праведних гетьманів, від яких навіть могил не залишилося: це Наливайко, Острянин, «славний Богдан»(тобто Б. Хмельницький),

І. Богун, кладуться пригадки козацьких битв на Інгулі, під Жовтими Водами, під Корсунем, на Альті, де воював Т. Трясило, отже, й він долучався до «праведних гетьманів», пізніше ж покоління – «не в батька діти». Козаки ж новітні, тобто гайдамаки, беруть для себе в поміч «душі праведних» і силу «архістратига Михайла», що має своє значення, бо Михаїл був патроном Києва як історичної столиці України. Акт освячення ножів також символічний, бо йдеться не про розбійницькі, а духовні мечі, – згадаймо про духовного меча у визначенні апостола Павла в Посланні до ефесян.

Козаки карають шляхту за одне: «За те, що не вміла в добрі панувать». При цьому поет нарікає на занепад історичної пам'яті в своєму часі, бо онуки Гонти й Залізняка їх теж позабували: «Їм байдуже, панам жито сіють», при цьому «кат панує». Національно-визвольне повстання подається, як річ жахна, але відрадна для серця: «Земля стогне, гнеться, сумно, страшно, а згадаєш – серце усміхнеться», бо тільки в такий спосіб «козак оживе, оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинеться доля», – ось мрія поетового героя Яреми, тобто йдеться про повернення Козацької держави та її самостійності. Причину ж історичних бід України поет бачить у національному розбраті та роз'єднаності: «Ні, не вміли, не хотіли, треба роз'єднаться! Треба крові, брата крові», відтак «на кару сироти остались», – маємо пасаж, який свідчить, що писала його людина, яка добре знає історію свого краю. Винуватцями розбрату поет вважає «ксьондзів і єзуїтів», тобто в основі розбрату з поляками-слов'янами лягла конфесійна ворожнеча, зрештою, так воно й було, хоча причини були глибші.

Картини Гайдамаччини, подані в поемі, – велично-яскраві, написані енергійним віршем: користується поет і символічними засобами: ряд Ярема – Оксана – це засновок української родини, розбитої на початку через польську шляхетську сваволю. Відтак, щоб з'єднатися Яремі з коханою, треба було повстати й силою визволити Оксану, можна читати тут – Україну. Тільки після цього він одружується, але йде кінчати ляхів, тобто потрібно остаточно звільнити землю, на якій хоче звести родинне гніздо.

Паралельно до цього подається інша символічна сцена: принесення Гонтою у жертву своїх синів, вона цілком неісторична, отже, і тлумачити її треба на рівні естетичних знаків. Це ремінісценція біблійної історії про Авраама, який приносив у жертву Богові своїх синів.

Згадаймо при цьому й Послання Павла до галатів: «Мав Авраам двох синів, одного від рабині, а другого від вільної». Т. Шевченко модифікує легенду по-своєму, як це чинить майже завжди, травестуючи біблійний текст: Гонтині сини народжені від ляшки, отже, це символічний результат співжиття України з Польщею (цей-таки спосіб мислення ми відзначили і в «Катерині»). Відповідно – народжених на відступництво треба знищити, щоб створити, як писав Павло, «вишній Єрусалим – вільний, він мати всім нам». Син же від рабині

«Заспіваю – розвернулась висока могила, аж до моря запорожці степ широкий крили».
Художник О. Сластьон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». 1886 р.

– це Агар, коментує Павло, «який у рабстві із своїми дітьми».

Цікаве тут ще одне: пишучи поему «Гайдамаки», Т. Шевченко ще не міг знати літопису С. Величка, де під 1675 роком описується історія, як І. Сірко, звільнивши полонених українців із Криму, дозволяє їм розділитися: одні можуть повернутися в Україну, а інші, за бажанням, піти назад до Криму. Коли ж полоняники розділилися, він наказує молодим козакам знищити перевертнів, бо вони виростять дітей на згубу України. Тут ситуація тотожна, таким чином сцену вбивства Гонтою своїх синів треба розуміти тільки як ***притчу*** із символічним підтекстом.

Зрештою, так починається в поезії Т. Шевченка ще одна велика тема українського ренегатства. Гонта ж, убиваючи синів, говорить: «Не я вбиваю, а присяга», тобто ідея, якій служить, відтак убивство синів – це повне відречення козацтва від ідеї польсько-українського взаєморозуміння та співжиття. Більше того, Гонта руйнує василіянську школу, «де училися Гонти діти», бо саме вона «поїла (тобто з'їла. – *В. Ш.*) моїх діток, добру не навчила» – знову маємо символічний ряд: василіянська школа тут – образ польської освіченості. До слова сказати, василіянські школи справді були полонізаційними вогнищами в Україні, – Шевченко це знав, відтак гайдамаки цю духовну споруду й розбивають, знищуючи стіни, учителів та учнів тих шкіл, тобто саме таку освітню систему. Таким чином, і образ Гонти в поемі треба бачити образом-символом.

Такий учинок Гонті нелегко дався, через це він кричить: «З'їли моїх діток – тяжко мені жить!» Водночас своїм учинком Гонта «не займав праведних зір», але йому від того горе не поменшилося. Саме тому ховає власних дітей сам, «кладе в темну хату» за козацьким звичаєм: «накриває китайкою голови козачі»; має при цьому Гонта й велике відчуття гріха – знову-таки сцену треба розуміти символічно, адже й собі Гонта чекає смерті.

Врешті, в «Епілозі» Тарас Шевченко подає власне бачення гайдамацтва як народного переказу, що його він слухав від свого діда – знову це вкладається в ряд продовження традиції. Гонта загинув, а «буйні вітри розмахали попіл гайдамаки», так само й Залізняк; їх поминає тільки Ярема: «Спочинь, батьку, на чужому полі, бо на своїм нема місця, нема місця, волі». Ярема після того зникає в степах (розчиняється в часі), отже, жити залишається – кінець цей так само символічний. Україна ж «навіки заснула».

У листопаді 1842 р. Тарас Шевченко пише піснеспів «Гамалія» на тему звільнення полонених козаків із турецької неволі – цей твір написано цілком у манері ранньої творчості і є поетичним описом козацького морського походу, з історичних осіб згадується тільки І. Підкова; ім'я головного героя взято довільно, бо існував козацький рід Гамалій, тут же воно неісторичне; описується час з другої половини XVI ст.

Наступний етап історичних візій Т. Шевченка починається від жовтня 1843 року і зумовлений зустріччю із рідною землею.

І от тут постає вельми важливе питання: коли історично з'явилася ідея незалежної України, тобто ідея виходу її зі стану субдержави в повноваріантну видільну, як казали в XVII столітті, чи неутральну, як визначав С. Величко.

Так-от: С. Наливайко в його листі до короля Сигізмунда III від 1596 р. обґрунтував ідею Козацької субдержави, тобто при підпорядкуванні польському королю, хоча його й називали царем Наливаєм. Й. Верещинський у своїх проектах 1590 і 1596 років намагався утвердити Козацьку державу у формі великокнязівсько-козацької, тобто Україну підняти до рівня Великого князівства Литовського в системі Речі Посполитої, а козацтво організувати у формі територіальних полків. П. Сагайдачний будував Козацьку державу частково на принципах Й. Верещинського, тобто почав заводити полковий адміністративний устрій; це завершив М. Дорошенко, але обидва мали на оці становлення субдержави. Козацькі повсталі гетьмани

Северин Наливайко. Художник Ф. Гуменюк. 1991 р.

Максим Залізняк. Невідомий художник. Друга половина XVIII ст.

виразних політичних програм не залишили, але не помилимося, коли скажемо, що в їхньому ідеалі була Козацька субдержава. Цю ідею перейняв і почав активно втілювати Б. Хмельницький. Відтак ідея незалежної України почала народжуватись у його середовищі, сам гетьман декларував її усно при переговорах з польськими послами, фактично він її і створив, але ніколи ніде не декларував офіційно, бо офіційно завжди залишався на позиції субдержави при підданстві чужоземному монархові. І. Виговський намагався втілити ідею великокнязівської держави в системі Речі Посполитої з високим рівнем суверенітету, але це також була субдержава. Отже, перший, хто проголосив ідею незалежної, видільної України як Козацької держави, був Петро Дорошенко – це заманіфестовано офіційно в договорах із Туреччиною, але вибороти такої держави не зміг, тож опустився до ідеї Гадяцьких статей 1658 року; зрештою, не втримався й на цьому рівні і змушений був покласти булаву. Другий, хто відверто проголосив ідею незалежної України, був Петро Іваненко (Петрик), це він вчинив у маніфестах і в договорі з Кримом – то мала бути Козацька держава на великокнязівській основі (князівство Київське та Чернігівське). Фактично цей-таки ідеал мав і І. Мазепа, піднімаючи повстання, що яскраво заманіфестовано в його знаменитій «Думі». На цій-таки позиції стояли кошовий Й. Кириленко і наступник І. Мазепи П. Орлик, після чого ідея ніби вичерпалася й оживає наново в програмі кирило-мефодіївців, правда, своєрідно, а в основному в поезії самого Т. Шевченка; можливо, цим і пояснюється наявність у його пантеоні П. Дорошенка та І. Мазепи, про Петрика він не знав, а П. Полуботок потрапив у цей ряд за мученицьку смерть, бо в ідеалі П. Полуботка була Козацька субдержава російської протекції. Таким чином, саме Тарас Шевченко став воскресителем ідеї незалежної України, і саме нею зумовлене, як я вже показав, чітко й недвозначно зроблене заперечення польської та російської орієнтацій. Це було вчинено на рівні маніфесту, тобто Слова, але зроблено прямим текстом.

Суперечить цій думці одне: слов'янофільські пасажі, які подекуди зустрічаються в поезії Тараса Шевченка; у цьому треба ретельно розібратися. Коли пасаж із передмови до «Гайдамаків»: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита нерозмежованою останеться навіки от моря і до моря – слов'янськая земля», – це йде в контексті засудження братовбивства, хоч і не до кінця ясно, чи слов'янського, чи українського, але, очевидячки-таки, слов'янського.

Слов'янофільство в Росії невдовзі стало ідеологічною зброєю російського імперіалізму, до якого, ясна річ, Т. Шевченко сентиментів не мав. Тому поетові маніфестації про «слов'ян сім'ю велику» в «Єретику» чи «І потекли в одне море слов'янськії ріки» треба розуміти не з позиції російського панславізму, а з позицій слов'янофільства українського, яке лягло в програму Кирило-Методіївського братства, декларацією якого стали «Книги битія українського народу», написані Миколою Костомаровим.

Т. Шевченко й М. Костомаров не мислили про «російське море», де зіллються слов'янські ріки, а тільки про слов'янське: «Твоє море слов'янськеє, нове! За того вже буде повне, і попливе човен з широкими вітрилами, і з добрим кормилом, попливе *на вольнім морі*» (підкреслення моє. – *В. Ш.*) – слова ці виразно свідчать, що море не є образом Росії, яка поглине всі слов'янські ріки, як того прагли російські слов'янофіли, а таки «вольне», а отже, без жодного насилля. Тому Росія бачилася не морем, а одною з рік цієї спільноти, хоча спільнота ця, скажімо від себе, завжди була історично проблематична – рух слов'янських племен ішов не в бік з'єднання, а самоутвердження, а це значить – роз'єднання, що є нормальним, природним процесом. Зрештою, Т. Шевченко говорить і про це: «А я тихо помолюся, щоб усі слов' яни стали добрими братами і синами сонця правди і єретиками», – за житейськими законами,

Іван Гонта. Невідомий художник. XVIII ст.

брати живуть у спільній родині тільки дітьми, потім творять власні сім'ї й існують окремо; вони можуть ворогувати, а можуть бути добрими сусідами і стати «синами правди», тобто жити між собою неантагоністично – це і є ідеал Т. Шевченка. Зрештою, цілком тверезе ставлення до слов'янофільства поет висловлює в посланні «І мертвим, і живим...», де звинувачує національно розкладену частину українського суспільства – «славних прадідів великих правнуків поганих». Ось це виразне місце:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, –

пасаж знаменитий, бо в ньому з'єднано цілий суспільно-політичний комплекс: цілковита віддаленість від давніх слов'янських коренів, заперечення слов'янофільства як форми російського імперіалізму, залежність (інтелектуальна) від іноземців, також вияв потреби розробки історії з національних позицій.

У час ув'язнення та заслання поет лише доповнює цілком складене в нього бачення минулого України, хіба оясняючи неосвітлені місця. Так, у поезії «Сон» («Гори мої високії...») від 1847 року, написаній в Орській фортеці, знову згадує «козацькую великую славу»; а пишучи про Трахтемирів, говорить, що все «пішло царям на грище: і Запорожжя, і село... І монастир святий, скарбниця, – все, все неситі рознесли!» А гетьманів зве «проклятими» й каже про них: «усобники, ляхи погані!!!»; при цьому для нього «собор Мазепин сяє, біліє», а «батька Богдана могила мріє» – опис цілком алегоричний. Устами діда поет звіщає загалом, що Гетьманщина – «Божий рай».

В «Іржавці» (1847) поразку І. Мазепи бачить Т. Шевченко в тому, що не єдналися «одностайне», зокрема не приєднали фастівського полковника С. Палія; говорить також і про зрадника, полковника Гната Ґалаґана, який допоміг росіянам захопити Січ, і зве його «полковником поганим», а Петра І – катом; а роздумуючи про муки України, які були такі, що «перелякать саме б пекло можна», звертається до Бога: «Чи вже ж йому любо людей мордувать? А надто сердешну мою Україну. Що вона зробила? За що вона гине? За що її діти в кайданах мовчать?» Вказує, що кобзарі достатньо розказали нам про те, «що ляхи нам завдали, а от що діялось по шведчині?» – відтак подає вже картини російської наруги над Україною, бо її «воєводи, Петрові собаки, рвали, гризли... і погнали на болото город будувати», «діточки на Орелі лінію копали», пропадали у снігах Фінляндії – тобто яскраво вістить про петровський геноцид над Україною, від чого «заплакала Матер Божа сльозами святими», тому смерть Петра І бачить як Божу над ним кару. Таким чином позитивний ряд посилюється тут іменем І. Мазепи, а негативний – Г. Ґалаґана, нищителя Січі; згадується й С. Палій і віститься про саму петровську епоху в Україні після повстання І. Мазепи, про що раніше була тільки згадка при оцінках Петра І.

Цікаве нам бачиться у вірші «N.N.» («О думи мої!») від 1847 року. У зверненні до України поет говорить:

Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. –

ряд цілком символічний: ідеться про жорстоких царів, братовбивців, нищителів свого народу,

Максим Залізняк. Художник О. Данченко. 1962 р.

християнського Бога, античного мислителя, православну конфесію (грек добрий), тобто в чотирьох рядках маємо цілу історичну картину в узагальненні.

Повертається поет і до теми польсько-українського антагонізму (вірш «Полякам» 1847 р.), в якому хвалить співжиття козаків з поляками до впровадження унії (унію назагал він засуджує); воно подається ідеалізовано, хоча так ідеально тоді й не було, зрештою, антагонізм і справді не набирав надто гострих форм.

Винуваті ж у розмирі були ксьондзи, переходячи на історичну мову, – католицька реакція за Сигізмунда III, відтак «тихий рай» було запалено і розлито «широке море сльоз і крові».

Окрім ксьондзів, звинувачуються і магнати, що також було правдою. Відтак Т. Шевченко радить сучасному полякові: «Подай же руку козакові і серце чистеє подай! І знову іменем Христовим ми оновим наш тихий рай». Вірш промовистий, бо коли раніше Т. Шевченко виключав можливість при польсько-українському антагонізмі погодження, тепер він його не виключає, отже, маємо тут отаку пом'якшену корективу.

Про С. Палія, який, за словами поета, «лихом не добитий», написано вірш «Чернець» (1847). Оглядаючи своє життя в чернечій келії, С. Палій згадує гетьмана І. Мазепу, що, «мов сова, ченцеві зазирає в очі». Нагадаймо, що сова – символ мудрості, відтак кладеться оцінковий пасаж:

А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...

Цей пасаж конче потребує історичного коментаря, передусім видно одне: Т. Шевченко С. Палія осуджує. Ясно і за що: не єднався з І. Мазепою в час повстання, був російської орієнтації, не мав власної політичної програми; його діяльність, кажучи сучасним терміном, була безідейна, про що говориться прямо: «Для чого я на світ родився, свою Україну любив?» Отож С. Палію залишається молитися за Україну і чекати смерті, бо його діло не є славним. Але у вірші «Швачка» від 1848 року зве Палія «славним» власне за те, що змагався з ляхами, а наступниками цього змагання і стали гайдамаки. Оця стримана оцінка діяльності С. Палія більш негативна, як позитивна, але неоднозначна, цілком, скажімо, історична; не зайве відзначити, що С. Палій як історична постать у народній пам'яті залишив позитивну опінію, а Шевченком він оцінюється, як і Б. Хмельницький, позитивно за змагання з ляхами, адже підняв проти них національно-визвольне повстання, і негативно за цілком російську орієнтацію – історичній прозірливості Т. Шевченка можна тут подивуватися.

Чигирин як козацьку столицю згадує поет у вірші «Хустина» – саме з нього й виходили національно-визвольні почини. Під полковником компанійським треба розуміти І. Сірка, бо він «характерник із Січі», але вірш абстрактний, у романтичному дусі, оцінки діяльності І. Сірка тут нема, однак згадується про якусь його поразку; коли розуміти цього описа алегорично, то йдеться про безперспективність діянь І. Сірка, подібно до С. Палія, бо й справді, цей великий воїн своєї ідеології не мав – ще одна вельми складна постать в історії України.

Історія Київської, чи Галицько-Волинської, чи Литовсько-Руської держави не залишала досі слідів у творчості Т. Шевченка. Але першу він не обійшов увагою, зокрема в поемі «Царі» (1848), де побіч із біблійними алюзіями відводить четвертого розділка Володимиру Великому, який має визнання святого. На доказ же його несвятості поет переоповідає історію з Рогнідою, дочкою полоцького князя Всеволода, і насильство Володимирове над ними, що завершується прокляттям царям: «Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських...». У цій формулі бачимо, чому Київська держава його мало цікавила, – була вона монархічна,

Іван Гонта. Художник О. Данченко. 1962 р.

а Т. Шевченко був ворогом монархізму, його ідеали демократичні. Монархічне ж правління, на думку поета, – це насилля, а там, «де нема святої волі, не буде там добра ніколи».

Щодо росіян у невольничі роки поет висловлюється рідше, але про те, що ставлення до них не змінилося, свідчить вірш «Мов за подушне обступили...» (1848), де москаль дорівнюється до лютого злодія, що преться в душу.

Тема ж «Гайдамак», а з нею й антипольська, має продовження у вірші «Швачка» (1848), де йдеться про гайдамацького ватажка Швачку, але на рівні ремінісценції – нічого нового про гайдамаччину тут не сказано. Так само й у вірші «У тієї Катерини...», де говориться про запорожців, основна місія яких «вітер доганяти», тобто про гультяїв. У вірші «Ой чого ти почорніло...» згадується Берестецька битва 1651 року в досить песимістичному освітленні: козаки загинули тут за волю, від чого почорніло поле; однак поле відродиться, а козаки не повернуть собі згубленої тут волі, отже, увага поета прикута до найтрагічнішого моменту Визвольної війни, що й зрозуміло, адже саме ця битва визначила перелом у акції Б. Хмельницького, після того було постановлено Білоцерківські пакти, які цілком урізували українську автономію, – переможний хід козацької революції завершився, після чого почалася оборонна війна.

Не покидає турбувати поета й тема С. Наливайка, до якої повертається у вірші «У неділеньку у святую...» (1848), де Чигирин знову подається як козацька столиця, з якої лунають гасла до повстання (ідея «святого Чигирина»); відтак обирають гетьманом «преславного Лободу Івана (історична помилка: Лобода звався Григорієм), який відмовляється від цієї честі і віддає гетьманське звання Павлу Кравченку-Наливайку, – фантазія, створена, очевидно, за «Історією русів». Твір написано в стилі народної думи; головна увага тут скерована не на історичних, задіяних тут осіб, а на акті вибору гетьмана, цілком демократичному, що Т. Шевченку мало подобатися.

З другого боку, у вірші «Не хочу я женитися...» поет засуджує безрозсудну козацьку вольницю, яка не приносить ані багатства, ані щастя, а тільки призводить до занепаду колишнього господарства – мотив у системі історичних поглядів поета цікавий: він не є оспівувачем козацького здобичництва-вольниці, а волі своєї землі, тобто держави, що тут проступає під образом покинутої матері (України) та господарства (власної держави) – це й призвело до того, що:

Немає з ким остиглого
Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

Важливим для системи історичного бачення України в поета є вірш «Заступила чорна хмара...» (1848), де описано Руїну. З-за лиману йшли на Україну турки, з Полісся – шляхта:

А гетьман-попович
Із-за Дніпра напирає –
Дурний Самойлович.
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну,
Та й клюють єлико мога...

А П. Дорошенко зветься тут «запорозьким братом», описується, як він віддає клейноди, і прирівнюється з «орлом приборканим». Основна причина здачі клейнодів: йому «жаль України», сили ж боротися вже нема. Віддає регалії, однак, не москалям із І. Самойловичем, а запорожцям, що історично (власне І. Сірку, тоді кошовому); саме після цього акту ляхи «запалили церкву Божу і кості Богдана» – символічний пасаж, бо справа Б. Хмельницького щодо звільнення України з падінням П. Дорошенка загинула. У московській же неволі П. Дорошенко «умер з нудьги»; його пошанував тільки Дмитро Туптало, що став тут ростовським митрополитом, – звелів над могилою гетьмана збудувати каплицю і відслужив за нього панахиду, яка служилася щороку аж до часів Шевченка. Вірш важливий тим, що тут довершуються роздуми

поета про цього гетьмана, який подається цілком позитивно; відтак акція І. Самойловича на знищення правобережного гетьманства гостро засуджується, І. Самойлович зветься «дурним», – можливо, маємо тут ремінісценцію листа І. Сірка до І. Самойловича з приводу цієї події, вміщеному в літописі С. Величка. Таким чином, П. Дорошенко поповнює позитивний пантеон героїв України, доповнення, як бачимо, істотне.

Алегорично-історичним віршем є «Нащо мені женитися?..» (1849), де ставиться проблема: родина і національно-визвольна боротьба. Ця ж тема пожертви задля України на історичному тлі розробляється й у вірші «Ой крикнули сірії гуси...» (1849).

У вірші «Буває, в неволі іноді згадаю...» від 1850 року уві сні поет бачить себе хлопчиком біля могили, яка раптом «розвернулась, а з неї виходить неначе козак», бере хлопця й заносить у могилу, де лежать мертві козаки, які загинули за Україну. У своїй мові до хлопця козак вістить, що таких могил, які «начинені нашим благородним трупом», є багато «на всій Україні», з ними ж разом спить і «воля України», вони ж за неї й полягли. Відтак розповідає свою історію. Схема знайома: до Сигізмунда III «ми братались з ляхами», роз'єднали нас ксьондзи, а війну почали ляхи. Козак віддав на Визвольну війну все своє майно і трьох синів і це «за наш край, за церков Божію, за люде»; ляхи ж прийшли до старого і зґвалтували його дочку, за що він спалив і ляхів, і дочку, яка була з ними (алегоричний пасаж: спалив Польщу й Україну з нею). Сам же приєднався до повсталих. Відтак заповідає хлопчику, щоб розповів про загиблих за волю. Бачимо тут тему жертовності за рідну землю, яка розроблялася ще в «Гайдамаках»; бачимо також, що поет відчував своє призначення розповісти народові історію їхньої землі.

У вірші «Осія. Глава XIV» (1859), роздумуючи про нещастя України, поет запитує, як питав, до речі, й раніше: «За що тебе Господь кара, карає тяжко?» – і відповідає: «За Богдана, та за скаженого Петра, та за панів отих поганих». Нам тут цікаво, що негативне ставлення до Богдана Хмельницького за його союз із Москвою зберігалося до кінця поетового життя, так само й негація до Петра І, якого зве «скаженим». Бог же карає Україну й за те, що прийняла спілку з Росією, і за те, що не підтримала повною мірою повстання І. Мазепи, а тільки частково, отож сприяла перемозі Петра І ,– ось найбільші гріхи України, бо в найвирішальніші моменти своєї історії повелася неправильно, отже, на велику собі шкоду. Саме тому Бог прорік у гніві:

– Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!.. –

позиція надзвичайна, бо тут віститься, що українці потрапили в неволю, з якої не можуть звільнитися. Всіх відступників поет зве «лукавими чадами» і пророкує, що вони пропадуть, бо їх знайде «правда-мста» і не спасе їх «добрий цар». Ті ж, що сподівалися на російську протекцію, – «руками скверними створили собі надію». Воскресіння від таких Україні не прийде, бо їхнє слово, що цар – Бог їхній і надія їх «нагодує і нагріє», – розтлінне, а воскресіння треба чекати від слова нового, яке «меж людьми криком пронесе і люд окрадений спасе од ласки царської», – декларація звучить як другий заповіт своїм землякам, через що треба розглядати цього особливого вірша як своєрідний підсумок в історіософії поета.

26 листопада 1860 року Т. Шевченко пише вірша «Бували войни й військовії свари...», у якому подає тіньовий ряд з української історії: «Ґалаґани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї – було добра того чимало. Минуло все, та не пропало, остались шашелі: гризуть, жеруть і тлять старого діда...» (дуба). Отже, подібні відступники – людські шашелі, «няньки, дядьки отечества чужого». І поет провіщає, що коли не стане «ідола святого», то над трупами перевертнів виросте кропива й будяк «і стане купою на купі смердячий гній – і все те, все потроху вітер рознесе, а ми помолимося Богу...».

Це завершальний акорд у роздумах Т. Шевченка над українською історією.

Зробімо висновки.

Т. Шевченко в неволі і в останній період свого життя не тільки не змінив, а й поглибив уже складене і сформоване бачення минулого України, давши вироблене історіософічне його прочитання. Історію тлумачив тільки з національної точки зору, а не як «німець розкаже», тобто іноземець.

Витворив пантеон національних героїв з діячів української історії, тобто позитивний ряд, проміжний та негативний. Позитивний ряд склали борці й мученики за волю України: С. Наливайко, І. Підкова, П. Сагайдачний, Т. Трясило, П. Павлюк, Я. Острянин, Б. Хмельницький у війні проти Польщі, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок, М. Залізняк, І. Гонта. Проміжний ряд складали ті наші борці, які припустилися важких помилок: Б. Хмельницький

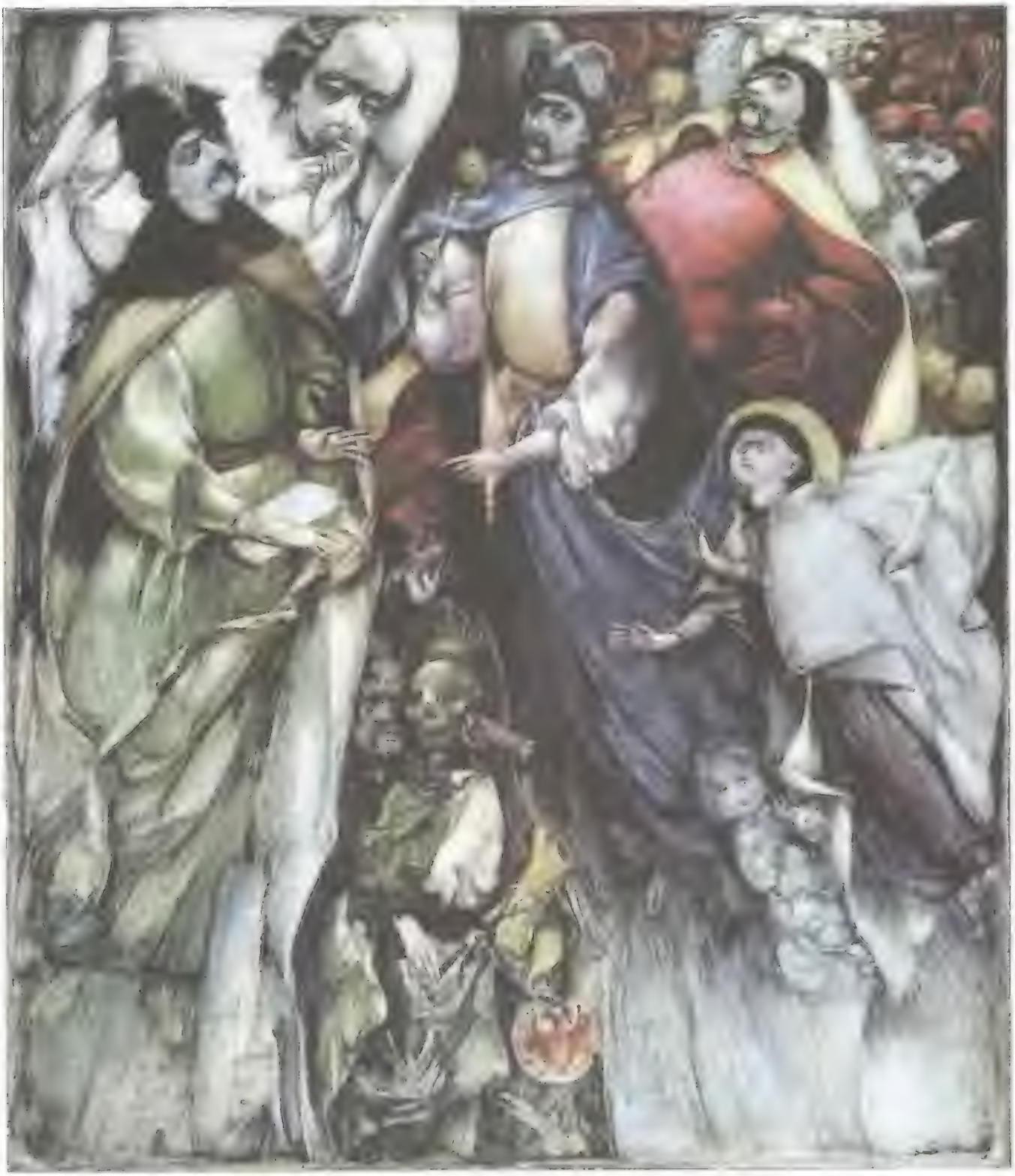

«Бували войни й військовії свари...» Художник А. Стороженко. Ілюстрація до вірша Т. Шевченка. 2004 р.

за союз із Москвою, І. Сірко, С. Палій – обидва за недалекоглядну політику. Ряд негативний: князь Володимир Великий, А. Кисіль, гетьман І. Самойлович, Г. Ґалаґан, В. Кочубей, гетьман К. Розумовський.

Ставлення до слов'янофільства в поета суперечливе: визнавав його в розрізі програми Кирило-Мефодіївського братства, а не визнавав як ідеологічну зброю московського імперіалізму.

Т. Шевченко залишається послідовним і доконаним ворогом монархізму, найвища негація в нього щодо царів залишається до Петра І та Катерини II, на противагу цьому ідеал бачив у козацькому демократизмі. Козацька столиця – «святий Чигирин» – залишається в поета на все

«Заплакала Матір Божа сльозами святими, заплакала милосердна, неначе за сином... »
Художник А. Стороженко. Ілюстрація до вірша Т. Шевченка «Іржавець». 2004 р.

життя символом козацької, власне української національної волі й боротьби за Україну.

Козаки були добрими й лихими синами України. Поет вважав, що Бог карає Україну за історичні помилки, які й бачаться гріхами; серед них найбільшим бачить союз із Московією; з Польщею не виключає в майбутньому можливості порозуміння, але на паритетних основах. Попри певний песимізм Т. Шевченко вірить в історичне воскресіння України.

Отже, у якій мірі Т. Шевченко знав і розумів українську історію? Можна твердо сказати: у значній, він пильно її вивчав, його історичні похибки – це похибки його джерел; не поми-

лимося, коли скажемо, що читав усю доступну йому літературу з історії, яка з'явилась у його часі, вивчав літописи і на основі цього знання виробив чітку історіософічну картину, тобто цілком самостійний погляд на історію України, який згодом ліг в основу державницької української історіографії. Правдивість цієї схеми довела згодом широко розроблена історична наука. З точки зору національної історіографії у Т. Шевченка немає жодної помилки щодо історичних оцінок. Пробіли у знаннях зумовлювалися недостатністю вивчення предмета наукою в його часі, сам же Т. Шевченко був не істориком-дослідником, а значною мірою аналітиком. У деяких позиціях давав алегорично-поетичні, символічні чи узагальнені знакові ряди, але з вигадкою історії це не має нічого спільного, більше того, не помилимося, коли скажемо, що Т. Шевченко не раз був на вищому рівні як історик, аніж історики фахові – його сучасники. Окремі моменти рідної історії він не так знав, як прочував силою свого генія, але ніколи не неправдиво. Через це його слова у вірші «Доля» від 9 лютого 1858 року: «Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли...» – є щирим і правдивим одкровенням.

ШКОЛИ В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ. Серед запорозьких козаків, особливо старшини, було чимало освічених людей, які навчалися в братських школах, колегіумах і семінаріях, а також у Києво-Могилянській академії. Дехто з них одержував освіту навіть у західноєвропейських університетах. Але й у самій Запорозькій Січі досить широко і ґрунтовно була організована освітня справа, існували свої школи, які забезпечували великий прошарок письменних і добре освічених людей. Спеціально дослідженням про школи Запорозької Січі займався з 60-х рр. XX ст. український історик з міста Запоріжжя І. В. Пуха.

Перша школа на Запорозьких землях була відкрита в 1576 р. Тоді на острові, оточеному річкою Самарою та її рукавом Самарчуком (нині ця місцевість входить до складу м. Новомосковська Дніпропетровської обл.), побудували запорожці одну зі своїх фортець та церкву, а при ній шпиталь і початкову школу. В цій школі могли навчатися всі бажаючі: діти і дорослі. Через чверть століття тут засновується монастир Самарський Пустинно-Миколаївський, і саме при ньому продовжує діяти школа, яка починає називатися Монастирською.

І монастирю, і школі при ній судилися тяжка доля, важкі випробування. Школярам разом із запорозькою залогою доводилося стримувати навалу ворога, захищати фортецю.

1635 року монастир і школу зруйнували поляки, а в 1654 – турки і татари. Запорожці відновили монастир і школу в 1672 році, а через 18 років самі спалили їх під час пошесті. Згодом відбудована школа двічі зазнала пожежі: в 1712 і 1736 рр. Після цього перша школа Запорозької Січі була відновлена ще раз і діяла до скасування і зруйнування Запорозької Січі царськими військами в 1775 р., проіснувавши таким чином 200 років. Є документальні відомості, що в цій школі в 1750 р. навчалося 87 учнів.

Січова школа при січовій церкві Святої Покрови, яка вважалася головним соборним храмом запорожців, була створена в Чортомлицькій Січі через сім років після її заснування, в 1659 р. Це була середня школа, навчалось у ній 80 учнів. Вона закінчила своє існування через півстоліття, у 1709 р., разом із Чортомлицькою Січчю, яку за наказом Петра І зруйнували і спалили царські війська.

За часів Підпільненської (Нової) Січі, якій судилося стати останньою Запорозькою Січчю (1734–1775), зі стабілізацією життя на терені Вольностей Війська Запорозького організація освіти набула системного характеру та певної розгалуженості.

Нижчою ланкою були початкові церковно-приходські парафіяльні школи. Вони існували в слободах і селах при церквах, передусім у центрах паланок – адміністративно-територіальних одиницях Війська Запорозького. Розшукані І. В. Пухою архівні документи та інші історичні джерела свідчать про 16 таких шкіл: у Старому Кодаку, Макарівці, Новому Кодаку, Котовці, Новоселиці, Покровці, Гаврилівці та ін. Але їх, безперечно, було більше. Тоді на території Запорозької Січі було 44 церкви. У 1766 р. на загальній військовій раді запорозькі козаки ухвалили відкрити школи при церквах майже всіх парафій, що й було в основному зроблено. У парафіяльних школах навчалися письму, закону Божому, лічбі («цифірі») та співам. Розучували не тільки псалми й канти, а й народні пісні та думи.

Спеціальні школи були в Січі. При головній церкві Покрови Святої Богородиці була загальновійськова школа, яка стояла на рівні кращих українських братських шкіл. У січовій школі діти від 12 до 17 років вивчали, крім тодішньої ділової української і старослов'янської мов, ще й латину, а також піїтику, риторику, геометрію, географію, астрономію, військову справу. Тут учні проходили фізичне гартування та всебічний військовий вишкіл. Старших з них, юнаків-джур, козаки, йдучи в похід, брали з собою.

Козацький вишкіл. Серія «Запорожці». Художник С. Якутович. 2006 р.

У цій школі вчилися не тільки діти з Запорожжя. На Січ приходили з Гетьманщини і з Правобережної України, що належала тоді Польщі, щоб здобути освіту й опанувати військову справу.

У 1754 р. на Січі з ініціативи кошового отамана Якима Гнатовича була утворена школа, яка готувала професійних паланкових старшин, військових канцеляристів та інших фахівців для різних адміністративних посад. Ця школа діяла 15 років до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

На Запорозькій Січі учні здобували й музичну освіту. Ще на Чортомлицькій Січі головна січова школа мала спеціальні класи, в яких готували співаків та музикантів. З часом, вже в Підпільненській Січі, ці класи виділилися в окрему школу, яка була переведена в слободу Орловщину на лівому березі Орелі. Дослідник церков колишніх запорозьких земель єпископ Феодосій пояснює: «Це зробили для того, щоб посеред Запорожжя, у центрі сімейного козацтва, піднести церковне читання і співи, створивши з учнів читців і співаків для всіх нововідкритих церков і парафій запорозького краю.

Дмитро Яворницький стверджував, що школи були організовані і в паланках. У святкові дні учні шкіл співали перед козаками і розігрували веселі інтермедії, ставили вертепи; розважаючись після вдалих воєнних походів, козаки водили за собою величезний натовп музик і січових півчих-школярів».

Співочо-музичні школи готували музикантів для «військової полкової музики», яка включала довбишів, сурмачів, трубачів, кобзарів, а також скрипалів, цимбалістів та органістів. Однак тут були не тільки професійні музиканти, а й діти-початківці. Вони вчилися гри на цих інструментах, розучували музичні урочисті п'єси та навчалися трубити й сурмити військові похідні сигнали і вигравати на тулумбасах, закликаючи на раду.

Продовжуючи кращі традиції братських шкіл, у школах на Запорозькій Січі навчання обов'язково поєднувалося з вихованням, яке було засноване на гуманістичних і демократичних принципах. Покарання різками засуджувалося, цінувалися умовляння, роз'яснення, «самовільне каяття» та «словесне катування», а також позитивний приклад учителя та дорослих.

Підтримувався національний характер школи, любов до рідного народу, його мови, культури, віри, звичаїв.

У запорозьких школах існувало виборне «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, набагато раніше, ніж воно було запроваджене в Швейцарії (1761), а потім в Англії, Індії, США. Вибирали в запорозьких школах наприкінці кожного року двох отаманів для учнів старшого і молодшого віку, а також одного кухаря. Учні мали свої «вольності», досить широкі права. Учень міг залишати школу за своїм бажанням у будь-який час. Мав право перебувати там досить довго (відомі випадки більше 10–18 років). Таких звали молодиками, і в їхні обов'язки входила допомога священикам у церкві. Підбору вчителів на Січі приділяли велику увагу, прискіпливо ставилися до їхньої поведінки і праці. Водночас учителі одержували необхідне і достатнє забезпечення і взагалі були високошанованими, авторитетними людьми на Січі. Їм надавалося звання «військового служителя».

Ілюстрація до кн. «Діти Козацької Матері». Художник В. Руденко. (К.: Веселка, 2004)

Саме на Січі була вперше запроваджена система, коли старші учні, які добре вчилися, самі ставали вчителями, на-вчали молодших під наглядом учителів-дида-скалів. Їх називали «виростками шкільними». Оце взаємне навчання, яке пізніше запрова-джувалося в Індії та Англії, і одержало назву «бельланкастерської системи».

Уся справа освіти була взята «на кошти Війська», тобто, говорячи сучасною мовою, на «державний бюджет». Розподіляючи платню, провіант, прибутки з торгівлі, промислів, воєнних трофеїв, видавали «звичаєм узаконену» частину на школу.

Доброю справою вважалися пожертви на школи. Запорозькі козаки з любов'ю ставилися до дітей, зокрема до школярів, особливо січовики, значна частина яких не мала власних родин.

[Див. також статтю «Освіта в козацькі часи»].

Ю

ЮВІЛЕЙ 500-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. Влітку 1990 р., з 3 по 5 серпня, на прадавніх січових землях святкувалося 500-річчя українського козацтва. На Нікопольщині, в місті Запоріжжі й на Хортиці зібралося понад півмільйона людей з Полтавщини й Львівщини, Прикарпаття й Сумщини, Закарпаття й Донеччини, Херсонщини й Кіровоградщини, з Києва, Одеси, Миколаєва – з усієї України, приїхали також українці з-за кордону. Зібралися молоді й літні жінки і чоловіки, юнаки й дівчата, діти.

У єднанні прийшло усвідомлення цілісності української нації. Національна самосвідомість утверджувалась на ґрунті історичної пам'яті про козацтво, яке в минулому було об'єднуючою силою українського народу.

На високому березі Олексіївської затоки Дніпра, біля Нікополя, виросло наметове містечко. Воно розтяглося на велику відстань. Тут розташувалася більшість прибулих.

Святкування розпочалося 3 серпня на Нікопольщині науково-практичною конференцією за програмою: «500-річчя козацтва і сучасність». Виступали вчені й письменники України. Єпископ чернігівський і сумський Роман від імені Української Автокефальної Православної Церкви виголосив молитву во славу запорозького козацтва, за кращу долю нині сущих, благословив єдність українського народу. Усі присутні проспівали гімн «Ще не вмерла Україна». Виступили кобзарі. Український національний

гімн, як і жовто-блакитний Державний прапор України тоді ще не були затверджені Верховною Радою, і компартійні кола, як і в недавньому минулому, вбачали в них кримінал.

Урочисто й ошатно була оформлена сцена. За президією вишикувалися в козацьких строях при шаблях вусаті запорожці, з боків – почесна варта хлопців і дівчат у стрілецькій формі. Над трибуною вознісся вгору жовто-блакитний прапор. Багато національних прапорів майоріло у залі, а разом з ними – бунчуки, церковні хоругви, вимпели з назвами міст України.

У другій половині дня відбувся мітинг на захист екологічного та історичного середовища колишніх січових земель. Їхня доля трагічна. Місця чотирьох Січей залиті штучним Каховським морем. Через розробку марганцю відкритим способом руйнуються знамениті українські чорноземи. Мешканцям Запоріжжя, Нікополя і навколишніх сіл загрожують екологічним геноцидом кислотні дощі й «планові» радіоактивні викиди з розташованих поруч теплової та атомної електростанцій, що ніде у світовій практиці не допускається.

4 серпня понад 300 тисяч людей зібралося у великому споришевому полі поблизу Капулівки, навколо могили Івана Сірка, на Всеукраїнську панахиду пам'яті найславетнішого кошового отамана Запорозької Січі. Після панахиди кілька годин тривало народне віче. Слово брали представники різних регіонів України – поети й письменники, селяни й робітники, вчені й громадські діячі, депутати Верховної Ради України, а також представники народних фронтів і рухів Прибалтики, Білорусі, Росії, української діаспори із США та Канади.

Було прийнято відозву до нащадків: «Ми, нащадки славних запорозьких козаків, зібравшись на свято 500-х роковин Запорозької Січі, звертаємося до Вас, наших братів і сестер, у надії та певності, що Вас, сущих, і нас, минущих, об'єднує одна дума, одна звитяга, одна велика любов до Матері-Вітчизни, нашої великої, рідної, безсмертної України.

Наш працьовитий, співучий народ одним із перших вийшов на велелюддя сучасної цивілізації у надії зорати вільне поле й написати книгу людського буття. Одначе йому рідко доводилося користуватися плодами своєї праці. На наших очах зганьблювалися наші святині, наші поля сплюндровані, вражені атомною чумою, наші закони зневажені. Сьогодні ми підіймаємо наші прапори, поновлюємо святині й заявляємо на весь світ: «Ми є! Ми йдемо до свободи! Ми боремося за неї!..»

Святкування 500-річчя Запорозького козацтва на о. Хортиця. 1990 р.

І панахиду, і віче супроводжували десятки тисяч національних блакитно-жовтих прапорів, козацьких знамен і хорогов.

По обіді вся багатотисячна громада вирушила на відкриття й освячення хреста на Могилі Пам'яті – одинадцятиметровому кургані поблизу Капулівки. До його підніжжя лягла земля з усієї України. Люди привезли її у торбинках з кожної області України, з багатьох міст і сіл, з далеких країв, де живуть українці, які пам'ятають про козацтво. Могила Пам'яті і великий мідний, ажурного різьблення хрест на ній були освячені священиками УАПЦ.

Так у трансформованому вигляді відроджувався на сучасній Україні прадавній обряд і звичай, що прийшов до нас від пращурів з глибин тисячоліть – насипати в степу могили-кургани над померлими, на вшанування їхньої пам'яті. Сучасна Могила Пам'яті стала символом мужності усіх тих запорожців, які полягли за рідну землю, а імена їхні не зберегла історія. Могила увічнює пам'ять про все Запорозьке Військо.

Вранці 5 серпня довгий кортеж автобусів з посланцями від усіх областей вирушив до міста Запоріжжя. Їхали нібито через живий коридор. З обох боків шосе стояли люди з близьких сіл і вітали нас. Мешканці міста Запоріжжя, яке своєю назвою зобов'язане славетним ювілярам, вишикувалися на набережній і стояли впритул один до одного протягом двох кілометрів.

Пишнобарвна колона – жінки в українському національному вбранні, чоловіки у козацьких строях, діти – вирушила на острів Хортиця. Після молебню обійшли січовий майдан і, вклонившись цій прадавній священній козацькій землі, вирушили у 10-кілометровий піший похід по мосту через Дніпро на правий берег, а далі – через греблю Дніпрогесу, головною

магістраллю до центра міста Запоріжжя, на Вознесенський майдан, де колись стояло на мальовничому схилі Дніпра старовинне козацьке село Вознесенське.

На майдані відбувся 50-тисячний мітинг. Багато животрепетних питань порушили виступаючі на цьому мітингу під пекучим серпневим сонцем. Йшлося про демократію та екологію, про рідну мову і про відродження духу козацтва.

Пізно в неділю на Нікопольщині, куди повернулася більшість гостей, у степових просторах, недалеко від наметового містечка, запалала Велика Ватра – Повернення Пам'яті. Молоді хлопці присягнули на вірність козацькому братству. До ранку палало вогнище і дзвеніли старовинні пісні та думи.

Поряд з головними подіями привернули до себе увагу інші моменти святкування. Першого дня в Олексіївській затоці фінішувала вітрильна регата, присвячена пам'яті Івана Сірка. Урочисто зустрічали учасників походу по Дніпру. Кожну яхту, яка підходила до берега, вітали салютом із запорозької гармати. Вручалися призи, нагороди. Відбулися також піші, автомобільні й річкові походи, учасники яких відвідали історичні місця Нікопольщини. Відкривалися пам'ятні знаки на місцях Січей. На вулиці Івана Сірка було встановлено меморіальну дошку з барельєфом: портрет кошового отамана і кілька козаків на конях, один з них – з бандурою.

Протягом трьох днів на майданах і стадіонах, у наметовому містечку, в залах і просто неба, у ближчих і далеких селах пройшли великі концерти, театралізовані вистави. Виступали місцеві і приїжджі капели, хори, народні колективи, фольклорні ансамблі, самодіяльні артисти і професійні митці, танцюристи, співаки, музики, бандуристи. Співали козацькі думи, історичні й ліричні українські народні, стрілецькі сучасні пісні.

У Нікополі та Капулівці вирували ярмарки, народні вмільці-майстри представляли свої вироби. Святкування відбувалося в атмосфері взаємної доброзичливості, порядку і злагоди.

Прозвучав могутній голос на підтримку Декларації про державний суверенітет України, яка була нещодавно (16 липня 1990 р.) прийнята Верховною Радою. Простежувався тісний зв'язок ідей першої в Європі демократичної республіки – Запорозької Січі, її збройних сил – Запорозького Війська та сучасної Декларації про суверенітет України. «Дні козацької слави» – так ще назвали свято 500-річчя козацтва, що проходили під гаслом: «Від Козацьких Вольностей – до волі України!».

Веселчани на святі Козацької слави. Капулівка. 5 серпня 1990 р.

ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович (7.XI. 1855, с. Сонцівка Харківського повіту Харківської губернії [тепер с. Борисівка Дергачівського р-ну Харківської обл.] – 05.VIII.1940, Дніпропетровськ) – історик запорозького козацтва, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, архівіст, письменник, музейний і громадський діяч, академік.

З родини бідного сільського священика (псаломщика). Батько – Іван Якимович Яворницький – походив із збіднілого дворянського роду; мати – Ганна Матвіївна – проста селянка. З дитинства Яворницький закохався в історію Запорозької Січі та її славетних лицарів. Особливий вплив на нього мала повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба».

Початкову освіту майбутній «енциплопедист козаччини» здобув у рідному селі. 1867 року поступив у Харківське повітове училище, після успішного закінчення якого в 1874 р. продовжив навчання в Харківській духовній семінарії. Але, захоплений історичним минулим Батьківщини, Яворницький у 1877 р. залишив семінарію й успішно склав іспити на історико-філологічний факультет Харківського університету. Під час навчання в університеті великий вплив на нього мали видатні українські вчені, професори О. О. Потебня та М. Ф. Сумцов.

Яворницький брав активну участь у діяльності студентського гуртка з вивчення історії, побуту та звичаїв народу, яким керував О. О. Потебня, а також Історико-

Дмитро Яворницький. Фото 1885 р.

філологічного товариства при Харківському університеті, яке тоді також очолював О. Потебня. Своє враження і спогади про навчання в університеті Яворницький згодом вмістив у повісті «За чужий гріх» (Катеринослав, 1907). Під час студентських канікул, перебуваючи в рідній Сонцівці, збирав фольклорний матеріал, який був надрукований 1882 р. в «Русском филологическом вестнике» у Варшаві. Це була перша публікація молодого дослідника.

По закінченні університету в 1881 р. Яворницький, як винятково обдарований студент, був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Ще в студентські роки розпочав він студіювати історію запорозького козацтва, зокрема тему «Виникнення та устрій Запорозького Коша», що вважалася крамольною і за яку Яворницького було позбавлено стипендії. Але це не відвернуло молодого вченого від улюбленої теми. За порадою своїх вчителів О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, а також видатного історика М. І. Костомарова Яворницький залучив для свого дослідження великий комплекс різноманітних пам'яток (писемних, фольклорних, етнографічних, археологічних, зображувальних). Починаючи з 1882 р., вчений кожен рік мандрував землями колишніх Запорозьких Вольностей, провадив археологічні розкопки, записував пісні, народні думи, перекази, розповіді старих запорожців, досліджував приватні колекції, ландшафт і взагалі природні умови Запорозького краю, передусім його окрасу – Дніпрові пороги. Супутником Яворницького в мандрах запорозькими землями був фольклорист і історик Яків Павлович Новицький (1847–1925). Результати досліджень знайшли відображення в статтях, що друкувалися в періодичних виданнях Харкова й Катеринослава, а також у першому українському історичному часописі «Киевская старина». У січні 1883 р. Яворницького обрали членом Історико-філологічного товариства; навесні 1884 р. він розпочав читати в Харкові серію публічних лекцій під назвою «Про запорозьких козаків», що мали величезний успіх. Проте під час реакції 1880-х рр. таке енергійне дослідження і пропагування «крамольної» історії запорозького козацтва викликало вороже ставлення влади до Яворницького. Він потрапив в опалу, восени 1884 р. був обвинувачений в «українофільстві й сепаратизмі» і незабаром звільнений з університету.

У серпні 1885 р. за допомогою друзів учений переїхав до Петербурга, де розпочався новий період в його житті, який тривав 7 років (1885–1892) і виявився досить плідним. У творчому доробку Яворницького цього часу книги: «Остров Хортица на реке Днепр», «Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский», «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888), «Сборник материалов для истории запорожских козаков», «Вольности запорожских козаков» (СПб., 1890), «История села Фалеевки-Садовой» (СПб., 1892) і, нарешті, І том фундаментальної тритомної «Истории запорожских козаков» (СПб., 1892). Усі ці книги написано російською мовою, тому що до 1905 р. в Російській імперії було заборонено видання книжок українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.).

У Петербурзі Яворницький напружено працював у архівах та бібліотеках, викладав у Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівчат, Другому кадетському корпусі, Приватній гімназії Стоюніної, Театральному училищі, Царській капелі; підтримував стосунки з багатьма російськими та українськими вченими, письменниками, діячами мистецтва, брав активну участь у культурно-громадському житті українського земляцтва в Петербурзі; приятелював з Г. Вашкевичем, Д. Мордовцевим, К. Білиловським, П. Стебницьким, П. Салодиловим, П. Балицьким, О. Сластьоном; влаштовував у своєму помешканні так звані «суботки», на які збиралися земляки-українці. Під час святкування роковин Т. Шевченка в лютому 1886 р. у Петербурзі Яворницький познайомився з видатним живописцем І. Ю. Рєпіним (1844–1930), якому допомагав у створенні картини «Запорожці

Обкладинка першого видання альбому. СПб., 1900 р.

Обкладинка книжки видавництва «Веселка». 2001 р.

пишуть листа турецькому султанові» й позував для постаті писаря. У квітні 1887 р. здійснив подорож на Соловецький острів з метою зібрати відомості про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського, який був ув'язнений і відбував покарання на Соловках, де й помер. У петербурзький період Яворницький продовжує читати публічні лекції з історії запорозького козацтва та археології.

Активна культурно-громадська діяльність вченого не залишилася поза увагою влади. У Петербурзі за Яворницьким було встановлено нагляд, двічі (у 1887 р. та 1891 р.) його звільняли з педагогічної роботи, як неблагонадійного, «за пристрасть до історії Малоросії». Наказом від 5 квітня 1892 р. він був відряджений на три роки в Середню Азію (1892–1895) молодшим чиновником з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі з метою вивчення місцевого краю. У Ташкенті і Самарканді вчений продовжував працювати над історією запорозького козацтва, досліджував історію Середньої Азії, опублікував серію статей в місцевих газетах «Туркестанские ведомости» й «Окраина», підготував «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (Ташкент, 1893), за який був нагороджений орденом Станіслава III ступеня (1893) та орденом Бухарської Золотої Зірки III ступеня (1894). У 1894 р. побачила світ книга Яворницького про кошового отамана Івана Сірка, а у 1895 році – II том «Истории запорожских козаков».

По закінченні у квітні 1895 р. «середньоазійського відрядження» деякий час Яворницький працював у варшавській Казенній палаті на посаді чиновника з особливих доручень й одночасно, протягом 1895–1896 рр., склав магістерські іспити у Варшавському університеті. З 1896 р. працював приват-доцентом російської історії в Московському університеті. Наступного 1897 року побачив світ III том «Истории запорожских козаков». А в 1900 р. з друку вийшло 2-ге, доповнене й перероблене, видапня I тому цієї монографії, яке вчений репрезентував на захист магістерської дисертації, що відбувся 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету.

Працюючи в Москві, вчений читав багато публічних лекцій у різних містах, особливо в Україні. У Москві активізувалася й літературно-громадська діяльність Яворницького, творчі зв'язки з літературно-мистецькими колами Москви. Міцна дружба зв'язувала його з В. Гіляровським, І. Бєлоусовим, з відомими українськими діячами О. Кониським,

Пам'ятник Дмитру Яворницькому біля Дніпропетровського історичного музею

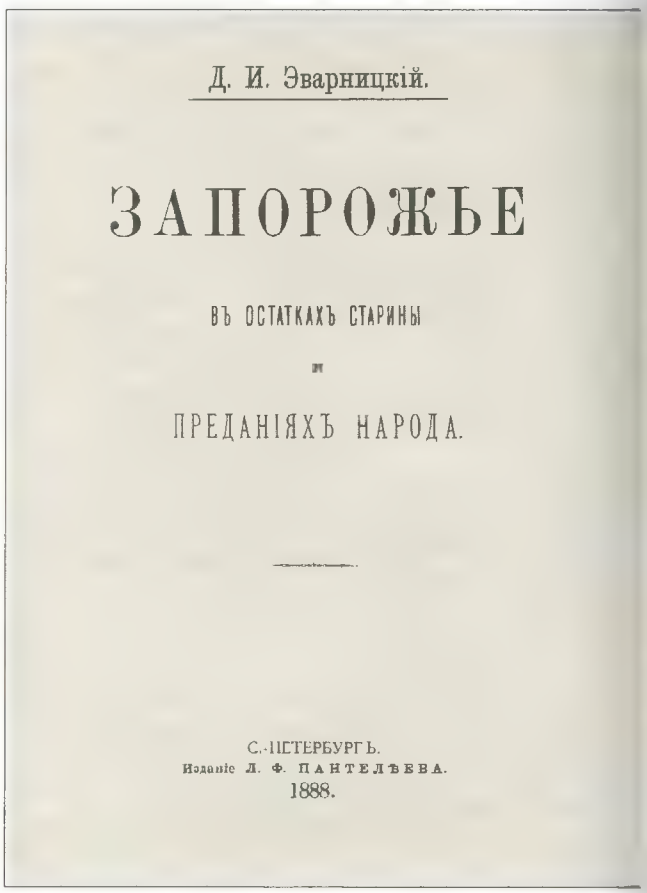

Д. И. Эварницкій.

ЗАПОРОЖЬЕ

ВЪ ОСТАТКАХЪ СТАРИНЫ

и

ПРЕДАНІЯХЪ НАРОДА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Изданіе Л. Ф. ПАНТЕЛѢЕВА.
1888.

Титульна сторінка книжки Д. Яворницького

Б. Грінченком, М. Коцюбинським, М. Старицьким, О. Сластьоном, М. Лисенком, Є. Чикаленком та ін.; брав участь у літературних вечорах, співпрацював у журналі Д. І. Тихомирова «Детское чтение». 1900 р. спільними зусиллями живописців С. Васильківського та М. Самокиша і Яворницького побачив світ альбом «Из украинской старины».

Увесь час мріяв учений про повернення в Україну. Нарешті ця мрія здійснилася. Яворницького запросили на посаду директора Музею ім. О. М. Поля, що відкрився 1902 р. в Катеринославі (тепер Історичний музей імені Дмитра Яворницького в Дніпропетровську), де ученого шанували як неперевершеного знавця й дослідника історії запорозького козацтва.

Остаточно він переїхав до Катеринослава у 1905 р., коли були збудовані спеціальні приміщення для музею і власний будинок ученого. З цього часу музей став основною справою життя Яворницького. Він очолював музей понад 30 років (1902–1933) і перетворив його на справжню скарбницю пам'яток історії та культури, передусім запорозьких старожитностей.

У Катеринославі дослідник брав активну участь у організації та проведенні XIII археологічного з'їзду (1905), Південноросійської сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки (1910); здійснив подорож на Близький Схід (1910); стояв біля витоків Катеринославської вченої архівної комісії (1903) та місцевого культурно-освітнього товариства «Просвіта» (1905); багато зусиль доклав до святкування в Катеринославі 100-ліття від дня народження Т. Шевченка (1914); друкувався в українських часописах «Рідний край», «Рада», «Дніпрові хвилі» та ін., співпрацював з просвітянами Полтави, Чернігова, Одеси, Волині, Кубані та ін. У Катеринославі побачили світ художні твори Яворницького: «За чужий гріх» (1907), «У бурсу! У бурсу! У бурсу!» (1908), «Русальчине озеро» (1911), «Драний хутір» (1911), «Поміж панами» (1911), збірка поезій «Вечірні зорі» (1910), фольклорна збірка «Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг.» (1906).

1913 р. відбулося святкування 30-ліття науково-викладацької діяльності Яворницького. Лютневі події 1917 р. дали новий імпульс до піднесення творчої активності вченого. Він опікувався охороною історичних пам'яток на Катеринославщині; розробив план збереження запорозької старовини, читав публічні лекції, викладав на курсах українознавства, працював у відродженій «Просвіті», в часописах «Споживач», «Кооперативне життя», «Червоний шлях»,

Писар. Фрагмент картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Художник І. Рєпін. 1878–1891. Російський музей, Петербург. Для цього образу позував Д. Яворницький

«Молодая кузница», «Зоря», «Етнографічний вісник», «Життя й революція», «Нові шляхи».

29 липня 1918 р. Яворницького було обрано професором кафедри історії України Катеринославського університету (згодом Інституту народної освіти). 1924 р. вчений був обраний членом-кореспондентом Української Академії наук, а в 1929 р.– її дійсним членом (академіком).

У 1920-ті рр. Яворницький викладав також на педагогічних курсах, очолював Науково-дослідну кафедру українознавства, керував губархівом, брав участь у роботі Історичної секції Академії наук під керівництвом М. С. Грушевського. У 1927–1932 рр. очолював комплексну науково-дослідну експедицію на Дніпробуді. Найбільш значними науковими доробками вченого цього часу були: «Словник української мови» (Катеринослав, 1920.– Т. І), географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» (Харків, 1928) та збірка документів «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929).

Наприкінці 20-х рр. почалося «згортання» процесу українізації, насувалися страшні часи культу особи Сталіна, масових репресій. У музеї за Яворницьким стежили й писали на нього доноси. 1933 р. літній академік був обвинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» й вигнаний з музею. До моральних та матеріальних страждань додалися ще й фізичні – вчений занедужав. До музею він уже не повернувся, але творчу діяльність не припинив: працював над збіркою фольклорних матеріалів, над історією міста Катеринослава, що побачила світ лише в 1989 р.; працював також над спогадами про І. Ю. Рєпіна, надавав наукові консультації дослідникам, перекладав Євангеліє українською мовою.

Напружене й насичене подіями життя академіка Д. Яворницького обірвалося 5 серпня 1940 р. Заповіт поховати його біля стін улюбленого музею був виконаний лише у 1961 р., коли було зроблено перепоховання. Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про увічнення пам'яті академіка Д. Яворницького» від 11 жовтня 1940 р. його ім'я було присвоєно Дніпропетровському історичному музею.

Яворницький добре відомий широкому громадському загалові як видатний історик запорозького козацтва, збирач українських старожитностей, фундатор Музею ім. О. Поля. Історичні праці вченого зостаються неоціненним джерелом для дослідників, діячів культури й мистецтва.

8 листопада 1995 р., під час святкування 140-річчя від дня народження Яворницького, у Дніпропетровську було відкрито пам'ятник видатному вченому.

Творчий доробок академіка нараховує понад 200 публікацій. Основні праці: Історія запорозьких козаків: У 3 т. (К., 1990–1991; Львів, 1990–1992); Запорожье в остатках старины и преданиях народа (СПб., 1888.– Т. 1–2; К., 1995); Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края (СПб., 1889); Вольности запорожских козаков (СПб., 1890; 1898); Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків (Дніпропетровськ, 1990); По следам запорожцев (СПб., 1898); Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (Дніпропетровськ, 1991); Дніпрові пороги (Дніпропетровськ, 1989); Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. (Екатеринослав, 1906); Словник української мови: Т. І (Катеринослав, 1929); До історії Степової України (Дніпропетровськ, 1929); За чужий гріх (Харків, 1993) та ін. Нині друкується 20-томне зібрання творів ученого, побачили світ уже декілька перших томів.

Світлана Абросимова

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Українське козацтво, сучасне –

1) громадський рух за відродження українського козацтва як історичної спільноти української нації;

2) громадська організація, що об'єднує українських козаків.

I.

З другої половини 80-х рр. XX ст. в Україні став поширюватися громадський рух за відновлення Українського козацтва, який триває й нині. Він передбачає відродження козацтва як історичної спільноти, традиційного виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу. Зацікавлення своїм минулим та генетична пам'ять поряд з активізацією політичного життя сприяли виникненню таких організацій як Донецьке козацьке земляцтво (1984), яке в 1989 р. перетворилося на Донецький курінь Українського козацтва; спортивна школа козацького мистецтва «Бойовий гопак» у Львові (1985); Запорізьке козацьке товариство «Запорозька Січ» (1990), «Козацьке товариство Київщини» (1990) тощо.

Влітку 1990 р. за ініціативою цих та інших організацій відбулося святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про Українське козацтво. Особливо велелюдним було святкування на о. Хортиця в Запоріжжі, в яких взяли участь близько 800 тисяч осіб з усіх регіонів України та представники діаспори. Це дало поштовх до створення багатьох регіональних організацій Українського козацтва – Карпатська Січ (Львівщина), Поліська Січ (Житомирщина), Прикарпатська Січ (Івано-Франківщина), Кальміуська паланка (Донеччина), Буковинська Січ (Чернівеччина), Херсонський кіш, Волинська Січ, Закарпатська Січ та ін. Їхні члени активно підтримували демократичні процеси та створення незалежної Української держави. 14.10.1991 р. на Всеукраїнській установчій козацькій раді проголосили утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації «Українське козацтво», яка на той час об'єднала усі регіональні козацькі структури.

Основними завданнями утвореної наприкінці 1999 р. Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва (головою якої призначено І. Біласа) стало здійснення аналізу стану розвитку Українського козацтва та координації взаємодії органів виконавчої влади і козацьких організацій, внесення Президентові України пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері.

Враховуючи історичне значення і заслуги Українського козацтва у створенні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення, Президент України Леонід Кучма видав низку Указів, що безпосередньо стосуються козацького руху: «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва» від 04.01.1995 р., «Про День Українського козацтва» від 07.08. 1999 р., «Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва» від 06.10. 1999 р., «Про Положення Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва» від 22.12.1999 р., «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки» від 15.11.2001 р. Метою Національної Програми був подальший розвиток і утвердження Українського козацтва як громадської сили, здатної зробити вагомий внесок у консолідацію суспільства, регламентація діяльності Українського козацтва щодо військово-патріотичного виховання; створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів: освіти, виховання і культурно-просвітницьких заходів; науково-дослідної, пропагандистської та видавничої роботи; фізкультури, спорту і туризму; господарської, природоохоронної та міжнародної діяльності.

Також за поданням Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва при Президенті України Міносвіти України 23.12.2003 р. затвердило Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яка передбачає щотижневі військово-патріотичні заходи, військово-спортивні тренування, заняття за змістом Програми допризовної підготовки молоді; змагання, естафети, конкурси, вікторини, олімпіади, операції, десанти, походи до місць славного минулого і сьогодення Українського козацтва.

На сьогодні зареєстровано близько 30 Всеукраїнських громадських організацій Українського козацтва та більш ніж 500 обласних, районних, міських і сільських козацьких організацій.

Серед них: «Українське козацтво» (рік заснування – 1991), «Козацьке Військо Запорозьке низове» (Спілка козаків України «Військо Запорозьке») (1994), «Товариство Нестора Махна «Гуляй-Поле» (1998), «Азово-Чорноморське козацьке військо» (1999), «Спілка козацьких організацій України» (1999), «Козацтво України» (2001), «Козацьке Військо Запорозьке України» (2001), «Звичаєва громада українських козаків» (2001), «Характерне козацтво» (2001), «Українське реєстрове козацтво» (2002), «Козацька територіальна оборона» (2002), «Міжнародний союз Козацтва» (2002), «Козацькі війська України» (2002), «Об'єднане козацтво України» (2003), «Українське гетьманське військо» (2004), «Міжнародне козацтво України» (2005) та ін. На середину 2008 р. вони загалом нараховували близько 200 тисяч осіб.

21.01.2005 р. на Софійському майдані в Києві за участю організацій Українського козацтва Гетьманом України було обрано Президента України Віктора Ющенка. 5 червня 2005 р. усі без винятку керівники Всеукраїнських організацій козацького спрямування склали присягу Гетьману України. Тоді ж було поновлено діяльність Ради Українського козацтва при Президенті України, яку очолив сам Президент і Гетьман України

Віктор Ющенко. Секретарем Ради Українського козацтва призначено народного депутата України С. Аржевітіна, а до складу Ради увійшли керівники всіх організацій Українського козацтва.

З 2005 до 2009 рр. Радою Українського козацтва при Президентові України було розроблено і подано на схвалення Верховній Раді України проект Закону «Про засади відновлення та розвитку Українського козацтва, козацькі організації та їх об'єднання». За поданням Ради Українського козацтва Кабінетом Міністрів України затверджено Державну цільову програму розвитку Українського козацтва на 2009 – 2012 рр.

З 1990 р. в системі Українського козацтва утворені та діють такі організації, товариства, колективи й установи:

Спортивно-культурницькі товариства: школи та секції національних видів бойових єдиноборств «Бойовий гопак» (Львів), «Спас» (Запоріжжя), «Хрест» (Тернопіль), «Козацька вежа» (Донецьк), «Триглав» (Хмельницький), «Сварга» (Івано-Франківськ), «Козацький двобій» та «Собор» (Київ); кінні театри у Києві, Запоріжжі та Луганську; авіаційні, парашутні, морські та інші клуби; побудовано декілька діючих козацьких човнів-«чайок» тощо.

У 2001 р. створено Всеукраїнську федерацію козацького двобою та Міжнародну федерацію Бойового гопака. З 1991 р. відбуваються кінні походи «Козацькими шляхами», з 1992 р. – зарубіжні походи козацької чайки «Свята Покрова» до берегів Франції та Англії, з 1996 р. у Києві щорічно відбувається Фестиваль-турнір бойових мистецтв «Козацька слава», з 1997 р. у Запоріжжі проходить щорічний Фестиваль національних видів єдиноборств, а у Дніпропетровську – Всеукраїнський чемпіонат козацького морського багатоборства. Періодично відбувається регата пам'яті І.Сірка за маршрутом Київ – Запоріжжя – Босфор.

Наукові установи: Науково-дослідний інститут козацтва при Інституті історії України НАНУ (з 1996 р.) та при Запорізькому державному університеті (з 2000 р.).

Освітні установи Українського козацтва: Інститут Українського козацтва при Харківському державному педагогічному університеті імені Г. Сковороди (з 2002 р.), Народний університет козацької культури при Донецькому художньому музеї (з 2002 р.), Український військово-козацький інститут при Міжрегіональній академії управління персоналом (з 2003 р.). Тут відбувається щорічний набір студентів за різними спеціальностями, зокрема «менеджер козацького самоврядування», «консультант держадміністрацій з питань козацького та громадського самоврядування. Козацькі школи та ліцеї діють в багатьох регіонах України.

Молодіжні та дитячі регіональні організації: «Молода Січ» в Запоріжжі, Сумах та Новій Каховці; «Січ», «Козацька лицарська школа»»(Київ), «Сокіл» (Тернопіль, Нікополь), «Козацьке коло» (Харків) та ін. Вони проводять різноманітні туристичні походи місцями козацької слави, військово-патріотичні вишколи і таборування тощо.

Професійні та самодіяльні художньо-мистецькі колективи Українського козацтва: «Козацькі забави» (Київ), «Козак Мамай» (Черкаси), «Козаки Поділля» (Хмельницький), «Козацькі шляхи» (Дніпропетровськ), хор Зборівської Січі ім. І.Богуна (Тернопільщина), «Чорномор» (Одеса), «Харцизяки» (Донеччина), «Вітер» (Житомирщина), «Чумацький шлях» (Черкащина), оркестр Білоцерківської Січі (Київщина), хор Кіцманської Січі (Чернівеччина) та ін. У 1997 р. у Києві відбувся Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва. З 2000 р. у Тернополі проводиться щорічний Всеукраїнський фестиваль-огляд козацької пісні «Байда», з 2002 р. на теренах Донеччини відбувається Всеукраїнський фестиваль «Козацькому роду – нема переводу».

Всеукраїнські та регіональні періодичні видання Українського козацтва: журнали – «Гетьман», «Козацька рада», «Нова Січ»; газети – «Україна козацька», «Рада Козацька», «Свобода слова», «Козацький вісник», «Віра та Воля», «Козацька нація», «Козацьке коло» (Запоріжжя), «Козацький дзвін» (Житомирщина), «Богданів край» (Черкащина), «Козацька родина» (Дніпропетровщина), «Козацькі литаври» (Рівненщина), «Бузький козак» та «Козацька держава» (Миколаївщина), «Лугарі» (Луганщина), «Слава козацька» (Херсонщина) та ін.

II.

Громадська організація Українське козацтво розпочала своє становлення в 1989–1990-х роках, коли в результаті багатотисячного руху козацьких нащадків та їхніх прихильників були сформовані її перші структури.

14.10.1991 р. у Києві відбулася Всеукраїнська установча козацька рада, що проголосила створення єдиної громадської організації «Українське козацтво», яка була зареєстрована Мінюстом України 17.03.1992 р. як національно-патріотична Всеукраїнська громадська організація козацтва України та української діаспори. Згідно зі Статутом Українське козацтво стало правонаступником усіх без винятку історичних гілок українського козацтва, які стояли на державницьких самостійницьких засадах відновлення незалежності та розбудови України, в т.ч. і Війська Запорізького, як Низового, так і Гетьманського, Вільного козацтва України та Українського Вільного козацтва. Це фактично було підтверджено передачею клейнодів від Українського Вільного козацтва (яке, емігрувавши, з 1923 р. діяло в Німеччині та Австрії, а з 1960 р. – в США) Генеральній канцелярії Українського козацтва, що відбулася у 1993–1994 рр.

07.08.1996 р. була погоджена редакція Статуту Українського козацтва, за яким воно стало діяти і як «Міжнародна» та «оборонно-спортивна» організація.

17.01.2004 р. ухвалено нову редакцію Статуту, що проголосила Українське козацтво об'єднанням громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, національно-культурних, творчих, освітніх, наукових, оздоровчих та спортивних інтересів і є добровільною, незалежною, добродійною, позапартійною громадською організацією.

Українське козацтво має свою атрибутику і символіку: прапори, бунчук, клейноди (гетьманська булава та коругва (штандарт), гімн, марш, перначі крайових отаманів, тростина Генерального судді, перо і каламар Генерального писаря, литаври, тростина районового отамана), емблеми, а також посвідчення козаків єдиного зразка, однострої та козацькі військові звання, відзнаки, нагороди та інш. Мета діяльності Українського козацтва – сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування у розбудові України як суверенної та незалежної, демократичної, правової держави; відродження української, за своєю суттю – козацької, нації, українських козацьких звичаїв і традицій, національної ідеї; захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, участь у забезпеченні його духовного і матеріального добробуту, морального і фізичного здоров`я, відродженні, утвердженні й розвитку української мови і культури.

Основні завдання Українського козацтва: взаємодія з органами влади щодо формування державної політики у сфері відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій козацтва; відновлення та розвиток на звичаєвих засадах козацтва, як виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу, відродження та розвиток козацької господарської діяльності, створення козацьких січей, паланок і поселень, як осередків відродження і розвитку традиційних козацьких форм самоврядування; сприяння підготовці молоді до військової служби, військовому вишколу українських козаків, сприяння розбудові Збройних Сил України, Прикордонних військ, Митної служби та підрозділів Цивільної оборони тощо.

Українське козацтво, як громадська організація, створилася з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу України за територіальним, виробничо-територіальним принципом, і складається з осередків, які об'єднуються в межах України та української діаспори в єдине Українське козацтво. Відповідно до історичних реалій відновлюється традиційний полково-сотенний устрій, як військово-патріотична і господарська структура Українського козацтва. Козацькі товариства всіх рівнів мають право на збереження історичних козацьких назв. Не допускається перетворення їх у незаконні воєнізовані формування. Колегіальні керівні органи складаються з Великої Ради Українського козацтва (з 1991 р. до 2003 р. їх відбулося вісімнадцять) та Ради Генеральної старшини. Вищою посадовою особою Українського козацтва є Гетьман.

Першим Гетьманом сучасного Українського козацтва у 1991–1992 рр. був В'ячеслав Чорновіл – визначний державний і політичний діяч, народний депутат України, Герой України. Протягом 1992–1998 рр. найвищою посадовою особою козаків України був генерал-майор ЗСУ, народний депутат України В. Мулява. На Великій Раді у жовтні 1998 р. Гетьманом Українського козацтва обрано гвардії генерал-майора, народного депутата України І. Біласа. Зважаючи на вагому підтримку відродження козацького руху в Україні в 2000 р. Почесним Гетьманом Українського козацтва було обрано Президента України Леоніда Кучму.

У 2005 р. Гетьманом України було обрано Президента України Віктора Ющенка.

З 2004 р. Міжнародну та Всеукраїнську оборонно-спортивну громадську організацію «Українське козацтво» очолює верховний отаман І. Вардинець, який у 2008 р. був призначений Радником Президента України.

Українське козацтво діє в усіх областях України, АР Крим, Києві та Севастополі, а також за кордоном у таких країнах як США, Російська Федерація, Австралія, Великобританія, Канада. Франція, Німеччина, Аргентина.

Протягом 1992–2004 рр. Українському козацтву вдалося відновити багато старовинних козацьких храмів, серед яких Свято-Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві. За сприяння та участю Українського козацтва встановлено пам'ятники гетьманам – Б. Хмельницькому (в Одесі), І. Виговському та І. Самойловичу (на Житомирщині), П.Сагайдачному (в Києві), І.Мазепі (в Галаці, Румунія), полковнику І. Богуну (на Вінниччині), отаману А. Головатому (в Одесі) та ін. Створено проект щодо побудови в м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. Українське козацтво неодноразово виступало на захист козацьких святинь у Трахтемирові, Межигір'ї, а також на о. Хортиця і території Буго-Гардівської паланки (Миколаївщина) тощо. Козаками упорядковуються території та відновлюються пам'ятки на територіях Микитинської, Підпільненської, Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської січей

Підготовлено загін спеціального козацького вишколу при Донецькому інституті фізкультури, в Одесі створений загін сприяння прикордонній службі, а також створюються постійно діючі табори козацького вишколу. В місті Тельманові працює спільний козацько-прикордонний загін, а в Харцизьку офіційно вступив у дію загін Українського козацтва, який спільно з МВС сприяє наведенню порядку в місті. Багато товариств Українського козацтва співпрацюють із ЗСУ та МНС, а допризовна молодь готується до військової служби з урахуванням кращих козацьких традицій. Проведена підготовча робота щодо відкриття державного Тернопільського козацького ліцею ім. Д. Байди-Вишневецького з посиленою військово-фізичною підготовкою. Підписано угоду про співпрацю з Товариством сприяння обороні України, з яким проведено ряд спільних заходів. Започатковано Міжнародний конкурс Українського козацтва «Лицар Свободи і Честі», мета якого – визначити найкращих представників

суспільства, які конкретними справами утверджують козацьку ідею та демократію, сприяють консолідації української нації.

Товариства Українського козацтва відзначали річниці битв під Берестечком, Жовтими Водами, Пилявцями, Зборовом, Конотопом, перемогу Петра Сагайдачного під Хотином, заснування Чортомлицької Січі, проводили заходи із святкування 10-ї річниці Українського козацтва, перепоховання останків І. Сірка, ювілейних дат щодо вшанування Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка, С. Палія, П. Орлика, П. Калнишевського та ін. У багатьох областях України за ініціативою крайових товариств Українського козацтва відновлюються історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, місцевостей, пов'язаних з історією козацтва, здійснюється реставрація та відбудова пам'яток історії і культури, впорядковуються козацькі могили.

У 2000 р. Гетьман Українського козацтва І. Білас очолив українських козаків та групу спортсменів, які вперше в історії десантувалися на Північний полюс і встановили там прапор Українського козацтва.

У 2001 р. було підписано угоду про співпрацю між Українським козацтвом та Мальтійським орденом, який є одним із найстаріших лицарських об'єднань у Європі. У 2003 р. керівництво Українського козацтва уклало Меморандум про дружбу і співробітництво з представниками Російського козацтва та підписало Угоду з Міжнародними військами козацької гвардії (Білорусь).

Українське козацтво опікується Борзненською школою-інтернатом на Чернігівщині. Козацькі школи та ліцеї успішно діють на Запоріжжі, Одещині, Сумщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Донеччині, Житомирщині. У Харкові засновано Інститут Українського козацтва. Започатковано постійний Всеукраїнський історичний конкурс серед учнів загальноосвітніх середніх шкіл «Козацька держава». Проведено ряд наукових конференцій, опубліковано книжки з історії та сучасного розвитку козацтва, започатковано впровадження навчальних програм з історії українського козацтва і його військового мистецтва у ВНЗ та військових ліцеях.

Згідно з Указами Президента України Віктора Ющенка протягом 2005–2009 рр. відбувалося відродження козацьких святинь на о. Хортиця, у гетьманських столицях Батурині, Чигирині, Глухові.

17 жовтня 2009 р. за участю Гетьмана України, Президента Віктора Ющенка та Українського козацтва в Чигирині було урочисто відзначено 360-ту річницю створення Української Козацької держави. Віднині в Богдановій столиці юні воїни-ліцеїсти щороку складатимуть присягу на вірність Україні.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

Науково-дослідний інститут козацтва (НДІК) – центр з вивчення історії козацтва в Україні та інших країнах світу. Створено при Інституті історії України НАН України за наказом директора В. Смолія від 15.08.1998 р.

Основна мета – поглиблене наукове дослідження історії та сучасного розвитку козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених, які належать до різних наукових, освітніх осередків і займаються зазначеною проблематикою. Директором НДІК є доктор історичних наук Т. Чухліб, заступником – кандитат філософських наук В. Мулява.

Структурно складається з Донецького (очолює д. і. н. В. Пірко), Дніпропетровського (д. і. н. Г. Швидько), Запорізького (до 2001 р. – к. і. н. А. Сокульський, потім – к. і. н. Г. Крапивка), Кам'янець-Подільського (к. і. н. В. Газін), Нікопольського (к. і. н. В. Грибовський), Одеського (к. і. н. І. Сапожніков), Чернігівського (д. і. н. Леп'явко С.) та Чигиринського (Полтавець В.) регіональних відділень. При Одеському державному університеті ім. В. Мечникова організовано Відділ історії козацтва на півдні України (д. і. н. О. Бачинська).

Інститутом козацтва започатковано серію видань «Козацька спадщина». У рамках програм Інституту історії України та НДІК опубліковано монографії відомих сучасних учених-козакознавців О. Гуржія, В. Горобця, П. Саса, В. Щербака, В. Пірка та С. Леп'явка та ін. Підсумком багаторічної діяльності Інституту козацтва стало видання «Історії українського козацтва. Нариси в 2-х томах» (К., 2006–2007) за редакторства академіка НАН України В. Смолія та авторства 33 провідних істориків з України та Росії.

НДІК налагоджена співпраця з міністерствами, відомствами, установами та громадськими організаціями, облдержадміністраціями, Запорізькою міською радою, Українським козацтвом, Інститутом суспільних досліджень.

НДІК надає консультативну допомогу Раді Українського козацтва при Президентові України, а його співробітники брали участь у розробках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 рр. та підготовці проектів Указів Президентів України щодо козацтва, а також пропозицій до Державної цільової програми розвитку козацтва в Україні на 2009–2012 рр.

Інститут козацтва має свої регіональні періодичні видання: «Запорозька старовина» (Запоріжжя), «Січеславський альманах» (Дніпропетровськ), «Чорноморська минувшина» (Одеса) та «Козацька спадщина» (Нікополь).

Тарас Чухліб

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ О. М. АПАНОВИЧ

9 вересня 1919 р. – народилася в м. Мелекесі (нині Ульянівська обл. Російської Федерації).

1937–1938 рр. – навчання у Всесоюзному інституті журналістики (м. Москва).

1938–1941 рр. – у зв'язку з ліквідацією Всесоюзного інститута журналістики навчання продовжувала в Харківському державному педагогічному інституті.

1942–1944 рр. – інструктор Башкирського радіокомітету в м. Уфі.

1944–1950 рр. – науковий, старший науковий співробітник і начальник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву УРСР.

1945–1948 рр. – аспірантка Центрального державного історичного архіву УРСР.

1950 р. – захист кандидатської дисертації на тему «Участь Запорізького війська у російсько-турецькій війні 1768–1774 р. у складі російської армії».

1951 р.– участь у археологічній експедиції з вивчення місць Запорозьких Січей.

1950–1972 рр. – молодший, а з 1956 р. – старший науковий співробітник Інституту історії АН України.

1966–1972 рр. – член правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, голова Комітету по створенню Волинської організації Товариства, член президії і правління, голова історичної секції.

1967–1972 рр. – член Вченої ради Держбуду УРСР з питань охорони і реставрації пам'яток історії та культури.

1967 р. – член журі Всеукраїнського конкурсу проектів історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на о. Хортиця.

1969 р.– член урядової комісії з вивчення стану пам'яток Чигирина та Суботова.

12 вересня 1972 р. – О. М. Апанович, а також О. С. Компан та Я. І. Дзиру – чільних фахівців відділу феодалізму – звільнено з Інституту історії АН УРСР; формально – за скороченням штату, а фактично – за дисидентство в науці.

1973–1986 рр. – старший науковий співробітник відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України (нині Ін-т рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАН України).

З 1987 р. – член Комісії Академії наук України з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського.

1988 р. – срібна медаль за участь у підготовці експозиції, присвяченої В. І. Вернадському, на ВДНГ у Києві та Москві.

1989 р.– науковий керівник комплексної наукової експедиції «Запорозька Січ: зруйноване і уціліле».

1991 р. – прийнята до Національної спілки письменників України;

– член правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

1993 р. – член робочої групи з розробки проекту положення про Національний заповідник «Хортиця» відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р., № 254.

З 1993 р. – членкиня Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги.

1994 р. – присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка.

1995 р. – поновлена на роботі в Інституті історії НАНУ старшим науковим співробітником за наказом президента НАНУ Патона Б. Є., оскільки її звільнили в 1972 р. не «через скорочення штатів», а «зважаючи на політичні мотиви».

1995 р. – лауреат наукової нагороди фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США);

– член художньої ради Фонду Івана Мазепи;

– член Вченої ради Фонду відродження гетьманської резиденції Богдана Хмельницького в Чигирині.

1999 р. – член Наукового товариства імені Сергія Подолинського.

21 лютого 2000 р. – зупинилося серце Козацької Матері. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ТВОРІВ О. М. АПАНОВИЧ

1. Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648). – К., 1946.

2. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVIII ст. – К., 1961.

3. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.

4. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

5. Вернадський: життя і діяльність на Україні. [У співавторстві]. – К.,1984 і 1988.

6. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991

7. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

8. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність. – К., 1994.

9. Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа: Сценарій театралізованої вистави. – К., 1993.

10. Чортомлицька Запорозька Січ: До 345-ї річниці заснування. – К., 1997.

11. За плугом Господь іде: Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. – Б-ка часопису «Дзвін Севастополя», 1999.

12. Конституція Пилипа Орлика // Хроніка – 2000.

Як засвідчує біобібліографічний покажчик 1999 року, загалом за життя ученої було близько 400 публікацій у енциклопедіях, тематичних збірниках, періодиці.

КОЗАЦЬКА МАТИ

Ім'я Олени Михайлівни Апанович стоїть в одному ряду з іменами видатних українських істориків XX ст. – М. Грушевського, О. Єфименко, В. Липинського, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, М. Слабченка, Д. Яворницького та інших, чиї праці увійшли до золотого фонду української історіографії. Це – констатація факту. Характерно, що О. М. Апанович, як і вищезгадані науковці, чимало уваги приділила розробці однієї з найвеличніших і найцікавіших проблем минулого України – історії українського козацтва.

Щоб достатньо висвітлити життя і творчу діяльність О. Апанович, треба як мінімум написати солідну монографію. Тому ця стисла стаття є лише спробою охопити бодай основні моменти творчої біографії Козацької Матері, як любовно називають Олену Михайлівну ті, кому небайдужа історія козацтва.

О. М. Апанович народилася 9 вересня 1919 року в місті Мелекесі Ульяновської області, її батько Михайло Апанович був білорусом за походженням, а мати (Каміла) – полька, представниця відомого шляхетського роду Бортновських. І хоча народилася Олена Михайлівна в Поволжі, а в її жилах тече білоруська та польська кров, однак завжди вважала себе українкою, бо сформувалася як особистість саме на українській землі і все своє життя присвятила дослідженню саме української історії. Це не є чимось незвичним для української культури. Досить згадати видатних істориків Володимира Антоновича та В'ячеслава Липинського, поляків за походженням, котрі відчули голос землі, на якій виросли, тому віддали свою щиру працю, все своє життя на благо гнобленого українського народу.

Через специфіку батьківської професії, що був залізничним службовцем, велика сім'я М. Апановича (дружина і шестеро дітей) постійно кочувала по величезній російській імперії – СРСР і навіть за її межами (досить тривалий час Михайло Апанович працював на КВДЖ у Харбіні (Китай), але найчастіше – на Слобідській Україні (насамперед Харків, також Суми й Білгород).

Кожна людина починається з дитинства, з яким пов'язані найкращі почуття і спогади, адже в дитинстві і в юні роки закладається фундамент майбутнього життя. Рання пора життя Олени Михайлівни – це родинне коло, книжкове море, любов до історії та літератури, водночас і часта зміна життєвих декорацій, нерідко дуже екзотичних (китайських насамперед). Вже тоді доля звела її з цікавими людьми, серед яких були й грізні войовники. У своїх спогадах Олена Михайлівна пише, наприклад, як з нею, тоді ще 13-річною школяркою, вів бесіди командуючий Квантунською армією у Маньчжурії, японський генерал, пропонуючи залишитись у Харбіні. Дівчина рішуче відмовилася і разом із батьками повернулася до СРСР. Саме тоді перші грізні хмари затьмарили небо над сім'єю Апановичів, котра, як і багато інших сімей службовців КВДЖ, повернулася до СРСР.

У 1937 році Михайла Апановича було арештовано за абсурдним звинуваченням у шпигунстві, і скоро слід за ним загубився. Його реабілітація «за отсутствием состава преступления», як і в більшості подібних випадків у імперії зла, була запізнілою і могла принести хіба що моральну сатисфакцію дітям репресованого залізничника (мати, Каміла Апанович, померла у 1935 р.).

Олена Михайлівна блискуче закінчила середню школу в Харкові (у шкільній характеристиці стояв красномовний запис: «за здібностями – видатна») і вступила до Всесоюзного інституту журналістики в Москві. Вона провчилася там рік, але інститут було ліквідовано (кремлівському маньяку та його сатрапам цей навчальний заклад видався чомусь підозрілим), а студентську масу розкидали по інститутах їхньої «малої» батьківщини. Оскільки Олена Михайлівна закінчувала середню школу в Харкові, то і дістався їй Харківський педінститут, факультет російської мови та літератури.

Закінчення вузу збіглося в часі з початком війни між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР, а молода випускниця евакуювалася на Схід (Південний Казахстан, а потім Башкирія).

Після вигнання гітлерівців із Києва Олена Михайлівна приїжджає до столиці України (травень 1944 р.), яка майже вся лежала в руїнах. Населення Києва внаслідок війни та окупації змаліло в кілька разів. Особливо тяжкого удару було завдано українській інтелігенції, котра ще в 20–30-х рр. зазнала значних втрат внаслідок сталінських репресій; у 1941–1943 рр. чимало синів України загинуло від рук гітлерівських окупантів. Тепер же її рештки масово втекли на Захід, рятуючись від сталінських опричників, бо знали, що ті не подарують українським лікарям, інженерам, учителям вимушеного перебування на окупованій німцями території. Ті, що залишилися, зазнали чимало горя, все життя носили на собі тавро підозрюваних. Москва ж залюбки напихала столиці «союзних» республік своїм чиновництвом та своїми військовими гарнізонами, не стільки давала, скільки забирала до Росії інтелектуальні сили України. Тому на українську інтелігенцію, яка поверталася з евакуації, випала тяжка і почесна місія бути

Олена Апанович – аспірантка Центрального державного історичного архіву УРСР. 1946 р.

відроджувачами українського наукового і культурного життя в серці України – Києві.

Незважаючи на труднощі воєнних та перших повоєнних років, на тотальну русифікацію, яка не припинялася ні на мить, ця шляхетна місія була виконана зусиллями Максима Рильського, Павла Тичини, Юрія Яновського, Володимира Сосюри, Миколи Петровського та багатьох інших, імен котрих і досі ніхто не пробував установити.

До грона носіїв українського духу на понищеній і поруйнованій землі столиці України прилучилась і талановита молодь, у числі якої була й Олена Апанович. У травні 1944 р. вона стала науковим працівником Центрального державного історичного архіву України, а в червні 1946-го – начальником відділу давніх актів. ЦДІА – спадкоємець КЦАДА (Київський центральний архів давніх актів) та ще деяких архівів, наукова твердиня, осяяна іменами І. Каманіна, В. Романовського та інших, був справжньою скарбницею для кожного, хто хотів пізнати історичну пам'ять українського народу.

Складна й непоказна, на перший погляд, професія архівіста й досі не оцінена належною мірою на нашій землі, особливо у порівнянні з країнами Заходу. Між тим, вона подібна до професії археолога. Як археолог відкриває незнані цивілізації, унікальні пам'ятки матеріальної і духовної культури, так само чинить і архівіст. Щоправда, нових цивілізацій йому не доводиться відкривати, зате він має справу з пам'ятками писемності, справжніми перлинами літератури і мистецтва. Архівіст розчищає замулені джерела історії народу, є першим, перед ким розкривається не знана досі велична панорама давноминулих подій, тим, кому довіряють свої думки і почуття предки і пращури. Саме тут О. М. Апанович знайшла спрагнений оазис для душі, адже саме тут можні було стати справжнім істориком, на відміну від пропагандистів «Короткого курсу ВКП (б)», що тільки профанували й дискредитували професію історика. Працюючи в ЦДІА, О. М. Апанович не стала, як вимагалося, слухняним охоронцем «государевых тайн», а справжнім відкривачем скарбів, котрі прагнула ввести до наукового обігу. Слід сказати, що саме у ЦДІА в О. М. Апанович сформувався живий і непідробний інтерес до української історії, особливо до історії козацтва. Кожен, хто обирав цей шлях, автоматично ставав «білою вороною», людиною підозрілою, бо йшов у глиб віків замість того, щоб оспівувати по сталінських прописах «величні» звершення більшовиків. Козацтво ж завжди належало до особливо контрольованих «зверху» тем, бо блиск козацьких шабель пригадував гнобленому українському народові шлях до волі й незалежності, яким ішли Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та їхні сподвижники. Щоправда, в роки війни сталінська цензура дещо послабшала, але тільки одиниці пішли тим шляхом, що його обрала О. М. Апанович, не розраховуючи на якісь пільги чи нагороди.

Працюючи в архіві, О. Апанович одночасно навчалася в аспірантурі, обравши темою кандидатської дисертації участь Війська Запорозького в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., – її запропонував для дослідження К. Гуслистий, тодішній директор архіву, відомий український історик, архівіст та етнограф. Робота писалася швидко, причому Олена Михайлівна встигла здійснити ще один важливий творчий задум: вона взяла участь у виданні солідної збірки документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648)» (К., 1946). Це була перша за 20 років академічна публікація незнаних документів з історії України козацької доби, яка продовжила археографічні традиції українських істориків дореволюційної доби. Сучасні історики високо оцінюють це археографічне видання, про що свідчить, наприклад, відгук професора М. П. Ковальського, котрий присвятив їй достатньо уваги у своїй класичній праці з джерелознавства та археографії України 1569–1648 рр. (Збірник документів з історії Національно-визвольної війни, видрукуваний М. Петровським якраз перед війною, був усе ж звичайною хрестоматією для навчальних завдань). Тоді ж О. М. Апанович чимало уваги приділяла так званій «чорновій» роботі – обробці та опису документальних зібрань, без чого неможлива праця в архіві, бо завдяки архівістам-першопрохідцям майбутні дослідники

дістають змогу хоча б приблизно орієнтуватись у безкрайньому морі історичних джерел. Отже, не випадково ім'я Олени Михайлівни Апанович значиться серед упорядників «Путівника ЦДІА УРСР» (К., 1958). Це, до слова, був перший солідний путівник не тільки ЦДІА, а й по інших державних архівах України з 1917 р. Він став настільною книгою для кожного, хто прагнув серйозно займатися історією України XV – початку XX ст. Він увібрав у себе також важливий археографічний досвід попередніх поколінь науковців і став своєрідним зразком для великої серії путівників по державних архівах України, що існують у кожній області.

У січні 1950 р. О. М. Апанович успішно захистила кандидатську дисертацію, і це дало їй можливість перейти працювати до Інституту історії АН УРСР, стати колегою таких визначних українських істориків, як М. Петровський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький. Як справедливо зазначала М. Дмитрієнко, «на початку 50-х років еволюція радянської тоталітарної системи та окремі спроби деяких українських партійних функціонерів надати процесу наукових досліджень в Україні бодай обмеженого національного характеру відтворили мінімально необхідні передумови для розвитку української історичної науки після десятиріч сталінського терору» (Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995.– С. 11).

До того ж невдовзі постсталінське керівництво, щоб зміцнити соціальну базу своєї влади, звернуло більшу увагу на «союзні» республіки і розгорнуло підготовку до помпезного ювілею Переяславської ради 1654 року. В «Тезах» ЦК КПРС, прийнятих з цього приводу, по суті вихолощувалася історія України, замовчувався справжній характер Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років, як війни за власну самостійну державу (тому-то й заборонялося якось відзначати 300-річчя з початку цієї війни, яка нібито велася за так зване «воссоединение»). Отже, український народ по суті оголошувався гілкою російського, який боровся проти полонізації тільки для того, щоб розчинитись у московському морі.

Однак українським історикам-патріотам уже не вперше було обходити наміри офіціозу. Як найкращі сили Київської Археографічної комісії середини XIX ст., всупереч усім намірам російського уряду, звернулися до дослідження історії та звичаїв українського народу, порятунку пам'яток його старовини (досить згадати приклад Великого Кобзаря), так і найкращі українські історики повоєнної доби змогли у своїй діяльності вийти далеко за окреслені «зверху» межі.

Уже в 1951 р. О. М. Апанович плідно працює в археологічній експедиції, яка провадила розкопки на місцях Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС. Ця горезвісна ГЕС, що працює нині одну годину на добу, є зовсім не рентабельною, однак через неї були затоплені «гнилим морем» найкращі українські чорноземи та луки, сховані під водами, і Січмати, і Луг-батько, які практично вже неможливо дослідити. О. М. Апанович була одним з останніх «стариків», котрі застали Великий Луг у його первозданній красі, котрі дослідили місця Базавлуцької, Чортомлицької і Підпільненської Січей. Справа врешті не тільки у важливих археологічних експонатах, вивченні топонімів та гідронімів, які зникли навічно, а й у тому, що були відроджені традиції археологічного дослі-дження пам'яток козацької доби, започатковані Д. Яворницьким. Після досліджень О. Апанович на цей науковий напрямок було накладено «табу». Лише в наш час, в умовах самостійної Української держави, починають розгортатися археологічні дослідження Запорозьких Січей (Д. Телегін, І. Пустовалов та інші), Чигирина й Суботова (В. Горішний та ін.).

Велика заслуга О. М. Апанович полягає і в тому, що вона разом із деякими іншими українськими істориками відродила традицію історико-краєзнавчих досліджень.

Як відомо, у 1929 р. компартійне керівництво СРСР ліквідувало краєзнавчі товариства, історичне краєзнавство стало вважатися дворянською, а значить, ворожою та не потрібною масам наукою. І якщо в Росії воно в повоєнний час швидко відроджується, то в Україні його пов'язували з історією козацтва, через що процес відродження проходив надзвичайно повільно. Скориставшись дозволом компартійної верхівки на активізацію досліджень історії Визвольної війни українського народу (тоді мусили штучно обмежувати 1648–1654 роками, хоча насправді вона завершується підписанням Гадяцького миру 1658 р.), О. М. Апанович вийшла далеко за рамки намірів офіціозу. У 1954 р. вона видала ряд наукових і науково-популярних праць, серед яких вирізняються три брошури: «Історичні місця Визвольної війни українського народу 1649–1654 рр.», «Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу», «Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники». У цих книгах наводиться важливий фактичний матеріал, в т. ч. на підставі архівних документів; факти по-новому систематизовано, пропоновано нове осмислення подій. О. М. Апанович і тоді, і пізніше чудово усвідомлювала правоту давніх римлян, котрі викарбували безсмертні слова: «Historia est magistra vitae» («Історія є вчителькою життя»), тому таке велике значення завжди нада-

О. М. Апанович – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. 1956 р.

вала популяризації наукових здобутків, формуванню історичної та національної свідомості українців, державницького мислення. Звичайно, існуюча тоді система не давала можливості вести нормальну працю в цьому напрямку, але в обхід системи Олені Михайлівні багато чого вдалося добитися. Чимало людей завдяки її статтям та книгам зробили крок від рабства до волі, ставали патріотами України.

Паралельно активній теоретичній історико-краєзнавчій роботі О. М. Апанович велику увагу приділила проблемі опису та збереження історичних пам'яток, особливо пов'язаних з історією українського козацтва. Це передусім стосується легендарного острова Хортиця. О. М. Апанович часто писала про славні події, що відбувалися на цьому острові та в його околицях, брала участь у розробці проекту історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на Хортиці, підтримувала важливі ініціативи відомого запорізького краєзнавця і діяча державного рангу, який чимало прислужився справі створення Хортицького заповідника, – М. Киценка.

Пізніше, коли наприкінці 80-х років Хортиці хотіли завдати непоправного удару, проклавши по ній трасу нового мосту через Дніпро, протест О. М. Апанович дійшов до сердець українців і проект варварського нищення острова був законсервований. Водночас вона підтримала тоді справу відродження Хортицького заповідника у його первісному призначенні і музей на Хортиці знову став музеєм запорозького козацтва, а не міфічної «дружби народів».

Велике значення і дотепер має складений О. М. Апанович науковий реєстр пам'ятних місць запорозького козацтва, видрукуваний нею в «Українському історичному журналі» (1967, № 7) та часописі «Україна» (1967. № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51).

Не можна не сказати і про те, що на початку 50-х років Олена Михайлівна продовжувала активну публікацію архівних джерел. Вона була серед тих, хто упорядковував фундаментальний археографічний тритомник «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах» (М., 1953–1954), котрий при всій вимушеній помпезності та тенденційному доборі документів до друку містив також ряд цінних джерел, передусім універсали і листи Богдана Хмельницького та його сподвижників (Максима Кривоноса, Івана Золотаренка, Мартина Небаби та інших). Вона готувала також до друку кілька збірок документів доби Гетьманщини. Зростає науковий авторитет дослідниці, їй замовляють статті до найсолідніших тоді енциклопедичних видань: спочатку «УРЕ», пізніше «Радянська енциклопедія історії України», «Советская историческая энциклопедия».

Основні ж зусилля О. М. Апанович були зосереджені на дослідженні історії запорозького козацтва. На цій ділянці української історії було небагато бажаючих працювати (маємо на увазі істориків-професіоналів, а не аматорів). Враховуючи це, козакознавцем номер один у материковій Україні, гідним продовжувачем справи Дмитра Яворницького, починаючи з 50-х років, слід визнати саме Олену Апанович. Особливо яскравий вияв її плідна праця в цьому напрямку знайшла у двох монографіях: «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVIII ст.» (К., 1961) та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969). Це було справді нове і вагоме слово в козакознавстві. І справа тут не тільки в потужній і чудово проаналізованій джерельній базі, котра в свою чергу значною мірою складалася з архівних джерел. У цих книгах, особливо у другій, авторка обґрунтувала концептуальну тезу про те, що збройні сили України, навіть в умовах колоніального наступу Російської імперії, котра використовувала козаків у своїх загарбницьких зазіханнях і водночас поступово позбавляла самостійності, зберігали серйозний мілітарний потенціал, забезпечили багато в чому перемоги над Османською

імперією, врешті залишилися важливою ознакою Української Козацької держави. Варто підкреслити, що Дмитро Яворницький так і не встиг написати 4-й том своєї «Історії запорозького козацтва», і тут найближчим попередником О. Апанович стає А. Скальковський, концепція котрого багато в чому відбивала думку офіціозу з його зневажливим ставленням до запорожців і козаків узагалі. Погляди О. Апанович на це питання не мають нічого спільного з поглядами Скальковського: вона на підставі солідного кола джерел підкреслила прогресивне історичне значення українського козацтва. Таким чином, правота народного погляду на козацтво, висловленого в численних історичних думах і піснях тощо, знайшла нове наукове підтвердження. Книга «Збройні сили...», хоча й була видана малим накладом (3000 примірників), дістала високу оцінку науковців. Водночас це видання було єдиним після довгих років солідним і об'єктивним дослідженням історії запорозького козацтва, чого українська історична наука не знала з 20-х років. Книга стала бестселером, миттєво зникала з полиць книгарень; її, без перебільшення, прочитали всі свідомі українці, вона зробила ім'я О. Апанович відомим по всій Україні. Це вже тоді викликало невдоволення можновладців, ідеологією яких був російський великодержавний шовінізм.

Дві монографії, видані протягом восьми років, склали надійну підставу для захисту докторської дисертації, однак для Олени Михайлівни головним були не наукові ступені, а наука як така, тому вона продовжує активно розробляти козацьку тематику. Велику увагу приділяє дослідженню військової історії України, військового мистецтва козаків та їхніх вождів – гетьманів і кошових отаманів. У останньому випадку історія України і козацтва зокрема персонікувалася, роль особистості в історії поставала у своїй справжній величі, а не тому приниженні, що нав'язувалося ще «класиками» марксизму-ленінізму.

Характерними для цього періоду творчості О. М. Апанович і цього напрямку діяльності є кілька статей, присвячених Богдану Хмельницькому. Про гетьмана України писалося багато, і навіть близькі колеги Олени Михайлівни (насамперед Іван Крип'якевич та Федір Шевченко) створили в повоєнний час солідні дослідження його життя й політичної діяльності. Однак саме в статтях О. М. Апанович вперше подано аналіз і характеристику полководницького мистецтва Великого Богдана, який, за визначенням дослідниці, розвинув основні напрямки стратегії і тактики Війська Запорозького.

Крім воєнної тематики, О. М. Апанович зверталася до вивчення політичних та міжнародних відносин козацтва, його соціально-економічного становища. В той час, коли настирливо пропагувалася теза про нібито непримиренну міжусобну боротьбу козацької старшини та низів, про нібито глибоку внутрішню кризу Січі, викликану її нібито архаїчним устроєм, О. М. Апанович наголошувала на зовнішніх причинах знищення Січі (колоніальний наступ Російської імперії), на прогресивності устрою Січі, котрий був справді демократичним.

Наполеглива і плідна праця О. М. Апанович давала все більші результати. Поступово виростало ядро українських істориків, котрі відроджували славні традиції класичної української історіографії, грубо перервані в 30-х роках. Важливу роль як науковець і організатор відігравав Ф. Шевченко, у розквіті творчих сил були М. Брайчевський, Р. Дашкевич, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, О. Компан та інші. У цій плеяді українських істориків почесне місце належало і О. Апанович. На рубежі 60–70-х років вона є визнаним авторитетом, з її думкою рахуються в академічних колах, на її публікації виходять позитивні рецензії і за кордоном, що в той час було великою рідкістю.

До Олени Михайлівни тяглася молодь, яка шукала порад, консультацій, яка хотіла займатися історією козацтва, творила кінофільми, художні полотна на цю тематику. До числа таких молодих належав і автор цих рядків, тоді ще аспірант першого року навчання Дніпропетровського держуніверситету. На початку літа 1972 р. в ДДУ мала відбутися наукова конференція, присвячена 1000-літтю загибелі на Дніпрових порогах великого князя київського Святослава Ігоревича. На неї мали прибути провідні історики тодішнього СРСР. Однак уже подули холодні вітри, про що мова піде нижче, і влада дозволила проведення тільки «Яворницьких читань», хоч і це була непогана ідея. Приїхало, однак, набагато менше гостей, але серед них була і Олена Михайлівна. Ми, студенти та аспіранти істфаку ДДУ, вже з першого разу запам'ятали цю розумну, приязну і симпатичну жінку, котра не тільки блискуче виступила, виявивши при цьому залізну логіку і дотепність, але й охоче відповіла на численні запитання молодих науковців. Мене познайомив з Оленою Михайлівною професор М. П. Ковальський (науковий керівник), а вона дала тоді мені перші важливі поради щодо вивчення українських літописів. Тоді ж познайомилася з О. М. Апанович і майбутній професор, доктор історичних наук Ганна Кирилівна Швидько; їй теж придалися добрі поради відомої дослідниці...

1972 рік приніс зміну керівництва Компартії України. На місце більш-менш ліберального в «українському питанні» Петра Шелеста

Олена Михайлівна Апанович і Юрій Андрійович Мицик (на фото справа) в колі науковців. Кінець 1990-х рр.

Москва поставила Володимира Щербицького, котрий з волі Брежнєва і Суслова різко посилив русифікаторську політику в Україні. Ідеологічний апарат ЦК КПУ очолив тоді сумновідомий Маланчук, котрого навіть прозвали «Пол Потом». Розпочався справжній погром. Одним розчерком пера було ліквідовано сім історичних щорічників, з видавничих планів було викинуто майже все, що стосувалося історії України козацької доби, центральні українські історичні журнали («Український історичний журнал» та «Архіви України» стали нагадувати «Блокнот агітатора»), розпочалися «чистки» і в творчих колективах. Не обминула «чаша сія» й Інститут історії. 12 вересня 1972 року з нього було звільнено О. М. Апанович, а також О. С. Компан та Я. І. Дзиру – чільних фахівців відділу феодалізму. Формально їх було звільнено за скороченням штатів, а фактично – за дисидентство в науці. В цей же час стали друкуватися погромницькі статті, й сам Щербицький протягом десятка років не переставав закликати до боротьби з «ідеалізацією старовини, князів та гетьманів». Під ніж пішли книги письменників Романа Іваничука («Мальви»), Івана Білика («Меч Арея»), ряду істориків, у тому числі монографія О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», науково-популярна книга О. Киценка «Хортиця в легендах і переказах»... З друку було знято всі статті Олени Михайлівни, деякі з них були видані під чужими прізвищами, її праці не дозволялося друкувати, навіть не рекомендувалося посилатися на них. Це був тяжкий удар для Олени Михайлівни. Врешті, після восьмимісячного безробіття її взяли працювати у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, причому вона була поставлена в жорстокі умови постійного контролю, коли фіксувався кожен її вихід у коридор чи телефонний дзвінок.

Однак і в цих умовах О. М. Апанович зуміла продовжити творчу працю, її зусиллями проведено велику роботу з опису нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських учених та громадських діячів – мистецтвознавця О. П. Новицького, археолога та етнографа Я. П. Новицького, істориків А. І. Степовича, М. І. Лілеєва, математиків Г. Ф. Вороного та М. В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радивилів, Шодуарів, «розсипи» церковних документів Київської митрополії тощо [О. М. Апанович. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя

наукової діяльності).– К., 1995]. Це було нелегке завдання, оскільки треба було мати добрі знання з палеографії, іноземних мов, але воно було з честю виконане. Цей досвід був використаний О. М. Апанович під час написання колективної монографії з історії ЦНБ, яка вийшла друком пізніше (К., 1979). Тоді ж дослідниця попри волю начальства звернулася й до матеріалів, так чи інакше пов'язаних з історією козацтва, зібрала чималий матеріал, що стосувався книгознавства, маргіналістики. Досить сказати, що вона вивчила 8000 рукописів та книг, фіксуючи важливі записи на їхніх берегах. У результаті це дало їй можливість створити цикл статей, виданих за межами України (тут продовжували діяти заборони публікацій доробку О. М. Апанович). Про значення їх добре сказано у статті С. Абросимової та Г. Антонової (Дніпропетровськ). За їх твердженням, саме О. М. Апанович «стоїть біля витоків наукової дисципліни в Україні», творчо продовжуючи традиції, започатковані А. Петрушевичем, І. Франком та В. Адріановою-Перетц (Абросимова С., Антонова Г. Внесок О. М. Апанович у розвиток маргіналістики // Під знаком Кліо. – С. 15).

Праця у відділі рукописів ЦНБ мала наслідком створення О. М. Апанович ще й солідної монографії «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники», яка через усілякі перепони вийшла у світ із запізненням (К., 1983). Автор цих рядків мав честь першим прочитати її ще в рукописі і написати на вже видрукувану монографію розгорнуту рецензію (Мыцык Ю. А. Новое исследование украинского летописания XVII–XVIII вв. // Историографические й источниковедческие проблемы отечественной историографии освободительного движения й общественной мысли России и Украины.– Днепропетровск: ДГУ, 1984).

Не повторюючись, відзначу лише головну заслугу О. М. Апанович. Українське літописання XVIII ст. досліджене дуже слабо. Зокрема серйозною перешкодою є необхідність проведення копіткої роботи щодо виявлення, аналізу, порівняння текстів численних списків та редакцій. Без цього висновки про походження тексту конкретної пам'ятки, аналізу ступеня достовірності останніх хибуватимуть на неточність і неповноту. Саме О. М. Апанович відкрила велику кількість нових пам'яток або їх списків та редакцій, імен українських культурних діячів (авторів, редакторів, копіїстів літописів), серед яких видатне місце належить представникам козацької інтелігенції; систематизувала пам'ятки, вперше дала розгорнуту картину розвитку українського літописання XVIII ст.

Був серйозно підважений ще один брехливий міф про дикість і некультурність козаків, була

Олесь Гончар вручає Олені Апанович Національну премію України імені Тараса Шевченка. 1994 р.

наочно удоводнена любов козаків до книги, продовження ними навіть у тяжких умовах ліквідації вже решток Української держави культурних та освітницьких традицій попереднього етапу української історії. Саме О. М. Апанович зробила дуже важливі висновки щодо репертуару і поширення української рукописної книги, розробила ряд її теоретичних проблем. Лише тепер стало можливим здійснити академічне видання «Краткого описания Малороссии» Г. Граб'янки та ін. (лише нових списків цього літопису О. Апанович виявила понад 30!), але, на жаль, і досі немає бажаючих піти далі цим важким, тернистим і малопрестижним в очах і тодішнього, і сучасного істеблішменту НАН України шляхом.

У стінах відділу рукописів ЦНБ О. М. Апанович знайшла ще одну золоту джерельну жилу, коли зайнялася вивченням особистого архіву Володимира Вернадського – геніального вченого-природознавця. Уже те, що Вернадський походив із давнього українського козацького роду, особливо зацікавило дослідницю, і не випадково тема «Вернадський і Україна» стала провідною в її творчості у 80-х роках. Нею була написана ґрунтовна біографія вченого, простежена його роль у створенні Всеукраїнської Академії наук (Вернадський був її першим президентом), знайдені і видрукувані його незнані праці, насамперед щоденник. Наслідком творчого пошуку стала монографія О. М. Апанович (у співавторстві) «Вернадський: життя і діяльність на Україні», яка витримала два видання (1984 і 1988). Прикметно, що дослідниця займалася творчою спадщиною Вернадського не відсторонено; вона відчула духовну спорідненість з цим великим українцем, вчення якого про живу речовину, біосферу і ноосферу суттєво вплинуло і на її погляди. Олена Михайлівна і тут виявила себе як людина високої культури, гнучкого розуму, здатна вийти за рамки однієї науки, якими б широкими вони не були. Народилася нова парадигма її досліджень, яка спричинила новий рівень наукового

узагальнення соціальних і природних процесів у розробці проблем історичної науки. Так, у тезах доповіді дослідниці «Концепція ноосфери та історична наука» розглядаються філософські питання про взаємозв'язки природних та соціальних процесів.

Узагалі постаті Вернадського та його вченню присвячено понад 20 наукових праць О. М. Апанович. Коли це стало можливим, вона здійснила поїздку до Парижа, де знайшла неопубліковані праці й листування Вернадського з французьким академіком Леруа. Чи варто говорити, що добре знання французької мови, набуте О. М. Апанович ще в аспірантські роки, придалося їй дуже доречно.

О. М. Апанович звертає увагу на інших видатних українських учених, насамперед Сергія Подолинського, який працював над розв'язанням тих же проблем, що і В. Вернадський.

О. М. Апанович у своїх працях сформулювала власну історико-філософську концепцію щодо козацтва, ґрунтуючись на ідеях В. Вернадського та С. Подолинського (особливо вченні останнього про агрокультуру). Згідно з поглядами Апанович феномен українського козацтва треба визначати не в традиційних критеріях оцінки. Не слід розглядати козацтво тільки як мілітарну силу, що охороняла український народ від загарбників. Конструктивна, творча роль козацтва у національній історії полягає не тільки у великій військовій майстерності та успішній воєнній діяльності, дякуючи якій було збережено як етнічну спільноту український народ.

Історична конструктивна діяльність українського козацтва виявилась у своєрідній державній організації суспільства: запорозька демократична християнська республіка (з середини XVI ст.), Українська Козацька держава (Гетьманщина) з республіканським устроєм (1648 – кінець XVIII ст.) – та в організації й розвитку високоінтенсивної агрокультури, зокрема у створенні прогресивної форми сільського господарства, орієнтованого на ринковий тип відносин, де застосовується вільна праця на власній землі. Запорозькі козаки поглибили притаманну українському селянству ментальність – гармонійність взаємозв'язків і взаємовідносин з природою та стихійний екологічний досвід. Учена дійшла висновку, що український народ здійснив значний поступ у ноосферну перспективу, але в роки колоніального володарювання Російської імперії та СРСР ці набутки було знищено, а Україну відкинуто на кілька століть назад. Ці ідеї О. М. Апанович виклала на Першій республіканській науково-практичній конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці» (Хортиця, січень 1990 р.), V Міжнародному франко-українському колоквіумі у Новій Сорбонні (Париж, 1991 р.), III Міжнародному конгресі україністів (Харків, серпень 1996 р.) тощо.

Характерно, що О. М. Апанович висунула нову концепцію історії українського козацтва якраз у період українського національного відродження, яке почалось у другій половині 80-х років і мало своїм наслідком відновлення незалежної Української держави у 1991 році.

До цієї вікопомної події в історії України О. М. Апанович підійшла у розквіті творчих сил, удоводнивши, що репресії та переслідування, котрі тривали щодо неї аж до кінця 80-х років, не зламали, а тільки загартували її дух. Мало хто з істориків колишнього СРСР може похвалитися тим, що його наукові праці діставали такий широкий громадський резонанс, так відчутно впливали на свідомість народу, як твори О. М. Апанович.

Характерний приклад – комплексна експедиція «Запорозька Січ: зруйноване і уціліле» (1989), керівником якої виступила О. М. Апанович. Група науковців і журналістів спустилися по Дніпру, досліджуючи місця розташування Січей, а там, де вони були затоплені водами Каховського моря, то їх околиці. Крім суто наукових результатів, експедиція мала значний громадський резонанс, привернула увагу наших співвітчизників до того феноменального явища в історії, яким було козацтво: до збереження його пам'яток, дослідження його минулого. Експедиція поруч із публікаціями О. М. Апанович, які у великій кількості з'являються на сторінках газет і журналів, відіграла серйозну роль у підготовці та проведенні 500-річного ювілею запорозького козацтва (1989–1992), що у свою чергу мало надзвичайно велике значення у мобілізації українського народу і в його подальшій боротьбі за власну незалежну державу.

З відродженням незалежної Української держави в житті й творчості О. М. Апанович настає новий період. Учена, незважаючи на солідний вік, отримує ніби «друге дихання», нарешті вона може вільно викладати свої думки й позиції, доносити їх до свідомості широкої читацької маси. У 1991–1994 рр. одна за одною виходять три книги О. М. Апанович: «Розповіді про запорозьких козаків» (К., 1991), «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (К., 1993), «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність» (К., 1994). Тут на широкому матеріалі розвивалася концепція О. М. Апанович, про яку вище говорилося, розкривалися величезні заслуги козацтва в національно-визвольній боротьбі українського народу XV–XVIII ст., роль видатних вождів Української Козацької держави, в тому числі

й таких, котрі замовчувалися або оббріхувалися в імперській історичній науці (І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик). Дуже актуальною і цінною була книга О. М. Апанович, присвячена договору 1654 року. У час, коли українсько-російські відносини були (і залишаються) далеко не безхмарними, коли гальванізувалися фальсифікаторські стереотипи про «вічну дружбу», всеукраїнську присягу в 1654 році тощо, О. М. Апанович уважно проаналізувала історичні обставини, в яких укладався договір, умови порозуміння між Українською та Російською державами, їх реалізацію та ін., об'єктивно, без ідеологізації, притаманної попереднім писанням радянських істориків, визначила місце та значення договору в історії обох країн.

Наукова і письменницька діяльність О. М. Апанович, яку в 1991 р. прийняли до Національної спілки письменників України, дістає нарешті й офіційне визнання. У 1994 р. вона стала лауреатом Шевченківської премії – найпочеснішої нагороди для письменників, діячів науки і культури України, а 1995 року її було визнано лауреатом премії Антоновичів (США).

Майже одночасно (1995 р.) О. М. Апанович поновлюють на роботі в Інституті історії НАН України, і це було моральною сатисфакцією для вченої, свідченням неодмінної перемоги Правди над злом. До її 75-ліття (1994) і 80-ліття (1999) вийшли перші книги-збірники, видані на пошану Козацькій Матері. Ця гарна академічна традиція існувала ще в дореволюційні часи (збірники наукових праць на пошану В. Б. Антоновича); у 20-х роках такої честі були удостоєні М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, потім традицію було притлумлено. Характерно, що саме на честь Олени Михайлівни з'явилися ювілейні видання (Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995; Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 1–2).

Протягом 90-х років не спадає потік науково-популярних публікацій О. М. Апанович; її статті прикрашають такі солідні журнали, як «Вітчизна», «Україна», «Українська культура», «Людина і світ», «Музика», «Жовтень» (нині – «Дзвін»), «Всесвіт», «Неопалима купина», «Книжник» та ін., газети, серед яких насамперед «Українське слово», «Літературна Україна», «Українська газета», «Сільський час», «Молодь України», «Голос України» та ін. Вона виступала науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв серії науково-популярних фільмів з історії козацтва: «Не пропала їхня слава», «Гомоніла Україна», «Козак Мамай», «Слава і біда України», «Анатема», «Рід Розумовських», «Останній гетьман», «Райські острови Сагайдачного», «Козацькі могили» тощо, а також двох повнометражних фільмів «Ще є час» та «Чорна долина». Нею написано також сценарій театралізованої вистави «Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа» (К., 1993). Її цінні поради, добре слово завжди цінували такі видатні особистості в науковому та культурному житті України, як Олесь Гончар, Іван Сенченко, Олена Компан, Ліна Костенко, В'ячеслав Брюховецький, Іван Білик, Ярослав Дзира, Наталя Забіла, Іван Драч, Ярослав Ісаєвич, Микола Ковальський, Іван Бутич, Григорій Кочур, Валерій Шевчук та багато інших. Особливо важливими були її поради науковцям-початківцям.

Оскільки 1995 року в Україні урочисто відзначали 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, а 1998 року – 350-річчя початку Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр., вчена відгукнулася на ці визначні події циклом праць, присвячених Великому Богдану, розкриттю його державотворчої діяльності, полководницького мистецтва гетьмана. Одночасно вона звернулась і до постаті найвизначнішого сподвижника Богдана Хмельницького, яким був Іван Виговський. Діяльність останнього досліджена далеко не такою мірою, як діяльність його попередника. Тому О. М. Апанович приділила увагу докладному висвітленню ходу Конотопської битви 1659 року, про яку донедавна не дозволялося й згадувати, бо в ній українські війська дощенту розгромили війська Московської держави.

До 345-ї річниці від часу заснування Чортомлицької Січі О. М. Апанович видала перше спеціальне дослідження, присвячене її історії (Чортомлицька Січ. – К., 1997). Історія цієї Січі простежується на тлі трагічного, але водночас і героїчного періоду української історії – Руїни державного і господарського життя, політичного безладдя, викликаного і ворожою агресією, і внутрішніми чварами. Особливо цікавими у книзі є історичні портрети кошових отаманів Івана Сірка та Костя Гордієнка, гетьмана Пилипа Орлика та ін.

Учена розвиває свої погляди і щодо демократичного державного устрою Запорозької Січі, нею була заново докладно проаналізована Конституція Пилипа Орлика. О. М. Апанович підкреслила, що ця Конституція і споріднені з нею документи були пронизані республіканським духом, демократичними засадами представницького парламентського ладу, прогресивним історичним напрямком розвитку державних реформ, визначенням національно-державного суверенітету України, що не втратило своєї актуальності й нині (Апанович О. М. Конституція Пилипа Орлика // Хроніка – 2000.– К.). Характерним було й те, що творці Конституції

Олена Михайлівна Апанович з сином Сергієм. 1999 р.

піклувалися про Православну Церкву, про інтереси й соціальний захист низів українського народу, забезпечення й малого бізнесу, якщо вживати сучасну термінологію.

Дуже цінною є думка вченої, що у створенні Конституції брав також участь і кошовий отаман Кость Гордієнко. Прикметно, що О. М. Апанович зверталася до нової для пострадянських держав науки – політології. І хоча (що є закономірним) у цій галузі тон задавали молоді вчені, наукова продукція О. М. Апанович знаходила своє місце на сторінках солідних видань, як-от «Політика і час». У цьому випадку О. М. Апанович репрезентує ту рідкісну категорію політологів, котрі, досконало володіючи матеріалом далеких епох, знаходять там важливі паралелі і зв'язки з сьогоденням, розглядають історичні явища в широкому масштабі, й це дає можливість точніше і краще зрозуміти суть нашого сьогодення.

Для цього періоду творчості О. М. Апанович характерні розвиток традиційних для неї проблем, започаткування нових. Власне, розробляючи традиційні проблеми, вона не зупиняється на досягнутому, збагачує своїми думками і спостереженнями українську історіографію козацької доби. Так, саме О. М. Апанович була серед авторів передмови до величного і довгоочікуваного археографічного видання документів Коша Нової Запорозької Січі. Ця публікація не могла бути здійсненою раніше через заборони компартійної влади, оскільки джерела красномовно промовляли про конструктивну роль запорожців як цивілізаторів Південної України, завдяки яким насамперед цей регіон було освоєно і заселено. О. М Апанович добре знала матеріали фонду 229 Центрального державного історичного архіву України в Києві, де зберігаються рештки січового архіву, не раз їх використовувала і була безпосередньо причетна до публікації унікального зібрання. Вона розвинула свої думки щодо історичної ролі козацтва у світлі ідей Вернадського і Подолинського, написала ряд важливих статей до енциклопедичних видань («Енциклопедія історії України», «Києво-Могилянська Академія в іменах» тощо). До О. М. Апанович часто зверталися, щоб зафіксувати живу розповідь про минулі часи, котрі стрімко відходять від нас, про відомих істориків-колег. Так народилися її спогади про Івана Крип'якевича – учня Грушевського. З невеликої замітки-спомину постала розгорнута розповідь про Ф. П. Шевченка, котрий так багато зробив для розвитку української історичної науки і про кого є вдячний спогад у душі кожного українського історика, котрий досліджував історію України доби феодалізму. Ця розповідь окремою книжкою побачила світ в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Врешті, Олена Михайлівна взялася за перо, щоб передати новим поколінням історію свого життя, свого шляху в науці, поділитися спогадами про тих, хто діяв і творив поруч із нею. Олена Михайлівна не забувала і про молодших науковців, аналізувала їхню творчість, дискутувала з ними, підтримувала їх словом і ділом, рецензувала видання. Через стан здоров'я вона рідко полишала стіни своєї скромної однокімнатної квартири, але в них продовжували народжуватися доповіді для конференцій, статті і книги; сюди приходили журналісти, щоб узяти чергове інтерв'ю; не вмовкав телефон, бо з усієї України телефонували учені, письменники, краєзнавці – усі, хто хотів глибше пізнати історію України...

Своє 80-ліття Олена Михайлівна Апанович зустріла на порозі третього тисячоліття. Серце Козацької Матері зупинилося 21 лютого 2000 року. Олена Михайлівна була відспівана в Благовіщенському храмі УПЦ Київського Патріархату автором цих рядків. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Ми впевнені, що її науковий, культурний і громадський доробок з вдячністю приймуть нові покоління українців.

До останнього дня свого життя, навіть перебуваючи в лікарні, Олена Михайлівна працювала над «Козацькою енциклопедію для юнацтва», аналогів якій в історіографії ще не було.

о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

ЯК ТВОРИЛАСЯ ЦЯ КНИГА

«Коли лицарський дух не згасає в дітях, він ніколи не згасне в народі. Воля народу, ніби зерно в землі, проростає в дітях. У дітях надія його і запорука свободи».

Валерій Шевчук
(з передмови до книжки «Діти Козацької Матері»)

Нам, веселчанам, випало щастя і велика відповідальність працювати для дітей, плекати в них лицарський дух. А хто ж краще за козаків здатен нам допомогти в цьому?! Тому різножанрові твори історичної тематики, фольклор, розповіді про козацьке лицарство мають пріоритет у наших видавничих планах; особливо багато вдалося зробити після 1990 року, коли Україна здобула незалежність.

Передусім, звичайно, юних читачів цікавить історична белетристика. У 1990–1995 роках «Веселка» випустила перше антологічне зібрання українського історичного оповідання «Дерево пам'яті» в 4-х томах (упорядники В. Шевчук, Ю. Хорунжий), видрукувало збірники «І прадіди в струнах бандури живуть» (1991), «Від коріння до крони» (1993), «Над Кодацьким порогом» (1992). Серед повістей і романів, присвячених козацтву, – «Чорна рада» П. Куліша (1990); «Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський» (1995) І. Нечуя-Левицького; «Яничари» (1993) Р. Іваничука; «Крутіж» (1992) Б. Лепкого; «Облога Буші» (1992) М. Старицького; «З Дніпра на Дунай» А. Кащенка (1993), його ж пізнавальна книга «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»; збірка оповідань та історичних нарисів «Було колись в Україні» І. Крип'якевича. Випустили унікальне видання «Історія України в народних думах та піснях» Григор'єва-Нашого (1993, 2009). На замовлення «Веселки» написав історичний роман «Северин Наливайко» (1992) М. Вінграновський. Друкували ми й твори видатних українських істориків: Д. Яворницького «Із української старовини» (2001), «Запорожжя у залишках старовини» (1995); М. Костомарова «Галерея портретів» (1993); історичний нарис М. Грушевського «Як жив український народ» (1992, 1999) та ін.

1992 р. «Веселка» започаткувала серії «Гетьмани України» і «Кошові Запорозької Січі», де друкувалися художні й документальні матеріали.

Предмет особливої нашої гордості – «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік» (1994) – уперше видана в Україні українською мовою; подарункове видання «Історії русів» (2001, 2002) у перекладі І. Драча, з ґрунтовною післямовою-дослідженням В. Шевчука, примітками і науковим коментарем Я. Дзири та І. Дзири.

З 2004 року виходить серія історико-пригодницьких повістей та оповідань для дітей з промовистою назвою «Козаченьки»; вже побачили світ книжки: збірник «Малі козаки» (упорядник В. Шевчук); «Михайлик – джура козацький» М. Пригари; «Пригоди малих козаків» І. Крип'якевича; «Ярошенко» О. Маковея; «На уходах. За сестрою » А. Чайковського.

«Наші предки, ще коли не були християнами, вклонялися великій Богині-Матері, завдяки якій народ був невмирущий, завдяки якій у жінок народжувалися діти і продовжувалися з часу в час роди українські. У таку Богиню-Матір не переставали вірити й козаки, тільки називали її вже Козацькою Матір'ю. Один із тодішніх поетів (Інокентій Нерунович. Київ. 1728 рік) так і сказав, коли говорив про свій народ: «Бог живий, і не вмерла Козацькая Мати». Не дивно отож, що не тільки діти, а й усі козаки вважали себе її синами», – написав у передмові до першої книжки серії «Козаченьки» Валерій Шевчук.

Тож поява ще в 1992 році Козацької Матері – Олени Михайлівни Апанович – у видавництві з такими традиціями випуску книжок історичної тематики була цілком закономірною й історично неминучою. Тоді Олену Михайлівну запросили до редколегій серій «Гетьмани України» і «Кошові Запорозької Січі», тут друкувалися і її статті.

Щаслива нагода особисто познайомитися з Оленою Михайлівною з'явилася в мене п'ятнадцять років тому, в 1994-му, коли я готувала до друку казку І. Нечуя-Левицького «Запорожці» і звернулася до неї з проханням написати історичний коментар. Вона радо погодилася і запросила мне до себе. І ось я стою на порозі малесенької однокімнатної квартири на вул. Ежена Потьє (і на полицях, і акуратними стосами на підлозі аж до стелі – книжки, течки з рукописами), і мені привітно усміхається красива сива жінка, а в сяючих очах її – молодечий вогник. І досі гріє мене цей погляд і ця усмішка, досі чую її неголосну розмову...

Постійна духовна потреба спілкуватися з Оленою Михайлівною виникала у кожного, хто переступав поріг її оселі. І вона радо всіх приймала, не шкодуючи свого дорогоцінного часу. Ці розмови непомітно затягувалися до півночі, і важко було поставити в них крапку. Якось я запропонувала Олені Михайлівні написати для нашого видавництва

Веселчани біля пам'ятника І. Котляревському в Києві. 9 березеня 2009 року. Світлина Василя Пилип'юка

«Козацьку абетку». Вона відразу ж взялася до роботи, але дуже швидко з'ясувалося, що рамки абетки для неї і для цієї теми занадто вузькі. І тоді Олена Михайлівна подала у «Веселку» заявку на створення «Козацької енциклопедії».

Вона поринула в роботу, яка до снаги хіба що сучасному академічному Інституту українського козацтва, працювала, здавалося, не знаючи втоми, намагалася надолужити ті втрачені кращі молоді роки, коли була відлучена від улюбленої справи. Я відвідувала її, щоб забрати написане на літературне редагування, узгодити правки (більшість із них вона, щоправда, не приймала, бо виробила свій власний стиль), і не могла надивуватися її енергії, працездатності, ерудиції, її переконаності, вродженій інтелігентності, аристократизму, безкорисливому аскетизму. Я бачила щасливу людину, бо в 1991 році з її плечей упав отой страшний тягар тоталітарної системи, коли люди боялися не тільки писати й говорити – дехто боявся навіть думати. Сучасній молоді, на щастя, не зрозуміти того нашого відчуття щастя...

А я, повністю зачарована цією незвичайною особистістю, намагалася розгадати феномен Олени Апанович: як людина, неукраїнка за походженням (батько – білорус, мати – польського дворянського роду, дитячі і юнацькі роки проминули за тисячі верст від України), так самовіддано й беззастережно поклала життя на олтар нашої культури, нашої науки, як стала «українською буржуазною націоналісткою» (юнацтву поясню – для радянської влади патріотизм, любов до України була найтяжчим злочином, за який переслідували, кидали за ґрати).

Якось я не стрималася і запитала: «Як Ви, людина польської крові, можете з так захоплено розповідати про перемоги Богдана Хмельницького над ляхами?»

Ох і розгнівалася вона на мене: «Як Ви не розумієте! Це ж така історична несправедливість! Козаки ніколи не прагнули завоювати чужих земель, покорити чужі народи! Вони захищали свою землю, свою родину, свою віру. Це були лицарі, люди особливі – і фізично, і духовно, й інтелектуально. Це не моя вигадка, я знаю це з першоджерел, бо я – архівіст!» (Продовження нашої розмови читайте у вступі до книжки «Козацтво – ментальність українського народу»).

Козацтво стало ментальністю Олени Апанович, ще коли вона тільки-но почала працювати в Центральному історичному архіві й поринула, як сама зізнавалася, «в невідомий світ запорозького козацтва, якому віддала душу і серце».

Вона часто повторювала слова: «Україна щедро обдарована природою, але скривджена історією». Як історик і архівіст, знала це краще за інших і відчайдушно, по-козацьки, кинулася виправляти цю історичну несправедливість...

У 90-ті до неї прийшло визнання.

З ініціативи директора нашого видавництва Яреми Петровича Гояна саме колектив «Веселки» висунув у 1994 році О. М. Апанович на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка. Очолюваний Олесем Гончаром Комітет з Національної премії підтримав нашу кандидатуру.

Олена Михайлівна працювала завзято й самовіддано. Захопилася громадською, просвітницькою діяльністю в «Союзі українок», Всеукраїнському жіночому товаристві ім. Олени Теліги, виступала з лекціями, їздила до Франції вивчати неопубліковані праці й листування Володимира Вернадського. Проте робота над «Козацькою енциклопедією» залишалася для неї пріоритетом. Усі написані до цієї книги матеріали вона публікувала у періодичних виданнях, збірниках. Потім доопрацьовувала, дописувала їх, не могла зупинитися в своїх дослідженнях, – адже тільки-но почали відкриватися архіви, почалося більш-менш системне вивчення козаччини.

І хоча фізичні сили танули (в будинку без ліфта вже важко було підніматися до своєї квартири на четвертий поверх), це не позначалося на її завзятті, працездатності, на її феноменальній пам'яті.

Кілька тижнів не призначала мені зустрічі. Аж ось одного сльотавого, похмурого лютневого ранку 2000 року (була саме неділя) зателефонувала: «Прийдіть сьогодні, бо завтра лягаю в лікарню»...

Олена Михайлівна дістала тридцять білих новеньких течок, на кожній написала літеру алфавіту, і ми почали розкладати по течках справу усього її життя. Своїм розлогим, крупним почерком написала: «Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга про історичне буття українського козацтва».

«Я – архівіст! – вкотре з гордістю сказала вона. – В мене кожен папірець, кожен документ повинен бути на своєму місці».

Ми працювали до ночі. Їй було важко, доводилося кілька разів лягати відпочивати. Але вона вставала, диктувала мені зміст, уточнювала окремі моменти. Кілька статей, на її думку, недопрацьованих, забрала з собою в лікарню, хоч як я вмовляла її не робити цього. «Я ж у лікарню – ненадовго, на якийсь тиждень. Без роботи мені там буде нудно. Я мушу над цими статтями ще попрацювати». І в очах її – те саме завзяття і вселенська любов...

***

Наукову вартість цієї книги оцінять науковці. Я ж скажу тільки, що працювати над нею було дуже цікаво і я вдячна редакторській долі, що звела мене з такою людиною, як незабутня Олена Михайлівна Апанович. Вдячна я і колективу «Веселки», який доручив мені готувати таке відповідальне видання, усім, хто над ним працював разом зі мною, вкладаючи свою творчу енергію, професіоналізм і любов до українських дітей. Вдячна дизайнерові Антону Пшінці, який підставив своє надійне плече і допоміг мені витягти цього історичного воза.

А ще хочу надати тут слово тим, кому також пощастило в житті на зустріч з Оленою Михайлівною Апанович.

«З багатьма товаришами я ходив у бої. І коли згадую тих, хто завжди був на передньому краї, незмінно виступає Ваша постать – моя добра, енергійна і рішуча побратимка. В знак високої

поваги і вдячності до Вас направляю пісню моєї душі – так радісно і так щиро підтриману Вашим єством» *(М. П. Киценко. Дарчий напис Олені Михайлівні Апанович на титулі книжки «Хортиця...». 1970 р.).*

«Для нас у Запоріжжі, для тих, хто у ті часи настійливо горнувся до української історії, вона була смолоскипом у темряві, і ми звіряли свої думки та почуття на той далекий, але такий дорогий всім нам вогник Надії, Любові та Віри, який ішов від неї, і тільки треба мати Терпіння та Знання того, що врешті-решт все стане на свої місця... Це – подвиг людини, яка все життя наполегливо йшла до єдиної мети – розкрити невмирущу діяльність наших пращурів, які на неосяжних, від обрію до обрію, степах під блакитним небом, що дав нам Господь, створили першу в історії Європи народно-демократичну республіку – Запорозьку Січ» *(Віталій Шевченко. З передмови до кн. «Берегиня козацької історії: бібліографічний покажчик». Запоріжжя, 1996. – С. 4–5).*

«Останній в Україні козак, та й той – жінка», – такий сумний жарт ходив серед інтелігенції в глухі застійні роки про Олену Апанович. А ще її по-праву називають першою жінкою, котра проникла на Запорожжя. І залишилася там... на все своє життя. Недаремно ж вона чи не найбільше пишається тим, що однією з перших в Україні та єдиною з-поміж жінок нагороджена Хрестом Українського козацтва...

Чесна, самовіддана дослідниця, мужня, цілісна й послідовна людина, здавна одержима ідеєю незалежності України, одне слово, справжня козачка...» *(Л. Тарнашинська. Перша жінка, котра проникла на Запоріжжя // День. – 28 вересня 1999).*

«Олена Михайлівна Апанович – людина, яка заслуговує на особливе до себе ставлення. Енциклопедичність знань, широта поглядів, багатогранна духовність, надзвичайна чесність і життєстійкість визначили велику гуманістичну місію її творчості, породили неповторність таланту як вченої та письменниці...

Для історіософів і соціопсихологів залишається дуже цікавим те, що, починаючи свою наукову біографію, Олена Михайлівна захопилася проблемою суто чоловічою – вивченням військової діяльності козацтва. З часом ця тема розширювалася, проте Запорозьке Військо, бойова слава, державницькі функції козацьких збройних сил все ж залишалися основними темами для Олени Михайлівни... Натура Олени Михайлівни завжди прагне до наукових відкриттів і завжди знаходить їх тому, що вона має особливе духовне бачення історії та ролі особи в історичному процесі... Її статті і книжки... є своєрідними творами історико-художнього напряму, який узагальнює багатий науковий досвід дослідниці і відновлює забутий жанр наукової публіцистики, якому Олена Михайлівна надає особливого значення у формуванні національної самосвідомості народу. Найважливішою ознакою наукової творчості і громадської діяльності О. М. Апанович є вміння вкласти в творчість всю невичерпну силу і енергію своєї душі. Вона завжди прагне вирватися з академічних рамок офіційної науки і з великим бажанням донести історичну істину до сердець найширших верств населення, згуртувати однодумців та надихнути їх необхідною енергією для наполегливої праці *(Л. Дубровіна, В. Гром. Зі вступної статті до кн. «Олена Михайлівна Апанович: Біобібліографічний покажчик». К., 1999. – С. 4–22).*

* * *

Прагнучи донести енергію праці О. Апанович до сердець юнацтва, було вирішено збагатити книжку ілюстративним матеріалом не тільки історичним, а й сучасним, дати більше творів митців різних епох і різних жанрів. Полегшило роботу те, що «Веселка» замовляла ілюстрації до видань історичної тематики кращим українським художникам; частина з них представлена в цій книзі.

Гадаємо, читачу цікаво буде порівняти, як одну й ту ж тему вирішували митці у XVIII ст. (невідомі художники, І. Щирський, Т. Калинський, О. Рігельман), у XIX – на початку XX ст. (Л. Жемчужников, І. Рєпін, С. Васильківський, М. Самокиш, Г. Крушевський, О. Сластьон, О. Мурашко, І. Їжакевич, Ю. Брандт, М. Пимоненко, К. Маковський, А. Манастирський, М. Івасюк, А. Ждаха, Г. Набут, Ф. Красицький), середини XX ст. (В.Касіян, В. Полтавець, А. Базилевич, Г. Якутович, О. Данченко, П. Андрусів), у кінці XX – на початку XXI ст. (М. Стороженко, О. Івахненко, М. Онацько, В. Лопата, О. Штанко, К. Штанко, Ф. Гуменюк, С. Якутович, С. Чайка, М. Данченко, А. Кущ, В. Руденко, О. Базилевич, О. Федько, О. Владимирова, В. Прядка, Н. Литовченко, О. Кошель та інші); простежити, як відображена ця тема в живописі, графіці, скульптурі. Сподіваємося, юний читач запам'ятає ці імена, захоче відвідати музеї, де експонуються твори козацької тематики.

Ольга Яремійчук

Музеї, де зберігаються представлені в книзі картини та раритети:

ДІМ –Дніпропетровський історичний музей ім. Дмитра Яворницького
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛГМ – Львівська галерея мистецтв
ЛМУМ – Львівський музей українського мистецтва
МІКУ –Музей історичних коштовностей України
МУНДМ – Музей українського народного декоративного мистецтва. Київ
НІМУ – Національний історичний музей України.Київ
НХМУ – Національний художній музей України. Київ
ХХМ – Харківський художній музей
НМЛ – Національний музей у Львові ім. А. Шептицького

За наданий ілюстративний матеріал висловлюємо подяку:

Національному художньому музею України
Інституту історії України НАНУ
Науково-дослідному інституту козацтва НАНУ
Видавництву «Наукова думка»
Видавництву «Мистецтво»
Видавництву «Емма»

ЗМІСТ

Слово до читачів. *Смолій Валерій* 5

Вступ:
I. Козацтво – ментальність українського народу 7
II. Побудова і зміст книги 13

А
Агрокультура українського козацтва 15
Азовське сидіння 20
Академія Києво-Могилянська 27
Армата (артилерія) козацька 34
Архів Коша Запорозької Січі 36

Б
Базавлуцька Січ 44
Батурин 46
«Березневі статі» 52
Берестейська унія 57
Берестецька битва 60
Богуславка Маруся 71

В
Великий Луг 73
Величко Самійло 75
Вертеп 81
Виговський Іван 82
Військове мистецтво українського козацького війська 92
Військові канцеляристи 99
Військо українське козацьке 104
«Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного...» 115
Вольності Війська Запорозького 118

Г
Гадяцька угода 120
Генеральна військова канцелярія 122
Гетьмани України 124
Гетьманщина 127
Глухів 139
«Глухівські статті» 144
Гопак 145
Гордієнко Кость 147
Граб'янка Григорій 160
Грушевський Михайло *(Верба Ігор)* 165

Ґ
Ґанджа Андибер Хвесько 170

Д
Джура 172
Дніпровська лінія 173
Дніпро та його пороги 174
Дорошенко Петро 178
Думи і пісні козацькі 187

Е
«Енеїда» І. Котляревського... *(Шевчук Валерій)* 192

С
Євангеліє П. Калнишевського 198

Ж
Жінка-козачка 200
Жовтоводська битва *(Мицик Юрій)* 209

З
Задунайська Січ 215
Запорозька Січ 219
Зборівська битва 225
Зборівська угода 228
Зброя козацького війська 231
Зимівник 236

І
Ікони запорозького козацтва 240

Ї
Їжа запорозьких козаків 248

К
Калнишевський Петро 250
Кам'янська Січ 263
Кащенко Адріан *(Конотопець Н. І.)* 264
Киценко Микола 265
Кіш 268
Кішка Самійло *(Мицик Юрій)* 269
Клейноди козацькі 272
Климовський Семен 284
Кобзарство *(Шевчук Валерій)* 287
Кодак-фортеця 292
«Коломацькі статті» 296
Конотопська битва 297
«Конотопські статті» 301
Корсунська битва 302
Кубанське козацтво 307
Курінь 313

Л
«Лист запорозьких козаків турецькому султану» 315
«Літопис Самовидця» 317
Лоцмани козацькі 322
Лукомський Степан 325
Львівський літопис *(Мицик Юрій)* 326

М
Мазепа Іван 327
Малярство на Січі 373
«Мамай козак» 374
Маркович Яків 379
Микитинська Січ 383
Морські походи українських козаків 384
Московські статті 393
Музика козацька військова 394

Н
Наймані війська 396
Національно-визвольні козацькі війни 30-х років XVII ст. 399
Новицький Яків *(Абросимова Світлана)* 411

О
Одяг козацький 414
Олешківська Січ 420
Орлик Пилип 422
Освіта в козацькі часи *(Шевчук Валерій)* 431
Острозька академія 444

П
«Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» 450
Паланки 454
Пам'ятник запорожцям у Тамані 457
Перекоп *(Князьков Юрій)* 458
Переяславська рада 459
«Переяславські статті» 461
Пилявецька битва 462
Підпільненська (Нова) Січ 467
Побратимство у запорозьких козаків 470

Р
Рада козацька 472
Реєстрове козацьке військо 473
«Решетилівські статті» 476
Рєпін Ілля та його картина «Запорожці» 477
«Рішительні пункти» 485
Роди військ українського козацтва 485

С
Сагайдачний Петро 490
Селітроваріння й виробництво пороху для козацького війська 509
Симоновський Петро 510
Сірко Іван 515
Січ – столиця Запорожжя 528
Слобідські козацькі полки 531
Сподвижники Богдана Хмельницького 538
Старшина козацька: генеральна, полкова, сотенна, запорозька 550
Статті гетьманські 556
Столиці гетьманські 556

Т
Табір – «козацька рухома фортеця» 558
«Тарас Бульба» М. Гоголя *(Шевчук Валерій)* 561
Томаківська Січ 566

У
Ужитково-декоративне мистецтво запорозьких козаків 569
Українська лінія 576
Універсали гетьманські 579

Ф
Форпости українського козацтва 581

Х
Хмельницький Богдан-Зиновій 589
Хортицький «замок» Дмитра Вишневецького 610
Хортиця 615
Хотинська війна 618

Ц
Церква в Запорзькій Січі 630

Ч
Чигирин 645
Чорноморське козацьке військо 655
Чорноморсько-Дунайська експедиція запорозького флоту 660
Чортомлицька Січ 666
Чумаки-запорожці *(Яворницький Дмитро)* 668

Ш
Шевченко Тарас (*Шевчук Валерій)* 672
Школи в Запорозькій Січі 687

Ю
Ювілей 500-річчя українського козацтва 690

Я
Яворницький Дмитро *(Абросимова Світлана)* 693

Сучасне українське козацтво *(Чухліб Василь)* 698
Науково-дослідний інститут козацтва *(Чухліб Василь)* 701
Основні дати життя і діяльності О. М. Апанович 702
Вибрана бібліографія творів О. М. Апанович 703
Козацька Мати (*Післямова Мицика Юрія)* 704
Як творилася ця книга *(Яремійчук Ольга)* 714